

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

1971-1972

1-2

INŠTITUT ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA

PRISPEVKI
ZA ZGODOVINO
DELAVSKEGA
GIBANJA

LETNIK XI-XII

LJUBLJANA 1971-1972

ŠTEVILKA 1-2

CONTRIBUTIONS TO THE HISTORY OF THE WORKER'S MOVEMENT
СООБЩЕНИЯ ПО ИСТОРИИ РАБОЧЕГО ДВИЖЕНИЯ
CONTRIBUTIONS A L'HISTOIRE DU MOUVEMENT OUVRIER
BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER ARBEITERBEWEGUNG

Uredniški odbor

Dr. Marijan Britovšek, dr. Tone Ferenc (odgovorni urednik), mag. Jasna Fischer, dr. Milica Kacin-Wohinz, Ivan Križnar, dr. Janko Pleterski, mag. Franc Rozman (tehnični urednik), dr. Mirko Stiplovšek, dr. France Škerl, dr. Jože Šorn (glavni urednik)

Zamenjave (обмен, Exchanges, Austausch):
Inštitut za zgodovino delavskega gibanja,
61000 Ljubljana, Trg revolucije 1 (SFR Jugoslavija)

Založila

Partizanska knjiga v Ljubljani

Zanjo Milko Štolfa, direktor

Tiskala tiskarna »Toneta Tomšiča«, Ljubljana 1972

DVOJNI LETNIK PRISPEVKOV ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA JE
POSVEČEN TRIDESETI OBLETNICI ZAČETKA
OSVOBODILNEGA BOJA NARODOV IN NARODNOSTI
JUGOSLAVIJE

Sestavljen je takole: v prvem delu so objavljeni referati udeležencev iz SR Slovenije na znanstvenem posvetovanju Osvobodilni boj narodov Jugoslavije kot splošna ljudska vojna in socialistična revolucija, ki je bilo v Ljubljani od 26. do 28. januarja 1972, in ga je priredila skupnost institucij za novejšo zgodovino narodov in narodnosti Jugoslavije. Referatom so sledile razprave, ki jih tudi objavljamo. V drugem delu so natisnjeni drugi prispevki notranjih in zunanjih sodelavcev inštituta za zgodovino delavskega gibanja.

Uredništvo

France Škerl

OSVOBODILNA FRONTA IN SOCIALNA PREOBRAZBA SLOVENSKEGA NARODA (1941—1943)

Znano je, da je Osvobodilna fronta nastala iz sporazuma štirih skupin, Komunistične partije Slovenije, demokratičnega krila v slovenskem Sokolu, krščanskih socialistov in zastopnikov slovenske kulture. Po pobudi Komunistične partije Slovenije so se zastopniki vseh štirih skupin sestali 26. aprila 1941, komaj 10 dni po zlomu kraljevske Jugoslavije, in postavili temelje osvobodilni organizaciji, ki se je nekaj tednov imenovala Protiimperialistična fronta. Znano je tudi, da nikakor ni bil slučaj, da so se prav ti zastopniki znašli na skupnem sestanku, s katerim se je začela nova doba v razvoju slovenskega naroda. Sestali so se zastopniki organizacij in skupin, ki so sodelovali že v stari Jugoslaviji, ker so imeli tako sodelovanje za potrebno. Združevalo jih je več ali manj enako presojanje takratnega političnega, gospodarskega in socialnega življenja ter razvoja doma in v svetu.*

Ustanovitev Osvobodilne fronte in socialna preobrazba slovenskega naroda

Na tem sestanku ne moremo razpravljati, kakšno pot so prehodile pred vojno skupine, ki so se naposled združile v Osvobodilni fronti. Lahko pa poudarimo, da sta dve od njih, to je komunistična partija in skupina krščanskih socialistov bili proletarski skupini. Prva se je šolala v marksizmu-leninizmu, druga pa je zrasla iz Krekovega socialnega delovanja v nekdanji Slovenski ljudski stranki. Demokratično in socialno pojmovanje družbe se je v njej vedno bolj krepilo, dokler ni v tridesetih letih krenila na samostojno pot, predvsem tako, ki ni hotela sprejeti nobene podrejenosti krščanskosocialističnega gibanja politični stranki. V zadnjih letih pred vojno je skupina že postala pomembna sila v slovenskem življenju. Od obeh navedenih se je zelo razlikovala skupina

* Literatura o Osvobodilni fronti slovenskega naroda je že zelo obsežna. Tudi znanstvenih razprav je nastalo že lepo število. Izdane so bile že tudi večje zbirke virov, dokumentov in spominov, ki se nanašajo na to dobo. Tu naj navedemo le nekaj najpomembnejših: Boris Kidrič, Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki 1960, I, str. 7—48. — Metod Mikuš, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I. in II. knjiga. Izd. CZ, Ljubljana 1960 in 1961. — France Škerl, Politični tokovi v Osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja. Zgod. časopis 1951, str. 7—82. — France Škerl, Vloga in pomen Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Prispevki 1966, str. 149—215. — Edvard Kardelj, Pot nove Jugoslavije. Članki in govori iz NOB, 1941—1945. DZS, Ljubljana, 1946, strani 544. — Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. IZDG, Ljubljana 1963, strani 647. — Tone Fajfar, Odlöčitev, spomini in partizanski dnevnik. CZ, Ljubljana 1966, strani 573. — Boris Zihertl, O nekaterih problemih borbe za novo Jugoslavijo. CZ, Ljubljana 1948, strani 30.

demokratskega krila v Sokolu. Ta ni bila razrednega značaja, temveč prvenstveno demokratsko opozicionalna skupina, ki je nasprotovala šestojanuarski diktaturi in uvajanju fašističnih metod v državi, vendar procesom, ki so bili naperjeni proti tedanji razredni družbi, ni nasprotovala. Za skupino kulturnih delavcev, ki politično sicer niso bili samostojno organizirani, je bilo razen boja proti okupatorju zelo važno tudi marksistično stališče v reševanju narodnega vprašanja, ki ga je skupina sprejela kot svojega, medtem ko se je krog, ki je ostal na meščanskih pozicijah, oddaljeval.

Zlom stare Jugoslavije je po pobudi Komunistične partije Slovenije navedene skupine še tesneje povezal, ko je komaj 10 dni po kapitulaciji kraljevske Jugoslavije nastala Osvobodilna fronta, ki se je v prvi razvojni stopnji imenovala Protiimperialistična fronta. Na ustanovnem sestanku 26. aprila 1941 so skupine, ki so se ga udeležile, postavile temelje novi osvobodilni organizaciji. Ta naj bi Slovence ne samo osvobodila vsakega tujega jarma in jih združila v Zedinjeni Sloveniji, temveč jim prinesla tudi socialno preobrazbo kot posledico družbenih gledanj tedanjega časa, do katerih so prišle skupine, ki so se združile v Osvobodilni fronti. Vloga navdihovavca in organizatorja novega osvobodilnega gibanja je vseskozi pripadala komunistični partiji, ki si je v boju proti fašistični nevarnosti in za uveljavitev demokratskih ljudskih sil že prej pridobila največ izkušenj in v njih imela v tem tudi že daljšo tradicijo.

Ko so na ustanovnem sestanku razpravljali o programu nove osvobodilne organizacije, so seveda razpravljali o političnih in socialnih ciljih novega gibanja. Toda javno so o njih govorili dokaj različno. Glasila osvobodilnega gibanja navajajo pravico slovenskega naroda do samoodločbe, v številni pravico do odcepitve in združenja z drugimi narodi, osvoboditev in združitve razkosanega slovenskega naroda, v številni koroške in primorske Slovence, vlogo in enotnost narodov Jugoslavije in vsega Balkana v njihovem boju za osvoboditev ter naslonitev na Sovjetsko zvezo itd. V bistvu glede političnih ciljev listi niso bili rédkobesedni, posebno glede nekaterih točk. Povsem drugače pa je bilo s točkami o socialni preobrazbi. V tem pogledu so bili listi bolj medli ali so se sploh le posredno izražali. Na tem mestu se ne mislimo posebej zadrževati na političnem problemu osvoboditve in združitve slovenskega naroda, ker glede njegove rešitve v pogledih skupin v OF ni bilo bistvenih razlik. Več se bomo zadržali na cilju socialne preobrazbe slovenskega naroda, ker je bil razvoj njegove zoritve v dobi osvobodilnega boja bolj zapleten, čeprav so si o nujnosti socialne preobrazbe slovenskega naroda vsaj vse temeljne skupine bile na jasnem, ne glede na to, da je uresničitev socialnega programa bitno povezana tudi s problemom politične osvoboditve in združitve slovenskega naroda.

Program o socialni preobrazbi Slovencev je bil bistven del razgovorov na ustanovnem sestanku Protiimperialistične fronte, čeprav ni sodobnega vira, ki bi naravnost govoril o tem cilju ustanoviteljev Osvobodilne fronte. Razgovor izpričujejo kasnejše izjave, izrečene ob raznih drugih prilikah, toda nanašajo se na ustanovni sestanek 26. aprila 1941. Najpomembnejša v tem oziru je bila okrožnica št. 6 aktivistom krščanske skupine v Osvobodilni fronti z datumom 11. januarja 1943.¹ Ta je tedaj zapisala, da skupin v Osvobodilni fronti

¹ Arhiv IZDG.

»ni povezal med seboj le vsenarodni osvobodilni boj, ampak jih združuje[jo] načelno enaki pogledi na slovensko vprašanje v celoti. Zato so pristopile k skupni organizaciji s predhodno izjavo o priznanju svobode naroda in vere.« Na tem mestu nas posebno zanima, kaj je okrožnica razumela pod besedo »v celoti«. Razložila jo je na strani 5: »Osnovne skupine OF združuje program, ki daleč presega prvi cilj osvobodilne borbe, to je osvoboditev samo, in seže v dobo urejevanja slovenskega političnega in socialnega življenja (podčrtal F. Š.)!« In dalje »... že od vsega začetka [smo se] jasno zavedali, da nam mora sedanja vojna prinesiti poleg narodnega osvobojenja tudi »socialno« (podčrtal F. Š.). Vodstvo sokolske skupine je glede socialnih ciljev imelo enake nazore: »Komunistično partijo pojmujejo kot vodnico političnega življenja ter vseh sprememb, ki bodo vodile v nove družbene odnose, v novo življenje.«²

Citati nam jasno kažejo sporazum udeležencev ustanovnega sestanka nove osvobodilne organizacije in njenih socialnih ciljih in kar je še posebej važno poudariti, cilj socialnih sprememb, ki naj jih uresniči boj, ki so mu položili temelje na ustanovnem sestanku.

Glede socialnega programa Osvobodilne fronte moramo ponovno poudariti, da so o njem govorili in se v njem sporazumeli na ustanovnem sestanku 26. aprila 1941, niso pa o njem pisali, tako da o njem ni sodobnega pisanega vira. Pri socialnih ciljih je šlo za tako imenovano zadnjo etapo v razvoju nove osvobodilne organizacije, ki jo Boris Kidrič in Edvard Kardelj sicer značilno, toda redko omenjata v svoji korespondenci, vselej pa pomeni uresničenje točke o socialni preobrazbi slovenskega naroda. V tiskih Osvobodilne fronte se ta cilj v splošnem označuje kot socialna osvoboditev slovenskega naroda, ne glede na to, ali izraz ustreza ali ne. O njej se med narodnoosvobodilnim bojem javno ni dosti pisalo, kvečjemu le bolj v medli obliki, kakor smo že omenili, pač pa so o njej odkrito govorili na sestankih aktivistov in partizanov, kar je pomagalo ustvarjati moralno in politično enotnost prvih na terenu in drugih v enotah osvobodilne vojske. Na to preobrazbo je zlasti mislila partija, ki je bdela nad vsem razvojem, da bi se od tega cilja ne oddaljil. Brez te temeljne misli ne moremo razumeti marsikaterih dogodkov in sklepov v naslednjem štiri leta trajajočem narodnoosvobodilnem boju.³ Naša razprava bo pokazala, kako in v kakšni obliki in zvezi se je med vojno izražal ta cilj v razvoju narodnoosvobodilnega boja. Odločilno vlogo in pomen so pri tem imele ustanovne skupine, ker so bile jedro osvobodilne organizacije. Njihov medsebojni odnos ni bil važen samo za politične cilje osvoboditve in združitve slovenskega naroda, temveč predvsem za uresničenje socialne preobrazbe, ali bo njen čas imel značaj mirnega evoliucijskega poteka ali bo zvezan z novimi krvavimi boji. Bistven pomen Protiimperialistične fronte je bil, da je združila v novi osvobodilni organizaciji skupine, ki so jim narodni in socialni cilji slovenskega naroda postali akcijsko geslo narodnoosvobodilnega boja, to se pravi, neposredni cilji oborožene akcije, pa čeprav bo ta zahtevala več razvojnih stopenj. Namen naše razprave je pokazati, kako se je v teh stopnjah izražala misel in nato praktično prizadevanje za uresničevanje programa socialne preobrazbe med osvobodilnim bojem.

² Fasc. 495/I v arhivu IZDG. Arhivski citati se vedno nanašajo na arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani.

³ France Škerl, Vloga in pomen OF SN, Prispevki 1966, str. 152–153.

Kako je nemški napad na Sovjetsko zvezo vplival na začetke osvobodilnega boja v Sloveniji

Ko je Hitlerjeva Nemčija 22. junija 1941 napadla Sovjetsko zvezo, je ta svetovni dogodek hitro in ostro odmeval tudi v Jugoslaviji in Sloveniji še posebej. Osvobodilna organizacija ni samo spremenila ime Protiimperialistične fronte v Osvobodilno fronto in ustanovila glavni štab, s čimer je povedala, da se je pripravljala na boj z okupatorji končala, napočila pa je nova doba, ki naj načelo oboroženega boja izvede v praksi, temveč z načinom svojega nastopa pokazala na cilje, ki si jih je postavila na ustanovnem sestanku Protiimperialistične fronte. Znova je poudarila bojni cilj 'Zedinjene Slovenije' in pozvala vse Slovence v enotno Osvobodilno fronto proti imperialističnim okupatorjem ob strani vseh zatiranih narodov. Toda v tem boju je poudarila povezavo s Sovjetsko zvezo, njeno vodstvo v tem boju. Letak Komunistične partije Slovenije z dne 22. junija 1941 je ob pozivu na boj proti okupatorju pod vodstvom Sovjetske zveze v isti sapi zenačil slovenske interese s sovjetskimi! Odgovornost za bodočnost je položil v roke delavskega razreda. Od komunistov je zahteval, da postanejo jekleni borci za lepšo bodočnost delavskega razreda «dostojni» velike časti biti vojak v armadi, ki ji stoji na čelu veliki Stalin. V tej zvezi politika 'kukavčjega jajca', to je strahu pred zahodnimi demokracijami, ki ga je izrazil Slovenski poročevalec še pred nemškim napadom na Sovjetsko zvezo, ni bila več aktualna. Okoliščine v Sloveniji so se bistveno spremenile z 22. junijem 1941. Prišel je čas, da se je oboroženi boj začel uresničevati kot akcijsko geslo. Začeli so se zbirati partizani, ki naj bi bili borci za uresničevanje osvoboditve in združitve slovenskega naroda, zaradi vodstva progresivnih sil v osvobodilni organizaciji pa tudi jamstvo za uresničevanje socialnega programa osvobodilnega gibanja, v katerega so privolile vse temeljne skupine na ustanovnem sestanku Protiimperialistične fronte.

Toda za uspeh Osvobodilne fronte je bilo potrebno, da načelo oboroženega boja ni bilo omejeno samo na aktivistični kader ustanovnih skupin. Vodstvo osvobodilne organizacije je želelo pridobiti za partizane čim širše plasti slovenskega naroda, saj je pri osvobodilnem programu šlo za usodo vseh Slovencev. V tem primeru bi pomisleki proti oboroženemu boju dobili zaviralni značaj v razvoju partizanstva. Vodstvo osvobodilne organizacije se je morebitnih pomislekov proti oboroženemu boju zavedalo. Zavedalo se je, da bi ti pomisleki lahko bili razrednega značaja. Zato je sklenilo razširiti skupna stališča za pridobivanje nadaljnjih svobodoljubnih sil za boj proti okupatorjem, to se pravi taka izhodišča, ki bi omogočila sodelovanje v Osvobodilni fronti vsem, ki bi se resno želeli boriti proti okupatorju, pa čeprav so bili bolj naklonjeni zahodnim demokracijam kakor Sovjetski zvezi.

Nova skupna stališča so obsegala dve točki:

1. Nepomirljiv boj z okupatorji in proti vsakršnemu sodelovanju z njimi, podpora ter vojaško in politično sodelovanje s Sovjetsko zvezo, Anglijo in z vsemi zavezniškimi silami, ki so v boju proti okupatorjem.
2. Takojšnja oborožena akcija v vsej Sloveniji, formiranje partizanskih odredov, organizacija sabotaž, diverzij itd.⁴

⁴ Referat o političnem položaju in nalogah Komunistične partije Slovenije. Rokopis v arhivu IZDG.

Nova izhodišča je predlagala komunistična partija. Toda reči je treba takoj, da pri njej ni šlo za okrnitev programa, kakor ga je sprejel ustanovni sestanek Protiimperialistične fronte, temveč v bistvu le za spremembo taktičnih metod zbiranja ljudi, ki bi bili pripravljene sodelovati v oboroženem boju slovenskega naroda. Pobuda partije je bila zelo daljnovidna. Šlo je za sprejem ljudi v Osvobodilno fronto, ki doslej niso pripadali njenim ustanovnim skupinam. V novih okoliščinah partija ni govorila o socialnih ciljih nove osvobodilne organizacije, temveč predvsem o narodno-političnih ciljih. Taka osnova naj bi omogočila pristop v Osvobodilno fronto ljudem zunaj osnovnih skupin, ki pa so bili vendar pripravljene nekaj tvegati za svobodo slovenskega naroda. Po mnenju partije je bila zahteva po oboroženi akciji naperjena proti vsakršnim političnim špekulantom, ki bi hoteli osvobodilni boj izigravati za svoje sebične namene. Zahteva o takojšnji oboroženi akciji je postala merilo za iskrenost in pravo rodoljubje. Poudariti moramo še enkrat, da se v osnovnem programu ustanovnih skupin z razširjenimi skupinskimi stališči ni ničesar spremenilo. Vse temeljne točke so ostale, kakor so jih sprejeli na ustanovnem sestanku. V novih okoliščinah je partija računala da bo nove privržence osvobodilnega boja prekvasila in jih postopoma pridobila za vse točke, ki jih je sprejel ustanovni sestanek, torej tudi za tako imenovano 'zadnjo etapo' osvobodilnega boja.

Kako pri razširjenih izhodiščih resnično ni šlo za spremembo programa, temveč le za taktiko pri zbiranju ljudi za vključitev v narodnoosvobodilno gibanje, je pokazalo v tistem času zlasti Delo, glasilo komunistične partije Slovenije. Delo je v tistem času predvsem govorilo o revolucionarnem razvoju slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja. Toda jamstvo za revolucionarnost je videlo v proletariatu. »Slovenski proletariati mora postati avantgarda in voditelj svojega naroda v borbi za osvoboditev in združitev«, je pisalo Delo avgusta 1941 in nadaljevalo: »Delavci socialistični, krščanski socialisti, narodni socialisti in komunisti, združimo se v nezdružljivo proletarsko falango za boj proti okupatorjem, za našo srečnejšo bodočnost! Veliki boji. sedanjosti so v znamenju delavskega razreda! V boj!«⁵

Razširjena podlaga za pristop k osvobodilni fronti je vodila v nekaj mesecih do lepih uspehov, še večje pa je bilo pričakovati v nadaljnjem razvoju. Vsi so s pristopom sprejeli oboroženo akcijo kot nujno. Ni pa bilo tako pri ljudeh, ki so do aprilske katastrofe vodili državo. Te »stare sile« so se po veliki krizi v aprilskem zlomu začele po nekaj mesecih znova javljati, toda ne kot pobudniki boja proti okupatorju, temveč kot zaviravci novega razvoja. Iz kapitulantov pred zlomom so se prelevili v kolaborante z okupatorjem, nato pa v kontrarevolucionarje, kakor je pač rasla moč osvobodilnega gibanja. Značilno za njihovo dejavnost je bilo, da se je pojavljala kot reakcija na razmah Osvobodilne fronte in uveljavljanje slovenskega partizanstva. Gibalo njihove dejavnosti ni bil boj proti okupatorju, temveč strah pred narodnoosvobodilnim gibanjem, ki je raslo iz drugačnih družbenih osnov, kakor so jih predstavljali sami. Narodnoosvobodilno gibanje so razglasili za komunistično gibanje. V njem so videli boj za svetovno in slovensko revolucijo ter za diktaturo proletariata v Sloveniji.

⁵ Delo 1941, št. 2, str. 61-63 (ponatis).

»Stare sile« niso bile brez medsebojnih razlik. Med njimi je bilo več skupin, ki so bile razdeljene predvsem po svetovnem nazoru, potem pa še posebej po svojih ambicijah. Na tem mestu se ne moremo obširneje ukvarjati s posameznimi skupinami, pokazati moramo le na splošne skupne točke vseh slovenskih kontrarevolucionarjev. Vse »stare sile« ali nasprotnike Osvobodilne fronte je v prvi vrsti povezovalo odklonilno stališče do narodnoosvobodilnega gibanja pod vodstvom Osvobodilne fronte in komunistične partije. Svoj odpor proti osvobodilnemu gibanju so izražali na različne načine in ob raznih prilikah. Odklanjanje je seveda bilo razrednega značaja. To so sami v svojih nastopih večkrat izražali. S tem so sicer res dobro opazili, da namen osvobodilnega gibanja ni bil samo politična osvoboditev in združitev slovenskega naroda, temveč tudi njegova socialna preobrazba. Osvobodilnega boja proti okupatorju v tej obliki niso hoteli sprejeti. Več jim je bilo za razredne interese kakor za dejanski boj z okupatorji. Ta boj so prepuščali zaveznikom, od katerih so pričakovali tudi rešitve zase. Njihova dejavnost je bila taka, da je slovenskemu ljudstvu povzročila mnogo težav in grozila tudi z državljansko vojno med samim osvobodilnim bojem, čeprav so to vojno bojevali na strani okupatorja in z njegovo pomočjo. To je bila tragična logika slovenske kontrarevolucije.

Utrditev Osvobodilne fronte ob koncu 1941 in socialna preobrazba slovenskega naroda

Kljub težavam, ki so jih slovenski kontrarevolucionarji valili na pot osvobodilnemu gibanju in partizanstvu, naraščanja moči Osvobodilne fronte niso mogli zadržati. Vodstvo osvobodilnega gibanja je bilo sicer prisiljeno boriti se z domačimi nasprotniki, toda v tem boju je znalo obdržati svojo jasno linijo in v številnih razgovorih razčistiti mnoge sporne točke, npr. stališče do stare Jugoslavije, do kralja in londonske vlade, do samoodločbe slovenskega naroda, do partizanstva in naposled do Draža Mihajloviča, ki so ga kontrarevolucionarji priznavali za svojega vrhovnega komandanta.

Dasi so debate z nasprotniki Osvobodilne fronte trajale več mesecev, so spori z njimi v sami Osvobodilni fronti vplivali drugače, kakor so mislili nasprotniki osvobodilnega gibanja. Debate z njimi so pomagale razčistiti ali vsaj pojasniti mnoga vprašanja, ki za nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja niso bila nevažna. Obravnave so osvetlile glavni smoter osvobodilnega gibanja, pota in sredstva ter pokazale njegov obče narodni pomen, njegovo moralno in posredno tudi socialno funkcijo. Čeprav do razširitve Osvobodilne fronte na nove skupine ni prišlo — nagodetovci so celo odpadli, so vendar vse druge skupine ostale. Toda ne samo to, njihovo medskupinsko razmerje se je utrdilo. To je bila pozitivna posledica razgovorov s kontrarevolucionarnimi skupinami.

V okviru boja s slovenskimi kontrarevolucionarji, je imela poseben pomen kampanja proti Mihailoviću in boj za skupino oficirjev, ki so tedaj prebivali v Ljubljani, pa je med njimi OF razvila svojo akcijo. Pozitivno rešitev je olajšala mihailovičevska politika sama, ko je razkrila velikosrbske hegemonistične tendence in njihove vezi z okupatorji. Osvobodilna fronta je v tem obdobju poudarila pravico slovenskega naroda do samoodločbe, glede mihailovičevskih tendenc pa je bilo posebno važno, da je OF v svojih temeljnih točkah določila, da bo narodna vojska na slovenskem ozemlju rasla iz slovenskih na-

rodnoosvobodilnih partizanskih čet in narodne zaščite. S temi postavkami je najhuje udarila mihailovičevsko politiko, ker je prepovedala vsako drugo ustvarjanje vojaških sil zunaj partizanskih enot. Za razvoj partizanstva je bila ta postavka važna, ker je vsaj za nekaj časa preprečila s partizani vzporedno vojsko proti okupatorju. Ko so nasprotniki naposled le formirali svojo vojsko, so morali odkrito nastopiti proti Osvobodilni fronti, torej kot odkrita kontrarevolucija. Nasprotniki Osvobodilne fronte glede svoje vojske niso uspeli. Zgodilo se je nasprotno. Osvobodilna fronta se v krizi ni razbila, temveč se je utrdila. Kaj je to pomenilo za perspektivo socialne preobrazbe osvobodilnega boja, si moremo misliti.

Iz sporov in razgovorov z dvomljivci oboroženega boja proti okupatorju je Osvobodilna fronta ob koncu 1941 in začetku 1942 izšla utrjena in močnejša, kakor je bila. Kratak pogled na razgovore s kontrarevolucionarnimi silami, ko je šlo za razčiščevanje stališč do oboroženega boja, do samoodločbe, do nove Jugoslavije, do begunske vlade v Londonu nam pove, da je šlo za programsko enotnost, ker so vse skupine v OF do njih zavzele enotno stališče. Enotnost se tedaj ni okrepila tako, da bi v organizaciji Osvobodilne fronte kaj spremenili, temveč le tako, da so skupine enotnejše gledale in enotnejše ocenjevale splošni položaj, še posebej pa domače razmere.

Pomena Osvobodilne fronte za samo partijo se je vodstvo partije globoko zavedalo. Trudilo se je za njeno razširitev in utrditev, zakaj Osvobodilna fronta je bila baza za vse partizane, za razvoj vstaje, ki je ni bilo mogoče uspešno pripraviti in voditi brez odborov OF, in tudi za organiziranje same partije. Moč Osvobodilne fronte ni bila temelj samo za uspešen razvoj osvobodilne vojske, temveč tudi za fazo, ki naj bi sledila kasneje, ko bi narodna osvoboditev prerasla v socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka. Avtor teh misli, ki so vključevale socialno preobrazbo, se je seveda zavedal, da takrat teh ciljev ni smel spravljati v ospredje. Toda v pisanju proti kontrarevolucionarni akciji na Slovenskem je bil zelo oster: »... kar je bilo, je za vekomaj proč.« je pisal avtor članka v listu Osvobodilna fronta. »Nikoli več se ne sme ponovita... naša... temeljna naloga [je], preprečiti bivšim 'voditeljem' in vsem protiljudskim elementom, da bi še kdajkoli dobili zaledje med slovenskim narodom, ki so ga danes do kraja izgubili.«⁶ Razume se, da je bil smisel teh besed odstraniti vse, kar je zaviralo bodoče uresničenje socialnih ukrepov.

Komunistična partija socialnih programov ni spravljalna v ospredje, toda na njihovo uresničenje ni nikdar pozabila. Za ustvaritev boljših časov za delovnega človeka je zagovarjala nastanek potrebnih razmer, na katerih osnovi bi kasneje bilo mogoče izvesti socialno osvoboditev delovnega ljudstva. Seveda je proletarijat kot avantgardo opozarjala, da si mora to pot zagotoviti le z uspehom v osvobodilnem boju. Zato se je borila za enotnost proletariata in njegovo udeležbo v osvobodilnem boju.⁷ Razume se, da je to pomenilo toliko, kakor ustvariti revolucionarne sile tako močne, da bodo zmogle izpeljati socialno preobrazbo slovenskega naroda.

Potem ko je Osvobodilna fronta z zavrnitvijo kontrarevolucionarnih spletk in napadov utrdila svojo enotnost, pa ustanovne skupine na novi stopnji razvoja niso izgubile svoje funkcije. Pojmovanje medsebojnih povezav se je sicer

⁶ Osvobodilna fronta II/1942, št. 2.

⁷ Delo 1942, št. 1.

spreminjalo, toda koeksistenca je ostala. V novih okoliščinah, ko je šlo za poostreni boj proti kontrarevolucionarjem, je poudarek na harmoničnem sodelovanju ljudi različnih svetovnih nazorov imel še poseben pomen. Pokazal je, da morejo v boju za osvoboditev slovenskega naroda in boljše življenje delovnega človeka sodelovati zlasti ljudje katoliškega in marksističnega svetovnega nazora, da torej svetovnonazorske razlike niso ovira za sodelovanje. S takim ravnanjem so izbili kontrarevolucionarjem iz rok orožje, da je vera v nevarnosti, če v osvobodilnem boju sodelujejo komunisti. Za razloge krščanske skupine v Osvobodilni fronti je bilo značilno, da je boj proti okupatorju presojala kot etično utemeljeno akcijo. Za etično utemeljeno pa je imela tudi akcijo proti kapitalistično imperialističnemu sistemu, ki je tlačil slovenski narod toliko let. S takim stališčem je krščanska skupina v OF pokazala mnogo več kakor samo voljo, da sodeluje v narodnoosvobodilnem boju, dejansko je krščanskosocialistična skupina po smislu gornjih besed imela tudi socialno preobrazbo za etično upravičeno.

Ideja socialne preobrazbe v dobi prvega osvobojenega ozemlja

Za izražanje ideje socialne osvoboditve slovenskega delovnega človeka je imelo poseben pomen osvobojeno ozemlje na italijanskem okupacijskem ozemlju, to je v ljubljanski pokrajini od pomladi 1942 do znane roške ofenzive. Pripravila ga je večja dejavnost slovenskih partizanov, oprta na poprejšnjo močno mobilizacijo delavcev, mestne mladine in nato še kmečkih fantov za odhod v partizane. Osvobojeno ozemlje je bilo sicer regionalno omejeno, toda imelo je velik pomen za ves razvoj NOB na Slovenskem zaradi procesov, ki so se na njem odigrali ali so bili kako drugače povezani z njim. Na njem so se uveljavili elementi, ki se na zasedenem ozemlju niso mogli. Npr. volitve v različne stopnje organov oblasti, nekateri sodni in prosvetni ukrepi, ki so tako ali tako izražali socialistično tendenco ali dali slutiti zadnjo etapo narodnoosvobodilnega boja. Z vidika naše teme nas ti ukrepi še posebej zanimajo.

Vodstvo osvobodilnega gibanja je na pobudo partije želelo na osvobojenem ozemlju izpolniti tri naloge: 1. pokazati slovenskemu narodu primer demokracije in demokratične ureditve ter vzoren primer javne varnosti in reda; 2. očistiti slovensko osvobojeno ozemlje notranjih sovražnikov slovenskega naroda; 3. poživiti dejavnost najosnovnejših ljudskih množic, predvsem delavcev in kmetov.⁸

1. Potem ko so partizani osvobodili precejšen del ozemlja od italijanske vojske, je vodstvo osvobodilnega gibanja s posebnim odlokom vzpostavilo narodno oblast na osvobojenem ozemlju (17. maja 1942). Nastalo je več stopenj oblasti, sklican bi moral biti tudi zbor odposlancev NOO, toda preprečila ga je italijanska ofenziva. Izvršni odbor OF je izdal več odlokov, ki so bili deloma političnega, deloma gospodarskega značaja. Vsi so bili v skladu z načeli narodnoosvobodilnega boja. Tu se želimo dotakniti predvsem tistih, ki so izražali nekako prehodno razvojno stopnjo k bodoči socialni preobrazbi.

Prvi in najvažnejši je bil odlok o razlastitvi tujih veleposestnikov v povračilo škode, povzročene po okupatorjih. Ta odlok je razlastil »brez odškodnine

⁸ Dokumenti LRS 1964, dok. št. 98, stran 224.

in z inventarjem vred veleposestva, ki so v lasti pripadnikov okupacijskih narodov in tistih slovenskih veleposestnikov, ki so dajali ali dajejo pomoč okupatorjem pri zatiranju slovenskega naroda«. Izvedba odloka je bila zaupana terenskim odborom, v pravem smislu pa so ga izvajali posebni razlastitveni odbori, ki so jih izvolili kmetje sami. Iz njih naj bi tudi izšla vsa pobuda za razlastitve in zaplembe tujih petokolonjskih veleposestev.

Boris Kidrič je k razlastitvenemu odloku napisal zelo odločen komentar, toda iz njega je bilo jasno videti, da so bile razlastitve dokaj omejene, ker je pri njih šlo le za tujce in domače petokolonce. Jasnejša je bila tendenca, ki je bila izražena v besedah, da se veleposestva razlaste »brez odškodnine in z inventarjem vred«. Še pomembnejša pa je bila praksa, ki so jo pokazali predvsem razpravljavci na partijski konferenci na Cinku v dneh 5.—8. julija 1942. V bistu sta obstajala dva tipa razlastitev: 1) dolenski, pri katerem so razlaščno zemljo razdelili med kmečke interesente in 2) notranjsko-kočevski tip, pri katerem so nastale posebne gospodarske ali zadružne komisije, ki zemlje niso delile, temveč obdelovale velike predele razlaščene zemlje. Izven teh tipov je bila zemlja izseljenih Kočevarjev, ki jo je IO skušal urediti posebej.

Ko je Boris Kidrič na Cinku ocenjeval razlastitve, je zelo jasno označil značaj prehodne stopnje sprejetih ukrepov, pri katerih agrarna revolucija še ni mogla iti do kraja iz različnih razlogov. Toda končni cilj mu je bil jasno pred očmi. Jasen je bil pred očmi tudi razpravljavcem na partijski konferenci na Cinku, kar so pokazali s svojim načinom izražanja. Jokl (France Popit), inštruktor CK na Notranjskem, je npr. govoril: »S strani partije bo tudi treba temeljito pripraviti kmetom zanimiva vprašanja kolhozov in sovhozov. O tem smo premalo poučeni.« Pogosto se je tedaj uporabljala beseda kulak za bogate kmete.⁹ Misel na socialno preobrazbo kot cilj osvobodilnega boja je torej prevevala udeležence posvetovanja, čeprav se prav določno ni velikokrat izražala. Odlok o razlastitvi je dal priložnost, da so se take misli lahko izrazile.

Mnogi odloki z nameravano preobrazbo v nobenem primeru niso imeli nič opraviti: npr. odlok o denarju, posojilu, gibanju civilnega prebivalstva, prehrani, sodstvu in prosveti. Lahko pa so se take misli pojavile bolj posredno ali celo pri nižjih organih. Okrožni odbor Stična-Struge jo je izrazil z navedbo progresivne lestvice pri razpisu davkov, kjer je zadel zlasti bogatejše posestnike, ki so sami od sebe predlagali zelo majhen davek.¹⁰

Po vsem tem, kar smo tu slišali o odlokih ljudske oblasti na osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini 1942, moramo reči, da je socialna preobrazba bila šele perspektiva, kar je seveda naravno. Zato je realno ne smemo iskati v takratnih odlokih, ki so v najboljšem primeru mogli biti le prehodna stopnja, le senca prihodnosti, pač pa jo smemo in moremo iskati v političnih izjavah nosivcev osvobodilnega gibanja. Seveda so se politični dejavniki sami globoko zavedali perspektivnega značaja svojih izjav, čeprav so urešničenje zamišljenega cilja imeli za neizogibno. To je bila vizija življenja, ki jim ne sme uiti. O njej so se bolj ali manj jasno izražali krščanski socialisti, prav tako pa tudi partiji. Boris Kidrič je na posvetovanju na Cinku dovolj odkrito rekel: »Partija ni začela osvobodilne borbe slovenskega ljudstva s programom demokratične

⁹ Dokumenti LRS 1964, str. 232—235.

¹⁰ Navodilo OOOF Stična-Struge z dne 26. junija 1942 krajevnim NOO, Dokumenti LRS 1964, stran 173.

revolucije. Izdelala je program, ki ne obsega samo platformo nacionalnega boja...« Ta program se je seveda nanašal na socialne cilje bližnjega družbenega procesa.

2. Socialne preobrazbe niso izražali samo ukrepi tedanje ljudske oblasti, ampak tudi propaganda skupin v Osvobodilni fronti. Njen smisel je bil, da pripravi čimveč ljudi na socialne spremembe kot posledico narodnoosvobodilnega boja. V tej akciji so poleg partije sodelovali predvsem krščanski socialisti.

Pojem družbenega procesa, zlasti njegov končni cilj, ki naj bi ga sodelujoči v osvobodilnem boju dosegli na tisti 'zadnji etapi', kakor smo že večkrat označili konkretno socialno preobrazbo, je bil v celoti popolnoma jasen le članom partije. Drugače je bilo pri privržencih drugih skupin, še posebej pri krščanskih socialistih, potem ko so svojo skupino imensko raztegnili v naziv 'kristjani v OF', da bi s tem lažje pridobivali za revolucionarne cilje ljudi, ki stvarno niso pripadali delavskemu razredu, pač pa so se šele pri vstopu v OF iz raznih razlogov opredeljevali za krščanske socialiste. Tem ljudem je bilo treba posredovati pojme o revolucionarni organizaciji. To nalogo je prevzela in opravljala Slovenska revolucija, glasilo krščanskih socialistov v OF.

Glavni namen Slovenske revolucije je bil približati množicam revolucionarni družbeni razvoj na Slovenskem, pojasniti potrebe delavskega razreda, to se pravi, približati množicam socialno revolucijo. Krščanski socialisti sami se kot jedro skupine niso v ničemer oddaljili od programa, ki so ga sprejeli z drugimi udeleženci ustanovnega sestanka Protiimperialistične fronte. V izražanju končnega cilja celotnega tedanjega procesa se v jedru niso razlikovali od komunistične partije. Razlikovali so se le v tonu izražanja, pri čemer je treba upoštevati, kateremu krogu so bile izjave namenjene.

Poseben pomen je v dobi osvobojenega ozemlja začel dobivati odpor proti politiki kontrarevolucionarnih vrhov, ki so prav v spomladanskih mesecih 1942 pripravili italijanske okupatorje, da so sprejeli sugestije najbolj silovitih nasprotnikov OF, da bi mogli formirati oborožene belogardistične skupine za boj proti »komunistom«. Zelo ostro in odločno je proti belogardistični propagandi nastopila partija, da bi si nihče ne ustvarjal iluzij, da je možen povratak starega dela. Glede na manevre slovenske kontrarevolucije je partija v obnovljeni Ljudski pravici nekaj mesecev kasneje zapisala, da si slovensko ljudstvo ni vzelo svoje usode v svoje roke samo zato, da prežene okupatorje s svoje zemlje, ampak tudi zato, »da po končani vojni ustvari na svojih tleh resnično ljudsko demokracijo, ki bo onemogočila, da bi peščica izkoriščevalcev in protiljudskih špekulantov naredla svoj jarem nasilja slovenskemu ljudstvu«.¹¹

Komunistična partija je z vsemi drugimi skupinami vred budno spremljala razvoj kontrarevolucionarnih sil na Slovenskem. Toda najpomembnejši delež je pri tem imela sama. Ko se je približal čas oboroženega nastopa bele garde proti partizanom, je bilo njeno stališče takoj jasno. »... neizproсна borba proti beli gardi [je] prav tako temeljni zakon osvobodilnega boja, kakor je njegov temeljni zakon neusmiljeno uničevanje okupatorjev«.¹²

Tako stališče je bilo v skladu z nalogami, ki si jih je zamišljala partija v skladu z IOOF izpolniti na osvobojenem ozemlju. Boj proti beli gardi je spadal v drugo med njimi: očistiti osvobojeno ozemlje od notranjih sovražnikov slovenskega naroda. Razume se, da je bela garda spadala v prvo vrsto teh

¹¹ Ljudska pravica (LdP) 1. II, 1943 in E. K., Pot nove Jugoslavije, stran 335.

¹² Delo 1942, št. 3, stran 154 (ponatis).

sovražnikov. Boj proti njej sicer ni bil boj za socialne cilje, vsekakor je bil pa boj tudi za odstranitev najpomembnejše ovire na poti k tem ciljem. Boj proti beli gardi je bil pomemben člen pri odpiranju vrat k socialni preobrazbi slovenskega naroda.

3. Tretja naloga, ki si jo je zamišljala komunistična partija izpolniti na osvobojenem ozemlju ljubljanske pokrajine, je bil namen poživiti dejavnost najosnovnejših ljudskih množic, predvsem delavcev in kmetov. Toda ob tej nalogi so nastale razmere, ki so dobre namene večkrat oteževale ali celo maličile. Prišlo je do marsikaterih preizkušenj, ki so ogrozile celo trdnost Osvobodilne fronte. Na osvobojenem ozemlju so namreč vznikla prva resnejša trenja znotraj Osvobodilne fronte. Začela so ogrožati sestavo in tok osvobodilne organizacije. Pokazale so se razne pomanjkljivosti, ki jih je vodstvo osvobodilne organizacije začelo preganjati in odpravljati, ko so se že nevarno razrasle, sence pa so začele metati v sam izvršni odbor že mnogo prej.

Glavne težave so nastale med aktivisti komunistične partije na eni strani in aktivisti krščanske skupine na drugi strani. Do težav je prišlo v vojski in na terenu. V vojski so bili tedaj časi »vojvodstva«, kakor so označevali ravnanje nekaterih vojaških funkcionarjev, ki se niso dosti brigali za izpolnjevanje smernic vrhovnih organov OF in KP. Ni jim bilo mar za demokratične metode dela. Na svojem območju so postali nekakšni vladarčki, ki so poznali le svojo voljo, na druge se niso ozirali. Med aktivisti krščanske skupine se je tedaj pokazalo premalo odločno stališče do bele garde. Nekateri so začeli celo omahovati. V nekaterih se je začela pojavljati tendenca po snovanju lastne stranke, čeprav so morali vedeti, da se je vodstvo skupine že v začetku odpovedalo takemu snovanju.

Konkretni primeri za trenja med skupinami so se kazali v nepravilnem odnosu med partizanskimi enotami in civilnim prebivalstvom, v sektaštvu med partijskim terenskim kadrom, pretiravanju slabosti krščanskih socialistov. Hudo je vplivalo tudi pretiravanje pri likvidacijah, zlasti v partizanskih enotah.

Partijsko vodstvo je sektaške procese na terenu zaradi premajhne kontrole spoznalo precej pozno in se začelo boriti proti njim. Najpomembnejši člen v razvoju boja proti napakam je pomenilo partijsko posvetovanje na Cinku v dneh 5.—8. julija 1942. Na temelju natančnejšega pregleda nad terenom se je začela akcija proti napakam in z njo naporji za pravilnejše gledanje na vse silnice, ki so delovale v Osvobodilni fronti. Seveda boj proti napakam ni bil kratkotrajen, temveč precej zapleten, ker so napake le počasi izginjale iz prakse nekaterih partijcev.

Ker je bilo za složen razvoj medskupinskih odnosov v OF predvsem važno razmerje med komunisti in krščanskimi socialisti, je bil pomemben sestanek predstavnikov obeh skupin. Krščanski socialisti so v razpravi razložili, da težave niso bile načelnega značaja, temveč so se pojavile na praktičnem področju, ker se je Osvobodilna fronta kot celota premalo gradila kot iniciativno, ideološko in politično vodstvo. Težave je povzročila tudi delitev aktivistov v aktiviste prvega in drugega reda. Posebej so pa nastajale težave, kadar je krščanska skupina morala izvrševati nalogo, ki ji jo je odredila celotna politika Osvobodilne fronte, to je pridobivati in preoblikovati slovenske krščanske množice za osvoboditev in novi socialni red.¹³

¹³ Edvard Kocbek, *Tovarišija*, dnevniški zapiski od 17. maja 1942 do 1. maja 1943. DZS, Ljubljana 1949, str. 78—80.

Na temelju razgovorov so sprejeli več sklepov o ukrepih, ki naj bi zboljšali medsebojno razmerje in odpravili napake.

Dotakniti se moramo še vloge 'zadnje etape' v medskupinskih odnosih v OF.

V razvoju Osvobodilne fronte po njenem nastanku ideja socialne preobrazbe formalno ni bila na dnevnem redu. Od časa do časa pa se je vendar tudi ta cilj prebijal na dan skozi množico drugih dogodkov, na kar so vplivale razne okolnosti. Najodločnejša v opozarjanju na ta cilj je bila komunistična partija, ki so jo kontrarevolucionarni elementi ob vsaki priložnosti najbolj napadali. Od drugih skupin je sokolska skupina le redko vidneje pokazala, da je tudi za ta program. Taka sta bila npr. govora Jožeta Rusa in Franca Lubeja na posvetovanju na Cinku.

Drugače je bilo s krščanskosocialistično skupino, ker so okoliščine zanjo bile precej drugačne. Predvsem njim je pripadla naloga, da je dvigala verne Slovence na napredne, narodne in družbene pozicije, kakor so tedaj govorili. Zato je bila jasnejša v izražanju revolucionarnega stališča. Skupina je tudi organizacijsko bila trdneje povezana, dasi socialno ni bila popolnoma homogena. Razen delavcev je bil v skupini močan tudi izobraženski del (Dejanje, Zarja). Toda notranja nehomogenost skupini ni ovirala sprejema in zagovarjanja programa socialne preobrazbe v razvoju osvobodilnega gibanja. V primeru s sokolsko skupino je svoje stališče do nje javno ali v svojih okrožnicah večkrat pokazala. S tem je hotela predvsem povedati, da ta etapa ne nasprotuje svetovnemu nazoru, ki ga je izpovedala oziroma da svetovni nazor ne more biti zanjo ovira.

Najjasnejša v izražanju perspektive socialne preobrazbe je bila seveda komunistična partija. Kljub uporabi različnih terminov, ki so sami na sebi kazali na smer razvoja osvobodilnega gibanja, pa Boris Kidrič, ki je o tej stvari največkrat govoril, nikoli ni pozabil, da gre pri socialnem cilju šele za perspektivo, katere realnost si bo treba šele priboriti, da trenutno gre prej za osvoboditev in združitev slovenskega naroda. Socialna preobrazba bo na vrsto prišla šele potem. Zelo jasno je nastopil proti sektaštvu partijcev na račun Sokolov in zlasti krščanskih socialistov. "»— OF ni slučajna taktična poteza naše partije, je oblika sodelovanja slovenskega delavca in delovne inteligence. V situaciji okupacije... ni mogoče trditi, da bi OF služila partiji samo kot maska za pridobivanje mase in da bi potem odpravila zaveznike skozi vrata... Platforma OF je bistvo. Biti mora dosledno zastopana, pa bo v redu vse drugo.«¹⁴

Zelo dobro je Kidrič spoznal, da so bile temeljne skupine v Osvobodilni fronti izraz enega dela slovenskih množic in da je uporabljanje istega merila zanje kakor za partije bilo sektaško,¹⁵ čeprav lahko tudi pristransko.¹⁶ Kajti piramida ljudi v Osvobodilni fronti je bila predvsem skupnost dobro mislečih ljudi, ki pa so se razlikovali po sposobnosti in znanju oziroma izšolanosti. Borisu Kidriču je v vrtincu napak in napetosti bilo vendarle jasno, da je »odnos do zaveznikov... treba brezpogojno popraviti«, nasproti napakam pa biti buden. »Kako to izvesti, je vprašanje politične spretnosti tovarišev na terenu.«¹⁷

¹⁴ Dokumenti LRS 1964, str. 222 in 233.

¹⁵ Prav tam, stran 265.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

Skozi Kidričeve misli in sodbe o razmerju skupin nedvomno preseva misel na socialno preobrazbo oziroma skrb zanjo, ali jo bo možno uveljaviti po posebni poti, ki se je v Jugoslaviji pokazala edino v Sloveniji. Prikaz skupin je pokazal, da ustanovne skupine tej ideji ne samo niso nasprotovale, temveč so jo imele za bistven del svojega programa.

Ustanovitev Delavske enotnosti in socialna preobrazba Slovencev

Sektaštvo nekaterih aktivistov je bila huda nevarnost za medskupinsko razmerje v Osvobodilni fronti, toda s trdno voljo partije so napake začeli odpravljati. Druga nevarnost je bila roška ofenziva, v kateri so Italijani nastopili z vso surovo silo proti slovenskemu osvobodilnemu gibanju, da bi ga zatrli, toda cilja niso dosegli. Trdnost Osvobodilne fronte se je celo okrepila. »Fašistično nasilje nas je kot cement povežalo med seboj in s tovariši komunisti in Sokoli v OF,« so zapisali krščanski socialisti v okrožnici št. 5 tistega časa. »Okupatorska ofenziva je OF utrdila, neprimerno bolj kot vsi njeni dosežki uspehi. Skupne težave in trpljenje so nas medsebojno človeško tako zblížale in zedinile, da je ni sile, ki bi nas mogla razpreti.«¹⁸ Združenji udarci italijanskega okupatorja in domače kontrarevolucije po osvobojenem ozemlju so dosegli ravno drugačne rezultate, kakor so jih želeli njihovi režiserji.

Dokaz nove utrjenosti Osvobodilne fronte po končani roški ofenzivi je bilo zlasti zasedanje vrhovnega plenuma OF v Ljubljani 6. novembra 1942. Zasedanje je pokazalo, da je na člane vrhovnega plenuma vplivala italijanska ofenziva in divjanje bele garde ob italijanski pomoči povsem drugače, kakor so mislili poglavarji bele garde. Člani plenuma so potrdili politiko IOOF. Kriza osvobojenega ozemlja in italijanske ofenzive je bila s tem premagana. Toda potrditev enotnosti ni bila edina zmaga nad krizo. Ta enotnost je bila izhodišče za novo fazo v razvoju same enotnosti.

Pobudo za novo fazo same enotnosti je dalo vodstvo komunistične partije. Pri tem je izhajalo predvsem iz skrbi za možnost uresničenja socialne revolucije, ki naj bi ji že razvoj med osvobodilnim bojem olajšal uresničitev, ko bi nastopil čas. Šlo je za ustanovitev Delavske enotnosti, katere misel je dozorela v drugi polovici 1942, in za potrditev revolucionarnega jedra Osvobodilne fronte kot glavnega notranjega oporišča njene enotnosti.¹⁹ Enoten delavski razred bi bil največja garancija za moč OF in s tem za uspeh NOB.

Pri novi delavski enotnosti pa je šlo tudi za druge okoliščine predvsem za okrepitev zvez med krščanskimi socialisti in drugimi skupinami OF. Priprave za ustanovno konferenco so tekle deloma v Ljubljani, deloma pa zunaj v partizanih. Udeležili naj bi se je zastopniki komunistov, krščanskih socialistov in socialnih demokratov. Izpustili pa so zastopnika Sokola, ker Sokol ni bil specifična delavska organizacija. Vključevanje sokolskega zastopnika bi po Kardeljevem mnenju celo škodilo pri položaju Sokola v srednjih slojih.

Pri pripravah zunaj Ljubljane so nastale teze — sestavil jih je Fajfar, odobril pa Kidrič — za programsko osnovo nove organizacije. V tezah je bila poudarjena ideja enotnosti delavskega razreda kot temelja osvobodilnega

¹⁸ Okrožnica KS, št. 5 z dne 10. septembra 1942.

¹⁹ Delavska enotnost, ponatis, Kardeljev uvodnik, str. 9—10.

gibanja, hkrati pa tudi dejstvo, da je slovenski proletariat osnovno jedro gibanja, okrog katerega se je zbralo v boju vse slovensko ljudstvo. V tezah je bil nakazan tudi cilj osvobodilnega boja — socializem, to se pravi uresničevanje tudi socialne preobrazbe.²⁰ Teze so postavile za osnovni pogoj Delavske enotnosti popolno enakopravnost vseh sodelujočih sestavnih delov, kakor tudi posameznikov v tej skupnosti. Skupina krščanskih socialistov je ugotovila in priznala KPS njeno proletarsko avantgardno vlogo, druge organizacije pa so krščanskim socialistom priznale njihovo razredno stališče in revolucionarnost, ki se je izražala v njihovi borbeni udeležbi pri narodnoosvobodilnem boju. Vse skupine so si med seboj priznale pravico svobode in združevanja ter izražanja svojega svetovnega nazora.¹²

Značilno za teze o delavski enotnosti je bilo, da so priznavale enakopravnost skupin v okviru nove organizacije, ne glede na to, kako tesno so bile povezane med seboj. Komunistični partiji so priznali avantgardistično vlogo, kakor so obratno krščanskim socialistom priznali revolucionarnost in razrednost. Po kasnejši Kidričevi označitvi pomena nove organizacije so z ustanovitvijo DE priznali v OF hegemonijo delavskega razreda in KP.²²

Po daljših pripravah je naposled bila 7. novembra 1942 v Ljubljani ustanovna konferenca Delavske enotnosti iz zastopnikov komunistov, socialistov in krščanskih socialistov. Na njej so sprejeli teze, ki so jih že prej pripravili. Sklenili so, da se vse delavske politične skupine strnejo okoli Komunistične partije Slovenije, da se bo enotno delavsko gibanje odločno borilo za enotnost Osvobodilne fronte z delavskim razredom na čelu in ne bo dopustilo, da bi kakršnikoli buržoazni ali drugi reakcionarni vplivi izpodkopavali enotnost in vodilno vlogo delavskega razreda v Osvobodilni fronti.²³

V novi organizaciji so takoj formirali glavni odbor Delavske enotnosti, ta pa je začel izdajati svoje glasilo in so ga imenovali Delavska enotnost. Po Fajfarjevem mnenju je to glasilo izdatno pripomoglo k mobilizaciji slovenskega delavstva za osvobodilno gibanje. Organizacija Delavske enotnosti je bila najmočnejša v sami Ljubljani, ker je tu bilo največ delavcev. Pozneje je prav ta učinkovito mobilizirala proletariat v Trstu in Trziču, kar se je zlasti pokazalo ob osvoboditvi Trsta. Tudi na Koroškem, v Beljaku in Celovcu je bila ideja delavske enotnosti skoraj edina vez, ki je povezovala OF z avstrijskim proletariatom. Ustanovni sestanek Delavske enotnosti je bil dejansko tudi ustanovni sestanek kasnejših notnih sindikatov, s čimer je bil napravljen konec sindikalni razcepljenosti slovenskega delavstva.²⁴

Sprejeti sklepi so bili pomembni za nadaljnji revolucionarni razvoj v Sloveniji. S tem, da se je enotno delavsko gibanje s komunistično partijo na čelu razglasilo za nesporno vodilno silo Osvobodilne fronte in izrazilo svojo odločnost, da se bo borilo za ohranitev te vodilne vloge do končne zmage, je dalo Osvobodilni fronti politično strukturo, zaradi katere se narodnoosvobodilni boj ne bo mogel končati drugače kakor z zmago socialistične revolucije.²⁵ To pa znova pomeni, da v osvobodilnem boju ni šlo samo za osvoboditev izpod okupatorja, za združitev in samoodločbo slovenskega naroda ter demo-

²⁰ Prav tam, Fajfarjeve pripombe, str. 146—147.

²¹ Prav tam, stran 16.

²² Prav tam, stran 16.

²³ Prav tam, stran 10.

²⁴ Tone Fajfar, *Odločitev*, CZ, Ljubljana 1966, str. 167—168.

²⁵ Delavska enotnost, ponatis, stran 10.

kratične svoboščine, marveč tudi za preraščanje v boj za popolno osvoboditev delavskega razreda in vsega delovnega ljudstva kapitalističnih izkoriščevalcev, to je za družbeno ureditev, ko bo delovni človek postal sam svoj gospodar. To se pravi, da je na ustanovni konferenci Delavske enotnosti šlo tudi za eno od točk, ki jo je v jedru sprejel že ustanovni sestanek osvobodilnega gibanja, to je za socialno preobrazbo slovenskega naroda kot posledico uspešnega narodnoosvobodilnega boja.

Dolomitska izjava in problem socialne preobrazbe na Slovenskem

Odnosi med skupinami v Osvobodilni fronti se v drugi polovici niti po končani italijanski ofenzivi niti po ustanovitvi Delavske enotnosti formalno niso izpremenili. Jedro OF je bilo še vedno sestavljeno iz ustanovnih skupin. Te so obstajale, kakršne so bile. Odnosi med njimi so se pa na terenu le počasi izboljševali, ker so nekatera trenja še ostala oziroma je do njih ponovno prišlo.

Zelo dobri so bili odnosi med Sokoli in Partijo. Sokoli so izjavili že v začetku, da se nimajo za politično organizacijo. Priznali so avantgardno vlogo in politično vodstvo partije. Imeli so se samo za »nacionaliste«, toda bili so vedno na strani partije. Vodstvo jim je dovolilo, da lahko vstopajo v partijo in ob koncu leta 1942 je velik del vodilnega kadra že bil v njej. To dejstvo pojasnjuje dovolj, zakaj ni bilo večjih problemov med Sokoli in partijo. Brez pridržka so vedno podpirali vse predloge, ki jih je partija postavila pred Osvobodilno fronto. V drobnih vprašanjih so pa tudi v tem času vendarle pokazali nagnjenje, da bi se KP izenačila z OF.²⁶ Zelo pa so bili občutljivi za enakopravnost svoje skupine.

Drugačen je bil po mnenju vodstva partije položaj pri krščanskih socialistih. Socialno so bili izraz revolucionarnih demokratičnih procesov v katoliških slovenskih množicah, razpoloženi sovjetofilsko, priznavali so avantgardno vlogo partije in se odrekli ustanovitvi lastne politične stranke. Toda sočasno se je partija bala, da bi se ne spremenili v nekakšno novo krščansko-socialistično stranko, ki bi služila buržoaziji v odločilnih trenutkih kot rezerva, okrog katere naj bi se zbrala vsa reakcija. To sta bili dve možnosti, ki sta nenehno zaposlovali vodstvo partije, ker le ni bilo popolnoma prepričano, če bo krščansko-socialistična skupina vzdržala na revolucionarni poti. Zato je postopoma postalo razmerje med partijo in krščanskimi socialisti zelo važno, nedvomno važnejše kakor s Sokoli.

Medtem ko so vodilni sokolski aktivisti do konca 1942 povečini že stopili v partijo, pa aktivisti krščanskih socialistov vanjo niso vstopali oziroma so njihovi vstopi bili redkejši. Če je tak krščanski socialist vstopil v partijo, se »težave« v razmerju skupine do komunistične partije niso zmanjšale. Medtem ko je Sokol po vstopu v partijo še vedno lahko ostal Sokol, pa je krščanski socialist z vstopom samega sebe izločil iz vrst krščanskih socialistov. Krščanski socialist z vstopom sicer ni zapustil točk, ki so vse skupine povezovale v Osvobodilni fronti, zapustil pa je tisto, kar je krščanske socialiste povezovalo med seboj. Zato se problem skupine krščanskih socialistov kot

²⁶ Jesen 1942. IZDG, Ljubljana 1963, stran 588.

celote ni dal rešiti z vstopom nekaterih v partijo. Kar je krščanske socialiste ločilo od partije, ni bil osvobodilni boj slovenskega naroda, ni bil program socialne preobrazbe, ki naj bi jo prinesel zmagoviti osvobodilni boj in ki so jo krščanski socialisti sami tolikokrat izpovedovali kot enega od ciljev, za katere so se bojevali z Osvobodilno fronto. Problem je bil svetovni nazor, svobodno izpovedovanje tega nazora. Problem je bil v enakopravnosti tega nazora z drugimi, kakor jo je zagotovil že ustanovni sestanek Protiimperialistične fronte.

Spričo teh dejstev se je mogoče vprašati, ali je bila dvojna naloga krščanskih socialistov; o kateri je razmišljalo tudi vodstvo partije, razrednega značaja, ali pa je bila rezultat praktičnih občutkov v medsebojnih odnosih med aktivisti različnih skupin. Ni treba zanikati, da bi za prvo linjo ne bilo možnih nobenih primerov. Bili so. Toda bili so nedvomno tako maloštevilni, da na razvoj skupine krščanskih socialistov niso mogli resnično vplivati. V teh maloštevilnih ljudeh, ki povrh niso pripadali delavcem, je lahko odmevala akcija klerikalnega tabora, ki je želel prek krščanskosocialistične skupine razbiti notranjo moč Osvobodilne fronte, skupino odtrgati od OF in jo uporabiti za ponovno politično deferenciacijo katoliških množic proti KP in OF.²⁷ Toda konkretne moči ji nihče ni izmeril. Močnejše je vplivala le slutnja o nevarnosti. Kajti v razvoju skupine krščanskih socialistov so praktično imeli mnogo večji pomen in moč elementi, ki pri svojih akcijah niso imeli namena oškodovati Osvobodilni fronti.

Konkretni primeri nezadovoljnejšev v skupini krščanskih socialistov so se pojavili na Dolenjskem in v Ljubljani, kolikor je mogoče sklepati po ustnih virih. Toda prav ljubljanski primer je pokazal, da pri njem ni šlo za razredni značaj, temveč za določeno prizadetost zaradi neenakopravnosti skupine. Ta neenakopravnost se je sicer kazala v praktičnih odnosih na terenu in v vojski in je bila rezultat sektaških odnosov partijskih aktivistov do drugih skupin, o čemer je govoril tudi Kidrič na partijskem posvetovanju na Cinku.

Videli smo že, da so neenakopravnost večkrat občutili tudi Sokoli, toda v reakciji nanjo niso bili tako ostri. Ker so v glavnem vstopili v partijo, tudi neenakopravnost ni bila tako izrazita. Krščanski socialisti so bili zaradi nje bolj prizadeti, predvsem pa so nanjo reagirali bolj grobo in se spuščali tudi v dejanja, ki primarno niso imela razrednega značaja. Ponovno pa je treba poudariti, da so med krščanskimi socialisti bili zelo maloštevilni elementi, ki so se v svoji praksi oddaljevali od splošne linije v politiki Osvobodilne fronte. Ogromni večini skupine je bila ta linija jasna in sestavni del življenja.

Januarska okrožnica krščanskih socialistov (1943) je pokazala, da se njihova skupina ni v ničemer oddaljila od Osvobodilne fronte, da je ostala pri njenih ciljnih osvobodilnega boja in programa socialne preobrazbe, da je odklanjala strankarsko formiranje svoje skupine in ostala pri značaju nazorske skupine v skladu s tradicijo krščanskih socialistov. Komunistični partiji je priznavala njen pomen v osvobodilnem boju in boju za socialne cilje. Njena posebnost je bila le nazorska svoboda tedaj in v bodoče, kakor jo je ugotavljal tudi ustanovni sestanek Protiimperialistične fronte.

²⁷ Marijan Brecej, Zborovanje na Prugledu, Slovenski zbornik 1945, stran 63.

Po gradivu, ki ga poznamo sedaj, si je komunistična partija, prav kar se tiče nazorske mnogovrstnosti predstavljala razvoj Osvobodilne fronte drugače. Računala je, da bodo sopartnerji nekako postopoma postali člani partije. Edvard Kardelj je že 29. marca 1942, ko je poročal Titu o položaju v Sloveniji, zapisal, da so se glavni zavezniki, to je krščanski socialisti in Sokoli, odrekli ustvarjanju svoje stranke, češ da priznavajo vodilno vlogo komunistične partije. Takrat je tudi zapisal: »Mislim, da so to ljudje, ki bodo v glavnem postali naši.«²⁸ Pri tem seveda ni mislil na soglasje s političnim in socialnim programom partije, temveč vsekakor na članstvo v partiji. Nadaljnji razvoj je pokazal, da pri sokolskih aktivistih za tako smer res ni bilo pomislekov. Večina je že pred dolomitsko izjavo vstopila v partijo. Drugače je bilo pa pri krščanskih socialistih. Nekaj jih je vstopilo v partijo, toda Sokolov niso dosegli ne takrat ne pozneje nikoli. Očividno je z njihovim nazorom bilo nekaj »narobe«. Partiji, ki je poznala predanost krščanskih socialistov ciljem osvobodilnega boja in tudi socialnemu programu, je to zbuvalo začudenje in tudi neke vrste nezaupanje.

Že večkrat smo rekli, da je partija vedno bedela nad razvojem osvobodilnega boja v tem smislu, da bi bila zagotovljena pot v socialno preobrazbo. Vse sile je uprla v to, da bi osvobodilni boj vodil proletarijat in da bi bil ta proletarijat v boju čimbolj složen in enoten. Ker pa je bil dolgotrajen in prepleten tudi s krizami, se je večkrat zgodilo, da se je partija dostikrat, čeprav tega ni pokazala, bala, ali bo pot v socializem uspela ali ne.

V strahu za socialne cilje se je v partiji v odnosu do skupine začela sčasoma javljati tendenca po notranji centralizaciji, to je po formalni hegemoniji partije v okviru ustanovnih skupin, ker si je umišljala, da bo samo to moglo zagotoviti razvoj osvobodilnega boja v smeri socialne revolucije. Na poti k temu cilju se je srečala s postavko svetovnega nazora pri krščanskih socialistih, ki je nekateri partijski ljudje niso hoteli razumeti. Pri tendencah po notranji centralizaciji je vsekakor vplival tudi zgled iz pokrajin zunaj Slovenije, ki niso poznale tako specifičnega večskupinskega delovanja v osvobodilnem boju, kakor ga je takrat poznala Slovenija.

Tendencé po notranji centralizaciji so se sicer večkrat pojavile že na koncu leta 1942. Ko so se okrepile, so rodile mnogo nezaupanja, predvsem pa so same bile izraz nezaupanja do skupin, v konkretnem primeru še posebej do skupine krščanskih socialistov.

Po mnenju centralnega komiteja KPS so se v prvih tednih leta 1943 pričeli znotraj OF zelo nezdravi procesi, ki so samo OF vse bolj spreminjali v koalicio, namesto da bi se OF vse bolj razvijala v enotno ljudsko gibanje pod vodstvom komunistične partije. Partija se je lotila reševanja problemov v smislu svojega koncepta socialne preobrazbe. Bilo je to med bivanjem vrhovnih organov osvobodilnega gibanja v Dolomitih februarja 1943. Bila je to najhujša kriza v medskupinskih odnosih v Osvobodilni fronti. Toda to ni bila kriza programa, kriza osvobodilnih ciljev, temveč kriza zaupanja na nazorski ravni, kakor bi jo lahko imenovali. Da je bilo res tako, se je pokazalo v razgovorih. Pri zadevah, ki se niso tikali nazora, so se kmalu sporazumeli. Pri obravnavanju nazorske svobode krščanskih socialistov so se pa razgovori zapletli.

²⁸ Dokumenti LRS 1962, str. 330—331.

Razgovori o problemih so se začeli 11. februarja 1943 na temelju napak, ki so jih zagrešili aktivisti raznih skupin. Nekaj dni kasneje so jih nadaljevali. Najprej so se pogovarjali o zgodovinski vlogi komunistične partije v procesu narodnoosvobodilnega boja. Naslednji problem je bil posvečen socialnim ciljem revolucionarnega procesa: ali priti z osvobodilnim bojem le do površnih reform ali pa do korenitega preobrata v vsem narodnem življenju. Utrdilo se je spoznanje, da more slovenski narod rešiti le radikalna družbena koncepcija. Na meščanski strani ni mogoče pričakovati nič odrešilnega. Trezno gledanje pravi, da je slovensko utelešenje mogoče le v socialističnem družbenem redu.²⁹

Tretji problem je bil posvečen organizacijskim odnosom med skupinami v Osvobodilni fronti. V tistem času je bil najvažnejši, pa čeprav je šlo le za vzgojo aktivistov Osvobodilne fronte, ki jih je doslej vzgajala in usmerjala vsaka skupina sama. V imenu enotnosti in učinkovitosti Osvobodilne fronte so se skupine odpovedale samostojni organizaciji aktivistov. Le komunistični partiji so zaradi avantgardne vloge priznali pravico in potrebo po lastni organizaciji svojih aktivistov. Sicer so vsi drugi pripadali samo Osvobodilni fronti.

V vseh razgovorih je bilo praktično najvažnejše urediti razmerje krščansko-socialistične skupine do Osvobodilne fronte in KPS. V imenu krščanske skupine je Kocbek tedaj izjavil, da hoče skupina »do svojih aktivistov ohraniti le tisti neposredni stik, ki izvira iz nazorskega značaja krščanske skupine in ki pravi, da je krščanski aktivist dolžan napredovati na celi črti, po eni strani kot politični in družbeni delavec, na drugi pa kot veren kristjan.«³⁰ Taka izjava je pokazala, da je pri organizacijskem problemu šlo za dve plati: za čisto organizacijsko plat in za izražanje nazora.

Pri razpravljanju o posameznih točkah večdnevne debate so komunisti na medskupinskih sestankih prispevali svoje analize zlasti k belogardistični nevarnosti, še posebej pa k raznim osnovam političnih strank. Prizadevanja osnovnih skupin naj bi šla za tem, da postane v slovenskem javnem življenju vodilni politični dejavnik delovno ljudstvo, to je zveza delavcev, kmetov in delovne inteligence. Osvobodilna fronta naj bi kot nositeljica in voditeljica narodnoosvobodilnega gibanja v bodočnosti pa kot vodilna politična sila na Slovenskem bila in ostala vsenarodna politična organizacija, ki bi temeljila prav na zvezi delavcev, kmetov in delovne inteligence. V taki Osvobodilni fronti je bila določena vloga komunistične partije kot avantgarde najnaprednejšega slovenskega družbenega razreda — proletariata.³¹

To so bile postavke, na katerih naj bi predstavniki skupin uredili novo razmerje glavnih skupin v Osvobodilni fronti. Uspeh medsebojnih razgovorov je bila potem izjava treh skupin ali dolomitska izjava, imenovana po predelu, na katerem so prebivali organi osvobodilnega gibanja, ko je izjava nastala. Osnutek je pripravila partija, obravnavali pa so ga na seji izvršnega odbora OF dne 24. februarja 1943. Predloženi osnutek se je drugim skupinam zdel pomanjkljiv, zato so osnutek še v marsičem popravili. Dokončno obliko izjave so sprejeli 28. februarja 1943. Še ta dan so popravili mesta, ki naj bi precizirala razmerje partije do drugih dveh skupin. Skušali so izoblikovati tisto glavno

²⁹ Tovarišija, stran 356.

³⁰ Tovarišija, stran 357.

³¹ Marijan Breclj, Slovenski zbornik 1945, str. 65—66.

misel okrožnice, da gre za skupno enako revolucionarno dviganje vseh, tudi nepartijskih aktivistov.³²

V izjavi je bilo rečeno:

»OF slovenskega naroda je enotna vseljudska politična in nacionalna organizacija slovenskega naroda. Vodi jo njen Izvršni odbor, ki predstavlja tudi enotno politično in organizacijsko vodstvo aktivistov Osvobodilne fronte.

Avantgardna vloga v slovenskem osvobodilnem gibanju pripada glede na njen program, organizacijsko strukturo, strategijo in taktiko Komunistični partiji Slovenije kot avantgardi najnaprednejšega slovenskega družbenega razreda — proletariata Slovenije... Vsak član Partije kot avantgardne organizacije je že avtomatično aktivist OF.

Druge izmed ustanovnih skupin ne organizirajo samostojnih strank ali političnih organizacij. Ustrezajoče svojim nacionalnim, političnim in socialnim stremljenjem, ki so glede vseh temeljnih vprašanj istovetna s stremljenj KPS, ne čutijo in ne vidijo nobene potrebe za posebne lastne stranke in politične organizacije.«

Nepartijski skupini, to je Sokoli in krščanski socialisti sta še posebej izjavili, da ne bosta organizirali lastnih političnih aktivistov. O krščanskosocialistični je bilo v izjavi še posebej rečeno: »Njeni aktivisti se obvežejo utrjevati in širiti izključno OF slovenskega naroda... Vodstvo krščanskosocialistične skupine kot nazorske skupine ostaja idejno vodstvo prehajanja slovenskih katoliških množic na napredne pozicije in njihovega sodelovanja na takih pozicijah.«³³

Potem ko so predstavniki ustanovnih skupin sprejeli dolomitsko izjavo, so jo razposlali po posameznih skupinah vsem aktivistom ustanovnih skupin. Vsako so poslali s posebnim spremnim pismom ali okrožnico pripadajoče skupine, ki je pojasnila okoliščine, zaradi katerih je prišlo do izjave. V pismu CK KPS z dne 1. marca 1943 je bilo rečeno: »Izjava [je] strogo internega značaja, namenjena zgolj aktivistom ustanovnih skupin Osvobodilne fronte. Ta skupinski sporazum načelno seveda ničesar ne izpreminja na vsenarodnem karakterju Osvobodilne fronte, na strukturi Vrhovnega plenuma OF in na načelni možnosti, da v OF enakopravno sodeluje sleherna patriotska skupina, ne da bi se odpovedala svoji skupinski avtonomiji.«

Pri dolomitski izjavi moramo naposled pogledati nanjo še z vidika socialne revolucije, kolikor jo je z njo posebno partija hotela zagotoviti in je zaradi nje hotela doseči vidno hegemonijo v okviru osvobodilnega gibanja. Reči moramo, da so razgovori za dolomitsko izjavo ponovno pokazali, da je socialna preobrazba, ki naj bi sočasno bila ena od pridobitev NOB, bila dejansko cilj vseh osnovnih skupin v Osvobodilni fronti. Zaradi nje so vse skupine zavzele borbeno stališče do belogardistične akcije na Slovenskem. Tudi krščanskosocialistična skupina v tem oziru ni imela prav nobenih pomislekov, čeprav so komunisti bili zelo nezaupljivi do nekaterih tendenc v njej in so jih osumili kot potencialne sile, ki naj vodijo k reakcionarnim elementom oboroženega nastopa proti osvobodilnemu gibanju.

Dejansko je bila socialna preobrazba vizija bodočega življenja na Slovenskem pri vseh osnovnih skupinah v Osvobodilni fronti. Vprašanje je moglo

³² Tovarišija, stran 368.

³³ Delo 1948, št. 1, str. 76—77.

biti le, kako jo bo kdo razumel. Toda takrat za tako vprašanje še ni bilo časa. Vsi so složno mislili na sovjetski vzorec.

Glede tendenc po večji notranji centralizaciji tokov v sami Osvobodilni fronti moramo reči, da se niso pojavile šele ob dolomitski izjavi, bile so že starejšega datuma. Dolomitska izjava jih je dejansko priznala. Z njimi je bila hegemonija partije ali njena avantgardna vloga tudi formalno priznana. Jedro za tako priznanje niso bila samo jasna stališča do družbenega razvoja, temveč posebej do vloge in pomena kontrarevolucije na Slovenskem. Bolj kočljivo je bilo vprašanje koncentracije nepartijskih aktivistov le v Osvobodilni fronti. Kolikor je šlo pri tem za okrepitev organizacije Osvobodilne fronte, ni bilo vprašanj. Vprašanje pa je bila odpoved samostojnosti organizaciji aktivistov v svoji skupini, konkretno v krščanskosocialistični skupini, v kateri prav pri odpovedi ni šlo zgolj za organizacijska vprašanja. Ni nobenega dvoma, da je bilo tu jedro dolgih razprav medskupinskih predstavnikov. Nanašalo se je vse-kakor na izražanje nazorske svobode krščanskosocialistične skupine.

V zvezi z okolnostmi, ki so imele svoj pomen pri nastanku dolomitske izjave, se moramo dotakniti še nezaupanja med skupinami. To nezaupanje ni bila posebnost samo partijske skupine, temveč tudi krščanskih socialistov, ki so ga izražali s tem, da so se pritoževali nad neenakopravnostjo s komunisti, kakor smo že zgoraj videli. Medsebojno nezaupanje se je pokazalo tudi med samimi razgovori, ki so peljali k dolomitski izjavi. Ko je centralni komite KPS obvestil primorski pokrajinski komite o prvih uspehih dolomitskih razgovorov, mu je sicer pisal, da je partija z njim dosegla veliko zmago, toda zraven je dodal tudi strah pred težavami, ki bodo še kljub vsemu nastale po ureditvi novega razmerja. V tej zvezi si je zamislil zelo konkretne korake, s katerimi bodo nastopili, če bodo nastopile težave.³⁴ Očividno je pri tem mislil na možnost, da bi »zlato jamo« krščanskih socialistov mogel kdo drugače usmerjati kakor je določala dolomitska izjava. Na strani krščanskih socialistov je senco nezaupanja pokazal E. Kocbek v svoji Tovarišiji, ko je zapisal: »... računamo s popolno iskrenostjo zunaj in znotraj naše skupine. Neizmerno škodo lahko povzroči samo taktično mišljena medskupinska izjava.«³⁵ Po vsem tem je jasno, da dolomitska izjava notranjega nezaupanja ni mogla premagati. To je bilo odvisno od bodočega razvoja.

Navedeni stavki nam potrjujejo sodbo, ki smo jo že zgoraj izrekli, da je dolomitska izjava nastala v krizi medsebojnega zaupanja, ni pa bila rezultat programskih potreb. Dolge razprave za novo razmerje nezaupanja niso odpravile, čeprav so debate same na sebi pokazale, da se v vseh bitnih točkah krščanski socialisti niso razlikovali od pogledov partije. Pri tem je šlo zlasti za cilj socialne preobrazbe, za odnos do bele garde in naposled za odnos do oblikovanja samostojne stranke, ki so jo krščanski socialisti odklanjali. Za nje je bilo povsem jasno, da znotraj Osvobodilne fronte njihova stranka res ni potrebna. Vprašanje zunaj teh točk pa je bilo, kako naj se nazorska svoboda izraža. Izjava sama je sicer priznala, da vodstvo skupine ohrani idejno vodstvo nad svojo skupino, nad njenim prehajanjem na napredne družbene pozicije, toda ne govori o tem, kako naj praktično to nalogo izvršuje. Ker so praktični stiki z ljudmi v skupinah ostali, kakor so bili, je bilo vprašanje nazorskega

³⁴ Fasc. 532/I-2 v arhivu IZDG.

³⁵ Tovarišija, stran 366.

vodstva izrazito vprašanje bodočega življenja Osvobodilne fronte. To ni bilo vprašanje položajev, kakor so nekateri namigovali, temveč vprašanje enakopravnosti sodelujočih v osvobodilnem gibanju. Bistvo nazora oziroma globino tega problema je zaslutil Boris Kidrič, deloma pa tudi Kardelj, toda takrat temu vprašanju niso posvetili več pozornosti. Vse je preveč motil zgled Sovjetske zveze.

Nekaj tednov pozneje, v zadnjih dneh aprila, je dolomitsko izjavo potrdil prvi zbor aktivistov Osvobodilne fronte na Pugledu. Na njem je vodstvo osvobodilnega gibanja obravnavalo z aktivisti takratni položaj, predvsem pa dolomitsko izjavo in bodoči politični razvoj. Izjavo so aktivisti sprejeli v celoti. S tem so vse oblike koalicije, kakršnekoli so že bile, prenehale. Osnovne skupine so se združile v enotni politični kader, ki ga je predstavljal, vodil in vzgajal izvršni odbor OF. Po mnenju vseh sodelujočih je bila socialna preobrazba s tem zagotovljena. To naj bi bil bistveni namen dolomitske izjave.

LE FRONT DE LA LIBÉRATION NATIONALE ET LA TRANSFORMATION SOCIALE DE LA SLOVÉNIE

Résumé

Dans un essai «Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda v letih 1941—1945» l'auteur nous fait connaître l'importance de la transformation sociale du peuple slovène dans le cadre de la lutte contre les forces d'occupation, c'est-à-dire dans la lutte pour la libération et l'unification de tout le peuple slovène au but de s'unir avec les autres peuples yougoslaves. L'auteur nous fait comprendre comment la transformation sociale faisait partie intégrante du programme publié par le Front de libération, l'organisation qui s'était mise à la tête du peuple. Ce programme avait été approuvé déjà au cours de sa réunion constitutive le 26 avril 1941. D'après l'auteur ce point se trouvait présent dans toute l'activité du Front de libération quoique on ne le fasse pas répéter dans toutes ses actes publiques, car cette question était continuellement l'objet de discussion pendant les réunions des activistes et des combattants. L'auteur ensuite nous fait savoir comment l'idée d'une future transformation sociale se manifestait dans toutes étapes du développement du mouvement de libération et en quelle manière les porteurs de ce mouvement réagissaient aux attaques et aux provocations des adversaires. Pour le développement du mouvement une importance décisive eut la période de l'existence du premier territoire libéré, c'est celui de l'été de 1942. Alors l'idée de la transformation sociale fut exprimée clairement dans les divers décrets du Front de libération, surtout dans ceux qui regardaient l'expropriation des biens appartenants aux grand propriétaires terrains étrangers ou aux connationaux qui collaboraient comme la cinquième colonne avec les ennemis du peuple slovène. Ceux-ci furent expropriés «aussi des inventaires et sans aucun droit au dédommagement». Les représentants du mouvement de libération dans leurs actions politiques agirent par suite de cela encore plus clairement. En appliquant ce décret ils manifestèrent avant tout une perspective d'un développement qui ne serait commencé qu'à la fine de libération. La valeur révolutionnaire du décret de l'expropriation et de l'action du Front de libération en général se

reflètent surtout sur l'activité des contre-révolutionnaires qui l'accusaient de vouloir établir la révolution sociale. Les tendances de transformation sociale furent traitées avec une clareté absolue en réunion où les représentants des groupes ouvriers prirent la décision d'agir tous d'accord et suivant le programme de la transformation sociale. Dans cette réunion les représentants des groupes politiques et des travailleurs proclamèrent l'indivisibilité des buts politiques du peuple combattant du programme sociale des groupes ouvriers, en sanctionnant ainsi l'unité de la classe ouvrière. Ils y prirent la direction de la lutte de libération des Slovénes dans ses propres mains.

OBRAVNAVA

J a k a A v š i č: Javljam se k besedi o tretji temi dr. Franceta Škerla, ki govori o OF. To pa zaradi tega, ker se mi zdi važno za tovariše izven Slovenije, da bi razumeli probleme, ki smo jih imeli med NOB pri nas. Zgodovinar jih mora odkrivati, sodobno poveljevanje pa naj jih pozna. Omejil se bom ozko samo na en problem, in sicer na problem svetovnega nazora. Ta je igral precejšnjo vlogo pri borbah in aktivistih. Tudi v prihodnje bo verjetno še pomemben. Tovariš Škerl v svojem referatu govori o tem, kakšna je bila politična formacija OF, ki so jo formirale skupine: KP, krščanski socialisti, napredni Sokoli, skupina kulturnikov in tudi drugi družbeni dejavniki nekomunisti, ki so bili zastopani v plenumu OF.

Partija je hotela ostati avantgarda, kakor je bila tedaj, ko so ustanovili OF, saj je bila le-ta formirana in ustanovljena na njeno pobudo. Med bojem in širjenjem organizacije so nastajali politični zapleti na terenu in tudi na vrhu okrog vprašanja, o katerem sem rekel, da bom govoril, to je o svetovnem nazoru. Tega problema ni bilo pri Sokolih, ne pri kulturnikih in drugih, ker so to bili že vnaprej skristalizirani napredni ljudje, ki so bolj ali manj poznali in sprejemali marksistično-leninistično ideologijo. Leta 1941 je šlo za širok ljudski odpor, za vsesplošno vstajo in je bilo potrebno zajeti tudi množice, ki niso bile blizu sami ideologiji. To pa je bil primer ravno pri množicah, ki so sledile krščanskim socialistom. Zakaj je nastalo sporno vprašanje? Zaostrilo se je na svetovnem nazoru, ki je delil množice. Podobno se dogaja še danes v Italiji in sploh v Evropi. Odvisno je od samega tolmačenja in prepričanja. Svetovni nazor je za krščanstvo predvsem metafizično naziranje, nekaj izven materializma, česar ni mogoče razumeti z materialističnega stališča. Stališče dialektičnega materializma ima drugačno naziranje o vzrokih družbenih gibanj. Gre za obliko družbe: Ko se je v Sloveniji začel vpletati belogardizem, italijanska premetena in zvita politika, duhovščina, kler, v glavnem buržoazija, je prihajalo med krščanskimi socialisti do vprašanj, kakšno je naše skupno stališče v pogledu vere — versko vprašanje. Svetovni nazor je torej bil tisti, ki je delal težave ljudem.

Leta 1942 je prišlo s splošno italijansko ofenzivo na osvobojenem ozemlju do ostrejših pojavov v zvezi s svetovnonazorsko razliko in do razširitve obo-roženega belogardizma. Zaradi naraščajoče sovražne propagande je bilo po-trebno dati navodila aktivistom na terenu. Februarja 1943 je doseglo določen občutnejši višek. Takrat je prišlo do tako imenovane dolomitske izjave. Po daljšem razpravljanju komunistov s krščanskimi socialisti so bila urejena vsa vprašanja sodelovanja in dela aktivistov na terenu. OF se je utrdila v odnosih do boja proti okupatorju, hkrati pa so bila urejena vsa vprašanja do stališča svetovnega nazora.

Zdi se, da tovariši drugih narodov in narodnosti v republikah niste imeli tako postavljenih ideoloških stališč, oblik in vsebine političnega razlikovanja na terenu, o čemer je sedaj govor. Torej v času, ko je tekel boj z okupatorjem, je bila tudi propagandna politika s sovražnikovimi gesli. O njej je bilo treba razpravljati z družbenimi sloji, torej ne samo o marksistični ideologiji, ampak tudi s sovražnikom, ki se je pojavljal in nastopal z ideološkimi gesli. Pri drugih tega ni bilo toliko in ne na takšen intenziven način. Kolikor mi je znano, pri Srbih posvečajo svetovnemu nazoru malo pomena, ker pravoslavje v tem po-gledu ne gre v tolikšno ostrino. Drugače je v alpskih deželah, ne samo v Slo-veniji. Družbeno življenje se je že stoletja formiralo na svetovnem nazoru oziroma na intenzivnem krščanstvu, in sicer na klerikalni in liberalni varianti, ter se razvijalo v nadaljnje diferenciacije. V drugih krajih, nekoliko morda v Hercegovini in na Hrvaškem, sicer tega ni bilo, vsaj toliko ne. Di-ferenciacija družbe je v glavnem na socialnem področju, v meščanski družbi radikalnejša struja in bolj ali manj demokratska, toda po drugi strani delavska diferenciacija. Torej se ni pojavljal tako izrazit metafizični svetovni nazor, ki bi bil predmet in vzrok, da bi se okrog njega razvijalo cerkveno bojno geslo, kakor ga je imel belogardizem v Sloveniji. Četništvo bi mu mogoče bilo naj-bližje, če ne bi bilo izrazito meščansko tradicionalno.

Zaradi nadaljnje rasti OF in narodnoosvobodilnega boja je bilo potrebno v pravem času razčistiti in kolikor je mogoče jasno postaviti, kar so praktično najbolje rešili z dogovorom in razumno koeksistenco. Sporazumno sodelovanje je dalo dobre sadove in izognili smo se mnogim notranjim težavam, kar je bilo silno važno. Ureditve so bile toliko tehtnejše zaradi sosedov in morebitnega političnega stanja ob koncu vojne. Mislim, da je prav razumeti, kako je partija takrat delovala — kolikor sem mogel zapaziti, sta v glavnem vodila Kidrič in Kardelj, poleg njih seveda mnogi drugi. Tovarišica Lidija Šentjurg, ki se je s tem problemom ukvarjala v Ljubljani, je tukaj prisotna. Lahko pove več, kar bi bilo važno za razumevanje našega skupnega jugoslovanskega boja, kar je seveda velike važnosti.

Tudi danes je v Evropi ta problem prisoten. Na svetovni nazor je treba računati. Iz referata je videti, kakšen je bil nadaljnji potek in do kakšnih konč-nih uspehov je privedel.

T o n e F e r e n c : Z velikim zanimanjem sem prebral referat dr. Franceta Škerla Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda. Povedati moram, da sem prebral že osnutek referata in avtorju povedal svoje pripombe, od katerih jih je nekaj upošteval, nekaj pa ne. Med pripombami, ki jih ni upo-števal, je tudi pripomba o nepravilni oceni dolomitske izjave, to je izjave treh ustanovnih skupin OF, s katero sta se konec februarja 1943 dve, to je krščan-

ska skupina v OF in skupina Sokolov, odrekli ustanavljanju lastnih političnih strank in ponovno priznali vodilno vlogo KPS in hegemonijo revolucionarnega delavskega gibanja v narodnoosvobodilnem boju. Naj na tem mestu ponovno poudarim, da ne soglašam s takšno oceno.

Avtor na koncu svojega referata pravi, da je prvi zbor aktivistov OF konec aprila 1943 obravnaval to izjavo, in nato zaključil: »Izjavo so aktivisti sprejeli v celoti. S tem so vse oblike koalicije, kakršnekoli so že bile, prenehale. Osnovne skupine so se združile v enotni politični kader, ki ga je predstavljal, vodil in vzgajal izvršni odbor OF. Po mnenju vseh sodelujočih je bila socialna preobrazba s tem zagotovljena. To naj bi bil bistveni namen dolomitske izjave.«

Ne raziskujem sicer natančneje teh vprašanj, vendar lahko rečem, da še nisem nikjer zasledil trditve, da naj bi bil bistven namen dolomitske izjave zagotoviti socialno preobrazbo. Do sedaj smo lahko brali ali poslušali, da je bil osnovni namen dolomitske izjave utrditi enotnost Osvobodilne fronte in onemogočiti razvoj posameznih skupin v samostojne politične stranke in organizacije.

Sodim, da avtor v *tem* poglavju referata podcenjuje pojave, zaradi katerih je bilo treba iti na odločnejše reševanje vprašanja: ali naj se skupine v OF razvijejo v samostojne politične stranke, OF pa v koalicijo političnih strank, ali pa naj se OF razvija kot enotno ljudsko gibanje, tako kakor se je tudi začelo, ne glede na svetovnonazorske in drugotne politične razlike, s tem da imajo v njej vodilno vlogo socialnerevolucionarne težnje in interesi delavcev, kmetov in napredne inteligence. Kaže tudi, da avtor v referatu ne obravnava vseh teh pojavov, ki so prvič v večji, drugič pa v manjši meri zaostriili odnose med skupinami v Osvobodilni fronti, zlasti med partijo in krščansko skupino v OF, z enakimi merili.

Viri, zlasti tisti, ki izhajajo od organov ali voditeljev KPS, pričajo o tem, da je vodstvo partije takrat ugotavljalo v glavnem naslednje pojave, ki so škodljivo delovali na enotnost Osvobodilne fronte: sektaštvo nekaterih partijskih aktivistov in nekaterih partizanskih poveljstev nasproti nepartijskim aktivistom, ostre leve razredne tendence polproletarskih kmečkih množic po razrednem razračunavanju, tendence nekaterih krščanskih socialistov po snovanju lastne stranke tako na terenu kakor v vojski tudi med množicami, ki so bile dotlej enotne v narodnoosvobodilnem boju in med katerimi ni bilo krščanskosocialističnih privrženecv ter pomirljiv odnos nekaterih krščanskih socialistov do začetkov belogardističnega izdajstva. O vseh teh pojavih avtor sicer govori, toda v enem od prejšnjih poglavij, ne spravlja pa teh pojavov v tesnejšo zvezo z dolomitsko izjavo. Treba je poudariti, da je takrat vodstvo partije zlasti zelo ostro reagiralo na škodljive pojave v partijskih vrstah, to je na sektaštvo, hkrati pa predlagalo vodstvu krščanskosocialistične skupine, naj skupina svojih privrženecv ne zbira tam, kjer jih dotlej ni bilo, in naj svoje skupinske interese podreja interesom Osvobodilne fronte. Iz virov je tudi mogoče razbrati, da ti škodljivi pojavi niso bili izolirani drug od drugega, temveč bolj ali manj v medsebojni zvezi: težnje nekaterih krščanskih socialistov po snovanju lastne stranke in popustljiv odnos do začetkov belogardističnega izdajstva, so na drugi strani zbujele ali vsaj krepile sektaštvo nekaterih partijskih delavcev in obratno. Avtor pa v svojem referatu poudarja maloštevilnost in nepomembnost škodljivih pojavov v vrstah krščanskih socialistov, sploh ne omenja medsebojnega vplivanja teh pojavov, in oméjuje tisto, kar je kalilo

odnose med skupinami v OF, le na nekakšno »slutnjo o nevarnosti« in »pri-zadetost zaradi neenakopravnosti skupin«, ki pa bi naj bila spet samo »rezultat sektaških odnosov partijskih aktivistov do drugih skupin«.

Da je šlo za več, kakor samo za te stvari, priča odlomek iz okrožnice št. 9, ki jo je 1. marca 1943 izdalo vodstvo krščanske skupine v Osvobodilni fronti. Ta pravi:

»Od vsega početka, ko so se politični delavci OF rekrutirali iz skupin in ko OF ni v vsem obsegu sprejela vzgoje aktivistov v svoje roke, je krščanska skupina tiste aktiviste, ki so pripadali njenim vrstam, povezala v skupnost in jim z okrožnicami poleg duhovnih dajala tudi politične smernice. Pri tem je vodstvo skupine aktivistov stalno opozarjalo, da je njihovo delo krepitev OF in da nikoli ne smejo zapasti skušnjavi ter skušati krepiti del na račun celote. Sčasoma pa se je vedno določeneje kazala slabost take ureditve. Zaradi pomanjkanja trdnega skupnega vodstva in skupne ter enotne vzgoje, zaradi pomanjkanja skupnega okvira in rasti nê samo da ni prišlo do potrebnega človeškega zblizanja med aktivisti, ampak se je med njimi pojavljalo sektaštvo, nepravilna delitev dela in celo brezdelje. Vsaka skupina se je brigala le za svoje aktiviste in kjer ti zaradi osebne nezrelosti ali skupinskega sektaštva niso ustvarili pogojev skupnega dela in pravega tovarištva, tam so se med aktivisti najbližjih skupin pričeli odnosi koaliranih strank. Kar se naših aktivistov tiče, so se zaradi politične nezrelosti, preslabe revolucionarnosti in zaradi človeškega strahu pred drugimi tovariši, strahu, nevrednega pravega kristjana, nevarno pomaknili nazaj na stare pozicije in ustvarjali nevarno strankarsko politično razpoloženje. Osnovni kader aktivistov OF je zaradi tega pričel izgubljati na svoji enotnosti in na svojem skupnem avantgardnem značaju.«

Ko je vodstvo partije šlo na razčiščevanje odnosov med skupinami v Osvobodilni fronti, mu je bilo predvsem za utrditev enotnosti Osvobodilne fronte in ni mogoče sprejeti avtorjeve trditve, da se je partija »lotila reševanja problemov v smislu svojega koncepta socialne preobrazbe«. Partija si je res prizadevala, da je že med samim bojem uveljavljala revolucionarne spremembe, ki jih je dovoljevala sama stopnja osvobodilnega boja, vendar nikakor na škodo širine narodnoosvobodilnega boja. Ni mogoče na tem mestu navajati dejstev, kako se je partija bojevala proti vsemu, kar bi moglo zoževati osnovo osvobodilnega boja, zlasti proti sektaštvu, ultraradikalnim, razrednim težnjam itd. In ravno pri dolomitski izjavi je šlo predvsem za utrditev in celo razširitev osnove narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, to je Osvobodilne fronte.

Ni mogoče soglašati še z nekaterimi drugimi referentovimi trditvami v tem poglavju referata, npr. s trditvijo, da bi si KPS, »kar se tiče nazorske mnogovrstnosti, predstavljala razvoj Osvobodilne fronte« tako, da bodo sopartnerji nekako postopoma postali člani partije. To sklepa na podlagi enega samega stavka iz Kardeljevega pisma Titu. Vodstvo partije, ki je živelo in delalo skupaj s predstavniki ustanovnih skupin OF, je računalo s tem, da bodo nekateri slej ko prej vstopili v partijo, vendar bi bilo zelo naivno, če bi pričakovalo, da bi vstopila v partijo večina kristjanov v Osvobodilni fronti. Tega vodstvo partije niti ni pričakovalo, niti si ni za to umetno prizadevalo. Zato menim, da avtor nima prav, ko pravi takole: »Zato se problem skupine krščanskih socialistov kot celote ni dal rešiti z vstopom nekaterih v partijo.«

Tudi ne bi mogel soglašati s trditvijo, da bi samo Boris Kidrič v celoti, Edvard Kardelj pa le deloma zaslutil globino vprašanja enakopravnosti sodelujočih v osvobodilnem gibanju in da temu vprašanju niso posvečali več pozornosti, ker je vse preveč motil zgled Sovjetske zveze. Iz ohranjene korespondence med obema glavnima strategoma osvobodilnega boja na Slovenskem, to je Kardeljem in Kidričem, ni mogoče ugotoviti nobenih različnih pogledov na glavna vprašanja strategije in taktike osvobodilnega boja. In ravno edinstven pojav Osvobodilne fronte v osvobodilnem boju pri nas bi lahko pričal o tem, da se nismo preveč zgledovali drugje. Ohranjeni dokumenti z razpravljanjem o strategiji in taktiki našega osvobodilnega boja, npr. zapiski o Kardeljevem predavanju v partijski šoli na Kočevskem Rogu marca 1944, naravnost izrečno navajajo, da je pot naše revolucije drugačna, kakor je bila v Sovjetski zvezi, da ne smemo kopirati oblik boja in da bo zunanja oblika revolucionarnih sprememb drugačna, kakor je bila tam.

Zato sodim, da bi moral avtor svoja stališča in svoje trditve o tako pomembnih vprašanjih, kakor so Osvobodilna fronta, socialna preobrazba itd., še preverjati.

France Škerl (odgovor na obravnavo o referatu): Zelo sem vesel, da sta se o mojem referatu javila dva razpravljavca. Povedala sta marsikaj zanimivega, čeprav ne morem vsega sprejeti. Žal mi je, da se jih ni javilo več, ki bi v referatu videli še kakšne druge probleme, o katerih bi bilo vredno govoriti na našem zboru.

Na tem mestu mi dovolite, da odgovorim na mnenja obeh tovarišev, ki sta razpravljala o mojem referatu. Dovolite mi pa, da vrstni red odgovorov zamenjam. Želim namreč najprej odgovoriti dr. Ferencu, šele potem generalu Avšiču, ker je slednji zastavil svojo obravnavo mnogo širše, kakor zastavlja probleme moj referat, dr. Ferenc pa se je bolj držal mojega besedila.

Dr. Ferenc je izhajal iz misli, kakor da moja ocena dolomitske izjave ni povsem pravilna. Navajal je razne citate, tako iz mojega referata, kakor take, ki jih je povzel od drugod. Mislim, da je pretiraval predvsem v tem, kakor da sem jaz hotel dati neko celotno ali dokončno sodbo o okoliščinah, ki so privedle do dolomitske izjave. Toda v svoji razpravi sem se omejil na cilj socialne preobrazbe kot enega od ciljev slovenskega narodnoosvobodilnega boja. »Naša razprava bo pokazala,« sem zapisal, »kako in v kakšni obliki in zvezi se je med vojno izražal ta cilj v razvoju narodnoosvobodilnega boja. Odločilno vlogo in pomen so pri tem imele ustanovne skupine, ker so bile jedro osvobodilne organizacije. Njihov medsebojni odnos ni bil važen samo za politične cilje osvoboditve in združitve slovenskega naroda, temveč predvsem za uresničevanje socialne preobrazbe, ali bo njen čas imel značaj mirnega socialnega poteka, ali bo zvezan z novimi krvavimi boji. Bistveni pomen Protiimperialistične fronte je bil, da je združila v novi osvobodilni organizaciji skupine, ki so jim narodni in socialni cilji slovenskega naroda postal akcijsko geslo narodnoosvobodilnega boja, to se pravi, neposredni cilji oborožene akcije, pa čeprav bo ta zahtevala več razvojnih stopenj. Namen naše razprave je pokazati, kako se je v teh stopnjah izražala misel in nato praktično prizadevanje za uresničenje programa socialne preobrazbe med osvobodilnim bojem.« Z drugimi besedami sem jasno omejil svoj cilj razpravljanja, čeprav sem njegov okvir sem

in tja dajal dokaj šire, toda nikakor ni bil moj namen dajati neke celotne podobe, pa naj bo še tako zanimiva in bomo nekoč do nje morali priti.

Dr. Ferenc se je dotaknil nekaterih napak med krščanskimi socialisti tistega časa, to je predvsem v mesecih ob dolomitski izjavi, kakor tudi drugih skupin. Pri tem je zagovarjal misel, da so bile te napake tolike, da so ogrožale enotnost Osvobodilne fronte in da je pri dolomitski izjavi šlo v prvi vrsti za politiko, ki naj omogoči enotnost OF v prihodnosti. Navajal je pri tem pri krščanskih socialistih zlasti težnje po lastni stranki. Seveda je šlo, kakor vemo iz Kidričevega pisma, še za razne druge grehe. Kidrič je tudi zapisal, da bi ti grehi, če bi rodili sadove, privedli do nove povampirjene klerikalne stranke. In ker po Kardeljevih besedah, ki jih je nekoč zapisal, voditi pomeni predvidevati, je partija nastopila in grehe uporabila za uveljavljanje nove enotnosti ali vsaj potrditev enotnosti OF. Reči moram takoj, da je partija iz določenih razlogov bila upravičena nastopiti in doseči dolomitsko izjavo. Poudarim naj še enkrat: iz določenih razlogov.

Preden nadaljujem logiko po tej strani se moram kot zgodovinar vprašati, kako je bilo v resnici z grehi krščanskih socialistov. Iz prakse in virov, kolikor se da iz njih razbrati, je dovolj jasno, da ti grehi niso bili takega obsega, da bi se ne dali tudi kako drugače odpraviti. Že na posvetovanju leta 1966 smo ugotavljali, da delovski element krščanskih socialistov pri teh grehah sploh ni imel deleža, da so na njih bili dejansko udeleženi le skrajno maloštevilni izobraženci na terenu. Pravi razlog za dolomitsko izjavo je moral biti zato drugje. Pri tem ni šlo za kako larpurlartistično enotnost Osvobodilne fronte. Kardelj je bil preveč trezen in preudaren politik, da bi ne videl mnogo dalj naprej. Ena prvih okoliščin pri tem je bila zagotovitev socialne preobrazbe v slovenskem narodu. Ne smemo pozabiti, da je čas dolomitske izjave bil čas, ko so Nemci doživeli poraz pri Stalingradu, da se je tok dogodkov v Afriki že pred nekaj tedni obrnil v nemško škodo. Zmaga protihitlerjevske koalicije je bila na vidiku in treba je bilo zagotoviti kolikor mogoče varno socialno preobrazbo. Ta cilj je zato pri dolomitski izjavi igral nedvomno prvenstveno vlogo, čeprav misli dr. Ferenc, da so bili drugi motivi važnejši: Dejansko so bili vsi ti podrejeni viziji socialne revolucije pri Slovencih.

Ali imamo v partijskih dokumentih tistega ali vsaj blizu tistega časa kake dokaze za tako postavko. Imamo! Imamo namreč izražen dvom v zanesljivost poti krščanskih socialistov v tako imenovano »zadnjo etapo«. Vzemimo pismo Borisa Kidriča centralnemu komiteju KPS z dne 14. decembra 1942, v katerem pravi: »Kar se krščanskih socialistov tiče — je perspektiva manj jasna... V ugodnih pogojih bo lahko krščanskosocialistična skupina šla z nami celo v poslednjo etapo...« Negotovost je v teh besedah popolnoma jasna. To negotovost je potrdil tudi E. Kardelj v svojem pismu Titu dne 14. decembra 1942 z besedami: »Res menimo, da bomo lahko z njimi (namreč s kršč. socialisti) šli zelo daleč skupaj, z večino do kraja, če ne bodo vodstva krščanskosocialistične (skupine) dobili v roke kakšni reakcionarji.«

Če vse to premislimo in povežemo, odpade vsak dvom, da bi pri dolomitski izjavi ne šlo v prvi vrsti za zagotovitev socialne preobrazbe pri slovenskem narodu. Dolomitska izjava je s svojim sistemom skupinskih povezav to nedvomno zagotovila. Razprave za dolomitsko izjavo so pa pokazale, da pri krščanskih socialistih ni bil sporen boj proti okupatorju za osvoboditev in združitvev slovenskega naroda, boj proti beli gardi, prav tako pa tudi ne boj za

socialno osvoboditev slovenskega delovnega človeka. Zato ni bilo problema o jasnosti hegemonije delavskega razreda v tem boju, pa tudi ne o avantgardni vlogi partije, čeprav so se mogla pojavljati vprašanja, kako naj se kaže in v čem ne. Ostal pa je problem svetovnega nazora krščanskih socialistov in njegovega izražanja. O tem dolomitska izjava ni dala ne jasnih ne končnih rešitev, ali jih vsaj za take ni mogoče imeti.

Na tem mestu naj poudarim, da moja razprava ni dala neke dokončne podobe vsega, kar je bilo povezano z dolomitsko izjavo.

Moja razprava je le prispevek k večji jasnosti, študij pa se bo verjetno nadaljeval in nič ne vemo, kaj bo še odkril.

Za odgovorom na pripombe dr. Ferenca se moram vrniti na pripombe prvega razpravljavca generala Avšiča, ki je govoril o pomembnosti svetovnega nazora pri ljudeh. Zanimivo je, da pri ljudeh, ki so se odločili za udeležbo v osvobodilnem boju, svetovni nazor ni bil ovira za to udeležbo. Tudi ni bil ovira za odločitev za boj za socialno preobrazbo slovenskega naroda. Krščanski socialisti so v svoji literaturi in okrožnicah večkrat povedali, da ni samo boj proti okupatorju upravičen, temveč da je tudi boj za socialno preobrazbo etično utemeljen. Kaj to pomeni za ljudi, ki jim svetovni nazor ni bil prazna beseda, si moremo vsaj misliti. Poseben pomen so take izjave imele v okoliščinah, ko so kontrarevolucionarji prav svetovni nazor izrabljali za nastop proti revolucionarnim borcem.

Pri Avšičevih besedah bi želel posebej opozoriti ljudi iz drugih republik, da bi povedali, kakšno vlogo je pri njih igral svetovni nazor. Bojim se, da se s tem problemom pri njih niso ukvarjali dovolj. Mislim celo, da je nezainteresiranost za probleme te vrste v dobi NOB pognala mnoge ljudi v naročje kontrarevolucije. Vendar ne poznam materiala, da bi mogel o tem reči kako besedo.

Toda v svojem referatu se nisem omejil samo na določeno vlogo svetovnega nazora v razvoju borbenosti določenih ljudi v osvobodilnem boju. Dotaknil sem se tudi izražanja socialističnih tendenc v razvoju našega prvega osvobojenega ozemlja na Dolenjskem. Zelo bi bilo želeli, da bi referenti iz drugih republik povedali kaj več, kako so se te tendence kazale na njihovih osvobojenih ozemljih.

Problemov je torej več in bi tudi želeli slišati o njih kaj več.

Boris Zihertl: Glede na to, da večina prisotnih govori hrvaško, srbsko ali makedonsko, bom svoje pripombe povedal v srbsčini. Dotaknil bi se treh vprašanj. Prvič — značaja našega narodnoosvobodilnega boja, drugič — posebnosti Osvobodilne fronte v Sloveniji in tretjič — nekaterih okoliščin, ki zadevajo strukturo Osvobodilne fronte, zlasti pa njen krščanskosocialistični del.

Naš osvobodilni boj dostikrat in po pravici opredeljujemo kot socialistično revolucijo v posebnih razmerah tuje fašistične okupacije, razmerah, ko so se prej vladajoče družbene plasti in njihovi politični predstavniki popolnoma kompromitirali, v posebnih razmerah množičnega odpora, ki ga je vodila avantgarda delavskega razreda, komunistična partija. To so vsekakor zgodovinska dejstva, ki so od vsega začetka predstavljala realno možnost zmagovitega prodora socialistične revolucije v naši deželi. Na spoznanju te realne možnosti, katere spreminjanje v dejanskost je zmerom stvar človeka, ljudi, se je — kakor vemo — oblikovala tudi strategija Komunistične partije Jugoslavije. Zato se niti ne bi spuščal v razpravljanje o tem, ali je bil to narodnoosvobodilni boj,

ali je bil to boj za socialno preobrazbo, zakaj mnenja sem, da so konkretna zgodovinska situacija in njeni dejavniki v naši deželi povzročili prav to, da je široki množični boj za nacionalno osvoboditev izpod tujega okupatorskega jarma dobil po svoji vsebini značaj socialistične revolucije in da je v tem znamenju tudi zmagal.

Drugič, povsem se strinjam s tovarišem Škerlom, da je Osvobodilna fronta predstavljala nekaj posebnega, da je to tvorba, ki je zrasla iz slovenskih razmer, toda ne zgolj iz okoliščin, kakršne je v aprilu 1941 ustvarila tuja okupacija, marveč iz razmer, ki so dozorevale že mnogo prej, v predvojnih letih zbiranja naprednih družbenih sil. Če vzamemo desetletje pred vojno, trideseta leta, ko je komunistična partija po svoji obnovi doživela velik polet, lahko ugotovimo, da je že leta 1932 prišlo do stikov med komunisti in posameznimi skupinami krščanskih socialistov, ali kakor so se tedaj nekateri imenovali, krščanskih kolektivistov. Vzemimo Slakovo skupino okrog Mladega plamena, študentovsko društvo Borba itd. Šlo je večidel za delavske skupine, pa tudi večje število izobražencev je sodelovalo s komunisti v napredni publicistiki, v sindikalnem gibanju. Sodelovanje je bilo tu in je svoj veliki razmah doseglo v stavkovnem gibanju 1935/36, ko so se široke plasti delavskega razreda zbrale v skupnem boju. Tu so bili delavci, včlanjeni v tako imenovanih razrednih, neodvisnih sindikatih, ki so bili pod vse večjim vplivom komunistične partije, potem delavci iz Jugoslovanske strokovne zveze, ki je predstavljala krščanskosocialistično smer v sindikalnem gibanju, in končno delavci iz tako imenovane narodnosocialistične strokovne organizacije, ki so predstavljali levo usmerjene elemente iz strokovnega gibanja, kateremu so ob rojstvu botrovali liberalci. Skupne akcije v teh letih so pripeljale do delavske enotnosti, ki ni bila samo proklamirana enotnost, marveč dejanska enotnost, akcijska enotnost, ki je zbirala široke množice in se vse globlje zakoreninjala v zavesti naših delavcev. Ta enotnost je imela tudi precejšen odmev na kmetih, da niti ne govorim o sodelovanju med naprednim izobraženstvom različnih smeri, ki se je spopadalo z reakcionarnimi pojmovanji v našem javnem življenju. Naj v zvezi s tem omenim izhajanje revije Književnost, in potem celo desetletje predvojnega izhajanja Sodobnosti, sodelovanje komunistov v Ljubljanskem Zvonu itd. Tu imamo mnogo najraznovrstnejših oblik sodelovanja, ki so predstavljale podlago tistega, kar se je kasneje imenovalo Osvobodilna fronta. Neposredno pred vojno so se temu vsemu pridružile še nekatere nove oblike sodelovanja, recimo, Društvo prijateljev Sovjetske zveze, ki je tedaj prav tako zbiralo okrog sebe široke kroge, izvedlo precej pomembno akcijo zbiranja podpisov in po svoje prispevalo k utrjevanju enotnosti slovenskih naprednih sil. V tej zvezi bi omenil tudi pomembno delo tovariša Edvarda Kardelja, ki je tisti čas — leta 1939 — izšlo in ki ga po vsej pravici lahko imamo za idejno podlago zbiranja naprednih sil v osvobodilni vojni, njihove strategije in taktike. Gre za knjigo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja.

Če bi se zdaj dotaknil še tretjega vprašanja, moram reči, da se pri nas o krščanskosocialističnem krilu Osvobodilne fronte govori preveč na splošno. Morda velja to tudi za današnjo razpravo. To krilo ni bilo homogeno — to nekeje mimogrede omenja tudi avtor referata tovariš Škerl. Bilo je dokaj heterogeno. Lahko bi rekli, da smo imeli opravka s tremi krili — tako vsaj mislim — tistega, kar imenujemo krščanski socializem ali kar se je »uradno« imenovalo »katoličani v Osvobodilni fronti«. Tu je bilo najprej krščansko-

socialistično krilo v pravem smislu besede, ki je izšlo iz Jugoslovanske strokovne zveze in ki je bilo po svojem izvoru ter po svoji množični osnovi pretežno delavsko. To je bila vsekakor najmočnejša in najštevilnejša sestavina »katoličanov v OF«. Tej zelo blizu je bila skupina disidentov iz stare klerikalne stranke, ki jo je že pred vojno vodil pokojni dr. Anton Breclj, oče tovariša Marijana Breclja; ta je zbirala okrog sebe vse pripadnike nekdanje klerikalne stranke, ki so bili nezadovoljni s Koroševim režimom in ki so si prizadevali, da bi obnovili Slovensko ljudsko stranko na demokratičnih temeljih. Tu je šlo za pripadnike različnih socialnih plasti, ki so že pred vojno ob raznih priložnostih, sodelovali s komunisti. In kot tretjo bi končno lahko postavili skupino izobražencev iz predvojnega kroga revije Dejanje, ki ji je stal na čelu Edvard Kocbek. Ta skupina se je razšla z uradno klerikalno politiko ob vprašanju razmerja do dogodkov v Španiji v letih 1936—1939. Njeni najvidnejši idejni zastopniki so imeli svoj koncept, ki bi ga lahko imenovali krščansko-personalistični.

Krščansko oziroma katoliško krilo v OF torej nikakor ni bilo idejno monolitno. Med pripadniki Jugoslovanske strokovne zveze, se pravi krščanskimi socialisti v pravem pomenu besede, je bil dokaj močan vpliv mislecev, ki so v letih pred vojno in v raznih revijah, recimo, v Besedi o sodobnih vprašanjih, skušali širiti Marxov ekonomski nauk med krščansko demokratičnimi, zlasti delavskimi množicami. Kocbekovi nazori so se od teh nazorov dokaj ločili. Če torej govorimo o razmerjih v Osvobodilni fronti, moramo upoštevati močno idejno heterogenost tudi med »katoličani v OF«. In kadar govorimo o raznih sporih, nesporazumih in težavah, ki so se porajali znotraj Osvobodilne fronte, tedaj ne smemo postavljati »katolikov v OF« kot enotno skupino z enotnimi idejnimi izhodišči nasproti drugim skupinam. Posamezna krila znotraj te skupine so imela do konkretnih vprašanj dostikrat kaj različno razmerje, in tudi različne težave, s katerimi je imela tedaj partija opraviti, niso imele svojega izvora v skupini katolikov kot celoti, marveč predvsem v skupini okrog Kocbeka. Menim, da bi bilo zelo dobro, če bi bolj ponazorili vso konkretnost krščanske skupine v Osvobodilni fronti, ker je bil to vendarle dokaj heterogen organizem, ki je sodeloval v Osvobodilni fronti in ki se je v zelo neenaki meri zraščal v enotno vseljusko gibanje, kakršno je predstavljala Osvobodilna fronta.

Kar zadeva dolomitsko izjavo, ki je bila podpisana v februarju 1943, je bil to zares čas, ko je bilo treba enotnost Osvobodilne fronte še prav posebej podčrtati spričo raznih nevarnosti, o katerih je bilo danes že govora. Največja nevarnost pa je bila v tem, da bi se z ustanovitvijo posebne, recimo nekakšne krščanskodemokratske stranke, hote ali ne hote ustvarilo politično oporišče za primer kakih razpletov inozemskega, mednarodnega značaja, recimo, izkrcanja Angležev na Jadranu, ko bi takšna politična formacija naglo, hote ali ne hote postala zbirališče vse reakcije in bi se ta reakcija celo trkala po prsah, sklicujoč se na skupino »katolikov v OF«, češ, saj smo bili ves čas proti okupatorju. Menim, da so bili to tedaj dovolj močni razlogi, ki so terjali okrepitev enotnosti, terjali, da tako enotni pripeljemo na tej eksponirani točki naš osvobodilni boj do zmagovitega konca.

Tone Ferenc

OSVOBODILNI BOJ SLOVENSKEGA NARODA IN OKUPATOR

I. Osnovne značilnosti okupacije v Sloveniji leta 1941 — odnos okupatorjev do slovenskega naroda

Med jugoslovanskimi narodi, ki jih je spomladi 1941 zadelo hudo zlo fašistične okupacije, je bil tudi slovenski narod. To je eden najmanjših jugoslovanskih narodov in njegovo narodno ozemlje se je bilo od njegove naselitve do narodnega prebujenja zmanjšalo za dve tretjini, je pa zaradi svojega strateškega pomena in narodnih bogastev zbuvalo pohlepne apetite sosednjih držav. Na slovenskem ozemlju so se križali njihovi imperialistični interesi in njihovi publicisti in lažni znanstveniki so med dvema vojnama jasno zahtevali spremembo državnih meja in priključitev nekaterih delov slovenskega ozemlja k njihovim državam, ki so že imele kakšen del slovenskega narodnega ozemlja (Avstrija oziroma Nemčija večji del Koroške in radgonski kot, Italija Slovensko primorje in Istro ter Kanalsko dolino, Madžarska Porabje).

Po kratkotrajni vojni aprila 1941 se je križanje nemških, italijanskih in madžarskih imperialističnih interesov pokazalo tudi pri razkosanju Slovenije. Slovenijo so zasedli trije okupatorji: nemški, italijanski in madžarski in ker je okupacijske meje določil Hitler sam, je dobila Nemčija največji in najrodovitnejši del in sicer Spodnjo Štajersko, Gorenjsko, manjši del Dolenjske, Mežiško dolino, dravograjsko območje in majhen del Prekmurja (skupno 10.261,09 kvadratnih kilometrov z okrog 800.000 prebivalci). Iz zunanjepolitičnih razlogov je moral Hitler upoštevati tudi imperialistične interese Italije in Madžarske, sta pa obe dobili manj, kot sta pričakovali. Italija je dobila komaj polovico toliko kot Nemčija, to je Notranjsko, večji del Dolenjske in glavno mesto Slovenije Ljubljano (skupno 4.550,66 km² z okrog 340.000 prebivalci). Madžarska je dobila komaj desetino toliko kot Nemčija, to je le večji del Prekmurja (skupno 997,54 km² z okrog 100.000 prebivalci).¹

Z razkosanjem Slovenije in zasedbo njenih delov se je vsem trem okupatorjem ponudila priložnost, da uresničijo svoje aneksionistične težnje in da zasedeno ozemlje začno dejansko vključevati v svoj politični, gospodarski in

¹ M. Mikuž, Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, I. knjiga, Ljubljana 1960, str. 52—72 (dalje navajam Mikuž, Pregled zgodovine NOB); isti: Ali je narodnoosvobodilna borba preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu? Zgodovinski časopis 1952—1953 (Kosov zbornik), str. 733—767 (dalje navajam Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev); T. Ferenc, Le système d'occupation des nazis en Slovénie, v: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie, Belgrad 1963, p. 47—78; isti: Okupacijski sistemi v Sloveniji. Vojaški informator 1968—1969, št. 1, str. 2—9, št. 2, str. 9—23 (dalje navajam: Ferenc, Okupacijski sistemi).

kulturni sistem in tudi formalnopravno priključevati k svojim državnim ozemljem, seveda v popolnem nasprotju z mednarodnim pravom. Prizadevanja okupatorjev, da zasedene slovenske predele čimprej dejansko in tudi formalnopravno vključijo v svoj državni sistem, je prav gotovo ena prvih posebnosti okupacije v Sloveniji.

Italijanski in madžarski okupator sta formalnopravno priključitev slovenskih predelov izvedla brez vsakih pomislekov že v letu 1941 in sicer prvi 3. maja, drugi pa 16. decembra. Nemški okupator je svoj namen formalnopravne priključitve zasedenih slovenskih predelov k nemškemu rajhu sicer povezoval z uspešno izvedbo nekaterih ukrepov, vendar je že za 1. oktober 1941 predvideval njihovo priključitev k nemškemu rajhu v slovesni obliki. Dokazano je, da mu je to po dveh odložitvah onemogočila vstaja slovenskega ljudstva, je pa poskušal zasedene predele dejansko vključiti v nacionalnosocialistični družbeni sistem.²

Druga značilnost okupacije Slovenije, ki je seveda logična posledica uresničevanja aneksistične politike okupatorjev, je ta, da so vsi trije okupatorji obsodili Slovence na narodno smrt. Osnovni namen: uničiti slovenski narod kot etnično enoto, je bil skupen vsem, razlikovali so se le po taktiki in roku, ki so si ga določili, do kdaj naj bi uresničili svoj namen. Nemški in madžarski okupator sta se pri svoji raznarodovalni politiki sklicevala na okolnost, da so bili slovenski predeli, ki sta jih zasedla, nekoč del Avstrije in Madžarske, in na tako imenovano »vindišarsko teorijo«, ki je pri večini slovenskega, zlasti podeželskega prebivalstva, zanikala slovensko narodno zavest in ga imela za nekakšno vmesno plast med narodno zelo zavednimi Slovenci in Nemci, ki sicer govori slovenskemu jeziku podobno narečje, čuti pa nemško. Zato sta takoj po zasedbi vpeljala sistem popolne germanizacije in madžarizacije.

Zlasti hitro je nameravala opraviti s slovenskim narodom nemška okupacijska uprava pod vodstvom obeh šefov civilne uprave, ki ju je Hitler za to še posebej zavezal z znanim ukazom: »Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!« Kakor prve dni okupacije nemški okupator ni imel nobenih pomislekov za hitro in popolno aneksijo zasedenih slovenskih pokrajin, tako jih je nameraval tudi hitro in popolnoma ponemčiti. Če je moral nekoč nacionalistično in šovinistično usmerjeni del nemške buržoazije svoje raznarodovalne, to je ponemčevalne smotre skrivati pod plašč tako imenovanega »narodno-obrambnega dela«, jih omejevati na nekatere, zanj pomembnejše predele (Koroška, del Podravja itd.), in za njihovo uresničevanje predvideti daljši rok, pa so si nacisti brez krinke za popolno ponemčenje vsega zasedenega slovenskega ozemlja postavili zelo kratek rok. Med vsemi zasedenimi pokrajinami, v katerih so nacisti nameravali obračunati z narodno zavestjo nenemškega prebivalstva, sta bili slovenska Štajerska in Gorenjska (v ti dve upravni tvorbi so namreč strnili vse aprila 1941 zasedene predele Štajerske, Kranjske in Koroške) tišči, v katerih so za to določili *najkrajši* rok. Slovenski narod naj bi izginil v kakšnih štirih ali največ petih letih, kot so neprikrito izjavljali nacistični oblastniki spomladi in poleti 1941. Ta rok je naravnost osuplo kratek: v tretjem nemškem rajhu, ki so mu nacisti v svoji propagandi napovedovali vsaj tisoč let življenja, naj bi slovenski narod izginil v kratkih štirih ali največ petih letih!

² Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 760—767.

Da bi v tako kratkem obdobju lahko dosegli ta namen, je nacistična okupacijska uprava predvidela do potankosti izdelan raznarodovalni sistem, ki naj bi tako ali drugače — z izgonom ali potujčenjem — zajel slehernega slovenskega človeka, to je od otroka do starca in od izobraženca do poljedelskega delavca ter pastirja. Kogar ne bi izgnali, bi se moral ponemčiti in obratno: kdor se ne bi mogel ali hotel ponemčiti, bi ga izgnali, sterilizirali ali pa celo fizično uničili. Sicer pa lahko na podlagi nekaterih podatkov sodimo, da bi nacisti, če bi zmagali, preselili vse Slovence v vzhodno Evropo.

V kakšnem času je slovenski narod nameraval uničiti madžarski okupator v Prekmurju, do sedaj še nismo mogli natančneje ugotoviti. Mnogi raznarodovalni ukrepi (sprememba zunanjega videza dežele, potujčenje krajevnih in osebnih imen, uničevanje slovenske literature, ukinitvev slovenskih šol, razpust slovenskih političnih, kulturnih, gospodarskih in drugih organizacij, društev itd.), so bili enaki pri obeh okupatorjih. Pri nemškem pa so bili med temeljnimi raznarodovalnimi ukrepi še množično izganjanje Slovencev in načrtno množično naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji.

Število Slovencev predvidenih za izgon (220.000—260.000), kratek rok v katerem naj bi jih izgnali (pet mesecev: od maja do oktobra 1941) in dejstvo, da so nacisti drugod že prenehali z množičnim izganjanjem nenemškega prebivalstva (Poljska, Alzacija, Lotaringija) in so jih odložili do konca vojne, ko so jih v Sloveniji šele začenjali, kažejo na pomen, ki so ga nacisti pripisovali temu raznarodovalnemu ukrepu. Imeli so ga za osnovni pogoj za hitro in popolno ponemčenje dežele. Kljub temu, da svojih zločinskih načrtov niso mogli izpeljati do konca — o čemer bomo še govorili — so vendarle izgnali okoli 80.000 ljudi ali desetino Slovencev, ki so živeli pod nemško okupacijo. Velikopotezni so bili tudi nacistični načrti o množični naselitvi Nemcev na slovenski zemlji, saj so predvidevali, da jih bodo naselili nekaj desettisoč.³

Raznarodovalni program italijanskega okupatorja v tako imenovani Ljubljanski pokrajini je bil v primerjavi z njegovim programom raznarodovanja v Slovenskem primorju ali z raznarodovalnim programom nemškega okupatorja na njegovem zasedbenem območju v Sloveniji predviden na daljši rok in so zato bili njegovi raznarodovalni ukrepi počasnejši in manj ostri. K odločitvi za takšen tok raznarodovanja so verjetno pripomogli nezadostni rezultati dvajsetletnega raznarodovalnega dela v Slovenskem primorju in Istri, kjer se je krepil odpor proti raznarodovanju in fašističnemu režimu sploh, neprivačen zglede nacističnih naglih, ostrih, celo brutalnih in genocidnih raznarodovalnih ukrepov v slovenski Štajerski in Gorenjski, pred katerimi se je okrog 17.000 ljudi zateklo v ljubljansko pokrajino, pomanjkanje domačega italijanskega elementa, ki bi bil pomemben dejavnik raznarodovalnega dela, in tudi vojni čas, ki za takšne namene ni bil ravno preveč ugoden.

Zato je italijanski okupator za izhodišče svojega raznarodovalnega dela izbral dvojezičnost, ki naj bi na zunaj zbujala vtis o liberalnejši okupacijski politiki hkrati pa skupaj z drugimi ukrepi pospeševala italijanizacijo prebivalstva, zlasti še mladine. Kaže, da je imel italijanski fašizem v svojem programu fašizacije in raznarodovanja Ljubljanske pokrajine pred očmi zlasti mladino in je v ta namen ustanovil posebne fašistične potujčevalne organizacije, s kate-

³ T. Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, Maribor 1968, str. 174—416 (dalje navajam Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika); F. Godina, Prekmurje 1941—1945, Murska Sobota 1967, str. 18—30.

rimi pa ni uspel zaradi splošnega odpora slovenskega naroda okupatorjem in tudi zaradi odpora napredne slovenske mladine fašizaciji in potujčevanju.⁴

Zlasti v vojnih razmerah niso bila ravno nepomembna prizadevanja okupatorjev pri izkoriščanju ljudskih in gmotnih sil zasedenih slovenskih pokrajin. Potrebe nemškega in deloma tudi madžarskega okupatorja po ljudski sili so bile večje kakor potrebe italijanskega in sicer v dveh pogledih: slovensko prebivalstvo naj bi zlasti nemškemu okupatorju rabilo kot delovna sila v oborožitveni in drugi za vojno pomembni industriji, ter kot topovska hrana v njegovih osvajalnih pohodih. Zato je tudi uvedel ukrepe kot npr. obvezno registracijo delovne sile, obvezno zaposlitev vsega za delo sposobnega in sčasoma že tudi za delo nezmožnega prebivalstva, obvezno uniformirano državno delovno službo in vojaško obveznost, česar italijanski okupator ni storil.

V gospodarskem pogledu so si vsi trije okupatorji prizadevali, da bi v zasedenih slovenskih pokrajinah pridelali in proizvedli toliko, da bi krili potrebe domačega prebivalstva in da bi čimveč pridelkov in proizvodov odpeljali drugam. Zaradi različne gospodarske sestave zasedenih slovenskih pokrajin so bile pri posameznih okupatorjih v ospredju različne gospodarske panoge. Za nemškega okupatorja sta bili slovenska Štajerska in Gorenjska zanimivi zlasti zaradi svojih industrijskih in energetskih zmogljivosti. Industrijska proizvodnja na Gorenjskem in v Mežiški dolini je npr. pomenila polovico ali še več vse industrijske proizvodnje v tako imenovani povečani Koroški (to je Koroška, Gorenjska, Mežiška dolina, dravograjsko območje) in je bila celo bolje razvita kot na Koroškem. Zmogljivost industrije na slovenskem Štajerskem je znašala približno tretjino zmogljivosti vse štajerske industrije, od energetskih virov pa je bil najpomembnejši premog, katerega proizvodnjo je v dveh letih povečal skoraj za 27 odstotkov in ki ga je odvažal v rajh ter celo izvažal v Madžarsko, Italijo in tako menovano NDH. Italijanskemu okupatorju je šlo predvsem za izkoriščanje slovenskih gozdov, medtem ko je madžarski okupator dobil v gospodarskem pogledu zelo pasivne predele. Od poljedelskih pridelkov je le nemški okupator mogel kaj več, zlasti sadja in vina, jaje in mesa odpeljati iz dežele.⁵

Če zlasti upoštevamo aneksijske in raznarodovalne namene okupatorjev, lahko ugotovljamo, da je okupacija v letu 1941 pomenila za Slovence največjo nesrečo, ki more zadeti kak narod. Nobeden od okupatorjev spomladi 1941 ni dvomil v to, da bo slovenski narod v nekaj letih ali kvečjemu v nekaj desetletjih le še zgodovinski pojem.

II. Odnos prebivalstva in osvobodilnega gibanja do okupacije

Ni še natančneje preučen odnos prebivalstva do nacističnih in fašističnih okupatorjev, ko so zasedali in zasedli Slovenijo. Skoraj do potankosti nam je

⁴ I. Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1962, št. 1, str. 71—73, 125—128 (dalje navajam Juvančič, Italijanski okupator); F. Skerl, Ljubljanske srednje šole v letih 1941—1945. Ljubljana 1964, str. 19—30 in 42—77 (dalje navajam Skerl, Ljubljanske srednje šole).

⁵ National Archives Washington (dalje navajam NAW), mikrofilm, T-77, navitek 750; poročila oficirja za vojno gospodarstvo v XVIII. vojnem okrožju 1. 5. — 30. 9. 1941, str. 22; Arhiv Muzeja narodne osvoboditve Maribor (dalje navajam arhiv MNOM), fond urada poobl. drž. komisarja za utrj. nemštva, Maribor, zapisniki štabnih razgovorov okupatorjevega upravnega aparata za Sp. Štajersko v Mariboru oz. Gradcu (dalje navajam zapisnik štabnih razgovorov) 23. 11. 1942, 31. 5. 1943, 19. 7. 1943, 20. 9. 1943, 15. 11. 1943.

znano le vedenje vršičkov slovenske buržoazije in njenega nasprotnika Komunistične partije Slovenije, zelo malo pa je raziskan odnos širših plasti slovenskega ljudstva, to je kmečkega, delavskega in drugega življa.

Izrekli so že ocene, ki so bile skrajne in ne vzdržijo resne znanstvene kritike. Kakor je skrajna in nevzdržna ocena, da je naše ljudstvo pozdravilo okupatorja — tako so pogosto razglašali okupatorji sami, zlasti nemški, tako je nevzdržna in skrajna tudi ocena, da je vse ljudstvo pričakalo okupatorje s sovraštvom. Zato bi bilo treba objektivno preučiti vedenje vsakega sloja posebej tako na vsem slovenskem ozemlju kakor tudi na posameznih območjih.

Pri ocenjevanju vedenja prebivalstva v usodnih in nemirnih dneh bi bilo napačno vrednotiti notranje prepričanje ljudi po nekaterih zunanjih vršinskih pojavih kot so bili npr. pozdravljanje okupatorjeve vojske, postavljanje slavolokov s pozdravnimi besedili itd. Treba bi bilo namreč ugotoviti, ali do takšnih pojavov ni prihajalo tudi drugod in so verjetno značilni za trenutke, ko se nenadoma zlomi in zruši vse, kar je včeraj še veljalo za trdno in nerazrušljivo, ko se lastno vodstvo in vojska izgubita in se ljudstvo nenadoma zdajde samo in nemočno pred oboroženim tujcem in takrat se zlasti spričo skoraj nedoumljivo naglega in popolnega razkroja lastne oblasti in vojske ta tujec zdi golorokemu ljudstvu še večji in močnejši, kakor je v resnici.

Sodim, da je treba pri ocenjevanju odnosa slovenskega naroda do okupacije in okupatorjev upoštevati vedenje vseh plasti ali čimveč plasti in da ni na mestu preučevati le dveh družbeno najskrajnejših in tudi politično najbolj angažiranih nasprotnih polov, to je vršičkov slovenske buržoazije in Komunistične partije Slovenije ter njenih najožjih privrženecv ali simpatizerjev. Vmes je bila namreč široka množica, politično ne ravno zelo angažiranih in ne do konca opredeljenih ljudi. Mnogo ljudi so med aprilsko vojno in prve dni okupacije trla čisto preprosta življenjska vprašanja, to je zaskrbljenost za usodo svojcev v razpadajoči jugoslovanski vojski ali sovražnikovem ujetništvu, preskrba z življenjskimi potrebščinami itd. ter so se šele nato začeli zavedati, da so se znašli v tujem sistemu. Menim, da gre pri natančnejšem preučevanju odnosa slovenskega naroda do okupatorjev razlikovati tudi med ljudmi, ki so si okupacije in tega ali onega okupatorja naravnost želi, in temi, ki si je niso naravnost želeli, ko pa so se znašli okupirani, so si namesto tega okupatorja, ki so ga iz nacionalnih ali socialnih ozirv imeli za večje zlo, želeli drugega, ki jim je pomenil manjše zlo. Upoštevati je namreč treba, da velikemu delu prebivalstva niso mogli biti znani v prejšnjem poglavju našteti osnovni nameni okupatorjev.

Kot že rečeno, so doslej natančneje preučevali le vedenje in odnos do okupatorjev le pri nekaterih najskrajnejših polih, prvi in edini, ki je skušal to obravnavati nekoliko širše, je bil dr. Metod Mikuž v prvi knjigi svojega obsežnejšega Pregleda zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji.⁶ Moja izvajanja se v nekaterih pogledih deloma opirajo na njegove misli, deloma pa na lastna razglabljanja in pomenijo osnutek nekega poglavja širše razprave o okupaciji in razkosanju Slovenije.

Verjetno ni nobenega dvoma v to, da je skoraj vse ljudstvo sprejelo italijanskega okupatorja zelo hladno in zelo zadržano. Še iz prve svetovne vojne so imeli starejši ljudje zelo slabe vtise o Italijanih, ki so nato v imperialistič-

⁶ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, I, str. 52—72.

nem pohlepu odtrgali Slovincem velik del strnjenege slovenskega narodnega ozemlja, na katerem je nato zlasti fašizem uvedel surovo politiko raznarodovanja in zatiranja slovenskega življa, nato pa skoraj dve leti držal v pripravljenosti polmilijonsko armado za napad na Jugoslavijo.

Hladno in zadržano vedenje prebivalcev do italijanskega okupatorja je ponekod prehajalo v incidente, npr. na Golem pri Želimlju, v vlaku Kočevje—Ljubljana, v Polju, v Ljubljani sami itd.⁷ Do incidentov sicer ni prihajalo vedno iz političnih motivov, so pa vendarle kazali odklonljiv odnos do okupacije. Še pred vstajo slovenskega naroda je italijanski okupator pri ocenjevanju vedenja prebivalstva ugotavljal dve dejstvi: a) »neko vedno večjo hladnost v odnosu do nas — pogostoma namerno poudarjeno — s strani večjega dela prebivalstva; b) vedno številnejše in izrazitejše izbruhe nestrpnosti do naših čet s strani nižjih slojev».⁸ Pri obeh pojavih je natančno povedano za koga gre — za »večji del prebivalstva« in za »nižje sloje«. Ugotovitev je popolnoma pravilna, saj se je manjši del prebivalstva, to je višji sloji, zlasti vršički slovenske buržoazije, že zblizal z italijanskim okupatorjem, potem ko se je zaradi trdih raznarodovalnih, celo genocidnih ukrepov nemškega okupatorja odrekel želji po nemški okupaciji ljubljanske pokrajine.

Vršički slovenske buržoazije s tako imenovanim narodnim odborom na čelu, nemški ljudje v Ljubljani in na Dolenjskem (kočevski Nemci) in majhen del slovenskih prebivalcev, zlasti zelo revni podeželski ljudje ob novi meji med nemškim rajhom in Italijo na Dolenjskem, so si po izbruhu vojne med silami osi in Jugoslavijo bolj želeli nemške okupacije kakor pa italijanske, pri čemer so bili pri prvi skupini odločujoči politični, pri drugi nacionalni in pri tretji gospodarski razlogi.

Vršički slovenske buržoazije so imeli na eni strani pred očmi negativen odnos italijanskega fašizma do slovenstva na Primorskem in bojazen, da se utegne zgoditi podobno tudi v Ljubljanski pokrajini, na drugi strani pa jim je po razbitju Jugoslavije bil pred očmi položaj dveh kvislinških državnih tvorb: Slovaške in tako imenovane Nezavisne države Hrvatske. Potem ko se je ta želja že kmalu (po Natlačnovem obisku nemškega generala Huberta Lanza v Celju 12. aprila 1941) pokazala kot nestvarna in ko se je v drugi polovici aprila 1941 začel jasneje kazati pravi obraz nemške okupacije, so se vršički slovenske buržoazije začeli obračati k italijanskemu okupatorju. Le-ta pa je imel za ta preobrat vršičkov slovenske buržoazije manj zaslug kakor bi se zdelo in sta mu bili v prid dve okolnosti: a) nagli, kruti, celo genocidni ukrepi v raznarodovalni politiki nemškega okupatorja, b) pomanjkanje lastnih okupacijskih načrtov, ki bi lahko že v prvih dneh okupacije razkrinkali osnovne namene okupacije, kakor je bilo to na nemški strani. Kaže, da se je italijanski okupator dokončno odločil za milejšo okupacijsko politiko v Ljubljanski pokrajini šele takrat, ko je videl negativni učinek nacistične okupacijske politike v slovenski Štajerski in Gorenjski (beg tisočev in tisočev Slovencev z nemškega na italijansko okupacijsko območje pred nasilnim izgonom v Srbijo itd.) in ugotovil, da mu lahko le drugačna okupacijska politika prinese prestiž in vsaj nekoliko spremeni povsem odklonilen odnos vseh plasti slovenskega ljudstva do Italije. Vendar mu je uspelo pridobiti le vršičke slovenske

⁷ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojski jugoslovanskih narodov, del VI, knj. 1, dok. 87 (dalje navajam Zbornik NOV).

⁸ Zbornik NOV, VI/1, dok. 91.

buržoazije, medtem ko velika večina slovenskega ljudstva ni samo obdržala hladnega odnosa do italijanskega okupatorja, temveč ga je — zlasti še ob napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo — celo stopnjevala.

Odklonilen odnos do italijanske okupacije so imeli tudi Nemci v Ljubljani in na Kočevskem. Ti so ponekod prevzeli oblast še pred prihodom okupatorjeve vojske in podobno kot vršički slovenske buržoazije v Ljubljani želeli, da bi tudi druge slovenske predele zasedla nemška vojska, vendar pa niso imeli pred očmi zgleda kvislinške Slovaške ali NDH, temveč priključitev k nemškemu rajhu in popolno vključitev v njegov politični in gospodarski sistem. To svojo željo so prek svojih odposlancev sporočali vojaškim in civilnim ustanovam tretjega rajha, nasproti italijanskemu okupatorju pa so jo vidneje izražali v nekaterih manifestacijah kot npr. v izobešanju samih nacističnih zastav, bučnem praznovanju Hitlerjevega rojstnega dne, zahtevah po privilegiranem položaju nasproti Slovencem, ohranitvi lastne organizacije in polvojaških oddelkov, ter nošenju orožja itd. Vse to je povzročalo vedno nove napetosti med njimi in italijanskim okupatorjem, ki so se nekoliko ublažile po Hitlerjevem sklepu, da skoraj vse Nemce iz Ljubljanske pokrajine preseli v rajh, dokončno pa so izginile po njihovi odselitvi konec 1941 in v začetku leta 1942.⁹

Velika večina prebivalcev Dolenjske in Notranjske je, kot že rečeno, ob napadu Nemčije in Italije na Jugoslavijo, bila in ostala hladna ter zadržana do italijanskega okupatorja. Del tega prebivalstva si je namesto italijanske okupacije »želel« nemško in to zelo vidno izrazil s snemanjem italijanskih in nameščanjem nemških zastav, zlasti pa v demonstracijah konec aprila in v začetku maja 1941, v katerih je zahteval priključitev k Nemčiji. Glede demonstracij v Št. Rupertu, Novem mestu in Mirni oziroma Trebnjem na Dolenjskem velja ugotoviti, da so bile v krajih, ki so bili takrat v bližini nemško-italijanske demarkacijske črte in da so nemške sile na ukaz štajerskih nacističnih funkcionarjev takoj po teh demonstracijah zasedle še 15 tedanjih občin južno od te črte ter ostale še pet tednov na novo zasedenem območju, ko je le-to že bilo priključeno h kraljevini Italiji. Italijanski okupator je v raziskavi ugotovil, da naj bi nacisti vsakega demonstranta nagradili z eno marko.¹⁰

Ta del prebivalstva je bil pod vplivom nacistične socialne demagogije in si je želel nemške okupacije namesto italijanske predvsem iz gospodarskih razlogov: pričakoval je, da bi se mu v nemškem rajhu godilo bolje kakor v revni Italiji. Konec aprila 1941 pa so ga nacisti in njihovi agentje (nekatero so ugotovile že italijanske oblasti, bili so člani švabsko-nemškega Kulturbunda) še nahujskali k demonstrativnemu izražanju te želje, da bi imeli povod za zasedbo novih predelov Dolenjske. Za »nagrado« bi nacisti, če čez pet tednov ne bi bili prisiljeni k umiku s tega območja, tamkajšnje slovensko prebivalstvo izgnali in naselili Nemce.

Ugotovljeno je, da sta bila za vpliv nacistične socialne demagogije na Dolenjskem dostopna predvsem vaška revščina in srednji kmet, ki sta bila v težkem socialnem položaju, vendar bi bilo treba še ugotoviti, kakšen del vaške

⁹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 570—580, 626—629; H. H. Frensing, Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. München 1970, str. 42—45 (dalje navajam Frensing, Die Umsiedlung).

¹⁰ Mikuš, Pregled zgodovine NOB, I, str. 58—59; arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS (dalje navajam arhiv RSNZ), 106—8/ZA, Inv. 82 — poročilo odseka varn. službe Celovec 22. V. 1941.

revščine in srednjih kmetov je tej demagogiji podlegel, in ali lahko po demonstracijah na enem območju in po pojavu odstranjevanja italijanskih in namješčanja nemških zastav v občinskih središčih sodimo, da sta bila vsa ali skoraj vsa vaška revščina in srednji kmet na Dolenjskem in Notranjskem pod vplivom nacistične socialne demagogije. Za občino Mirna na Dolenjskem je npr. nemška orožniška postaja v Mirni konec maja 1941 poročala, da je 80 odstotkov prebivalstva za Hitlerja, medtem ko 20 % simpatizira z Italijo. Je pa ista postaja v nekem drugem poročilu govorila o zadržanosti tamkajšnjega prebivalstva nasproti nemškim uradnim organom.¹¹ Potrebno bi bilo tudi natančneje ugotoviti, kako dolgo je trajal ta vpliv, saj je zanimivo, da je prišlo do omenjenih pojavov demonstrativnega izražanja želje po zamenjavi okupatorjev ravno takrat, ko so se vršički slovenske buržoazije že popolnoma obrnili k italijanskemu okupatorju in mu izražali vdanost in hvaležnost.

Po umiku nemškega okupatorja s tistega območja Ljubljanske pokrajine, ki ga je zasedel v začetku maja 1941, je italijanski okupator ugotavljal, da se je propaganda za Nemčijo »precej unesla«, da je popustila tudi agitacija »ostalih nemškofilskih elementov, ki so spoznali, da je vsako nadaljnje prizadevanje za ohranitev tega ozemlja brezizgledno« in da agitatorji sedaj dajejo vdanostne izjave italijanskim oblastem. Glede odnosa prebivalstva do okupatorjev pa je italijanski okupator v začetku julija 1941 ugotavljal prav nasprotno kakor pred dvema in pol mesecema: »Prebivalstvo ne simpatizira ne z nami in ne z Nemci; ljubša pa mu je vsekakor italijanska okupacija.«¹²

Za slovenske predele, ki jih je aprila 1941 zasedel nemški okupator, je nacistična propaganda razglašala, da so veselo ali celo z navdušenjem sprejeli nemško vojsko in nemško civilno upravo in za dokazno gradivo uporabljala slike zunanjih površinskih pojavov.¹³ Bistveno drugače, tudi ni mogla govoriti, če se je vključila v uresničevanje nacistične aneksijske politike v teh predelih.

Resnica je bila vendar drugačna. Veselo in z navdušenjem je nemškega okupatorja na slovenskem Štajerskem n Gorenjskem sprejel predvsem večji del nemške narodnostne manjšine, organiziran v Švabsko nemški kulturni zvezi, ki se je zlasti v poslednjih letih pred zlomom stare Jugoslavije skoraj popolnoma navzela nacionalnosocialistične ideologije. Večina Nemcev na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem je nemško okupacijo razglašala za osvoboditev izpod srbskega jarma in vrnitev v nemški rajh. Velik del Nemcev, ki so ponekod prevzeli oblast še pred prihodom nemške vojske ali pred vzpostavitvijo civilne uprave se je nato tudi vključil v nacistični upravni in politični aparat ter aktivno sodeloval pri uresničevanju temeljnega programa nemškega okupatorja na Slovenskem pri vključevanju zasedenih predelov v nemški rajh.¹⁴

Kot že rečeno, so bili temeljni ukrepi nacistične okupacijske politike v Sloveniji množično izgnanje Slovencev, naseljevanje Nemcev na slovenski zemlji in prisilno ponemčevanje slovenskega življa. Vsaj izvajanje množičnega genocida nad Slovenci bi moralo tudi pri večini nemških ljudi na Sloven-

¹¹ Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani (dalje navajam: arhiv IZDG), fond. orož. okrožja Laško, fasc. 91, poročila orož. postaje Mirna na Dolenjskem 14., 16. in 31. V. 1941.

¹² Zbornik NOV, VI/1, dok. 94.

¹³ Marburger Zeitung 15. IV. 1941.

¹⁴ D. Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933—1941, Ljubljana 1966, stran 264 (dalje navajam Biber, Nacizem in Nemci); Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 131—138, 570—574.

skem zbuditi odpor. Toda ta je bil zelo majhen, zelo majhen v primeri z njihovim aktivnim sodelovanjem pri množičnem izganjanju Slovencev. Ob tem nacističnem zločinu nad slovenskim ljudstvom so bili moralno vznemirjeni le redki posamezni Nemci. Niso bili toliko vznemirjeni zaradi splošne usode slovenskega naroda, ki mu je nacistična okupacija napovedala narodno smrt, niso bili proti germanizaciji in priključitvi slovenskih predelov k Nemčiji, niso bili proti nacistični raznarodovalni politiki, duševno so jih vznemirjale le njene nasilne metode, zlasti še nasilni izgon Slovencev. Množičnejši so bili primeri odkritega nasprotovanja nacističnim nasilnim raznarodovalnim ukrepom šele po razmahu vstaje slovenskega naroda, za katero so menili, da je neposredno posledica takih ukrepov.¹⁵

Večina slovenskega ljudstva v slovenski Štajerski in Gorenjski je nemškega okupatorja sprejela hladno in zadržano. Na voljo je vse več okupatorjevih zaupnih dokumentov, ki ugotavljajo različen odnos nemškega in slovenskega prebivalstva do nemške okupacije in ki poudarjajo zadržano vedenje slovenskih ljudi. Kaže, da je za večino slovenskih krajev v tistem času značilno stanje, ki ga je v svojem poročilu z dne 3. maja 1941 opisalo orožniško okrožje Skofja Loka: »Čeprav mnogo Slovencev simpatizira z Nemčijo, vendarle večina prebivalstva ni za neposredno priključitev k Nemčiji, bi ji pa to bilo ljubše kakor pa priključitev k Italiji. Vedenje prebivalstva do akcijskih enot in oblastnih odredb ni neprijateljsko, je pa zelo zadržano in prebivalstvo z vso napetostjo pričakuje prihodnjih stvari.« In dalje: »V splošnem je prebivalstvo zadržano, je mirno in opravlja svoje navadno delo.«¹⁶

Tudi v slovenski Štajerski in Gorenjski so bili sloji, ki so bili podvrženi vplivu nacistične socialne demagogije. Zajela je verjetno manjše dele delavstva, vaške revščine, zlasti viničarjev in malih kmetov, katerih socialni položaj pred vojno je bil zelo težak. Ti sloji so pričakovali, da jim bo nemška okupacija prinesla red in socialno pravičnost, predvsem pa izboljšanje gmotnega položaja. Zlasti v slovenski Štajerski so bili nekateri revnejši sloji podvrženi močni nacistični propagandi in sicer tisti, ki je prihajala iz Avstrije, ter tej, ki so jo širili nacistični agenti iz nemške narodne manjšine, ki je imela sama tudi močan položaj v nekaterih gospodarskih panogah. Del prebivalstva je tudi tukaj pričakoval, da bo nemški okupator uvedel režim, kakršen je bil v Avstriji pred prvo svetovno vojno, to je da bo vendarle vsaj v grobem upošteval obstoj slovenskega naroda.

Eden od vzrokov za razmeroma močan vpliv nacistične socialne demagogije in nacistične propagande sploh je tudi pomanjkanje ustreznega protiučinkovanja, to je protinacistične propagande. Ni mogoče trditi, da oblasti stare Jugoslavije niso ničesar ukrepale proti nemški peti koloni ali proti vidnejšim izrazom nacistične propagande; storile pa so vendarle premalo, zlasti še na področju razkrinkavanja nacionalnega socializma. Zaradi dobrih gospodarskih odnosov med Jugoslavijo in nemškim rajhom so jugoslovanske oblasti prepovedale in onemogočale celo kritično poročanje o nemškem rajhu, kaj šele da bi dovoljevale razkrinkavanje nacionalnega socializma. Aktivnost KPS in nekaterih drugih narodno zavednih dejavnikov seveda ni mogla opraviti vsega potrebnega.¹⁷

¹⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 372–376.

¹⁶ Arhiv IZDG, nereg. grad., poročilo orož. postaje Skofja Loka 3. V. 1941.

¹⁷ Biber, Nacizem in Nemci, str. 211–267.

Vendar pa je nemški okupator le deloma izboljšal gmotni položaj malega slovenskega človeka in sicer le z zaposlitvijo, nikakor pa ne s kakšnimi bistvenimi socialnimi spremembami. Ker je potreboval delovno silo tako v zasedenih slovenskih pokrajinah, najprej za nekatera javna dela, zlasti za popravilo porušenih objektov, nato pa za gradnjo novih industrijskih objektov, kakor tudi v nemškem rajhu, je uvedel obvezno registracijo delovne sile in splošno delovno obveznost ter strogo kaznoval odklanjanje zaposlitve. Z obvezno zaposlitvijo je sicer prebivalstvu zagotovil sredstva za življenjski minimum, je pa delovno silo celo po lastnih izjavah plačeval slabše kakor v nemškem rajhu. Po njegovih podatkih so npr. v obratih Kranjske industrijske družbe do začetka leta 1942 dvignili osebne prejemke le za 13 % medtem ko so se življenjski stroški v istem času povečali kar za 40 % in da dohodki nekaterih vrst delavcev ne zadoščajo več niti za življenjski minimum. Zato so celo nacisti v Berlinu menili, »da v takšnih razmerah res ni nič čudnega, če je večina delavcev in nameščencev zelo dostopna za sovražno propagando«.¹⁸

Da se položaj večjega dela delovnih ljudi pod nacistično okupacijo ni izboljšal, temveč poslabšal, pričajo tudi stavke, ki so bile mezdnega značaja. Zanimivo je, da so bile na Štajerskem, Gorenjskem in v Meziški dolini in da o njih poročajo okupatorjevi dokumenti ter Slovenski poročevalec.

Prva takšna stavka se je v Kamniku celo razvila v nekajdnevne demonstracije od 12. do 17. aprila 1941 z zahtevo po izplačilu osebnih dohodkov delavcev v kamniški smodnišnici, dokler ni nemško orožništvo demonstrantov razgnalo s silo. Okupatorjevi dokumenti poročajo še o stavkah v Mislinji (6. junija 1941) in Trziču na Gorenjskem (25. junija 1941), Slovenski poročevalec pa o njih v Kamniku, Mariboru, Ptuju, Hudi luknji pri Mislinju, na Prevaljah, v Dravogradu, pri Holmcu in pri Poljani. O nezadovoljstvu delavcev so tisti čas poročale nekatere nemške orožniške postaje (Ruše npr. 30. maja, 16. junija in 15. julija 1941). Slovenski poročevalec je poročal tudi o nekaterih stavkah v Ljubljanski pokrajini (npr. v Ljubljani in na Verdu pri Vrhniki).¹⁹

Te stavke, o katerih je doslej naše zgodovinopisje molčalo, pričajo o tem, da okupacija ni izboljšala gmotnega položaja delavskega razreda in da je ta na zelo viden način, kakršen je bil v tistem času pod fašizmom in nacizmom zelo redek, izražal svoje nezadovoljstvo. Bilo bi zanimivo ugotoviti ali so bile te stavke spontane ali pa organizirane (kot npr. v Hribarjevi tovarni na Zaloški cesti v Ljubljani) in kdo jih je organiziral.

Nacistična socialna demagogija je bila tudi eden od vzrokov, da se je tako velik odstotek prebivalstva slovenske Štajerske in Gorenjske vpisal v organizaciji Steirischer Heimatbund (95 %) in Kärntner Volksbund (97 %). Vendar to ni bil pglavitni vzrok, kar dokazuje dejstvo, da se je — po okupatorjevih podatkih — vpisal na Gorenjskem, kjer je bila slovenska narodna zavest večja, vpliv socialne demagogije pa manjši in manjša je bila tudi moč trenutne nacistične propagande, kakor pa v slovenski Štajerski, večji odstotek prebivalcev. Odločilnejši in pomembnejši je bil posredni in neposredni pritisk, saj je

¹⁸ NAW, T-175, navitek 262, Meldungen aus dem Reich, 12. 2. 1942; Zbornik NOV, VI/1, dok. 108.

¹⁹ Arhiv Slovenije, fond komisije za ugot. zloč. okup., f. 16, poročilo orož. postaje Mislinje 6. 6. 1941; NAW, T-175, navitek 26), Meldungen aus dem Reich, 3. 7. 1941; arhiv IZDG nereg. gradivo, poročilo orož. postaje Kamnik 5. 6. 1941 s priloženimi zapisniki zaslišanja nekaterih udeležencev stavke; Slovenski poročevalec 1938, 1941 (ponatis), Ljubljana 1951. 8. in 15. VI. ter 4. VII. 1941.

bilo vpisovanje v obe organizaciji v času najhujšega zapiranja in izganjanja narodno zelo zavednih Slovencev, nacistični okupator pa tudi ni skrival, da izžene vsakogar, ki ne bi zaprosil za sprejem v organizacijo. Nemški okupator je tako velik odstotek prijavljenih na zunaj razglašal za plebiscit, v katerem naj bi se prebivalstvo izreklo za Hitlerja in njegov tretji rajh, vendar pa niti sam ni verjel v iskrenost velikega dela prijavljenih in jih je podvrgel rasnemu in političnemu pregledu.²⁰ Zato se lahko čudimo stališčem nekaterih nemških zgodovinarjev in publicistov, ki še dandanes menijo, da bi lahko rezultate vpisa v imenovani organizaciji vsaj objektivno smatrali za opcijo večine prebivalstva za nemški rajh.²¹ Kakor da bi bilo prebivalstvu zasedenih slovenskih pokrajin, ki je v resnici lahko takrat izbiralo le med dvema možnostima: ali se prijavi in morda ostane doma, ali pa ga bodo izgnali, dano, da se aktivno izreče še za kaj drugega!

Meseca junija 1941, zlasti še po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, začno okupatorji pri ocenjevanju odnosa slovenskega ljudstva do okupacije ugotavljati nov element, ki ga prej niso ugotavljali ali pa so ga zelo zanemarjali — delovanje slovenskih komunistov.

Vodstvo Komunistične partije Jugoslavije je že med aprilsko vojno 1941 reagiralo: »Komunisti in ves delavski razred bodo vztrajali do konca zmage v prvih vrstah narodne borbe proti osvajalcem.« Odnos KPS kot sestavnega dela KPJ in odnos narodnoosvobodilnega gibanja, ki ga je vodila, je bil do okupacije in razkosanja Slovenije lahko samo odklonilen. Ko je v svojih prvih razglasih po okupaciji pozivala slovensko ljudstvo v boj za narodno in socialno osvoboditev, za Zedinjeno Slovenijo in dosledno ljudsko demokracijo, je razglašala, da je to hkrati boj »proti razkosanju in zaslužnjenju Slovenije, za osvobojenje, neodvisnost in združenje slovenskega naroda« in dalje »proti terorju in preganjanju, proti izrednim policijskim ukrepom, proti raznarodovanju, razseljevanju slovenskega naroda in kolonizaciji tujcev, proti kulturnemu zatiranju, proti odpuščanju slovenskega uradništva in nameščenstva, proti potujčevanju in proti zapostavljanju slovenskega jezika.«²²

Ni nobenih resnejših dokazov za krilatico, da naj bi v začetku okupacije tudi komunisti podlegli vplivu nacistične socialne demagogije ali pa politične propagande (ta je resda šarila z izrazi »rdeča zastava«, »socialistična država« itd.) in da bi pred napadom Nemčije na Sovjetsko zvezo tudi okupator pustil komuniste pri miru. Če morda okupatorjevo zasledovanje komunistov prve dni okupacije ni bilo tako natančno in dosledno, gre bolj pripisati okolnosti, da je zaradi stroge ilegale, v kateri so komunisti živeli v stari Jugoslaviji, imel zlasti o manj izpostavljenih komunistih manj podatkov kakor npr. za druge narodno zelo zavedne in napredne ljudi. Lahko tudi domnevamo, da se je pred zlomom stare Jugoslavije manj zanimal zanje, saj so jih že preganjale jugoslovanske oblasti. Takoj po zasedbi je npr. nemška policija osnovno pozornost posvečala uresničevanju načrta o izgonu 220.000 do 260.000 ljudi, med katerimi naj bi bilo tudi nekaj stotin komunistov, ki so živeli v teh predelih. Znano je, da so imeli okupatorji komuniste za svoje ideološke nasprotnike in so jih preganjali kakor so pač mogli že od začetka okupacije, saj so znane

²⁰ Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, str. 756—760; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 744—761.

²¹ Frensing, Die Umsiedlung, stran 55, op. 22.

²² Razglas CK KPS 22. VI. 1941, Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941—1945, knjiga 1, dok. 11 (dalja navajam Dokumenti lj. r.).

in dosegljive komuniste že aprila in maja 1941 zapirali v izselitvena taborišča (npr. v slovenjgraško več kakor 25), delovna in koncentracijska taborišča (npr. v Kraut na Koroškem 34 jeseniških komunistov), znan je tudi okupatorjev neuspehi poskus aretacije (konec aprila 1941 v Ljubljani itd.) mnogih vidnejših komunistov.²³

Morda iz objektivnih razlogov (odhod v prostovoljce, veliko število okupatorjeve vojske, pretrgane zveze, velike migracije prebivalstva, lastna organizacijska graditev in graditev Osvobodilne fronte itd.) prve tedne okupacije ni bilo čutiti dejavnosti slovenskih komunistov tako, kakor jih je bilo čutiti pozneje, morda so bili tu in tam kakšni primeri uspavanja itd., vendar ni nikjer prišlo do istovetnosti političnega prepričanja pripadnikov dveh bistveno tako nasprotujočih si taborov.

Zato je npr. urad gestapa na Bledu že 22. maja 1941 opozarjal orožniške ustanove: »Znano je, da je bila Komunistična partija na zasedenih območjih Koroške in Kranjske še posebno intenzivno aktivna. Po zasedbi je bila ta dejavnost pretrgana, lahko pa pričakujemo, da bo komunistična partija nadaljevala s svojim delom.« Naročil jim je, naj zbirajo podatke o komunističnem delu in se pri tem poslužujejo uslug nekdanjih jugoslovanskih orožnikov.²⁴

Toda že kmalu po znameniti prvotunjski konferenci KPS v Ljubljani, so začeli okupatorji ugotavljati ne samo prisotnost, temveč tudi povečano dejavnost slovenskih komunistov.

Kaže, da je bila v začetku za okupatorje Ljubljana tisti barometer, na katerem so ugotavljali razpoloženje slovenskega naroda in njegov odnos do okupatorjev. Zanimivo in morda značilno je dejstvo, da je komandant varnostne policije in varnostne službe za Gorenjsko na Bledu vsaj dvakrat tedensko poročal v Berlin o tem, kako ljubljansko prebivalstvo sovraži okupatorje, zlasti še nemškega, in že 6. junija 1941 je moral ugotavljati, da »nekdanji komunistično prepričani slovenski krogi sedaj zelo pridobivajo na moči in vidijo v Rusiji kot mogočni slovanski državi svojo oporo«. Čez štiri dni je poročal o veliki dejavnosti komunistične mladine v Ljubljani in o tem, kako si zlasti študentje na vse načine prizadevajo priti do orožja.²⁵

Podobno je tiste dni ugotavljal tudi italijanski okupator, tako je npr. njegova kvestura v Ljubljani 5. junija 1941 sporočala, »da razvijajo v glavnem mestu in drugih krajih... združeni in posamezni elementi komunistično agitacijo, jo stvarno izvajajo s skrivnimi sestanki, sestavljanjem in razširjanjem prevratnih letakov.« Čez teden dni je ugotavljala, da se »v vsej Sloveniji, zlasti pa v Ljubljani in okolici, iz dneva v dan širi delovanje razsežne komunistične organizacije...« in opozarjala, da se komunisti ukvarjajo tudi z zbiranjem orožja in streliva.²⁶

Napad Nemčije na Sovjetsko zvezo je dal protiokupatorskemu razpoloženju slovenskega ljudstva nov zagon in to so soglasno ugotavljali tudi okupatorji. Njihova poročila zlasti soglasno ugotavljajo tri pojave: 1. zelo močno dejavnost slovenskih komunistov in to zlasti v Ljubljani in industrijskih središčih, 2. še večje sovražno razpoloženje slovenskega ljudstva do okupatorjev, 3. prepričanje, da bo Sovjetska zveza kmalu premagala nacistično Nemčijo.²⁷

²³ Arhiv RSNZ, 104-59/ZA, inv. 137, izpostava gestapa Slovenj Gradec, seznam jetnikov-komunistov 1. 5. 1941; Juvančič, Italijanski okupator, str. 66-68.

²⁴ Arhiv IZDG, nereg. grad., dopis urada gestapa Bled 22. 5. 1941.

²⁵ Arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, stran 165 in 183.

²⁶ Zbornik NOV, VI/1, dok. 83; Juvančič, Italijanski okupator, str. 66-67.

Štiri dni po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo je komandant varnostne policije in varnostne službe na Bledu poročal v Berlin, da prebivalci Ljubljane sodijo, da je Nemčija storila največjo napako, ko je napadla Sovjetsko zvezo in bo vojno izgubila, da se bodo v zasedenih deželah začeli nemiri in da komunistično prepričanih Slovencev vojni spopad med Nemčijo in Sovjetsko zvezo ni iznenadil, ker so ga že pričakovali.²⁸

Še pred vstajo slovenskega ljudstva, to je 10. julija 1941, je isti poročal, da ljubljanski Slovenci »še naprej z zanimanjem spremljajo nemško-sovjetsko vojno. Skoraj vsi računajo z zlomom Nemčije... Posebno se zdaj zopet izkazujejo komunisti. Razširjajo številne letake in obstaja zelo majhen ilegalni časnik »Slovenski poročevalec«, ki je zelo razširjen.«²⁹ Italijanski okupator pa je tisti čas ugotavljal, da je večina slovenskega ljudstva sprejela novico o vojnem spopadu med Nemčijo in Sovjetsko zvezo na eni strani z neprikritim navdušenjem, ki se je izražalo v nenavadnem prazničnem in radostnem razpoloženju na ulicah in v javnih prostorih, na drugi strani pa z izrazitejšo nestrpnostjo do okupatorjev.³⁰ »Dejstvo, da so končno nastopile razmere, na katere je večji del Slovencev vedno upal in čakal, namreč vstop Rusije v vojno, je bilo sprejeto z velikim navdušenjem,« so ugotavljali v Berlinu.³¹

Kot vidimo, je večina slovenskega naroda sprejela okupacijo kot največjo nesrečo, ki more zadeti kak narod. Pri nekaterih plasteh so bila sicer nihanja in kolebanja, katerih vzrok in trajanje bo treba še natančneje ugotoviti. Nekatere so okupatorjevi genocidni ukrepi, neizpolnjena pričakovanja izboljšanja gmotnega položaja, okrepljeno pojasnjevalno delo komunistov in aktivistov Osvobodilne fronte itd. privedli do iztreznjenja, nekateri — zlasti vršički slovenskega meščanstva — pa so ostali privrženci okupatorjev. Na čelu plasti, ki so imele okupacijo za najhujšo nesrečo, se je vedno bolj uveljavljala Komunistična partija Slovenije, katere dejavnost in moč so okupatorji začeli bolj zaskrbljeno ugotavljati junija 1941 in sicer zlasti v Ljubljani ter industrijskih središčih. Začetek vojne med nacistično Nemčijo in Sovjetsko zvezo je dal protiokupatorskemu razpoloženju slovenskih ljudskih množic nov vzgon; ta pa je bil tudi eden od pogojev, ki so komunistični partiji in Osvobodilni fronti omogočali preiti od priprav na vstajo k oboroženi vstaji sami.

III. Osvobodilni boj Slovencev in neuspeh okupatorjevih načrtov

Kot rečeno, po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so celo okupatorji ugotavljali, da se je povečala dejavnost komunistov, ki se sestajajo in zbirajo orožje, da so slovenske množice, zlasti v Ljubljani in industrijskih, to je delavskih središčih vedno bolj sovražno razpoložene do okupatorjev in da želijo ter pričakujejo poraz nacistične Nemčije in zmago Sovjetske zveze.

Za svoje ugotovitve so navajali kot dokaz številne zunanje znake, od izrazov veselja ali sovraštva na ljudskih obrazih, nošenja rdečih nageljnov itd.

²⁷ Zbornik NOV, VI/1, dok. 91 in 95; arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, str. 233 in 244, poročili komandanta var. pol. in var. službe Bled 26. 6. in 1. 7. 1941.

²⁸ Arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, stran 233.

²⁹ Arhiv RSNZ, 103-5/ZA, inv. 173, stran 260.

³⁰ Zbornik NOV, VI/1, dok. 95.

³¹ NAW, T-175, navitek 261, Meldungen aus dem Reich, 3. 7. 1941.

do letakov KPS in OF, ki so jih našli vsepovsod po Sloveniji. Lahko so predvidevali, da bo prišlo do še resnejših oblik odpora. Tako je npr. urad gestapa v Kranju že 30. junija 1941 predvideval: »Računamo lahko s tem, da bodo komunistični krogi poskušali sedanje razmere v povečani meri izkoristiti za razkrojevalno delo v navadni obliki kot je trošenje letakov, ustna propaganda, napisne akcije itd.«³² Še bolj je bil upravičen pričakovati ostrejše oblike odpora italijanski okupator, saj je bilo že 22. junija in naslednje dni že več primerov spopadov med prebivalci in vojaki, nato pa v Ljubljani že množične demonstracije proti nacističnemu izganjanju Slovencev in proti okupatorjem sploh. Razumljivo je torej, da so neutemeljene vesti o nameravanem splošnem uporu v Sloveniji, ki naj bi izbruhnil na obletnico padca Bastilje 14. julija, močno vznemirile italijanskega in delno tudi nemškega okupatorja in sta zato uvedla nekaj ukrepov, vendar je bilo npr. v Ljubljani na predvečer kljub temu mnogo napisnih akcij.³³

Odpor sam po sebi okupatorjev ni iznenadil; iznenadila sta jih njegova moč in širina ter dejstvo, da množice sledijo komunistom; o Osvobodilni fronti so okupatorji takrat vedeli le malo, to je v glavnem tisto, kar so zvedeli iz letakov in iz Slovenskega poročevalca. Skušali so z vsemi sredstvi zatreti osvobodilno misel v slovenskem narodu; pri najokrutnejših ukrepih, ki so imeli dostikrat maščevalni značaj, je italijanski okupator le za nekaj tednov zaostajal za nemškim.

Osvobodilno gibanje zaslužjenega slovenskega naroda, združenega v Osvobodilni fronti pod vodstvom Komunistične partije Slovenije, je okupatorjem in njihovim sodelavcem napovedalo neizprosno boj. Prizadevalo si je, da bi bil ta boj splošen, popoln, na vsem slovenskem narodnem ozemlju ne glede na okupacijske in druge meje, da bi zajel vsa področja in da bi se vanj vključilo vse slovensko ljudstvo. Osvobodilnemu gibanju ni šlo samo za to, da prizadene okupatorjem in njihovim sodelavcem čim več človeških izgub in gmotne škode, temveč tudi za to, da jim ovira ali celo onemogoči uresničevati načrte na vseh področjih, zlasti še na političnem, raznarodovalnem in gospodarskem. Zato je bil osvobodilni boj tudi v tem pogledu totalitaren, splošen, bil je boj proti vsemu, kar je bilo okupatorjevega. Zaradi svoje moči in širine je že v začetku, to je v obdobju vstaje, začel ovirati ali celo onemogočati ukrepe na številnih področjih.

Kakor je bilo raznarodovanje najpomembnejša postavka v okupatorjevi politiki in so bili raznarodovalni ukrepi med njegovimi prvimi ukrepi, tako se je tudi učinek osvobodilnega boja pokazal najprej na tem področju.

Že poletje 1941 je moral nemški okupator na nekaterih zasedenih območjih v Sloveniji odložiti *množično izganjanje Slovencev* do konca vojne in med vzroki za takšno odločitev okupatorja je bil predvsem narodnoosvobodilni boj. V začetku so naglejše izvajanje tega genocidnega ukrepa ovirali nekateri drugi dejavniki, npr. nastanitvene in prevozne ovire, potrebe po delovni sili v vojni industriji itd., od poletja 1941 dalje pa je bil narodnoosvobodilni boj osnovni vzrok, da nacisti niso mogli izgnati predvidenega števila slovenskih ljudi.

Prvič je začela narodnoosvobodilna borba vplivati na nacistično izganjanje Slovencev v začetku avgusta 1941; najprej tako, da so zaradi zaposlitve poli-

³² Arhiv IZDG, nereg. gradivo.

³³ Zbornik NOV, VI/1, dokl. 87, 97, 99, 100, 105.

cijskih sil pri zasledovanju partizanskih enot na Gorenjskem in deloma na slovenskem Štajerskem morali nacisti za celih štirinajst dni prekiniti izganjanje Slovencev, kar je tudi vplivalo na zmanjšanje njegovega obsega. V neugodnih političnih in vojnih razmerah, ki jih je vstaja jugoslovanskih narodov povzročila v Srbiji, Hrvaški, Bosni in Sloveniji, so se nekateri nacistični veljaki, zlasti tisti, ki jim je Hitler zaupal čuvanje reda in gospodarsko izkoriščanje v zasedenih jugoslovanskih deželah, začeli obračati proti množičnemu izganjanju Slovencev, poudarjajoč, da je ta ukrep osnovni vzrok za upor.

Nacistično izganjanje Slovencev je le deloma, nekje bolj in drugje manj, vplivalo na razvoj narodnoosvobodilnega boja, vendar ne tako zelo kakor so menili okupatorji. Pač pa je močan razmah osvobodilnega boja — in to ne samo slovenskega, temveč tudi drugih jugoslovanskih narodov (tu smo bili jugoslovanski narodi usodno bolj povezani, kakor pa smo se tega takrat zavedali) zelo, vendar ne izključno vplival na zmanjšanje obsega množičnega izganjanja Slovencev ali na njegovo dokončno ustavitve. Kakor je zaradi sosledice raznih dejavnikov, ki so imeli za posledico zmanjšanje obsega izganjanja Slovencev, včasih težko natančneje ugotoviti njihov pravi delež, tako je tudi težko natančneje določiti delež, ki ga je imel narodnoosvobodilni boj v posameznih jugoslovanskih pokrajinah na zmanjšanje obsega izganjanja Slovencev. Potek izganjanja Slovencev ni bil tesno povezan z razmerami v posameznih jugoslovanskih pokrajinah samo neposredno, to je kolikor so Slovence izganjali v to ali drugo pokrajino temveč tudi posredno. Vstaja srbskega ljudstva v tako imenovani stari Srbiji južno od Save julija in avgusta 1941 in v njej nastajajoče osvobojeno ozemlje nista npr. neposredno hromila izganjanja Slovencev, ker le-teh nacisti tisti čas niso več izganjali v Srbijo, temveč ustaško izganjanje Srbov iz tako imenovane NDH. Ker pa je bilo izganjanje Srbov iz NDH po sklepih konference ustaških in nacističnih funkcionarjev z dne 4. junija 1941 tesno (tako časovno kakor tudi številčno) zvezano z izganjanjem Slovencev v NDH, je tako vstaja v Srbiji posredno ovirala izganjanje Slovencev. Hkrati pa je tudi vstaja v Bosni in Hrvaški hromila izganjanje Slovencev, saj so morale ustaške oblasti že avgusta in septembra 1941 pošiljati cele transporte izgnanih Slovencev iz uporniških območij na območja, ki jih vstaja še ni zajela ali pa jih je zajela v manjšem obsegu. Nič bolj niso bile tisti čas za nacistične ugodne razmere na Gorenjskem in v nekaterih predelih slovenske Štajerske. Zato lahko sklepamo, da na nacistično izganjanje Slovencev ni učinkoval le narodnoosvobodilni boj v eni sami pokrajini, temveč v vseh jugoslovanskih pokrajinah, ki jih je zasedel nemški okupator in v tako imenovani NDH. Natančnejše preučevanje tega vprašanja pripelje do sklepa, da je na nacistično izganjanje Slovencev bolj učinkoval osvobodilni boj v celoti kakor pa nekatere, proti nacističnemu izganjanju Slovencev neposredno naperjene akcije, čeprav ni podcenjevati prizadevanj narodnoosvobodilnega gibanja tudi v tej smeri.

Nacistom se je pod udarci partizanskega gibanja rušil tudi drugi pomembnejši raznarodovalni ukrep, *načrtna kolonizacija slovenskega ozemlja z nemškimi ljudmi*. Predvideno širokopotezno naseljevanje Nemcev na Gorenjskem in tudi na slovenskem Štajerskem je že zavrlo ne do kraja izvedeno množično izganjanje Slovencev, deloma tudi Hitlerjev ukaz, da bodo nemške ljudi iz

³⁴ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 363—372.

rajha naseljevali v Sloveniji šele po končani vojni, ko bodo upoštevali zlasti vojake s fronte. Z izganjanjem nemških naseljencev, z uničevanjem imetja, ki so si ga le-ti prilastili po izgonu Slovencev, in z nemirnimi razmerami nasploh, je narodnoosvobodilno gibanje udarjalo na nemško kolonizacijo in je na Gorenjskem onemogočilo nastanek treh nemških naselitvenih otokov (Gorje pri Bledu, Šmartno pod Šmarno goro, Dob pri Domžalah). V pasu ob Savi in Sotli, od koder so nacisti izgnali večino Slovencev, pa so večji in manjši partizanski napadi od pomladi 1943 dalje uničevali gospodarske objekte, onemogočili obdelovanje zemlje (skoraj polovico), odganjali koloniste itd. Tudi italijanskemu okupatorju je razvit narodnoosvobodilni boj onemogočil naseljevanje italijanskih ljudi na slovenski zemlji ali na zemlji preseljenih kočevskih Nemcev.³⁵

Tudi okupatorjevo *potujčevanje Slovencev* je zaradi narodnoosvobodilnega boja zašlo vedno bolj v slepo ulico. Ob naravnost neverjetnih prizadevanjih nacistične civilne uprave in nacističnega raznarodovalnega aparata posebej, da bi čimprej in čim popolneje uničila slovensko narodno zavest, so morale nacistične ustanove v Berlinu že septembra 1941 ugotavljati, da v zvezi s povečano komunistično dejavnostjo »mnogokratno narašča slovenska narodna zavest«. Čim bolj so se množice vključevale v Osvobodilno fronto, tem manjši uspeh so beležili nacisti pri zatiranju slovenske narodne zavesti. Kljub ogromnemu številu jezikovnih tečajev, celim »jezikovnim ofenzivam« (npr. od jeseni 1942 do pomladi 1943) in celo grožnjam, da za tistega, ki se največ v petih letih ne bo naučil nemški, ne bo več prostora na slovenskem Štajerskem, je raba nemškega jezika zelo nazadovala in kar demonstrativno napredovala raba slovensščine. Jeseni 1943 je celo nemška policija ugotavljala, da si celo volkdeutscherji prizadevajo govoriti slovenski, kakor da bi tudi v obratnem smislu veljala nacistična krilatica, da je jezik izraz političnega prepričanja. Sploh pa sta moč in širina osvobodilnega boja že od leta 1942 (npr. Gorenjska, Ljubljanska pokrajina) ali vsaj od leta 1943 (slovenska Štajerska) raznarodovalne cilje okupatorjev potisnila med drugotne ali celo tretjerazredne naloge, saj je njihova najpomembnejša naloga postala boj proti osvobodilnemu gibanju.³⁶

Tudi okupatorjevo šolstvo, ki so mu zlasti nacisti pripisovali odločilen pomen pri potujčevanju slovenske mladine, se je zaradi narodnoosvobodilnega boja vedno bolj rušilo. Že leta 1941 so morali okupatorji zapreti nekaj šol, v letu 1942 so partizani požgali prva šolska poslopja in naslednjo pomlad začeli pravo ofenzivo proti vsem okupatorjevim raznarodovalnim ustanovam. Konec leta 1943 je npr. v kamniškem okrožju obstajala le še slaba polovica okupatorjevih šol in šef civilne uprave za Gorenjsko je poročal Himmlerju, da je ta partizanska metoda »izredno nevarna, ker hromi ponemčevalno delo.«³⁷ V ljubljanski pokrajini se je slovenska mladina žilavo upirala fašiziranju in potujčevanju in ni slučaj, da je odklanjanje vstopa slovenske šolske mladine v italijansko fašistično in raznarodovalno mladinsko organizacijo GILL in zavračanje rimskega pozdrava na ljubljanskih in tudi drugih šolah dobilo kar demonstrativen značaj takrat, ko je bila Osvobodilna fronta tako močna, da je postala država v državi.³⁸

³⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 667—678, 696—701.

³⁶ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 781—797.

³⁷ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 796.

³⁸ Skerl, Ljubljanske srednje šole, str. 47—79 in 85—98.

Hkrati z uničevanjem okupatorjevega šolstva je osvobodilno gibanje ustanavljalo lastne, tako imenovane partizanske šole, od osnovnih do gimnazij. Le-te niso samo pri otrokih, temveč tudi pri odraslih krepile slovensko narodno zavest.

Osvobodilni boj slovenskega naroda je tudi že od vsega začetka *onemogočal utrditev in uveljavitev okupacijskega sistema*. V začetku le za kratko dobo predviden sistem civilne uprave v slovenski Štajerski in Gorenjski je moral nemški okupator zaradi osvobodilnega boja obdržati do svojega zloma.

Nacisti so nameravali že 1. oktobra 1941 obe zasedeni slovenski pokrajini slovesno priključiti k nemškemu rajhu. Ta datum so verjetno imeli za najugodnejši, do katerega bi mogli ne samo v »zakonsko-tehničnem«, temveč tudi v tako imenovanem nacionalno-političnem pogledu določiti priprave za priključitev. To pomeni, da naj bi do tega dneva pripravili vse najpomembnejše zakone in odredbe, ki naj bi začeli veljati v obeh zasedenih deželah in do tedaj naj bi »očistili« pokrajini nezaželenih ljudi, predvsem narodno zelo zavednih Slovencev, ki bi mogli ovirati popolno ponemčevanje, sprejeli druge Slovence v svoji raznarodovalni organizaciji Steirischer Heimatbund in Kärntner Volksbund ter na posebno željo obeh šefov civilne uprave še pred priključitvijo uredili vprašanje državljanstva. Do 1. oktobra 1941 so res izgnali iz slovenske Štajerske in Gorenjske tisto število nezaželenih ljudi, ki so ga ob raznih ovirah, med katerimi je bila narodnoosvobodilni boj vsekakor največji, pač lahko izgnali. Čeprav še daleč niso dosegli predvidenega števila, pa kaže, da jih to ni motilo v taki meri, da ne bi izvedli priključitve na predvideni dan, to je 1. oktobra 1941. Dne 24. septembra 1941 je nemško notranje ministrstvo sporočilo drugim ministrstvom in obema šefoma civilne uprave, da bo priključitev iz »zakonsko-tehničnih« razlogov šele 1. novembra 1941. To pojasnilo začasne odložitve priključitve bo verjetno držalo, saj je iz vedno bolj dostopnega gradiva v tujih arhivih razvidno, da so imela razna ministrstva pripombe k načrtu Hitlerjega ukaza o priključitvi in k njegovim izvršilnim odredbam ter k načrtu odredbe o ureditvi državljanstva, ki so jo nato izdali šele 14. oktobra 1941, to je po dnevu predvidenem za priključitev, čeprav so jo nameravali izdati že prej. Kaže, da je bilo za nacistične ustanove bistveno vprašanje, ali naj pravo, ki je tedaj veljalo v sosednjih avstrijskih pokrajinah, uvedejo z dnevom priključitve v obeh pokrajinah ali samo v slovenski Štajerski, v Gorenjski pa šele pozneje. Problem je bil torej v Gorenjski, kjer so bile razmere nemirne, raznarodovalni ukrepi zašli v slepo ulico, obstajala nasprotja v pogledih, kako ponemčiti deželo in kjer so že pričakovali zamenjavo šefa civilne uprave. Nekaj dni pred nameravano priključitvijo je ponovno prišlo sporočilo iz Berlina, da se priključitev iz »zakonsko-tehničnih« razlogov odlaga za nedoločen čas. Kaže, da je bilo še vedno sporno vprašanje, kdaj naj bi v Gorenjski uvedli nemško pravo: ali ob priključitvi ali šele po njej.

Če bi v Gorenjski uvedli nemško pravo ob priključitvi, bi s tem prenehal vsemogoči položaj šefa civilne uprave, ki je bil po Hitlerjevem odloku z dne 14. aprila 1941 tudi pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Ko so avgusta 1941 množično izganjanje Slovencev odložili za čas po vojni, si je hotel šef civilne uprave na nek drug način zagotoviti možnost, da lahko odstranjuje Slovence z njihove posesti in jo podeljuje Nemcem, brez katerih si niso mogli zamišljati uspešnega ponemčevanja dežele. Zato so septembra 1941 na Bledu sestavili načrt »odredbe o preureditvi«, ki je določala, da je

mogoče nekatere predele, ki jih določi državni komisar za utrjevanje nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise povsem preurediti z namenom, da bi na njih utrdili nemštvo. Ali drugače: državni komisar za utrjevanje nemštva bi lahko v vsej Gorenjski ali na posameznih območjih odstranil slovensko prebivalstvo, naselil nemško in popolnoma »preuredil« deželo, kakor je to delal na Poljskem ali v tako imenovanem naselivnem območju ob Savi in Sotli. O načrtu odredbe so razpravljali tudi v Berlinu, vendar odredba v predvideni obliki ni izšla niti tedaj niti kdaj pozneje. Odredba bi — po mnenju nemških pravnikov — lahko temeljila le na Hitlerjevem odloku z dne 7. oktobra 1939, ki je dajal državnemu komisarju za utrjevanje nemštva izredna pooblastila. Toda tega odloka sploh niso objavili in bi po uvedbi nemškega prava izvajanje »uredbe o preureditvi« spremljali nenehni pravni spori. Količkor bi jo izdali, bi morali takoj še nekaj časa počakati z uvedbo nemškega prava. Vendar do 1. novembra 1941, to je do ponovno predvidenega dneva za priključitev, niso izdali ne »odredbe o preureditvi« in tudi do priključitve ni prišlo, čeprav so v Celovcu in Gradcu že pripravili natančen program slovesnosti; nekaj dni prej so jo odložili za nedoločen čas.

Če je do pozne jeseni 1941 narodnoosvobodilni boj bolj posredno učinkoval na odlaganje priključitve slovenske Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, je od decembra 1941 dalje učinkoval neposredno. Isti dan, 16. decembra 1941, ko je nemški notranji minister dr. Frick v Celovcu ob slovesnem uvažanju novega šefa civilne uprave za Gorenjsko dr. Friedricha Rainerja poudarjal, da je zunanja prisposodobitev zasedenih območij na rajh že dosegla takšno stopnjo, »da lahko pride do njihove formalnopravne priključitve k rajhu«, je v zahodnem delu Gorenjske vzplamtela vseljumska vstaja. Sedaj, ko poznamo Hitlerjevo in Himmlerjevo reakcijo nanjo, se ne čudimo, da je novi šef civilne uprave, ki ga je Gorenjska pričakala z razstreljenimi mostovi in s cestnimi ovirami, 22. januarja 1942 osebno predlagal Hitlerju, naj za dalj časa odloži priključitev Gorenjske in z njo tudi slovenske Štajerske — k nemškemu rajhu, kar je ta storil konec januarja ali prve dni februarja 1942.

Nacisti so nato v obeh zasedenih slovenskih pokrajinah v nasprotju z določbami mednarodnega prava sicer uvajali zakone in odredbe, ki so veljale v rajhu ali v avstrijskih pokrajinah in so v marsikaterem pogledu izenačili njun položaj s položajem nemških pokrajin v rajhu, je pa imela odložitev formalnopravne priključitve vendarle nekatere posledice. Zelo se je zavlekla rekrutacija slovenskih mladeničev v nemško vojsko in v obvezno uniformirano državno delovno službo, niso mogli tudi uvesti nemškega pravosodnega sistema in je na tem področju ves čas veljalo nekakšno posebno stanje.³⁹

Ob nenehno naraščajočem osvobodilnem boju so okupatorji v Sloveniji doživljali neuspehe tudi na drugih področjih. Tako so na Gorenjskem že konec leta 1941 in v začetku 1942 ugotavljali neuspehe pri organiziranju Koroške ljudske zveze in njene polvojaške formacije vermanshafta. Prvo so bolj iz pristižnih razlogov sicer obdržali, vendar le kot nekakšno sredstvo za evidenco prebivalstva, vermanshaft pa so morali poleti 1942 ukiniti zaradi nezanesljivosti.⁴⁰ Vedno bolj lahko ugotavljamo, da je bila med tistimi pokrajinami, ki jih

³⁹ Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev, stran 765; Pr.: H. Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki . . . , v tem zvezku Prispevkov, str. 250–256.

⁴⁰ T. Ferenc Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. Letopis Muzeja narodne osvoboditve, 1958, str. 143–151 (dalje navajam Ferenc, Wehrmannschaft).

je imel zasedene nemški okupator, ravno Gorenjska tista, v kateri okupatorju ni uspelo uresničiti skoraj nobene zamisli, kjer je osvobodilni boj okupatorju rušil načrt za načrtom ter najuspešneje razkrajal okupacijski sistem. Podobno je moral italijanski okupator ugotavljati za Ljubljano, kjer je Osvobodilna fronta organizirala tudi nekaj množičnih demonstracij, najprej v posebni obliki z nenadnim odhodom ljudi z ulic, cest in iz javnih lokalov, nato — v letu 1943 — pa z množičnim pohodom pred okupatorjeve ustanove in glasnim izražanjem protesta in zahtev. Kakor vemo danes, tako imenovane množične plebiscitne akcije v Ljubljani sicer niso bile izvirna zamisel OF, ker je takšne akcije že prej (6. septembra in 9. oktobra 1941) poskušala izvesti reakcija, vendar brez uspeha. Zato so uspešne množične plebiscitne akcije pomenile udarec tako za reakcijo kakor tudi za okupatorja. Za glavne množične demonstracije leta 1943 pa je treba poudariti, da jih je Osvobodilna fronta začela prej (februarja) kot pa je v severnoitalijanskih mestih izbruhnila splošna stavka (marca).⁴¹

Skoraj v vseh zasedenih slovenskih pokrajinah so se okupatorji zaradi zelo razvitega osvobodilnega boja skoraj ves čas počutili kot v izjemnem stanju in da bi obdržali svoj okupacijski sistem, so tudi z izjemnimi, včasih tudi celo z nedoumljivimi nečloveškimi sredstvi skušali uničiti ali vsaj dušiti osvobodilno gibanje. Kljub temu, da so v svoji propagandi zagotavljali, da bodo slej ko prej obračunali z njim do kraja, so se okupatorji polagoma, ko so začeli dojemati njegovo širino, zavedali, da ga v vojnem času sploh ne bo mogoče uničiti. Kaže, da pomenijo njihove le deloma uspešne operacije, akcije in represalije, spomladi in poleti 1942 poskus popolnoma uničiti osvobodilno gibanje in da so bila pozneje njihova pričakovanja zmernejša. Neučinkovitost najrazličnejših ukrepov proti osvobodilnemu gibanju in vedno večji razmah le-tega sta povzročala nesoglasja in trenja med samimi okupatorji. To niso bile neke posebnosti v eni sami deželi, npr. v Ljubljanski pokrajini (med generalom Mariom Robottijem in visokim komisarjem Emiliom Graziolijem),⁴² temveč pojav skoraj v vseh zasedenih pokrajinah ne samo pri nas, temveč tudi drugod (npr. v reški pokrajini, Dalmaciji, Gorenjski itd.). Medtem ko je šlo v taboru italijanskega okupatorja navadno za nesoglasja in trenja med vojaško in civilno oblastjo, pa se je pri nemškem okupatorju zlasti leta 1942 pojavljala mestoma celo ostra kritika trdih okupacijskih ukrepov, zlasti množičnega izganjanja Slovencev, ki da so prinesli v deželo revolucijo. Nacisti so s celo politično kampanjo nastopili proti takim kritikam, vendar so se le-te v milejši obliki pojavljale prav do konca vojne.⁴³

Še bolj kot na političnem so bili vidni okupatorjevi *neuspehi na vojaškem področju*. Kajti kolikor bolj se je širilo osvobodilno gibanje, kolikor bolj se je razvnel oboroženi boj in kolikor bolj je ta pretresal okupacijski sistem, toliko več sil so okupatorji potrebovali za njegovo dušenje. V začetku so name-ravali zadušiti osvobodilni boj slovenskega naroda v glavnem s silami, ki so jih imeli v Sloveniji od pomladi 1941, vendar jim to ni uspelo. Nenehno so morali svoje okupacijske sile za stalno ali začasno krepiti s silami, ki so jih pripeljali od drugod in ki bi jih krvavo potrebovali drugje. Značilno je npr., da

⁴¹ D. Jeršek, Plebiscitne akcije Osvobodilne fronte v letih 1941—1942. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1961, št. 1—2, str. 195—238; Partizanski pohod ob žici okupirane Ljubljane za leto 1963. Ljubljana 1963, str. 45—61, 65—66, 73—81; M. Cepe, Komemoracije in demonstracije v letu 1943. Ljubljana v ilegali, IV, Ljubljana 1970, str. 114—159.

⁴² Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani, str. 89—94.

⁴³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 372—376.

je moral nemški okupator že kmalu (v 14 dneh) po vstaji svoje premične policijske sile, ki so bile vojaško organizirane in izurjene, na Gorenjskem kar potrojiti in da je moral višji vodja SS in policije v XVIII. vojnem okrožju v Salzburgu že 4. avgusta 1941 spraševati poveljnika redarstvene policije v Mariboru »ali policija rešnično ni več gospodar položaja in ni več zmožna zagotoviti varnosti« ter pripominjati, »da bi bile takšne razmere v tretjem rajhu edinstvene«. Ob množični vstaji na Gorenjskem, ki mu je za nekaj časa iztrgala iz rok širše območje, s katerega je moral naglo umakniti kar 18 orožniških postaj, pa je moral ponovno podvojiti že povečano število svojih sil in prvič pripeljati še tanke in topove. V bojih za Dražgoše je imel sovražnik več kot desetkrat več moštva kakor pa Cankarjev bataljon in ogromno tehnično premoč, toda samo en nemški policijski bataljon je imel v enem dnevu več mrtvih kakor pa ves Cankarjev bataljon v treh dneh.

Italijanski okupator je pomanjkanje lastnih sil za boj proti osvobodilnemu gibanju začel čutiti šele spomladi 1942, vendar huje kakor nemški. Medtem ko je na nemškem okupacijskem območju vse akcije in operacije proti narodnoosvobodilni vojski do konca vojne vodila policija, razen nekaterih (npr. po italijanski kapitulaciji na Primorskem, Dolenjskem in Notranjskem) in so bile najučinkovitejše taktične enote bataljoni in polki, je na italijanskem okupacijskem območju v Ljubljanski pokrajini to nalogo že januarja 1942 prevzela vojska (XI. armadni zbor),^{44a} podobno junija 1942 na Primorskem (XXIII. armadni zbor). Značilno za razmere v obeh pokrajinah, tò je v Ljubljanski pokrajini in Primorski, je to, da je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo italijansko vojsko v tako globoko defenzivo, da so morali za premostitev krize, ki je bila zanje zlasti občutna v Ljubljanski pokrajini, v vsako od obeh navedenih pokrajin junija in julija 1942 pripeljati dve diviziji (Cacciatori delle Alpi in Macerata ter Novaro in Veneto) ter nekaj manjših enot. Tako je bilo julija 1942 v Ljubljanski pokrajini največ italijanske vojske (več kot 70.000 vojakov in oficirjev).⁴⁵

Ko je v Ljubljanski pokrajini, kjer je partizanska vojska spomladi 1942 osvobodila kar dve tretjini ozemlja, (od 95 občinskih središč jih je italijanski okupator nadzirala le 39) nastopila prva kriza za italijanskega okupatorja, se je za nemškega okupatorja na Gorenjskem začela že tretja. Po Himmlerjevem povelju z dne 25. junija 1942 so tja pripeljali nove sile, med drugimi še posebej edini za v gorah izurjeni policijski polk planinskih lovcev, ki so ga že nameravali poslati na fronto na Kavkaz. Julija 1942 je tako bilo na Gorenjskem največ policijskih bataljonov (kar 9) v vsem času vojne, vojaške enote (več kot 6 bataljonov) so imele tam predvsem zavarovalne naloge.⁴⁶

Obema okupatorjema je v omenjenih dveh pokrajinah uspelo z vojaškimi operacijami in strahovitim nasiljem, ki je v tem času doseglo vrhunec tako po številu žrtev kakor tudi po nečlovečnosti metod, potisniti narodnoosvobodilno gibanje za nekaj časa v defenzivo.

⁴⁴ T. Ferenc, Osvobodilni boj na Gorenjskem januarja 1942. TV-15, 28. V.--1. X. 1968; isti: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941. Borec, 1971, št. 12, str. 741-783.

^{44a} Mussolini je že 28. decembra 1941 izjavil poveljniku II. italijanske armade, generalu Vittoriju Ambrosiu, da bo poklical k sebi visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino in mu naročil, naj okrepi boj proti partizanom. Če pa bi se razmere kljub temu še poslabšale, bo prešla oblast na vojsko. (Zapisek sestanka na poveljstvu II. armade 30. 12. 1941).

⁴⁵ Mikuz, Pregled zgodovine NOB, II, stran 30-37, 92-158.

⁴⁶ Mikuz, Pregled zgodovine NOB, II, str. 206-216; H. Franz, Die Gebirgsjäger der Polizei. Bad Nauheim 1963, str. 19-38; Arhiv IZDG, fond visokega komisarja za Ljubljansko pokrajino, fasc. 1a, poročilo vis. kom. 9. 6. 1942; Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani, str. 118-119.

Kljub temu, da se je po ofenzivnih operacijah zmanjšalo število okupatorjeve vojske in policije, pa je bilo število okupatorjevih vojakov in policistov, ki so ostali, še vedno veliko. V Ljubljanski pokrajini so bile še nekaj mesecev še vedno tri cele divizije in dve večji bojni skupini in verjetno bi le težko našli zasedeno pokrajino s tako velikim številom vojakov glede na število prebivalcev ali velikost zasedenega ozemlja. Celó za Gorenjsko in slovensko Štajersko, kjer se je do pomladi 1943 število okupacijskih enot zmanjšalo občutneje, je Himmler vtepal v glavo svojemu zastopniku generalu Erwinu Rösenerju, da ima »glede na število prebivalcev največje število policijskih sil«, kar jih je bilo tisti čas angažiranih »v vsem nemškem interesnem območju«, ter da je na predvečer druge obletnice vojne s Sovjetsko zvezo razglasil obe slovenski pokrajini za območje protipartizanskega vojskovanja.⁴⁷

Spomladi 1943, ko je v nekaterih slovenskih predelih nekoliko upadlo število sovražnikovih enot, odrejenih za aktivni boj proti osvobodilnemu gibanju slovenskega naroda, je po veliki partizanski mobilizaciji pozimi 1942/43 in z njo zvezanim porastom narodnoosvobodilne vojske (ustanovitev prvih primorskih brigad) občutneje naraščalo v Slovenskem primorju. Zlasti v severnem in severozahodnem delu Primorske so angažirali za protipartizanski boj divizijo Julia in 3. pohodno alpsko brigado. Tik pred italijansko kapitulacijo je imel fašizem v Sloveniji, Istri in deloma tudi v sosednji Furlaniji tri armadne zборе s šestimi divizijami, z brigado, s fašistično bojno skupino in z več samostojnimi polki in bataljoni vojske, skupno več kot 150.000 vojakov.⁴⁸

Številčna rast italijanske vojske v Slovenskem primorju je bila v prvi vrsti posledica moči in udarnosti slovenskega osvobodilnega gibanja, bila pa je deloma tudi posledica novih vojnih in političnih razmer na jugu Evrope, to je pričakovanja zavezniškega izkrcavanja in prodiranja nemške vojske v Italijo. Ko se je italijanski okupator pripravljal na umik večjega dela svoje vojske iz Ljubljanske pokrajine in na obrambo rapalske meje, se je nemški pripravljaval na zasedbo vsega slovenskega in tudi sosednjega italijanskega ozemlja. Z okrepljeno pehotno divizijo je konec avgusta 1943 brez italijanskega odpora kljub protestom zasedel že vse pomembnejše prometne zveze med Ljubljano, Trstom, Gorico, Vidmom in Trbižem.⁴⁹

Takoj po italijanski kapitulaciji je velik vzpon osvobodilnega gibanja, ki se je oborožilo z orožjem italijanskih divizij in se številčno zelo okrepilo, prisilil Hitlerja, da je moral ves september 1943 pošiljati v omenjeni prostor nove in nove nemške enote. Že konec septembra in prve dni oktobra 1943 je imel nemški okupator samo na delu slovenskega ozemlja, ki ga je prej držala italijanska vojska, štab II. SS tankovskega korpusa in za tri okrepljene divizije (71., 44. in 162.) vojske z nekaj desetninami bataljonov in več kot sto tanki, 150 topovi itd. z večjim delom teh sil, ki so bile večinoma zelo dobro izurjene in določene za fronto, je nemški okupator dva meseca (25. IX.—23. XI. 1943) izvajal veliko ofenzivo proti tako razsežnemu osvobojenemu ozemlju v zahodni in južni Sloveniji, kakršnega ni imelo osvobodilno gibanje niti prej niti kdaj pozneje. To je bila največja nemška operacija proti narodnoosvobodilnemu gibanju na slovenskem ozemlju v vsem času vojne, njeni uspehi pa, glede na

⁴⁷ T. Ferenc, Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943. Maribor 1967, str. 646—647 (dalje navajam Ferenc, Kapitulacija Italije).

⁴⁸ I. Juvančič, Italijanske snage u borbi protiv NOV i POS u Slovenskom Primorju. Vojnoistorijski glasnik 1954, str. 47—71. Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 52—53.

⁴⁹ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 53—66.

zastavljene cilje, bolj skromni, kar so morali nemški generali v svojih poročilih večkrat priznati. Kako je narodnoosvobodilna vojska Slovenije vezala nase okupatorjevo vojsko, se je pokazalo tudi v tej ofenzivi, ki so jo morali ob bolj skromnih uspehih nepredvidoma podaljšati za dva tedna, kljub temu, da se je nekaterim enotam zelo mudilo na fronto, da so jih odvažali tja naravnost s položajev.⁵⁰

Ne želimo se na tem mestu spuščati v organizacijo okupatorjevega vojskovanja proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije, moramo pa vendar vsaj omeniti, da sta ga od jeseni 1943 do konca vojne vodila tako imenovana operativna štaba za uničevanje tolp v Ljubljani in Trstu (pozneje Gradiški), ki sta ju vodila policijska generala Ervin Rösener in Odilo Globocnik.

Vojaška poveljstva so imela izključno pristojnost le v obalnem pasu, drugače pa so morala načeloma s svojimi enotami sodelovati v akcijah pod vodstvom enega ali drugega operativnega štaba za uničevanje tolp. Enote, ki sta jih imela na voljo za aktivno vojskovanje z narodnoosvobodilno vojsko Slovenije, so bile zelo raznolike glede na sestavo in narodnost. Zlasti v slovenski Štajerski, Gorenjski in Koroški ter od pomladi 1944 dalje tudi v Ljubljanski pokrajini, so bili pri tem osnovna sila SS-policijski polki, katerih število je do druge polovice leta 1944 naraslo na sedem. Čeprav eden med njimi ni bil popoln, jih ni bilo ravno malo, če upoštevamo, da jih je bilo v Nemčiji in v vseh zasedenih pokrajinah le 39 in še od teh sta bila dva v Slovenskem primorju in Istri, med njih je torej na Slovenskem kar 9. V prej omenjenih štirih slovenskih pokrajinah so bile tamkaj navzoče vojaške enote le za zavarovanje objektov in prometnih zvez, pri operativnem vojskovanju z narodnoosvobodilno vojsko pa le za pomoč omenjenim SS-policijskim polkom. Kaže, da je bil pri tem najprej izjema 18. šolski polk planinskih lovcev v slovenski Štajerski, ki so mu namenili samostojno operativno nalogo, končno pa še od februarja do aprila 1945 14. SS-prostovoljska divizija Galizien.⁵¹

Drugačna je bila sestava sil v večjem delu operacijske zone Jadransko primorje, ki jo je Hitler ustanovil 10. septembra 1943 v Istri, Hrvatskem primorju, Ljubljanski pokrajini in Furlaniji. Značilno je, da je imel nemški okupator v njej zaradi nevarnosti izkrcanja zahodnih sil v Istri in velikega razmaha narodnoosvobodilnega boja velike vojaške enote, to je cele divizije oziroma ves armadni zbor, za krajše ali daljše obdobje pa je na slovensko ali na sosednje italijansko ozemlje pripeljal z italijanske fronte na odmor in izpopolnitev še druge divizije, katerih deli so tudi sodelovali v ofenzivnih akcijah proti narodnoosvobodilni vojski Slovenije.⁵²

Nasprotno pa so bile policijske sile v večini pokrajin operacijske zone Jadransko primorje v začetku razmeroma majhne, saj so npr. prvi SS-policijski polk pripeljali na Goriško šele sredi leta 1944. Od takrat dalje je število policijskih enot nenehno naraščalo in dobivalo zelo pestro nacionalno sestavo, to je italijanske, slovenske in hrvaške domobrance, kozake, četnike, vojake tako imenovanega Srbskega prostovoljnega korpusa, italijansko faši-

⁵⁰ Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 375–413 in 456–566.

⁵¹ Arhiv IZDG, podatki iz fondov in zbirk policijskih in orožniških ustanov in enot na Slovenskem.

⁵² Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 352–374; K. Stuhpharrer, Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943–1945. Wien 1966; H. Schneider-Bosgard, Bandenkampf in der Operationszone Adriatisches Küstenland. Trieste 1944. Kriegstagebuch des OKW/WFSt., IV/1, str. 539–543, 576–577.

stično divizijo X. Mas itd. Aprila 1945 je bilo teh sil že za 112 bataljonov (nekaj tudi nepopolnih) oziroma 32.777 mož, razmeščenih v glavnem v Slovenskem primorju in usmerjenih proti IX. korpusu NOV in POJ, skupno pa je bilo tisti čas v Istri, Slovenskem primorju in Furlaniji narodnoosvobodilnemu gibanju sovražnih vojakov najmanj za 5 do 6 divizij (npr. 188. gorska, 237. in 710. pehotna, 11. pomorsko-zavarovalna in za dve diviziji policijskih sil).⁵³

Sovražne sile na Slovenskem, ki so se od jeseni 1943 dalje nenehno večale in krepile, niso mogle v nobenem predelu uničiti narodnoosvobodilne vojske ali za dalj časa onemogočiti njene dejavnosti. Le nekajkrat so se večje enote narodnoosvobodilne vojske Slovenije znašle v hujšem položaju (npr. IV. operativna zona pozimi 1944—1945, IX. korpus konec marca 1945 in VII. korpus sredi aprila 1945),⁵⁴ ki pa so ga uspele prebroditi, medtem ko je bil okupator v krizi večkrat. Zlasti v hudi stiski se je znašel v jeseni 1944, ko so skoraj po vsej Sloveniji nastala večja ali manjša osvobojena ozemlja (njihov obseg je bil od nemške ofenzive leta 1943 dalje tedaj največji), ko je doživljal zlom na številnih področjih in ko so se množično odvracali od njega tudi tisti, ki so mu dotlej še služili (vermani, obratna zaščita, domobranci v nekaterih predelih, orožniki avstrijske narodnosti itd.). In ob koncu vojne ko je nemški general Alfred Jodl v zavezniškem glavnem stanu v Reimsu zagotavljal, da ni sile na svetu, ki bi nemški vojski iz jugovzhodne Evrope zaprla pot v ujetništvo britanskih in ameriških sil, je Jugoslovanska armada, v kateri so bile tudi slovenske enote, obkolila okupatorjevo in kvislinško vojsko z vsega Balkana in jo po nekaj dneh bojev 15. maja 1945 prisilila k brezpogojni vdaji.⁵⁵

Poleg vojaških neuspehov okupatorjev so bili občutni tudi njihovi neuspehi pri mobilizaciji Slovencev za obvezno državno delovno in vojaško službo.

V začetku prostovoljna, nato polobvezna in končno strogo obvezna rekrutacija slovenskih ljudi v partizansko oziroma narodnoosvobodilno vojsko je imela dvojni namen: pridobiti živo ljudsko silo za partizansko vojsko in je hkrati čimveč odtegniti okupatorjevi mobilizaciji. Vendar uspehi naše in okupatorjeve rekrutacije žive sile niso bili vedno odvisni le od volje in prizadevnosti Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilne vojske, temveč tudi od vojaških in političnih razmer.

V prvem obdobju narodnoosvobodilnega boja se je boj proti okupatorjevi mobilizaciji žive sile najbolj razvnel v Slovenskem primorju in Gorenjski.

Prvo uspešnejše odtegotanje slovenskih ljudi okupatorjevi mobilizaciji se je začelo v Slovenskem primorju. Do pomladi 1942 so bežali iz italijanske vojske oziroma se vključevali v narodnoosvobodilno vojsko le posamezni vojaški zavezanci, od maja do pozne jeseni 1942 že posamezne skupine, od tedaj dalje pa je bilo odhajanje v narodnoosvobodilno vojsko množično. Italijanske oblasti so si zaman prizadevale, da bi z raznimi ukrepi (prepoved pošiljanja na dopuste v Julijsko krajino, rekrutiranje pod stražo, odgon sorodnikov vojaških ubežnikov v koncentracijska taborišča itd.) zavrle odhod tisočev vojaških obveznikov v partizane. Računajo, da je samo pozimi 1942—1943 odšlo

⁵³ Arhiv IZDG, podatki iz fonda višjega vodje SS in policije v Trstu, fasc. 199.

⁵⁴ M. Stiplovšek, Slandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971, str. 616—652; Stanko Petelin, Osvoboditev Slovenskega Primorja, Nova Gorica 1965, str. 171—241.

⁵⁵ Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije 1944—1945. Beograd 1957, str. 706—731; T. Ferenc, Konec vojne v Sloveniji. Naša obramba, 1970, št. 6, str. 3—15.

v partizane okrog 2500 primorskih Slovencev. Vojaške obveznike, ki jih je fašistični režim še uspel mobilizirati v vojsko, so zaradi nezanesljivosti sedaj kar množično pošiljali v posebne, kazenske bataljone. Ti vojaki so pozneje skupaj z bivšimi interniranci, konfiniranci in zaporniki sestavljali moštvo, tako imenovanih prekomorskih brigad ali posebnih oddelkov v zavezniški vojski.⁵⁶

Kakor druge okupatorjeve ukrepe (npr. množično izganjanje Slovencev, priključitev zasedenih slovenskih pokrajin k nemškemu rajhu itd.) tako je narodnoosvobodilno gibanje v Gorenjski oviralo in onemogočalo tudi njegovo mobilizacijo v državno delovno in vojaško službo. V pozni jeseni 1942 so se okupatorjevi rekrutaciji začeli odtegovati najprej posamezniki in manjše skupine, nato pa je odhajanje mladeničev v partizane namesto v nemško vojsko postalo kar množično. Začetku vsake okupatorjeve rekrutacijske akcije je sledil pravi val partizanske mobilizacije in od decembra 1942 do junija 1943 so bili kar štirje valovi, ki so spravili v partizane nekaj tisoč slovenskih fantov. Nacisti sami so poročali, da je na Gorenjskem do začetka leta 1944 odšlo v partizane več kot 4000 oseb in med njimi je bilo prav gotovo kakih 2500 tistih, ki bi morali v nemško vojsko.⁵⁷

V slovenski Štajerski, kjer je nemški okupator začel mobilizirati slovenski živelj v državno delovno in vojaško službo nekaj mesecev prej kot na Gorenjskem, sta hudo nacistično nasilje in na nekaterih območjih tudi razmera šibka moč Osvobodilne fronte omogočila okupatorju mobilizacijo in so prvi v nemško vojsko vpoklicani letniki povečini odšli v nemške vojašnice, mnogi z upanjem, da se jim bo morda na vzhodni fronti ponudila prilika za pobeg iz nemške vojske in mnogi so to tudi storili. Šele ko so mednarodni položaj in nemirne razmere v zasedenih slovenskih pokrajinah nekoliko otopile ost okupatorjevega nasilja, so postale eden od vidnejših izrazov novega položaja osvobodilnega gibanja posamezne, vendar še ne množične rekrutacije v partizansko vojsko na Štajerskem in vedno bolj pogosti, vendar še tudi ne množičnejši pobegi štajerskih mladeničev iz nemške vojske in obvezne državne delovne sile v partizane. Tisti čas so se v prvo partizansko enoto na Koroškem vključili tudi tamkajšnji ubežniki iz nemške vojske. Najvišje nacistične ustanove so skušale onemogočiti bežanje slovenskih ljudi iz nemške vojske v domovino med partizane tako, da so sredi julija 1943 prepovedale pošiljati vojake na dopust na Gorenjsko, Štajersko in Koroško južno od reke Drave, vendar tudi to ni moglo onemogočiti pobegov. Mnogi so si izprosili dovoljenje za odhod na dopust k sorodnikom in znancem severno od Drave, kar je spet rodilo nove ukrepe na okupatorjevi strani, je pa tudi pospeševalo odhod mladeničev v partizane še pred nemško rekrutacijo.⁵⁸

Najmanj je nacistična mobilizacija slovenskih ljudi v nemško vojsko uspevala leta 1944, ko je bilo poleg zunanje-političnih in notranje-političnih motivov za odtegovanje nacistični mobilizaciji pomembno tudi spoznanje, da pomeni odhod v partizane manjše življenjsko tveganje kakor odhod v nem-

⁵⁶ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 223–226; T. Ferenc, Kratak pregled razvoja KPS in OF v Slovenskem Primorju od decembra 1942 do septembra 1943. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 108–118.

⁵⁷ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 309–316; arhiv IZDG, fond podružnica drž. prop. urada NSDAP za Koroško, fasc. 3/III, poročilo 19. 2. 1944; Zbornik NOV, VI/6, dok. 5, 20, 35, 37.

⁵⁸ Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, str. 303–309; Ferenc, Kapitulacija Italije, str. 603–604, 648.

ško vojsko in ko je množičnejše vključevanje ljudi v narodnoosvobodilni boj tudi na slovenskem Štajerskem vedno bolj onemogočalo nacistične represalije proti svojem partizanov. Enote IV. operativne cone so npr. samo od maja do julija 1944, torej v treh mesecih, mobilizirale 5881 oseb,⁵⁹ v jesenskih mesecih pa na razsežnejših osvobojenih ozemljih še več, saj je samo od 12. do 16. septembra 1944 odšlo iz trboveljskega premogovnika v partizane več kot 800 rudarjev.⁶⁰ Potlej je bilo na slovenskem Štajerskem le še nekaj obrobni predelov (Mursko polje, Haloze) ali večjih mest, kjer je okupatorju uspelo mobilizirati še večji del vojaških obveznikov, povsod drugod je odhajalo skoraj vse v narodnoosvobodilno vojsko.

Zaradi vedno večjih neuspehov pri mobilizaciji slovenskih ljudi z Gorenjske v nemško vojsko, slabega političnega vedenja že mobiliziranih v nemški vojski, vedno bolj množičnih pobegov iz enot domov ali k nasprotniku, so nacisti v prvi polovici leta 1944 opustili mobilizacijo slovenskih ljudi z Gorenjske v nemško vojsko.⁶¹

V zasedenih slovenskih pokrajinah se je tako že v letu 1942 začel vzpostavljati nov odnos sil: namesto, da bi se slovenski človek šel bojevat na fronto za režim, ki je nameraval uničiti slovenski narod kot etnično enoto, in za družbeni sistem, ki je hotel razvrednotiti človeško dostojanstvo, je šel v partizane, da se tam bojuje za svojo nacionalno in socialno osvoboditev in svobodo vsega človeštva. Namesto, da bi imel nemški rajh enega vojaka več na fronti, je moral poslati vsaj enega, če ne celo dva svoja vojaka ali policista v boj proti temu partizanu.

Podobni kot pri izrabljanju naših ljudi za topovsko hrano, so bili *neuspehi okupatorjev pri ropanju narodnega bogastva*.

Osvobodilna fronta je že v začetku narodnoosvobodilnega boja razglasila geslo: Ne koščka železa, ne mrvice kruha okupatorjem. Boris Kidrič je v svojem članku K dejanjem!, objavljenem v Slovenskem poročevalcu 11. julija 1941, napisal: »Geslo ‚ne koščka železa ne mrvice živil za okupatorja‘ je treba izvajati vse bolj načrtno, vse bolj sistematično, vse dosledneje. Slovenski narod ne sme dovoliti, da bi slovenska zemlja služila kot mirno in idilično zaledje fašističnim okupatorjem. Okupatorjem je treba rušiti organizacijo zaledja povsod, na vsakem koraku.«⁶² Tudi drugi članki in letaki vodstva narodnoosvobodilnega gibanja v tistem času ali pozneje so vsebovali pozive k sabotaži in onemogočanju okupatorjevega izrabljanja gmotnih sredstev za njegove osvajaalne namene.⁶³

Manjših ali večjih sabotažnih in diverzantskih akcij ter napadov, ki so jih opravili posamezniki ali skupine z namenom ovirati okupatorjevo proizvodnjo in mu onemogočiti izkoriščanje slovenskega narodnega bogastva nista mogla sproti beležiti niti okupator niti osvobodilno gibanje. Bile so namreč številne in vsepovsod.

⁵⁹ Arhiv IZDG, fond IV, op. cone, poročilo štaba cone 1. 9. 1944; Ferenc, Wehrmannschaft, str. 130–131; Stiplovšek, Slandrova brigada, str. 313, 355, 396–401.

⁶⁰ Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, »poročilo o razmerah v spodnještajerskih premogovnikih« z dne 14. 10. 1944. (Glej op. 74 Upravni urad okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze v Trbovljah je 22. 1. 1945 poročal o »odgonu« okrog 4.000 oseb v partizane (arhiv IZDG, fond okrož. vod. št. dom. zveze).

⁶¹ Arhiv IZDG, fond komisije za ugot. zločinov okupatorja, zaslizevanje dr. F. Rainerja v preiskovalnem zaporu, prepis zapisnika.

⁶² Dokumenti lj. rev., 1, dok. 13.

⁶³ Dokumenti lj. rev., 1, dok. 11, 18, 19, 27–30 itd.

Med tovrstnimi akcijami so bili požigi in uničevanje poljskih pridelkov po žetvi leta 1941. Podatki iz okupatorjevih in partizanskih virov (Slovenski poročevalec), pričajo, da ni šlo za posamezne primere, posamezne akcije, temveč, da so bili konec julija in v začetku avgusta, pa tudi v naslednjih mesecih leta 1941 celi valovi takšnih akcij, od Prekmurja do Julijskih alp. Cilj požigov in napadov je bilo predvsem imetje, ki so ga okupatorji po svojem prihodu v naše kraje zaplenili in ki bi naj zlasti v slovenski Štajerski rabilo za raznarodovanje Slovencev. Med večjimi požganimi objekti so bila gospodarska poslopja več kot 15 izgnanih Slovencev. Škoda, ki so jo utrpeli okupatorji na takšnih gospodarskih objektih, je šla v stotine nemških mark.⁶⁴

Že prvi oddelki slovenskih partizanov so za cilje svojih napadov izbirali tudi večje industrijske objekte. Tako je npr. samo ob partizanskem napadu na Remčevo žago v Lancovem pri Radovljici imel okupator 32.000 mark škode in je moral takšne objekte zavarovati že takrat, vendar tudi to ni moglo odstraniti nevarnosti partizanskih napadov. Urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu, ki je prej upravljal uničena podjetja, je sredi junija 1943 tožil, da »so razmere na Gorenjskem takšne, da ni več zagotovljena varnost velikega dela industrijskih obratov«, kar velja zlasti za obrate, ki so zunaj mest in strnjениh naselij. Novi partizanski uspehi in vse večja gmotna škoda je v začetku januarja 1944 v istem uradu rodila nove tožbe, ki so jih slišali celo v Berlinu: »Zavarovanje objektov na Gorenjskem je padlo do nevarnega minimuma. Napadi se množijo. Vse prošnje, posredovanja itd. pri ustanovah, ki so zavezane za varnost, niso prinesle nobenih uspehov ali pa so imeli celo negativne rezultate«. Po novem napadu na tovarno Štora v Zgornjih Gameljnah 6. februarja 1944 je imel okupator kar 1.200.000 mark nove škode, kar je — kot kaže — največja škoda na nekem industrijskem objektu, ki ga je napadla partizanska vojska. Ni res, da policijske in druge enote ne bi hotele varovati industrijskih objektov, temveč je res, da jih niso mogle uspešno varovati, ker so se morale nenehno udeleževati hajk, ofenziv in pohodov proti vedno močnejšim in številnejšim enotam narodnoosvobodilne vojske.⁶⁵ Nemški oficir za vojno gospodarstvo v XVIII. vojnem okrožju je namreč za maj 1944 poročal: »Poveljstvo vojnega okrožja in pristojne orožniške in policijske ustanove store vse, kar zmorejo, za zaščito industrije.«⁶⁶ Mnogi so menili, da bi lahko uspešno zavarovali industrijo le z velikimi vojaškimi ali esesovskimi enotami.

Glavni štabni urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu je zato že marca 1944 prosil Himmlerja, naj bi »v Gorenjsko poslal del formirajoče se divizije oddelkov SS, da bi na ta način zavarovali objekte«. Himmler, ki je moral že eno esesovsko divizijo imeti v Ljubljani in okolici in drugo nato v obnavskem in obsoteljskem pasu, da je tam varovala nemško kolonizacijo, seveda ni imel na voljo toliko takšnih divizij, da bi jih drugo za drugo pošiljal v vse kraje, kjer je narodnoosvobodilno gibanje potisnilo okupatorja v defenzivo.⁶⁷ So pa morali poslati druge enote in kljub okrepitevam ne samo v Gorenjski, temveč tudi v drugih zasedenih slovenskih predelih, so se raz-

⁶⁴ Slovenski poročevalec 23. 8., 13. in 20. 9., 11. 10., 9. 12. 1941; T. Ferenc, Štiri Heydrichova poročila o sabotajah, diverzantskih in partizanskih akcijah v letu 1941., Casopis za zgodovino in narodopisje, I, 1963, str. 189—208.

⁶⁵ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 700—701.

⁶⁶ NAW, T-77, navitek 750.

⁶⁷ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 701.

mere za okupatorja samo slabšale, saj je v mesecu avgustu 1944 zabeležil kar 112 napadov na železnice, 24 na ceste in mostove, 32 na oborožitvene objekte in 60 na vojaške tabore in nastanišča. Zato so vojaške oblasti septembra 1944 ugotavljale: »Za zaščito obratov in objektov ne zadoščajo več sile 438. divizije za posebno uporabo. Posledica tega je, da je bilo v poslednjem času večje število za vojno pomembnih obratov in naprav izpostavljeno napadom tolp«, ter zahtevalo za okrepitev novih »5 za boj zmožnih bataljonov« oziroma opozarjalo »na nujnost zadostne zaščite za življenje in vojno pomembne industrije ter elektrarn v Sponji Štajerski, Koroški in Gorenjski, za katero po dosedanjih izkušnjah obratne zaščite in policijske sile ne zadostujejo in ki jo je mogoče zagotoviti le s premestitvijo vojaških enot oziroma oddelkov SS v ustrezne industrijske kraje ali v njihovo bližino«. ⁶⁸ Vendar so takšne sile lahko poslali šele februarja 1945, skoraj tik pred koncem vojne.

Med partizanskimi napadi na objekte, pomembne za okupatorjevo vojno gospodarstvo, je na slovenskem Štajerskem zlasti izstopila vrsta napadov na premogovnike in rudnike, iz katerih je okupator na slovenskem Štajerskem naravnost ropal naš premog in rudo.

Zasavske premogovnike so nacisti odvzeli Trboveljski premogokopni družbi in jih z nekaterimi drugimi premogovniki, rudniki in gospodarskimi podjetji ter elektrarnami združili v posebno družbo za oskrbo z energijo, glede samega območja pa je nek visok nacistični funkcionar na štabnem razgovoru v Celju 28. aprila 1941 izjavil: »Na premogovnih območjih ne bo preseljevanja. Ta območja je treba v nekem smislu smatrati za veliko koncentracijsko taborišče, ki ga je treba na nek način zastražiti.« ⁶⁹

To so nacisti tudi storili, vendar je tudi v tem koncentracijskem taborišču plamtel upor in tudi še tako zastraženi premogovniki so bili cilj številnih napadov partizanskih enot.

Že leta 1941 so partizanske čete izvedle dva napada na premogovnike omenjene družbe (9. avgusta v Zagorju in 20. decembra v Hrašniku), naslednja leta pa vedno več in po lastnih cenitvah je imela omenjena družba zaradi partizanskih napadov do konca vojne 1.701.260 mark škode. ⁷⁰ V tem znesku pa ni vsebovana škoda zaradi manjšega izkopa po posameznih napadih (npr. senovski premogovnik po partizanskem napadu v februarju 1944 ni mogel izkopati premoga za okrog 200.000 mark, izkop v velenjskem premogovniku se je po partizanskem napadu v maju 1944 ustavil za 8–10 dni). ⁷¹ Morda te številke, v primerjavi z vso količino premoga, ki so ga takrat nacisti še kopal v Nemčiji in zasedenih pokrajinah, niti niso tako zelo pomembne. Treba pa je vsekakor upoštevati, da je takrat šlo nacistom za vsak kilogram premoga.

Okupatorjeve proizvodnje v premogovnikih, rudnikih in tovarnah pa niso ovirali samo neposredni partizanski napadi in sabotaže, temveč tudi nemirne razmere sploh, ki jih je ustvarilo narodnoosvobodilno gibanje.

⁶⁸ NAW, T-77, navitek 750, poročilo oficirja za vojno gospodarstvo v XVIII. voj. okrožju za sept. 1944.

⁶⁹ Arhiv MNOM, zapisnik štabnih razgovorov v Celju, 28. 4. 1941.

⁷⁰ Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 57 in 58, podatki o škodi, ki so jo povzročili partizani.

⁷¹ Zbornik NOV, VI/11, dok. 130; Lado Ambrožič-Novljan, Pohod Stárinajsta, Nova Gorica 1967, str. 113–121; M. Zevart, S. Terčak, Od vstaje do zmage. Maribor 1966, str. 125–135.

Ne drži, da bi nemškemu okupatorju uspelo pridobiti slovenske rudarje za izredno delovno vmeno in storilnost, saj mu je šele po letu dni krčevitega prizadevanja uspelo doseči predvojno storilnost. Za 11 odstotkov je povečal število delavcev v premogovnikih in do 1943 je v glavnem zaradi izboljšanja tehnike dosegel za 20 odstotkov večji izkop premoga kakor pa leta 1941; sam je menil, da se je storilnost zvišala le za 7 odstotkov. Že od poslednjih mesecev leta 1943 dalje, ko so ravno vsak premogovnik spreminjali v utrjeno postojanko z žičnimi ovirami in strojničnimi gnezdi, pa sta nenehno upadali proizvodnja in storilnost.⁷² »Z letom 1943 je v glavnem stopilo v ospredje vprašanje ljudi. Pojavile so se tolpe in komunistična dejavnost, sledila so nasilna dejanja in umori. Za ohranitev zdrave substance smo v večji meri zaposlovali nemške ljudi. V ta čas je padla prva mobilizacija spodnještajerskih delavcev. Kmalu nato so prvič sledile prisilne rekrutacije. Pošiljanje jamskega lesa je zadevalo na ovire. Zaradi padca delovne vneme je v končni posledici upadla storilnost za 4000 ton glede na načrt,« je ugotavljalo vodstvo omenjene akcijske družbe 21. aprila 1944.⁷³

Nato so se razmere še slabšale. Podaljšanje delovnega časa od 8 na 8 $\frac{3}{4}$ ure naj bi povečalo izkop za 10 odstotkov, vendar ga je le za 3. »Delavce čisto zalotimo pri politiziranju; zaradi velikega popuščanja pri nadzoru se nenehno pojavljajo površnosti. Delavci težijo za tem, da bi izkop ostal na predvojni ravni, čemur je vzrok popuščajoč vpliv nadzornikov,« so ugotavljali spomladi 1944 in hkrati tožili, da je zaradi narodnoosvobodilnega boja v zagorskem premogovniku od 450 delavcev izpadlo že 135.⁷⁴ Še bolj so se razmere zaostrije jeseni 1944, ko je bil osvobodilni boj v slovenski Štajerski v visokem poletu in ko je Osvobodilna fronta za 15. september razglasila splošno stavko. Fašisti so morali ugotavljati, da je samo med 12. in 16. septembrom odšlo iz premogovnika Trbovlje v partizane več kot 800 rudarjev (od 1. januarja 1944 do 14. oktobra 1944 pa več kot 1500) in da se je izkop zmanjšal za tri četrtine, v premogovniku Hrastnik se je izkop zmanjšal za 90 odstotkov, v Zagorju pa še več; tudi v Velenju se je izkop zmanjšal za nekajkrat. V nekaterih drugih

⁷² Arhiv IZDG, fond. EV »Süd«, fasc. 67, zapisniki direktorskih konferenc s statističnimi podatki o številu rudarjev in količini izkopanega premoga.

⁷³ Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, zapisnik direktorske konference 21. 4. 1944.

⁷⁴ Prav tam.

Zanimiva je statistika upada števila zaposlenih (uslužbenci niso upoštevani) in količine izkopa premoga v posameznih premogovnikih v prvih mesecih 1944. leta: v Trbovljah se je število delavcev zmanjšalo za 21,7 %, izkop za 31,7 %, v Zagorju število delavcev za 44,4 %, izkop za 71,8 %, v Hrastniku število delavcev za 31,6 %, izkop za 59 %, na Senovem število delavcev za 17,5 %, izkop za 43,2 %, v Hudi jami število delavcev za 82,7 %, izkop za 100 %, v Zabukovici število delavcev za 20 %, izkop za 26,4 %, v Pečovniku število delavcev za 7,5 %, izkop za 8 %, v Velenju število delavcev za 12,9 %, izkop za 42,2 %. Skupno se je število delavcev zmanjšalo od 1. januarja do 1. avgusta 1944 za 2445 ali 27 %, izkop pa za 3216 ton ali 44,8 %. (Razvoj delavstva in izkopa akcijske družbe za preskrbo energije Süd od 1. 1. 1944 do 1. 8. 1944, arhiv IZDG, fond drž. svet. Trbovlje, fasc. 774/III).

O upadu števila zaposlenih in izkopa premoga so tisti čas poročali tudi organi narodnoosvobodilnega gibanja. Tako je okrožni odbor OF Revirji julija 1944 poročal, da so v juniju in juliju iz Trbovlj mobilizirali v NOV okrog 600 rudarjev, v Hrastniku 178 (od aprila 1944 pa okrog 700) itd., v Trbovljah naj bi se izkop premoga zmanjšal za 50 % (ta podatek je nekoliko pretiran), v Zagorju za 60 % (v resnici se je za 11,8 % več) in v Hrastniku za 60 % (ta podatek je skoraj točen, saj se je res za 59 %). Podobno je o položaju v trboveljskih revirjih poročalo tudi poverjeništvu oblastnega komiteja KPS za Štajersko za območje Smarje — Laško — Brežice. (Arhiv IZDG, fond IOOF, fasc. 436/II, poročilo OOOOF Revirji julija 1944; fond obl. kom. KPS za Štajersko, fasc. 654/IV, poročilo poverj. za območje Smarje — Laško — Brežice 26. 7. 1944).

O položaju premogovnika Zabukovica je poročal okrajni odbor OF Zatec: »Ko so terenci šentpavelskega okraja zažgali most čez Savinjo v Grižah, je rudnik Zabukovica ustavil obratovanje. Iz tega rudnika, ki je od začetka produciral do 22 vagonov premoga — zdaj pa samo še 5–6 vagonov, smo mobilizirali za NOV čez 200 rudarjev.« (Arhiv IZDG, fond obl. kom. KPS za Štajersko, fasc. 658/V, poročilo 31. 10. 1944.).

premogovnikovih je poziv OF k splošni stavki imel še večji učinek. Tako so npr. za premogovnik Senovo fašisti ugotavljali: »Zaradi upoštevanja povelja, ki so ga partizani izdali dne 15. 9. za vse naše premogovnike, je bil premogovnik Senovo z izostankom rudarjev tako prizadet, da je prenehal z obratovanjem.« Zaradi partizanskega napada 20. septembra 1944 so prenehali kopati premog tudi v Zabukovici, medtem ko je premogovnik Huda jama pri Laškem predvsem zaradi odhoda rudarjev v partizane prenehal obratovati že prej.⁷⁵

Zaradi tako kritičnih razmer so bili nacisti prisiljeni pripeljati vojsko ne samo za zavarovanje premogovnikov, temveč tudi za kopanje premoga (tako imenovane Bergbaukompanien).⁷⁶ Kljub temu je izkop nenehno upadal in je tudi po okupatorjevi omejitvi partizanske dejavnosti pozimi 1944—1945 znašal marca 1945 približno polovico toliko kot marca 1941.⁷⁷

Še bolj v neugodnem položaju glede premogovnikov in rudnikov so bili okupatorji v drugih slovenskih pokrajinah. Premogovnik Kočevje je npr. zaradi »nenehnih partizanskih napadov, vojaške zasedbe obrata, prisilnih rekrutacij in deportacij, slabe prehrane in drugih nevšečnosti« v letih 1941—1942 utrpel kar 4.975.454,27 lir škode. Podobno kot premogovnika Krmelj in Kanižarica po italijanski kapitulaciji sploh ni obratoval, razen proti koncu vojne.⁷⁸ Širši prikaz bi potrebovalo prizadevanje nemškega okupatorja, da kljub močni partizanski ogroženosti obdrži v svojih rokah pomembna rudnika v Idriji in Rablju, kar mu je uspelo le z močnimi silami.

Najlepši primer kako je narodnoosvobodilni boj oviral okupatorjevo ropanje slovenskega narodnega bogastva, je pri gozdovih. Kaže, da so bili okupatorjevi neuspehi na tem področju največji in da so bili prav redki časi, ko se je v slovenskih gozdovih okupator počutil vsaj malo varnega.

Narodnoosvobodilno gibanje ni oviralo okupatorjevega izkoriščanja slovenskih gozdov samo s svojo neposredno dejavnostjo, to je predvsem z akcijami partizanskih enot, temveč so organi ljudske oblasti in partizanske enote izdajali tudi odloke o prepovedi sečnje lesa za potrebe okupatorjev. Mnogo podatkov priča o tem, da so ljudje upoštevali te odloke. Okupator je nekatere gozdne predele zaradi narodnoosvobodilnega boja tudi sam razglasil za tako imenovana zaprta območja (npr. Pohorje od septembra 1941 do februarja 1942) in na njih prepovedal nekatere vrste dejavnosti.⁷⁹

Pri izkoriščanju slovenskih gozdov je verjetno največji neuspeh doživela italijanska družba Emona, ki je odkupila imovino Nemcev na Kočevskem. V letu 1942, ki je bilo prvo leto njenega gospodarjenja, je nameravala posekati in odpeljati v Italijo okoli 100.000 m³ lesa, vendar ga je zaradi narodnoosvobodilnega boja mogla le kakih 20.000 m³, torej komaj petino. Tudi v letu 1943 njeni uspehi niso bili kaj boljši, saj je morala svojo dejavnost omejiti le na svojo posest v treh večjih dolinah, povsod drugod na Kočevskem je bil gospodar terena narodnoosvobodilno gibanje, ki je že spomladi 1942 razlastilo to družbo.⁸⁰

⁷⁵ Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, poročilo o razmerah v spodnještajerskih premogovnikih 14. 10. 1944.

⁷⁶ NAW, T-77, navitek 1300, akc. povelje oficirja za vojno gospodarstvo v XVIII. voj. okrožju 2. 11. 1944.

⁷⁷ Glej op. 72!

⁷⁸ Arhiv IZDG, fond EV »Süd«, fasc. 67, bilanca premogovnika Kočevje 31. 12. 1943.

⁷⁹ Mikuš, Pregled zgodovine NOB, I, str. 190.

⁸⁰ Arhiv IZDG, fond družbe »Emona«, podatki o gospodarjenju; Dokumenti lj. rev. 1, dok. 150.

Na slovenskem Štajerskem so nacisti pri sečnji lesa leta 1942 sicer dosegli okoli 90 % predvidenega načrta, vendar so se že poleti in jeseni 1942 pritoževali, da je pri spravljanju lesa »mnogo sabotaže«. ⁸¹

Slabše je bilo s sečnjo in odvozom lesa leta 1943. Že konec marca sta Osvobodilna fronta in partizanska vojska na slovenskem Štajerskem izdali ukaz, da morajo s 1. aprilom 1943 zapustiti gozdove vsi gozdni delavci in sta svoj ukrep pojasnjevali tako, da sečnja lesa povzroča trojno škodo: »1. omogoča sovražniku prikrivati vohune, 2. omogoča sovražniku ropati in uničevati naše gozdove, 3. daje na voljo les sovražniku za njegovo vojno gospodarstvo«. ⁸² Da bi uresničili vsaj del svojega načrta, so nacisti morali ustanoviti posebne organe, ki so pod vodstvom deželnih svetnikov skrbeli za spravljanje lesa, in se pri sečnji vedno bolj omejevali na dosegljivejše gozdove ob glavnih prometnih poteh. Notranjost in osrčje gozdov sta bila za nacistične roparje brez večjega oboroženega spremstva že nedosegljiva. Ohranjeni so številni podatki o sestankih, na katerih so okupatorjevi funkcionarji tožili o tovrstni dejavnosti partizanskih enot, zlasti o njihovem izganjanju gozdnih delavcev iz gozdov (julija 1943 v gornjegrajskem območju 7 skupin z okrog 120 delavci), in se dogovarjali za ukrepe. Jeseni 1943 so morali v zgornjo Savinjsko dolino poslati dva oborožena oddelka za nenehno zaščito sečnje lesa. ⁸³

Še bolj neugodne razmere za okupatorjevo ropanje gozdov so bile na Gorenjskem, kjer so bili gozdni predeli, kot npr. Jelovica in Pokljuka, stalno središče partizanstva in je okupator mogel vanje le med večjimi ofenzivnimi operacijami. Partizanske enote so že od prvega dne oboroženega boja izganjale iz njih posamezne skupine drvarjev. O razmerah v kranjskem okrožju sredi leta 1943 priča nek okupatorjev dokument takole: »Sečnja in odvoz lesa zadevata sedaj zaradi dejavnosti tolpe na velike ovire. Po ukazu, ki so ga gozdnim delavcem izdale tolpe, so le-ti dobili pismene zahteve, naj ustavijo sečnjo. V škofjeloškem okrožju je večina delavcev tudi izpolnila ta ukaz. V nekem kraju so prisilno mobilizirali 12 gozdnih delavcev. Vodje gozdnih uradov opozarjajo, da bi bilo večjo sečnjo lesa mogoče izvesti samo še pod večjo policijsko zaščito.« ⁸⁴

Sredi leta 1944 je oskrba industrijskih in premogovniških obratov na Koroškem, Gorenjskem in slovenskem Štajerskem z vsemi vrstami lesa postala že tako kritična, da se je moral v reševanje krize vključiti celo tako imenovani operativni štab za uničevanje tolpe v Ljubljani. Policijske in druge enote so morale sprejeti kot eno najpomembnejših nalog zaščito sečnje in odvoza lesa. ⁸⁵

Vendar tudi to ni moglo bistveno izboljšati razmer in je imel okupator manjši uspeh pri ropanju slovenskih gozdov leta 1944, ko so za nekaj mesecev postali partizansko svobodno ozemlje širni predeli Savinjske doline, vse Pohorje in Kozjansko. Svoj načrt posekati 354.000 m³ lesa na slovenskem Štajerskem je uspel okupator uresničiti le 33 %. Za leto 1945 je predvideval nekoliko manjši posek, vendar je sam kritično računalo, da mu ga bo uspelo uresni-

⁸¹ Arhiv MNOM, zapisniki štabnih razgovorov 3. 10. 1942, 31. 5. 1943.

⁸² Arhiv IZDG, fond dež. svet. Celje, fasc. 131, nemški prevod povelja štaba IV. op. cone 20. 3. 1953; Mikuž, Pregled zgodovine NOB, II, stran 303; arhiv MNOM, zapisniki štabnih razgovorov 31. 5. 1943, 21. 6. 1943.

⁸³ Arhiv IZDG, fond dež. svet. Celje, fasc. 131; arhiv MNOM, zapisniki štabnih razgovorov 16. 8. 1943.

⁸⁴ Arhiv IZDG, fond dež. svet. Kranj, beležka 24. 6. 1943.

⁸⁵ Arhiv IZDG, nereg. grad., Rösenerjevo povelje 13. 8. 1944.

čiti le 25 %.⁸⁶ Verjetno je bilo podobno tudi na Gorenjskem, nekoliko večje možnosti za sečnjo lesa so mu ostale na Dolenjskem na ožjem območju Ribnice in Kočevja, medtem ko so širni predeli Kočevskega Roga in notranjskih ter primorskih gozdov bili pod zaščito narodnoosvobodilnega gibanja.

Naj končam s trditvijo, da je narodnoosvobodilni boj poleg drugega oviral okupatorjevo ropanje našega narodnega bogastva. Tega dejstva so se že zgodaj zavedali mnogi dejavniki narodnoosvobodilnega gibanja in so o njem govorili celo na zboru odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943. Dr. Marjan Breclj je v svojem poročilu o gospodarstvu, prehrani in financah tedaj upravičeno poudaril, da je »z organizacijo Osvobodilne fronte in naše narodnoosvobodilne vojske bilo v znatni meri očuvano naše narodno slovensko bogastvo«.⁸⁷

V tem poročilu sem obravnaval le nekatera področja, na katera je segel narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda in rušil okupatorjeve načrte. Namenoma sem podrobno navajal nekatere podatke, ker jih naše zgodovinske doslej še ni obravnavalo ali upoštevalo, in prepričan sem, da bodo prihodnje raziskave v tej smeri dale še zanimive izsledke. Že sedaj pa je mogoče trditi, da so lažne in zlonamerne trditve nekaterih ljudi in krogov, ki so zaradi svojega vedenja v dneh hude preizkušnje za narod in posameznike, izgubili svojo čast, da je oborožen boj povzročal le žrtve in gmotno škodo. Nasprotno, okupatorji bi izgnali na tuje, izbrali kot ceneno delovno silo ali celo kot topovsko hrano za svoje imperialistične osvajalne pohode še na desetisoče naših ljudi, če jim načrtov ne bi začel podirati tako širok in močan oborožen upor, potujčili in politično zaslepili bi mnogo več naših ljudi, če jih pri tem ne bi oviral politični aktivist OF, izropali bi mnogo več našega narodnega bogastva, zlasti naših premogovnikov in gozdov, če fašističnih roparjev ne bi pregnjala slovenski partizan in zaščitnik.

DER BEFREIUNGSKAMPF DES SLOWENISCHEN VOLKS UND DIE OKKUPANTEN

Zusammenfassung

Im ersten Teil des Referats beschreibt der Verfasser grundlegende Eigentümlichkeiten der Okkupation in Slowenien und das Verhältnis der Okkupanten zum slowenischen Volk. Er behandelt insbesondere zwei charakteristische Züge: den Annexionismus und die Entnationalisierung. Alle drei Besatzungsmächte, d. h. Deutschland, Italien und Ungarn, einverleibten besetzte slowenische Gebiete de facto ihren Staatsgebieten und fügten sie in ihre Gesellschaftssysteme ein. Italienische und ungarische Besatzungsmacht führten die Einverleibung besetzter slowenischer Gebiete an Italien und Ungarn sogar formalrechtlich aus, während der Aufstand des slowenischen Volks die Annexion der deutschen Besatzungszone verhinderte. Alle drei Okkupanten hegten nach wie vor auch die Absicht, das slowenische Volk zu entnationalisieren und nationale Grenzen mit neuen Staatsgrenzen auszugleichen. Die kürzeste Frist für endgültige Entnationalisierung der slowenischen Bevölkerung wurde vom deutschen Okkupanten für Untersteiermark vorgesehen, und zwar

⁸⁶ NAW, T-77, navitek 1298, poročilo oddelka za les »Jugovzhod« 24. 11. 1944.

⁸⁷ Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju. Dokumenti. Ljubljana 1953, stran 124.

4 oder 5 Jahre, während übrige zwei Okkupanten einigermaßen längere Fristen in Aussicht nahmen. Im Frühling 1941 zweifelte keine von den Besatzungsmächten am Untergang des slowenischen Volks als ethnische Einheit.

Im zweiten Teil des Referats stellt der Verfasser das Verhältnis der slowenischen Bevölkerung und der Befreiungsbewegung zur Okkupation dar. Dabei versucht er die Beziehungen einzelner Schichten der slowenischen Bevölkerung zu einzelnen Okkupanten in verschiedenen Besatzungszonen zu bestimmen, und zwar in ersten Monaten der Besetzung und nach dem deutschen Angriff an die UdSSR.

Im dritten Teil behandelt der Verfasser die Folgen des Befreiungskampfs in einigen Gebieten. Er stellt dar, wie der Befreiungskampf das System der Besetzung auflöste und zerstörte, wie er die Massnahmen der Okkupanten behinderte oder sogar zum Scheitern brachte z. B. massenhafte Vertreibungen der Slowenen, planmässige Besiedelung des slowenischen Gebiets mit Deutschen, Entnationalisierung der slowenischen Bevölkerung, Befestigung und Durchsetzung der okkupatorischen Regimes; weiter schildert er Misserfolge der Besatzungsmächte im militärischen Bereich, bei der Mobilmachung der Bevölkerung für das pflichtmässige staatliche Arbeitsdienst und für das Militärdienst wie auch beim Rauben des Volksvermögens. Auf Grund der Daten aus einheimischen und ausländischen Archiven versucht er auch quantitative Dimension von Misserfolgen der Besatzungsmächte auf diesen Gebieten festzustellen.

OBRAVNAVA

Miro Stiplovšek: V dosedanjih obravnavah na tem posvetovanju so razpravljajci nekajkrat poudarili potrebo po bolj kompleksnem obdelovanju NOB. Prav zaradi tega se oglašam k referatu dr. Toneta Ferenca, ki je v prikazu nekaterih odnosov med NOB slovenskega naroda in okupatorji mimo že znanih dejstev o tej problematiki nanizal nekaj zanimivih in pomembnih vprašanj, ki doslej v zgodovinopisju narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem še niso bila obravnavana, ali vsaj ne deležna ustrezne pozornosti. Opozoril bi rad na nujnost raziskovanja nekaterih dejstev, ki jih je referent le nazakal ali formuliral v obliki tez, brez katerih pa slika okupacijske politike in narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem ne bi bila dovolj plastična in vsestranska.

Nemški okupacijski sistem, do neke mere pa tudi italijanskega, so raziskovalci že precej osvetlili, o politiki in načrtih madžarskega okupatorja, ki se je moral zadovoljiti sicer s skromnim delom slovenskega ozemlja, pa vemo še razmeroma malo. Okupacijski režim je bil pomemben dejavnik vpliva na intenzivnost in oblike narodnoosvobodilnega boja. Zaradi te vrzeli je referent lahko le delno primerjal raznarodovalne načrte madžarskega okupatorja z drugima dvema, zanimiva pa bi bila tudi primerjava madžarske okupacijske politike v Prekmurju z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami, ki jih je zasedel isti okupator.

V zgodovinopisju NOB je zlasti veliko podatkov o pomenu slovenskega ozemlja za okupatorje v političnem in strateškem pogledu, zelo skromno in obrobno pa je prikazano, kaj so pridobili na Slovenskem na gospodarskem področju, ter kako in v kolikšni meri jim je uspelo industrijske, kmetijske in gozdarske zmogljivosti kar najbolj izrabiti. V tem pogledu je Ferenčev refe-

rat zanimiva novost. V njem je odprl tudi zanimivo vprašanje o gledanju Slovencev na okupatorje ob razkosanju slovenskega ozemlja. Strinjam se z referentom, da bo potrebno preučiti motive za tak ali drugačen odnos do okupatorjev pri različnih slojih, ne zgolj pri najbolj angažiranih. Pot, da bi splošne sodbe, ki temeljijo mnogokrat le na nekaterih zunanjih znakih, dokumentirali s konkretnimi dejstvi ali morebiti tudi popravili, vidim zlasti v mikroštudijah po posameznih politično-upravnih ali geografsko zaokroženih območjih, pri čemer pa bodo morali raziskovalci pri ustnih pričevanjih biti zlasti pozorni, da ne bi kasnejši odnos do okupatorjev, ki se je izoblikoval pod vodstvom različnih represalij, poskušali prenesti že na začetke okupacije.

Pri preučevanju razvoja NOB v kamniškem okrožju sem na primer ugotovil podobno dejstvo, kot je znano iz nekaterih dolenskih okolišev, namreč, da je znaten del prebivalcev bolj želel nemškega okupatorja kot italijanskega, pri čemer pa je seveda šlo le za izbiro, po njegovem mnenju, manjšega zla, ne pa za željo, da bi bili okupirani. Ko je italijanska vojska pri Dobu na cesti Ljubljana—Celje postavila tablo z oznako okupacijske meje, je med prebivalstvom prišlo do različnih oblik nezadovoljstva. Najbolj je bila nezadovoljna zčasno italijansko okupacijo razmeroma močna nemška manjšina, ki je prišla na kamniško območje že v preteklem stoletju v zvezi z razvojem slaničarske industrije. Pri raziskovanju vzrokov za takšno ravnanje domačega prebivalstva sem prišel do zanimivih podatkov o predvojnem organiziranem delovanju pete kolone, oziroma švabsko-nemškega Kulturbunda, v katerem so bili zlasti Nemci, ki so prišli na to območje med obema vojnama; zaposleni so bili v raznih podjetjih in so svojo propagandno dejavnost razvili zlasti med tovarniškim delavstvom. Zanimivo je tudi, da Nemci v kamniškem okrožju po začetku vojne niso poskušali podobno kot kočevski ali mariborski Nemci — bili so sicer številno šibki — sami prevzeti oblast. Prav tako je za veliko večino tistih, ki so na navedenem območju živeli že več desetletij značilno, da kasneje niso odobrvali okupatorjevih nasilnih ukrepov zoper Slovence. Skratka, v okupaciji so gledali obnovitev nekdanje velike Nemčije in tudi mnogi domači prebivalci so v začetku pričakovali, da se bodo obnovile razmere, značilne za nekdanjo Avstrijo. Ta element so upoštevale tudi okupacijske oblasti, ki so npr. dovolile nošenje starih avstrijskih odlikovanj. Začetno, razmeroma ugodno razpoloženje do nemškega okupatorja pa se je že po prvih aretacijah in izganjanjih Slovencev povsem spremenilo in z dejstvi iz obravnavanega območja lahko le potrdim Ferenčevo ugotovitev, da je bil na Gorenjskem daleč prevladujoč dejavnik pri vpisovanju prebivalstva v Koroško ljudsko zvezo strah pred okupatorjevim nasiljem, vpliv njegove socialne demagogije pa se je zmanjšal tedaj že na minimum, medtem ko je bila na Štajerskem to le nekoliko pomembnejša okoliščina. V nekaterih gorenjskih krajih je bil na primer 100 % vpis v Koroško ljudsko zvezo v znanih partizanskih središčih. Ob nekritičnosti nekaterih nemških zgodovinarjev in publicistov, ki danes rezultate vpisa, kot je omenil dr. Ferenc v svojem referatu, prikazujejo kot nekakšno opcijo za nemški rajh, bi rad pripomnil, da so bili nemški okupacijski funkcionarji do tega »plebiscita« dosti bolj kritični in realni, ker so dobro vedeli za vzroke opredelitve večine prebivalstva. O tem nam priča zaupno poročilo nekega občinskega komisarja kamniškemu deželnemu svetniku ob sprejemu 400 prebivalcev v to organizacijo, v katerem je posebej poudaril, da se sprejeti člani odslej naprej več ne boje selitev.

Dr. Ferenc je v svojem referatu z nekaj podatki tudi ilustriral gnotni položaj delavstva med okupacijo in vprašanje produkcije v industrijskih in drugih obratih. V nadaljnjem raziskovanju te problematike bi bilo treba celovito osvetliti položaj delavca, to je njegovo mezdo v primerjavi z življenjskimi stroški, ugotoviti upravičenost pritožb, da so slabše plačani kot nemški delavci z isto kvalifikacijo, prikazati razne bonitete, ki jim jih je dajal okupator, osvetliti vprašanje delovnih razmer in delovne zakonodaje, kajti vse te okolnosti skupaj z okupatorjevim nadzorstvom in nasiljem, so vplivale na oportunitizem dela zaposlenega prebivalstva pri njegovem vključevanju v narodnoosvobodilne enote. Štajerski kurir, glasilo IV. operativne cone, je na primer povezanost teh dejavnikov na dejstvo, da so rudarji iz trboveljskega revirja množično začeli odhajati v NOV šele spomladi oziroma sredi leta 1944, posebej poudaril z ugotovitvijo, »da so Nemci uspavali rudarje z različnimi privilegiji, obenem pa izvajali nad njimi strahovit pritisk«. Tudi dejavnost narodnoosvobodilnih enot, ki so z različnimi akcijami poskušale omejiti industrijsko proizvodnjo, še ni dovolj osvetljena. Na vzhodnih območjih Gorenjske in zahodnih predelih Štajerske, na primer, so narodnoosvobodilne enote dosegle precejšnje uspehe zlasti pri sabotažnih akcijah v obratih, ki so bili pomembni za opremljanje okupatorjevih enot, žal pa ni stvarnih podatkov o gospodarski škodi, ki jo je zaradi tega utrpel okupator. Na omenjenih območjih so organizirali načrtno sabotažno dejavnost za zmanjšanje proizvodnje oziroma okvaro izdelkov tudi odbori Delavske enotnosti, ki so pri tem dosegli pomembne uspehe, hkrati pa so skrbeli, da so se na okupatorjev račun opremljale narodnoosvobodilne enote.

Navedena in še številna druga vprašanja bi zaslužila posebne študije. Pri poglobljenem raziskovanju narodnoosvobodilnega boja, ki mora slediti prvi fazi, v kateri smo dosegli pomembne uspehe, zlasti pri zbiranju in urejanju arhivskega ter drugega gradiva, pri bibliografijah in pri preglednih prikazih narodnoosvobodilnega boja, pa bo treba v večji meri kot doslej preiti na monografske obdelave posameznih problemov in tudi na mikroštudije narodnoosvobodilnega boja na zaokroženih slovenskih območjih, to je na podobno akcijo, kot je pri proučevanju delovanja narodnoosvobodilnih enot knjižnica NOV in POS. Za to akcijo sta že dali pobudo komisiji za razvijanje tradicij pri republiški konferenci SZDL in pri republiškem odboru Zveze združenj borcev NOV ter komisija za zgodovino ZKS pri centralnem komiteju ZKS. V teh prikazih razvoja narodnoosvobodilnega boja na manjših območjih, ki bi morala biti napisana po nekih enotnih programskih načelih in metodi, da ne bi bila v njih določena vprašanja spet zapostavljena ali neobdelana, morajo biti prikazane nadrobnosti in specifičnosti zlasti v delovanju političnih organizacij in razvoju ljudske oblasti. Ta dela bodo olajšala in včasih tudi šele omogočala pisanje širše sinteze. Na ta način bi tudi lahko splošno ugotovitev o razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem dokumentirali s številnimi stvarnimi dejstvi iz različnih območij Slovenije. Dosedanja dognanja namreč temeljijo prepogosto le na poročilih in ocenah višjih forumov, ki pa jih bi bilo treba preveriti na terenu, ker so včasih, zlasti iz objektivnih razlogov, pomanjkljiva. Ob sklepu bi rad poudaril, da bodo te mikroštudije pomemben pripomoček v prizadevanjih za nastanek prave sinteze tako prelomnega obdobja v slovenski zgodovini, kot je bil narodnoosvobodilni boj.

Marica Čepe

LJUBLJANA KOT PRIMER VSELJUDSKEGA ODPORA

(Nekaj posebnih oblik narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani)

Na meji med dvema okupatorjema

V imperialističnih težnjah, da si podjarmi Evropo, je hitlerjevska Nemčija računala tudi na Jugoslavijo, ki jo je hotela s podporo fašistične Italije vključiti v svoj gospodarski in politični sistem. S svojimi naravnimi bogastvi naj bi Jugoslavija dopolnila hitlerjevsko vojno gospodarstvo, predvsem pa zavarovala bok njeni nameravani operaciji »Barbarosa«.

Jugoslovanski buržoazni vladni in politični krogi, ki so se prej naslanjali na Anglijo in Francijo, so se ob rastoči gospodarski in vojaški moči hitlerjevske Nemčije preusmerili na Nemčijo, v katero je začela Jugoslavija čedalje več izvažati. Še močnejši je postal gospodarski, z njim pa tudi politični vpliv nacistične Nemčije na Jugoslavijo po »anšlusu« Avstrije marca 1938, ko je postala Nemčija njen mejaš. Takrat so se začeli tudi v Jugoslaviji krepiti nacistični in fašistični elementi, medtem ko je režim preganjal protifašiste, ki so opozarjali na nevarnost vojne pa tudi na nevarnost prevelikega popuščenja nacifašističnemu vplivu. Zaradi svoje kapitulantske »nevtralnosti« jugoslovanski vladni krogi tudi niso poskrbeli za večjo obrambno moč Jugoslavije. Kapitulantska politika je jugoslovansko buržoazijo končno pripeljala v hitlerjevski tabor, do podpisa vstopa Jugoslavije k osnim silam, dne 25. marca 1941 na Dunaju.

Ob podpisu sramotnega pakta pa se je pokazalo, da je ogromna večina Jugoslovancev proti kapitulantom ožjih vladnih in političnih krogov. Pod geslom: »Bolje rat nego pakt!« so se množice po vseh večjih mestih in delavskih središčih uprle vključitvi Jugoslavije v »osni blok«. Tudi v Ljubljani so se začele množične demonstracije proti paktu že nekaj ur po podpisu in so se vrstile do 27. marca, ko so dosegle višek.

Zaradi tako množičnega upora proti paktu je prišlo do napada na Jugoslavijo in končno do nove mejne črte med raznimi okupatorji.

Trije okupatorji, Nemci, Italijani in Madžari so si z novimi mejami razkosali Slovenijo. Najteže je bila prizadeta Ljubljana, ki je prišla na mejo med Nemci in Italijane, saj je tekla meja med obema okupatorjema skozi severna ljubljanska predmestja in je od mesta odrezala življenjsko važno zaledje na severu.

Revolucionarne in patriotične sile slovenskega naroda pod vodstvom komunistične partije, ki so se že pred napadom borile proti kapitulantom in za obrambo domovine, niso priznavale novih meja. Medtem ko so se bivši slovenski politiki že takoj udinjali okupatorju, je komunistična partija pokazala edino možno pot, pot boja za fizični in narodnosti obstoj slovenskega naroda. Zbirala je vedno nove in nove sile za odpor proti okupatorju, za osvoboditev in združitev celotnega slovenskega ozemlja. Iz Ljubljane, ki je bila že pred vojno center zbiranja protifašističnih sil, se je pobuda za odpor in vstajo prenašala v vse predele Slovenije, tudi prek versajskih meja. V Ljubljani so začele takoj po okupaciji politične, sabotažne in diverzantske akcije, ki so okupatorju dokazovale, da z okupacijo ni postal gospodar mesta, še manj pa gospodar njegovih prebivalcev.

Italijanski okupator je imel enake načrte kakor nemški — raznaroditi in fašizirati slovensko prebivalstvo ali pa ga razseliti. Vendar je te svoje načrte preračunal na daljš rok. Medtem ko je nemški okupator že takoj spočetka pokazal svoj pravi obraz, je skušal italijanski okupator prebivalstvo najprej uspraviti in pridobiti z navidezno popustljivostjo,

Da bi ustvaril videz soodločanja je Mussolini 27. maja 1941 imenoval »sosvet« za Ljubljansko pokrajino. Toda »sosvet« ni imel niti pravice pobude niti pravice soodločanja in visoki komisar Emilio Grazioli ga po petih sejah ni več skliceval. Tako se sen slovenskih kvislingov o avtonomni slovenski upravi ni uresničil. Vendar so še nadalje sodelovali z okupatorjem in pozneje pod njegovo zaščito snovali oborožene oddelke za boj proti osvobodilnemu gibanju, dokler se niso nazadnje celo z ramo ob rami z njimi bojevali proti svojemu narodu.

Vse gospodarstvo v tako imenovani Ljubljanski pokrajini, ki je bila že 3. maja 1941 priključena k Italiji kot njen sestavni del, je italijanski okupator vključil v svoj gospodarski sistem. Vse tovarne in večja podjetja v Ljubljani so morala delati za italijansko vojsko. Tudi pri tem se je pokazalo protiljudsko stališče v vrhovih slovenskih gospodarskih krogov, saj so glavni predstavniki slovenskega kapitala začeli javno sodelovati z okupatorjem, da bi čimbolj izkoristili novi položaj. Viden primer za to je veleindustrijalec Avgust Pra-protnik, o katerem bo še govora.

Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino, Emilio Grazioli, ki je bil nekaj časa tudi tajnik fašistične stranke, je poskrbel, da je dobila italijanska civilna uprava, v kateri je ostalo še precej slovenskih uslužbencev, takoj fašistično lice. Dne 30. aprila 1941 je izdal tudi razglas o dvojezičnem besedilu na vseh javnih in zasebnih uradih, v javnih obratih, v trgovinah in vseh občinstvu pristopnih lokalih.

Mnogo si je prizadeval za čim hitrejše potujčenje in fašizacijo mladine. Na srednjih šolah so že maja 1941 zaukazali rimski, to je fašistični pozdrav. V začetku šolskega leta 1941—42 so začeli ta ukaz ostreje izvajati, z odločbo z dne 11. decembra 1941 pa so s kaznijo zagrozili vsem, ki bi odklonili obvezni rimski pozdrav. Toda s tem so le še okrepili odpor mladine. Ta odpor je podkrepil še letak Osvobodilne fronte, v katerem je poudarjeno, da to »ni naš pozdrav, to je pozdrav naših tlačiteljev«. Zaradi upora proti rimskemu pozdravu na ljubljanskih srednjih šolah — prvem množičnem uporu srednješolcev — je bilo izključenih mnogo posameznikov, ponekod tudi celi razredi.

Za hitrejšje potujčenje in fašizacijo mladine so uvedli na srednjih šolah tudi organizacijo »Italijanske liktorske mladine Ljubljanske pokrajine — GILL«, ki so ji celo podredili obvezno šolsko telovadbo. Tudi proti vpisu v GILL je izdala OF poseben letak. Okupator je doživel popoln polom.

Oktobra 1941 je bila ustanovljena tudi »ljubljska univerzitetna organizacija«, ki je bila priprava na pravo fašistično univerzitetno organizacijo GUFF. Tudi tu je okupator žel upor. Vpisali so se le člani klerofašističnih klubov in organizacij.

Od ustanovitve Osvobodilne fronte do »države v državi«

Čeprav so trajale vojaške operacije na slovenskih tleh le šest dni, so bile posledice zelo hude. Ljudstvo je bilo globoko razočarano nad politiko vlada-jočih krogov, v Sloveniji pa še posebej nad političnimi voditelji, ki so se takoj udingjali okupatorju.

V prvih dneh po napadu je razvila komunistična partija izredno živahno dejavnost. Neprestano je pozivala k zbiranju in shranjevanju orožja razpadle jugoslovanske vojske za nadaljevanje boja. V sami Ljubljani so nastajala pomembna skrivališča za orožje, še več jih je bilo v najbližji okolici. Sporedno s tem je partija nenehno pojasnjevala, kaj je fašizem, in da je končni cilj italijanskega okupatorja kljub začetnim milejšim metodam prav takšen kot cilj nemškega okupatorja — iztrebiti slovenski narod. Razkrinkovala je izdajalsko politiko jugoslovanskih in slovenskih oblastnikov, pojasnjevala vzroke za tako hitri propad Jugoslavije, hkrati pa poudarjala, da je enotnost narodov Jugoslavije eden glavnih pogojev za uspešen boj proti fašizmu. Utrjevala in širila je svoje organizacije, zbirala okrog njih patriotične sile, množično zbirala orožje, navajala ljudi na odpor proti okupatorjevim odredbam in začela s prvimi sabotažnimi akcijami na železnici in drugod.

Tako je ljubljanska partijska organizacija, ki je štela ob prihodu okupatorja vsega 180 članov, organiziranih v 45 celicah, opravila ogromno delo osveščanja in pridobivanja množic za odpor proti okupatorju. V tem času se je jasno pokazal uspeh dela partije v letih po ustanovnem kongresu KPS, predvsem v narodnoobrambnih akcijah, ko se je partija močno utrdila v levičarskih sindikatih, društvih in organizacijah, pridobila pa simpatije tudi v demokratičnih gibanjih med Sokoli in krščanskimi socialisti. Tako je imela partija po izjavi takratnih organizatorjev neposreden vpliv na okrog 20.000 Ljubljančanov.

Največji uspeh dela partije v prvih tednih okupacije je bila ustanovitev vsenarodne organizacije odpora Protiimperialistične fronte, ki je bila zgrajena predvsem na temelju akcijskega sporazuma med komunistično partijo, vodstvom krščanskih socialistov, demokratičnim krilom Sokola in naprednimi kulturnimi delavci iz leta 1940.

Na ustanovnem sestanku 27. (26.) aprila 1941 so ustanovne skupine komunistična partija, krščanski socialisti, demokratično krilo Sokola in napredni kulturni delavci po natančni analizi položaja sprejeli predlog komunistične partije za boj za svobodo in združitev slovenskega naroda pod vodstvom delavskega razreda. Sklenili so, »da je treba pričeti takoj z zbiranjem sloven-

skih množic na temelju boja za svobodo in združitev slovenskega naroda«. Takoj po ustanovitvi »Protiimperialistične fronte je CK KPS s posebnim letakom pozval ves slovenski narod v skupni boj.

Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo se je Protiimperialistična fronta preimenovala v Osvobodilno fronto slovenskega naroda. Že ime pove, da je bil njen namen zajeti celoten slovenski narod v boj proti okupatorju. Osvobodilna fronta je postala res vsenarodna borbena organizacija z najširšim obeležjem, gibanje, ki je združevalo in združilo Slovence ne glede na politično, svetovnonazorsko, družbeno in tradicionalno opredeljenost posameznikov za boj proti okupatorju, za osvoboditev in združitev Slovencev. Kljub izredni širini in množičnosti pa je bila Osvobodilna fronta — OF prav zaradi političnega vodstva partije vsa leta vojne politično in akcijsko enotno, borbena in brezkompromisno gibanje.

Kljub močni zasidranosti med množicami je morala partija v prvih mesecih ustanavljanja OF prebroditi številne težave. Treba je bilo premostiti sektaštvo med Sokoli in krščanskimi socialisti, pa tudi sektaštvo nekaterih komunistov proti množičnemu sodelovanju »zaveznikov«. Med množicami, ki doslej niso bile vajene podtalnega dela, je bilo treba premagati strah pred ilegalo, pa tudi strah pred Nemci, ki bi po mnenju mnogih v primeru močnejšega odpora zasedli Ljubljano, in mnenje, da smo Slovenci tako majhen narod, da bi ga okupator lahko uničil, če bi se mu uprli. Vse to je terjalo ogromno političnega dela, preden je postala Osvobodilna fronta v Ljubljani res enotno vseljudsko gibanje.

Zaradi nenehnega prizadevanja partije se je v Osvobodilni fronti že v prvem letu združilo 18 političnih, kulturnih in drugih skupin in organizacij in tisoči posameznikov. Enotnost, ustvarjena v OF, je pomenila tem večji uspeh, ker je bilo v Sloveniji pred vojno mnogo strank, stranic, društev in organizacij, ki niso našle skupnega jezika.

Izredno važno za uspeh boja slovenskega naroda je bilo to, da je partija že zadnje leto pred napadom na Jugoslavijo ustvarila enotnost bivših delavskih sindikatov — predvojno delavsko enotnost — ki se je kot celota vključila v Osvobodilno fronto. S tem je stopil delavski razred enoten in združen v oboroženi boj.

V Sloveniji, ki je vsa prepletena z gostim komunikacijskim omrežjem, in kjer so bile okupatorjeve postojanke tako na gosto posejane kot nikjer drugod v Jugoslaviji, si oboroženega boja brez Osvobodilne fronte skorajda ne moremo zamišljati. Predvsem pa velja to za Ljubljano, ki je bila sedež civilne in vojaške okupatorjeve oblasti, pa tudi sedež kontrarevolucije. Poleg tega je bila Ljubljana še posebej izpostavljena, saj je tekla ob njenem robu meja med nemškim in italijanskim okupatorjem. Ljubljana je tudi izredno važno železniško križišče med severom in jugom ter vzhodom in zahodom. Oba okupatorja sta hotela to križišče polno izkoriščati v svoje vojaške namene in sta bila pripravljena vsak poskus upora v kali zatreti. V taki Ljubljani bi bil oborožen odpor brez dobro organiziranega in aktivnega sodelovanja vsega patriotskega prebivalstva že vnaprej obsojen na neuspeh. Zato je treba izredne uspehe štiriletnega boja v Ljubljani pripisati dejstvu, da je dosegla OF v Ljubljani res edinstveno širino in pobudo. Zato tudi ni slučaj, da se je začel oboroženi odpor v Ljubljani prej kot v drugih predelih Slovenije in da je bila Ljubljana več kot leto dni središče upora in revolucije.

Med prvimi so zrasli odbori OF v tovarnah in večjih podjetjih. Njihovo jedro so bile organizacije partije in SKOJ ter odbori in aktivni, ki so že pred vojno sodelovali z naprednim delavskim gibanjem. To so bili odbori delavske enotnosti, protidraginjski odbori, odbori Ljudske pomoči, odbori kmečko delavskega gibanja in akcijski odbori. Njim so se pridruževali delavci, ki doslej še niso sodelovali z delavskim gibanjem, vendar so se vključevali v OF, ker so bili proti fašizmu in okupatorju.

Na teren je prodirala Osvobodilna fronta z več strani. Organizirali so jo člani naprednih kulturnih društev kot na primer Vzajemnosti. Tudi delavci, ki so bili že povezani v podjetjih, so zbirali somišljenike na terenu, kjer so stanovali, prav tako tudi člani matičnih odborov OF, ki so takrat že rasli po vsej Ljubljani. Množično so se vključevali tudi prostovoljci iz aprilske vojne. Tako so že junija 1941 zrasli terenski odbori OF. Do septembra 1941 se je organizacija OF na terenih tako razvejala, da so kvartni odbori OF povezovali več terenov, ti več uličnih odborov OF, ti pa odbore OF v večjih hišah in blokih. Tako je segala OF od okrožnega odbora OF prek rajonov, kvartov in terenov skoraj do slehernega človeka.

V začetku julija 1941 je bilo v Ljubljani že tudi veliko število matičnih odborov OF — MO OF, ki so povezovali frontovce posameznih strok, kot na primer učitelje in profesorje, zdravnike in zdravstveno osebje, grafičarje, kovinarje, zidarje, krojače, čevljarje, nameščence, trgovce in druge. Močni matični odbori OF so bili tudi na okupatorjevih komunalnih ustanovah kot na pošti in železnici, pa tudi v njegovih najbolj občutljivih uradih kot na pokrajinski upravi, na sodišču in celo na policiji. Svoj matični odbor OF — pozneje rajonski odbor OF — so imeli tudi begunci s Štajerske in Gorenjske. Z razvojem osvobodilnega gibanja so dobili matični odbori OF posebne naloge. Matični odbor zdravnikov in zdravstvenega osebja je bil osnova partizanske sanitete, grafičarji so tiskali v ilegalnih tiskarnah, mnogo pa so delali za osvobodilno gibanje tudi v tiskarnah, kjer so bili v službi, zidarji in kovinarji so sodelovali pri gradnji bunkerjev, kovinarji tudi pri pirotehnikih, krojači in čevljarji so izdelovali v svojih delavnicah ogromno čevljev in oblek za partizane, nameščenci so dobavili velike količine raznovrstnega blaga za tehniko in intendanco, na pošti so prestrezali okupatorjeve telefonske razgovore in tudi ovaduška pisma, slovenski uslužbenci na policiji so imeli važne naloge pri Varnostno obveščevalni službi itd.

Močni odbori OF so zrasli tudi na ljubljanski univerzi, na gimnazijah in drugih srednjih šolah, pa tudi v telovadnih in športnih društvih. Že avgusta 1941 je bilo v Ljubljani 300 odborov Osvobodilne fronte.

Vsa ta povezovanja so že od vsega začetka kazala izredno širino. Medtem ko so bili rajonski in višji odbori sestavljeni tako, da so bili v njih zastopniki ustanovnih skupin, je bilo pri osnovnih odborih OF edino merilo pripravljenost na upor proti okupatorju.

Kakor je bila za Ljubljano značilna množičnost osvobodilnega gibanja, tako je bilo značilno tudi to, da je bil vsakdo, ki se je vključil, pripravljen, da aktivno sodeluje v osvobodilnem boju po svojih možnostih in sposobnostih. OF je postopoma razvila najrazličnejše oblike odpora in boja, ki so omogočile vključevanje slehernega človeka. Zato se je na široki fronti osvobodilnega gibanja borilo več desetstisoč ljudi, od tistih, ki so bili zaposleni v raznih službah, do mladine in gospodinj. Delavci in uslužbenci so imeli razne sabo-

tažne in druge naloge v svojih podjetjih in ustanovah, zvečer pa so še na terenu, kjer so stanovali, izvrševali razne akcije, prav tako je tudi mladina imela razne naloge v šoli, na fakulteti ali v delavnici, kjer se je učila, delala je tudi na terenu, predvsem pa je imela važne naloge pri Varnostno obveščevalni službi, ilegalnem tisku in kurirski službi.

Med vsemi, ki so se na kakršenkoli način bojevali proti okupatorju, se je odražala disciplina popolne prostovoljnosti, borbena revolucionarnost in tovarištvu v boju. Prebujale so se neslutene narodne sile in zmogljivosti.

Zaradi takšne Ljubljane je bil okupator sprva popolnoma izoliran, kajti njegovi sodelavci iz vrhov meščanskih strank so šele iskali načinov za protitudar proti osvobodilnemu gibanju.

Vse to je omogočilo, da je Ljubljana ostala sedež centralnega komiteja KPS in da je postala tudi sedež vrhovnih organov Osvobodilne fronte. V Ljubljani je vrhovni plenum OF sprejemal najvažnejše sklepe za razvoj osvobodilnega gibanja in vstaje širom po slovenski zemlji, tudi onstran meja stare Jugoslavije. V Ljubljani se je 16. septembra 1941 vrhovni plenum OF konstituiral v Slovenski narodno osvobodilni odbor — SNOO. To je bil daljnosežni korak k vzpostavitvi slovenske oblasti in državnosti.

Ljubljana je postala tudi sedež glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ki je bilo ustanovljeno za organiziranje in vodenje partizanskih čet. V Ljubljani je razvilo tudi svoje dejavnosti: mobilizacijsko komisijo, partizansko saniteto, pirotehniko in vojaško intendanco.

Mobilizacijska komisija glavnega poveljstva je skupaj z mobilizacijsko komisijo ljubljanskega okrožja do novembra 1941 poslala v partizanske čete po vsej Sloveniji nad 400 borcev, za katere je vodila spiske, do novega leta 1942 jih je bilo vsaj 500.

MO OF zdravnikov in zdravstvenega osebja je organiziral mnogo sanitetnih tečajev za bodoče partizanske bolničarje, pripravil je okrog 100 laičnih lekarn in 10 amputacijskih nahrbtnikov, opremo za kompletno partizansko bolnišnico, zdravila in sanitetni material — do kapitulacije Italije okrog 4 tone — in vse to pošiljal partizanom, hodili so zdraviti ranjene partizane, spravljali pa so jih tudi v Ljubljano, kjer so se zdravili v sanatoriju Emona in na vseh oddelkih kliničnih bolnic — samo na kirurški kliniki se jih je zdravilo okrog 100. Pripravljali so zdravnike na odhod v partizane in člani prve večje skupine, ki je odšla maja 1942, so zgradili prve partizanske bolnišnice in postojanke.

Pirotehnika se je razvila iz MO OF inženirjev in MO OF kovinarjev. V raznih laboratorijih in devetih skrivnih delavnicah so v vsej tajnosti izdelovali razstrelivo in tempirane in zažigalne bombe.

Vojaška intendanca glavnega poveljstva je v povezavi z intendanco ljubljanskega okrožja odposlala partizanom vse, kar je bilo v Ljubljani nabavljeno na veliko in vse kar sta zbrali ljubljanska civilna in vojaška intendanca. Med hrano, obleko in obutvijo je bilo tudi izrazito vojaško blago kot mine, orožje in municija.

Tako so se sredi Ljubljane razvijale in iz nje po vsej Sloveniji prenašale ne le vse politične dejavnosti, ki so ustvarjale zaledje partizanskih enot, ampak tudi izrazito vojaške dejavnosti, ki so nujne za vodenje vsake vojske in ki se sicer razvijajo v zaledju fronte, dobro zavarovane od vojske.

V letu 1941 je bila ustvarjena tudi ljubljanska oborožena pest. Iz skupin, ki so zbirale orožje, so se razvile borbene ali sabotažne skupine. Že od ustanovitve glavnega poveljstva, to je do napada Nemčije na Sovjetsko zvezo, je bilo v Ljubljani okrog 100 borbenih skupin. To število je že v juliju naraslo na vsaj 150 borbenih skupin z okrog 600 borci. Število se je stalno spreminjalo, po eni strani zaradi pritoka novih, po drugi strani zaradi odhoda v partizane in zaradi aretacij.

Borbene skupine so slej ko prej pridobivale orožje in ta naloga je ostala ljubljanskim borcem vse do osvoboditve. Medtem ko so sprva še zbirale orožje razpadle jugoslovanske vojske, so ga že konec maja začele trgati iz okupatorjevih rok, s tem da so razoroževale okupatorjeve vojake in oficirje in s tem da so ga v drznih akcijah v večjih količinah odvzemale iz okupatorjevih vojaških in karabinjerskih skladišč.

Geslo borbenih skupin je bilo: »Uničiti vse, kar je okupatorjevega!« Ni bilo dneva, da ne bi na več mestih uničile telefonske in brzojavne zveze, predvsem tiste, ki so povezovale nemškega in italijanskega okupatorja. Uničevale so tudi vojaške kamione in avtomobile. Delavci v tovarnah so uničevali razne tovarniške naprave in razne izdelke. Posebno je to veljalo za tovarne, ki so morale delati za okupatorjevo vojsko. Bobene skupine so uničevale tudi železniške proge, lokomotive, tovarne in potniške vozove, bencinska in druga skladišča. Tako so na primer železničarji, člani borbenih skupin v kotle lokomotiv vliвали žvepleno kislino, da jih je razjedala, v ležaje lokomotiv, potniških in tovornih voz so sipali železne opilke ali pa zabijali svinčene kline, ki so uničevali ležaje, navrtali so cisterne za bencin, nafto in olje, ki so vozile iz Romunije v notranjost Italije, ali pa v njih podtikali peklenske stroje, ki so bili naravnani tako, da jih je razneslo daleč od Ljubljane. Kompozicije so premikali tako, da so se kvarili vozovi, predvsem pa tovor, namenjen nemški ali italijanski vojski. Čeprav so se med vojno spreminjale okoliščine za akcije in tudi druge organizacijske oblike borbenih formacij, so ostale take akcije v nezmanjšani jakosti vse do kapitulacije Italije in tudi še pozneje v razmerah še težje nemške okupacije.

Najbolj množične akcije, ki so se jih pod vodstvom članov borbenih skupin udeleževali tudi drugi pripadniki osvobodilnega gibanja od otrok do starejših ljudi, so bile napisne in listkovne akcije. Prenekateri večer — predvsem ob večjih dogodkih — so bile ljubljanske ulice posute z listki z borbenimi gesli. Z gesli so bili popisani tudi vsi zidovi. Že konec leta 1941 so bile nekatere hiše ob glavnih ulicah popisane z borbenimi gesli, da so napisovalci včasih težko našli prostora za nov napis. S temi propagandnimi akcijami so se začetniki usposabljali za težje akcije, okupator pa je ob njih spoznaval množičnost borbenih vrst.

Med znanimi akcijami v letu 1941 je bilo tudi reševanje nekaterih organizatorjev upora iz zaporov in jetniškega oddelka splošne bolnišnice, razobešanje zastav s peterokrako zvezdo in zažiganje bengaličnih ognjev pred okupatorjevimi postojankami. Bobene skupine so tudi odkrивale petokolonska skrivališča za propagandni material in ga uničevale. Že poleti 1941 so imele tudi manjše oborožene spopade z okupatorjevimi patroljami in uničevale okupatorjeve vojake in oficirje.

Borbene skupine, ki so predstavljale v Ljubljani posebno obliko partizanskega bojevanja, so imele na ljubljanskih ulicah več smrtnih žrtev. Že 9. av-

gusta je v boju z italijanskimi karabinjerji padel Marjan Majcen, potem ko je ustrelil slovenskega izdajalca, 26. avgusta so na mestu ustrelili dijaka Janka Predana, ki so ga zalotili, ko je rezal telefonske žice.

O ljubljanskih borbenih akcijah je poročal obveščevalni vestnik številka 19 poveljstva XI. armadnega zbora: »Streli in napadi na vojake so se začeli že aprila. Največ primerov je bilo meseca julija v predelih Ljubljane... Napadi na brzojavno in telefonsko progo so bili meseca julija z izjemo enega primera vsi v predelu Ljubljane. Zato jih moramo pripisati organizaciji, ki ima svoj sedež v Ljubljani...«

V ilustracijo le nekaj večjih akcij borbenih skupin. Sredi julija 1941 je borbena skupina na Večni poti napadla italijansko patroljo, ki je imela nekaj ranjenih. Dne 24. julija je bila sabotažna akcija na železniško progo na Viču, 29. julija je bil komaj nekaj korakov od sedeža XI. armadnega zbora ustreljen gestapovec, 1. avgusta je bil v Šiški ustreljen gestapovec, dva karabinjerja pa sta bila ranjena. Isti dan je bila zaradi sabotažne akcije pretrgana večerna oddaja ljubljanske radijske postaje. Dne 8. avgusta je bil na Brdu pri Ljubljani ustreljen agent tajne fašistične policije, z razstrelivom je bil uničen transformator v Šiški in električni daljnovod pri Kosezah. V noči od 17. na 18. avgust je bil pri Polju za 24 ur ustavljen železniški promet, ker je bila s sabotažno akcijo uničena železniška proga.

Vprašanje zase je »oborožitev« borbenih skupin. Revolver je bila velika dragocenost in smele so ga uporabljati le za najtežje akcije, kajti orožje, ki so ga pridobivale, je moralo iti za partizane. Podobno je bilo z bombami. Med najbolj uporabljenimi »orožji« so bile klešče za rezanje žic, noži in železne piramidice za uničevanje okupatorskih avtomobilskih in kamionskih obročev. »Orožje« so bile tudi steklenice z bencinom, ki so jih metali na okupatorjeva vozila. Včasih je bilo »orožje« tudi frača — kadar so metali v vojašnice letake, namenjene italijanskim vojakom ali zastrupljene koščke mesa za uničevanje policijskih psov. »Orožje« so bili tudi železni opilki, svinčeni klini in podobno, vse, s čimer so povzročali okupatorju materialno škodo.

V začetku avgusta 1941 je prešlo vodstvo osvobodilnega gibanja na nove organizacijske oblike ljubljanske borbene sile.

Mnogo borcev borbenih skupin je odšlo v partizanske enote, kamor so prenesli izkušnje iz oboroženega boja v Ljubljani, drugi so bili razporejeni v prve enote Narodne zaščite in so postali njeni organizatorji, najbolj hrabre in predane borce pa je partijska določila za delo pri Varnostni obveščevalni službi. Avgusta 1941 je CK KPS osnoval poseben sektor partijskega dela Obveščevalno in varnostno službo, ki naj bi se v okviru celotnega osvobodilnega gibanja sistematično ukvarjala z bojem proti podtalni dejavnosti sovražnikov osvobodilnega gibanja. Septembra 1941 je Slovenski narodnoosvobodilni odbor na svojem prvem zasedanju potrdil sklep CK KPS o formiranju Obveščevalne in varnostne službe. Organizacijo in vodstvo te službe je poveril CK KPS. Kmalu za tem se je Obveščevalna in varnostna služba preimenovala v Varnostno obveščevalno službo OF.

Varnostna obveščevalna služba OF je postala sestavni del osvobodilne akcije, specifično orožje osvobodilnega boja, ki je služilo predvsem slabljenju okupatorjevega zaledja, njegove špijonske mreže in njegovega političnega sistema ter boju proti kontrarevoluciji.

Že ob ustanovitvi se je začela razvijati v dve smeri — v obveščevalno in varnostno, vendar je bila to enotna organizacija, v kateri je bilo delo varnostne službe neločljivo povezano z delom obveščevalne službe in obratno.

Obveščevalna služba se je delila na množično in specialno. Množična obveščevalna služba je zajemala skoraj vse pripadnike OF, ki so zbirali podatke v svoji najbližji okolici. Zbirala je podatke političnega, vojaškega, ekonomskega in kulturnega značaja. Iz njih je vodstvo spoznavalo tudi odnos do okupatorja in kontrarevolucije pa tudi do akcij Osvobodilne fronte. Posebna ali specialna obveščevalna služba je razširila svojo dejavnost v okupatorjevih vojaških enotah in štabih, v njegovih političnih in oblastnih forumih, med pripadniki kontrarevolucionarne bele garde in mihailovičevci. Prodrla je na italijansko kvesturo in dobila med drugim vpogled v delo vodilnih slovenskih policijskih uslužbencev, ki so bili okupatorjevi najožji sodelavci. Imela je svoje sodelavce celo na sedežu XI. armadnega zbora, pri tajni fašistični policiji in pri karabinerjih. Uspelo ji je prodreti v špijonsko mrežo kontrarevolucionarnih formacij, v škofijo in vrsto drugih kontrarevolucionarnih ustanov, ki so delovale proti osvobodilnemu gibanju. Med drugim je tudi ugotovila, da je voditelj kolaboracije in izdaje na Slovenskem bivši ban in ljubljanski župan dr. Marko Natlačen.

Tako temeljito in sistematično delo obveščevalne službe je omogočilo uničenje najvidnejših nosilcev izdajalske pete kolone in sovražnih vohunskih centrov. S svojimi dragocenimi odkritji je obvarovala obveščevalna služba osvobodilno gibanje tudi pred političnimi vdori reakcije v njene vrste, mnogokrat je pravočasno opozorila na nameravane aretacije vidnejših ljubljanskih aktivistov pa tudi na nenadne napade na partizanske enote.

Prve varnostne skupine so bile formirane v začetku jeseni 1941. Zaradi izredno težkega, tveganega in odgovornega dela je določila partija za varnostno službo svoje dobro preizkušene člane in skojevce, ki so se posebno izkazali v delu borbenih skupin.

Delo varnostnikov je bilo toliko težje, ker so se borili v Ljubljani, sredi najmočnejše okupatorjeve postojanke. Njihove naloge so bile zelo različne. Opravljali so najtežje sabotažne in diverzantske akcije v dobro zavarovanih sovražnih bazah, sodelovali so pri težjih akcijah Narodne zaščite, odvezemali pa so tudi sovražniku velike količine orožja, vojaškega blaga in denarja za partizansko vojsko in ljubljanske potrebe. Najbolj znan je odvzem enega milijona lir v poštni hranilnici septembra 1942 in odvzem 424.000 lir na davčni upravi. Reševali so tudi najbolj kompromitirane voditelje osvobodilnega gibanja iz ječ in jetniškega oddelka splošne bolnišnice. Na podlagi poročil obveščevalne službe so plenili sovražnikov propagandni material, uničevali njegove tiskarne in vohunske centre in razbijali njegovo vohunsko mrežo.

Kot specifična vojaška formacija so na podlagi vsestransko dobro preverjenih izsledkov obveščevalne službe in po obsodbi uničevali tudi posamezne izdajalce, ki so zavzemali v okupatorjevem vojaškem in političnem sistemu najvidnejša mesta, predvsem tiste, ki so pripravljali bratomorno klanje med slovenskim narodom. Odlok o zaščiti slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev, sprejet 16. septembra 1941 na prvem zasedanju SNOO, je točno opredelil, katera dejanja proti narodu in njegovemu osvobodilnemu gibanju se kaznujejo s smrtjo. Določil je tudi, da bo za inkriminirana dejanja sodilo posebno sodišče po naglem ustnem in tajnem postopku.

O justifikaciji najvidnejših organizatorjev sovražnih oboroženih formacij in konfidentov, je bil v Slovenskem poročevalcu objavljen komunike, v katerem je bila opisana njihova izdajalska dejavnost.

Našteli jih bomo le nekaj. Dne 1. oktobra 1941 je bil objavljen komunike, da je bil ustreljen konfident Alojzij Notar in da »sta padla dva strela na razkrojevalca jugoslovanske armade, nemškega in italijanskega vohuna ter denuncianta — izdajalskega generala Rupnika«. Dne 20. februarja 1942 so člani VOS OF izvršili smrtno obsodbo nad veleindustrijalcem Avgustom Praprotnikom, predsednikom fašistične industrijske zbornice, vnetim zagovornikom ustanovitve slovenske policije in pobudnikom izdajalskih oboroženih formacij iz liberalnih vrst. Dne 16. marca 1942 je VOS OF justificirala študenta Franca Župca, vodilnega člana klerofašistične Straže in člana direktorija fašistične študentske organizacije GUFF, ki je bil kriv aretacij mnogih ljubljanskih aktivistov. Dne 18. marca je VOS OF izvršila obsodbo nad študentom Jaroslavom Kikljem, organizatorjem skrajne klerofašistične skupine Mladci, vodilnim članom GUFF. Dne 26. maja so organi VOS OF justificirali dr. Lamberta Ehrlicha, začetnika političnega in policijskega sodelovanja z okupatorjem. Najbolj izčrpen je bil komunike ob likvidaciji voditelja slovenske kontrarevolucije dr. Marka Natlačena, nad katerim je bila sodba izvršena 13. oktobra 1942.

Pri takih in podobnih akcijah je padlo na ljubljanskih ulicah veliko število članov VOS OF. Prvi, že 25. oktobra 1941, je izkrvavel Ernest Belak.

Da bi množičnost borbenih skupin še bolj razvili in tudi postavili na vojaško raven, ki naj bi ustrezala tedanjemu položaju, je začelo vodstvo osvobodilnega gibanja septembra 1941 v Ljubljani organizirati Narodno zaščito — NZ. Odlok o ustanovitvi Narodne zaščite je izšel v Slovenskem poročevalcu šele 17. oktobra 1941, ko je bilo v Ljubljani že precej desetih in vodov NZ. Ustanovni odlok je poudaril, da je NZ sestavni del slovenske oborožene sile in da so njeni oddelki podrejeni glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet.

Narodna zaščita je imela v Ljubljani, kjer niso mogle operirati partizanske enote, izrazito vojaške naloge. Izkušnje Ljubljanske NZ so močno vplivale na razvoj in oblikovanje NZ drugod v Sloveniji, predvsem v mestih in večjih krajih. Na podlagi izkušenj je glavno poveljstvo 24. januarja 1942 izdalo pravilnik Narodne zaščite.

Narodna zaščita je v Ljubljani nadaljevala delo borbenih skupin, le da je bila organizirana čisto po vojaško. Do konca leta 1941 je imela le desetine in vode, v zimi 1941—1942 pa so bile organizirane še čete in bataljoni. Njihovo delo je steklo do spomladi 1942, ko je imela Ljubljana v šestih bataljonih po rajonih in posebnem bataljonu NZ na železnici okrog 3000 borcev. Razen bivših borcev borbenih skupin so se vključevali še številni novi, saj je bila dolžnost vsakega za orožje sposobnega moškega, da se vključi v NZ. Vključilo se je tudi mnogo žensk, predvsem pa mladina, ki je imela v letu 1942 nekaj časa samostojen bataljon NZ.

Narodna zaščita ni bila zaledna ali pomožna vojaška organizacija, ampak del osvobodilne vojske. Na tečajih za ravnanje z orožjem, predvsem pa na raznih akcijah, so se vojaško vzgajali bodoči partizani. S tem je NZ omogočila uspešnejšo mobilizacijo že v pomladanski ofenzivi 1942 in tudi pozneje.

Prva večja akcija NZ v Ljubljani je bila 6. oktobra 1941, ko sta na velesejmu eksplodirali dve bombi, 11. oktobra je sledil odvzem več sto odev v Mestnemu domu za partizane, kmalu za tem so zaščitniki skupaj s pripadniki osvobodilnega gibanja na policiji odnesli iz šempetrske vojašnice okoli 300 pušk, 4 lahke strojnice, 175 pištol s strelivom, ročne bombe, mnogo šotorskih kril in še drugo vojaško opremo, vse to odpeljali v ljubljansko okolico in oddajali partizanom. Narodna zaščita je vodila tudi sabotažne akcije v tovarnah, ki jih je bilo mnogo in so bile stalne. Tako so na primer zaščitniki v treh akcijah uničili parne kotle in druge naprave v kemični tovarni, ki je izdelovala glinico za italijanskega okupatorja. Šele nemški okupator je v letu 1944 tovarno toliko usposobil, da je lahko delala v omejenem obsegu. V tovarni Saturnus so zažgali dva vagona konzervnih škatel, ki so jih morali izdelati za italijansko vojsko. Po zažigu vagonov je šel ves tovarniški vod NZ v partizane. Takih in podobnih akcij je bilo mnogo. Najtežje akcije je ves čas opravljala železniški bataljon. Stalnemu uničevanju voznega parka se je pridružila še težja naloga: odprema vagonov s ponarejenimi listinami za partizansko vojsko. Poleg blagaki ga je zbrala in na veliko nabavila ljubljanska intendantca, je bilo v teh vagonih tudi mnogo blaga, ki so ga železničarji v nevarnih akcijah zaplenili iz vojaških okupatorjevih transportov. Zgodilo se je celo, da so vagon za italijansko vojsko »preusmerili« in ga poslali na določeno postajo, kjer so blago prevzeli partizani. Samo do kapitulacije Italije je bilo iz Ljubljane poslanih okrog 50 vagonov blaga za partizansko vojsko, delavnice, bolnišnice in tiskarne.

Kmalu po septembrskem zasedanju vrhovnega plenuma OF je bilo osvobodilno gibanje v Ljubljani že tako močno, da je Boris Kidrič to razdobje imenoval »država v državi«.

Toda za »državo v državi« ni značilno samo to, da je bila OF močna in zasidrana povsod od hišnih odborov do najbolj občutljivih okupatorjevih postojank. Odbori OF so bili že zametki oblasti in vsi pripadniki osvobodilnega gibanja so upoštevali odredbe OF, medtem ko so sabotirali okupatorjeve odredbe in zakone. Razen tega je imelo osvobodilno gibanje takrat že svoje vojaške formacije, varnostno, obveščevalno, finančno-gospodarsko, intendantsko, sanitetno in propagandno službo. Propagandna služba je imela svojo ilegalno radijsko oddajno postajo, v tajnih grafičnih tiskarnah in mnogih ciklostilnih tiskarnah pa so tiskali desettisoče letakov in lepakov, Slovenski poročevalec, Osvobodilno fronto, Delo in Mlado Slovenijo, ki so izhajali v nakladah do 6000 primerkov. Tiskarne so izdelale tudi več tisoč obrazcev za ponarejene dokumente, pozneje tudi za živilske nakaznice.

Eden najvidnejših odrazov »države v državi« so bile tako imenovane »plebiscitne akcije«, v katerih se je Ljubljana prvič javno opredelila za osvobodilno gibanje in s tem proti okupatorju. Za 29. oktober in 1. december 1941, za 3. januar in 7. februar 1942 je OF v Slovenskem poročevalcu pa tudi po svojih zvezah skoraj do slehernega človeka, pozvala Ljubljančane, naj med 7. in 8. uro zvečer demonstrativno zapustijo ulice in lokale. Dejansko je bila Ljubljana v teh urah popolnoma izumrla.

O akciji 29. oktobra je poročal italijanski polkovnik Luigi Brucchiatti: »... Prebivalstvo je v celoti sledilo pozivu, naj med 19. in 20. uro zapusti javne lokale in ceste. Ob 20. uri so mnogi spet v skupinah zapustili svoje domove in dobesedno vdrli v javne lokale in na ulice.«

Boris Kidrič je zapisal o akciji 3. januarja 1942, ki je bila posvečena prvim žrtvam boja: »Stvar je krasno uspela. Vse ljubljanske ulice so bile posute s slovenskimi zastavicami s črnim robom, s pozivom IO OF in s črno obrobjenimi imeni Šlander in Šerčer... Med 7. in 8. uro so bile ulice, lokali in gledališča prazni. Stvar je nov plebiscit za OF.«

Leto 1941, predvsem pa razdobje »država v državi« je bilo odločilnega pomena za vsa nadaljnja leta boja v Ljubljani. V OF je bilo jeseni 1941 pove-zanih okrog 90 % Ljubljančanov. Ustvarjene so bile vojaške in politične or-ganizacije, ki so se jim v letu 1942 pridružile še množične organizacije OF: Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična ženska zveza in Delavska enotnost. V letu 1942 je polet na zunaj sicer upadel zaradi hudega okupator-jevega nasilja, odгона več kot ene petine Ljubljančanov v italijanska taborišča in odhoda v partizane, vendar so borbene akcije po številu in ogórcenosti celo prese-gale tiste iz leta 1941. Pač pa je plamen upora znova živo zagorel v letu 1943 in ni ugasnil niti v letu 1944, v času najhujšega nemškega in domobran-skega nasilja.

Mesto v žici

Okupator je zelo zgodaj spoznal, da predstavlja zanj Osvobodilna fronta zelo nevarnega nasprotnika. Zato je začel s protiukrepi, ki jih je vedno bolj stopnjeval. Tako je postajala Ljubljana prizorišče različnih oblik boja med okupatorjem in osvobodilnimi silami slovenskega naroda, organiziranimi v Osvobodilni fronti.

Italijani so takoj po zasedbi Ljubljane vzpostavili policijsko ravnateljstvo, imenovano kraljevo kvesturo. Od vsega začetka je bila glavna skrb policije zasledovanje komunistov in že 28. aprila so izdali aretacijska povelja za 32 znanih komunistov, od katerih se je približno polovica pravočasno umaknila aretaciji. Odslej so se aretacije množile, kakor so se v mestu množile razne akcije proti okupatorju. Iz italijanskih dokumentov je razvidno, da si je oku-pator kmalu po prihodu v Ljubljano začel iskati ovaduhe, saj so civilni kara-binjeri že 2. junija zahtevali 5000 lir za nagrajevanje konfidentov. Junija začno tudi tiralice za najvidnejšimi komunisti, organizatorji osvobodilnega gibanja in odslej so skoraj na dnevnem redu. Policijske sile so ob pomoči vojaštva izva-jale akcije za »vzdrževanje reda« in preiskale posamezne predele mesta. Naj-večja takšna akcija v letu 1941 je bila v noči med 1. in 2. avgustom. V Šiški so to noč aretirali 24 oseb. V Mostah, kjer je s policijo sodelovalo 1000 vojakov divizije Granatieri di Sardegna, so jih aretirali še več. Dne 10. septembra je izdal visoki komisar Grazioli uredbo o uvedbi izrednega vojaškega sodišča in smrtne kazni. Da se ne bi ljubljanski zapori preveč polnili, je izdal Grazioli 20. septembra odredbo, po kateri se uvede fašistična praksa konfinacije »ne-varnih oseb« v notranjosti Italije, konec leta 1941 so tudi obsojence pošiljali v italijanske zapore. Dne 7. novembra 1941 je podpisal Mussolini ukaz o usta-novitvi vojaškega sodišča II. armade v Ljubljani, ki je odslej sodilo vsem, ki so bili osumljeni upora proti državi. Sodišče je zasedalo skoraj dnevno. Od 16. novembra 1941 do konca leta 1942 je obravnavalo 4787 obtožb proti 6707 Slovincem, od katerih je bilo približno polovica Ljubljančanov ter jih 69 ob-sodilo na smrt, 238 na dosmrtno ječo, 4548 pa na zaporne kazni do 30 let.

Eden najpomembnejših okupatorjevih ukrepov proti uporni Ljubljani je bila postavitve žične meje med Ljubljano in podeželjem. Njen pravi namen je bil, da je omogočila celo vrsto drugih ustrahovalnih ukrepov.

S svojo okrožnico z dne 19. januarja 1942 je izročil Mussolini vojski v Ljubljanski pokrajini najširša pooblastila.

Vojska je takoj pripravila obsežen načrt za ograditev Ljubljane in za izredno temeljito čistko v mestu.

Vodstvo upora je pravočasno izvedelo za okupatorjev načrt. Izdana je bila direktiva za poostreno konspiracijo, najbolj kompromitirani so bili poslani v partizane, mnogo jih je šlo v strogo ilegalnost. Ljubljanska dokumentna tehnika je izdelala kopico ponarejenih dokumentov, s katerimi so se ilegalci krili. Aktiv Centralne tehnike je tekmoval z intendantnim aktivom, kdo bo iz Ljubljane pred blokado odposlal več blaga: prvi za tehnike, ki so nastajale zunaj Ljubljane, drugi pa za partizanske čete in bolnišnice.

Že konec januarja 1942 so začeli tisoči italijanskih vojakov okrog Ljubljane v zemljo zabijati kole, med njimi pa so razpeli skrbno prepleteno ograjo iz bodeče žice. Ograja je bila okrog dva metra visoka, široka pa ponekod — predvsem ob izhodih iz mesta — do šest metrov. Žična ograja, ki je oklepala mesto je bila dolga okrog 32 kilometrov. Ob njej so zgradili 69 bunkerjev z mitralješkimi gnezdi, ki naj bi branili žično ograjo, hkrati pa mesto pred morebitnimi partizanskimi napadi. Ob vseh izhodih iz mesta so postavili močne utrdbe — bloke — z dobro oboroženimi posadkami. Vseh vojakov, ki so stražili ob žici, je bilo okrog 3.000.

Dne 23. februarja je bila zapora končana. Še isti dan je izdal visoki komisar Grazioli razglas o prepovedi izhoda iz mesta Ljubljane. Blok je smel prekoračiti le tisti, ki je dobil za to posebno dovoljenje. Vse, kar je kdo prenašal ali prevažal, so na bloku skrbno pregledali, da bi preprečili preskrbovanje partizanskih enot.

Nekaj ur zatem, ko je izšel Graziolijev razglas, so se začele v mestu množične blokade, preiskave in racije, kakršnih Ljubljana dotlej še ni doživela. Trajale so vse do 15. marca. Ob njih je bilo aretiranih več tisoč Ljubljančanov in o njihovi usodi so odločali denuncianti. Prek 800 ljudi, ki so jih obdržali v zaporih, so kmalu za tem poslali v italijanski taborišči Čiginj in Gonars.

V izredno težkem položaju, v kakršnem se je znašla Ljubljana zaradi hermetične zapore mesta in zelo hudega okupatorjevega nasilja, je odredilo vodstvo osvobodilnega gibanja vsem borcem v mestu in okolici, ki jo je žica odrezala od mesta, za takrat najvažnejšo borbena nalogo — prebijanje blokade.

V najtežjih okoliščinah je bilo treba spet vzpostaviti vse dotedanje zveze in še mnogo novih zvez za pošto, za prehod kurirjev in novih borcev in najti najrazličnejše možnosti za odpošiljanje blaga. Hkrati je bilo treba v mestu nadaljevati, pospešiti in še povečati politične, propagandne, obveščevalne, vojaške in sabotažne akcije. Številne akcije iz tega časa potrjujejo, da so ljubljanski borci to nalogo izpolnili.

Na fronti prebijanja blokade se je borilo in kalilo mnogo borcev, med njimi tudi taki, ki dotlej še niso bili preizkušeni v težjih nalogah.

Organizatorji osvobodilnega gibanja in najbolj kompromitirani aktivisti so odhajali in prihajali v Ljubljano po železnici, preoblečeni v železničarje. Borci so od časa do časa, kadar na blokih ni bilo prehudega nasilja, odhajali čez blok

s ponarejenimi dokumenti. Največkrat so se prebijali iz Ljubljane pod ali skozi žično ograjo, v kateri so napravili zaščitniki dobro zakrite prehode. Odhajali so do javk v okoliških vaseh, od koder so jih vodili do partizanskih enot.

Neverjetno iznajdljivost pa tudi hrabrost in požrtvovalnost so pokazali vsi, ki so odpremljali blago iz Ljubljane. Trgovci iz okoliških vasi pa tudi ljubljanski prevozniki in predvsem šoferji ljubljanskih tovarn so vozili opremo in druge potrebščine za partizane, bolnišnice in tiskarne skrito med drugim blagom, pod dvojnimi dnovi kamiona ali vprežnega voza, pa tudi pod smetmi in odpadki. Večje prevoze blaga je od prvih javk onstran žice pa do partizanskih enot spremljala in zavarovala zaščita. Mnogo gojzerjev, orožja in streliva so vozili v »originalno«^o zaprtih bitumenskih sodih, na katerih je bil naslov izmišljenega naročnika. Največ najraznovrstnejšega blaga pa so prepeljali železničarji v petnajststonskih vagonih s ponarejenimi listinami. Uslužbenci mestne reševalne postaje so tajno vozili zdravila in sanitetni material, v ljubljansko bolnišnico pa so pripeljali in spet odpeljali tudi marsikaterega hudo ranjenega partizana.

Ogromno blaga — čeprav v majhnih količinah, vendar skoraj dnevno — so prenašali delavci, ki so stanovali onstran blokov, uslužbenci in študentje, vozile so ga mlekarice in zelenjadarice.

Med ljubljanske borbene akcije moramo šteti tudi delo vseh, ki so sodelovali v tehničnem aparatu osvobodilnega gibanja, tako imenovani Centralni tehniki — CT, to se pravi skoraj nepretrgane akcije tistih, ki so tiskali ilegalni tisk, raznašalk tiska, kurirk in vseh, ki so imeli pri sebi javke. Predvsem velja to za leto 1942, ko so na mestu ustrelili vsakogar, pri komur so našli le droben letak osvobodilnega gibanja, kaj šele, če so pri kom odkrili grafično ali ciklostilno tiskarno ali koga našli za tiskarskim strojem. In vendar je Centralna tehnika v letu 1942 vzpostavila v Ljubljani tri nove ilegalne grafične tiskarne, po raznih predelih mesta pa je imela več desetih ciklostilnih tiskarn. Samo Slovenskega poročevalca je izšlo v tem letu 52 števil v nakladi do 8000 primerkov, pa tudi od drugih osmih ilegalnih listov, ki so izhajali v tem letu, je imel vsak naklado od 2000 do 6000 primerkov. Razen tega je izšlo 30 brošur s politično in vojaško vsebino, dve pesniški zbirki in obširni leposlovni Slovenski zbornik 1942.

V letu 1942 je ustanovila CT tudi niz tiskarn pri vojaških štabih, pokrajinskih in okrožnih vodstvih, pa tudi številne partizanske delavnice in vse to tudi opremila. Enega največjih uspehov v odpremi blaga sta dosegla aktiv železničarjev in aktiv CT, ko sta en dan pred začetkom velike sovražnikove poletne ofenzive, to je 15. julija 1942, odpremila z ljubljanske glavne železniške postaje štiri ilegalne vagone polne strojev za partizanske delavnice.

Na javkah, to je v številnih ljubljanskih stanovanjih in lokalih, so se aktivisti sestajali na krajše razgovore in na razgovore s kurirkami, tam so kurirke izmenjavale pošto, kurirji zunanjih okrožij so se sestajali z ljubljanskimi kurirkami pa tudi z organizatorji gibanja, tam so oddajali orožje in tajne časopise, na javkah se je v manjših količinah zbiralo blago, preden so ga spravili v večja ilegalna skladišča, kjer so ga pripravili za odvoz iz Ljubljane. Predvsem ob prebijanju blokade je izredno poraslo število javk v mestu pa tudi v najbližji okolici onstran žice. Brez javk si ne moremo zamišljati boja, kakršen je bil v Ljubljani, prav tako pa tudi ne brez kurirk, ki so povezovala

razne forume med seboj, pa tudi razne dejavnosti osvobodilnega gibanja z javkami. Znano je več primerov, da so se kurirke pa tudi tisti, ki so imeli javke, rajši dali ubiti, kot da bi izdali te, ki so jim zaupali to nalogo.

Okupator je ugotovil, da z žično ograjo, ki je mesto skoraj hermetično zapirala, ni pokoril Ljubljane. V mestu so se množile borbene in sabotažne akcije, na ljubljanskih ulicah so skoraj dnevno padali izdajalci in organizatorji bratomornega klanja, odhajali so borci, partizanska vojska je bila oskrbovana prav tako kot prej.

Zato je zgradil še »notranji obrambni pas«. Na ljubljanskih ulicah je postavil 37 bunkerjev, iz njihovih lin pa so gledale cevi strojnic. Tudi na križišča ulic je postavil strojnice in vojaki so bili v stalni pripravljenosti. Ulice so zapirali španski jezdeci, ki so puščali le ozek prehod.

Na podlagi Okrožnice 3 C sta visoki komisar in komandant XI. armadnega zbora 24. aprila 1942 objavila odlok o streljanju talcev. Že 1. maja sta padla prva dva ljubljanska talca, do oktobra pa še 133. Približno tolikšno je tudi število ubitih po smrtnih obsodbah vojaškega sodišča, na ulici zaradi akcije ali prenašanja ilegalnega materiala, pri prehajanju žične ograje in pri prevažanju vojaškega blaga čez blok.

Pred začetkom velike poletne ofenzive, ki je trajala od 16. julija do 4. novembra 1942, je okupator spet udaril po Ljubljani. V racijah od 24. junija do 1. julija so aretirali prek 20.000 moških od 16. do 50. leta starosti, ki so jih v veliki meri zajeli na ulici. O njihovi usodi so odločali plačani konfidenti.

Po končani ofenzivi se je okupator, ki se je zdaj opiral tudi na belogardistične izdajalce, spet z vso silo vrgel na Ljubljano ter skušal doseči to, kar se mu ni posrečilo pred in med ofenzivo — streti Ljubljano.

V dneh med 22. decembrom 1942 in 15. januarjem 1943 je dovolil okupator belogardistični MVAC, da je izvedla samostojne racije in ji pri tem tudi pomagal. V 86 patroljah, ki so ponoči vdirale v stanovanja in aretirale približno 1.500 ljudi po že vnaprej pripravljenih spiskih, je bilo 123 članov ljubljanske MVAC — predvsem klerofašistični Stražarji in Mladci — 382 članov podeželskih vaških straž, 246 italijanskih vojakov in 82 karabinerjev, več tisoč pa jih je bilo v zavarovalnih patroljah in stražah ob žični ograji okrog Ljubljane. V teh racijah belogardisti niso aretirali le osumljenih pripadnikov osvobodilnega gibanja ampak tudi marsikaterega tekmeca iz lastnih vrst. Ob tej prvi in edini belogardistični akciji v Ljubljani so prebivalci dožobra spoznali izdajalsko belo gardo in odpor proti njej je rasel, predvsem še zato, ker so postopali belogardisti z aretiranci še bolj kruto kot okupator.

Leto množičnega upora

Kljub okupatorjevemu nasilju in belogardističnim racijam se je ljubljansko osvobodilno gibanje konec leta spet okrepilo in raslo tako, da je v letu 1943 spet doseglo poln polet. V Ljubljani sta bila nekaj časa tovariša Kardelj in Kidrič, ki sta ljubljanskemu vodstvu mnogo pomagala pri prebroditvi trenutne krize, pri iskanju novih oblik dela in pri pridobivanju »sredine«. Bila sta tudi pobudnika konference Delavske enotnosti, na kateri je bil izvoljen glavni odbor, in IV. zasedanja vrhovnega plenuma OF, ki je ustvarilo še večjo enotnost OF in močno utrdilo položaj partije in vlogo delavskega razreda.

Marca 1943 so bili odbori Delavske enotnosti že po vseh rajonih, do kapitulacije Italije jih je bilo več kot sto. Odbori Delavske enotnosti v tovarnah in podjetjih niso le nadomestili odborov OF, ampak so imeli še posebne naloge: poudarjanje vloge enotnosti delavskega razreda, maksimalno mobilizacijo delavcev za partizane, za sabotažo in za borbene akcije v sklopu NZ.

V Narodni zaščiti, ki je bila v tem času okrepljena z borci VOS OF, je bilo največ delavcev in mladine. Poleg stalnih akcij za prebijanje blokade in borbenih akcij v mestu, so bile zelo množične zaplembe velikih količin vojaškega materiala, radijskih sprejemnikov in oddajnikov in pisalnih strojev okupatorju in izdajalcem, pa tudi številne hišne preiskave pri znanih belo- in plavogardistih in zaplembe vohunskega materiala. Slej ko prej so bile tudi razorožitvene akcije in akcije za odvzem večjih količin orožja in streliva, predvsem so bile na dnevnem redu večje ali manjše sabotažne akcije.

Pri vseh štabih Narodne zaščite od okrožnega do četnih so bile ustanovljene posebne mobilizacijske komisije za množično mobilizacijo v partizanske enote, med drugim že tudi za Ljubljansko brigado, ki je bila že v načrtu glavnega poveljstva. Za prehode teh borcev so bili pripravljene številni novi prehodi skozi in pod žično ograjo, pripravljene so bile tudi posebne zlozljive naprave, podobne lestvam, za prehod na nekem skritem mestu na Rudniku, kjer žična ograja ni bila preveč široka. Posebne odprtine v žični ograji je pripravljala NZ skupaj z intendantnim aktivom tudi za podajanje intendantnega blaga skozi žično ograjo, kajti poleti 1943 je bilo prevažanje blaga iz Ljubljane zelo otežkočeno, in v skladiščih se je kopičilo ogromno blaga.

Najbolj značilna oblika množičnega upora proti okupatorju so bile javne demonstracije, ki jih je ljubljansko vodstvo organiziralo v letu 1943. To niso bile več »tihe« demonstracije, kakršne so bile konec leta 1941 in v začetku leta 1942, ampak množične borbene demonstracije pred sedeži okupatorjeve civilne in vojaške oblasti, kakršne je takrat zahteval politični položaj za slabljenje okupatorjeve moči, predvsem pa potreba, da se pomaga ljudem po zaporih in taboriščih.

Ker je vodstvo predvidevalo, da bo okupator na take demonstracije odgovoril z najhujšim nasiljem in da bo morda celo streljal v množico, je demonstracije zelo temeljito pripravljalo. Da bi množice vzgajalo za vedno težje, vedeno bolj množične demonstracije, je začelo s protestno komemoracijo na pogrebu Malči Belič, ki so jo konec januarja ubili pri mučenju, in z manjšimi demonstracijami februarja 1942 pred belgijsko vojašnico, kjer so demonstranti zahtevali bolj človeške razmere za tiste, ki jih je aretirala bela garda. Od teh prvih množičnih demonstracij so se akcije stopnjevale vse do mogočne demonstracije 1. avgusta.

Vsega je bilo v Ljubljani v letu 1943 22 množičnih javnih nastopov proti okupatorju in sicer 6 demonstrativnih komemoracij na grobovih žrtev fašizma, 11 demonstracij za izpust zapornikov in internirancev in 5 propagandnih demonstracij ob večjih porazih sil osi. Pri vsaki demonstraciji so močne vojaške in policijske sile ljudi razganjale na najbolj surove načine, po več desetih demonstrantov aretirale in grozile, da bodo streljale v množico. Za usmerjanje demonstracij pa tudi za zavarovanje starejših in mater z otroki so bile sestavljene posebne ženske borbene skupine, pri demonstraciji 1. avgusta pa je imela iste naloge tudi Narodna zaščita.

Najbolj znane in najbolj številne so bile tako imenovane »ženske demonstracije« za izpust internirancev in zapornikov.

Med 21. aprilom in 21. junijem je bilo pet demonstracij, pri katerih je do 3.000 žena — nekatere so prinesle dojenčke v naročju — pa tudi mladine, starčkov in stark zahtevalo najprej bolj človeško ravnanje z zaporniki in interniranci, kmalu zatem izpust starejših in mater z otroki, nazadnje pa brezpogojen izpust vseh. Te demonstracije so bile pred sedežem visokega komisarja in pred italijanskim vojaškim poveljstvom, dvakrat pa tudi pred škofovim dvorcem, saj se je razvedelo, da je škof interveniral pri okupatorju, naj izpusti iz taborišča tiste, ki so se prijavili za vstop v belo gardo. Pri vsaki demonstraciji je šla k italijanskim oblastnikom in tudi k škofu delegacija žena, ki je izročila pismene zahteve ne le demonstrantk, ki so se zbrale pred palačo, ampak vseh ljubljanskih žena. Škof Rožman se je obnašal do demonstrantk enako kot fašistični oblastniki. Prosil je za pomoč vojske in policije, ki je razganjala demonstrantke z orožjem in pretepanjem do krvi, poklical pa je tudi gasilce, ki so jih razganjali z močnimi curki iz gasilskih cevi.

Najbolj množična in najbolj ogorčena je bila demonstracija 1. avgusta 1943, takoj po padcu fašizma, ko je bilo že videti, da bo Italija prej ali slej kapitulirala. S to demonstracijo je Ljubljana odgovorila na »obvestilo« poveljnika XI. armadnega zbora generala Gambare z dne 30. julija, da razglas Badoglijeve vlade z dne 29. julija o izpustu političnih internirancev v Italiji ne velja za Ljubljansko pokrajino. S tem je postalo izredno pereče vprašanje, kaj bo z interniranci in zaporniki v notranjosti Italije, če se ne vrnejo pravočasno. Okrog 10.000 moških in žensk vseh starosti in poklicev se je zbralo pred sodiščem in zahtevalo takojšen izpust vseh zapornikov in vseh internirancev, preden pride novi okupator. Demonstracijo pred poslopjem so podpirali z glasnimi zahtevami po izpustu tudi zaporniki in sodnih zaporih, ki jih je okrožni komite KPS za Ljubljano že prejšnji večer po tajnih zvezah obvestil o demonstraciji. Tudi pri tej demonstraciji je bilo tako kot pri vsaki dosedanji, oziroma še huje. Ljudi so preteпали, gazili s škornji in najbolj surovo razganjali, zavozili so mednje celo s tanki in oklepnimi vozili. Aretirali so 31 demonstrantov, ki so jih še istega popoldneva obsodili na dolgoletne ječe in takoj odvlekli v italijanske zapore.

Tako številne, tako množične in ogorčene demonstracije mesta, obdanega z žično ograjo, so pokazale, da je stopnja upora v tem letu celo preseгла vzpon in borbenost, ki sta bila tako značilna za leto 1941, čeprav je okupatorjevo nasilje medtem močno poraslo in je imel že zaslonbo v beli gardi.

Novi okupator in domobranci

Ob kapitulaciji Italije in prihodu nemškega okupatorja v Ljubljano bloki v žični ograji tri dni niso bili zastraženi. V teh dneh je odšlo iz Ljubljane več tisoč ljudi. Razen borcev, ki so odšli v Ljubljansko in druge brigade, je odšlo tudi mnogo aktivistov, ki so prevzeli razne odgovornosti v centralnih oblastvenih in političnih forumih osvobodilnega gibanja, po raznih okrožjih in rajonih, precej kulturnikov, novinarjev, velik del tehničnega aparata in mladine. Kmalu zatem se je prebilo iz Ljubljane tudi domala celotno vodstvo ljubljanske partijske in frontne organizacije in Narodne zaščite.

Tiste dni, ko bloki niso bili zastraženi, je šla iz Ljubljane tudi dolga vrsta kamionov in voz, polnih raznega intendančnega blaga, potrebščin za tiskarne in delavnice, radijska oddajna postaja in še mnogo drugega. Ker je bilo v tistih dneh nemogoče izprazniti vsa skladišča, so blago odpremljali še prve dni po ponovni zasedbi blokov delno z zvijačo čez blok, še več pa skozi že pripravljene odprtine v žični ograji.

Zaradi tako množičnega odhoda in odhoda ljubljanskega političnega in vojaškega vodstva, so vse delo v novem okrožnem komiteju KPS, okrožnem odboru OF, v finančno gospodarskem odboru, v tehniki in v drugih forumih v okrožju in na terenu prevzele ženske. Novo ljubljansko vodstvo je delalo v izredno težkih razmerah, saj je moralo na novo vzpostaviti vso organizacijsko mrežo, ženske pa šele usposabljali za težke naloge, ki jih doslej še niso bile vajene. Iz Ljubljane je odšlo do jeseni 1943 že nekaj tisoč ljudi v partizanske enote. Okrog 20.000 jih je bilo po raznih zaporih in taboriščih. In vendar je zaradi idejne moči osvobodilnega gibanja teklo delo naprej, čeprav je bilo zdaj v mestu mnogo manj aktivistov, predvsem pa je ostalo le še malo preizkušenih kadrov.

Ljubljana v tem času ni bila več center osvobodilnega gibanja tako kot v letih 1941 in 1942, bila pa je še vedno zelo važen politični dejavnik. Zato je hotel novi, nemški okupator, Ljubljano čimprej streti z množičnimi aretacijami, mučenjem v zaporih in odgonom v nemška taborišča.

Že 24. septembra — komaj štirinajst dni po okupaciji Ljubljanske pokrajine — so Nemci iz vseh vrst izdajalcev ustanovili Slovensko domobransko legijo. Domobranci so izvajali v Ljubljani še hujše nasilje kot nemški okupator, ki je bil močno zaposlen na frontah in je dopuščal, da so domobranci v njegovem imenu in zanj strahovali mesto. Pod geslom: »Kdor ni z nami je proti nam!« so preganjali vsakogar, ki je kakorkoli pokazal, da je proti domobrancem in proti okupatorju.

V šolah — celo v osnovnih — so uvedli protikomunistična predavanja in izključili vse, ki so se kakorkoli upirali. Zaradi vohunov, ki so jih vzgajali predvsem v srednjih šolah, so bili ponekod izključeni celi razredi, mnogo izključenih dijakov so aretirali.

Tudi v tovarnah in podjetjih so začeli z obveznimi tedenskimi protikomunističnimi predavanji, pri katerih so poveljevali nacionalizem in njegov »pravični družbeni red.« Med delavci, kjer je bila delavska enotnost močno zasi-drana, je bil bojkot predavanj dobro organiziran.

V drugi polovici decembra 1943 so začeli zbirati podpise za tako imenovano »protikomunistično poslanico«, ki je prikazala OF kot zločinsko in barbar-sko komunistično organizacijo, krivo za porušene in požgane domove, talce in izgnane družine. Podpisi — računali so, da bo podpisala celotna Ljubljana — naj bi bili podpora predsedniku pokrajinske uprave Leonu Rupniku in domobrancem pod nemškim okriljem. Podpise so zahtevali z grožnjo zapora, prisilnega dela in celo fizične odstranitve. Toda delavci, uslužbenci in intelektualci so se na razne načine izmikali podpisovanju, tako da so morali rok večkrat podaljšati.

Te njihove »politične akcije« je spremljalo najhujše nasilje. Noč za nočjo so aretirali ljudi, včasih po sto in še več v eni noči. Od oktobra 1943 do maja 1945 je samo domobranska policija aretirala in v zaporih kruto mučila okrog

6.000 Ljubljancev, ki so jih potem Nemci odvlekli v svoja taborišča v Nemčiji, Avstriji, na Poljskem, v Franciji in na Švedskem, 55 pa so jih v letu 1944 ustrelili kot talce v Begunjah.

Domobranci so večino ljubljanskih zaporov spremenili v mučilnice. Najhujše je bilo v prehodnih policijskih zaporih, kamor so vodili zapornike iz vseh zaporov na zasliševanja in mučenje. V bivšem oddelku bolnišnice za duševne bolezni na Poljanski cesti je gospodaril predvsem domobranski »specialni vod«, ki je mučil zapornike z več kot sadističnimi metodami, tak pred osvoboditvijo, v noči med 3. in 4. majem 1945 pa je odvlekel 26 zapornikov in jih po zverinskem mučenju ubil blizu Turjaka Oktobra 1943 so zasedli domobranci tudi Tehnično srednjo šolo. Klet so spremenili v mučilnico, odkoder so odpeljali več desetih ljudi k Sv. Urhu, precej so jih pobili neznano kje. Domobranske mučilnice so bile tudi v Polju, Črni vasi, na Ježici, gradu Lisičje in v samostanu na Rakovniku. Najhujša mučilnica je bila pri Svetem Urhu pri Ljubljani, kjer so domobranci po zverinskem mučenju ubili okrog 250 ljudi. V letu 1944 je domobranska tajna policija »Črna roka« pobila mnogo Ljubljancev v njihovih stanovanjih, druge so odvlekli iz mesta, jih ubili in pometali v Ljubljnico ali Savo, ali jih zakopali kje v gozdovih.

Kljub takemu nasilju Ljubljana do konca vojne ni klonila. Morda se zde akcije iz tega razdobja na prvi pogled manj pomembne, vendar je njihova večina v tem, da so jih izvrševali v veliki večini novi borci oziroma borke, ki so pri vsaki akciji tvegali življenje.

Tudi pod nemškim okupatorjem je bilo še nekaj množičnih akcij. Prva je bila 13. oktobra komemoracija na mestu, kjer so leto dni prej ustrelili 24 talcev za dr. Natlačena. Nemci so še isto noč aretirali okrog 100 ljudi. Izredno množična je bila demonstrativna komemoracija 1. novembra na grobovih talcev, pri kateri se je zbralo okrog 10.000 ljudi, čeprav so jih domobranci razganjali na najbolj surove načine in jih zasramovali. Tudi 1. novembra 1944 je bila na grobovih talcev komemoracija, vendar je bila tokrat udeležba manjša.

Tudi množične napisne in listkovne akcije v tem času niso zamrle. V času najhujšega nasilja so bile to že prave borbene akcije, ki so jih opravljale mladinske skupine in skupine Narodne zaščite ob večjih zmagah partizanskih enot in zaveznikov, 1. maja 1944, ob obletnici velike oktobrske revolucije, ob prodoru Rdeče armade na jugoslovanska tla, ko so po ljubljanskih ulicah raztresli 36.000 gesel s pozdravi RA in ob osvoboditvi Beograda.

Iz vrst mladih delavcev, članov Delavske enotnosti, so bile sestavljene posebne borbene ali udarne skupine, ki so izvrševale v svojih podjetjih sicer manjše, vendar stalne sabotažne akcije. Te udarne skupine so tudi podtikale ilegalne liste v poštne nabiralnike, lepile lepake po najbolj prometnih ulicah — med drugim tudi lepake s poimenskimi seznanji žrtev pri Sv. Urhu — in trosile letake. Samo avgusta 1944 je izdalo ljubljansko vodstvo sedem vrst letakov. Med njimi je bil tudi letak Delavske enotnosti s pozivi na boj proti okupatorju in njegovim hlapcem v nakladi 10.000 primerkov.

Posebnega pomena so bile v tem času množične politične akcije. Uspešen odgovor na podpisovanje »protikomunistične poslanice« je bila kampanja za AVNOJ. Po vseh hišah, tovarnah, delavnicah in ustanovah je bilo v največji tajnosti mnogo sestankov, na katerih so sprejemali resolucije, s katerimi so izražali vso podporo AVNOJ. Podpisalo jih je do 6.000 ljudi. To je bil velik

uspeh, saj so za protikomunistično poslanico kljub hudemu zastraševanju dosegli le okrog 5.000 podpisov. Marca 1944 se je kampanji za AVNOJ pridružilo še populariziranje Slovenskega narodno osvobodilnega sveta — SNOS, ki je zasedal februarja v Črnomlju.

Ob praznovanju obletnice oktobrske revolucije in osvoboditve Beograda je vsakdo, ki se je udeležil sestanka v proslavo obeh velikih dogodkov, dal po eno »števno liro«. Zbranih je bilo okrog 15.000 števnih lir, to se pravi, da je imelo osvobodilno gibanje takrat še toliko članov. Dejansko pa je bilo to število še precej večje. V tem času je bilo namreč že precej skupin in aktivov, ki so zaradi aretacij za daljši ali krajši čas izgubili zvezo z organizacijsko mrežo, vendar so vsi še naprej izpolnjevali svoje naloge v osvobodilnem gibanju.

Na zunaj najbolj vidna je bila množična akcija ob protikomunističnem zborovanju 29. oktobra 1944 na Kongresnem trgu, ki se ga je moral vsakdo udeležiti s kontrolnim listkom. Ko je množica zapustila Kongresni trg, je bil trg na gosto posut z borbenimi gesli proti domobrancem in okupatorju. Popisane in z listki posute pa so bile tudi vse ulice, ki so vodile na mesto zborovanja in ulice v Šiški.

Iz Ljubljane je odšlo v letu 1944 še okrog 200 borcev v partizane. Le redke so še lahko skrivaj prepeljali železničarji, redki so bili tudi tisti, ki so šli s ponarejenimi listinami čez blok. Največ se jih je prebilo skozi žično ograjo, ki pa so jo Nemci in domobranci še bolj zastražili kot prej Italijani.

Zadnje tedne pred osvoboditvijo je preživela Ljubljana v pripravah na prihod partizanov. Čeprav so domobranci in Nemci v veliki »provali« januarja 1945 opomirali več kot 400 ljubljanskih aktivistov, si je organizacija kmalu toliko opomogla, da je bila že marca vzpostavljena nova organizacijska mreža. Na novo so bili formirani tudi oddelki Narodne zaščite, ki so se pripravljali na sodelovanje s partizanskimi enotami v zadnjih bojih za Ljubljano in za čuvanje javnih objektov ob umiku okupatorja in domobrancev. Sleherni človek je imel določene naloge za sprejem partizanov, za vzpostavitev oblasti in za normalizacijo življenja. Tisoče žena je v nočni tišini šivalo dolge zastave, lepilo zastave in pripravljalo transparente. V vsej tajnosti se je pripravljala in tiskala slavnostna številka Slovenskega poročevalca, ki je izšla ob uri osvoboditve.

Vsa v zastavah in cvetju je Ljubljana 9. maja pozdravila borce oficirske šole glavnega štaba NOV in POS, ki so prvi vkorakali v mesto, nato pa še enote 29. hercegovske divizije, 15. in 18. slovensko divizijo. Dan za tem je z enakim navdušenjem sprejela prvo slovensko vlado. Predsednik prve vlade, Boris Kidrič, je dal v svojem govoru Ljubljani vse priznanje, ko je rekel med drugim:

»... V Ljubljani, tovariši in tovarišice, je bilo spočeto tisto ponosno gibanje slovenskega naroda, ki žanje danes svojo popolno zmago... Ljubljani gre danes predvsem zahvala za nastanek in razvoj Osvobodilne fronte. Ljubljani gre predvsem zahvala za njene velike zmage, Ljubljani gre zahvala za nastanek in razvoj partizanstva na slovenskih tleh...«

VIRI IN LITERATURA

I. Viri

1. Pisma med ljubljanskim vodstvom in vodstvom osvobodilnega gibanja Slovenije — arhiv CK ZKS.
2. Jesen 1942. Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. IZDG, Ljubljana 1963, stran 647.
3. Osebni spomini, ki jih je zbrala in jih hrani redakcija Ljubljane v ilegali.
4. Osebni spomini o Ljubljani — arhiv IZDG.
5. Slovenski poročevalec 1938—1941. SKZ, Ljubljana 1951, stran 337.
6. Mlada Slovenija 1941-42.
7. Slovenski poročevalec 1942—45.
8. Ponatis ilegalnih izdaj Dela iz let 1941-1942. CZ, Ljubljana 1942, stran 233.
9. Matija Maležič, Politično organizacijsko poročilo na mestni partijski konferenci za Ljubljano, 5. novembra 1948, stran 54.

II. Literatura

1. France Škerl, Ljubljana v borbi. MO ZB, Ljubljana 1950, stran 37.
2. France Škerl, Ljubljanske srednje šole v letih 1941—1945. Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije, Borec, Ljubljana 1964, stran 237.
3. France Škerl, Prispevki k zgodovini razvoja nasprotnikov OF v letu 1941. Zgodovinski časopis XXI, 1967, str. 69—148.
4. Franček Saje, Belogardizem. SKZ, Ljubljana 1952, stran 641.
5. Štefanija Podbevšek, Sveti Urh. Borec, Ljubljana 1966, stran 632.
6. Tone Fajfar, Odločitev. CZ, Ljubljana 1966, stran 576.
7. Vida Lasič, Svetloba mladih let. Borec, Ljubljana 1962, stran 227.
8. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. I. in II. knjiga. IZDG, Ljubljana 1962, stran 64.
9. Miroslav Luštek, Spomeniki NOB. Umetnostni spomeniki v Ljubljani. Turistično društvo Ljubljane, Ljubljana 1953.
10. Lokalne kronike
  - a) Kronika revolucionarnih let na terenu Dušana Turka-Duleta. TO ZB Dušana Turka, Ljubljana 1957. — b) Spomeniki NOB na Poljanah. Biografija važnih aktivistov, talci in žrtve, obeležja. TO ZB terena 24 talcev, Ljubljana 1960. — c) Mošćanska kronika od leta 1955 dalje. — č) Teren Tabor. TO ZB Tabor.
11. Članki in razprave iz knjig Ljubljana v ilegali I—IV

I. knjiga

Boris Kraigher, Partija je začela boj na položajih, ki jih je ustvarila pred vojno, str. 9—44. — Boris Kidrič, Kratak obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji, str. 45—69. — Lojze Očepek, Iz zapiskov predvojnega partijskega delavca, str. 94—109. — Marica Čepe, Centralna tehnika je zrasla iz predvojne partijske tehnike, str. 201—253. — Miroslav Luštek, Od 25. marca do prihoda okupatorja, str. 306—323. — Janez Vipotnik, Prostovoljci, str. 326—338.

II. knjiga

Boris Kidrič, Kratak obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji, nadaljevanje, str. 14—29. — Vladimir Krivic, O nekaterih značilnostih in problemih ljubljanske organizacije OF v letu 1941, str. 30—71. — Miroslav Luštek, O delu Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet v letu 1941, str. 72—90. — Marica Čepe, Borbene grupe — prve ljubljanske partizanke enote, str. 184—203. — Dr. Metod Mikuž, Narodna zaščita v Ljubljani, str. 204—215. — Dr. Božena Ravnihar, Sanitetna organizacija v Ljubljani v prvem letu osvobodilne borbe, str. 320—334. — Zima Vrščaj, Tihe akcije, str. 421—432.

III. knjiga

Lidija Šentjunc, Partija v borbi za enotnost narodnoosvobodilnega gibanja, str. 12—55. — Dr. Ivo Juvančič, Ograditev Ljubljane z žično ograjo, str. 141—155. — Marica Čepe, Prebijanje okupatorjeve blokade, str. 234—284. — Milan Škerlavaj-Petrač, Centralna tehnika v dobi največjega poleta, str. 412—437. — Darja Ravnihar, Pregled ilegalnega tiska v Ljubljani v letih 1941—1945, str. 472—480.

IV. knjiga

Mira Svetina-Vlasta, Partija in OF v letih 1943—45, str. 11—61. — Vladimir Krivic, V Ljubljani 1943, str. 79—103. — Marica Čepe, Komemoracije in demonstracije v letu 1943, str. 114—159. — Dr. Tone Ferenc, Nemški okupator v Ljubljani, str. 187—229. — Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo, str. 236—292. — Mitja Čepe, Domobranske propagandne akcije, str. 293—319. — Dr. Metod Mikuž, Ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman in njegova okolica v NOB, str. 320—362. — Ivo Svetina, Varnostno obveščevalna služba OF v Ljubljani, str. 363—379. — Dr. France Škerl, Srednjeolci v Ljubljani v boju z okupatorjem, str. 390—423. — Marica Čepe, Ljubljana v zadnjih mesecih pred osvoboditvijo, str. 531—548.

ГОРОД ЛЮБЛЯНА — ПРИМЕР ВСЕНАРОДНОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ

Резюме

По истечении нескольких недель после оккупации Словении в апреле 1941 г. Освободительный фронт словенского народа (ОФ) начал, тотчас после своего формирования, собирать оружие, брошенное капитулировавшими югославскими войсками, для вооруженной борьбы с итальянскими оккупантами. Состоялись первые саботажные акции и стычки с патрулями оккупантов. Летом сопротивление в гор. Любляна создало две специальные военные организации: Народную защиту (НЗ), насчитывавшую к весне 1942 г. около трех тысяч бойцов, распределенных в шесть батальонов, и Службу безопасности и разведки (ВОС), на которую возлагались специфические задачи (подрыв шпионской сети оккупантов, борьба против контрреволюции и п.). В Любляне сперва находилось также Главное командование словенских партизанских отрядов. В первом году оккупации Любляна послала в партизаны 500 жителей, а до окончания оккупации около 12 тысяч.

ОФ располагал в Любляне нелегальной радиостанцией, шестью типографиями и несколькими десятками печатных аппаратов (циклостильной техники). Выпущено печатных изданий: свыше одного миллиона экземпляров нелегальных листовок, полтора миллиона листовок, 52 брошюры и несколько сот поддельных удостоверений для подпольщиков. Поскольку оккупанты вопреки террора, ими применяемого, не постигли желаемого успеха в борьбе с народноосвободительным движением, они в феврале 1942 г. окружили город сплошным и непроходимым проволочным заграждением, укрепленным 69 огневыми точками (бетонными бункерами), чем город был герметически изолирован от окрестностей. Сразу после этой изоляции оккупанты дважды предприняли облавы и в течение одной из них арестовали 20 тысяч жителей. Несмотря на такую блокаду народноосвободительному движению удалось переправить из города много новых бойцов для пополнения партизанских отрядов и большое количество тонн товаров для снабжения военных частей, партизанских больниц, типографий и мастерских. В самом городе ежедневно происходили мелкие стычки; в одном только 1943 году жители организовали 22 массовых демонстраций.

Ввиду капитуляции Италии, 8 сентября 1943 г. Любляна подверглась оккупации германскими войсками. Спустя 16 дней домашние квислинги и предатели создали Словенскую домобранскую легию, проводившую террор хуже оккупантов: ею арестовано 6000 жителей и убито около 600. Однако, Любляна продолжала бороться вплоть до дня освобождения, т. е. до 9 мая 1945 года.

OBRAVNAVA

Matija Žgajnar: Že dalj časa se ukvarjam z raznovrstnimi vprašanji povezanimi z odporniškim gibanjem v Ljubljani, zato mi dovolite, da nekatere ugotovitve povezane z gradnjo bodoče žične meje okoli Ljubljane predočim predvsem v luči italijanskih dokumentov. Pas bodoče žice, kombiniran s sistemom bunkerjev okoli mesta je namreč imel izredno velik pomen za ves potek odporniškega gibanja v Ljubljani. Potem ko so v Ljubljani začeli delovati poglavitni nosilci odporniškega gibanja (KPS, Osvobodilna fronta, vrhovni plenum, glavno poveljstvo) se je Ljubljana v razmeroma kratkem času skoraj v celoti vključila v osvobodilno gibanje proti okupatorju. Mreža odborov OF je malone dosegla vsako hišo in slehernega Ljubljančana, saj je bilo že avgusta 1941 v Ljubljani 300 odborov OF. V tem obdobju klasičnega poleta OF je do prvih podatkov prišla tudi italijanska obveščevalna služba. Njen vohunski center je že 16. junija 1941 zabeležil tole: »V Ljubljani se iz dneva v dan krepi delovanje razsežne komunistične organizacije, ki razpolaga tudi s tiskanim ali ciklostiliranim periodičnim listom v slovenskem jeziku, z naslovom »Slovenski poročevalec«. Tega na veliko razširjajo po Ljubljani in Ljubljanski pokrajini in con, okupirani od Nemcev. Glede na obvestila, ki jih je prejelo poveljstvo, zbirajo komunisti tudi orožje, municijo in organizirajo tajna skladišča.«

Italijanski okupator je torej pravilno ugotovil, da so najnevarnejši komunisti — prve tiralice so izšle že leta 1941 — in je zato tudi vse pomembnejše ukrepe pripisal komunistom. Da ne ponavljam dejstev, ki jih je navedla že tovarišica Čepetova, naj opozorim še na drug italijanski dokument, ki govori o odmevu, ki ga je imel napad Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo. Ob tem dogodku se ustavljam prav zato, ker je gotovo prvorazrednega pomena za nadaljnji potek in razvoj odporniškega gibanja v Sloveniji in Jugoslaviji. Vemo tudi, da je bilo na ta dan ustanovljeno glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet v Bernardovi hiši v Šiški. Poveljnik karabinjerjev Gabriele Pianese je o 22. juniju zapisal tole: »Dejstvo je, da je napoved vojne večina slovenskega prebivalstva sprejela z veseljem, čeprav prikritim ali tudi neprikritim. Največ manifestacij in najpredrznjših pa je bilo v tem času prav v Ljubljani.« In naslednji vojaški bilten z 9. avgusta spet poroča o žalitvah vojakov, sramotanju italijanskega kralja in duceja, o propagandnih napisih, komunističnih znakih, trganju in rezanju telegrafskih in telefonskih linij. Bilten ponovno ugotavlja, da je to delo komunističnih celic in centra, ki ima svoj sedež v Ljubljani. Italijanom je torej v tem času že povsem jasno, da upor vodijo komunisti in da je center odpora v Ljubljani. Sabotažne, razoroževalne in druge oborožene akcije, (narodne zaščite, borbenih skupin in varnostno obveščevalne službe) so prisilile generala Robottija, da je izdal vrsto varnostnih ukrepov. Med drugim je zahteval, da vojaki ne hodijo posamezno in da morajo biti oboroženi. Ljubljana je zares postala fronta, pravo bojišče.

Ko pa je bila 23. septembra 1941 v Tomačevem napadena patrolja 13. artilerijskega polka in isti dan v mestu še trije oficirji divizije sardinskih grenadirjev, je poveljnik divizije Tadeo Orlando ves besen zapisal, da ne more razumeti, da morejo biti možje, ki nosijo epolete sardinskih grenadirjev napadeni in niso v stanju, da napadalca podrejo s kroglo v trebuh. Zato je odredil »vojaki in oficirji morajo biti oboroženi s puško, zvečer pa se morajo izogi-

bati osamljenih krajev v predmestjih, v mesto morajo po trije skupaj z nabiti puškami in morajo streljati pri vsakem vznemirjanju prebivalstva«. Vsakemu vojaku, ki bi ubil napadalca, je obljubil mesec dni dopusta.

Italijanski oblastniki so sprejemali nove in nove ukrepe, izdajali tiralice in razpisovali nagrade za žive in mrtve vodilne komuniste. Dne 11. septembra je visoki komisar izdal odredbo, s katero je uvedel izredno vojaško sodišče in smrtno kazen, 20. septembra je razglasil konfinacijo, 3. oktobra pa je sledil ducejev razglas z 20 členi, ki so postali pravna podlaga za ustanovitev vojaškega vojnega sodišča (Tribunale militare di guerra).

Z bežnim pogledom se ustavimo še na tako imenovanih plebiscitnih akcijah, ki jih je IOOF razglasil za 29. oktober (dan osvoboditve izpod avstro-ogrskega jarma), 1. december (Zedinjenje jugoslovanskih narodov) in 3. januar 1942, razglašen kot praznik v spomin žrtev okupatorja, ki so padle v letu 1941. O manifestaciji 3. januarja imamo ohranjenih dvoje poročil, ki nazorno osvetljujejeta to edinstveno akcijo. Boris Kidrič je 7. januarja zapisal v pismu CK KPJ: »Stvar je krasno uspela. Vse ljubljanske ulice so bile posute s slovenskimi zastavicami s črnim žalnim robom, s pozivom IOOF in črno obrobljenimi listki z imeni Šercerja in Šlandra. Med sedmo in osmo uro pa so bile vse ulice, lokali in gledališča prazni. Stvar je nov plebiscit za Osvobodilno fronto.« In sedaj še poročilo poveljnika kraljevih karabinerjev Brucchiattija o istih dogodkih: »Prebivalstvo zvesto sledi navodilom komunističnega propagandnega odbora, ki ga obvešča z letaki, tajnimi dopisi, periodičnimi publikacijami. Manifestacijo 3. januarja je zapovedala OF in je popolnoma dosegla svoj namen. Javnost se je med 19. in 20. uro v celoti umaknila z ulic.« (IOOF je namreč izdal letak s pozivom, da se javnost od sedme do osme ure zvečer umakne z ulic in s tem vsa Ljubljana manifestira svojo privrženost Osvobodilni fronti.) »Isti dan so našli tudi številne letake z napisi »Slava padlim za Slovenijo« in drugimi propagandnimi gesli. Te manifestacije prirejajo v spomin tistih, ki so jih italijanske oblasti obsodile na smrt zaradi atentatov in prevratnega delovanja. Ljudstvo jih razglaša za mučenike, jim v spomin potresa letake in odgovarja z novimi atentati.« Dvoje kratkih poročil pove veliko.

Zgraditev žične meje in tej sledeče racije sta sprva povsem povezana dogodka. Kaj so hoteli Italijani doseči z obkolutitvijo Ljubljane? Mesto obkoliti z bodečo žico, ga temeljito zastražiti in zapreti, potem pa ga preiskovati po dolgem in počez, toliko časa, dokler ne bi zajeli ne le vseh vodilnih funkcionarjev - komunistov predvsem — ampak tudi vse aktiviste in simpatizerje osvobodilnega gibanja ter hkrati odkrili in zaplenili vsa materialna sredstva, ki jih je zbrala in imela Osvobodilna fronta, od hrane in obleke do streliva in orožja. Ta načrt so začeli uresničevati, brž ko je prvo besedo nad usodo Slovencev v Ljubljanski pokrajini 19. januarja 1942 dobila vojaška oblast oziroma dejansko komandant XI. armadnega zbora, general Robotti.

Mimogrede naj še povem, da so bila med civilno fašistično oblastjo, ki jo je predstavljal visoki komisar Grazioli in vojaško oblastjo, ki jo je predstavljal general Robotti, stalna trenja, kar dokazujejo številna poročila, ki sta jih pošiljala svojim nadrejenim v Rim.

V prvem razdobju je torej žična meja bila provizorična — služila je za zaporo Ljubljane, da je mogel okupator lažje in temeljiteje vršiti racije.

Slo jim je predvsem za to, da bi Ljubljano hermetično zaprli — seveda tudi z močnimi vojaškimi enotami — in jo potem prečesali in preiskali po dolgem in počez, ker so vedeli, da je Ljubljana center uporniškega osvobodilnega gibanja. Pozneje se je vloga bodoče žice vedno bolj spreminjala — postajala je obrambna črta. Pomladanski polet OF in partizanske vojske je pripeljal partizane v neposredno bližino Ljubljane. O tem govori tudi Kardelj v pismu Titu, da so maja 1942 partizanske krogle letele v predmestje Ljubljane. Takrat se je tudi Robotti zavedel moči in nevarnosti partizanske vojske, vendar je računal, da bo partizane ugnal z vojaško silo oziroma z ofenzivo, ki jo je pripravljala na osvobojevo ozemlje in proti NOV.

Računal je, da bo z ofenzivo tako razbil in uničil partizansko vojsko, da ne bo več sposobna za večje akcije. Čeprav je italijanska in belogardistična propaganda širila vesti o popolnem uničenju partizanske vojske, je te vesti najmočneje demantiral bataljon Tomšičeve brigade, ki se je na Beblerjevo povelje prebil v neposredno bližino Ljubljane in konec avgusta 1942 napadel sovražni postojanki v Vevčah in Zalogu. Po tem napadu je Italijane spet zajel preplah in general Robotti je odločil, da začnejo takoj graditi stalno obrambno črto, ki naj prepreči in zaustavi napad partizanskih brigad. V drugi polovici leta 1942 je začel okupator ob žični meji graditi bunkerje — za 30 do 40 mož.

Robotti je ob spoznanju, da partizanska vojska ni uničena, predvideval, da bo sledil napad na Ljubljano. Napad je pričakoval predvsem iz krimske, polhograjske, bizoviške in poljske smeri, hkrati pa tudi vstajo uporniških elementov v Ljubljani. Da bi odstranil nevarnost vstaje v mestu je odredil, da je treba vse aretirane ljudi iz zaporov, ki so čakali na sojenje pred vojaškim sodiščem odpeljati v Italijo. Tako bi se zmanjšalo število tistih, ki bi lahko sodelovali v tem boju za Ljubljano. Obenem je odredil gradnjo in utrjevanje obrambne linije in gradnjo nove vrste bunkerjev, ki so bili usmerjeni proti mestu za boj proti upornikom. Prav tako je odredil nov razpored artilerije — do takrat so bile v Ljubljani samo štiri baterije, s 16 topovi, potem so pripeljali še štiri baterije, skupaj jih je bilo osem — to je 32 topov. Cevi štirih baterij težkih topov so bile usmerjene na partizanske položaje, štiri baterije lažjih topov pa naj bi tolkle v mesto, kjer bi se pojavila žarišča partizanske vstaje oziroma uporniških elementov. Konec leta 1942 je bila žična meja dograjena ter do potankosti izdelan sistem obrambe. Poleg 69 velikih bunkerjev za 30 do 40 mož, so zgradili še 138 manjših bunkerjev, številne pomožne objekte in zgradbe, telefonsko in električno napeljavo, reflektorske postaje, številne strelske järke, obrambne zidove ter krožno pot za obhod patrolj. Širina pasu je bila od 80 do 100 metrov. Nekaj dni po kapitulaciji Italije je žično mejo z bunkerji zasedla nemška vojska in jo prav tako uporabljala za zatiranje narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani.

Viktor Smolej

NARODNOOSVOBODILNI BOJ IN SLOVENSKA KULTURNA TRADICIJA

V svojem referatu hočem govoriti o odnosu osvobodilnega boja do tradicije, pri čemer se omejujem na področje kulture, saj bi bil celoten kompleks vprašanj o odnosih osvobodilnega gibanja do tradicije sploh pač preširok.

Besedo tradicija seveda ne enačim s pojmom konservatizma, t. j. okostenelega ali celo nazadnjaškega odnosa do preteklosti. Kulturni tradiciji oziroma njenemu odnosu do sodobnosti prisojam miselno vsebino, kakor jo je o socialistični kulturi izrekel Lenin: da je namreč nova kultura zakonit dedič vsega resnično lepega in velikega, kar so kulturni delavci preteklosti ustvarili v težkih razmerah duhovnega zatiranja in gmotnega izkoriščanja. V socialistični kulturi postanejo najdragocenejše stvaritve človeškega duha last kar najširših plasti ljudstva. Spoštovanje tradicije in rast iz nje ni vztrajanje pri starih spoznanjih, težnjah in prizadevanjih, ampak samo naravna rast

Iz roda v rod, iz veka v vek

kakor je zapisano na spominski plošči v Prešernovi rojstni hiši v Vrbi.

V vihri časov in stiski vojne nismo bili brez izkrivljenih pogledov na našo kulturno preteklost. Naši odnosi do kulturne tradicije so bili večkrat majavi in nedosledni, večkrat pa si niti nismo vzeli časa, da bi svoj odnos določili. Posamezniki v zaledju in vojski so kulturno tradicijo kratko malo črtali. B. Ziherl je v članku Za pravilen odnos do naše kulturne dediščine, objavljen v Ljudski pravici 28. maja 1944, ožigosal take kulturnike, ki prirejajo slabe mitinge in uvrščajo v njihov spored največ svoja lastna »dela«. Potem je nadaljeval: »In če koga od njih vprašaš, ali ne bi kazalo sem ter tja tudi kaj iz Prešerna, Levstika, Jenka ali iz kakega drugega slovenskega klasika postaviti na spored, ti samozavestno odgovori, da so to zastarele, če že ne kar reakcionarne stvari. Čas da zahteva novih stvari in pod temi novimi stvarmi navadno razume svoje proizvode, v katerih ni ne duha in ne talenta. Proizvode slovenske ljudske tvornosti, narodne pesmi in druge bisere naše folklore ocenjuje ozkosrčno in se pri tem včasih sklicuje na marksizem-leninizem, o katerem razen imena tudi ne ve dosti več. Vsi ti ljudje močno spominjajo na tiste 'pisatelje' žalostnega spomina, ki so včasih v imenu 'proletarske kulture' preklinjali vse, kar je bilo pred njimi v kulturi ustvarjenega, to pa predvsem zato, ker je visoka kvaliteta te kulturne dediščine označila z ničlo brezkvadratno spolzkost in plitvost njihovih lastnih del.«

V svojem referatu hočem nakazati, kako se je naše osvobodilno gibanje vedlo do slovenske kulturne preteklosti. Dosedanja esejistika in znanstveno

razpravljanje o velikem deležu slovenske kulture v osvobodilnem gibanju sta ugotavljala, kako »v programu našega osvobodilnega boja resnično živi visoki politični duh naših treh genijev (Prešerna, Levstika in Cankarja) tvorno stopnjevan v skladu z veličino časa in zrelostjo evropskega človeka.¹ Tako je ugotavljal Josip Vidmar v svojem uvodnem referatu na prvem kongresu slovenskih kulturnih delavcev na osvobojenem ozemlju januarja 1944. Zato se ne mislim ustavljati ob ugotavljanju, kako sta osvobodilno gibanje in osvobodilni boj uresničevala spoznanja in napovedi slovenskih kulturnih delavcev iz preteklosti, ampak prikazati v nekaj konkretnih potezah,

I. kako se je gojilo kulturno izročilo v letih osvobodilne vojne, pri čemer poudarjam zlasti množično osnovo tega spoštovanja pretekle kulturne ustvarjalnosti in njenega najširšega gojenja, in

II. kako je množična pesem osvobodilnega gibanja in boja rastla iz predvojne prepevane pesmi in se zlivala v eno z novo prepevano pesmijo, glasnico idej osvobodilne vojne.

Vprašanji resda obsegata le del kulturne ustvarjalnosti osvobodilne vojne, vendar dovolj za dokaz, da je bil odnos osvobodilnega gibanja in boja do kulturne tradicije pozitiven in napreden.

I

Povezanost slovenske literature z NOB dokazuje med drugim dejstvo, da so nekatere osvobodilne brigade nosile ime po slovenskih pesnikih in pisateljih. Te slovenske vojaške enote so bile brigade Ivana Cankarja, Frana Levstika, Simona Gregorčiča, Srečka Kosovela in Franceta Prešerna. Svoje ime so dobile ob nastanku leta 1942 in 1943.

Partizanski pevski zbor, ustanovljen v Italiji, je nosil ime po Srečku Kosovelu.

Imena slovenskih ustvarjalcev so imele tehnike Cankar, France Prešeren, Kajuh in Aškerc.

V osvobodilnem tisku je nastalo mnogo brošur, ki so prinašale iz slovenske literarne preteklosti zglede dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Knjižice so služile potrebam kulturnih mitingov v vojski in v zaledju, videti pa je treba v njih tudi kulturno žejo, posebno na Primorskem, kjer so od leta 1918 dalje zaradi italijanske zasedbe močno pogrešali slovensko knjigo in slovensko besedo. Take brošure s članki, pesmimi in odlomki leposlovne proze so mogle služiti domačemu in šolskemu branju. Saj na partizanskem ozemlju ni bilo knjig in antologij, ki bi bile mogle zadostiti potrebam pri izobraževanju, branju in recitiranju.

Ob stoletnici Gregorčičevega rojstva so leta 1944 izšle na partizanskem ozemlju tri Gregorčičeve antologije, ki so prinašale izbrane pesnikove pesmi, vsebovale pa tudi kratko življenjepisno in literarnozgodovinsko spremno besedo. Ena teh antologij je bila tiskana.

Za potrebe pevskih zborov je izšla Gregorčičeva pesmarica, ki je prinašala sedem moških in mešanih zborov, besedilo in note.

Slovenci iz jugoslovanske baze v Bariju so dobili zbirko Devet Gregorčičevih, ki je služila podobnim kulturnim in vzgojnim potrebam in namenom.

¹ Josip Vidmar, Srečanje z zgodovino, 1963, 137.

Gradivo, ki je služilo za osnovo govorom in predavanjem o Gregorčiču, je vsebovala posebna brošura z naslovom Simon Gregorčič. Na Primorskem jo je izdalo več ciklostilnih tehnik, dolenjska izdaja pa je bila tiskana.

Ob petindvajsetletnici Cankarjeve smrti je izšla brošura, v kateri so bili naslednji Cankarjevi teksti: pesem Sultanove sandale, črtica Peter Klepec in odlomki iz dramatisiranega Hlapca Jerneja in njegove pravice. Dodana je bila daljša uvodna opomba.

Posebna brošura z naslovom Ob 25. letnici Ivana Cankarja je prinašala gradivo, ki so se ga mogli posluževati predavatelji in govorniki na spominskih prireditvah.

Pisatelj France Bevk je napisal spominska govora, ki sta izšla pod naslovom Ob stoletnici Gregorčičevega rojstva in Ob stoletnici rojstva pisatelja Josipa Jurčiča. Prvi govor je izšel v nakladi 1.700 izvodov kot poseben tisk, medtem ko je spominski govor Jurčiču izšel v posebni brošuri z drugim gradivom, primernim za proslave. V Jurčičevi brošuri je priobčil Bevk odlomek iz Desetega brata, ki ga je sam dramatisiral. Brošura je prinašala tudi odlomek iz Tugomera, in sicer znamenito prerokovanje blazne Vrže, ki je že v mladoslovenski dobi napovedovalo poraz germanstva in zmago Slovanov.

Na robu partizanskega ozemlja so na Muljavi vzdali partizani spominsko ploščo na Jurčičevem rojstnem domu s spominskimi verzi ob stoletnici pisateljevega rojstva. Ploščo so že čez nekaj tednov belogardisti razbili in spominsko knjigo uničili. Ploščo so obnovili s starim medvojnim napisom ob stodeseti obletnici pisateljevega rojstva.

Povezanost s slovensko kulturno ustvarjalnostjo so slovenski ljudje izpričevali še na druge načine. Ob proslavi Gregorčičeve stoletnice so v Brdih, na skrajnem zahodu slovenskega nacionalnega ozemlja, zakurili 55 kresov in priredili 24 proslav. Posebno so Gregorčiča sprejeli Beneški Slovenci, ki so se ga učili na pamet in se ob njem vadili slovenskega branja. Z recitacijami njegovih pesmi so si že tudi upali nastopati na svojih prireditvah in mitingih, saj že sto let pod italijansko državno oblastjo niso uživali najosnovnejših nacionalnih pravic, živeč brez šol in slovenskega tiska.²

Posebno povezanost s slovensko knjigo izpričujejo imena, ki so si jih partizani in aktivisti nadevali iz slovenskega ljudskega izročila ter iz del slovenskih pesnikov in pisateljev. Njim se pridružujejo imena, ki so jih poznali v slovenskih prevodih in filmih iz svetovnega slovstva.

Iz Prešernovega Krsta pri Savici imamo med partizani imena Kajtimir, Droh, Črtomir in Bogomila. Iz Prešernove romance Turjaška Rozamunda si je vzel pesniško ime Oto Vrhunec, samorastniški partizanski pesnik Blaž Ostrovihar, pač po Ostrovharju, »ki so boji mu igrače«. Iz Levstikovega Tugomera sta imeni Tugo in Grozdana. Jurčič je dal iz svoje proze Krjavlja in Domna. Iz Vandotovih mladinskih povesti je prišel Kekec, iz Pregeljevih Komposteljskih romarjev Tajda, iz Cankarjevega Kralja na Betajnovi Nina, iz iste drame ali povesti Na klancu Francka. Iz ljudske pesmi in pripovedi so Matjaž, Peter Klepec, Vida in Majda. Iz Levstika je Krpan. Iz Finžgarjevega romana Pod svobodnim soncem smo imeli partizana Svaruha in množico Iztokov, Radovana,

² Milko Stofa, Med briškimi griči je posijalo sonce, 1963, 83; Beneška Slovenija, Gorica 1950, 97.

Ireno in Ljubinico, tako da je glasilo Prešernove brigade konec januarja 1944 z vso pravico pisalo: »Junaška je ta kača, gibčna, zvita, neuničljiva vojska Kajtimirjev, Iren in Iztokov.«

Od imen, ki so jih slovenski ljudje spoznali, ko so brali prevode iz tujih slovstev ali gledali tuje filme, srečujemo med slovenskimi partizani Karamazova iz Dostojevskega Bratov Karamazovih, ukrajinskega junaka Bohuna iz Sienkiewiczovega romana Z ognjem in mečem, Stjenko Razina in pastirja Kostjo iz ruskih filmov, Švejka iz knjige in različnih dramatizacij, slovaškega hajduka Jánošika iz slovaškega in Tarzana iz ameriškega filma.

Največje spoštovanje in najširše odmeve je imelo v osvobodilnem gibanju in boju in seveda v osvobodilnem tisku življenje in delo Franceta Prešerna.⁹

Prva številka Slovenskega poročevalca, ki je izšla maja 1941, je prinesla uvodni članek Borisa Kidriča pod naslovom Naša nesreča in naša vera. Članek se je končal z navajanjem zadnje kitice Prešernove Zdravljice: »Žive naj vsi narodi«, češ da se bo list v Prešernovem duhu bojeval za nacionalno in družbeno osvoboditev Slovencev in za bratstvo med narodi. Prva dvojna številka Mlade Slovenije, glasila Mladinske OF, ki je izšla novembra 1941, je prinesla članek ob obletnici Prešernovega rojstva, poudarjajoč pripravljenost slovenske mladine, da tudi z žrtvami »uresniči pesnikov politični program, zedinjeno Slovenijo, ki edina more jamčiti tudi za svobodo slovenske kulture.« Proslave Prešernovega rojstnega in smrtnega dne 3. decembra oziroma 8. februarja so postale vseslovenska zadeva. O tem je 1941 priobčl. programatičen članek Slovenski poročevalec 29. novembra pod naslovom Prešernov dan — naš slovenski dan, decembrska številka revije Osvobodilna fronta pa članek pod naslovom Praznik Prešernovega rojstva. V Ljubljani je OF ob teh priložnostih 1941 in 1942 organizirala manifestacije, ki so obstajale v tem, da ob določeni uri ni bilo na ulicah nobenega Slovenca, medtem ko so se po preteku te ure napolnile ceste in javni lokali. Prešernova Zdravljica in Uvod h Krstu pri Savici sta bili v vojni Prešernovi najpopularnejši pesmi in stalno na programu sestankov, mitingov in zborovanj. Od drugih Prešernovih pesmi so bile pogosto recitirane in ponatiskovane pesmi Vrba, Povodni mož, Od železne ceste in nekateri soneti z nacionalno vsebino iz Sonetnega venca. Pesnikova Nova pisarija je dala naslov zbirki partizanske poezije, proze in dramatike, ki jo je v treh številkah izdal IX. korpus na Primorskem. Prešernova pesem postane tisočem tako domača, da jo partizanski humoristi uporabljajo za travestije. Kot udarna gesla in idejne izjave so posamezni Prešernovi verzi in kitice raztreseni po vseh mogočih vojaških in civilnih listih in brošurah vseh slovenskih pokrajin in vseh vojnih let. Kako globoko je Prešeren prodril med ljudi, kažejo tudi pisma talcev in na smrt obsojenih, ki so v svojih poslednjih pismih navajali Prešernove verze ali vsaj misli, ki so jih izvedli iz njegovih verzov.

Kljub vsej priljubljenosti in razširjenosti Prešernove poezije pa osvobodilni tisk ne zaznamuje nobenega razmnoženega izbora iz njegove poezije. Najbolj razširjena izdaja Prešernove poezije je bila miniaturna izdaja Prešernovih pesmi izpred vojne.

Ta žepna izdaja Prešerna je spremljala Josipa Vidmarja, »kakor marsikoga med partizani na vseh potih«, tudi v bosansko Jajce na zasedanje AVNOJ v pozni jeseni 1943. Pokazal jo je hrvatskemu pesniku Vladimiru Nazorju. »Stari

⁹ Viktor Smolej, Prešeren in narodnoosvobodilna vojna, Kronika 1955, 5—14.

hrvatski poet je nekaj časa molče listal po knjižici, nato pa se je obrnil k svojim tovarišem in dejal: ‚Pomislite, kaj lahko povzroči takale knjižica pesmi. Tale je ustvarila slovenski narod. Brez nje bi ga ne bilo.‘⁴

Igralec Jože Tiran, ki je prišel poleti 1943 na partizansko ozemlje Dolenjske, pripoveduje, kakšen uspeh je doživel z recitacijami pesmi in proze iz slovenskega slovstva. Tu se je srečal z generalom Jako Avšičem, znanim vojakom iz osvobodilnega boja, ki je igravcu povedal: »Veste, tudi jaz nosim s seboj tole knjižico, sedem včasih na kako skalo ali štor, pa prebiram.« Igravec nadaljuje: »Pogledal sem — v rokah je držal drobno knjižico, ki jo je izvlekel iz gornjega žepa svoje vojaške obleke. Bile so poezije Franceta Prešerna.«⁵

Metod Mikuž pripoveduje iz okolice Karteljevega v začetku junija 1943 o padlem komandantu, ki je tudi nosil s seboj Prešernove poezije, »vsakemu takratnemu partizanu dobro znano rdečo knjižico«. Ko so komandanta pokopali, so v štab brigade prinesli pokojnikovo zapuščino, »v robec zavito listnico in ... rdečo knjižico Prešernovih poezij. Vse je bilo okrvavljeno, tudi Prešeren. Na za spoznanje bolj rdeče platnice se je ujela temnejša komandantova kri v velikih lisah, zašla pa je tudi v knjižico samo. Zalila je ves Sonetni venec, in ko smo knjižico z vsem spoštovanjem odpirali, smo morali paziti, da listov nismo strgali, kajti včeraj še živa kri, polna življenja, mladosti in neugnane sile in želje, prinesiti boljše in lepše življenje svetu in sebi, se je strdila in dobesedno zapečatila največjo in najlepšo slovensko pesem.«⁶

Celotnih poezij Franceta Prešerna ali večjega izbora njegovih pesmi osvobodilni tisk ni izdal, oskrbel pa je dvoje lepotnih izdaj Zdravljice.

Skozi vse leto 1944 je partizansko ozemlje proslavljalo stoletnico Prešernove Zdravljice, te marsejeze osvobodilnega gibanja. Za to spominsko obletnico je izšla množica spominskih člankov, najznamenitejši pa sta ilustrirani natis pesmi v Triglavskih odmevih in bibliofilska gorenjska izdaja.

Triglavski odmevi so izhajali kot glasilo XXXI. divizije na Cerkljanskem. Zdravljico, ki je izšla v eni izmed številčk tega vojaškega obdobja, je ilustriral Dore Klemenčič-Maj. Oblika ciklostilirane publikacije je bila folio, kar je omogočilo celostranske ilustracije. Na naslovni strani ovitka je upodobljen doprsno France Prešeren s čašo v roki. Črtež je izveden v črnem. V rdečem tisku je v spodnjem levem kotu zapisano, da je številka izdana »v proslavo stoletnice Prešernove Zdravljice«. Na štirih listih je priobčenih v rdečem tisku osem kitic Zdravljice, okvir in dno pesmim pa ustvarjajo Majeve ilustracije. Te ilustracije predstavljajo slovensko pokrajino, moško postavo, ki si trga suženjske okove, kmečko dekle in fanta partizana ter družbo, sedečo za mizo, ob kateri stoji Prešeren. Praskanje ilustracij v ciklostilno matrico, dvobarvno odtiskovanje, pomanjkljiv material in ves nemir v stalni ogroženosti so predstavljali izredne težave pri izdaji tega tiska. Delo je bilo napravljeno konec februarja in v mesecu marcu 1944. Te cerkljanske Zdravljice je izšlo okoli 200 izvodov.

Najlepši partizanski tisk je gorenjska izdaja Prešernove Zdravljice, ki bi jo šteli med bibliofilske publikacije, tudi če bi bila izdana v mirnem času. Publikacijo je izdal »Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko ob stolenici Prešernove Zdravljice 1844—1944«. Izdelala sta jo Marijan Šorli-Viher in Janez Vidic-Janez, opremila in tiskala pa v 1.500 izvodih tehnika TRILOF blizu vasi

⁴ Josip Vidmar, Srečanje z zgodovino, 1963, 136.

⁵ Jože Tiran, Iz spominov na prva srečanja s partizani, Obzornik 1951, 159.

⁶ Metod Mikuž, Prešeren in partizani, Primorski dnevnik 22. februarja 1948, št. 828.

Davča pod Blegošem. Na naslovni strani ovitka je Prešernov portret in naslov pesnitve. Celotna zbirka je natisnjena dvodelno: k enemu velurnemu papirju, na katerem so v rdečem tisku natisnjene ena kitica ter v zlatu dve vinjeti, ena nad besedilom, druga pod njim, se stalno družijo po en list s celostranskim, črno odtisnjanim linorezom, ki predstavlja po en prizor iz slovenskega življenja v miru in vojni. Osnutki in linorezi, ki sta jih pripravila arhitekt Šorli in slikar Vidic, so nastali novembra in decembra, tisk pa je bil opravljen med 11. in 21. decembrom 1944. Tehnika, ki je razmnoževala to bibliografsko Zdravljico, je ob pomanjkljivem tiskovnem gradivu in ob nepretrganem razmnoževanju drugega nujnega osvobodilnega tiska posvetila publikaciji vso skrb in prizadevnost. Stavek v črni, rdeči in zlati barvi, izvirni odtisi z linorezov ter vezava morajo še danes zbuditi občudovanje. Gorenjska izdaja je dokument izredne partizanske kulture, najintimnejše povezanosti udeležencev osvobodilnega boja s slovensko lepo besedo in pričevanje o najgloblji prepletenosti slovenske tradicije z osvobodilnim bojem.⁷

Najvidnejši izraz odnosa osvobodilnega boja do Prešerna je razglasitev Prešernovega smrtnega dne za vseslovenski kulturni praznik. Predsedstvo SNOS je 8. februarja, dan smrti pesnika Franceta Prešerna, razglasilo za kulturni praznik po vsem ozemlju Slovenije, praznuje pa naj se povsod, kjer živijo Slovenci. V proslavljanje Prešernovega praznika naj se vključijo šole, gledališča, radio, listi in vse prosvetne organizacije in ustanove. Tedaj naj podeljujejo nagrade za prosvetno in umetniško delo v preteklem letu. Svojo odločbo o Prešernovem kulturnem prazniku je predsedstvo objavilo 28. januarja 1945 z radiogrami in po kurirjih, 3. februarja pa v osrednjem glasilu Slovenskem poročevalcu. V nekaj dneh so vrgle tehnike na svetlo nove skladbe, izšla je brošura z gradivom za proslavo pod naslovom Prešeren, glasnik naše borbe in naše svobode in po listih so izšli članki posvečeni slovenski kulturi in Prešernu. Tako so meseca februarja 1945 proslavile Prešernov dan vojaške enote, prosvetne organizacije, pisatelji, šole in gledališke skupine po vsem osvobojenem in pol osvobojenem slovenskem ozemlju.

II

Skupno življenje v vojaških enotah je dajalo pobudo, da so partizani v prepevani pesmi izpovedovali svoje prepričanje in svoja čustva. Množična pesem je bila potrebna in naravna na prireditvah in mitingih v vojski in zaledju. Prepevana pesem je bila glasnica ljudi v taboriščih in zaporih.

Pevski repertoar osvobodilnega gibanja je zelo različnega izvira. Naše ljudstvo zelo ljubi petje, zato je vključilo v partizansko prepevano pesem mnogo besedil in napevov, ki so živeli v njem, skušalo pa tudi za nove potrebe ustvariti nova besedila, ki bi izražala novi čas in novega duha.

Številne pesmi, ki so do neke mere izražale miselnost in čustvo osvobodilnega gibanja in boja, so nastajale že v dobi političnega prebujenja v 19. stoletju, ko se je začela ustvarjati slovenska posvetna pesem v okviru čitalnic. Vzporedno s pesmimi, ki so se rodile za čitalniški krog, so živele pesmi starejšega nastanka, iz narodnega izročila. Opevale so ljubezenske, domovinske in vojaške teme. Ob cerkvenih pevskih zborih, ki so delovali v župnijskih sredi-

⁷ Glej opombo 3.

ščih, in ob čitalniških zborih, ki so rasli v meščanskih krogih podeželskih trgov in mest, so se konec stoletja ustanavljali v mestih in industrijskih krajih tudi zbori, ki so gojili delavsko pesem. Pevska kultura meščanstva, kmečkega podeželja in delavstva je oblikovala družbeno ustrezno pesem, ki se je napajala iz slovenske tradicije ter rasla ob izvirnem slovenskem ustvarjanju in ob prevzemanju in prirejanju tuje.

Stari pevski repertoar novim potrebam in razpoloženju vojnih let nikakor ni mogel povsem ustrezati in ga je bilo mogoče prevzeti le deloma. Času in potrebam je mogla zadostiti le ustrezna priredba. Napev je ostal isti, staro besedilo pa je bilo mogoče primerno dopolniti in prirediti. Poleg starih pesemskih besedil so seveda prihajali iz sveta teksti, nastali v letih same vojne, zlasti iz kroga vojsk in narodov, ki so se z nami bojevali na isti strani proti fašizmu in nacizmu. Enako so nastajala nova besedila in zanje novi napevi v slovenskem krogu, pesmi, ki so mogle najbolj ustrezati novemu mišljenju in novemu razpoloženju.

Najhitreje in najprej so neznani prirejevalci partizani prirejali stare prepevane ljudske pesmi, to je, podstavljali melodijam nova ali rahlo prirejana besedila.

Po stari vojaški pesmi Regiment po cesti gre je nastala taka kontrafaktura, ki se ji prvi stih glasi:

Partizani v gozd gredo.

V partizanski četi fantič prepeva na glas,
saj gre v borbo za slovensko vas.

Tudi tu daje dekle fantu pušeljč bel, plav in rdeč, da ga ponese
skoz viharje in kri
v lepše, svobodne, presrečne dni.

Ljudska pesem iz avstrijskih časov pripoveduje, kako hoče pobiča, ki

je star šele osemnajst let,
cesar k soldatom imet.

Naša kontrafaktura je samo rahlo spremenjena in pravi:

Pobič star šele osemnajst let,
Hitler me hoče k soldatom imet' itd.

V tretji kitici je izpovedana misel o smislu boja iz novega občutja in hotenja. Verzi pravijo:

Ne bom krvavel za gosposki profit,
za delovno ljudstvo bom šel se borit,
da delavec, kmet, slovenski ves svet
iz težkih verig bo otet.

Kakor je iz navedb pesmi Pobič sem star šele osemnajst let razvidno, da je besedilo nastalo na ozemlju, ki ga je zasedel hitlerjev nacizem, je iz nekaterih drugih kontrafaktur in priredb zanesljivo mogoče soditi, da so teksti nastali na Primorskem.

Po Gregorčičevem Veselem pastirju, ki se začena z verzoma:

Z zakriviljeno palico v roki,
za trakom pa šopek cvetic,

je nastala pesem, katere prva kitica se glasi:

Nabasano puškico v roki,
pištolo in bombo za pas;
partizan v planini visoki
za boj sem pripravljen vsak čas.

Naslednje besedilo je zelo prosto in se ne drži Gregorčiča. Zadnja kitica pa je spet zelo razločen odmev Veselega pastirja:

Nikdar partizanske zastave
za sužnje življenje ne dam,
in rajši kot klonil bi glavo,
življenje za svobodo dam.

Napev je melodija, ki jo je ljudstvo na Primorskem posvojilo.

Po ljudski pesmi Ciganska sirota je nastal Primorski partizan. Ljudska pesem ima štiri variante, melodija pa je vsem inačicam skupna. Prva kitica pravi:

Sirota jaz okrog blodim,
ubog cigansk' otrok,
v samoti tihi se solzim,
kjer čuje me le Bog.

Prva kitica partizanske priredbe se glasi:

Po hribih jaz okrog blodim,
od doma sem pregan;
ker ljubim ves slovenski rod,
postal sem partizan.

Že samo primerjanje prvih dveh kitic izvirnika in kontrafakture kaže močno spremenjenost in različnost besedila. Vendar kontrafaktura ohranja v jedru osnovno, otožno, kar sentimentalno občutje izvirne ljudske pesmi. Najmočnejše je misel boja za narodno svobodo izražena, seveda neodvisno od izvirnika, v končni kitici, ki se glasi:

Al' ena misel še živi,
da narod vstaja spet.
Na vzhodu zarja že žari,
prihaja novi svet.

Veliko ustrežnejše so seveda bile pesmi, ki so pred vojno zrasle iz revolucionarnega prepričanja in čustvovanja v krogu partijskih delavcev in simpatizerjev revolucionarnega gibanja. Te protestne pesmi niso potrebovale preuredb, kvečjemu dopolnil v duhu osvobodilnega gibanja.

Leta 1933 je nastala med pevci pevskega zbora v Gradacu v Beli krajini pesem Kosec koso brusi. Avtor besedila ni znan. V napevu moremo zaslediti odlomke po naših starejših ljudskih pesmih kot so na primer:

Reka, Trst, Gorica —
naša je pravica,

in odlomke novejših napevov. Pesem je postala neke vrste ljudsko-frontovska himna kmečkih množic, zlasti, ko jo je 6. marca 1936 kot posebno prilogo natisnila Ljudska pravica. Pred Bilečanko je bila to najbolj razširjena revolucionarna pesem na našem podeželju.⁸

Bilečanka je nastala v taborišču v hercegovski Bileći, kjer so bili internirani jugoslovanski, tudi slovenski partijski aktivisti. Imeli so dva pevska zbora, slovenskega in srbskega. Ko se je bližal 1. maj 1940, je nekdo predlagal, naj bi sami ustvarili pesem, ki bi jo zapeli za delavski praznik. Milan Apih, ki je bil pevovodja slovenskega zbora, je v nekaj dneh spesnil besedilo in po neki poljski jetniški pesmi pripravil ustrezen napev. Besedilo se mu je izlilo iz okolja in srca, v senci

pušk in bajonetov,
sredi mrkih straž,

»v skladu z ritmom naših trudnih, spotikajočih se korakov po golem hercegovskem kamenju.«⁹ Pesem so zapeli na taboriščni proslavi 1. maja 1940 in ji dali ime Bilečanka. Tekst z zapisom napeva so spravili v mesto, od koder se je v prepisih širil dalje. Po Jugoslaviji so ga zanesli tudi izpuščeni interniranci. Bilečanka se je razširila po vsej Jugoslaviji, posebno še med osvobodilnim bojem, kot množična pesem, od Jugoslovanov pa prešla k Albancem, Madžarom in Bolgarom.

V Sremski Mitrovici je v kaznilnici 1937 nastala pesem Nabrusimo kose. Ko so tu 1936 koncentrirali politične kaznjence komuniste, se je po uspehah gladovnih stavkah razvilo v kaznilnici zelo živahno kulturno življenje. Med posameznimi sobami se je razvilo tekmovanje tudi v tem, katera soba bo sestavila in uglasbila najlepšo pesem. Bil je to čas, ko se je krepil odpor proti kraljevi diktaturi in so se tudi kmečke množice približale in pridružile KP. Od pesmi, ki so bile obče znane in prepevane med političnimi zaporniki, nava-ja Milan Apih pesmi internacionalo, Bratje, le k soncu, svobodi, Kosec koso brusi, Le vkup, le vkup, uboga gmajna in marsikatero rusko in špansko. Apih je napisal besedilo za novo pesem Nabrusimo kose in zanjo priredil neko poljsko borbeno melodijo. Kakor Bilečanka je kmalu tudi ta nova pesem postala last jugoslovanskih delovnih množic, v vojnih letih pa poleg gori omenjenih ena najbolj prepevanih pesmi, zlasti med kmečkim slojem.¹⁰

Na Primorskem, kjer so najprej od Slovencev uživali »blagodati« fašizma, je v letih po prvi vojni nastalo nekaj iredentističnih pesmi, deloma že na osnovi popevk in političnih bojev pod Avstrijo, ki so izražale voljo po nacionalni svobodi in napadale fašizem. Nekatere teh protestnih pesmi so mogle služiti kot osnova za partizanske priredbe. Pesmi, ki so bile naslovljene na Mussolinija,

⁸ Ivan Kreft, Ob naprednem tisku, NRazgl 28. julija 1962.

⁹ Milan Apih, Sredi pušk in bajonetov, 1962.

¹⁰ Josip Ribičič, Partizanske pesmi, 1966, 17-18.

so mogle živeti dalje v letih osvobodilnega boja, prepevali pa so jih seveda najbolj na Primorskem. Taka je npr. pesem o Mussoliniju, kralju fašistov, ki je iz strahu pred atentati šel na manevre z oblečeno železno srajco. Pesem je nadaljevala:

Al' je nor, al' je nor,
da je dal to srajco gor!
Saj mu to, saj mu to
pomagalo nič ne bo.

Take in podobne zabavljivke so pobudile nadaljnje partizanske satirične pesmi in skeče na duceja in führerja.

Iz časov po prvi vojni izvira pesem *Ven z njimi, ven z njimi*, naslovljena na Italijane na Primorskem. Pesem so prevzeli z napevom in domala nespremenjenim besedilom tudi partizanski pevci, zatrjujoč, da je Primorska slovenska, da je slovenska tudi Koroška in da brez Slovencev ni ne Primorske ne Koroške. Refren *Ven z njimi, ven z njimi* je glasbeno uporabil Karel Pahor v svoji uglasbitvi Seliškarjeve pesmi *Na juriš, na juriš*.

Na osnovi ljudske pesmi je že v prvi svetovni vojni nastala priredba vojaške pesmi *Tam na črni gori*. Pesem pripoveduje o ranjenem vojaku, ki naroča prijateljem, kako ga naj pokopljejo. Štrekelj v svojih Slovenskih narodnih pesmih navaja več inčič tega motiva. Partizanska priredba te vojaške pesmi je nastala pozimi 1941/1942 v neposredni bližini Ljubljane, na Pugledu, kakor pravi prvi verz:

Tam na Pugled gori.

Včasih so se oblikovalci pesemskega besedila naslonili na slovensko literarno predlogo. Tako so nastale nekatere partizanske pesmi ob stari ali novi melodiji z besedilom, ki je bilo prirejeno za novo prepevanje.¹¹

Belokranjsko dekle je 1944 priredilo po Stritarjevi pesmi *Junak in lastovka* iz cikla *Raja* novo pesem, ki ji je dalo naslov *Vrnitev*. Namenila jo je pevskemu zboru mladenk v Beli krajini in dirigent tega zbora Makso Pirnik jo je uglasbil. Vendar pesem ni našla poti iz ozkega kroga, kateremu je bila namenjena. Prirediteljica je Stritarjevo besedilo močno krajšala. Namesto turške roke, ki je po Stritarju pokončala dom junaku in lastovki, pravi novo besedilo, da so dom pokončale tuje oziroma laške roke.

Zelo zanimive razglede za ugotavljanje, kako je živela in oživiljala slovenska kulturna tradicija v partizanski prepevani pesmi, odpira Pesem partizanske žene ali matere, ki jo je priobčil Slovenski poročevalec 8. februarja 1942 in so jo tedaj prepevali na partizanskem ozemlju Dolenjske. Ob objavah v partizanskih pesmaricah je bilo ponovno zapisano, da je napev angleški, da je partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi itd. V resnici gre za slovensko izvirno besedilo in za izviren slovenski napev. Pesem je nastala ob Pastirici, ki jo je Sardenko 1910 objavil v *Domu in svetu*, vključeno v ciklus *Selske pesmi*. Sardenkova pesem je vložna ljubezenska pesem o pastirici nad vasjo, ki si želi k pojočemu pastirju v nižino. Ko pa se ji želja izpolni in se omoži

¹¹ Viktor Smolej, Nekaj predlogov za slovenske partizanske pesmi, Slavistična revija 1963, 199–206.

v dolino, spet s hrepenenjem zre v planine in si želi nazaj. V partizanski priredbi Sardenkove pesmi so izražene misli in želje mlade matere ali žene, ki gleda iz doline v gore, kjer se ji bojuje mož za svobodo. Prirejevalec je spretno spremenil in dopolnil besedilo, da je ustvaril času primeren in ustrezen tekst, dasi ni znal biti tako zgoščen kakor Sardenko.

Še globlje korenine ima pesem, ki se v partizanski varianti začenja s stihom

Stoji na gori partizan.

Nekateri muzikologi menijo, da je to »partizanska varianta stare slovenske ljudske pesmi«.

Besedilu je po vsej verjetnosti iskati osnove v umetni slovenski pesmi. Janez Ev. Krek je pod psevdonomimom J. Slemec objavil 1893 v Domu in svetu pesem Lovčeva oporoka. V pesmi mlad lovec posluša na gori glasove zvonov, ki done iz doline in naznanjajo, da njegovo nekdanje dekle stopa pravkar pred oltar z drugim. Vendar lovca ne zmagata žalost in malodušje. Oženil se bo z ljubico planino in njegova puška bo iz gore oznanjala njegovo poroko z njim.

Prva kitica partizanske priredbe se v eni mlajših inačic glasi:

Stoji tam v gori partizan,
ozira se v daljavo,
trdo mu puško stiska dlan,
šel v borbo bo krvavo.

Za primerjanje navedimo prvo kitico literarne predloge:

Stoji na gori lovec mlad,
v dolino se ozira,
z desnico briše si solze,
levico v puško upira.

Zveza med Slemčevo in partizansko pesmijo je v prvi kitici očitna, vse druge kitice partizanske pesmi se s prvotnim besedilom docela razhajajo. Lahko mogoče, da se Krekova pesem naslanja na kakšno že obstoječo ljudsko pesem o lovčevi ljubezni, opevajočo gorenjski motiv divjega lovca. Ker je Slemčeva pesem ob svojem nastanku verjetno že imela svoj napev, se je mogla hitro razširiti po gorenjskem podeželju. Tako je bila po svojem besedilu in svojem napevu na voljo partizanskemu prirejevalcu.

Iz knjige se je že pred vojno začela širiti po kmečkih in delavskih naprednih društvih pesem *Le vkup, le vkup, uboga gmajna*, ki jo je spesnil Mile Klopčič po domenu z Bratkom Kreftom. Ko je Krefit napisal dramo *Velika puntarija*, je potreboval pesem, ki naj bi jo prepevali puntarji v nekaterih prizorih. Obrnil se je za to na Klopčiča. Klopčič je že dolgo poznal pesem nemških kmečkih puntarjev iz 16. stoletja. Vzel je stari nemški napev in mu napisal slovensko besedilo. Tri kitice je spesnil Klopčič, četrto pa Krefit. V knjigi je izšla *Velika puntarija* 1937 in je poleg pesemskega besedila prinesla tudi napev. Drama pred vojno sicer ni bila igrana, vendar se je pesem z napevom iz 16. stoletja hitro razširila. Tudi v partizanih je bila ponovno izdana v številnih pesmaricah

OPOMBE

Avtor je v referatu porabil nekatere odstavke iz svoje knjige Zgodovina slovenskega slovstva, VII. knjiga, ki je v tisku za založnico Slovensko matico. Gre za odstavke ali posnetke iz poglavij Tradicija, Jezik, Posebni uspehi osvobodilnega tiska in Prepevana pesem.

THE NATIONAL WAR OF LIBERATION AND THE SLOVENE CULTURAL TRADITION

Summary

The treatise is based on some of the chapters from the author's book »The History of Slovene Literature«, volume 7, and describes the relationship between the National War of Liberation and cultural tradition. The author believes that the new culture is the heritage of all that was beautiful and great in our cultural past. The relationship between the National Liberation Movement and the Slovene cultural past is summed up, especially the strengthening of cultural tradition during the War of Liberation — e. g. the growth of popular songs of the Liberation Movement and War from songs sung before the war. Partisans and activists chose their names (Iztok, Matjaž, Peter Klepec, Črtomir) from the works of cultural classics. Five partisan brigades and some underground presses were named after Slovene classic writers; on the anniversaries of their births and deaths, brochures, song-books and anthologies of Gregorčič, Jurčič and Cankar were published. The highest respect was paid to Prešeren. The anniversaries of his birth and death were celebrated in the whole of Slovenia and the presidium of SNOS (Slovene National Liberation Council) proclaimed the day of his death a Slovene cultural holiday.

The second part of the treatise demonstrates by examples how, during the National War of Liberation, folk songs were given new or partly changed texts and melodies, without losing the characteristics of folk songs. The treatise also presents songs which grew from the revolutionary feelings of the Party workers and sympathizers of the revolutionary movement and were sung even before the war.

OBRAVNAVA

France Filipič: Predvsem sem se oglasil ob izrednem nastopu tovariša Viktorja Smoleja, ki je požel splošno odobravanje, vendar bi rad njegove navedbe še po svoje dopolnil. Pesem, takšna kakor je živela v revoluciji, in to predvsem v Sloveniji, kar poudarjam, vsekakor ni imela samo osnovnih prvin, kot jih je tovariš Smolej predstavil v tem, kako je rastla v organizmu tega naroda, udeleženega v osvobodilnem boju, temveč je imela še neko drugo dimenzijo. To je izrazita dimenzija internacionalizma, kar seveda dopolnjuje Smolejeve navedbe. Če si ogledamo partizansko pesem, kako je živela, vidimo, da je koreninila v tem internacionalizmu predvsem v dveh dogajanjih: prvo je španska državljanska vojna, drugo revolucionarni vplivi oktobrske revolucije

oziroma procesi v Sovjetski zvezi v njenem revolucionarnem razvoju. Pesem španske državljanske vojne se je v tekstih, kakor so v Španiji nastajali, neposredno ali pa motivno prenašala v slovensko pesem osvobodilnega boja. Revolucionarni vpliv iz SZ pa se kaže na podoben način kakor vpliv španske državljanske vojne. Za prvo so značilne pesmi, od katerih so nekatere nastajale na pohodu II. grupe odredov. Ohranjene so v prvotnem zapisu v beležki Mitje Ribičiča in so sedaj v celjskem muzeju revolucije. V sklopu tehnike II. grupe odredov in zlasti ob pobudah političnega komisarja II. grupe odredov Dušana Kvedra je nastajala vrsta pesmi, ki se motivno ali tudi po glasbeni plati nanašajo na pesmi, ki so nastajale v Španiji. Ta internacionalizem slovenske pesmi pa seveda ne živi šele od leta 1941, temveč ima svoje korenine že nazaj. Tako nastajajo v procesu revolucionarne tradicije razne pesmi, kot recimo Kosec koso brusi in druge, že davno prej v celotnem revolucionarnem gibanju na Slovenskem. Zdi se mi potrebno, da ob vsem povedanem in zlasti ob razlagi tovariša Smoleja poudarimo tudi to internacionalistično plat pesmi revolucionarnega boja na Slovenskem.

Drugo, na kar bi rad opozoril, ko raziskujemo etične in moralne prvine narodnoosvobodilnega boja in ljudske revolucije: najbrž pri tem ne bomo mogli mimo nekega svojevrstnega dokumenta, mimo poslovilnih pisem na smrt obsojenih. Ni še tako dolgo, kar je v Sloveniji izšla publikacija, ki obsega 300 do 400 strani, od tega polovica faksimilov originalov. Pripravila in izdala sta jo Muzej narodne osvoboditve v Mariboru in Muzej ljudske revolucije v Celju, založila pa založba Obzorja v Mariboru. V publicistiki, ki je potem obravnavala izdajo te knjige in v njej objavljena pisma, je bilo ponovno poudarjeno, da je to osnovni dokument slovenske biti, kakor se je kazala skozi revolucijo. Opozoril bi samo na en element, ki tako izrazito izstopa v teh pismih — in to je element narodnega ponosa. Vsa ta pisma so mogočna, živa, neposredna, trdna, polna zaupanja in polna vere v bodočnost, ne samo v osvoboditev slovenskega naroda, temveč zelo pogosto tudi v lepši svet, ki naj bi se nekoč rodil. Ta izraz »lepši svet« ponavljajo usta preprostega človeka — mnoga pisma so napisali preprosti ljudje, ki so jih neposredno z njihovega delovnega mesta odpeljali na morišče. V teh zadnjih urah svojega življenja so izpovedali svojo resnico. To ni bil miting, to ni bila predstava, to je bilo slovo od življenja. V tem slovesu od življenja so izpovedali svojo najglobljo vero, mogočno vero, živo zaupanje v osvobodilni boj, ki se prikrito — treba ga je znati brati — kaže tudi v pismih, ki so uradno šla skozi okupatorjevo cenzuro. V prvih dveh letih vojne je namreč okupator delno dovoljeval pisanje poslovilnih pisem, ki naj bi pravzaprav imela nek zastrašljiv vpliv. Zaupanje v osvobodilni boj pa se bolj odkrito kaže seveda v pismih, ki so obšla cenzuro in ilegalno prišla ljudem zunaj zavora v roke. Navedel bom samo en stavek iz poslovilnega pisma Jožeta Fluksa, komunista, ki se je v ilegalnem pismu obrnil na svoje domače preden je bil ustreljen kot talec leta 1942: »Ne žalujte za menoj, bodite hrabri, kakor sem hraber jaz.« To je jedro pisma, pozdrav. Menim, da ta stavek odkriva vso silovito moč naše revolucije, vso silovito moč človeka, ki je stal pred obličjem smrti. Tako je dokument, ki nam je v ponos in ki daje vpogled v globoke etične prvine naše revolucije. To je podobno najti pravzaprav pri vseh narodnih in narodnosti Jugoslavije, tu pa se kaže še v prav posebni luči.

Še tretje je, kar bi rad prav na kratko omenil. Ob vseh razpravah, kakor so potekale in še bodo, se mi zdi, da nikakor ne smemo pozabiti na boj Jugoslo-

vanov v taboriščih, v enotah, ki so delovale zunaj Jugoslavije, pa tudi na boj mnogih prisilno mobiliziranih v okupatorskih enotah, kjer so s svojimi sabotažami in ilegalnimi obveščevalnimi zvezami po svoje prispevali v tej vojni. Vemo, da so prav nekateri ljudje iz severovzhodne Slovenije na vzhodni fronti ob svoji povezavi z rdečo armado odigrali pomembno vlogo, izredno pomembno vlogo, kar je delno tudi razvidno iz zgodovine sovjetske domovinske vojne. In ob tem boju zunaj meja Jugoslavije bi rad izluščil njegovo svojevrstno črto, ki se kaže v njegovi spontanosti. Ta spontanost se je kazala zlasti marsikje v taboriščih, pa tudi drugod, kjer ljudje marsikdaj niso imeli neposrednega stika z vodstvom osvobodilnega boja, pa so vendar v veliki večini prehajali na njegovo linijo, na linijo revolucije, kakor je bilo značilno za gibanje v sami Jugoslaviji. Zdi se mi, da se tudi v tem kaže posebna veličina, posebna moč naše ljudske skupnosti, skupnosti, ki se ni porajala in porodila iz leta 1941, temveč ima dolgo revolucionarno tradicijo za seboj. Navsezadnje je vendar Prešeren pred revolucionarnim letom 1848, tako zgodaj zapel: »Žive naj vsi narodi, ki hrepene dočakat dan, da koder sonce hodi, iz sveta bo prepir pregnan.« Davno izročilo njegove Zdravice je komunistična partija Slovenije na svojem ustanovnem kongresu dala na začetek programa. To je bil eden osnovnih dejavnikov, ki je vse naše ljudi povezoval, kjerkoli so bili, ali doma ali na tujem.

Viktor Smolej (Odgovor na obravnavo o referatu): Zame obstaja predvsem ena resnica, da je kultura in literatura integralni del nacionalnega življenja in da je opis literarnega dogajanja in kulturnega dela integralni del slovenske zgodovine. V tiskarni je dotiskana knjiga z naslovom Zgodovina slovenskega slovstva, knjiga VII, ki obravnava literarno ustvarjanje in kulturno dogajanje v letih 1941—1945. To je zadnja knjiga iz vrste knjig o zgodovini slovenskega slovstva, ki jih je začela izdajati pred leti Slovenska matica. In VII. knjiga je sklep kulturne, predvsem literarne poti, ki se začne pri Brižinskih spomenikih in se konča z letom 1945. To poudarjam zaradi tega, ker nam je žal, da knjiga še ni vezana in še ni na voljo. Zdi se mi pa, da bo marsikateremu izmed vas odprla poglede na slovensko dogajanje in na slovensko ustvarjanje v dobi NOB. To, na kar je opozarjal tovariš Filipič, je na srečo že opisano v tej knjigi. Moja beseda na posvetovanju je bila seveda kratka; zaradi tega nisem mogel opozoriti in govoriti o vseh rečeh, ki so bistveno sestavni del literarnega in kulturnega dogajanja v NOB. Matična knjiga govori o revolucionarni pesmi. Tudi v svojem tukajšnjem prispevku sem govoril o njej, saj sem dejal, da je ena izmed plasti tudi ta, ki vsebuje delavsko pesem, in pesem, ki je nastajala v internacijah in zaporih. V knjigi je tudi odgovor na pripombo o španski pesmi. Zanimivo je, da niti ena slovenska pesem ni nastala na španskih tleh in da so tudi v prvem in drugem letu našega partizanskega boja bile španske pesmi prepevane v španskem jeziku. Šele pozneje so prešle v slovenski jezik in slovensko lastnino.

Drugo, kar bi hotel posebej poudariti, je v zvezi z jezikom. Tovariš Jaka Avšič je omenjal dosti okoliščin, za kaj pravzaprav gre. Morda našim bratom onstran Kolpe ta stvar ni tako evidentna. Pomislimo namreč, da je leta 1941 slovenska osvobodilna vojska, ki se je začela oblikovati, morala spregovoriti v slovenskem jeziku. Tisti Korošci iz Avstrije, ki so recimo ob »anšlusu« pobegnili zdoma pred nemškimi rajhom in nemško mobilizacijo, vendar niso mogli

sprejeti poveljevalnega jezika novega tujega naroda, to so pravi Srbov oziroma Hrvatov! Primorci, ki so leta 1941 stopili v našo vojsko, zlasti pa leta 1943, so namesto italijanščine v poveljevalnem jeziku želeli, da v naši domači vojski velja slovenska govornica, slovenski jezik! Dalje moramo upoštevati tudi ljudi, ki so bili recimo nekje v severni Afriki ali nekje na Korziki ali Sardiniji. To so bili ljudje s Primorskega, ki niso bili nikoli v nekdanji jugoslovanski vojski in so seveda nujno, ker so bili proti italijanski mobilizaciji, proti italijanski vojski, pričakovali, da se pač v naši vojski govori slovensko. Te stvari so psihološko zelo zanimive in zelo zahtevne in mislim, da ni v tem nobenega suma o kakršni koli samoslovenizaciji, slovenoborstvu itd. Prav za dokaz o širini osvobodilnega gibanja naj navedemo dejstva recimo iz leta 1943, ko so bili naši borci v hrvaškem Gorskem Kotaru in so se bili nekje okrog Ogulina, Vrbovskega, Srpskih Moravic. Samo po sebi je bilo razumljivo, da so tam nastajale tudi pesmi v slovenskem jeziku. Teh je cela vrsta, napisal jih je France Kosmač uglasbil Marjan Kozina. Marjan Kozina je na tistem terenu ustvaril tudi recimo skeč Odsekan prst, seveda v slovenščini. Ta vojska je živela neposredno v tujem, čeprav sosedskem hrvaškem ambientu, vendar je tudi tam ustvarjala, kar ji je bilo najbliže, to se pravi slovensko besedo in slovensko pesem. Toda iz tega se je rodila tista igravska skupina slovenskih propagandistov, deklamatorjev in igralcev, ki je šla, kot nekdanji propagandni oddelek Ljubljanske brigade, skozi vso Hrvatsko in propagirala bratstvo in enotnost v Gorskem kotaru, Liki in Hrvatskem primorju ter prešla na dalmatinska otočja, z dalmatinskih otočij na Vis, z Visa v južno Italijo itd. Ni brez značilnosti, da je prva dramska uprizoritev v osvobojenem Beogradu — to uprizoritev je priredilo Pozorište narodnog oslobodjenja — bila Mati Mileta Klopčiča. Zdi se, da so to dovolj jasni dokazi, kako je naše duhovno bratstvo bilo tedaj v resnici globoko, ne teoretsko, ampak praktično in da je segalo od naših meja tja do Dubrovnika in Visa in Beograda. O teh dejstvih govori tudi knjiga, ki pri Slovenski matici čaka na izid.

Naloge, ki so bile med NOB neločljivo vključene v ljudsko kulturo, so torej imele najgloblje korenine v prepričanosti o vrednosti slovenstva, jugoslovanstva in humanizma. Ker je tovariš Filipič govoril o humanizmu in našem globokem etičnem prepričanju, se zdi, da mi teh dokazov ni treba ponavljati. To je v resnici ena izmed bistvenih potez našega osvobodilnega boja. Te poteze si ne lastimo zase, kot neko posebnost, ker je etični nagib bil tisti, ki je vodil vse jugoslovanske narode, brez ozira na doline, kraje in mesta. Drugače bi pač osvobodilni boj bil popolnoma nemogoč in ne bi privedel do kakršnih koli uspehov, zlasti ne do takih, kakor smo jih dosegli.

Zdravko Klanjšček

O STRATEGIJI IN TAKTIKI NOV IN PO SLOVENIJE

Upravičenost in opredelitev vprašanja

V vojaški teoriji najdemo trditev, da je strategija del vojne veščine, celonjena vodilna veja. To je *teorija in praksa priprave in uporabe celotnih oboroženih sil za dosego nekega vojnega cilja z oboroženim bojem*.

Seveda se moramo najprej vprašati, ali sploh lahko govorimo o strategiji NOV in PO Slovenije. Morda smo upravičeni govoriti le o strategiji narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije na slovenskem ozemlju, katere del so bili NOV in POS, pri njih pa govoriti le o vprašanih taktike, o posebnostih operativne veščine na slovenskem področju in podobno.

Nesporno je dejstvo, da so leta 1941 nastali in ves čas narodnoosvobodilne vojne obstajali kot del narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, ki jo je vodil vrhovni štab in centralni komite KPJ za vso Jugoslavijo, narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Slovenije pod vodstvom glavnega štaba, izvršnega odbora OF in centralnega komiteja KP Slovenije. Slovenski narod je imel množično borbena osvobodilna gibanja, Osvobodilno fronto, ter organe ljudske oblasti, ki so se razvili med NOB od svojih elementarnih do polnih, tedanjim vojnim razmeram ustreznih oblik suverene narodove oblasti in državnosti. Vodstveni organi osvobodilnega gibanja so določali vojno politiko, NOV in POS kot celota pa so bili oboroženi del organizmov tega gibanja, ki so služili uresničitvi ciljev te politike. *Ta obča vojna vojaška politika suverenega osvobodilnega gibanja slovenskega naroda je pravzaprav strategija NOV in POS.*

Mogli bi torej postaviti trditev, da je strategija NOV in POS *teorija in praksa priprave in uporabe slovenskih oboroženih narodnoosvobodilnih sil za dosego ciljev osvobodilnega gibanja slovenskega naroda z oboroženim bojem.*

Kakšen je potem odnos med strategijo NOV in POS ter strategijo NOV in PO Jugoslavije, v katere so se NOV in POS vključili kot sestavni del z odlokom Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora z dne 17. septembra 1941 o vključitvi slovenskih partizanskih čet v narodnoosvobodilne oddelke Jugoslavije?

Očitno je vsekakor, da obča strategija narodnoosvobodilnih sil Jugoslavije vsebuje tudi osnovna načela in cilje NOV in POS. Ne le, da je Jugoslavija usodna in naravna skupnost stoletja zatiranih jugoslovanskih narodov in širša

domovina Slovencev, marveč je aprila 1941 vse jugoslovanske narode zadela nesreča, iz katere je vodila le ena pot, pot vstaje in neizprosne oboroženega boja. Osnovna vprašanja, na primer, način bojevanja v razmerah okupacije, vprašanje odnosov do ubežne kraljevske vlade, do zaveznikov in protihitlerjevske koalicije ter podobno, so bila v svojem bistvu ista pri vseh narodih, ki sestavljajo jugoslovansko skupnost. Zato so tudi poglavitna vprašanja strategije in taktike narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji kot celoti veljavna tudi za Slovenijo kot njen del. Vendar se v Sloveniji glede na posebne razmere in glede na poseben položaj Slovencev na delu sveta, kjer živijo, kažejo tudi neke značilnosti, ki so lastne le Sloveniji. Morda bi mogli odnos medsebojne vsebnosti obče jugoslovanske in posebne slovenske strategije definirati tako, da je strategija NOV in POS hkrati tudi konkretna oblika obče jugoslovanske strategije, ki je ustrezala interesom slovenskega naroda, zagotavljala njegovo suverenost na celotnem narodnostnem ozemlju in omogočala uresničitev njegovih ciljev v skladu z razmerami v Sloveniji.

Za boljše razumevanje zastavljenega vprašanja je treba seči nekoliko nazaj. Slovenci, pripadniki enega od najmanjših narodov v Evropi, prebivajoč na zelo izpostavljenem prostoru med srednjo in južno Evropo ter Balkanom, smo se oblikovali kot narod v procesu stalnega odpora proti silovitemu raznarodovalnemu pritisku sosednjih velikih narodov. Ta pritisk je zlasti naraščal v dobi imperializma. Tako je med obema svetovnima vojnama še vedno živela tretjina Slovencev pod tujo oblastjo, kjer so bili predmet neusmiljenega raznarodovanja, zlasti v obdobju, ko so se pri teh sosedih že okrepili in razrasli fašistični totalitarni režimi.

Še več, spričo krepitve militarizma in agresivnosti v teh sosednjih deželah je pretila Slovencem ob začetku druge svetovne vojne čedalje bolj nevarnost, da bo tudi del slovenskega naroda, ki je bil v kraljevini Jugoslaviji, izgubil demokratične svoboščine, ki si jih je pridobil v okvirih versajske jugoslovanske državne skupnosti, in da bo postal kot celota plen imperialističnega pohlepa svojih fašističnih sosedov.

Boj za obstanek slovenskega naroda je zato mogel biti le protifašističen in protiimperialističen. Reakcionarne meščanske politične stranke v zapletenih družbenopolitičnih odnosih tedanjega sveta niso mogle voditi tega boja. Rešitev slovenskega narodnega vprašanja, ki je bila objektivno možna le z bojem proti imperializmu na zunaj in hkrati proti buržoaznemu hegemonizmu znotraj države, so mogle izbojevati samo revolucionarne slovenske demokratične moči v zavezništvu z enakimi silami drugih narodov Jugoslavije in z naslonitvijo na revolucionarno gibanje v Evropi in v svetu.

Odras teoretične jasnosti o nujni povezavi socialnih ciljev delavskega gibanja z bojem za rešitev slovenskega narodnega vprašanja je bila že ustanovitev KP Slovenije v okviru KP Jugoslavije, ki ji je sledilo uspešno združevanje najširših demokratičnih množic hkrati s spreminjanjem partije v trdno idejnopolitično in organizacijsko jedro, v štab bodoče revolucije.

Aprila 1941 je dolgotrajni imperialistični in raznarodovalni pritisk na Slovence dosegel svoj vrhunec. Okupatorji so zasedli in si razkosali tudi del slovenskega ozemlja, ki je bil v kraljevini Jugoslaviji, ki je tako hitro razpadla tudi zato, ker ni mogla pravočasno rešiti mednacionalnih odnosov in ker ni zagotovila svobodnega razvoja slehernega od narodov, ki so jo sestavljali.

Slovenskò narodno ozemlje je bilo razdeljeno med tri napadalce in na šest delov z različnimi upravnimi režimi, v sosednji Hrvaški pa se je razbohotilo šovinistično ustaško gibanje, ki je z nemško pomočjo razglasilo Neodvisno državo Hrvatsko. Vrhovi slovenskih meščanskih političnih strank z »narodnim svetom« na čelu so razgalili svoj protiljudski in protijugoslovanski značaj. Toda poskus uresničevanja skrajno nazadnjaške politike vključitve Slovenije v fašistično ureditev srednje Evrope v obliki posebne slovenske državnice po zgledu na Slovaško je bil v nasprotju z interesi napadalcev. Ti so sklenili Slovenijo razdeliti, popolnoma raznaroditi in uničiti.

Položaj slovenskega naroda je torej z okupacijo postal strahotno težak. Ni bil le razkosan in ponižan ter prepuščen na milost in nemilost okupatorjem, temveč mu je pretilo popolno uničenje ter izginitev z etnične karte Evrope. Bil je tudi osamljen. V bližnji Hrvaški so se širili nacionalizem, mednacionalno sovražstvo in iluzije, da je »neodvisna Hrvatska« uresničila težnje hrvaškega naroda po neodvisnosti. Vsa Jugoslavija je ječala pod okupatorsko oblastjo in vsa Evropa, razen Sovjetske zveze, Anglije, Švice in Švedske, je bila na ta ali oni način vključena v fašistični novi red, ki so ga v tako kruti obliki prinašali napadalci tudi v Slovenijo.

Osnovna strategija ob začetku vstaje

Sklep političnega biroja centralnega komiteja KPJ, ki se je sestal 10. aprila v Zagrebu, torej še med aprilsko vojno, naj se nadaljuje z odporom proti napadalcem, v primeru poloma države pa začne organizirati oboroženo vstajo, in tudi odločitev centralnega komiteja KPS dne 12. aprila 1941 v Trebnjem o zbiranju orožja in streliva, sta izražala jasno usmeritev komunistične partije na oboroženo vstajo, ki se bo začela takoj, ko bodo dozorele osnovne stvarne okoliščine. Majsko posvetovanje KPJ v Zagrebu je pred komuniste Slovenije kmalu postavilo tudi osnovne strateške naloge »zbirati slovenski narod v vseh okupiranih področjih, tudi tistih, ki so bila v pretekli imperialistični borbi odzeta Sloveniji, v boj proti okupatorskim zverstvom«.

Glede vprašanja, kako nadaljevati v novih okupacijskih razmerah boj za dosego ciljev delavskega gibanja ter za združitev in osvoboditev slovenskega naroda, je bilo vodstvu KPS že od vsega začetka jasno, da k tem ciljem vodi samo ena pot, oboroženi boj, ki ga je treba začeti takoj in z vsemi sredstvi, ter tudi to, da je treba najprej ustvariti množično borbena organizacijo, ki mora biti močna politična opora in trdno zaledje bodočih oboroženih enot. Zato je KPS že konec aprila 1941 dala pobudo, da se je — oslanjajoč se na že pred aprilsko vojno doseženo akcijsko enotnost s krščanskimi socialisti, delom Sokola in skupino naprednih kulturnih delavcev — ustanovila Proti-imperialistična fronta slovenskega naroda, poznejša Osvobodilna fronta slovenskega naroda. Postala je enotna združevalna organizacija najširših narodnih plasti in temelj bodočih oboroženih narodnoosvobodilnih oddelkov.

Seveda sam akt ustanovitve OF in njenih nižjih vodstev še ne bi pomenil veliko, če ne bi bilo stvarnih naporov partije za njeno krepitev na terenu. Njeni člani so vztrajno izpopolnjevali zgradbo OF in organizirali zbiranje orožja in streliva. KP je povezovala in odbirala ljudi iz svojih vrst in vrst pripadnikov gibanja za vojaške naloge in pripravljala tiste, ki naj bi potem tudi šli v

enote in boj. Na junijski partijski konferenci v Ljubljani, na kateri je bila zlasti pomembna razprava o vojaških pripravah, so določili, naj vsi komiteji osnujejo vojaške komiteje ali pa jih razvijejo iz prejšnjih vojaških komisij, ki so obstajale še pred napadom na Jugoslavijo. Iz teh vojaških komitejev so se razvila prva vojaška poveljstva.

Ko so ob napadu Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo v mednarodnem merilu nastopile nove kvalitetne okoliščine v razvoju druge svetovne vojne in ko so ustanovili glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet ter sklenili preiti iz priprav v neposredno oboroženo akcijo, do česar je prišlo v drugi polovici julija, so nastajajoče partizanske čete že imele relativno močno oporo v razpredeni organizaciji Osvobodilne fronte. Oblikovanje prvih partizanskih čet je bilo torej zasnovano na obsežnih in vsestranskih pripravah, političnih, organizacijskih, vojaških itd.

Če s stališča zastavljenega vprašanja presojamo obdobje priprav in začetkov oborožene vstaje na Slovenskem kot celoto, potem moramo ugotoviti, da je *nastajajoča strategija slovenskih partizanskih čet del obče politične strategije KPS, ki je po sovražni zasedbi Slovenije začejala novo etapo velikega boja revolucionarnih množic slovenskega naroda za njegovo svobodno življenje, združitev in osvoboditev, za napredne družbene spremembe. To je bila vojna politika KPS v novih, okupacijskih razmerah, ko so za doseg ciljev osnovnih delovnih slojev in naroda kot celote bila potrebna druga sredstva, načini boja in organizacija.*

Strateški dejavniki vstaje

Ko skušamo ugotavljati, kateri in kakšni so bili *dejavniki* te vojne politike, ki so imeli strateški pomen, moramo v prvi vrsti poudariti, da bi bil glede na geografski položaj Slovenije, prepreženost z dobrimi cestami in železnicami, glede na industrijsko razvitost, posebej pa še glede na gostoto sovražne zasedbe, oboroženi boj partizanskih čet nemogoč, če bi te čete ne imele »*krepkega smotrno ustvarjenega in vodenega množičnega političnega zaledja*» (B. Kidrič).

Množična, borbena in dobro organizirana Osvobodilna fronta, ki je združevala ves čas osvobodilne vojne, hkrati z njenimi poznejšimi posebnimi organizacijami, kot so bile Zveza mladine Slovenije, Slovenska protifašistična ženska zveza itd., revolucionarne in k svobodi stremeče slovenske ljudi, je bila torej *osnovni strateški dejavnik* osvobodilne vojne na Slovenskem. Brez njega bi ne bil mogoč boj partizanskih čet niti v enem njenem obdobju. Moč, širina, množičnost, organiziranost in teritorialna razprostranjenost organizacij OF so močno vplivale na partizanske čete. Slabotnost ali odsotnost organizacij je včasih celo preprečevala možnost obstoja partizanskih čet na določenih področjih, ali pa jim je povzročala hude izgube. Seveda je bil medsebojni vpliv tudi obraten: operacije partizanskih čet so krepile moč organizacij OF in mnogokrat preprečile njihovo upadanje.

Vojaški pomen Osvobodilne fronte je bil zlasti ogromen v začetku osvobodilne vojne. Enotnost slovenskega naroda, združenega v OF, je odstranjevala ozkost manevrskega prostora, na katerem so operirale partizanske čete. Organizacije OF so s svojo gmotno podporo, zbiranjem obveščevalnih podatkov,

dopolnjevanjem z novinci, skrbjo za ranjence, in še z mnogim drugim, nadomeščale kasneje organizirano vojaško zaledje. OF je bila po svoji funkciji bojna organizacija slovenskega naroda.

Tak značaj organizacij OF se je zadržal do konca vojne na tistih področjih Slovenije, kjer se partizanski boj ni mogel razviti do tako visoke stopnje kot na območju osvobojenih ozemelj obeh korpusov in 4. operativne cone. Na takem pološvobojenem in od okupatorja nadzorovanem ozemlju so organizacije OF opravljale vlogo zaledja partizanskih enot še ves čas in so bile zlasti nenadomestljiv dejavnik obstoja in boja enotam varnostnoobveščevalne službe (VOS) oziroma vojske državne varnosti (VDV), sistemom vojaških kurirskih zvez (TV linije), obveščevalnim točkam, vojaškim intendantskim organom pri preskrbi iz okupiranih mest ali sosednjih dežel itd.

Tako si upamo trditi, da celotna zgodovina narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem dokazuje tezo, da je v partizanski vojni, zlasti na gosto naseljenem, komunikativnem in v vojaškem smislu za okupatorja pomembnem ozemlju, trdno organizirano in široko razpredeno politično zaledje nepogrešljiv, v strateškem smislu bistven element, brez katerega ne morejo partizanske čete obstajati, četudi bi bile še tako oskrbovane na kak drug način.

Omeniti je treba še dvojnost vloge odborov OF in sicer od vrha do tal. Dokler se niso oblikovali organi ljudske oblasti na določenih območjih (osvobojena ozemlja), so namreč imeli odbori OF tudi značaj oblastvenih organov oziroma so bili hkrati politični in oblastveni organi. To vlogo so ohranili na polosvobojenem ozemlju in po okupatorju nadzorovanem ozemlju ves čas vojne. Zlasti so organizirali mobilizacijo ljudskih in gmotnih sil za osvobodilni boj.

Naslednji strateški dejavnik so *partizanske čete*, oborožena pest Osvobodilne fronte. Ob tem vprašanju je mogoče v pričujoči razpravi poudariti le značilnosti, ki so posebne za Slovenijo; oziroma tiste, ki so bile bolj izražene, ne pa govoriti o obćih značilnostih partizanskega bojevanja ter vprašanjih strategije partizanske vojne na sploh.

Najprej je treba poudariti, da za nobeno od slovenskih partizanskih čet, ki so bile oblikovane v začetku vstaje, ni mogoče ugotoviti *spontanosti* v njenem nastajanju. Vse partizanske čete so bile plod vztrajnega in organiziranega dela KPS in OF. Razvile so se iz ilegalnih ali borbenih skupin, kasneje pa tudi z izločanjem jedra iz neke že ustanovljene čete, ki je dobilo nalogo, naj na drugem terenu osnuje novo. Ob tem je bilo treba z aktivnim političnim delom zlomiti marsikatero in številne psihološke in druge odpore in ovire.

Sistematično usmerjanje razvoja obstojećih in ustvarjanje novih žarišč partizanstva, kakor tudi čimprejšnje obnavljanje unićenih in razbitih je bila stalna skrb glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet in drugih organov osvobodilnega gibanja.

Prve partizanske čete so vzniknile v bližini industrijskih središč kot so Ljubljana, Kranj, Jesenice, Kamnik, Trbovlje, Celje, Velenje s Šoštanjem in Maribor. Vso težo začetkov oborožene vstaje v Sloveniji je nosil na svojih plećih najbolj zavedni del delavskega razreda, kateremu so zavedni kmetje sicer dajali vso pomoć, vendar so množično začeli stopati v oborožene čete šele kasneje, v zimi 1941/42, zlasti pa pomladi 1942, v nadaljnjem razvoju osvobodilne vojne pa so postali kmalu osnovna množica partizanskih borcev.

Vodstvo osvobodilnega gibanja je z razporeditvijo majhnih partizanskih čet težilo pokriti vsa Slovenijo. Veliko število manjših žarišč in čim večja pokritost celotnega ozemlja sta bili namreč ob hkratnem naraščanju števila akcij čet in bojnih skupin na širokem področju najboljša zaščita še slabotnih žarišč osvobodilnega boja. Sovražnik ni mogel zasledovati vseh hkrati. Kakor je množičnost osvobodilnega gibanja ščitila njegove organizacije in organe, tako je tudi številnost teh manjših žarišč, ki so bila z neštetiimi nitmi povezana s svojim zaledjem na terenu in obdana z zidom molka, sovražniku preprečevala, da bi jih kljub svoji veliki premoči hitro in uspešno uničeval. Partizani so se pojavljali zdaj tu, zdaj tam in izginjali. Edino sredstvo, razen seveda izdajstva, s katerim jih je mogel uničevati, so bile široke preiskave zemljišča ali čiščenja. Te pa so zahtevale veliko sil in so bile zategedelj možne bolj poredkoma, kajti večina okupatorskih čet je morala hkrati statično braniti vojaško pomembne objekte in komunikacije.

Načelu *razpršenosti* je ustrezala tudi organizacija in formacija partizanskih oddelkov. Zato so bile značilna oblika slovenskih partizanskih enot do pomladi 1942 čete, ki so se za večje akcije združevale v bataljone ali polbataljone. Čete so se delile na vode in desetine in so štejele 30 do 50 mož.

Bataljoni so imeli v začetku vstaje značaj višjega operativnotaktičnega štaba, ki je koordiniral delo čet in jim je neposredno poveljeval le v občasnih akcijah širšega pomena. Proti zimi se že javljajo stalnejše bataljonske koncentracije. Toda že prvi partizanski dokumenti so nakazovali smer razvoja v višje oblike organizacije. »Partizanski zakon« iz sredine julija 1941 pozna brigado kot najvišjo obliko vojaške enote.

Razpršenost večjega števila manjših žarišč oziroma manjših partizanskih enot zasledimo tudi kasneje v nadaljnjem razvoju osvobodilne vojne, vendar samo takrat in dotlej, dokler je okupator na določenem širšem področju še obvladal položaj in s svojimi enotami in obveščevalno mrežo uspešno nadzoroval medprostore med postojankami. Opuščanje tega osnovnega načela je imelo včasih hude posledice.

Pomen narodne zaščite in bojnih skupin

Številne akcije različnih ilegalnih, borbenih, diverzantskih in sabotajnih skupin, oziroma od jeseni 1941 dalje že množične akcije narodne zaščite, so dopolnjevale dejavnost partizanskih čet. Mnogokrat so ustvarjale pri okupatorskih obveščevalnih in policijskih organih napačno sliko o razporeditvi in premikih partizanskih čet. Narodna zaščita in druge oblike vojaške organiziranosti so s široko razprostranostjo protiokupatorskih akcij zlasti pozimi 1941/42 odstranjevale posledice trenutne slabosti partizanskih čet in pomagale prebroditi njihovo krizo v Ljubljanski pokrajini po razbitju krimskega bataljona v pozni jeseni 1941. Čeprav so bile akcije omenjenih skupin in narodne zaščite največkrat v taktičnem pogledu skromne, je imela njihova množičnost, hkrati z akcijami partizanskih čet, dejanski strateški pomen. Italijanski okupator je konec zime 1941/42 čutil silovit pritisk osvobodilnega gibanja. Pričakoval je celo vstajo znotraj Ljubljane, ki naj bi ji pomagale partizanske čete od zunaj. Moral je hermetično zapreti mesto, ga ograditi z branjenimi žičnimi ovirami in se lotiti interniranja večine za boj sposobnega moškega prebivalstva.

Narodna zaščita je primer, kako se lahko osvobodilno gibanje kljub neugodnim okoliščinam (velika zasičenost dežele z okupatorskimi četami, huda zima in trenutna slabost partizanskih čet) vendarle organizira in uspešno bojuje proti okupatorju, če uspe ustvariti enotnost širokih ljudskih plasti. Narodna zaščita so bili partizanski borci v civilu in jutrišnji pripadniki partizanskih čet.

Problem osvobojenega ozemlja

V letu 1941 se ni uresničilo pričakovanje vodstva slovenskega osvobodilnega gibanja, da bodo koncentrirane majhne dolenjske in štajerske partizanske čete kot jedro vstaje dvignile v upor kmečke množice ob Savi in Sotli, ki so jih okupatorji izseljevali, kar naj bi preprečilo okupatorjeve namene in privedlo tudi do osvobojenega ozemlja. Ljudje so bili preplašeni in prehud je bil pritisk okupatorja. Tudi v začetku sicer uspela vstaja decembra 1941 v zahodni Gorenjski je bila preslabotna in preozko uresničena, da bi se mogla upirati dobro izvežbanim in oboroženim nemškimi četami. Pravkar formirane uporniške čete niso bile takoj sposobne za uspešen boj. Do zob oboroženi okupator je imel veliko prednost, niso se mu mogle dolgo upirati. Pokazalo se je, da je bila velika iluzija verovati v možnost nastanka osvobojenega ozemlja na ta način, da bi uporniški oddelki postavili zasede na dohodih določenega ožjega ozemlja in ga potem branili. Bilo je očitno, da je treba iti po poti *postopnega razvijanja široke vseljudske protiokupatorske bojne dejavnosti na večjem območju do narodne vstaje*. Taka strateška koncepcija je uspela v italijanski okupacijski coni. Tam je množično širjenje akcij partizanskih čet in narodne zaščite ter drugih oblik *vojaške organiziranosti* osvobodilnega gibanja (vojaški tečaji, seznanjanje z orožjem in prvo pomočjo, organizacija sabotraž, zbiranje orožja in streliva, potrebščin, obleke in obutve, skrivni transport blaga, zbiranje vojaških obveščevalnih podatkov, aktivnost varnostnoobveščevalne službe OF, všteviš uničevanje izdajalcev in ovaduhov, itd.) ustvarilo pomladi 1942 stanje, ko italijanski okupator ni mogel več obvladovati položaja in je, boječ se obče vstaje, začel umikati manjše postojanke v večje ter opuščati nadzor v širokih medprostorih mreže postojank. Partizanske čete, ki so posvečale med to hudo zimo veliko pozornost temeljiti vojaški izobrazbi moštva, so postale jedro novih partizanskih bataljonov in odredov. Borci, ki so bili pripravljeni za boj v narodni zaščiti in drugi, ki so jim sledili, so množično vstopali v osvobodilno vojsko in začeli braniti prvo osvobojeno ozemlje, ki je segalo od predmestij Ljubljane do Kolpe z izjemo večjih mest in trgov. Bilo je *tako razsežno, da okupator z razpoložljivimi močmi ni mogel učinkovito ukrepati v času njegovega nastajanja, ko je bilo še najbolj občutljivo in ranljivo*.

Prvo osvobojeno ozemlje na Slovenskem torej ni nastalo s frontalnim napadom, na klasičen bojni način, temveč kot posledica *množičnega pritiska na okupatorja na širokem ozemlju*. Ko ta ni mogel več uresničevati svoje oblasti s številnimi manjšimi posadkami, karabinjerskimi postajami in patroljami ter s svojo civilno upravo, se je moral zbrati v večje garnizije, ki jih je začel utrjevati in obdajati z okopi, bodočo žico in minskimi polji. Manjše skupine vojakov in karabinjerjev niso mogle več križariti po terenu, pa tudi civilna oblast brez oborožene zaščite ni mogla obstajati. Vsak najmanjši umik sovražnika je OF pod vodstvom partije izkoristila, terenski odbori so prevzeli oblast, partizanske

čete pa so tesno obkolile preostale sovražne garnizije z zasedami ter tolkle manjše kolone, ki so se upale izpadati v okolico. *Okupator je bil pravzaprav obkoljen v deželi, ki jo je okupiral, njegova oblast je segala le tako daleč, kolikor je segal domet njegovega pehotnega orožja, in je bila le tam, kjer so bile njegove čete. Čeprav to presega okvir teme, je treba ob tej priliki poudariti, da je slovensko osvobodilno gibanje izkoristilo položaj, da so bile operativne rezerve italijanskega okupatorja prav tedaj uporabljene v drugih pokrajinah Jugoslavije. Uspešen oborožen boj drugih jugoslovanskih narodov je bila neposredna pomoč slovenskemu in obratno.*

Toda s stališča zastavljenega vprašanja je nastanek prvega slovenskega osvobojenega ozemlja primer, kako množični pritisk enotnega in dobro organiziranega osvobodilnega gibanja prisilili okupatorja na bistveno in strateško spremembo načina okupacije ter izbojuje novo kvaliteto v položaju partizanskih čet, osvobojeno ozemlje kot njihovo bazo in hkrati kot ozemlje, na katerem bo osvobodilno gibanje pokazalo ljudstvu tudi neposredno demokracijo.

Za tipično osnovno enoto slovenskih osvobodilnih sil v obdobju prvega osvobojenega ozemlja poleti 1942 je vodstvo izbralo odrede, katerih sestava in notranja organizacija je bila enaka odredom, ki so nastali v drugih predelih Jugoslavije na območjih, kjer je prišlo do množične vstaje in do nastajanja osvobojenih ozemelj. Odredi so bili združeni v grupe odredov kot na primer na Hrvaškem in jim je poveljeval štab grupe. Kot izrazito teritorialne enote so bili široko razporejeni ob robu osvobojenega ozemlja po bataljonih in četah. Po četah so bili razporejeni tudi odredi in bataljoni v drugih predelih Slovenije, kjer osvobodilni boj še ni dosegel tolikšnega obsega, na Gorenjskem, Štajerskem in v Slovenskem primorju, vendar je bila njihova taktika različna. Odredi, ki so branili osvobojeno ozemlje, so prebivali v vaseh ali njihovi bližini in so predstavljali tudi javno oblast Osvobodilne fronte, na drugih področjih pa so bili še vedno zakonspirirani, prebivali so v skritih taboriščih in so se pogosto premikali.

Toda obramba osvobojenega ozemlja je mladim partizanskim odredom v Ljubljanski pokrajini jemala operativno svobodo. Da bi omogočile utrditev ljudske oblasti OF, so namreč morale čete tedne in tedne čepeti v zasedah na njegovih robovih. Čeprav je bilo osvobojeno ozemlje eden od običnih strateških ciljev osvobodilnega gibanja in je OF na njem razvila začetne oblike demokratične ljudske oblasti, je način njegove obrambe, kakršnega je uporabljala večina partizanskih enot, pomenil odstopanje od načel partizanske taktike, kajti manjšega osvobojenega ozemlja ni mogoče trajno braniti pred močnejšimi in dobro oboroženimi sovražnimi kolonami s plitvimi pehotnimi zasedami, ki jih sovražnik lahko vedno prebije ali obide. Braniti ga je mogoče le s krepkimi osredotočenimi udarci po teh kolonah s ciljem, da jih uničijo, ter z napadi na postojanke. Najboljša obramba osvobojenega ozemlja je torej le ofenzivnost partizanskih čet.

Bolj ofenzivno taktiko obrambe osvobojenega ozemlja je do odhoda na Gorenjsko uporabljala 2. grupa odredov na Dolenjskem. Takšno usmeritev je nakazovala tudi direktiva glavnega poveljstva o formiranju 1. udarne brigade »Toneta Tomšiča«, čeprav je, žal, le-ta mogla nastati šele ob začetku velike italijanske ofenzive.

Ko danes presojamo dogodke okoli prvega osvobojenega ozemlja, seveda ne moremo prezreti dejstva, da je jasna zavest, kakšna strateška načela uporab-

ljati, nastajala postopno in iz prakse, kot reševanje stvarnih problemov vodenja čet z razpoložljivimi močmi v danih razmerah, kar je bilo v veliki meri odvisno tudi od pregleda med stanjem na terenu in od podatkov o sovražniku. Stihija je včasih prehitela zavestno akcijo, vodstva pa največkrat niso imela dovolj časa na voljo, da bi mogla primerno ukrepati. Vsekakor je bilo na Slovenskem glede na stvarni operativno strateški položaj potrebno že prej ustanavljati premične in udarne brigade, na robovih osvobojenega ozemlja pa zadrževati manj sil. Ta vprašanja bi se očitno hitreje reševala, če bi bila močnejše prisotna presoja, da okupator lahko relativno hitro zbere močne sile za svojo ofenzivo s širšega jugoslovanskega prostora. Kot je bila pomladanska vstaja v Ljubljanski pokrajini za italijanskega okupatorja *glede na njen obseg strateško presenečenje*, ki je vznemirilo vse stopnje italijanskih oblasti do najvišjih vrhov in jih prisililo, da so segle po novih sredstvih (množično interniranje, teror v mestih, široko zbiranje vojaških sil za ofenzivo ob hkratnem umiku v večje garnizije, utrjevanje železnic in postojank), tako je bila potem pritegnitev številnih okrepitev iz skoro vseh italijanskih zasedenih predelov Jugoslavije ter ogromna premoč 27 italijanskih vojakov na enega partizana in takšna koncentracija vojske (skupno 82.000 mož), da je na štiri prebivalce Ljubljanske pokrajine prišel po en vojak, vsekakor več, kot je pričakovalo vodstvo osvobodilnega gibanja. Okoli 30 % italijanskih okupacijskih sil v Jugoslaviji se je osredotočilo v Sloveniji proti osvobojenemu ozemlju v Ljubljanski pokrajini, ki je merila komaj 4550 km²!

Okupator je torej izkoristil svojo strateško prednost, da je *lahko koncentriral iz zelo obsežnih in oddaljenih področij svoje operativne rezerve na ožjem, zanj trenutno najvažnejšem prostoru*, partizanska osvobodilna vojska pa se je veliki italijanski ofenzivi, ki so jo te ogromne sile začele 16. julija 1942, ubranila z *razpršitvijo in ponovnim združevanjem na manj ogroženih in »že očiščениh« področjih*. Strateška prednost osvobodilnih sil je torej bila *velika gibljivost, izmikanje izpod udarcev in udarci na drugih področjih, kjer se jih sovražnik ni nadejal*. Še med potekom te skoro štiri mesece trajajoče velike sovražne ofenzive v Ljubljanski pokrajini je bila zelo koristna *pomoč sosednjih hrvaških partizanskih čet, ki so se med tem časom svobodneje razvijale*. Uspehi osvobodilnega boja v južni ter jugozahodni Hrvaški so namreč Italijane prisilili, da so del svojih čet, ki so sodelovale v ofenzivi, poslali na Hrvaško, v Sloveniji pa so morali oslabiti moč, zamah in hitrost svojih operacij.

Ofenzivnost in širjenje osvobodilnega boja na lastnem področju je bila najboljša pomoč borcev drugih narodov Jugoslavije in obratno. Ker jugoslovansko vodstvo osvobodilnega boja ni moglo hitro premeščati svojih rezerv ali sil na neko drugo oddaljeno področje, je z okrepljeno dejavnostjo in širjenjem osvobojenih področij *ustvarjalo nova težišča in žarišča*. S tem se je okupatorjevo manevriranje z rezervami spreminjalo v izganjajočimi nasprotniki, na področjih, ki so jih te rezerve zapustile in kjer se je odnos sil spet spremenil v korist partizanov, pa se je znova razbohotil osvobodilni boj do nevarnih obsegov.

Pred premočjo italijanskih čet, ki so po območjih ped za pedjo preiskovale zemljišče in tudi vse gozdove, so se partizanske čete po prvih srditih obrambnih bojih razdelile na manjše oddelke in se umaknile na druga področja, nato pa so po navodilih glavnega poveljstva oblikovale štiri partizanske premične brigade in štiri teritorialne odrede.

Pomen oblikovanja partizanskih brigad

Ustanovitev partizanskih brigad kot udarnih, premičnih velikih enot, ki bi bile sposobne napadati tudi večje kolone sovražnika, zavzemati postojanke ter uničevati tudi belogardistične kvislinške formacije, ki so začele nastajati med ofenzivo, je bil odgovor slovenskega osvobodilnega gibanja na spremenjeno taktiko okupatorja. Le-te pomenijo *višjo fazo v organizaciji osvobodilnih sil slovenskega naroda*, začetek preraščanja partizanskih čet v osvobodilno vojsko v pravem smislu besede.

Seveda ta kvalitetna sprememba ni mogla biti uresničena čez noč. Brigade še nekaj časa niso mogle oziroma niso znale premagati nobene italijanske ali belogardistične postojanke, ki so jih branili utrjeni zidovi, okopi, topništvo in letala, bile pa so mnogo bolj uspešne v bojih na zemljišču in v preprečevanju belogardističnega in okupatorskega nadzorovanja terena in strahovanja vasi.

Še 1. novembra 1942 je glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske upravičeno ugotavljalo: »Brigade še niso postale partizanska vojna sila višje stopnje. Brigadni štabi si morajo biti na jasnem, da za dobre operacije brigad ne zadostuje samo stari partizanski način presenečanja, nenadnega udarca in hitrega umika. Brigada je formacija, ki smo jo ustvarili predvsem z namenom, da juriša, zavzema in uničuje sovražne pozicije.«

Začetna neuspešnost je bila naravna posledica premajhnih izkušenj štabov in poveljniškega sestava, ki še ni znal organizirati napadov na utrjene postojanke, saj na Slovenskem dotlej še nihče ni zavzemal takšnih postojank. Partizani niso imeli težkega orožja, to vlogo so opravljale hrabre bombaške skupine in minerci.

Nevarnost državljanske vojne

Med veliko italijansko ofenzivo, ki je bila po mnogih svojih značilnostih (gostota sovražnih sil, oborožitev, tempo operacij, itd.) podobna operacijam na velikih bojiščih druge svetovne vojne, so združene kontrarevolucionarne sile začele pod okriljem okupatorja oblikovati oborožene oddelke za boj proti osvobodilnim četam. Oborožene belogardistične enote »legije smrti« in »vaške straže« so okupatorji oskrbovali z orožjem, opremo in živežem, da bi jim pomagale v boju proti partizanom. Razporeditev oporišč belogardističnih enot v Dolomitih in okolici Gorjancev je ovirala operativno in taktično sodelovanje med notranjskimi in gorenjskimi partizanskimi enotami ter povezavo med slovenskimi in hrvaškimi brigadami. Obroč okoli Gorjancev je imel še cilj zapreti edino dobro prehodno odprtino med Hrvaško in Slovenijo južno od Save in s tem izolirati slovensko NOV od drugih enot Jugoslavije, hkrati pa zaščititi železniško progno Ljubljana—Novo mesto—Karlovac.

Ker je pretela resna nevarnost, da se bo z belogardistično pomočjo italijanski okupator zasedel na Slovenskem in zanetil bratomorno državljansko vojno, so partizanske čete morale z vso močjo udariti tudi po belogardističnemu narodnemu izdajstvu, kjer koli se je pojavilo in v kakršni koli obliki. To je postalo nujna naloga osvobodilnih sil in *pogoj obstoja* partizanskih čet, v skrajni črti pa tudi *pogoj uresničitve ciljev Osvobodilne fronte* o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda.

Dinamika osvobodilne vojne je slovensko reakcijo nezadržno potiskala vedno globlje v naročje okupatorja. Kakor koli so opravičevali reakcionarni voditelji svoje početje, s čisto religioznimi ali drugimi ideološkimi razlagami, so bili njihovi oboroženi oddelki *del okupacijskega sistema*, bele postojanke *del mreže okupatorskih oporišč*, reakcionarne organizacije, ki so jih podpirale, pa *politična opora okupatorja na slovenskem ozemlju*.

Zgodovinsko dejstvo je, da je bila najhujša objektivna krivda oboroženih kontrarevolucionarnih čet, četniških, belogardističnih kot tudi kasnejših domobranskih, ki so jih organizirali Nemci, v tem, da so *ohranjevale in ščitile zasužnjenje slovenskega naroda, pomagale vzdrževati okupacijske okove Slovencem in cepile enotne moči naroda v njegovih najhujših časih*. Tuj napadalec, ki je z nasiljem svojega orožja odvzel Slovencem svobodo, je z njihovo pomočjo *vzdrževal svojo okupacijsko oblast nad njihovim lastnim narodom ter hkrati osvobajal del svojih sil za svoja bojišča in svoje cilje v boju proti protihitlerjevski koaliciji druge svetovne vojne*.

Proti koncu velike italijanske ofenzive so partizanske čete morale obrniti ost svojega orožja tudi proti belogardističnim »vaškim stražam« in postojankam, da bi zavrle naraščanje nevarnosti državljanske vojne. Širjenje »vaških straž« je bilo namreč tudi posledica strahovitega terorja, požiganja in ropanja, ki ga je v ofenzivi vršila italijanska soldateska. Ljudje so v strahu za svoja življenja in imetje sprejemali orožje iz rok okupatorja. V tem trenutku je bila zajezitev tega procesa pomembna strateška naloga partizanskih čet. Ob hkratni intenzivni politični kampanji OF v tej smeri so to nalogo enote uspešno opravile.

Celotnost slovenskega osvobodilnega boja

Medtem ko so osvobodilne sile v Ljubljanski pokrajini poleti in jeseni 1942 bojevale težiščno politično in vojaško bitko za ohranitev enotnosti gibanja, za preprečitev državljanske vojne ter za preobrazbo partizanske vojske na višjo raven svoje organiziranosti, je imel boj na Gorenjskem, Štajerskem in v Slovenskem primorju nekoliko drugačen značaj.

Po decembrski vstaji, ki se je končala z veličastnim obrambnim bojem na Dražgošah, je na Gorenjskem propadel tudi drugi načrt za uresničitev osvobodilnega ozemlja, ki naj bi ga izvedla 2. grupa odredov, ki jo je vodstvo osvobodilnega gibanja poslalo na Štajersko čez Gorenjsko. Tudi to pot se je izkazalo, da je bil tak načrt varljiv, kajti nemškemu okupatorju je z odločnimi ukrepi in velikimi silami uspelo zožiti partizanstvo na ožja področja, 2. grupa pa se je v neenakem boju drobila in močno okrnjena prišla na Štajersko, delno celo čez Koroško. Njene sile in moč 1. grupe odredov, ki je bila na Gorenjskem, so bile preslabotne, da bi mogle izvesti takšne naloge.

Nemcem je na svojem okupacijskem področju s terorjem, zlasti z množičnim streljanjem talcev, ter z drugimi ukrepi marsikje uspelo potisniti osvobodilne organizacije iz množičnosti v zaupništvo ali pa se niso mogle razviti. Veliko škode so povzročili vdori v organizacije, ki so jim potem sledile številne aretacije aktivistov, članov partije, SKOJ in OF. Boj je bil najtežavnejši na slovenskem Štajerskem, kjer so nemške oblasti preselile vse ljudi, ki so ovirali ponemčenje, in že omenjeni širok pas ob Savi in Sotli. Tam so naselili Kočevarje, prebivalce nemškega narodnostnega otočka v okolici Kočevja, ki je bil v italijanski okupacijski coni.

Na vsem po Nemcih zasedenem ozemlju je deloval razvejan sistem kontrole prebivalstva, ki je bil kot celota naperjen proti narodnoosvobodilnemu gibanju in partizanskim četam. Prisilno so mobilizirali v državno delovno službo, vojsko in vermanšaft. V strahu pred represalijami, včasih ljudje niso zaupali niti najboljšim prijateljem. Akcije osvobodilnih borcev so morale biti v takšnih razmerah naperjene proti manjšim okupatorskim oddelkom, patruljam, objektom in komunikacijam ter proti okupatorskim agentom, ovaduhom in izdajalcem. Osnovni strateški cilj partizanskih enot slovenske Štajerske in Gorenjske je bil *za vsako ceno ostati na svojem ozemlju, ohraniti in razviti žarišča osvobodilnega boja ter ustvariti nova, hkrati pa širiti osnove partizanskega boja na Koroško*. Moramo poudariti, da je bilo vztrajanje maloštevilnih partizanskih čet na tem področju v letu 1942 in v zimi 1942/43 navkljub strahovito težavnim razmeram odločilnega pomena za kasnejši nagel razvoj osvobodilnega gibanja v severni Sloveniji. Zoženje osvobodilnega boja na Ljubljansko pokrajino, čeprav morebiti z Gorenjsko, je bila tedaj resna nevarnost, ki bi imela prav tako nepredvidene negativne strateške posledice, kot bi jih imela uresničitev predloga predstavnika vrhovnega štaba NOV in POJ, naj bi se notranjske in dolenske partizanske enote med veliko italijansko ofenzivo umaknile na Hrvaško. Kontinuirana prisotnost partizanskih čet v vseh osnovnih predelih razkosanega slovenskega ozemlja ni bila le pogoj obstoja terenskih organizacij in aktivistov OF, ni preprečevala le širjenja reakcionarnih in kapitulantskih teženj na terenu, temveč je bila v skrajnih konsekvencah tudi *pogoj uresničitve osnovnih ciljev Osvobodilne fronte o osvoboditvi in združitvi slovenskega naroda*.

V Slovenskem primorju, ki je bilo med obema vojnama pod Italijo, je zastajanje razvoja partizanskih čet v prvi polovici leta 1942 že začelo zavirati močno naraščajoče, enotno in vse plasti prebivalstva obsegajoče narodnoosvobodilno gibanje slovenskih vasi. Prihod dveh okrepitev, iz 3. bataljona »Ljube Šercerja« in Loškega odreda, ki ju je poslalo glavno poveljstvo v tem letu, je olajšal rast partizanskih čet v Slovenskem primorju. Čedalje bolj so se potem širile in so *ponesle borbena dejavnost po skoro vsem narodnostnem ozemlju v okvirih predaprilske Italije*.

Konec leta 1942 je nastala tudi prva Koroška četa. Lahko ugotovimo dejstvo, da so slovenske narodnoosvobodilne čete v tem odločilnem in najhujšem letu bile prisotne v vseh slovenskih pokrajinah, razen v Prekmurju, in da so odločno uresničevale *strateški cilj osvobodilnega gibanja o združitvi razkosane domovine slovenskega naroda*. To je izražalo geslo, da bodo Slovenci imeli toliko svobode, kolikor si je bodo priborili sami.

NOV in kapitulacija Italije

Med partizansko zimsko ofenzivo 1942/43, ki se je končala z zmago v Jelenovem žlebu 26. marca 1943 in v kateri je prišlo do plodnega sodelovanja s hrvaškimi narodnoosvobodilnimi brigadami, so štiri slovenske udarne brigade kot osrednja operativna skupina narodnoosvobodilne vojske že občutno spremenile vojaški položaj vsaj na enem delu slovenske dežele.

Namesto široko razporejenih teritorialnih partizanskih odredov na robovih osvobojenega ozemlja v poletju 1942 so zdaj operirale napadalne, vzdržljive in v boju prekaljene udarne brigade, ki so s hitrim prenašanjem težišča svoje de-

javnosti z enega na drugo področje vezale nase glavnino enot italijanskega 11. armadnega korpusa. Brigade niso več branile osvobojenega ozemlja, temveč so napadale živo silo in komunikacije sovražnika, vse po Italijanih zasedeno ozemlje pa je postalo njihov širok operativni in manevrski prostor. Teritorialne naloge so opravljali partizanski odredi. Bolnišnice, skladišča in vodstvene ustanove so bile v strogo zakonspiriranih skritih objektih v gozdovih Dolenjske in Notranjske. Razvila se je razpredena obveščevalna služba NOV in sistem stalnih kurirskih zvez, ki so jih vzdrževali terenski vodi (TV). Glavno poveljstvo je razvilo potrebne odseke in postalo glavni štab NOV in POS.

V zimi 1942/43 se je odločilno prevesila druga svetovna vojna. Armade protihitlerjevske koalicije so jemale v roke strateško pobudo in začele potiskati sile osi zdaj na tem, zdaj na drugem bojišču. V maju 1943 je padlo zadnje nemškoitalijansko oporišče v severni Afriki, 10. julija pa so se angloameriške čete izkrcale na Siciliji.

Slovenija je hkrati z drugimi jugoslovanskimi deželami postala globlje zaledje novega sredozemskega bojišča, narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije pa pomembna oborožena moč, ki je hkrati, ko je tolkla okupatorja na svojih tleh, razbremenjevala sile zahodnih zaveznikov. Pritegovala je nase veliko sovražnikovih enot, rušila komunikacije, ki so povezovale to bojišče z notranjostjo fašistične »evropske trdnjave«, ter oteževala zbiranje ljudskih in gmotnih rezerv. Glede na novo italijansko bojišče je bila zlasti pomembna Slovenija, prek katere so vodile neposredne zveze z matičnimi deželami rajha.

Toda zaradi močnega vpliva reakcionarnih krogov v zahodnih deželah, ki so bile članice protihitlerjevske koalicije, je zdaj močno porasla nevarnost, da bodo poskušale čete zahodnih sil v primeru uspešnega in naglega prodora vzdolž Apeninskega polotoka, ali pa izkrcaja v Istri in na dalmatinski obali, iskati opore v kontrarevolucionarnih kvasilniških enotah, ki bi se v poslednjem trenutku prelevile v kraljevsko jugoslovansko vojsko, vsiliti jugoslovanskim narodom protiljudski režim ter poskušati vzpostaviti buržoazno oblast v Jugoslaviji. V tem primeru bi predvsem ozemlje Slovenije postalo prizorišče nove igre mednarodnih navzkrižij in bojno polje obračunavanja novih imperialističnih interesov.

Slovenska narodnoosvobodilna vojska se je spričo takšnih okoliščin morala razviti v višje oblike svoje organizacije in povečati svojo udarno moč. Močan polet in uspehi osvobodilnega boja v vseh osnovnih pokrajinah Slovenije so to omogočali. V drugi polovici julija 1943 je glavni štab NOV in POS oblikoval 1. in 2. slovensko narodnoosvobodilno divizijo, v katero so se pozneje vključile tudi tri nove brigade, ki so jih ustanovili v Slovenskem primorju, na Gorenjskem in Štajerskem. Diviziji sta pozneje dobili ime 14. in 15. divizija NOV Jugoslavije.

Formiranje divizij je zahteval tudi notranji vojaški položaj. Da bi preprečil partizansko ofenzivnost, je namreč okupator začel spreminjati postojanke v prave trdnjave in v večji meri uporabljati tanke, letala in topništvo. Takšne utrjene postojanke so mogle zavzemati le večje združene enote pod vodstvom usposobljenih štabov. Diviziji sta imeli tudi nekaj topov, brez katerih bi takšnih nalog ne mogli opravljati.

Ko je padcu Sicilije in izkrcaju zavezniških enot na italijansko kopno sledila kapitulacija italijanske fašistične vojske, je bila narodnoosvobodilna vojska že pripravljena na te velike dogodke, ki so pomenili zmago nad prvim

od treh okupatorjev slovenske domovine. Osnovni strateški cilj glavnine osvobodilne vojske je bila *razorožitev italijanske vojske*, ki ni hotela stopiti v boj proti skupnemu nemškemu okupatorju, *pridobitev čim večjih količin orožja, streliva in vojaške opreme ter razbitje in uničenje belogardistične »legije smrti« in vaških straž*. Razbijanje belogardističnih enot še preden se bodo le-te zatekle pod zaščito svojega novega gospodarja, je pomenilo hkrati uničevanje *potencialne opore nemškega okupatorja v predelih*, ki jih je doslej zasedal italijanski. Kontrarevolucionarnim četam je bilo treba zadati tako močan udarec, da se ne bi mogle več opomoči kljub nemški podpori. NOV je to tudi storila. Le enote in posamezniki, ki so se takoj zatekli pod zaščito novih gospodarjev, so zadržale orožje, Nemci pa so bili prisiljeni, med drugim tudi zaradi belogardističnega poraza, oblikovati nove kvislinške enote pod novim imenom »slovensko domobranstvo«.

Koncentracijo vseh velikih operativnih enot NOV in njihovo usmeritev na te najvažnejše cilje je omogočala dejanska moč osvobodilnega gibanja v Ljubljanski pokrajini in v Slovenskem primorju. Hkrati ko so bile brigade zaposlene z razoroževanjem glavnih enot italijanske vojske in bele garde ter uničevanjem žarišč belega odpora (Grčarice, Turjak itd.), so revolucionarne množice same odvezemale orožje manjšim oddelkom in oblikovale pod vodstvom političnih organov in aktivistov številne nove čete in bataljone. Vsestranska iniciativnost in razgibanost najširših množic je bila obča značilnost vstaje.

Vstaja v Ljubljanski pokrajini, zlasti pa v Slovenskem primorju, je pokazala *moč enotnega in organiziranega revolucionarnega ljudstva*. Nevarno so bile ogrožene osnovne nemške komunikacije iz Avstrije čez Slovenijo proti Italiji ter varnost v obalnem pasu in zaledju italijanskega bojišča, hkrati pa se je povečala nevarnost, da takšna gibanja zajamejo tudi sosednja področja v Italiji. Glede na svojo obsežnost, razprostranjenost in težnjo, da se tudi v vojaškem pogledu z vsakim dnem bolje organizira in utrdi (goriška fronta), je bila hudo *presenečenje strateškega pomena*, ki ga je doživelo nemško vrhovno poveljstvo septembra 1943.

Da je takšen pomen omenjeno poveljstvo pripisovalo vstaji, očitno kaže že dejstvo, da je kljub splošnemu pomanjkanju sil poslalo v boj proti upornemu ljudstvu Slovenskega primorja, Istre in Ljubljanske pokrajine že sedemnajsti dan po kapitulaciji italijanske vojske, 25. septembra, pod poveljstvom štaba 2. tankovskega korpusa več kot 50.000 izvežbanih nemških vojakov, ki so imeli na voljo več kot 150 tankov, 25 jurišnih in 90 protitankovskih topov.

Toda tudi tak uničevalni valjar do zob oboroženih nemških vojakov, ki so s tanki in topovi hoteli uničiti partizanske enote, oborožene le z lahkim pehotnim orožjem, ni dosegel zastavljenih ciljev. Nemške enote so mogle hajkati le območje za območjem, ne pa vseh hkrati, partizanske enote pa so se več ali manj uspešno izmikale kot živo srebro. Opuščanje partizanske taktike naglih premikov in nenadnih udarcev tam, kjer jih sovražnik ne pričakuje, je ponekod imelo sicer neugodne posledice, toda kot celota je NOV izšla iz ofenzive še bolj utrjena in trdnejša, kot je bila kdaj koli prej. Na področjih, ki jih ofenziva še ni zajela, in tam, kjer je bila že mimo, se je nadaljevalo ustanavljanje in oblikovanje partizanskih enot. Pojavi omahovanja so bili opazni le pri mladih enotah, ki niso imele dovolj krepkega vojaškega in partijskega jedra.

Ker so bile železniška proga Ljubljana—Novo mesto—Karlovac ter proge v Liki in Gorskem kotaru popolnoma porušene, so se po ofenzivi preveč sla-

botne nemške okupacijske čete morale zadovoljiti z obrambo osnovnih komunikacij Ljubljana—Postojna—Trst in Postojna—Reka ter z obrambo Novega mesta in Kočevja, narodnoosvobodilna vojska pa je začela te garnizije napadati ter skupaj s hrvaškimi enotami potiskati sovražnika proti Ogulinu, da bi dosegle čim tesnejši stik z glavnino NOV Jugoslavije. Teh garnizij sicer niso zavzele, toda ubranile in utrdile so obvladovanje širokega osvobojenega ozemlja.

Kaže, da je bila začasna ukinitvev partizanskih odredov po kapitulaciji Italije vendarle nepravilna odločitev, kajti brigade niso mogle hkrati z opravljanjem svojih bojnih nalog nadzorovati še ozemlja. Precejšnji predeli osvobojene Dolenjske, Notranjske in Slovenskega primorja so bili prazni, brez vojaških enot. To je reakcionarnim organizatorjem omogočalo svobodnejše razpredati ovaduško mrežo in novačiti za domobranske čete, na drugi strani pa so manjše sovražne bojne skupine ali celo patrolje mogle vdirati na osvobojeno ozemlje. Okupator in domača reakcija sta namreč po ofenzivi spretno izkoriščala v svoje namene tegobe vojne, pomanjkanje živil, obleke, obutve in drugih potrebščin ter omahljivost nekaterih ljudi na vasi in v mestu, da bi jih s svojo propagando pridobili za sodelovanje v domobranskih enotah. Vsaj občasna prisotnost partizanskih narodnoosvobodilnih enot je bila nujna.

Domobranci so kmalu močno razbremenili okupatorja. Po končani vojaški vzgoji so zanj stražili železniške proge, branili osnovne okupatorske garnizije ter pod poveljstvom nemških oficirjev tudi napadali NOV. Naslanjajoč se zlasti na ljubljansko, novomeško in kočevsko oporišče so si prizadevali zožiti osvobojeno ozemlje.

Tudi v Slovenskem primorju so poskušali Nemci ustvariti podobno formacijo kot so bili domobranci, pod imenom Slovenski narodni varnostni zbor, ki pa se ni mogel razviti zaradi moči osvobodilnega gibanja. Pomladi 1944 so na Gorenjskem začele nastajati enote Gorenjskega domobranstva.

Slovenska narodnoosvobodilna vojska je konec leta 1943 štela dva korpusa in eno operativno cono, pet divizij in sedemnajst brigad ter devet odredov in tri samostojne bataljone. V naslednjem letu je na Dolenjskem in Notranjskem bojevala od časa do časa močno se razvemaajoče boje, ki bi jih lahko opredelili kot *aktivno obrambo središčnega osvobojenega ozemlja in boj za komunikacije*. Destvo, da je NOV ohranila veliko osvobojeno ozemlje, je omogočalo nemoteno delo in razvoj slovenskih središčnih vodstvenih, oblastvenih, političnih, kulturno-znanstvenih in vojaških ustanov in organov, kar je bilo neprecenljivega pomena ob koncu vojne. Slovensko narodnoosvobodilno gibanje je namreč tako moglo že na osvobojenem ozemlju ustvariti kvalitetna kadrovska in organizacijska jedra prve povojne uprave.

V Slovenskem primorju in na Gorenjskem je imel osvobodilni boj ves čas značaj žilavega in trdovratnega boja okoli osnovnih komunikacij. Partizanske enote so jih napadale ali vsaj pritiskale nanje, okupator pa je skušal z občasnimi ofenzivami in sistemom postojank potisniti NOV v gore in v stran od prometnih poti. Enote NOV so bile tudi v Slovenski Benečiji.

V tem letu je prišlo do odločilnega preokreta na Štajerskem, kjer so bujna rast OF, navori štajerskih partizanskih čet in prihod 14. divizije čez Hrvaško spremenili v večini predelov položaj končno v korist osvobodilnega gibanja. Kot na Gorenjskem je imela tudi na Štajerskem mobilizacija novincev strate-

ški pomen, saj je odtegovala sile sovražniku. Nastala so manjša osvobojena ozemlja, množice novincev pa so okrepile ne le enote 4. operativne cone, temveč tudi težiščni 7. korpus v Ljubljanski pokrajini. Tudi na slovenskem Štajerskem se je nemška premoč začela občutno krhati in slabiti njen vpliv na terenu.

Močno se je razgibala tudi Koroška, kjer so posamezne manjše čete šle celo na levi breg Drave. Vdirale so tudi v Prekmurje. V vseh slovenskih pokrajinah se je razvijal zagrizen boj, v katerem so trpeli enako vojaki in prebivalstvo. Lahko ugotovimo, da je *vseljudski mogočni osvobodilni oboroženi boj že združil vso Slovenijo, ne glede na stare imperialistične meje. Lastne slovenske oborožene sile so uresničevale ključne nacionalne cilje o združitvi vseh Slovencev.*

Sklepne operacije

Okupator, ki mu je občutno primanjkovalo sil, si je mogel postaviti v takšnih razmerah le skromen, vendar realen cilj zavarovati osnovne komunikacije in obdržati osnovna oporišča. Zaradi čedalje močnejše dejavnosti zavezniškega in jugoslovanskega letalstva, ki je napadalo zlasti železniške prometne zveze, občasno pa tudi sodelovalo z NOV Slovenije v napadih na sovražna oporišča, je zdaj naraščala pomembnost cestnih zvez, med temi zlasti Ljubljana—Novo mesto—Brežice.

V srditih bojih za to komunikacijo so domobranske enote močno pomagale okupatorju, saj so se njihovi udarni bataljoni pod nemškim poveljstvom nenehno spopadali s partizanskimi brigadami.

Toda bližal se je razplet druge svetovne vojne. Rdeča armada se je približevala mejam nemškega rajha z vzhoda, zavezniške sile, ki so se izkrcale v zahodni Franciji, pa z jugozahoda. Spričo tega, da je bila glavnina zavezniških čet uporabljena v Franciji, se italijansko bojišče ni premaknilo, v Jugoslaviji pa so enote narodnoosvobodilne vojske osvobodile Srbijo in Makedonijo ter začele sklepne operacije za osvoboditev vse dežele.

Jugoslovansko bojišče je postalo del obroča, ki je oklepal osovraženo Hitlerjevsko trdnjavo. Strateški položaj slovenske narodnoosvobodilne vojske se je spremenil. Bila je del jugoslovanskih osvobodilnih sil, ki so bile v *globljem sovražnikovem zaledju*. Vezala je nase veliko sovražnikovih čet, ki bi se lahko postavile v bran na glavni bojni črti. Njena osnovna naloga je bila *uničevati in onemogočati promet okupatorja, dezorganizirati sovražnikovo zaledje in mu kolikor je mogoče preprečevati, da bi pripravil naslednje utrjene obrambne črte. Osvobodilne enote so morale na vsak način biti prisotne v bližini večjih mest in v vseh predelih slovenskega narodnostnega ozemlja.*

Kaže, da je primer Grčije, kjer se je ob podpori zahodnih zavezniških čet znova vzpostavljala kraljeva oblast in vojska, narodnoosvobodilne borbe pa so razoroževali, hrabil reakcionarne politike in jim budil upe, da bo ob koncu vojne mogoče obnoviti buržoazno državo, zlasti še, če bo prišlo do spopada med vzhodom in zahodom. Prizadevali so si, da okupatorsko-kvislinške enote še pred koncem vojne vsaj čimbolj razbijejo partizanske enote Slovenije, če jih že ne bodo mogle uničiti. Hkrati so se v domobranskih četah, ki so bile del nemških oboroženih sil, pa tudi na terenu snovale nekakšne nasproti okupatorju na zunaj ilegalne organizacije »jugoslovanske kraljevske vojske«, za katero pa so vedeli nekateri krogi nemške obveščevalne službe. Ta naj bi stopila na plan

v primeru hitrega prodora zavezniških čet čez severno Italijo v Slovenijo. V ta namen so organizirali celo nekaj četniških odredov, ki naj bi služili kot jedra za preobrazbo domobranskih enot v jugoslovansko kraljevsko vojsko.

Slovenska reakcija je torej kljub sporazumu zaveznikov o enotni jugoslovanski vladi pod vodstvom Josipa Broza-Tita in kljub mednarodnemu priznanju jugoslovanske narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov kot zakonitih oboroženih sil Jugoslavije pripravljala novo izdajstvo nad svojim narodom. Prelevljene domobranske čete, oborožene z orožjem, ki so ga prejele iz rok okupatorja, naj bi kot kraljevska jugoslovanska vojska, podobno kot v Grčiji, preprečile revolucionarne spremembe vsaj v Sloveniji in zahodni Jugoslaviji. Računali so na podporo zahodnih zaveznikov, ki da se že pripravljajo na povojno obdobje in zdaj le iz taktičnih razlogov podpirajo NOV. Seveda bi uresničitev takšnih načrtov pomenila državljansko vojno in nov tuj vpliv na Slovenskem.

Na Slovenskem so se začele zbirati nedičevske, ljotičevske in četniške enote, ki so zbežale iz osvobojene Srbije. Prihajale so tudi nove okupatorske čete, večinoma tiste, ki so se umikale z Balkana. Gostota okupacijskih sil se je na vsem slovenskem ozemlju povečala. Združene okupatorsko-kvislinške čete so začele prirejati temeljite in okrutne ofenzive zdaj na tem, zdaj na drugem področju Slovenije, na Dolenjskem pa se je razvnel srdit in dolgotrajen boj za središčno osvobojeno ozemlje.

Sovražnikove ofenzive pozimi 1944/45 so imele cilj uničiti partizanske brigade, preden se bo zlomila nemška fronta v Italiji in Sredozemlju, ali pa jo bodo morali umakniti, okupatorju pa naj bi omogočile varnost v zaledju ter organizacijo poslednje obrambne črte, ki jo je pripravljala na slovenskem ozemlju.

V takšnem položaju, ki je bil brez dvoma izredno težak, je postalo osnovno vprašanje ohraniti živo silo slovenske narodnoosvobodilne vojske in zagotoviti obstoj enot v vseh predelih slovenske dežele. To je bilo *jamstvo končne in popolne uresničitve ciljev NOB in revolucije* ter zagotovitve njenih dosežkov. Partizanske brigade in odredi so se v boju morali pogosto posluževati preizkušene partizanske taktike. Osvobojenih ozemelj na Štajerskem in v Slovenskem primorju v prejšnjem smislu ni bilo več, pred sovražno premočjo pa so se enote umikale v gozdove in planine. Manevirale so in ob prvi priložnosti znova udarjale na komunikacije in najbolj nevarne postojanke. Sredi nenehnih bojov, zaradi bolezni in zime ter pomanjkanja, pa tudi zato, ker ni bilo od nikoder moč več dobiti dopolnitve, so brigade močno oslabele. Štele so komaj kakih tristo mož in še manj, vendar so vzdržale. Na Dolenjskem so ubranile težiščno osvobojeno ozemlje s središčem v Beli krajini, drugod pa so ohranile izhodiščne položaje za prehod v končno ofenzivo. Krepko je sodelovalo tudi jugoslovansko letalstvo.

NOV in POS so evakuirali hudo ranjene v bazo NOVJ v Južni Italiji in v Biograd na moru. Tisoče zavednih Primorcev in Istranov ter drugi Jugoslovani, ki jih je vojna vihra zanesla v sredozemske dežele in so bili na drugi strani zavezniške bojne črte, se je kljub neštetim težavam in oviram ter navkljub četniško-kraljevski propagandi priključilo prekmorskim brigadam NOVJ, ki so postopno odhajale v boj na dalmatinsko obalo in otoke. V okviru 8. korpusa NOVJ in kasneje 4. armade JA so osvobajale jadransko obalo in se v silnem bojnem poletu približevale Sloveniji. Peta prekmorska brigada pa je konec

aprila 1945 prišla čez Hrvaško v Belo krajino. Njeni številni borci so okrepili enote 7. korpusa ter močno dvignili njihovo bojno sposobnost, kar je bilo strateškega pomena za kasnejši prodor proti glavnemu mestu Ljubljani.

Medtem ko so 1., 2. in 3. armada jugoslovanskih osvobodilnih sil prodirale vzdolž Save in Drave, Rdeča armada in predstavništvo SNOS pa sta že bila v Prekmurju, je kakih 66.000 mož močna 4. armada napredovala vzdolž jadranske obale ter v sodelovanju z jugoslovansko mornarico ter nekaj oddelki zavezniških sil osvobajala dalmatinske in kvarnerske otoke. Ko je pri Reki naletela na močno utrjeno nemško črto, tedaj zavezniške čete niso več pomagale, so enote 7. korpusa NOV in PO Slovenije že bile vključene v skupni načrt operacij, saj so ji štitele desni bok. Glavni štab Slovenije se je premaknil v Gorski kotar.

Nemški 97. korpus, ki je oblikoval reško fronto proti Jugoslovanski armadi, ki se je že usmerjala proti Trstu, so 25. aprila podredili poveljniku nemških sil v Jugoslaviji. Očitno je imel ta ukrep namen zadržati 4. armado na Rečini in ji preprečiti, da bi bočno ogrožala glavnino umikajočih se nemških sil, in kot kaže, tudi to, da naj bi ta obramba in pa predčasna kapitulacija nemških sil v Italiji omogočili hitro prodiranje zavezniških sil do stare italijansko—jugoslovanske meje oziroma Reke in postojnskih vrat.

Toda jugoslovanska 4. armada je s širokopoteznim manevrom čez Snežnik in z desantom v Istro obšla obrambo 97. nemškega korpusa, enote slovenskega 9. korpusa, ki so se tako rekoč spotoma krepile, pa so se ob enodušni podpori prebivalstva kot nekaka predhodnica 4. armade v globljem sovražnikovem zaledju spustile v doline, proti Trstu, Trziču, Gorici in Čedadu. Hkrati ko so se osvobodilne enote približevale Trstu, je v njem izbruhnila vstaja. Dejstvo, da je 9. korpus vzdržal poslednjo, morda res najhujšo sovražnikovo ofenzivo in prešel v odločno in zadnjo protiofenzivo za hrbtom nemške obrambe, je pomenilo popolno presenečenje že dezorganiziranih nemških in kvislinških poveljstev v zaledju, ki je naglo razpadalo. Tudi obramba Trsta se je zategadelj razkrojila v ločene odpore posameznih obrambnih točk. Že v noči na 1. maj 1945 so v Trst prodrle redne enote 9. korpusa ter prišle v stik s četami upornih Tržičanov, ki jim je poveljevala komanda mesta, in z enotami 4. armade, ki so prodrle čez Istro in v severni Kras. Verjetno je bil prodor teh sil v Trst presenečenje tudi za višja poveljstva zahodnih sil, ki so z vso naglico hitele čez italijanske ravnice, kajti razen nekaj obrambnih točk je bil Trst osvobojen, preden je začela veljati kapitulacija nemških sil v Italiji (2. maj 1945 opoldne).

Prodor 4. armade in 9. korpusa, ki ji je bil tedaj že podrejen, v Trstu in na Sočo, izveden v sodelovanju s 7. korpusom, je bil strateški uspeh najdaljnosežnejšega pomena. *Ne le, da je dala ta operacija močne in dobro opremljene 4. armade v koordinaciji z enotami 7. in 9. korpusa, ki so delovale v bistvu na partizanski način, res sijajne uspehe v boju proti enotam 97. nemškega korpusa in drugim, ki so bile v Slovenskem primorju in Istri, marveč je prekrizala tudi načrte slovenskih kvislingov, ki so računali na podporo svojih prijateljev na zahodu. Na vsem slovenskem ozemlju do skrajnih zahodnih narodnostnih meja so bile enote NOVJ in narodnoosvobodilni odbori.*

Namera, da bi takoimenovani »narodni odbor« prevzel oblast iz rok Nemcev, domobranske čete, ki naj bi postale slovenska divizija, pa organizirale obrambo Ljubljane pred NOV in jo branile do prihoda zavezniških čet, je postala nesmiselna in neizvedljiva. Ko je 7. maja kapituliral 97. nemški korpus

pri Ilirski Bistrici, se je morala protiljudska vlada, ki so jo v ta namen oblikovali 3. maja v Ljubljani, hkrati z ostanki kvislinških in nemških čet jadrno umakniti prek Gorenjske na Koroško. Dne 5. maja je bila med tem razglašena v Ajdovščini prva slovenska vlada, ki je takoj, ko so enote 7. korpusa in 29. divizija 4. armade 9. maja vkorakale v Ljubljano, prišla v osvobojeno slovensko glavno mesto.

Že s temi operacijami je bila v strateškem smislu pravzaprav zagotovljena uresničitev enega od osnovnih ciljev narodnoosvobodilne vojne v Sloveniji, in sicer, da bo prevzela oblast Osvobodilna fronta kot celota, se pravi sile, ki so bojevale in dobojevale osvobodilni boj. Slovenija je imela svojo narodno vlado, ki so jo priznavali tudi mednarodni dejavniki kot legitimno in edino predstavnico Slovencev v Jugoslaviji in izven nje.

Pred narodnoosvobodilno vojsko je bila še naloga končati popolno osvoboditev dežele in zagotoviti vpliv na narodnostnem ozemlju na Koroškem. Zato je na severu Slovenije krenila 14. divizija proti vzhodni Koroški. Ko ni mogla zavzeti postojank v Mežiški dolini in ob Dravi, je šla na Koroško mimo Železne Kaple, nacisti pa so 8. maja predali oblast avstrijski začasni deželni koroški vladi in hkrati na vso moč zadrževali prodiranje narodnoosvobodilnih enot, da bi preprečili vzpostavitev ljudske oblasti na tem delu slovenskega narodnostnega ozemlja. V zahodno Koroško so krenili štirje partizanski odredi. Le tri ure za zavezniškimi tanki so prišli v Celovec. Desetega maja 1945 so bile v vseh večjih slovenskih krajih na Koroškem partizanske osvobodilne enote.

Na dan kapitulacije celotne nemške hitlerjevske vojske, dne 9. maja 1945, je bilo v zahodni Hrvaški, na slovenskem Štajerskem in Koroškem ter na Gorenjskem še veliko nemških in kvislinških enot, ki jim zatrpane ceste in napadi narodnoosvobodilnih enot Slovenije niso dovoljevale, da bi uresničile željo, da se čimprej predajo britanski vojski in izognejo jugoslovanskemu ujetništvu. Enote treh armad JA in slovenske enote so s svojimi prodori oblikovale velike klešče ter zaporno črto ob Meži in Dravi, da bi zagotovile njihovo zajetje. *Uspešnemu taktično-operativnemu sodelovanju enot JA, ki so prodirale v sklepnih operacijah iz Hrvaške, in slovenskih enot, ki so bile v sovražnikovem zaledju izza osnovne bojne črte, je treba pripisati uspeh, da se je velik del sovražne grupacije, ki se je umikala iz nekoč okupirane Jugoslavije, predala na jugoslovanskih tleh. Po srditih bojih na slovenskem Štajerskem in Koroškem, ki so bili zadnji v drugi svetovni vojni na evropskih tleh, se je poslednja velika skupina okupatorsko-kvislinških enot predala šele 15. maja 1945.*

Sklepne operacije na ozemlju Slovenije so poučen primer kombiniranega manevra glavnine neke armade s silami, ki so se bojevale v sovražnikovem zaledju. Čeprav slovenske enote niso bile tako številne in niso imele tolikšne ognjene moči kot tiste, ki so prodirale frontalno, so bile enakovreden element v uresničevanju zamisli generalnega štaba JA in podrejenih mu armadnih poveljstev.

Osvoboditev Trsta, zajetje 97. nemškega korpusa in velikih sovražnih skupin na slovenskem Štajerskem in Koroškem so bili plod skupnih vojaških naporov jugoslovanskih narodov, njihovega bratstva in enotnosti. V sklepnih operacijah se je v celoti pokazala njihova bojna solidarnost in medsebojna pomoč.

Tako so oborožene sile slovenskega naroda, ki so ob zmagovitem koncu osvobodilnega boja šteje sedem divizij (ena je bila italijanska), 28 enot v moči

brigade (eno inženirsko, tri italijanske) ter dvanajst odredov (dva mornariška), skupaj z drugimi jugoslovanskimi enotami uresničile cilje, ki si jih je zastavilo osvobodilno gibanje ob začetku vstaje. Bile so prisotne v vseh predelih slovenskega narodnostnega ozemlja in so zagotovile pridobitve ljudske revolucije, ljudsko oblast in narodovo suverenost. Čeprav so se enote JA kasneje morale zaradi pritiskov velikih sil, ki so se že zapletale v »hladno vojno«, umakniti iz Trsta in Koroške, so njihov boj, uspehi in zmage, kakor tudi žrtve, ki so padle v štiriletnem boju, neizbrisne priče o herojskih naporih slovenskega in drugih narodov Jugoslavije, da bi v bodoče živeli na svoji zemlji svobodno, po svoji volji in zakonih.

Za uspešnost narodnoosvobodilne vojske Slovenije gre ogromna zasluga njenemu glavnemu štabu. Od številčno skromnega glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet, ki je v tesnem sodelovanju in v skladu s smernicami centralnega komiteja KPS uresničevalo v praksi osnovna vprašanja vojne politike in vodilo organizacijo partizanskih čet, se je postopoma razvil v dobro organiziran in razvit partizanski štab s številnimi sposobnimi kadri, dobrimi zvezami ter avtoritativnim vplivom na potek operacij podrejenih enot. *Samostojno je prilagajal obče jugoslovanske strateške, operativne, organizacijske in taktične zamisli slovenskim razmeram in na podlagi lastnih preučevanj problemov določal smernice nadaljnjega razvoja in uporabe slovenskih oboroženih sil.* Usposobil se je in tudi uresničeval uspešno vodenje NOV in POS kot celote ter usmerjal njihovo sodelovanje s hrvaškimi narodnoosvobodilnimi enotami oziroma z načrti vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije.

Vrhovni štab NOV in POJ, zlasti pa njegov vrhovni komandant Josip Broz-Tito, je razvijal samoiniciativo in samostojnost glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oziroma od srede leta 1943 glavnega štaba NOV in POS, saj je bil tak odnos v skladu z občo jugoslovansko strategijo in taktiko osvobodilne vojne. Z razumevanjem je sprejemal predloge glavnega štaba in z dragocenimi napotki, smernicami in navodili usklajeval osvobodilni boj v Sloveniji z bojem drugih narodov Jugoslavije, opozarjal na nevarnosti in spodbujal slovenske partizane k še večji dejavnosti. Vendar je bilo proti koncu vojne opaziti, ko je bil že velik del Jugoslavije dokončno osvobojen, da posamezniki v aparatu vrhovnega štaba oziroma generalnega štaba JA niso razumeli posebnih okoliščin, v katerih so se bojevale enote NOV in POS v sovražnikovem zaledju, in so zategedelj poskušali formalistično prenašati rešitvi, ki so veljale za že osvobojene kraje, tudi v Slovenijo. Te razlike v pogledih so bile vedno pravočasno odstranjene. Glavni štab NOV in POS je po preimenovanju narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije v Jugoslovansko armado dne 1. marca 1945 postal glavni štab Slovenije in je do sklepnih operacij vodil slovensko osvobodilno vojsko in partizanske odrede.

O taktiki

Okviri, v katerih se je razvijal narodnoosvobodilni boj na Slovenskem, so opredeljevali tudi taktiko osvobodilnih enot. Ozkost operativnega prostora, gostota mreže okupatorskih postojank in komunikacij, različnost okupacijskih sistemov in sil v posameznih pokrajinah ter težnja po prisotnosti partizanskih čet v vseh predelih slovenske dežele so bili nenehno delujoči osnovni dejavniki.

V obdobju 1941/42 so široko razporejene partizanske čete, trdno zasidrane med ljudstvom ter uživajoč podporo organizacij OF in KPS, prebivale v konspirativnih taboriščih v gozdovih in na osamljenih kmetijah, planinskih in lovskih kočah. Taborišča so večkrat menjavale. Premikale so se ponoči. Značilna oblika akcij so bili *nenadni napadi iz zased, uničevanje prometa in mostov, telekomunikacijskih naprav in elektrovodov.*

Akcije partizanskih čet so dopolnjevali manjši napadi, diverzije in sabotaže bojnih in sabotažnih skupin, oddelkov narodne zaščite in članov VOS OF, kar je okupatorskim obveščevalnim organom delalo velike preglavice.

Pomladi 1942 je dejavnost partizanskih čet in narodne zaščite v Ljubljanski pokrajini prerasla v narodno vstajo. Naglo naraščajoče partizanske čete so šle iz gozdov in začele z zasedami *obkoljevati* italijanske garnizije. Ta taktika »*prilepljanja*« *k postojankam je sovražnika prisilila, da je opustil patroljno nadzorovanje ozemlja, umaknil manjše postojanke, na osvobojeno ozemlje pa je skušal vdirati le z večjimi kolonami. Medtem ko so bile prej daljše bitke na zemljišču redkost (Čreta, Dražgoše, Jančje itd.), so bile zdaj bolj pogoste. Vznemirjevalni nočni napadi na sovražne postojanke in celo na zunanjo obrambo Ljubljane so se razvili v uspešno taktično obliko. Drugod po Sloveniji pa se je spričo hudih razmer še ohranila prejšnja partizanska taktika, značilna za prvo obdobje, le da so na Gorenjskem in Štajerskem enote postale še bolj konspirativne. Uničevanje okupatorskih agentov ter izdajalcev in ova-duhov je bilo sestavni del neizogibnih zavarovalnih ukrepov.*

V veliki italijanski ofenzivi poleti 1942 so se partizanski odredi sprva frontalno upirali, potem pa spretno izmikali sovražni premoči. Razpršitev, ponekod organizirana, drugod pa spontana, ter premiki na področja, ki jih je ofenziva že zajela, so ohranili večino žive sile NOV. Kot odgovor na sovražnikovo akcijo so se postopno oblikovale štiri narodnoosvobodilne brigade, ki so kljub številnim okupatorskim četam z dolgimi pohodi manevrirale po vsej Ljubljanski pokrajini, *ustvarjajoč po potrebi taktično premoč na ožjem zemljiščnem prostoru.* Ta se je občasno še bolj okrepila ob priliki sodelovanja s hrvaškimi partizanskimi enotami. V pozni jeseni in zimi 1942/43 so partizanske brigade prešle v *protiofenzivo*, ki jo označujejo *velika ofenzivnost, napadi v boke in krila ter obkoljevanje.* Če so bile napadene, so se partizanske brigade po možnosti branile do noči, nato pa so se hitro ločile od sovražnika in se premaknile na drugo področje. Osvobojenega ozemlja sploh niso branile. Začele pa so uspešno napadati postojanke (Suhor, Ajdovec), pri čemer so težje orožje nadomeščali *bombaši in minerci.* Izkoriščale so presenečenje. Pri napadih na naseljene kraje so imele veliko sil v zavarovanju, da bi pridobile čas z zadrževanjem intervencijskih sovražnih sil za uničenje napadene postojanke.

Zaledne ustanove vojske so bile skrite v gozdovih na slabo dostopnih krajih. Graditi so jih začeli v začetku poletja 1942, dostop vanje pa je bil dovoljen le določenim borcem in aktivistom. Vse osnovne vodstvene institucije, bolnišnice, tiskarne in skladišča so morale biti *najstrožje zakonspirirane in zamaskirane.*

Brigade so postale trdne vojaške skupnosti, vztrajne v obrambi, odločne v napadu ter sposobne za dolge pohode in manevre. Kot tudi druge partizanske enote so pogosto menjavale svoja taborišča, da bi sovražniku preprečile, da bi jih presenetil in s svojo premočjo obkolil in uničil. *Konspiracija, manever in premik* po boju so bili učinkovito taktično sredstvo tudi drugim enotam.

Potreba po večjih enotah, ki bodo sposobne organizirati *napade na močno utrjene postojanke* ter izvajati usklajene operacije širšega obsega, je narekovala formiranje partizanskih divizij v juliju 1943. To je bila kvalitetna spremembna v načinu izvajanja akcij, ki jo je omogočil tudi razvoj štabov, obveščevalne službe in organov glavnega poveljstva NOV in POS, ki je tedaj postal glavni štab. Ker sta prvi slovenski diviziji dobili tudi nekaj topov manjšega kalibra, sta se lotili zahtevnejših napadov.

Kapitulacija italijanske vojske je popolnoma spremenila obči položaj. Obe diviziji sta se močno okrepili, nastale pa so še tri nove. Narodnoosvobodilna vojska, ki si je pridobila velike količine orožja, streliva in opreme, je držala obsežno osvobojeno ozemlje od Ljubljane do Kolpe ter v Slovenskem primorju in Istri, ki se je kmalu razširilo tudi v zahodni del Gorenjske. Branila ga je nekje *frontalno* (»goriška fronta«, na Kolpi in pri Ljubljani, na obrobju »kobariške republike«), drugod pa na *manevrski način* (Gorenjska), hkrati pa je intenzivno *rušila komunikacije* (proga Ljubljana—Karlovac, Ljubljana—Kočevje itd.), ali pa jih napadala, uničujoč mostove, nadvoze, postaje in tire.

Tudi v nemški ofenzivi, ki je trajala od konca septembra do začetka novembra 1943 in preplavljala Slovensko primorje, Istro, Dolenjsko in Notranjsko, nato pa še zahodni del Gorenjske in zgornje Posočje, se partizanske enote niso spuščale v odločilne bitke. V primeru velike premoči so se izmuznile iz območja sovražnikovega čiščenja in se vračale v predele, ki so jih te že »očistile«. Ta taktika je preprečevala izgube v moštvu in je omogočala ponovno obvladovanje širokega osvobojenega ozemlja.

Ustanovitev dveh korpusov je utrdila sistem poveljevanja. Vse obdobje od konca sovražne ofenzive 1943 do sklepnih operacij pomladi 1945 pravzaprav obeležuje neprekinjeni boj okoli glavnih komunikacij, ki tečejo skozi Slovenijo. Čeprav je okupatorju nekako le uspelo vzdrževati osnovni promet na Balkan, prek Reke na Jadran in proti Italiji, je *moral partizanom prepustiti stalno središčno osvobojeno ozemlje*, v Slovenskem primorju pa ga je mogel obvladovati le od časa do časa in za kratek čas, drugače pa je glavnina okupatorskih in kvislinških čet *morala braniti osnovne železnice in centre*.

Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi, ki je postopno razvila rodove vojske in službe, ustanovila vojaške in politične šole, uvedla sodobno štabno poslovanje, organizirala dobre zveze, zaledno oblast in preskrbo, je postala *razvita partizanska vojska v sovražnikovem zaledju*. S stalno ofenzivnostjo zdaj na tem, zdaj na drugem delu slovenske dežele, je prisiljevala okupatorja, da je moral imeti v *stalni pripravljenosti močne intervencijske sile in rezerve*. Napade partizanskih sil je označevala *nenaдна koncentracija mnogih enot*, včasih celega korpusa na en sam objekt. Od angažiranih enot so poveljstva dajala *največ sil v zavarovanje akcije* in manj v napad, da bi napadeni objekt popolnoma izolirala od ostale mreže posadk in si pridobila čas za *njegovo uničenje*. Topništvo je bilo v času sovražne ofenzivnosti skrito ali zakopano v gozdovih, pri napadih na postojanke pa so ga artilercci pod varstvom pehotne zaščite pripeljali na položaje.

Značilnost NOV in POS je *manever* v ožjih in širših okvirih. Pohod 14. divizije na Štajersko, 30. divizije v Slovensko Benečijo, pogosti pohodi obeh divizij 9. korpusa po notranjih smereh njegovega ozemlja, zdaj proti Trstu, zdaj na Gorenjsko ali proti severu na proggo Jesenice—Gorica so le primeri

takšnega manevriranja. Dejavnost 7. korpusa je morala biti osredotočena okoli glavnih okupatorskih oporišč Ljubljane, Novega mesta in Kočevja, ker je imela cilj razširiti in ubraniti središčno osvobojeno ozemlje.

Po kapitulaciji Italije se je kmalu spremenila tudi taktika partizanskih enot na Štajerskem in Gorenjskem. Čeprav so ohranile značilnost pogostega spreminjanja razporeditve in taborov, so se osvobodile nekoč precej zakoreninjene defenzivnosti in začele napadati postojanke in osvobajati manjša ozemlja, ne da bi zanemarjale napade na komunikacije, okupatorske gospodarske objekte, nemške šole in vrtce itd., saj je tudi to slabilo sovražnikovo moč. Te uspehe je omogočal tudi že močno spremenjen obči položaj, ki ga je spremljal proces razkroja okupatorskega aparata. Na obrobni območjih in na Koroškem so se ostanki stare taktike najdalj ohranili, saj so bile tam partizanske enote preslabotne.

Enote NOV in POS so postale spretne manevrske taktične formacije. To jim je omogočalo ohranitev žive sile in orožja v sovražnih ofenzivah, ki so jih okrepljene okupatorske sile proti koncu vojne prirejale čedalje bolj pogosto.

Glavni štab NOV in POS je organiziral tudi sodelovanje jugoslovanskega letalstva pri napadih večjega obsega, zlasti na železniške komunikacije. Tudi brez takšne podpore so velike enote NOV in POS v podrobno pripravljenih operacijah rušile važne železniške proge (Jesenice—Gorica), na drugih pa velike mostove in viadukte, ki so bili dobro branjeni. Kaže, da bi bili NOV in POS sposobni storiti še več, če bi bili bolje oskrbovani z razstrelivom in strelivom ter s protitankovskimi sredstvi in če bi imeli več primernih sredstev za zvezo in ognjeno podporo.

Proti koncu vojne so se na ozemlju 7. korpusa razvili frontalni boji v okviru obrambe sredščnega osvobojenega ozemlja. V teh vztrajnih in ogorčenih bojih so borci NOV in POS pokazali svojo vrednost tudi v žilavi, z manevrom pretkani obrambi. Uporabljali so, kot že mnogokrat prej v podobnih okoliščinah, *skrbno vkopavanje na položajih, minska polja, taktične rezerve* in podobno.

V drugem delu osvobodilne vojne so NOV in POS imeli razen rodov in služb tudi posebne *jurisne bataljone in čete ter teritorialne enote*. Hkrati s partizanskimi odredi, ki so branili manj važne smeri in področja, so ozemlje nadzorovali bataljoni in brigade *vojske državne varnosti (VDV)* oziroma *narodne obrambe* (1. slovenska divizija NO) ter enote, ki so bile pri komandah *zaledne vojaške oblasti*. Narodnoosvobodilni odbori so razpolagali še z oddelki *narodne zaščite*, ki je imela nalogo vzdrževati javni red.

Tak sistem organizacije oboroženih sil slovenskega naroda je omogočal stalen nadzor ozemlja tudi v primeru, če so bile operativne enote odsotne na nekem področju zaradi opravljanja bojnih nalog.

V *sklepni operacijah* so slovenske enote usklajevale svojo taktiko z enotami armad JA, ki so prodirale proti severnim in zahodnim mejam Jugoslavije po načrtih generalnega štaba. Proti operativnim ciljem so se spričo svoje lahke oborožitve in opreme premikale največkrat izven glavnih dolinskih poti in so se nenadno pojavljale na sovražnikovih bokih in krilih ter postavljale sovražnim skupinam zapore. Ko sta diviziji 9. korpusa v hitrem pohodu prodrli s Trnovskega gozda čez Vipavsko dolino in Kras pred Trst, Tržič in Gorico, je posebna enota 30. divizije v moči okrepljenega bataljona prodrla skozi nemške obrambne položaje v notranjost Trsta že v noči na 1. maj, kar je hkrati s vstajo v Trstu onemogočilo sovražniku organizirano obrambo mesta. Ob upo-

rabi partizanske taktike so se slovenske partizanske narodnoosvobodilne enote pojavile na Koroškem že v času, ko so bile še močne sovražne grupacije v severni Sloveniji. Preprečile so jim hiter premik na avstrijsko ozemlje. Morale so se predati na jugoslovanskih tleh.

Lahko ugotovimo, da je bila *usklajenost frontalnih operacij jugoslovanskih armad z akcijo lahkkih brigad in odredov pod vodstvom glavnega štaba Slovenije v boke in hrbet sovražnih skupin prednost jugoslovanskih osvobodilnih sil na slovenskem področju, ki je omogočila skoraj popolno uničenje okupatorskih in kvistlinških enot, ki so se umikale iz Jugoslavije.*

*

Strategijo in taktiko slovenskih narodnoosvobodilnih oboroženih sil so opredeljevali cilji *sovražne okupacije slovenskega ozemlja, nevarnost popolnega uničenja Slovencev* in dejstvo, da si je osvobodilno gibanje slovenskega naroda zastavilo razen cilja osvoboditve tudi *cilj združitve vseh Slovencev.*

Takšni obči cilji so zahtevali *stalno prisotnost osvobodilnih enot* v vseh predelih slovenskega ozemlja oziroma njegovo neprekinjeno pokrivanje z operativnimi enotami. Partizanske čete Slovenije *niso smele zapuščati ozemlja* in so morale stalno prilagajati svojo taktiko možnostim boja. Cilj OF, da se v narodnoosvobodilnem boju združi vsa Slovenija, so uresničile že sredi leta 1944, potem pa se je akcija NOV in POS čedalje bolj usklajevala z akcijo glavne narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. V sklepnih operacijah so slovenske enote omogočile s svojim usklajenim delovanjem uresničitev operativnih načrtov JA za popolno osvoboditev Jugoslavije in priključitev Slovenskega primorja.

V tako težavnih okoliščinah, v kakršnih so se bojevale enote NOV in POS, bi boj ne bil mogoč, če bi ne imele trdno organiziranega in močnega zaledja v Osvobodilni fronti slovenskega naroda.

OPOMBE

Kot poskus sintetičnega podajanja osnovnih vojaških vprašanj v slovenski osvobodilni vojni je ta prispevek pripravljen na podlagi izsledkov dolgoletnega dela v okviru pripravljanja rokopisa o obsežnem pregledu vojnih dogajanj v Sloveniji. Zategedelj in tudi spričo tehnične nemožnosti, da bi nadrobno navedli neposredno dokumentacijo, dajemo le osnovno literaturo, urejeno po abecednem redu avtorjev oziroma naslovov del, ki se nanaša na sklepe in trditve v prispevku ter se na nek način dotika teh vprašanj.

Osnovna literatura in viri:

Lado Ambrožič, *Pohod Stirinajste*. Nova Gorica 1967. — Lado Ambrožič, *Partizanska protiofenziva*. Ljubljana 1967. — Aleš Bebler, *O nekaterih značilnostih vstaje leta 1941 v Sloveniji*. Naša obramba, Ljubljana 1970, št. 7. — Dušan Bravničar, *O nekaterih značilnostih osvobodilnega boja v Sloveniji leta 1941, o nastanku in vlogi narodne zaščite*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, II, Ljubljana 1961, (str. 53—98). — Delo, glasilo Centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije 1941—1942, ponatis. Ljubljana 1947. — Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941—1945, knjige 1, 2, 3 in 4. Ljubljana 1962, 1964, 1966 in 1968. — Drugi kongres Komunistične partije Slovenije, Ljubljana 1949. — Drugi svetSKI rat. Pregled ratnih operacija, knjige 1, 2, 3, 4 in 5. Beograd 1957, 1961, 1964, 1967 in 1970. — Tone Ferenc, *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji 1943*. Maribor 1967. — Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*. Maribor 1968. — Tone Ferenc, *Poslednji dnevi vojne v Sloveniji*. Naša obramba, Ljubljana 1970, št. 6. — Jesen 1942 v Sloveniji, *Korespondenca Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča*. Ljubljana 1963. — Edvard Kardelj, *Pot nove Jugoslavije*, govori in članki iz narodnoosvobodilne borbe 1941—1945. Ljubljana 1946. — Edvard Kardelj-Sperans, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana 1939. — Ladislav Klauta, *Na bojni črti Osemnajste*. Ljubljana 1969. — Boris Kidrič, *Kratek obris razvoja Osvobodilne fronte in*

sedanja politična situacija v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, Ljubljana 1960, I, št. 1 (str. 7—51). — Boris Kidrič, Tri leta Osvobodilne fronte, osvobojeno ozemlje 1944. — Zdravko Klanjšček, Narodnooslobodilački pokret u Sloveniji u prvoj polovini 1943. godine. Zbornik radova »Neretva — Sutjeska 1943«, Beograd 1969. — Zdravko Klanjšček, Pripreme za oružani ustanak u Sloveniji (april—julij 1941. godine). Vojnoistorijski glasnik, Beograd 1971, št. 2. — Zdravko Klanjšček, Vloga slovenskih partizanskih čet v procesu razvijanja »države v državi«. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI, Ljubljana 1966 (str. 393—399). — Ivan Križnar, Slovensko domobranstvo. Ljubljana v ilegali, knjiga 4, Ljubljana 1970. — Ivan Križnar, Socialna in politična pripadnost borcev partizanskih enot na Gorenjskem in Štajerskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VI, Ljubljana 1966 (str. 315—336). — Dušan Kveder, Kaj pomeni ustanovitev prve slovenske brigade. Borec, št. 3, Ljubljana 1966. — Dušan Kveder, Prva tri obdobja razvoja narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije. Slovenski zbornik 1945, Ljubljana 1945. — Ljubljana v ilegali, knjige 1, 2, 3 in 4. Ljubljana 1959—1970. — Metod Mikuš, Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, knjigi 1 in 2. Ljubljana 1960 in 1961. — Metod Mikuš, Specifični elementi v NOB (revoluciji) jugoslovanskih narodov. Zgodovinski časopis XV, Ljubljana 1961 (str. 5—63). — Metod Mikuš, Zgodovina slovenskega narodnoosvobodilnega boja. Ljubljana 1970. — Naša vojska, organ Glavnega štaba NOV in POS 1943—1945 (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani). — Alenka Nedog, Tone Tomšič. Ljubljana 1969. — Miha Marinko, O nekaterih posebnostih prve faze vstaje v Sloveniji. Vstaja jugoslovanskih narodov. Ljubljana 1965. — Oslobojilački rat naroda Jugoslavije, druga izdaja, knjigi 1 in 2. Beograd 1963 in 1964. — Oslobojilački pohod na Trst četvrtje jugoslovenske armije. Beograd 1952. — Stanko Petelin, Osvoboditev Slovenskega primorja. Gorica 1965. — Janko Pleterški, Osvobodilna fronta slovenskega naroda in program zedinjene Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VI, Ljubljana 1966 (str. 233—244). — Franček Saje, Belogardizem, druga izdaja. Ljubljana 1962. — Slovenski partizan, organ Glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet (Arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani). — Miroslav Stepančič, Iz osvobodene Dolenjske v belo Ljubljano. Naša obramba, št. 5, Ljubljana 1970. — Vlado Strugar, Osvobodilna vojna v Jugoslaviji. Ljubljana 1967. — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, II tom, Dokumenta Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, knjige 1—11. — Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, VI, Boji v Sloveniji, knjige 1—13; ista zbirka del srbohrvaščini, knjige 14—17; ista zbirka, rokopis v srbohrvaščini, 18. in 19. knjiga.

О СТРАТЕГИИ И ТАКТИКЕ НАРОДНООСВОБОДИТЕЛЬНОЙ АРМИИ И ПАРТИЗАНСКИХ ОТРЯДОВ СЛОВЕНИИ

Резюме

Стратегия Народноосвободительной армии и партизанских отрядов Словении отражает общую военную политику суверенного освободительного движения словенской нации. Она определяет основные вопросы подготовки и применения словенских вооруженных сил для достижения целей народноосвободительного движения посредством вооруженных действий, являясь одновременно конкретной формой общей югославской стратегии в народноосвободительной войне, отвечающей положению в Словении. Она была создана как часть общей политической стратегии КП Словении, начавшей после вражеской оккупации югославской части Словении новый этап великой борьбы революционных масс словенской нации для объединения его частей, для освобождения всей страны от оккупантов, для прогрессивных общественных перемен.

В восстании и освободительной борьбе проявились два основных стратегических фактора: Освободительный фронт (ОФ) как боевая организация словенского народа, как мощно организованный массовый тыл, обуславливающий существование вооруженных сил, и партизанские отряды как вооруженный кулак движения. Последние явились результатом организованной деятельности КП Словении и ОФ и старались захватить своими выступлениями всю Словению. Поскольку существовало большое количество воевых центров, а действия партизанских отрядов и Народной защиты приобретали массовый характер, преемственность в развитии освободительной борьбы была обеспечена.

В Словении, где оккупанты располагали густой сетью своих опорных пунктов, где существовало обилие путей сообщений, на которую оккупанты смотрели как на важнейший плацдарм в географически уязвимой области, освобожденные

партизанами территории могли возникнуть только в результате постепенного развития боевых действий, включая народное восстание, на обширных просторах.

Ввиду бессилия оккупантов, уничтожить подвижные и имевшие корни в народе освободительные части, последние переросли в мощные народноосвободительные вооруженные силы. Эти вооруженные силы в борьбе объединили всех словенцев, разделенных между различными империалистическими державами. После капитуляции Италии они обезоружили заметную часть итальянских оккупационных войск и разбили на голову отряды коллаборационистов. В ходе народноосвободительной войны была осуществлена стратегическая цель объединения всех словенцев; непрерывно растущие народноосвободительное войско и партизанские отряды Словении вели упорные бои за сохранение центральных освобожденных территорий, нападали транспортные магистрали оккупантов и утверждались во всех словенских областях. Успешные завершающие операции для освобождения страны явились следствием умелого тактического и оперативного сочетания действий югославских войсковых частей, продвигавшихся фронтально, с действиями словенских частей, находившихся в тылу противника. Занятием Триеста и выходом на линию реки Соца (Изонцо) была в стратегическом отношении обеспечена цель, чтобы власть принадлежала силам, выполнявшим и выполнившим освободительную миссию.

Стратегическими требованиями определялись основы тактики. Последняя отличалась маневренностью, внезапностью, приспособлением к местности и ситуации и нахождением самых подходящих форм военной организации.

OBRAVNAVA

J a k a A v š i č : Tovariš Zdravko Klanjšček je po mojem mišljenju zelo natančno in pravilno obdelal strategijo in taktiko narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. Presenečen sem s to poglobljenostjo in s pravilnostjo postavk, ki jih je tovariš Klanjšček navedel. Po tolikih letih intenzivnega dela v Sloveniji na tem problemu, je to res končni uspeh, po mojem mnenju zavidanja vreden. Lahko bo služil kot učbenik za vse, ki bodo v naslednjih takšnih primerih uporabljali splošno ljudsko obrambo. Splošna ljudska obramba se bo morala ravnati po teh načelih. Rad pa bi omenil vprašanje, ki je bilo pomembno že tudi v drugih referatih. To je narodnostno vprašanje, zakaj slovenski boj se je razvijal v posebnih slovenskih okoliščinah. To se pravi, v Sloveniji je nastala, čeprav pod vodstvom KPJ, vendar neka posebna enota narodnoosvobodilnega boja in sicer v okviru enega naroda. Narod kot družbeno enoto je organizacijsko priznala KPJ že, recimo od leta 1934 naprej. Zaradi tega je bil tudi formiran Pokrajinski komite kot komite, ki je prevzel politično vodstvo v vojnem času, pa tudi vojno vodstvo po smernicah KPJ Jugoslavije. Zaradi tega so se pri nas razvile neke posebne okoliščine, zato ker so bile priznane narodnostne posebnosti, v tem pogledu posebni jezik. O tem hočem nekaj povedati. Torej o jeziku, ki je bil v narodnoosvobodilnem boju Slovenije v celoti priznan in uveljavljen, in to od poveljevanja pa do celotnega kulturnega udejstvovanja v narodnoosvobodilnem boju Slovenije. To pa je imelo velik pomen, velik značaj za patriotizem borcev, za širino, katero je narodnoosvobodilni boj v Sloveniji dosegel, pa tudi pomen za nadaljnji razvoj slovenskega naroda. Zaradi tega sem se nekajkrat zavzemal za to, da bi obravnaval vprašanje edinosti. Danes je pred menoj tovariš Stanišić govoril o edinosti in mislim, da je resnično treba vzeti vso našo armado kot edinstveno armado. Vendar je treba po sestavi po

notranjem razmerju razlikovati to edinstvo na ta način, da se lahko, in to je tudi potrebno, daje borcem še naprej, tako kot v narodnoosvobodilnem boju, možnosti, da so v svojem kulturnem okolju v armadi, v kateri se bodo borili za cilje celotne Jugoslavije in po smernicah naše celotne jugoslovanske skupnosti. Dejansko mislim tudi na tole, da je treba in da je možno izvršiti organizacijo armade na ta način, da vojaki, ko stopijo v vojaške enote, lahko uživajo ugodnost uporabljati svoj jezik. To se pravi, če bi jih razporejali v osnovne enote po nacionalnosti, je mogoče, da bi imeli kakor v osnovni šoli, ravno tako tudi v armadi pouk in poveljevanje v svojem jeziku, ne pa v jeziku enega naroda, ker bi to bilo velikega pomena za borbeno sposobnost. Nobene škode ne bi bilo za enotno nastopanje proti sovražniku. Že vrh federacije naše države imamo takšen, da upošteva interese vseh njenih sestavnih delov, vseh narodov in narodnosti. S tem je že zagotovljena enotnost, edinstvo, o kateri je govoril tudi tovariš Stanišić. Toda izvajanje, tehnika, kako naj se to izpelje, je lahko samo takšna, da zadovolji narodnostne potrebe: kulturo, jezik, vse okolje, v katerem se vojak čisto drugače in bolje počuti, če je v takšnih narodnostno domačih okoliščinah. To smo zelo dobro občutili med NOB, ko ne bi niti mogli držati takšne širine, če ne bi imeli čisto narodnostne armade, ki pa je delala zelo verno in predano za skupne ideje. In ravno zaradi tega, ker so bile te narodne potrebe upoštevane, trdim, da sta bila predanost in patriotizem v boju veliko večja, kakor pa bi bila, če bi vsiljevali našim borcem, kar je imela stara Jugoslavija. Spominjamo se, da je tovariš Tito, mislim da je bilo to leta 1943 poslal telegram kominterni, da je bil glavni razlog za razpad Jugoslavije nerešeno narodno vprašanje. Zato je tudi na drugem zasedanju AVNOJ, naravno, vsi vemo to, prišlo do federativne ureditve države. Ker pa je federativna ureditev, to se pravi upoštevanje narodov za celotno življenje, notranje življenje v naši državi, je zato tudi armada nujno tako urejena. Težko je razumeti tistim, ki so bili v centralnih enotah, recimo v srbohrvaških, da smo tudi tam imeli dalmatinske brigade, pa krajiške, da smo imeli brigade itd. in divizije iz vseh narodov in pokrajin Jugoslavije prvenstveno sestavljene po narodnostih. Tisti pa, ki so bili v Sloveniji, na primer, za te je bilo popolnoma jasno, da je notranji karakter vojaških enot nujno dati takšen, ki zadovoljuje narodnostnemu principu. Torej, iz tega sem izhajal, in iz tega mislim sem dal tudi predlog naši armadi, da bi upoštevala pridobitve NOB, ki so bogate v tem pogledu. Če pogledamo referat, ki ga je napisal Zdravko Klanjšček, bomo videli, kako je bilo vedno upoštevano, pri vsem formiranju enot, in tudi pri uporabi enot in celotni strategiji slovenskega NOB, da se opira na nacionalni princip, brani in osvobaja svoj narod in hkrati druge. Stremi za tem, da pokrije celotno ozemlje, da pomaga povsod iz ene pokrajine v drugo pokrajino države, da se razširi, vse to je treba v takem narodnoosvobodilnem boju in vsakem boju zelo upoštevati. Prepričan sem, da v katerikoli sledeči vojni ne bo tako enostavno, ker bodo v veliki meri tuji propagandni elementi vse slabosti naše armade izkoristili, če mi ne bomo imeli urejene naše notranje nacionalne zadeve tako, da bomo upoštevali sestav naše države kot celote. Nihče, po mojem mnenju ne pričakuje in ne misli, da naj bi prišlo do stapljanja narodov oziroma da bi nastal en jezik, ampak da se ohranijo jeziki, da se ohranijo narodi in da se kot takšni ti narodi enako razvijajo. Morajo imeti gotovost za svoj obstanek, morajo biti popolnoma varni pred nekim poskusom likvidacije tudi še tako malega naroda ali pa tudi narodnosti. Mi smo v narod-

noosvobodilnem boju do teh dragocenih izkušenj empirično morali priti. Naša ideologija ima jasno stališče enakopravnosti. Dolgo časa je trajal boj in v tem času smo dosegli velike uspehe in tudi končni uspeh prav na upoštevanju narodnostnega principa. Ne bom šel v podrobnosti referata tovariša Klanjščka, ker ga imam za zelo koristnega in dobrega, ampak sem pri tem hotel dopolniti in opozoriti na vse to, kar je temelj za edinstvo našega boja, pa tudi za nadaljnji razvoj. Izkušnje, ki jih na novo odkrivamo pri razglabljanju našega NOB, so ravno v tem smislu in zato, da pride JLA do koristi, kako se je treba ravnati tudi za naprej.

(Odgovor na obravnavo referata):

Zdravko Klanjšček: Moj nastop ima značaj odgovora in obravnave. Če sem s svojim sporočilom o nekih osnovnih značilnostih vojaške dejavnosti v Sloveniji pod naslovom O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije, ki je pripravljeno na podlagi dosežkov dolgoletnega raziskovanja dinamike osvobodilne vojne slovenskega naroda za nek širok in celoten pregled vojaških operacij v Sloveniji, dosegel to, da opozorimo vse, ki se bavijo z vojaško zgodovino, na vprašanja povezanosti splošnih ciljev osvobodilnega gibanja slovenskega naroda z dejavnostjo njegovih oboroženih sil in na vprašanja, da sta se jugoslovanska strategija in taktika osvobodilne vojne pojavljala v posebni in stvarni obliki kot strategija in taktika NOV in PO Slovenije, potem sem več kot zadovoljen.

Vsekakor pa to sporočilo, zlasti s stališča, ali povsem odgovarja na vsa vprašanja teme, oziroma ali je kompletno, ne pomeni zadnje besede. To je tema neke celotne monografije. Med nadaljnjim raziskovanjem bo mogoče najti še veliko spoznanj in tudi to pot ni bilo mogoče spričo ozkega prostorskega okvira prikazati vsega, do česar smo prišli. Vendar menim, da je tudi to, kar smo skušali obrazložiti, doseglo svoj namen, če je opozorilo sodobne vojaške zgodovinarje na dejstvo, da ta tehtna vprašanja novejšje vojaške zgodovine Jugoslavije niso preprosta in enostavna, temveč da se tudi na tem, dovolite, da tako povem, »sektorju«^o zgodovine, moramo vseh vprašanj lotevati z dialektično metodo, s stališča povezanosti jugoslovanske vojaške zgodovine z zgodovino, cilji, okolnostmi in razmerami slehernega od jugoslovanskih narodov. Šele takšen pristop, ki bo upošteval tudi posebne razmere, interese in dinamiko vojne ter ga raziskoval kot družben pojav na ozemlju vsakega naroda posebej, bo lahko dal realno sliko narodnoosvobodilne vojne v Jugoslaviji kot celote.

Vzemimo stvaren primer, ki ga sicer nisem vnesel v svoje sporočilo, vendar je v neposredni zvezi z mojim sklepom razprave o njem. O tem sem sicer govoril tudi na posvetovanju o Osvobodilni fronti slovenskega naroda leta 1966, vendar moram isto ponoviti tudi tukaj zaradi sledov enakega pristopa k problemom Slovenije v referatih, ki smo jih slišali in brali na tem posvetovanju. V mislih imam napačno interpretiranje prvih partizanskih enot na slovenskem ozemlju v letu 1941.

Kot je že na sploh znano, prve partizanske enote v Sloveniji v letu 1941 niso nosile imena odred. Ta izraz so namreč prevajali iz dokumentov vrhovnega štaba tedanjega časa v slovenščino z izrazom oddelek. Toda partizanskim oddelkom je slovensko vojaško-politično vodstvo še pred posvetovanjem v Stolicah dalo določeno stvarno obliko, in sicer že v prvem osnovnem dokumentu, ki je ohranjen, v Partizanskem zakonu. To je oblika, ki je ustrezala slovenskim

izraznim pojmovanjem in drugim razmeram. Imenovalo jih je čete, ki so se združevale v bataljone. In zdaj, kaj se dogaja v naših splošnih jugoslovanskih prikazih NOB in v drugih delih? Ne sicer povsod, toda našli bomo marsikje: v Sloveniji ni odredov. Zaradi ene same terminološke razlike pri opisu stanja partizanskih enot Jugoslavije v letu 1941 kot celoti, številni avtorji enostavno zanemarjajo Slovenijo, ker štejejo le odrede, ki so bili v tistih pokrajinah Jugoslavije, kjer so prve enote imele takšno ime, ali pa morda povedo še to, da so bili odredi povsod, razen v Sloveniji, kjer so bile čete. Toda eni in drugi ne opažajo dejstva, da so številni »pravi« odredi tudi šteli, nekje celo praviloma, zlasti na ozemljih, na katerih ni bilo množične vstaje, okoli 30—50 borcev, kolikor so štete po večini čete v Sloveniji, ki jih je bilo v letu 1941 kar 31.

Med odredi, ki so nastali na področjih, kjer ni bilo množične vstaje, in četami v Sloveniji pravzaprav ni nobenih razlik v ognjeni moči, enaka pa je tudi njihova vojaška in politična vloga v dviganju ljudske vstaje. Po drugi plati pa lahko odrede, ki so kot oblika vojaške organizacije nastali na področjih z množičnim značajem vstaje in kjer so se pojavila tudi osvobojena ozemlja, primerjano glede na formacijo, moč in oborožitev z odredi, ki so v Sloveniji nastali poleti 1942, se pravi, po posvetovanju v Stolicah.

Pri analizi celotnega jugoslovanskega prostora se je torej potrebno poglobiti v dejansko stanje in jemati za merilo nekaj, kar je otipljivejše in stvarnejše od preprosto in formalistično pojmovanega naziva enot.

Premajhno poglobljanje v takšna in podobna dejstva prinaša vsekakor mnogotero škodo. Ne samo, da ni podana pravilna podoba o moči in intenzivnosti vstaje v Jugoslaviji kot celoti, saj so uspešna rast in odločnost, s katero je osvobodilno gibanje v Sloveniji ustvarjalo in obnavljalo razbite čete, ter kvantiteta partizanskih sil v Sloveniji pomenile močan element osvobodilne vojne kot celote, element, ki je imel strateški značaj, temveč se hkrati ustvarja vtis o slabo razviti vojaški organizaciji v Sloveniji. To je vsekakor napačno, kakor bi bilo, na primer, napačno, če bi nekdo začel računati, koliko je bilo v Sloveniji čet na 100.000 prebivalcev in koliko bi jih potem morale biti v Jugoslaviji in kakšna bi naj bila potem ta vojaška moč.

Da bi se izognili takšnim formalističnim pristopom in dali nek skupni imenovalec vsem različnostim, ki so zanesljivo ena od značilnosti jugoslovanske vstaje, je potrebno po mojem mnenju med prve enote in odrede šteti tudi partizanske čete v Sloveniji na enak način tako, da bi vse prve enote razdelili v primerne skupine glede na njihovo moč in ne glede na njihov formalni naziv.

Marijan Britovšek

O ZGODOVINI NASTANKA KOMUNISTIČNEGA MANIFESTA*

Predzgodovina Komunističnega manifesta je tesno povezana z nastajanjem in oblikovanjem znanstvenega socializma in z delavskim gibanjem. Pri izdelavi taktičnih načel delavskega gibanja sta se Marx in Engels opirala na izkušnje proletarskega gibanja v naprednih deželah, hkrati pa sta se spopadala tudi s političnimi pogledi tedaj prevladujočega utopičnega socializma in komunizma ter z iluzijami malomeščanske demokracije.

Prva velika množična samostojna gibanja delavcev, ne le v Nemčiji, ampak tudi v Franciji in deloma v Angliji, so imela elementaren značaj. Delavci so se borili za neposredne ekonomske cilje. Delavški razred na tej razvojni stopnji je sodeloval v političnem boju z meščanskimi in malomeščanskimi gibanji. Pozitivna stran tega boja je bila, da so se delavci seznanili s prakso političnega boja in se pričeli zavedati lastnih interesov.

Maloštevilni napredni delavci v Franciji, ki so se združevali v tajnih organizacijah, so bili pod vplivom utopičnih socialističnih idej. Značilno za utopični socializem in deloma tudi za utopični komunizem je bilo, da jima je bil ekonomski boj širokih delavskih množic tuj in sta ga zavračala. Obsojala sta celo politični boj za osvojitve oblasti. Politični preobrat sta večinoma identificirala z nasilnimi revolucijami in s krvavimi boji. Utopisti so bili mnenja, da politični preobrati niso potrebni, oziroma da so celo škodljivi. Kot sredstvo za uresničenje svojih naukov so priporočali pojasnjevanje in propagando. Idejam utopičnega komunizma so bili nasprotni nazori utopičnega komunizma, ki jih je širil Blanqui. V njegovem nauku so se pokazale v pozitivnem smislu francoske revolucionarne tradicije. Velika zasluga blanquistov je vsekakor bila, da so opozorili na nujnost političnega boja za revolucionarno osvojitve oblasti. Toda blanquisti v revoluciji niso videli viška razrednega boja, temveč le nasilen akt majhne skupine odločnih revolucionarjev. Vse svoje moči so zato usmerili v neposredno pripravo upora. Revolucionarna oblast naj ne bi takoj izvedla nobenih socialističnih ukrepov. Bili naj bi rezultat avtomatičnega razvoja in prosvetljevanja šele po prevzemu oblasti. Poraz blanquističnega upora v maju 1839 v Parizu je omogočil, da se je v francoskih delavskih krogih ponovno razširil tako imenovani miroljubni komunizem Cabeta.

---

* Referat na posvetovanju ob stoletnici prevoda Komunističnega manifesta v srbsčino, ki je bil v Pančevu 4. in 5. oktobra 1971.

Široki sloji delavcev, ki so se instiktivno nagibali k političnemu revolucionarnemu boju in se niso vključili v tajna zarotniška društva, so prišli pod vpliv socialnih demokratov, ki niso zavračali političnega boja in so v svoj politični demokratični program vključevali tudi vrsto socialnih zahtev.

V Angliji, kjer se je proti koncu tridesetih let XIX. stoletja industrijski preobrat bližal koncu, je čartistično gibanje preraslo v množično politično gibanje. Čartisti so videli v političnem boju množic za državno oblast pogoj za uresničenje socialističnih zahtev, o katerih pa so imeli zelo nejasne pojme. Čartistično gibanje je kljub šibkosti v teoretičnem pogledu pritegnilo pozornost Marxa in Engelsa. Na osnovi že dokaj razvitih razrednih nasprotij med proletariatom in buržoazijo v Angliji sta lahko zasledovala in posploševala prve praktične izkušnje milijonskega delavskega gibanja, ki je dobivalo vse bolj proletarski značaj. V Angliji se je konkretno postavljalo vprašanje politike delavskega razreda, njegove strategije in taktike. Pri tem ni šlo le za vprašanja boja za socializem, ampak tudi za demokratični boj na splošno.

V Angliji se razredni boj ni reducirjal izključno na protislovja med proletariatom in buržoazijo. V političnem boju so bile pomembnejše zahteve po odpravi fevdalnih preostankov in nasprotja med industrijsko buržoazijo in veleposestniki. Liberalna buržoazija je hotela odvrniti delavce od demokratičnih zahtev po volilni pravici in jih zaplesti v svojo agitacijo proti žitnim carinam, ki so jih vodili proti zemljiški gospodi. Konservativci pa so skušali s socialnimi dokaznimi razlogi ribariti v kalnem in so šli v svoji demagogiji celo tako daleč, da so zahtevali splošno volilno pravico. Čartisti so v takem položaju postavili v ospredje svojih zahtev boj za demokratično volilno pravico.

Medtem je v Parizu leta 1836 nastala Zveza pravičnih, ki se je krepila iz leta v leto. Prav v tej organizaciji je Marxu in Engelsu uspelo povezati delavsko gibanje z znanstvenim socializmom. V organizaciji so bile vse od njene ustanovitve žive demokratične republikanske ideje, kakršne so prevladovala v nemški malomeščanski opoziciji po letu 1830. Zveza pravičnih se je razvijala po vzoru in pod vplivom francoskih republikanskih društev v Parizu.¹ Ker je bila povezana s francoskim delavskim gibanjem, so se vanjo vrinile tudi ideje francoskega utopičnega socializma in komunizma. Posebno velik vpliv na politične poglede zveze so imeli stiki organizacije z Družbo letnih časov. Povezanost Zveze pravičnih z blanquistično organizacijo je pri članih zveze utrjevala na eni strani elementarno revolucionarno prepričanje, na drugi pa močno nagnjenje k sektaštvu.

V vodstvu pariške centralne uprave Zveze pravičnih so bili: nekdanji študentovski voditelj Karl Schapper, ki se izučil za stavca, krojač Georg Weissenbach, hamburški mizarski pomočnik Karl Hoffmann in literat dr. German

¹ Ustanovni dokumenti Zveze komunistov iz leta 1847 v izdaji Andréasa Berta, Ljubljana 1970, str. 15–17. Po navedbah Andréasa Berta kažejo pravila Zveze (iz leta 1838) v primerjavi s prejšnjimi (iz leta 1836) razločno hotenje po demokratizaciji organizacije, kolikor je bilo to v tajni organizaciji sploh izvedljivo. Organizacijska struktura Zveze je bila takale: Osnovna celica zveze je bila občina z najmanj petimi in največ desetimi člani, ki sta jo vodila izvoljeni predsednik in izvoljeni pomočnik (blagajnik). Pet do deset občin se je združevalo v okrožje, ki ga je vodilo okrožno predsedstvo, sestavljeno iz predsednikov občin. Centralno upravo zveze so volila okrožna predsedstva v kraju, kjer je bil sedež zveze. Vsako leto v maju so bile volitve vseh vodstev. Volilci so lahko svoje odposlance odpoklicali ob vsakem času. Člani so smeli dajati kakršne koli predloge, tudi glede spremembe pravil. Predloge je bilo treba pošiljati centralni upravi, ki jih je nato izročala v razpravo celotni zvezi. Občina je sprejemala nove člane le soglasno, izključevala pa je člane lahko z dvotretjinsko večino; izključitev je moralo potrditi še okrožno predsedstvo.

Mäurer. Od leta 1838 dalje je bil član centralne uprave tudi krojač Wilhelm Weitling, ki je še istega leta sestavil programsko listino Zveze Die Menschheit, wie sie ist und wie sein sollte.²

Naloga članov Zveze pravičnih je bila, da so ustanavljali delavska društva in v njih iskali ljudi, primerne za članstvo v tajni organizaciji. Močna udeležba potujočih rokodelskih pomočnikov v dejavnosti zveze je povzročila, da so nastajale občine v raznih krajih, kjer so delovale nekaj časa, propadle in kasneje spet zaživele, kakor so se pač priseljevali ali odseljevali v zvezi včlanjeni rokodelski pomočniki. Samo v velikih središčih zveze — v Parizu in Londonu in kasneje tudi v Ženevi — so občine stalno politično delovale, pri čemer so se obvezno naslanjale na tamkajšnja delavska društva.³

Pariška organizacija Zveze pravičnih je kljub aretacijam nekaterih vodilnih članov, na primer Karla Schapperja zaradi sodelovanja v ponesrečenem neobabuvističnem puču, skoraj neokrnjeno delovala pod vodstvom Weitlinga.⁴

Spremembe v vodstvu pariške uprave zveze so po aretacijah spomladi 1839 vplivale na preusmeritev občin v Angliji, Franciji in Švici, kjer so obstajale močne organizacije. Francoske občine so bile pod vplivom socialističnih nauk Fouriera in Saint Simona in neobabuvističnega delavskega komunizma, ki ga je obiskoval Blanqui. Odkar je vodstvo zveze prevzel Ewerbeck, so se pariške občine zavzemale za utopični komunizem Étiennea Cabeta.

V Švici je Weitling razvil zelo uspešno agitacijo za zvezo pravičnih v sodelovanju z danskim krznarskim pomočnikom Nielsom Lorenzom Petersenom, usnjarskim pomočnikom Simonom Schmidtom in drugimi. Weitlingov rokodelski komunizem in splošno zaostajanje razvoja industrije v Švici in Franciji sta v obeh deželah otežkočala hitrejšo oblikovanje novega komunističnega programa.

V Londonu se je Zveza pravičnih razvijala v bolj ugodnih ekonomskih in političnih razmerah. Rokodelski pomočniki so tu lažje dojeli bodočo vlogo proletariata in plodno posegli v razpravo o komunističnem programu. Njihovo delo je omogočala svoboda združevanja in zborovanja. Prihajali so v stik s številnimi delavci in rokodelci iz različnih evropskih dežel, ki so se zatekli v Anglijo kot politični begunci in so pripadali najrazličnejšim strujam.

Pomembno vlogo pri zbiranju članstva Zveze pravičnih je imelo v Londonu nemško Izobraževalno društvo za delavce. V londonskem okolju so bile meje med javnim društvom in tajno zvezo veliko manj izrazite kot na kontinentu. Londonski člani zveze so bili v tesnih stikih z ovenisti in njihovim listom The New Moral World ter s francoskimi begunskimi organizacijami.

Po izgonu iz Švice leta 1844 je Weitling po ovinkih (nekaj dni je prebil v Hamburgu) prispel avgusta 1844 v London, kjer so mu septembra priredili svečan sprejem. Weitling je tedaj užival med člani zveze veliko avtoriteto, ki

² Štiri leta kasneje je Weitling objavil v Švici svojo glavno delo Garantien der Harmonie und Freiheit. Marx je to delo označil kot »briljantni nastop« nemških delavcev. Weitlingovo organizacijsko, propagandistično in literarno delo se je končalo z dosmrtnim izgnanstvom iz Švice, potem ko je napisal še novo knjigo v duhu krščanskega komunizma pod naslovom Das Evangelium eines armen Sünders. Knjigo je sodna oblast zaplenila, Weitlinga pa so obsodili na polletno zaporno kazen in nato izgnali iz Švice in Nemčije.

³ Ustanovni dokumenti Zveze komunistov stran 19.

⁴ Ko je leta 1841 Weitling odšel v Švico, so pariške organizacije in centralno upravo Zveze pravičnih vodili: Weissenbach, Hoffmann, Mäurer, čevljar Heinrich Bauer in drugi. Leta 1842 se jim je pridružil dr. Hermann Ewerbeck, zdravnik iz Gdanska, medtem ko je Bauer odšel v London. Tja je prišel iz Pariza tudi Schapper in skupaj z urarjem Josephom Mollom so se lotili organiziranja delavcev.

jo je krepila njegova živa propagandna dejavnost v Švici ter izgon iz Švice in Nemčije. Pričakovati je bilo, da bo Weitling zavzel tudi v Londonu v zvezi vodilno mesto. Obravnave v zvezi o vsebini, ciljih in uresničenju komunizma, ki so trajale v Londonu vse leto 1845 pa kažejo, da so bili duhovni voditelji londonskih občin v tem času Schapper, H. Bauer, Karl Pfänder in A. Lehmann. Prav iz teh obravnjav lahko razberemo, kako daleč je prišel ideološki in politični proces v zvezi v času, ko sta Marx in Engels začela tesneje in bolj sistematično oblikovati svoje dotlej le rahle vezi z Zvezo pravičnih.

V programskih obravnjavah, v katerih je skušal tudi Weitling uveljaviti svoje poglede, so se pokazale velike razlike med njim in londonskimi člani Zveze pravičnih.⁵ Vodilni londonski komunisti (Schapper, Bauer, Moll) so bolj ali manj odločno zavračali nasilno revolucijo in v razpravah obravnavali le splošna načela. Oba tabora sta imela pred očmi bolj ali manj konkretne naloge, osredotočene na nemške razmere. Weitlingova stališča v obravnavi so bila znatno šibkejša od stališč oponentov, ki so se s svojimi nazori vse bolj približevali marksizmu. Weitling je nedvomno napravil znaten korak naprej od blanquistične pučistične taktike, ko je revolucijo dojel kot vstajo deklasiranih množic in v njej videl odločilen vzvod za družbeni napredek. Weitlinga je v obravnjavah podpiral vestfalski socialist Kriege, ki je bil pod močnim vplivom nazorov tako imenovanih pravih socialistov.

Vendar pa Weitling sploh ni razumel družbeno-razvojnih procesov in vloge razrednega boja. Revolucijo je dojel abstraktno, povsem utopično. Njegova koncepcija je bila pseudorevolucionarna ter močno pobarvana z anarhizmom in je v nemških razmerah pomenila lahko le pustolovščino. Weitling je trdil, da je človeštvo vedno zrelo za komunizem. Pod zrelostjo pa ni razumel jasne razredne zavesti modernega proletariata, ampak bolj elementarni revolucionarni instinkt delovnih in izkoriščevalskih množic.

Londonske obravnave so obračunale z Weitlingovim vodstvom v Zvezi pravičnih. Iz njih razberemo, da Weitling ni mogel več zadovoljiti teoretičnih zahtev članov londonske Zveze pravičnih. Že proti koncu leta 1845 se je ideološki spor tako zaostрил, da je Weitling v januarju 1846 sklenil zapustiti London in se v Bruslju priključiti Marxovemu in Engelsovemu krogu.⁶ Tudi londonsko vodstvo Zveze pravičnih, razočarano nad Weitlingovimi nauki, se je nato obrnilo na skupino nemških komunistov, ki so se v Bruslju zbirali okrog Marxa in Engelsa. Do prvih osebnih stikov med bruseljsko skupino in vodilnimi člani Zveze pravičnih v Londonu je prišlo že prej, toda vpliv Marxa in Engelsa na Zvezo se je okrepil, kot kažejo novejšje raziskave, šele od poletja 1845 naprej. Mladi Engels je med svojim prvim bivanjem v Angliji (od konca leta 1842 do začetka 1844) obiskal nemško Izobraževalno društvo v Londonu ter se seznanil z Bauerjem, Mollom in Schapperjem — »s prvimi revolucionarnimi proletarci, ki jih je kdaj videl«. Ti »trije pravi možje« so napravili na Engelsa mogočen vtis. Toda srečanje takrat ni imelo neposrednih posledic. Prav tako

⁵ Glej Nettlau M., *Londoner deutsche kommunistische Diskussionen* (dalje navajam Nettlau, *Diskussionen*); Grünberg C., *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* X, Leipzig 1922, str. 362–391. Protokole so vodili zelo sumarno in fragmentarno. Nettlau jih je podal v izvlečkih. Primerjaj tudi Engelberg E., *Einiges über den historisch-politischen Charakter des Bundes der Gerechten*; *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Leipzig* 1951.

⁶ Nettlau, *Diskussionen*, str. 385–386. Iz protokolov razberemo, da se je Weitling vzdružel obravnava od novembra 1845. Zadnjič je nastopil v razpravi 7. novembra 1945. Kandel' E. P., *Marks i Engels-organizatory Sojuza kommunistov. Iz istorii bor'by za sozdanie revoliucionnoj partii proletariata. Moskva 1953* (dalje navajam Kandel' *Organizatory Sojuza kommunistov*), stran 81

niso dali vidnejših rezultatov stiki Marxa in Engelsa s pariškimi člani zveze v letih 1844 in 1845. Marx je takrat stanoval v Parizu v isti hiši kot Mäurer. Marx in Engels sta se večkrat sestala z Ewerbeckom in se udeleževala tudi nedeljskih javnih zborovanj nemških komunistov pred Barrière du trône.⁷

V tem obdobju sta Marx in Engels položila temelje znanstvenega socializma. Razvila sta prve teoretične osnove v tesni povezanosti s svojo praktično dejavnostjo in s sodobnimi političnimi dogodki. V štiridesetih letih XIX. stoletja je v svetu vse bolj dozorevala revolucija, zato je bila Marxova pozornost usmerjena predvsem k preučevanju politike delavskega razreda. Že spomladi leta 1845 sta Marx in Engels v glavnih potezah izoblikovala materialistično zgodovinsko teorijo.⁸ Svoje nazore sta nato še izpopolnila v najrazličnejših smereh.⁹ Rezultat njunega skupnega dela je bila Nemška ideologija.¹⁰ S tem delom sta položila dobro utemeljena izhodišča za nadaljnjo teoretično, predvsem pa praktično politično dejavnost. Njuno spoznanje o materialnih osnovah zgodovinskega razvoja ju ni vodilo v ekonomski fatalizem. Očuvala sta dragoceno dediščino revolucionarnega demokratizma in nenehno poudarjala veliko revolucionarno vlogo množic v zgodovinskem razvoju. Že proti koncu leta 1843 je Marx opozoril, da postane teorija materialna sila, čim zajame množice. Toda Marxu in Engelsu ni šlo le za zgodovinsko aktivno vlogo množic na splošno, ampak sta predvsem hotela jasno nakazati zgodovinsko vlogo proletariata kot ustvarjalca socialistične družbe. Zato sta svoje delo osredotočila na ugotavljanje kvalitativnih razlik med proletariatom in drugimi zatiranimi množicami, pri čemer sta upoštevala objektivne materialne razvojne okoliščine kapitalistične družbe. Nista se pustila zavesti dejstvu, da je veliki množici delavcev tedaj še povsem manjkala socialistična zavest. Pomembno vlogo pri oblikovanju njune teorije so imela spoznanja, ki sta jih črpala iz študija razvitejših kapitalističnih odnosov v Angliji. Engels je izčrpno obravnaval razvoj in pomen industrijskega prevrata v Angliji in proletariat označil kot značilen produkt tega prevrata.

Medtem ko so hoteli blanquisti s svojo pučistično taktiko preskočiti pomanjkljivo zavest množic in so utopični socialisti ter deloma utopični komunisti skušali ustvariti to zavest s povsem propagandnimi sredstvi, sta Marx in Engels opozorila na odločilno vlogo, ki jo ima praksa razrednega boja za izoblikovanje razredne zavesti. Pri tem sta se sklicevala na izkušnje angleškega delavskega gibanja. Toda Engels se je zavedal, da je socialistična zavest čartistov šibka. Bil je mnenja, da čartizem ne more postati splošno dobro delavskega razreda. Engels je videl glavno nalogo socialistov v tem, da se amalgamirajo z delavskim razredom, da vanj vnesejo socialistično zavest. Če je Engels označil amalgamiranje socializma s čartizmom kot reprodukcijo francoskega komunizma po angleško, je bilo to hkrati opozorilo, da proletarskemu utopičnemu komunizmu v Franciji manjka množični značaj čartističnega gibanja, čeprav so francoski komunisti-utopisti s svojimi revolucionarnimi stališči prekašali angleške

⁷ Ustanovni dokumenti Zveze komunistov iz leta 1847, stran 25.

⁸ Primerjaj Engels F., Prispevek k zgodovini Zveze komunistov, K. Marx-F. Engels, Izbrana dela II. Ljubljana 1951, stran 435; glej tudi Marx K., Predgovor »H kritiki politične ekonomije«, K. Marx-F. Engels, Izbrana dela I. Ljubljana 1951, str. 456-457.

⁹ Engels, Prispevek k zgodovini Zveze komunistov, stran 535.

¹⁰ O izdajah Nemške ideologije v letih 1895-1932 glej Bagaturija G. A., K istorii napisanija, opublikovanija i issledovanija »Nemeckoj ideologii« Marksa i Engelsa. Moskva 1959, str. 48-85; Bert A., Neue Daten zur Deutschen Ideologie. Mit einem unbekanntem Brief von Karl Marx und anderen Dokumenten. Archiv für Sozialgeschichte VIII, Hannover 1968, str. 9-151.

socialiste. Pri izdelavi svojega novega svetovnega nazora sta se Marx in Engels opirala predvsem na francoski socializem v povezanosti s francoskimi revolucionarnimi nauki na splošno. Visoko sta cenila utopično komunistično smer v Franciji, ki se je skušala nasloniti na tradicije francoskega ljudstva. Če sta v revoluciji videla gonilno silo v zgodovini, je bilo to njuno prepričanje, glede na veliko vlogo, ki sta jo pripisovala množicam, nezdružljivo s kakršnimi-koli pučističnimi pustolovščinami.

Že v avgustu 1844 je Marx v pariškem časopisu *Vorwärts* zapisal: »Vsaka revolucija ukinja staro družbo; toliko je socialna. Vsaka revolucija ruši staro oblast; toliko je politična.« S poudarjanjem primata družbenih odnosov nasproti političnim je bilo premagano abstraktno shematično postavljanje pojmov »politično« in »socialno« enega proti drugemu, kar je pri vseh utopičnih socialistih vodilo do zavračanja političnega boja.

Marx in Engels nista nastopila proti abstinenci političnega boja, ki so jo zagovarjali utopisti, ampak sta znanstveno utemeljila teorijo o diktaturi proletariata. Pri tem sta se odločno zavarovala pred anarhizmom, ki je hotelo omejiti revolucionarno akcijo na uničenje stare države na splošno. Razkrila sta tudi omejenost blanquizma, ki ni hotel razumeti političnega gospostva kot razrednega gospostva. Pri oblikovanju glavnih spoznanj o bistvu, vlogi in nalogah delavskega razreda sta se Marx in Engels opirala predvsem na izkušnje, ki so jih posredovali bolj razviti družbeni odnosi v Angliji in Franciji, vendar nista zapostavljala tudi drugih dežel. Nemajhno vlogo pri formiranju znanstvenega socializma je imela Nemčija s svojo posebno zgodovinsko situacijo.

V procesu utemeljevanja ideologije delavskega razreda se je Marx osamosvojil od meščanske ideologije in opredelil načelno stališče in vlogo delavskega razreda tudi v Nemčiji. Proletariat v Nemčiji se je šele začel oblikovati in ni bil sposoben prevzeti namesto buržoazije vodilne vloge v protifevdalnem boju. Vstaja šlezjskih tkalcev je dala Marxu povod za odločilni obračun z meščanskim radikalizmom Rugeja, ki je skušal omalovaževati vstajo šlezjskih tkalcev in delavsko gibanje na splošno.

Prva dolžnost Marxa in Engelsa je bila, da svoje poglede znanstveno utemeljita in jih posredujeja čim širšemu krogu. Prizadevala sta si propagirati svoja revolucionarna dognanja in združiti različne socialistične struje. Kot organizacijski vzvod za uredničenje te naloge sta osnovala v začetku leta 1846 v Bruslju Komunistični dopisni komite, v katerem sta skušala povezati vse klice socialističnega gibanja. Oprta na Komunistični dopisni komite sta začela široko zasnovan, vsestransko ideološki in politični boj proti različnim utopičnim in malomeščanskim strujam, ki so tedaj prevladovale v socialističnem gibanju, pri čemer sta se podrobno ukvarjala tudi z vprašanjem politike delavskega gibanja. S pomočjo Komunističnega dopisnega komiteja sta vnesla osnovne ideje znanstvenega socializma v osrednjo organizacijo Zveze pravičnih in pripomogla do zmage svojih idej v Zvezi komunistov.

Oktober 1846 je Engels takole označil politični program Komunističnega dopisnega komiteja: 1. Uveljaviti koristi proletariata proti koristim buržoazije; 2. Doseči omenjeni namen z odpravo zasebne lastnine in uvedbo imovinske skupnosti namesto nje; 3. Ne priznavati nobenega drugega sredstva za uredničenje teh ciljev kot nasilno, demokratično revolucijo. Poglavitni cilj komiteja je bil, da poveže nemške socialiste s francoskimi in angleškimi socialisti, da sproti obvešča vse inozemce o socialističnih gibanjih, do katerih bo prišlo v

Nemčiji, prav tako pa tudi Nemce v Nemčiji o napredku socializma v Angliji in Franciji. Komite je poskusil pridobiti obstoječa gibanja, organizacije in skupine za svoj revolucionarni program. V ta namen je razvijal živahno korespondenco v obliki zasebnih pism in litografskih okrožnic. Skušal je vplivati na socialistične časopise prek svojih dopisnikov, navezoval je stike med posameznimi osebami oziroma krajevnimi skupinami ter bruseljskim komitejem.

Prva velika ideološka razprava v okviru komunističnega dopisnega komiteja je veljala utopičnemu socializmu Weitlinga. Ne glede na predvsem ideološki značaj razprave, so prvič izčrpno obravnavali tudi praktično politiko delavskega gibanja zlasti v Nemčiji. Polemika z Weitlingom zasluži posebno pozornost, ker se je z njo nadaljevala in zaključila razprava, ki je skoraj pol leta razvnela člane londonskega izobraževalnega delavskega društva. Prav polemika z Weitlingom je zblížala bruseljski komite in londonske komuniste.

Po prihodu v Bruselj so Weitlinga v razširjenem krogu Komunističnega dopisnega komiteja lepo sprejeli. Weitlingova nesoglasja z londonskimi komunisti niso mogla biti povod, da bi zavzela Marx in Engels neposredno stališče proti njemu. Toda že kmalu se je pokazalo, da Weitling ni sposoben sodelovati pri nadaljnjem razvoju komunističnega gibanja. Zanj je vedno bolj postajal le ovira. Engels ga je kasneje označil kot preroka, ki nosi v svoji aktovki izgotovljen koncept za uresničenje neba na zemlji. Do neizogibnega konflikta je prišlo na zasedanju bruseljskega Komunističnega dopisnega komiteja 30. marca 1846, ki so se ga udeležili poleg Marxa in Engelsa še Philippe Gigot — bruseljski paleograf, ki je v komiteju opravljal tajniške posle, novinar Sebastian Seiler, Marxov nečak Edgar von Westphalen, Weydemeyer in Louis Heilberg — urednik lista *Atelier democratique*. Kot gost je bil navzoč tudi Anenkov. O zasedanju so nam na voljo trije viri zelo različnega izvora in vrednosti, ki pa nam v celoti omogočajo, da si ustvarimo jasno sliko o protislovnih stališčih, ki so se izoblikovala med razpravo.¹¹

Ko so v Komunističnem dopisnem komiteju razpravljali o publicističnih možnostih, ki so se nudile v Vestfaliji, je Weitling hotel izkoristiti te možnosti za širjenje svojih lastnih spisov. Na Marxove in Engelsove publikacijske načrte je gledal z nezaupanjem. Med obravnavo je branil svoj nauk in zanikal nujnost znanstvene teorije ter se pri tem skliceval na neposredno pripravljenost človeštva za komunizem. Marx je takšnemu govoričenju odločno nasprotoval. Opozoril je, da bi pomenila takšna propaganda v Nemčiji varanje ljudstva, ki bi ga hujskali, ne da bi mu dali trdno, premišljeno oporo za njegovo dejavnost. Takšno propagando je označil za prazno in brezvestno igro. Marx ni nastopil samo proti Weitlingovim psevdorevolucionarnim iluzijam o bodoči revoluciji v Nemčiji, ampak je razčlenil tudi razredno vsebino te revolucije.¹² Marx tedaj ni polemiziral samo z Weitlingovim rokodelskim komunizmom, ampak je pričel voditi boj tudi proti tako imenovanim pravih socialistom. Prizadeval si je preprečiti, da bi v Zvezi pravičnih Weitlingov rokodelski komunizem zamenjale ideje »pravih socialistov«.

¹¹ Najbolj znano je poročilo Anenkova, v katerem podaja predvsem Marxova izvajanja. Poročilo je zelo sumarno. Izčrpnije je poročilo, ki ga je napisal Weitling sam neposredno po sestanku. Njegove očitke na račun Marxa moramo vzeti z rezervo. Povsem popačene so njegove navedbe o Marxovih stališčih med razpravo.

¹² Glej ponatis Engelberg E., *Die Klassiker des wissenschaftlichen Kommunismus zur deutschen Arbeiterbewegung*, Berlin 1955, stran 39.

»Pravi socialisti« so predstavljali le majhno skupino pisateljev in publicistov, ki jim je manjkala sleherna organizacijska povezanost. Kljub temu njihov vpliv na mlado nemško delavsko gibanje ni bil nepomemben. »Pravim socialistom« je uspelo uveljaviti svoj vpliv v vrsti pomembnih publicističnih organov, ki so jih osnovali z Marxovim in Engelsovim sodelovanjem. Od leta 1845 dalje je bilo čutiti v nekaterih organizacijah Zveze pravičnih vedno močnejši vpliv idej »pravih socialistov«, ki sta jih propagirala v Londonu Kriege, v Parizu pa Grün. Pravi socialisti so shematično prenašali v Nemčijo kritiko kapitalistične družbe, ki sta jo razvijala francoski in angleški utopični socializem. Zavračali so tako revolucionarni boj proletariata za socialistično družbeno ureditev kot potrebo boja za meščanske pravice in svoboščine, ki so jih zahtevali v Nemčiji. Prav v času, ko sta Marx in Engels v polemiki s psevdorevolucionarnimi pogledi Weitlinga opozorila, da stoji Nemčija pred buržoazno in ne pred socialistično revolucijo, sta hkrati v polemiki s »pravimi socialisti« poudarila, da mora imeti socialistično gibanje svoje korenine v načelnem protislovju med proletariatom in buržoazijo. Samo pod temi pogoji lahko komunisti uresničijo svoje demokratične naloge. Pri tem pa nikakor nista zanikala potrebe sodelovanja z revolucionarnimi meščanskimi in malomeščanskimi silami.

Medtem so se vse bolj krepile vezi med Weitlingom in »pravimi socialisti«. Tesna povezanost, do katere je prišlo med Weitlingom in Kriegejem že v Londonu, se je še bolj okrepila med polemiko v Komunističnem dopisnem komiteju. Marx in Engels zato svoje kritike nista usmerila samo proti Weitlingu, ampak tudi proti »pravemu socializmu«, oziroma nemu od ustanoviteljev te smeri — Kriegeju.¹³

V septembru 1845 se je Kriege podal po nalogu londonskih članov Zveze pravičnih v New York, kjer je med nemškimi delavci in rokodelci ustanavljal podružnice zveze.¹⁴ 5. januarja 1846 je začel v New Yorku izdajati glasilo Ljudski tribun. V njem je v izrazito konfuзни, celo karikirani obliki, podal nazore pravega socializma. Marx je nato napisal uničujočo kritiko Kriegeju v sestavku Zirkular gegen Kriege.¹⁵ V okrožnici je obsodil konfužnost in frazerstvo Kriegejevih člankov. Na Marxovo in Engelsovo pobudo so postavili na dnevni red zasedanja Komunističnega dopisnega komiteja v Bruslju dne 11. maja 1846 vprašanje o stališčih Kriegeja in njegovega organa.¹⁶ Marx in Engels sta zasedanju predložila posebne sklepe, v katerih sta napadla nekomunistično, čustveno sanjarjenje Kriegeja in obsodila njegove članke v časopisu Ljudski tribun. Marxove sklepe so z izjemo Weitlinga podprli vsi navzoči. Weitling je branil stališča Kriegeja in časopisa ter označil njegovo delovanje kot »ameriškim razmeram primerno«. Po zasedanju Komunističnega dopisnega komiteja se je na stran Weitlinga postavil tudi Hess. Marx ga je zato ostro kritiziral.¹⁷ Hess pa mu je odgovoril, da ne želi imeti nič skupnega z bruseljskim komitejem. Izjavil je sicer, da mu postaja osebno Weitling vedno bolj antipatičen, toda v

¹³ Hermann Kriege je deloval kot aktiven utopični socialist leta 1844 v Bielefeldu na Westfalskem. Na priporočilo Mayerja je februarja leta 1845 zapustil Westfalijo in se podal k Engelsu v Barmen, nato pa v Bruselj k Marxu. V maju 1845 se je pojavil v Londonu v krogu Zveze pravičnih. Na predlog Weitlinga in Schapperja je bil sprejet v zvezo, v kateri je pričel igrati pomembno vlogo. Primerjaj Nettlau, Diskussionen, str. 366, 368.

¹⁴ Schlüter H., Die Anfänge der deutschen Arbeiterbewegung in Amerika. Stuttgart 1907, str. 19—20.

¹⁵ Marx K., Zirkular gegen Kriege. Marx/Engels, Werke IV, str. 3—17.

¹⁶ Na zasedanju je bil navzoč tudi Wiljem Wolf ki je postal eden najbližjih sodelavcev Marxa in Engelsa.

¹⁷ Primerjaj Karl Marx, Chronik seines Lebens in Einzeldaten. Moskva 1934.

partijskih zadevah čuti z njim vedno večjo povezanost. Hessu, ki je postal eden izmed ustanoviteljev »pravega socializma«, ni uspelo, da bi ustanovil skupino proti Komunističnemu dopisnemu komiteju.¹⁸

Marx in Engels sta osredotočila svojo pozornost na centre Zveze pravičnih v Londonu in Parizu. Kmalu po ustanovitvi bruseljskega komiteja je Marx začel v zvezo sistematično vnašati glavna spoznanja znanstvenega socializma. Politična vprašanja so ostajala glede na dozorevajočo revolucijo še v ozadju. V polemiki z Weitlingom so sicer načeli razpravo tudi o nekaterih bistvenih taktičnih vprašanjih, toda pokazalo se je, da tako londonski kot pariški komunisti s tem, da so sicer odklonili Weitlingove poglede, še zdaleč niso stopili na trdna teoretična tla, kar bi jim omogočilo reševanje političnih vprašanj.

Londonskim komunistom je med razpravo z Weitlingom postajalo vedno bolj jasno, da nimajo dovolj prečiščenih pogledov na komunizem. Začeli so izražati željo, da bi svoj nauk filozofsko poglobili.¹⁹ Med članstvom zveze v Londonu je bilo vse bolj čutiti vpliv Komunističnega dopisnega komiteja. Marx in Engels sta se maja 1845 obrnila s posebnim pismom na Schapperja s predlogom, da bi v Londonu ustanovili podružnico komiteja. Londonski komunisti so predlog sprejeli.²⁰ S tem je bil storjen pomemben korak v nadaljnjem razvoju Zveze pravičnih. Bruseljski dopisni komite je navezoval stike tudi s posameznimi komunisti in socialisti po nemških mestih, vendar je svoja prizadevanja osredotočil na pariško in londonsko organizacijo Zveze pravičnih. V odnosih s pariškimi občinami zveze pa so nastale težave. Čeprav so bile številčno močnejše, so v politični zrelosti zaostajale za londonskimi. V dveh občinah, kjer so bili v večini krojači, je prevladoval Weitlingov vpliv, v tretji, v kateri so imeli večino pohištenih mizarji, pa so se ogrevali za nauke Proudhona in Karla Grūna. V pariških občinah je obstajala nevarnost, da bodo zamenjali Weitlingove psevdorevolucionarne nazore s protirevolucionarno koncepcijo »pravega socializma«. O škodljivem vplivu Grūna je Engels Marxu takole poročal: »Pod pretvezo, da napada Weitlingov in drugi sistem komunizma, je vcepil v njihove glave polno nedoločenih beletrističnih in maloburžoaznih fraz...«²¹ Grūn se je v polemiki z Marxom in Engelsom povezal s Proudhonom. Že kmalu po prihodu v Pariz je Proudhona okužil z interpretacijo Heglove filozofije z vidikov pravih socialistov. Čeprav so bili njuni teoretični pogledi zelo različni, sta se skupaj znašla na protirevolucionarni platformi. Ko je Marx v imenu bruseljskega komiteja maja 1846 predlagal Proudhonu, naj se pridruži komiteju kot pariški dopisnik, mu je ta poslal izmikajoč odgovor, podoben odklonitvi.²² Izjavil je, da nasprotuje vsaki revolucionarni akciji kot sredstvu boja za socialne reforme.²³ Na Marxovo opozorilo, da se socialistično gibanje mora pripraviti na revolucionarne boje, je Proudhon odgovoril, da v revoluciji ali vstaji ne vidi več tako kot nekoč glavnega vzvoda za druž-

¹⁸ Hess je odšel junija ali julija 1846 iz Belgije (Verviersa) nazaj v Köln, kjer je začasno opustil vsako politično dejavnost. Weitling, ki je bil v Londonu in Bruslju povsem osamljen in ni našel podpore niti v Parizu, se je podal na povabilo Kriegerja v ZDA. Glej Schlüter, *Die Anfänge*, stran 49.

¹⁹ Nettlau, *Diskussionen*, str. 367, 384–385. Schapper je dne 19. maja 1845 izjavil, da so se pričeli filozofi leta 1842 izrekati za komunizem. Po zavrnitvi Weitlingovega sistema je Schapper dne 25. novembra 1845 določno poudaril:

»Menim, da bodo ustvarili resničen socialistični sistem naši nemški filozofi.«

²⁰ Kandel', *Organizatory Sojuza komunistov*, str. 117–118.

²¹ Engelsovo pismo Marxu z dne 23. oktobra 1846. Marx-Engels, *Prepiska I*, stran 55.

²² Proudhonovo pismo Marxu z dne 17. maja 1846.

²³ Prav tam.

beno preosnovno: »Menim, da nam nekaj takega ni potrebno. Če želimo uspeti, zato še ni treba razglašati revolucionarne akcije za sredstvo socialne reforme, ker je to lažnivo sredstvo, enostavno samo poziv k nasilju, k svojevoljnosti, k protislovju.« Medtem ko je Grün nudil Proudhonu kot svojo idejno podporo površno in izkrivljeno predstavo Heglove in Feuerbachove filozofije, je pri njem iskal ideološko oporo za obravnavo ekonomskih vprašanj, o katerih je vedel še manj kot o filozofiji. Takšno oporo je potreboval toliko bolj, ker je postajalo zaradi Marxovega in Engelsovega delovanja vse bolj jasno, da je treba za rešitev družbenih vprašanj in nalog poznati ekonomske odnose in procese.

Da bi učinkovito preprečili Grünov vpliv, je komite avgusta 1846 poslal v Pariz Engelsa z nalogo, da pridobi pariške občine za komite. Engels je v Parizu skušal na številnih sestankih posredovati osnovne misli znanstvenega socializma in delavce odtegniti Grünovemu in Proudhonovemu vplivu. Grünu ni uspelo, da bi ovrgel temeljita Engelsova izvajanja.²⁴ Engels je lahko z zadovoljstvom zapisal, da je dosegel svoj glavni cilj — zmago nad Grünom.

Med francoskimi delavci v Parizu je prevladoval rokodelski element. Vpliv industrijskega proletariata na nemške občine Zveze je bil komaj opazen. Manjkala je predvsem povezanost s takšnim proletarskim množičnim gibanjem, kakršno je bilo čartistično gibanje. Zato ni presenetljivo, da so se pariški rokodelski pomočniki še močno borili z zakoreninjenimi cechovskimi predstavami. Konkurence med njimi ni bilo. Boja z mojstri niso vodili zaradi mezde, ampak zaradi pomočniškega dostojanstva.²⁵ V takih okoliščinah je bilo težko premagati utopični komunizem Weitlinga. Ideološki nivo občin Zveze pravičnih je Engels takole orisal: »Grün nam je prizadejal hudo škodo. Vse kar je bilo v glavah teh ljudi oprijemljivega, je spremenil v čisto zanesenost, v občečlovečanske težnje.«²⁶

Engels je v polemiki s »pravimi socialisti« osvetlil najprej osnovna načela komunističnega gibanja in predvsem poudaril njegov proletarski in revolucionarni značaj. Na osnovi virov lahko sledimo zmagoviti Engelsovi poti. Izkušnje, ki sta jih Marx in Engels dotlej pridobila, so postale izhodišče za njuno nadaljnje delo. Leto politične prakse in znanstvenega študija jima je omogočilo konkretne opredelitve njunih spoznanj. Zveza pravičnih je v svoji zadnji razvojni stopnji dosegla tak idejnopolični nivo, da sta Marx in Engels opustila svoje dotedanje pomisleke proti njej. Leta 1847 sta zato vstopila v zvezo.

Marxova in Engelsova pozornost je veljala zlasti londonskim občinam zveze. S propadom blanquistične vstaje leta 1839 je doživel pariški center zveze težak udarec. Najboljši člani so morali zapustiti Pariz. Dokler je še deloval v Švici Weitling kot poslanec in pooblaščenec pariške centralne uprave, je imela pariška organizacija še pomembno vlogo. Toda londonski člani zveze so nastopali že od vsega začetka zelo samostojno. Na prehodu iz leta 1845 v leto 1846 so že tvorili jedro zveze.²⁷ Njihovo vodstvo se je še okrepilo, ko je v London prišel Karl Pfänder in ko je konec leta 1846 prispel iz Hamburga v London J. Georg

²⁴ Glej Engelsovo pismo Marxu z dne 13. septembra 1846, Marx-Engels, Prepiska I, strani 42–43.

²⁵ Glej Engelsovo pismo Marxu okoli 23. oktobra 1846, Marx-Engels, Prepiska I, stran 55.

²⁶ Primerjaj Engelsovo pismo Marxu okoli 23. oktobra 1846. Marx-Engels, Prepiska I, stran 55.

²⁷ Kandel', Organizatory Sojuza komunistov, stran 167, 219. Glej tudi Engelsovo pismo o političnem položaju v pariških občinah Komunističnemu dopisnemu komiteju z dne 23. oktobra 1846, Marx-Engels, Prepiska I, str. 30–34.

Eccarius, krojač iz Turingije. Člani Zveze pravičnih so vodili dve veliki izobraževalni društvi, ki sta imeli skupaj okoli 500 članov, med katerimi je bilo precej inozemcev, zlasti Francozov in Skandinavcev. Stalni stiki z Marxom in Engelsom od leta 1845 dalje, pa tudi nedvomne vrline londonskega vodstva so pripomogli, da so londonski člani Zveze pravičnih prerasli stari rokodelski komunizem. Spoznali so, da je stara ureditev Zveze, zrahljana zaradi neprestanih sporov okrog programa, postala nevzdržna. V svoji spomenici so novembra 1846 izjavili, da so pooblaščenec prevzeli vodstvo celotne zveze.²⁸ Nemara je pri premestitvi centralne uprave v London odigrala pomembno vlogo tudi aretacija nemških delavcev v Parizu proti koncu novembra in v začetku decembra 1846. Spremembe v vodstvu zveze so imele velik pomen za njen nadaljnji razvoj. Na vodstvo so prišle nove sile, ki so postale pod vplivom naprednih razrednih odnosov v Angliji in v zvezi s čartisti sposobne, da prestopijo meje rokodelskega komunizma in se postavijo na razredna stališča modernega proletariata. Levi čartistični voditelj Harney je bil celo član zveze.²⁹ Voditelji londonskih komunistov so bili med številnimi dopisniki Komunističnega dopisnega komiteja v Bruslju edini, ki so vzpostavili trdne organizacijske zveze z bruseljsko centralo. Novo vodstvo Zveze pravičnih se je vedno bolj zavedalo novih, znanstveno utemeljenih komunističnih pojmovanj, kakršna je razvijal in propagiral bruseljski krog komunistov.

Nova centralna uprava zveze je izdala takoj novembra vsem občinam spomenico, ki naj bi prispevala k razčiščenju važnih ideoloških, političnih in organizacijskih vprašanj.³⁰ Izrekli so se za ustanovitev močne stranke, ki bi se trudila preobraziti sodobno družbo. Nejasnost glede sredstev in poti, kako doseči ta cilj, so hoteli odpraviti, kar so upali doseči s komunistično nazorsko izpovedjo, ki bi vsem dajala smernice. Predvsem bi bilo treba rešiti tri vprašanja: vprašanje zaveznitva z radikalnimi meščanskimi skupinami, vprašanje odnosa komunistov do vere in doseči zedinjenje socialističnih in komunističnih strank. V poslanici so ugotovili, da med člani zveze ni enotnosti in trdnosti. Da bi razčistili našeta vprašanja so sklenili sklicati za 1. maj 1847 kongres Zveze pravičnih, ki naj bi bil priprava za splošen komunistični kongres leta 1848.³¹ Hkrati so pozvali občine, naj podrobno razpravljajo o treh zastavljenih vprašanjih in sporočijo svoja stališča vodstvu zveze. V uvodu spomenice so poudarili, da so zavrnilo načrte o graditvi komunističnih in socialnih sistemov, s čimer so verjetno mislili na Weitlingov utopični komunizem. Centralna uprava sama se namerno ni hotela spuščati v daljše razprave o teh vprašanjih, ker je hotela najprej izvedeti za mnenje članov. Na vprašanje, kakšen naj bo odnos proletariata do velike buržoazije, v spomenici niso dali odgovora. Centralna uprava je razlikovala buržoazno-liberalno in buržoazno-demokratsko gibanje in skušala iz tega povzeti potrebne politične zaključke.³²

²⁸ Adresse der Zentralbehörde des Bundes der Gerechten an den Bund vom November 1846. Dokumente zur Geschichte des Bundes der Kommunisten. Berlin 1957, stran 78.

²⁹ Kandel', Organizatory Sojuza kommunistov, stran 101; glej tudi Harneyjevo pismo Engelsu z dne 30. marca 1846.

³⁰ Adresse der Zentralbehörde, str. 78-84.

³¹ Prav tam, stran 78-79.

³² Centralna uprava je v spomenici opozorila na odkrito ločitev radikalne stranke ne le v Nemčiji, ampak tudi v Belgiji, od starega plehkega liberalizma. Ta politični pojav so pojasnjevali z razrednimi odnosi. »To stranko v glavnem predstavlja mala buržoazija, ki jo vsak dan bolj izpodriva visoka denarna aristokracija in se z velikimi koraki bliža svojemu propadu...« (Prav tam, stran 79.) Ker ta radikalna, maloburžoazno-demokratska stranka niti ne nasprotuje socialni reformi, ampak njeno nujnost priznava, je zblizanje proletariata s to stranko... zaželeno in potrebno.«

Glavna slabost spomenice je bila vsekakor v tem, da so se v njej komaj dotaknili glavnih ideoloških in teoretičnih vprašanj. Proti koncu leta 1846 je v zvezi še vedno obstajal odpor proti Marxovim in Engelsovim nazorom.³³ Centralna uprava je želela zvezo najprej reorganizirati in utrditi ter si zagotoviti vodstvo v njej, preden bi poslala svoje delegate na splošni komunistični kongres leta 1848, ki bi se ga udeležili tudi Bruseljčani. Na tem kongresu naj ne bi razpravljali o razlikah v mišljenju temveč naj bi jih poravnali.³⁴ Komunisti v Londonu so še upali, da bodo lahko sami zasnovali komunistični program Samovolja centralne uprave v zvezi z novembrsko spomenico je spravila Bruseljčane v slabo voljo.

Toda januarja 1847 so Londončani spoznali, da niso sposobni izdelati programa, ki bi bil znanstveno utemeljen. Nerazpoloženje Bruseljčanov je konec januarja izginilo, ko je Moll kot poseben odposlanec londonske centralne uprave obiskal najprej Marxa v Bruslju, nato pa še Engelsa v Parizu, da bi ju pridobil za vstop v zvezo in za sodelovanje pri njeni reorganizaciji. Marx in Engels sta svoje pomisleke do zveze opustila, ko je ta priznala, da so bila njihova nekdanja stališča napačna. Marx, Engels in Wolf so nato pristopili k Zvezi pravičnih, bruseljski Komunistični dopisni komite pa se je konstituiral kot občina Zveze pravičnih. Londončani so se s tem odpovedali hegemoniji in raznim pomislekom ter so začeli odkrito sodelovati z Bruseljčani. Na obeh straneh je verjetno prišlo do vzajemnih zagotovil in določene pogodbe.

Iz dokumentov vidimo, da je Engels konec decembra 1846 svaril Marxa pred razdorom z Londončani. V podporo svojemu stališču je dokazoval, da njihova številčno šibka komunistična skupina lahko kot stranka nastopi proti literatom, nikakor pa ne proti močni nemški delavski organizaciji v Londonu. Engels je opozoril: »Navsezadnje imajo za seboj nekaj sto ljudi in s pomočjo Harneya so dobro zapisani pri Angležih... Tisk v Nemčiji pa priznava Londončane za komunistično družbo, ki nikakor ni brez moči. »Po drugi strani pa je po novembrski spomenici tudi londonska centralna uprava spoznala, da sama ne bo mogla preroditi zveze, kot je sprva upala. Mnogi namreč na njeno spomenico sploh niso odgovorili. Ob drugi spomenici konec februarja 1847 je morala centralna uprava priznati svojo nemoč. V uvodu so zapisali: »Naše upanje je šlo po vodi in iz mnogih krajev nismo dobili niti pisem niti naslovov. »O vsebini februarske spomenice so se verjetno v glavnih potezah domenili med januarskimi pogajanji. V bistvu je bila februarska spomenica ponovitev novembrske, le da je bil njen ton bolj odločen. V poslanici so ugotavljali, da žal komunisti še vedno niso nikako trdna stranka, še vedno nimajo nobenih določenih oporišč. »Postati mora drugače. Sedaj vodimo gibanje, zato moramo imeti tudi lastno zastavo, okoli katere se bomo zbirali. »Za zgled so postavili angleške čartiste. »Tudi mi moramo postaviti svoje komunistične zahteve. Trdno moramo vztrajati in se posvetovati o sredstvih, kako bi najlaže in najhitreje dosegli svojo srečo. »Spomenica je ponovno opozorila na zlasti važno točko, na kratko komunistično nazorsko izpoved, ki naj bi jo tiskali v vseh evropskih jezikih in razširili po vseh deželah. Dokončno so določili tudi datum kongresa zveze — 1. junij 1847.

Iz spomenice lahko sklepamo, da sta Marx in Engels vztrajala pri zahtevi, da je treba najprej pojasniti najbolj osnovna vprašanja o razlikah med komu-

³³ Kandel', *Organizatory Sojuza kommunistov*, str. 168—169.

³⁴ *Adresse der Zentralbehörde*, stran 83.

nizmom in socializmom ter o možnosti uresničitve socialistične družbene ureditve.³⁵ V spomenici so ta vprašanja takole oblikovali: 1. Kaj je komunizem in kaj komunisti želijo? 2. Kaj je socializem in kaj želijo socialisti? 3. Na kakšen način bi bilo mogoče najlažje in najhitreje doseči imovinsko skupnost?

Odgovori v spomenici kažejo, da so londonski komunisti vse bolj dojemali naloge svojega razreda, ki jih je pred nje postavljala zgodovina. Predvidevali so veliko revolucijo in pozivali, da se je treba pripraviti na boj. Prav tako niso nasprotovali borbenemu razpravljanju s »pravimi socialisti«.³⁶ Zavrnili so blanquistično pučistično taktiko in posvarili svoje člane pred »vstajami, konspiracijo, nakupi orožja in podobnim nesmisлом«.³⁷ Velik poudarek so dajali samostojnosti delavskega gibanja. Pokazalo se je, da so voditelji Zveze pravičnih napravili velik korak v razvoju, kar jih je kmalu privedlo do tega, da so sprejeli Marxov in Engelsov nauk o političnem boju delavskega razreda. Toda februarška spomenica je še vedno vsebovala utopične predstave o bodoči socialistični družbi. Londončanom sploh ni bilo jasno, kako bi bilo mogoče ustvariti socializem, takoj brez nadaljnega, ali pa bi bilo treba priznati nujnost nekega prehodnega obdobja. Londončani so povsem zanemarili nujnost preučitve ekonomskih družbenih razmer. Veliko bolj so se posvečali vprašanju vzgoje ljudstva, o čemer so mnogo razpravljali utopični socialisti in komunisti.³⁸ V spomenici je prav tako manjkalo jasno napotilo komunistom, kako naj ravnajo v primeru revolucije. Taktični politični nasveti so bili formulirani le zelo splošno in niso upoštevali konkretnih zgodovinskih okoliščin v posameznih deželah.³⁹

Kljub izrednemu ideološkemu in političnemu napredku, do katerega je prišlo v zvezi in njeni centralni upravi pod vplivom Marxa in Engelsa, je še vedno ostalo dovolj nejasnosti, ki jih je bilo treba razčistiti. Želja centralne uprave, da bi kongresu, ki so ga najprej nameravali sklicati v maju, nato pa preložiti na junij, predložila svojo nazorsko izpoved, se ni v celoti izpolnila.

Do nedavnega je vladala negotovost o tem, kako je potekal prvi kongres Zveze komunistov v dneh od 2. do 9. junija 1847, kakšne sklepe je sprejel in s čim se je ukvarjala nova Zveza komunistov neposredno po kongresu. Novejša odkritja iz zapuščine člana Zveze komunistov Martensa nam verodostojno odkrivajo potek prvega kongresa Zveze komunistov in dajejo podatke tudi o dogajanju znotraj zveze pred kongresom ter o splošnem stanju Zveze pravičnih.⁴⁰

Junjski kongres Zveze komunistov je sprejel programski osnutek komunistične nazorske izpovedi in ga razposlal občinam. Ta osnutek ima v zgodovini nastanka Manifesta komunistične partije poseben pomen. Na kongresu sta bila navzoča tudi Engels in Viljem Wolf, ki je nadomeščal Marxa, ker se ta ni mogel udeležiti kongresa iz finančnih razlogov. Osnutek komunistične nazorske izpovedi je nedvomno napisal Engels, vendar ga ni sestavil sam. V njem se odražajo sklepi na kongresu dokončanih programskih obravnav in pomeni kompromis med nazori Marxa in Engelsa na eni ter nazori vodilnih članov

³⁵ Prav tam, stran 85.

³⁶ Prav tam, stran 91.

³⁷ Prav tam.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam, stran 86. Nasveti centralne uprave za Nemčijo niso bili sprejemljivi. Komunistom v Nemčiji so svetovali, naj delujejo v tem smislu, da bodo v provizorni vladi ljudje, ki prisegajo zvestobo načelom komunizma. Povsem zanikali pa so progresivno vlogo, ki jo v Nemčiji buržoazija lahko odigra.

⁴⁰ Ustanovni dokumenti Zveze komunistov, str. 44—46.

Zveze na drugi strani. V osnutku se jasno kažejo razlike v pojmovanjih, ki so jih še vedno trdovratno branili Schapper in njegovi prijatelji ter Engelsovimi tezami, ki jih je izrazil, ko je oktobra 1847 predložil pariškim občnam svojo nazorsko izpoved: temeljna načela komunizma. V ta načela Engels ni vključil stališč, ki so jih na junijskem kongresu zagovarjali Schapper in njegovi prijatelji.

Osnutek komunistične nazorske izpovedi, ki so jo sprejeli na prvem kongresu Zveze komunistov, zavrača nekatere dosedanje predstave o nastanku Komunističnega manifesta, popravlja nekatera mnenja in v bistvu potrjuje novejšo hipotezo, po kateri Manifest ne izvira iz osnutkov, ki sta jih sestavljala Marx in Engels neodvisno drug od drugega, ali iz Engelsovega pariškega osnutka, ki je nastal v oktobru in novembru 1847 v Parizu, temveč je treba iskati njegov izvor v osnutku komunistične nazorske izpovedi iz junija 1847, pri katerem je sodeloval Engels in so ga poslali v razpravo občinam. Novo, pred kratkim objavljeno izvirno gradivo, jasno dokazuje delež članov Zveze pravičnih pri prvotni zasnovi nazorske izpovedi oziroma programa.⁴¹ Na osnovi dokumentov lahko razberemo, kako se je program razvijal in spreminjal v več etapah na povsem demokratičen način in nato dobil v Komunističnem manifestu klasično obliko, ki mu jo je končno dal Marx sam.

Engelsu in Wolfu se je na prvem kongresu Zveze komunistov ponudila prilika, da svoje poglede pojasni pred večjim forumom. Pod njunim vplivom so se člani Zveze pravičnih odpovedali staremu geslu iz zakladnice »pravega socializma« o človeškem bratstvu ter sprejeli Marxovo in Engelsovo pojmovanje razrednega značaja družbe in mednarodnih nalog proletariata. V pravilih Zveze komunistov z dne 9. junija 1847 so že zapisali novo geslo: »Proletarci vseh dežel združite se!« Ta borbeni klic, s katerim se zaključuje Komunistični manifest, je skoval Engels. Geslo se torej ni pojavilo prvič šele kot moto časopisa Die kommunistische Zeitschrift, ki ga je junijski kongres določil za svoje glasilo in katerega edina številka je izšla septembra 1847.

Centralna uprava je po junijskem kongresu sporočila občinam, da bo vse predlagane dodatke in spremembe predložila v obravnavo prihodnjemu kongresu, ki bo potrdil dokončno obliko nazorske izpovedi. V svojem četrtnem poročilu z dne 14. septembra 1847 je centralna uprava še vedno poudarjala, da bo decembrski drugi kongres sestavil dokončno obliko komunistične nazorske izpovedi, v kateri bodo upoštevali številne in važne spreminjevalne predloge junijskega osnutka, ki so jih poslale občine.

Komunistično nazorsko izpoved, ki jo je sprejel prvi kongres Zveze komunistov so proti koncu avgusta ali v začetku septembra 1847 razposlali v obravnavo občinam.⁴² V bruseljskem nemškem delavskem društvu so vodili programske obravnave v septembru in oktobru. Razprave so bile verjetno povezane s programskimi obravnavami bruseljske občine Zveze komunistov.

Bogatejši viri so na voljo o pariški programski obravnavi. V njej je sprva sodeloval tudi Hess, predstavnik pravega socializma.⁴³ Članom občine je predložil v obravnavo po Engelsovih besedah »smešno popravljeno nazorsko izpo-

⁴¹ Ustanovni dokumenti Zveze komunistov iz leta 1847.

⁴² Kandel, *Organizatory Sojuza komunistov*, stran 223; Grünberg C, *Die Londoner Kommunistische Zeitschrift und andere Urkunden aus dem Jahren 1847–1848*, Grünberg, Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung IX, Leipzig 1921, stran 287.

⁴³ Glej Engelsovo pismo Marxu z dne 25/26 oktobra 1847. Marx_Engels Prepiska I, stran 83.

ved«. Glavna slabost osnutka je bila v tem, da je svoje lastne nazore pravega socializma elektično pomešal z Marxovimi in Engelsovimi nazori. V pariških občinah so nato vse do srede oktobra razpravljali o Hessovem osnutku, nato pa so ga predložili v dokončno odobritev svoji višji instanci — okrožju Zveze komunistov. To je bilo v času, ko je Engels prišel iz Bruslja v Pariz, da bi stri škodljivi vpliv privrženecv Weitlinga in Grūna v pariških občinah Zveze.⁴⁴ Ob njegovemu prihodu so bile stvari že urejene. Engels je lahko Marxu samo sporočil: »Nekaj dni po mojem prihodu v Pariz so izključili zadnje grūnovce.«⁴⁵ Engels je takoj živo posegel v razpravo o osnutku nazorske izpovedi, čim se je podrobneje seznanil s Hessovim osnutkom na zasedanju okrožne uprave dne 22. oktobra. Osnutek je ostro kritiziral. Člani okrožja so nato pooblastili Engelsa, naj izdela nov osnutek. Verjetno je Engels že na naslednjem zasedanju okrožne uprave predložil del svojega osnutka, ki je prišel v zgodovino pod imenom Načela komunizma. Engelsu je uspelo, da je okrožna uprava pariških občin zavrnila Hessov osnutek, vendar pred njegovo vrnitvijo v London 27. novembra 1847 njegov osnutek še vedno ni bil predložen okrožni upravi. Engels je Marxa o tem takole obvestil: »Mislim, da bomo storili najbolje, če bomo opustili katehetsko obliko in stvar imenovali Komunistični manifest. Ker moramo bolj ali manj podajati tudi zgodovino, dosedanja oblika ne zadovoljuje. S seboj bom prinesel skico, ki sem jo sestavil. Napisana je v preprostem pri-povednem jeziku, toda redigirana je slabo in na hitro. Začenjam z vprašanjem: Kaj je komunizem? Takoj nato pa preidem na proletariat, k zgodovini njegovega nastanka, obravnavam razlike s prejšnjimi delavci, razvoj protislovij med proletariatom in buržoazijo, krizo in povzemam zaključke. Poleg tega obravnavam nekatere vzporedne zadeve in nazadnje partijsko politiko komunistov, kolikor jo je treba pojasniti javnosti. Te skice še nisem predložil v potrditev. Upam, da mi jo bo uspelo uveljaviti, z izjemo nekaterih nepomembnih malenkosti, tako da ne bo ostalo ničesar, kar bi nasprotovalo našemu stališču.«⁴⁶

Dolgotrajne razprave v pariški okrožni upravi opozarjajo na dejstvo, da je Engels svoj prvi osnutek kasneje še enkrat predelal. Osnutek, ki ga poznamo, je predelani drugi programski osnutek.⁴⁷ Iz Engelsovih Načel komunizma že lahko izluščimo namesto nazorske izpovedi skico manifesta. Dialektično-zgodovinska vsebina je do neke mere razbila dogmatično obliko, značilno za utopično-sektaško razvojno stopnjo delavskega gibanja.

Engelsova Načela komunizma še vedno spominjajo na prve poskuse Zveze pravičnih, da bi izdelala svojo nazorsko izpoved.⁴⁸ Kljub temu pa pomeni En-

⁴⁴ Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten an die Brüsseler Kreisbehörde, 18. oktobra 1847.

⁴⁵ Glej Engelsovo pismo Marxu z dne 25./26. oktobra 1847. Marx-Engels, Prepiska I, stran 83.

⁴⁶ Engelsovo pismo Marxu z dne 23./24. novembra 1847. Marx-Engels, Prepiska I, stran 89.

⁴⁷ Glej Engels F., Grundsätze des Kommunismus. Marx/Engels, Werke IV, str. 363—380. Engels je pri 22. in 23. vprašanju opozoril na poprejšnji osnutek, zato na vprašanji ni odgovoril.

⁴⁸ Francoski utopični socialisti so navadno podajali neko socialistično smer v katehetskimi obliki nazorske izpovedi. (Primerjaj: Lahautière, Kleiner Katechismus der sozialen Reform 1839; Cabet E., Mon Credo communiste, Paris 1841.) Takšen način veroizpovedi, značilen za cerkveno liturgijo, je bil navadno povezan z izpitnimi vprašanji in zaobljubami. Novi član je moral izjaviti svojo osebno pripravljenost za delo v tajni organizaciji. Podobni obredi so bili v navadi pri pomočnikih in celo vseh gibanjih v prejšnjih stoletjih. Iz starejše zgodovine francoskega revolucionarnega delavskega gibanja zlasti iz tajnih zvez babovistov, poznamo vrsto katehetskimi shem sprejemnih izpitov. Tajna zarotniška organizacija Družina, ki jo je zasnoval Blanqui leta 1834 je imela 16 vprašanj z odgovori, ki so jih zastavili vsakemu novemu članu, ki jih je moral ob sprejemu ponoviti. V družbi Letnih časov, ki so jo zaradi konspirativnih razlogov leta 1836 preimenovali v Družbo družin so bili odgovori še bolj določeni (Lucien de la Hodde, Histoire des Sociétés secrètes et du parti républicain, Paris 1850, str. 200—201). Zveza pravičnih je katehetično obliko nazorske izpovedi prevzela od babovističnih zarotniških organizacij.

gelsov osnutek nekaj vsebinsko povsem novega. Zadnja razvojna stopnja, ki je vodila od tega osnutka do končnega klasičnega Manifesta komunistične partije, je povezana z drugim kongresom Zveze komunistov od 29. novembra do 8. decembra 1847 v Londonu. O samem kongresu imamo na voljo le malo virov. Iz dokumentov lahko razberemo, da se je Marx v spremstvu belgijskega delegata Tedesca 27. novembra v Ostendu srečal z EngelSom. Že naslednjega dne so vsi skupaj odpotovali v Anglijo in se 29. novembra udeležili velikega zborovanja, ki ga je pripravila Organizacija bratskih demokratov (Fraternal Democrats) v čast obletnice poljske revolucije leta 1830. Istega dne se je začel drugi kongres Zveze komunistov.

Na dnevnem redu so bile po vsej verjetnosti programske obravnave, ki so trajale nekako do 10. decembra. Marx je zagovarjal, kot je kasneje zapisal Engels, v dolgih razpravah novo teorijo. Vsa protislovja in dvomi so bili dokončno odstranjeni in nova načela so soglasno sprejeli. Marxa in Engelsa so pooblastili, da sestavita manifest.

Po kongresu sta Marx in Engels nadaljevala delo v zvezi z manifestom. Zadnjo redakcijo je opravil verjetno Marx sam.⁴⁹ Izdelava strankinega programa se je zavlekla prek predvidenega roka do sredine januarja 1848.⁵⁰ Šele proti koncu januarja, morda tudi šele v začetku februarja, je prišel manuskript v London. Manifest komunistične partije je nato izšel tik pred začetkom februarske revolucije v Franciji leta 1848. Ta zgodovinska listina svetovnega pomena se je po zunanji obliki razlikovala od poprejšnjega Engelsovega osnutka. Izginila je vsaka sled prvotne katehitične oblike. Po kompoziciji, slogu in izrazu je manifest stvaren, goreč poziv proletarcem vseh dežel, naj se združijo, da bi uničili kapitalistično izkoriščanje. Tudi vsebinsko pomeni povsem novo predelavo tem, ki jih je Engels obravnaval v svojih Načelih komunizma.

Z izidom Manifesta komunistične partije je bil postavljen temeljni kamen za zmagoslaven pohod revolucionarnega nauka, ki je dal delavskemu razredu v roke nujno potrebno teoretično orožje v boju za socialistično družbeno ureditev. Manifest je bil borbeni program, ki je nastal v posebnih zgodovinskih okoliščinah tik pred revolucijo leta 1848. Z njim se je oborožila majhna organizacija Zveza komunistov za neposredni boj v bližajoči se revoluciji. Marsikatero vrstico tega trajno aktualnega dokumenta, ki je dal delavskemu razredu jasne perspektive, prežema strastno razburjenje v pričakovanju bližajoče se revolucije. Ko je Marx januarja 1848 še delal na manifestu, so se že začele vstaje v Lombardiji, na Siciliji in revolucije v Neaplju, Torinu in Firencah. Dva tedna po izidu manifesta pa je izbruhnila februarska revolucija v Franciji.

Manifest je postal program Zveze komunistov. V njem je nakazana zgodovinska in družbena vloga proletariata — mesijanska vizija o bodočem svetu na socialističnih osnovah. Manifest je postal zgodovinska listina svetovnega pomena, ki je kazala revolucionarnemu delavskemu gibanju borbeno pot k uresničevanju socialistične družbe.

⁴⁹ Kandel, Organizatory Sojuza kommunistov, stran 235.

⁵⁰ Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten an Brüsseler Kreisbehörde, 23. januar 1848.

ON THE ORIGINS OF THE COMMUNIST MANIFESTO

Summary

The treatise describes the various trends that were being defined in the labour movement in Europe, such as Cabet's Utopian communism, Weitling's trade communism, the traditions of the English Chartist movement and the French Utopian socialists. In the years 1844/5, Marx and Engels developed the first theoretical foundation of scientific socialism, especially for the German ideology. They called attention to the decisive importance of practicing class struggle in order to develop class consciousness. They believed that the main rôle of the socialists in that period was to amalgamate with the working classes. In order to unite the various socialist movements, they founded in early 1846 the Communist Correspondence Committee in Brussels. Through it they started, on a large scale, a totally ideological and political battle against the Utopian and bourgeois tendencies. With the help of the Committee they introduced the basic concepts of scientific socialism into the central organization of the League of the Just and brought about the victory of their ideas in the Communist League over the ideas first of Weitling's movement and then of the other movements. For the congress of the Communist League in June, 1847, Engels wrote, in collaboration with others, a draft programme of the communist declaration of views. A year later, the Communist Manifesto was composed from this draft, the final form of which was done by Marx himself. The congress accepted Marx's and Engels's conception of the class character of the society and the international tasks of the proletariat. Engels's principle: Proletarians of all countries, unite! was accepted in the regulations of the Communist League in June, 1847. After the draft had been discussed, Engels revised it into the Principles of Communism in November, 1847. In December, 1847, the second congress of the Communist League authorized Marx and Engels to draw up the Manifesto, which, with the final editorial notes by Marx himself, was issued before the outbreak of the February revolution in France, in 1848. It was, as regards the contents and form, an entirely new revision of the Principles of Communism.

Marijan Britovšek

STALIŠČA MARXA, ENGELSA IN INTERNACIONALE DO KOMUNE*

Že ko je izbruhnila francosko-pruska vojna, je bilo stališče Marxa in internacionale do nje povsem jasno. Vojna naj bi osvobodila evropsko delavstvo in demokracijo more, ki je dvaindvajset let tlačila sleherno demokratično gibanje. Marx ni gojil simpatij za Bismarcka in njegovo politiko, vendar je želel zmago Nemčiji ter padec Ludvika Bonaparta in njegovega sistema. Nemškim delavcem je priporočal, naj podprejo nacionalno vojno, francoske delavce pa je pozival, naj pospešijo padec Ludvika Napoleona. Po padcu Sedana in razglasitvi republike v Franciji dne 4. decembra 1870 se je položaj spremenil. Jasno je postalo, da bo moralo trpeti francosko ljudstvo zaradi Napoleonove krivde. Načrt priključitve Alzacije in Lorene je Marx odločno zavračal. Menil je, da Nemčija obeh provinc ne bo mogla asimilirati, Francija pa bo padla pod vpliv ruske carske politike. Zveza Francije z ruskim carizmom bi bila tako za Nemčijo kot za mednarodno stvar delavstva enako velika nesreča. Marx je zato po padcu Sedana priporočal francoskim delavcem, naj podprejo novo republikansko vlado v njenih obrambnih naporih proti nemški invaziji, nemške delavce pa je pozival naj v istem času vodijo propagando za pravičen mir in se borijo proti priključitvi Alzacije in Lorene. Tudi angleški delavci so izrekli svoje simpatije za francosko republiko. Garibaldi pa je prišel na čelu italijanskih prostovoljcev Francozom na pomoč, vendar zmagovitega pohoda pruske vojske ni mogel zaustaviti. Agitacijo nemške socialne demokracije je Bismarckova policija zatrla. Bismarckova zunanja politika med vojno pa je bila tako spretna, da ni dala niti Angliji niti Rusiji nobenega povoda za intervencijo v korist Napoleonovega cesarstva.

Mednarodna prizadevanja v interesu francoske republike niso bila uspešna. Praktično ni bilo mogoče storiti nič drugega, kot da so nemški in francoski delavci solidarno izjavili, da ne priznajo priključitve Alzacije in Lorene. Vojno je bilo treba čimprej končati, nemško in francosko delavstvo pa organizacijsko čim bolj okrepiti.¹ Marx in Engels sta od padca Sedana dalje dobro vedela, da je nadaljnji vojaški odpor Francije brezupen in da je misel na revolucionarno osvobodilno vojno po vzoru iz leta 1792 le iluzija. Zaradi konfuznosti idej in nerealnosti iluzij, ki so prevladovale med delavci v Parizu, sta bila Marx in Engels zelo zaskrbljena. Bala sta se, da bodo pariški proletariat zlorabili za pustolovščine z nedoglednimi posledicami. Engels je v pismu Marxu z

* Referat na simpoziju ob stoletnici pariške komune 15.—17. marca 1971 v Beogradu.

¹ Britovšek M., Stav Prve internacionale prema nacionalnom, kolonialnom i vojnom pitanju (Marksova i Engelsova koncepcija). Prilozi za istoriju socializma, II. Beograd 1965, str. 136—153.

dne 12. septembra opozarjal na nevarnosti in težke posledice nepremišljenega upora.² Marx se je z njim povsem strinjal. Oba sta že vrsto let računala na padec Bonaparta in na revolucijo v Franciji, ki bi bila uvod za nov vzpon revolucionarnega gibanja v Evropi. Bonaparte je bil pregan; republika v Parizu je zmagala, okoliščine za delo socialne demokracije so bile boljše kot prej. Vendar pa bi morali imeti pariški delavci razumnejše vodstvo in se ne bi smeli pustiti zapeljati v nepremišljene akcije. Francoski delavci so v Thiersovi vladi upravičeno videli uvod v monarhistično in velekapitlistično protirevolucijo. Menili so, da bodo izročeni brez obrambe najhujšim sovražnikom, če jim bodo izročili orožje in topove.

Zaradi svojih proudhonističnih konceptov pariška federacija internacionale ni imela pomembnejšega deleža v dogodkih 4. septembra 1870 ob razglasitvi republike, v upor 18. marca in ob razglasitvi komune 28. marca 1871. Proudhonisti so zanikali potrebo političnega boja, federacija pa je sprva celo zavzela nezaupljivo stališče do republike. Pariška sekcija internacionale je bila šibka. Bonapartistična policija jo je tik pred vojno razbila in se je šele po vojni reorganizirala in nekoliko opomogla. Na zasedanju pariške federacije dne 15. februarja 1871 je Leo Frankel, član generalnega sveta internacionale izjavil: »Mi ne moremo predstavljati materialne sile, ker nimamo nikakih organizacij.« Generalni svet internacionale je francoskim sekcijam priporočal, naj vložijo vse sile v izgradnjo organizacije in naj se ne izčrpavajo v vstajah. Brez močne organizacije delavcev bodo nujno obsojeni na neuspeh vsi poskusi strmoglavljenja meščanske vlade in poskusi za prevzem oblasti. S takim navodilom je poslal generalni svet člana pariške sekcije internacionale Serrailiera v Pariz. V istem smislu je tudi sekretar generalnega sveta za Francijo Eugène Dupont s pismi skušal vplivati na francoske sekcije.

Pariška sekcija internacionale se je ravnala po dobljenih navodilih in ni podprla vstaj blanquistov 31. oktobra 1870 in 22. januarja 1871. Francoski radikalni republikanci in socialisti, ki so nasprotovali agresivni vojni Napoleona III, so menili, da je vojna republike pravičen obrambni boj. Celo stari osiveli revolucionar Auguste Blanqui, ki so ga 4. septembra osvobodili iz ječe, je pozival k nacionalni enotnosti in k obrambi domovine v nevarnosti. Vlada narodne obrambe je organizirala odpor proti nemški invaziji, ki pa ni bil uspešen. Dne 18. septembra so pruske čete stale pred Parizom, proti koncu oktobra pa je padla trdnjava Metz. Vojaški položaj Francije je bil brezupen. Tudi politične razlike v nazorih raznih družbenih plasti, za katerimi so želele socialne razlike, so se vse bolj poglobljale. Francoski kmetje so se naveličali vojne. Že zdavnaj je splahnelo revolucionarno patriotično navdušenje iz leta 1792. Mala individualna posest, ki so si jo tedaj izvojevali, se jim je zdela zajamčena. Za socialna vprašanja, ki so razgibavala delavce po mestih, se kmetje niso zanimali. Na to pasivno stališče kmetov so se sklicevali francoski politiki, ki so se bali, da ne bi nadaljnji vojaški odpor poglobil in radikaliziral republikanskega preobrata. Bali so se ponovitve junijske revolucije delavcev, ki jim je leta 1848 zadala toliko strahu. Strah pred revolucijo je povezal privrženca Ludvika Bonaparta z legitimisti in orleanisti. Politiki, ki so nekoč pozivali k vojni so se združili s tistimi, ki so v začetku svarili pred vojno. Oboji so si želeli, kar se da hitro skleniti sporazum z Bismarckom.

² Engelsovo pismo Marxu z dne 12. septembra 1870. Karl Marx-Friedrich Engels, Prepiska IV. Beograd 1960 (dalje navajam Marx-Engels, Prepiska), stran 426.

Strah pred socialno revolucijo ni bil brez osnov. Že v prvih mesecih republike je prišlo na jugu dežele do nemirov. Delavci so zasedli mestne hiše v Lyonu, Marseillesu in nekaterih drugih mestih ter razglasili federacijo revolucionarnih komun. Glavne programske točke tega gibanja so bile zahteve po splošni oborožitvi in odločnem odporu proti bližajoči se nemški armadi, po odstavitvi in aretaciji vseh bonapartistično mislečih uradnikov in sprememb privatno lastninskih odnosov. Te zahteve levice so naletele na odpor podeželskega prebivalstva in posedujočih republikanskih slojev.

Vlada narodne obrambe ni verjela v možnost učinkovite obrambe Pariza. Bala se je ljudskih množic. Pariški delavci pa so z navdušenjem stopali v nacionalno gardo in upali, da bo republika ponovila čudež iz leta 1793. Bolj ko so se bližale sovražne armade, večje je postajalo nezaupanje Parižanov do vlade in vojaškega vodstva. Republikanski časopisi in letaki so začeli izražati dvome v iskrenost vlade.

Leta 1848 so zmerni republikanci položili svoje roke na Pariz, da bi preprečili ponovitev komune iz leta 1792. V letu 1870 so se vladni ljudje ravnali po istem receptu in si na vse načine prizadevali, da bi preprečili vzpostavitev demokratične komune.

Pariške množice so si iz patriotskih razlogov ustvarile neuradno samoupravno organizacijo z nalogo, da na vseh področjih javnega življenja preprečuje vedno večje zlorabe. Že 4. septembra so nastali v mnogih mestnih četrtih Pariza tako imenovani Komiteji republikanske budnosti. Vsak komite je poslal štiri zastopnike v centralni komite dvajsetih okrajev, ki naj bi v imenu ljudstva nadziral delo od zgoraj postavljene mestne oblasti. Novi komite je zahteval ukinitvev centralistično vodene policije, volitev vseh organov oblasti, vključno z varnostnimi organi, komunalno ustavo, racionalizacijo vseh življenjskih potrebščin in organizacij vojaške obrambe v vseh četrtih Pariza. Ko je vlada začela omejevati javne svoboščine, je komite odločno zahteval neokrnjeno svobodo tiska in zborovanja.

V januarju leta 1871 je postal vojaški položaj Francije povsem brezupen. Armade so bile premagane, zaloge življenjskih potrebščin pa so se v hudi zimi vse bolj krčile. Vprašanje vojne ali miru je postajalo razredno vprašanje. Proti koncu januarja 1871 je konservativna vlada narodne obrambe kapitulirala.

Levica v Franciji — socialisti, internacionalisti, jakobinci in blanquisti — so ocenjevali kapitulacijo vlade kot izdajo. Zahtevali so, naj se vojna nadaljuje kot revolucionarno-patriotična vojna po zgledu revolucionarnih osvobodilnih vojn iz leta 1793, ko so izgnali iz Francije armade fevdalne koalicije in ponesli na bajonetih meščansko revolucijo v druge dežele.

Dne 8. februarja 1871 je vsa Francija volila nacionalno skupščino, ki naj bi odločila o miru ali vojni. Monarhistične stranke in konservativni republikanci so se zavzemali za mir. Meščanski demokrati in revolucionarni delavci pa so hoteli nadaljevati vojno. Volitve so prinesle levici uničujoč poraz; med 750 poslanci je bilo le 20 socialistov. V Parizu izvoljeni poslanci so predstavljali mešanico radikalnih republikancev in socialistov. Iz strahu pred pariškim ljudstvom, ki ga je zajelo patriotično navdušenje, se narodna skupščina ni sestala v Parizu, ampak v Bordeauxu. Začasnega poglavarja države je izvolila Thiersa, ki je sestavil vlado iz privržencev monarhije in konservativnih republikancev. Dne 28. februarja sta podpisala Thiers in Favre mirovno pogodbo, Francija se je odpovedala Alzaciji in Lotaringiji. Plačati bi morala milijardno

vojno odškodnino. Dokler pa tega ne bi storila, bi ostala Pariz in severna Francija zasedena. Naslednji Thiersov korak je bil poskus, da izloči politični vpliv delavcev, ki so bili kot člani narodne garde oboroženi. Marca se je moralo odločiti, ali bodo pariški delavci oddali orožje, ali pa bodo izkoristili vojno za odločilni boj proti kapitalizmu.

Francoski proletariat je sprejel boj, ki je postal najbolj dramatičen boj delavskega razreda v moderni zgodovini. Med pariškim delavstvom so leta 1870 nastala žarišča revolucionarne propagande, kjer so se srečavali patrioti in revolucionarji različnih struj: študentje, prežeti z revolucionarnim navdušenjem, častitljivi poslanci iz leta 1848, duhoviti žurnalisti in delavci, republikanci, ki so prisegali na gesla Montagne, socialisti, zagovorniki revolucionarne diktature, privrženci direktne ljudske vlade in komunalne avtonomije. Povezala jih je skupna volja, da ohranijo republikansko državno obliko, da branijo Pariz pred zunanji sovražniki. V glavah pariških revolucionarjev je bilo mnogo nejasnosti, tako o načelnih kot o neposrednih političnih ciljih. Določeno predstavo o ciljih in poteh revolucije je imel Auguste Blanqui, ki so mu sledili sicer maloštevilni, toda disciplinirani in zvesti privrženci, nadalje socialisti, ki so bili člani Mednarodne delavske zveze, ali pa so ji bili blizu. Po nazorih so bili pod močnim vplivom Proudhona.

Resnični organizacijski center vstaje komune je nastal šele v februarju 1871. To je bila civilna uprava pariške narodne garde Fédération de la garde nationale. Pariška nacionalna garda, ki je nastala med vojno, je bila delavska milica, ki je štela okoli 100.000 mož. Posamezni bataljoni narodne garde so imeli svoje zaupne odbore. Vojaški sveti delegatov kompanij in bataljonov so ustvarili posebno vrhovno organizacijo Centralni komite nacionalne garde. Za konservativno vlado, ki je dotlej preprečevala nastajanje demokratično izvoljene pariške mestne samouprave in za posedujoče razrede, je bil Centralni komite narodne garde izredno nevarna institucija.

Med obleganjem Pariza je postala ideja komune nadvse popularna. V revolucionarnih krogih so jo povezovali z zgodovinskimi spomini. Želja po komunalni samoupravi je zajela tudi republikansko meščanstvo, ki se je čutilo zapostavljeno od izrazito podeželske in reakcionarne narodne skupščine.

Šest dni pred zgodovinskim 18. marcem so preselili francosko narodno skupščino iz Bordeauxa v Versailles. S tem so hoteli poudariti, da republikanski Pariz ni več glavno mesto dežele. Dne 18. marca 1871 je hotela Thiersova vlada odvzeti narodni gardi topove, kar so pariške ljudske množice spontano preprečile. Prišlo je do upora. Hiter umik napadalcev je prinesel lahko zmago, na katero vodilne osebnosti revolucionarnega tabora niso bile pripravljene. Centralni svet narodne garde je postal revolucionarna in republikanska vlada, ki je stala nasproti prikritim in očitnim monarhistom v Versaillesu.

V centralni komite narodne garde so stopili nekateri vodilni člani internacionale: Varlin, Vaillant, Frankel in Malon.

Na večer pred vstajo 18. marca je bil generalni svet internacionale, zlasti še Marx in Engels, dobro obveščen o položaju v Parizu in o razpoloženju pariških delavcev. Podrobne informacije je prinesel Avgust Serrailier, ki se je kmalu po odpravi blokade v februarju 1871 vrnil iz Pariza v London. Hkrati je Eugène Dupont obnovil živo korespondenco s francoskimi sekcijami internacionale. O položaju na podeželju sta pismeno poročala iz Bordeauxa Paul in Laura Lafargue. O položaju v Franciji so razpravljali na vseh zasedanjih

generalnega sveta, 28. februarja je Serrailier poročal generalnemu svetu o svoji dejavnosti v Parizu med obleganjem.³ Dne 7. marca je na osnovi pismenih obvestil poročal, da je pariškim sekcijam internacionale uspelo pravočasno preprečiti izzivanje vladnih agentov, da nahujskajo nacionalno gardo proti pruskim četam, ki so zasedle zahodne četrti Pariza.⁴ Na zasedanju 14. marca so zavrnili predlog Bakuninovega privrženca Robina o takojšnjem sklicanju konference internacionale. Marx je menil, da je položaj v Parizu zelo nejasen.⁴ Iz poročil angleških časopisov je bilo mogoče sklepati, da namerava konservativna vlada razorožiti nacionalno gardo in da premešča čete s fronte v bližino Pariza. Poročila, ki jih je dobil prek sestre, ki je ostala v Parizu, član nemške delegacije v generalnem svetu Kaub, kažejo, da se je ozračje izzivanj vedno bolj krepilo. Francoski konservativni tisk pa je širil klevete na račun Mednarodne organizacije delavcev,⁵ češ da je pobudnik upora v Franciji.

Thiersova vlada se je dobro zavedala, kako močan zaveznik lahko postane v primeru vojne Parižanom internacionala. Konservativna vlada se je trudila, da bi diskreditirala internacionalo in njene voditelje. Skušala je zasejati nezaupanje in neslogo med sekcije internacionale. V konservativnem časopisu Paris Journal so 19. marca objavili ponarejeno pismo Marxa Serrailieru,⁶ časopis Soir pa je prinesel »iz zanesljivih virov«⁶ novico, da je bil Marx leta 1867 Bismarckov sekretar.⁷ Marxa je stalo nemalo truda, da je razkrinkal tovrstne izmišljotine meščanskega tiska.⁸ Objavljanje ponarejenih poročil je izzvalo nezadovoljstvo med člani internacionale. Z vseh strani so zasipali Marxa z vprašanji.⁹ V odgovor je Marx poslal raznim redakcijam pisma, v katerih je razkrinkaval laži meščanskega tiska.¹⁰

Sredi tega napornega boja, ki je vzel generalnemu svetu mnogo sil, je prišla v London novica o revoluciji 18. marca. Časopisna poročila so kmalu dopolnila pisma iz Pariza. Na naslednjem zasedanju generalnega sveta 21. marca sta Engels in Serrailier podrobno poročala o dogodkih v Parizu. Nastopil je tudi Marx s predlogom; naj generalni svet pošlje delegacijo k londonskim delavcem ter jim pojasni bistvo revolucije v Parizu ter jih pozove, da izrazijo solidarnost s pariškimi delavci.¹¹ Analizo upora je podal Engels. Iz zapiskov zasedanja vidimo, da je poudaril zlasti demokratični značaj revolucije, ki se je izražal v bratstvu vladnih vojakov z nacionalnimi gardisti. Centralni komite narodne garde je ocenil kot zares demokratičen organ, ki predstavlja pariške ljudske množice. Noben član centralnega komiteja ni bil poznan, v njegovih vrstah ni bilo Feliksa Pyata in ljudi njegovega kova, toda delavski

³ Pervyj Internacional v dni Parižskoj Kommuny. Moskva 1941 (dalje navajam Pervyj Internacional stran 4—8.

⁴ Pervyj Internacional, stran 14.

⁵ Prav tam, stran 18.

⁶ Prav tam, stran 167—169.

⁷ Marx-Engels, Werke 17, stran 699. — S tem ponaredkom je Paris-Journal skušal dokazati, da obstojajo protislovja med nemškimi in francoskimi člani internacionale. Meščanski tisk je to ponarejeno pismo objavil v raznih deželah. Na zasedanju generalnega sveta dne 21. marca 1871 je Marx označil objavo v Paris-Journalu kot provokacijo in sporočil, da je poslal redakciji Timesa odgovor.

⁸ Glej tudi Aufzeichnung einer Rede von Friedrich Engels über Pariser Kommune. Aus dem Protokoll der Sitzung des Generalrats vom 11. April 1871. Marx-Engels, Werke 17, stran 633.

⁹ Glej pismo Imandta Marxu z dne 30. marca 1871.

¹⁰ Karl Marx-Friedrich Engels, An den Redakteur der »Times«; Marx K., Erklärung des Generalrats an die Redaktion der »Volksstaat«; An die Redaktion des »De Werker«; An den Redakteur der »Times«. Marx-Engels, Werke 17, str. 295—303.

¹¹ Pervyj Intenacional, str. 26—27.

razred jih je dobro poznal. Komiteju so pripadali štirje člani internacionale.¹² Engels je poročal tudi o pomenu volitev v komuno in drugih ukrepih centralnega komiteja. Marx in Engels sta v prvih dneh vstaje videla nekaj možnosti za njen uspeh, čeprav sta se zavedala zapletenosti položaja. Resolucijo centralnega komiteja, ki je objavila, da bodo upoštevali preliminarni mir, je Engels ocenil kot eno najpomembnejših.¹³ Glavno nevarnost za revolucijo sta Marx in Engels videla v možnosti sporazuma med Versajci in Prusi.

Podatke o Marxovih in Engelsovih ocenah položaja v prvem obdobju pariške revolucije daje tudi poročilo, ki ga je podal 27. marca na zborovanju delavcev v Londonu član generalnega sveta Hales. Njegov govor je bil objavljen v časopisu *Eastern Post* dne 1. aprila. Ko je opisoval položaj v Franciji med vstajo, je opozoril na tendencioznost poročanja angleškega tiska glede prelivanja krvi. Krivdo za prelito kri je pripisal tako imenovani »stranki reda«. Francoski delavci se niso več zadovoljili z enostavno spremembo vlade. Trdno so sklenili, da ne bodo več orodje v rokah raznih strank. Narodna skupščina, ki so jo vodili orleanisti, je hotela razorožiti narodno gardo, ki je predstavljala oborožene delavce in jo zamenjati s frontnimi vojaki, ki so jih poklicali iz Afrike, da bi dokončali sramotno delo monarhistične stranke. Gospod Thiers si je zamislil »coup d'état«. Narodna garda je to predvidela in njegove načrte onemogočila. To je bila vstaja delavcev, ki hočejo zasesti v državi mesto, ki jim po pravici pripada. Takšno pravilno oceno dogodkov 18. marca je Hales lahko podal na osnovi razgovorov v generalnem svetu, na katerih so izoblikovali enotno stališče do dogodkov v Parizu.

Marxovo in Engelsovo zanimanje je bilo tedaj osredotočeno na taktiko revolucionarnega boja Parižanov. Jasno jima je bilo, da si Thiers prizadeva, da bi uspaval budnost upornikov, medtem pa zbira sile reakcije in vodi razgovore z Bismarckom. Marx je dobro ocenil pomen prisotnosti Prusov v Franciji za razvoj revolucije. Do konca marca sta Marx in Engels računala z možnostjo, da se bo revolucionarna vstaja razširila po vsej državi. Po njunem mnenju bi bilo treba odločno zadušiti kontrarevolucijo v Parizu in napasti Versailles. S tako akcijo bi si revolucionarji zagotovili podporo revolucionarnih sil v provincah. Nasprotno pa je obrambna taktika centralnega komiteja obsodila Pariz na izolacijo.

Centralni svet nacionalne garde v dneh, ki so bili odločilni za revolucijo, ni imel pripravljenega nobenega načrta, niti ni imel izdelane politične linije. Pariške ljudske množice so spontano preprečile odvzem topov, vladne čete pa niso hotele streljati na svoje brate. Delavce sta potegnili v upor revolucionarni patriotizem in borbena volja. Nacionalna garda premožnejših četrti, ki je bila sprva nezaupljiva do narodne skupščine in vznemirjena zaradi hitrega bega vlade iz Pariza, nacionalnim gardistom iz delavskih četrti ni dajala nobenega odpora. Blanquistični voditelji so izkoristili priložnost, da so zasedli ministrstva in policijsko prefekturo. Centralni svet nacionalne garde je postal revolucionarna in republikanska vlada, ki je stala nasproti prikritim in javnim monarhistom v Versaillesu.

Šele 18. marca zvečer je prišel del članov Centralnega komiteja nacionalne garde v Hôtel de Ville. Vsa politična odgovornost je padla na akcijski odbor

¹² Aufzeichnung einer Rede von Friedrich Engels über die Revolution des 18. März in Paris. Marx-Engels, Werke 17, stran 630—632.

¹³ Prav tam, stran 632.

federacije. Najodločnejši zagovorniki akcije so zahtevali v centralnem svetu in na zborovanjih okrajnih odborov takojšen napad na Versailles. Večina centralnega komiteja in večina pariškega prebivalstva pa se je ogrevala za defenzivno taktiko. Do vojaške ofenzive tako ni prišlo, čeprav je bila narodna garda dobro oborožena.

Po mnenju nekaterih zgodovinarjev so Parižani vodili defenzivno politiko iz praktičnih in načelnih razlogov. Na eni strani so se bali intervencije nemških čet, na drugi pa so jih v njihovih načrtih ovirale oborožene formacije iz premožnejših četrti Gardes nationaux de l'ordre. Njihove odločitve so bile pod močnim vplivom proudhonistične ideologije. Napad na Versailles bi dal gibanju značaj politične revolucije, ki bi privedla do nasilne preosnove francoske vlade. Velik del proudhonistično razpoloženih delavcev je po izkušnjah iz leta 1848 izgubil zaupanje v metode republikanskega centralizma in ni pričakoval od vlade bistvenega izboljšanja položaja. Večina članov centralnega sveta se je takoj odrekla ofenzivi na Versailles in si prizadevala ustvariti lastno samoupravo, ki so jo bili pripravljene braniti z orožjem, če bi bilo potrebno. Upali so, da bodo sledili pariškemu primeru tudi delavci in meščani drugih mest v Franciji.

Marx in Engels sta spoznala usodne napake, ki jih je napravil centralni svet, ko je zavrnil zahteve svojih najbolj energičnih članov. V pismu Viljemu Liebknechtu dne 6. aprila 1871 je Marx zapisal: »Najprej Centralni komite in nato komuna sta pustila škodljivemu zlikovcu Thiersu čas, da je centraliziral sovražne sile: 1. Ker zaradi neumnosti niso hoteli začeti državljanske vojne, kot da je ne bi začel že Thiers sam s svojim poskusom nasilne razorožitve Pariza, kot da ne bi po sklicanju narodne skupščine, ki je sklepala o vojni ali miru s Prusijo, takoj objavili republiki vojne! 2. Da ne bi ustvarili videza, da so uzurpirali oblast, so izgubili dragoceni čas. Takoj po porazu reakcije v Parizu (place Vendôme) bi morali odkorakati proti Versaillesu in ne izgubljeni časa z volitvami v komuno, z njenim organiziranjem itd.¹⁴

Podobno oceno pariške revolucije je po volitvah v komuno iz oddaljenega Londona podal tudi Engels na zasedanju generalnega sveta 11. aprila 1871. Engels je upravičeno poudaril, da je imel prehod vodstva v roke komune škodljive posledice. Komuna je izgubljala čas za nevažna razpravljanja, njena dejavnost pa je bila oropana operativnosti. Zamudili so ugodni trenutek za pohod na Versailles.¹⁵ Izvolitev komune ni pomenila okrepitev političnega vodstva. Prepletanje pristojnosti civilne komune in vojaškega centralnega sveta je samo stopnjevalo zmešnjavo. Engels je kot sijajen vojaški strateg te napake takoj ugotovil. Zapisal je: »Versailles bi bilo treba napasti, ko je bil slab. Ta priložnost je bila zamujena. Sedaj pa izgleda, da Versailles dobiva premoč in potiska Parižane nazaj. Ljudstvo ne bo dolgo trpelo mirno, da ga vodijo v poraz.«¹⁶ Engels je nato analiziral, kako kaže komunardom za obrambni boj. »Parižani izgubljajo ozemlje. Svojo municijo trošijo zelo neučinkovito, njihove zaloge živil pa se krčijo.« Engels tedaj še ni vedel za sporazum med Thiersom in Bismarckom. Menil je, da so okoliščine za boj ugodne, dokler je Pariz vsaj

¹⁴ Marxovo pismo Viljemu Liebknechtu z dne 6. aprila 1871. Wilhelm Liebknecht Briefwechsel mit Karl Marx und Friderich Engels. Hrsg. und Bearb. Georg Erckert. Hague 1963, str. 122–123.

¹⁵ Aufzeichnung einer Rede von Friedrich Engels über die Pariser Kommune. Aus dem Protokoll der Sitzung des Generalrats vom 11. April 1871. Marx-Engels Werke 17, stran 633.

¹⁶ Prav tam.

z ene strani odprt.¹⁷ Predvideval je ostre poulične boje in primerjal položaj komune z junijsko vstajo leta 1848. »V juniju 1848 je boj trajal štiri dni, toda tedaj delavci niso imeli topov. Danes se boj ne bo končal tako hitro. Louis Napoleon je dal napraviti široke ceste, da je lahko streljal s topovi na delavce, danes pa lahko te okoliščine koristijo delavcem, ki bodo na teh cestah s topovi streljali na svoje nasprotnike. Delavci — 200.000 mož — so mnogo bolje organizirani kot v katerikoli od prejšnjih vstaj. Položaj je težak, izgledi pa niso več tako dobri, kot so bili še pred dvema tednoma.«¹⁸

Marx in Engels sta razvila v sekcijah internacionale široko gibanje za podporo pariški komuni. Thiersova vlada se je trudila, da bi izolirala komuno od francoskega podeželja. Prefektom je Thiers ukazal, naj preprečijo stike internacionale s Parižani. 28. marca so v skupščini interpelirali ministra za notranje zadeve Picarda, če je naredil »učinkovite ukrepe« za izpolnitev teh navedil.¹⁹

Vesti o revoluciji 18. marca in razglasitvi komune so razgibale delavstvo. Da bi prišli do informacij, so se člani internacionale obračali na generalni svet, pogosto pa tudi osebno na Marxa in Engelsa. Socialni demokrati Avstrije so z zanimanjem sledili dogajanju v Parizu. Scheu je 27. marca pisal Marxu, naj ga obvesti o vsebini dogajanja v Parizu in o stališču internacionale.²⁰ Za pojasnilo je prosil Marxa tudi Viljem Liebknecht.²¹

Internacionala si je prizadevala, da bi prek svojih federalnih in mestnih sekcij ter njihovih glasil kar najbolj pravilno informirala svoje članstvo in delavce o pariški komuni. Sekretarji internacionale so vodili živahno dopisovanje s sekcijami na kontinentu in pojasnjevali pomen pariške revolucije.²²

V Angliji so redno objavljali poročila o zasedanjih generalnega sveta v časopisu Eastern Post. Hkrati so člani generalnega sveta razvili tudi ustno propagando med angleškimi delavci. Proti koncu marca in v začetku aprila so organizirali številna zborovanja in množične sestanke, na katerih so pojasnjevali pomen pariškega upora.

Generalni svet je dobival najbolj zanesljive informacije od članov internacionale v Parizu. V prvih dneh so prihajala pisma v London brez zamud. Že 21. marca so na zasedanju generalnega sveta razpravljali o pismih, ki so jih dobili iz Pariza. Prek njih so bili podrobno obveščeni o dogodkih na Montmartru 18. marca.²³ Proti koncu marca so poslali v Pariz Serrailiera kot predstavnika generalnega sveta. Njegova izčrpana pisma, ki jih je iz konspirativnih razlogov naslavljal na ženo, so bila za generalni svet stalen vir informacij.²⁴ Sredi aprila so bile poštne zveze s Parizom pretrgane. Dne 15. aprila je Serrailier sporočil: »Vse se razvija brez zastoja. Izjema je pošta. Njeno delo se razvija za velikanskimi okopi.«²⁵ Pisma, namenjena v London, so oddajali

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Arhiv Marksa i Engelsa, III (VIII), Moskva 1934, stran 137.

²⁰ Pervyj Internacional, stran 169.

²¹ Prav tam, stran 178.

²² Marxovo pismo Franklu z dne 26. aprila 1871. K. Marx i F. Engels, Sočinenija XXVI, stran 112.

²³ Aufzeichnung einer Rede von Friedrich Engels über die Revolution des 18. März in Paris. Aus dem Protokoll der Sitzung des Generairats vom 21. März 1871. »Bürger Engels gab eine Schilderung der Lage in Paris. Er sagte dass die in dieser Woche aus Paris erhaltenen Briefe die Serrailier bereits erwähnt habe, geklärt hätten, was vorher unbegreiflich gewesen sei.«

²⁴ Pervyj Internacional, stran 173.

²⁵ Prav tam, stran 186.

na pošto v predmestjih Pariza. Mnogo pisem se je izgubilo.²⁶ Nekaj pisem je poslal generalnemu svetu tudi Lafargue, ki je prišel v Pariz med 8. in 12. aprilom iz Bordeauxa. Njegova pisma so prišla v London šele po 20. aprilu. Nekaj gradiva je prinesel iz Pariza v London v začetku maja tudi ruski narodnik Lavrov.

Marxa in Engelsa so o dogodkih v Parizu obveščali tudi napredni javni delavci, ki sami sicer niso bili neposredno povezani z delavskim gibanjem. Eden takih je bil nekdanji Heinejev sekretar Reinhardt. »Težko je pisati med nenehnimi nemiri,« je sporočal Marxu 1. maja, »toda v boljših dneh sem Vam poslal vsak dan na hitro napisano poročilo, ki sem ga priložil v pismu za Engelsa,«²⁷ Od 18. marca do 1. maja je Marx intenzivno sledil gibanju v Parizu. O tem priča 26 strani izpiskov iz raznih glasil periodičnega tiska in pedantno delo pri zbiranju faktološkega gradiva o dejavnosti pariške komune in spletkah versajske vlade.²⁸ Iz njegovih zapiskov lahko razberemo, s kakšno prodornostjo je Marx v samem procesu nastajanja sledil novim zgodovinskim pojavom. Iz kopice časopisov je izluščil osnovna dejstva in tipične pojave, opozarjal na bistvo dogajanja in proučeval njegovo socialno in politično ozadje. Analiziral je vojaški položaj, opozarjal na politične in socialne ukrepe komune ter prve delavske vlade v zgodovini. Zadnji izpiski se nanašajo na 1. maj. Tedaj je Marx že pripravljaval poslanico generalnega sveta o vojni v Franciji.

Iz Marxovih izpiskov v času do 5. aprila vidimo, da so se mu med ukrepi komune zdeli najpomembnejši: odprava stalne vojske in politične policije, ločitev cerkve od države, dosledno demokratični sistem volitev, volilnost in odpoklic odgovornih oseb itd. Ocenil jih je kot značilne poteze proletarske državnosti novega tipa, ki hoče odstraniti ne le monarhistično obliko razrednega gospostva, temveč tudi samo razredno gospostvo.

V zvezi s komuno sta Marx in Engels napisala več sto pisem, od katerih pa se jih je ohranilo le nekaj deset. Že aprila je Marx opozoril Kugelmana, da predstavlja komuna poskus, da se razbije birokratski vojni stroj, kar je prvi pogoj vsake resnične ljudske revolucije na kontinentu.²⁹ V drugi polovici aprila sta Marx in Engels že pisala o pariški komuni kot prvem poskusu diktature proletariata. »Sedanja pariška vstaja, celo če bi jo zadušili, je najenostavnejši podvig naše stranke od dni pariške junijske vstaje,« je pisal Kugelmannu.³⁰ Marx, ki se mu je septembra 1870 zdela misel na vstajo pariških delavcev norost, je v aprilu 1871, ko je spremljal vzpon ljudskega množičnega gibanja, slavil to gibanje kot primer herojstva, ki nima primere v zgodovini. Lenin je upravičeno zapisal, da Marxovo pismo Kugelmannu z dne 12. aprila 1871 poje »hozano« herojskim pariškim delavcem.³¹

Druge Marxovo pismo Kugelmannu z dne 17. aprila 1871 lahko ocenimo kot njegov odgovor na kritična zapažanja Kugelmana do komune. »Ustvarjati

²⁶ Prav tam, stran 50.

²⁷ Prav tam, stran 254.

²⁸ Arhiv Marksa i Engelsa, III (VIII), Moskva 1934.

²⁹ Marxovo pismo Kugelmannu z 12. aprilom 1871. Karl Marks, Pisma Kugelmannu Beograd 1951, stran 146. To pismo je bilo odgovor na Kugelmannovo pismo, Marxu z dne 5. aprila 1871. V njem je Kugelmann kritiziral pariško vstajo in jo označil z maloburžoaznimi demonstracijami Montagne dne 13. junija 1848. Zanikal je realne perspektive socialistične revolucije v Franciji in opozarjal na nevarnosti, ki grozijo Parizu s strani kmetov. (Glej Kugelmannovo pismo Marxu z dne 5. aprila 1871).

³⁰ Marxovo pismo Kugelmannu z dne 17. aprila 1871. Karl Marks, Pisma Kugelmannu, stran 148.

³¹ Lenin V. I., Predgovor ruskom prevodu pisma Karla Marksa Ludvigu Kugelmannu, stran 177.

svetovno zgodovino bi bilo zelo udobno, če bi lahko sprejeli boj le v neizpodbitnem upanju na uspeh,« je pisal Marx. »V zgodovini so trenutki, ko je nujen najsmelejši boj množic tudi za brezupno stvar zaradi vzgoje teh množic za nadaljnji boj.« Marx je opozoril, da so »versajski zlikovci« postavili Parižane pred alternativo: sprejeti boj ali pa se predati brez boja. Poudaril je, da bi bila demoralizacija delavskega razreda v drugem primeru mnogo večja nesreča od izgub še tako velikega števila voditeljev.³²

Boj delavskega razreda proti kapitalističnemu razredu in njegovi državi je z bojem v Parizu stopil v novo razvojno stopnjo. Ne glede na to, kakšen bo konec, je zavzeta nova izhodiščna točka svetovnozgodovinskega pomena.³³

Dne 25. aprila je Marx nastopil na zasedanju generalnega sveta z informacijami o položaju v Parizu, zasnovanimi na poročilu Serrailliera z dne 15. aprila. Poročal je o zvezah med generalnim svetom in komuno in podrobno obravnaval ukrepe komune, ki so zagotavljali podporo buržoaziji. Šlo je za odloke o stanarinah in menicah. »Ta dva odloka sta dve sijajni potezi. Če ju ne bi bilo, bi bankrotiralo tri četrtine malih trgovcev in obrtnikov.« Marx je opozoril, da so veliki kapitalisti zbežali, mali trgovci in obrtniki pa so se pridružili delavskemu razredu. Izrazil je strah predvsem pred prusko intervencijo. Iz protokola zasedanja vidimo, da so bili v Londonu Marx in Engels ter generalni svet internacionale na tekočem z dogodki.³⁴

Kolikor lahko sklepamo iz dokumentov, je bil Marx povezan s sorazmerno majhnim krogom voditeljev komune. Stalne zveze je vzdrževal s Serraillierm, Franklom in Varlinom. Iz konspirativnih razlogov je svoje nasvete raje dajal ustno kot v pismih. Vsekakor moramo upoštevati tudi, da so bili med voditelji komune ljudje, ki so bili do Marxa sovražno razpoloženi (Felix Pyat, Pierre Vésinier). V komuno izvoljeni člani internacionale so bili večinoma proudhonisti. Vse te okoliščine moramo vsekakor upoštevati, ko obravnavamo stike Marxa in Engelsa s komunardi.

Prve nasvete sta Marx in Engels sporočila komunardom prek Serrailliera, ki je prišel v Pariz 27. ali 28. marca. Njuni nasveti so se tikali predvsem strategije in taktike upora ter vojaških nastopov komune. Prek Serrailliera, Frankla in Varlina je Marx skušal vzpodbuditi komuno k bolj energičnim akcijam proti kontrarevoluciji v Parizu. Nenehno je priporočal ofenzivno taktiko proti Versajcem. Svoje korespondente, ki so predstavljali izrazito proletarske elemente v komuni, je svaril pred vplivom malomeščanskih voditeljev.³⁵

Po svoji izvolitvi v komuno je Frankel Marxu pismeno sporočil, da je vstopil v komisijo za delo in ga prosil za nasvete. »Vaše mnenje o socialnih reformah, ki naj jih uresničimo, bo članom naše komisije nadvse dragoceno.« Dne 25. aprila je Frankl spet pisal Marxu in ga ponovno prosil za nasvete glede javnih del.

Za komunarde so bila zelo pomembna Marxova opozorila, ki so se nanašala na odnos komune do kmetov. Marx je opozarjal na ohromelost Pariza, na njegovo odtrganost od sveta in komuni priporočal, naj si v prvi vrsti zagotovi

³² Marxovo pismo Kugelmannu z dne 17. aprila 1871. Karl Marks, Pisma Kugelmannu, stran 148.

³³ Prav tam.

³⁴ Aufzeichnung einer Rede von Karl Marx über die Pariser Kommune, Aus dem Protokolle der Sitzung des Generalrates vom 25. April 1871. Marx-Engels Werke 17, str. 634–635.

³⁵ Marxovo pismo Franklu in Varlinu z dne 13. maja 1871. K. Marks i F. Engels, Sočinenija XXVI, stran 118.

podporo podeželja. Dne 29. marca ga je Serraillier v pismu prosil za nasvet glede agrarnega vprašanja. Dne 30. marca je Serraillier Marxu ponovno pisal: »Glede vasi bo urejeno.« Verjetno je mislil na razgovore z voditelji komune oziroma na sprejem odločnejših ukrepov s ciljem, da bi pritegnili na stran komune kmete. Iz pisma, ki ga je pisal Marxu, lahko razberemo, da razgovori niso bili uspešni. Prosil je Marxa, naj napiše osnutek za agrarni projekt komune, ki ga bo izročil Franklu, ta pa predložil komisiji. Marx je prošnjo upošteval. V prvem osnutku dela Državljska vojna v Franciji, ki ga je napisal v drugi polovici aprila, je navajal koristi, ki jih zmaga komune lahko prinese kmetom.³⁶ Menil je, da bo spomenica kmalu izšla in bo lahko ugodno vplivala na kmete. V zaključnem besedilu Državljske vojne v Franciji, ki ga je redigiral zadnje dni maja, ko je bila usoda komune že zapečaten, je ta odstavek spremenil. Omejil se je na razpravo o teoretičnih načrtih komune za ureditev vprašanja francoskih kmetov.³⁷

Nove, demokratične zamisli pariški komuni niso mogle pomagati v obupnem boju s sovražniki. Nekateri poskusi delavcev drugih francoskih mest, da bi pomagali Parižanom in razširili gibanje, niso uspeli. Nemške zasedbene oblasti so zatirale sleherno gibanje, ki je simpatiziralo s komuno. Nemške čete so pomagale Versajcem obkoliti Pariz. Bismarck je izpustil iz ujetništva toliko vojakov stare francoske armade, kot je Thiers zahteval. Vladna armada se je vse bolj krepila. Njeno poveljstvo je prevzel maršal Mac Mahon, general iz cesarskih časov. Tako imenovana republikanska vlada Francije je izkoristila vojaški aparat cesarstva, da je napravila pariške delavce in resnične republikance neškodljive. Marx se je tega položaja dobro zavedal. Dne 12. maja je njegova žena Jenny, ker je bil sam bolan, pisala Kugelmannu: »Stojimo pred drugo junijsko vojno.«³⁸ Engels pa je 9. maja govoril v generalnem svetu o neizbežnih pouličnih bojih. V pismu Franklu in Varlinu z dne 13. maja je poročal Marx o tajnem dogovoru Versajcev s Prusi. Komunarde je opozoril, naj pričakujejo odločilen napad po podpisu miru, ki ga bodo podpisali najbrž 26. maja. Franklu je Marx pisal: »Nujno morate pohiteti s koraki, ki jih name ravate storiti izven Pariza v Angliji in drugih državah.«³⁹

Ko je postalo jasno, da bo komuna propadla, je Marx skušal čim bolj zmanjšati število žrtev. Predlagal je, naj blokirajo francosko banko in shranijo na varno dokumente, ki kompromitirajo versajsko vlado. Menil je, da bi lahko komuna vplivala na Thiersa, ga prisilila h koncesijam in obrzdale objestnost reakcije. Odločno pa sta Marx in Engels zavračala poskuse malomeščanskih in meščanskih filantropov, ki so si prizadevali doseči kompromis med Parizom in Versaillesom.

³⁶ Marx K., Erster Entwurf zum »Bürgerkrieg in Frankreich«. Marx-Engels Werke 17, str. 549—550. Takole je zapisal: »Komuna bo odpravila novačenje, stranka reda pa bo naložila kmetu krvni davek, naložila mu bo davke za vzdrževanje dragega parazitskega državnega aparata, komuna pa jim bo dala ceneno vlado. Stranka reda ga bo po stari navadi izročila mestnemu oderuhu, da ga bo oropal in uničil, komuna pa ga bo osvobodila more hipotekarnih bremen ki bremenijo njegov košček zemlje. Komuna bo zamenjala parazitski sodni aparat notarja, sodnega eksekutorja itd., ki pobira glavni del njegovega dohodka — s komunalnimi uradniki bodo svoje delo opravili za delavsko mezdno, namesto da bi se obogatili na račun kmečkega dela. Stranka reda ga bo po stari navadi podredila oblasti žandarjev, komuna pa mu bo omogočila samostojno družbenopolitično življenje! Komuna ga bo prek učitelja prosvetila, stranka reda pa prek popa poneumila.«

³⁷ Marx K., Državljska vojna v Franciji. Marx — Engels, Izbrana dela, Ljubljana 1950, stran 490.

³⁸ Pervyj Internacional, stran 201.

³⁹ Marxovo pismo Franklu in Varlinu z dne 13. maja 1871. K. Marks i F. Engels. Sočinnija XXVI, str. 119, 121.

Že v prvih dneh komune so v generalnem svetu razpravljali o posledicah internacionale v zvezi s pariško revolucijo. Misel je bila povsem v skladu s tradicijami generalnega sveta, ki je stalno reagiral na vsa pomembna dogajanja v mednarodnem delavskem gibanju. Na zasedanju generalnega sveta 28. marca je Marx predlagal, naj generalni svet pošlje posebno poslanico Parižanom. Marxa so zadolžili, naj jo napiše.⁴⁰

Na naslednjem zasedanju generalnega sveta 4. aprila je Engels posredoval Marxovo mnenje, da je objava spomenice v zvezi z dogajanjem v Parizu nujna. Medtem se je že začela državljanska vojna. Privrženec komune so napadali, da delujejo po ukazu in navodilih londonskega generalnega sveta. Dne 11. aprila so o poslanici ponovno razpravljali. Člani generalnega sveta so zahtevali, da jo je treba nujno objaviti. Dne 18. aprila so ugotovili, da bo spomenico težko izdelati, ker o komuni ni dovolj podatkov. Tega mnenja je bil tudi Marx. Nekaj dni kasneje je pisal Franklu, da je generalni svet odložil sestavo poslanice, ker dan za dnem čaka na točne informacije pariške sekcije. »Svet se ne more več obotavljati, ker angleški delavci nestrpno čakajo njegovih pojasnil.«⁴¹

V teh okoliščinah je Marx na zasedanju dne 18. aprila izjavil, da lahko izdajo samo poslanico internacionale, ki bo obravnavala le splošne tendence boja.⁴² Sklepa v protokol niso vnesli, predlog pa je bil verjetno sprejet. Dne 25. aprila je Marx na zasedanju generalnega sveta obljubil, da bo prečital besedilo poslanice na naslednji seji.⁴³ Dne 2. maja pa je Engels sporočil generalnemu svetu, da Marx zaradi boleznih poslanice še ni dokončal.

Dne 23. maja se je Marx po tritedenski bolezenski odsotnosti spet udeležil zasedanja generalnega sveta. V govoru o komuni je pojasnil nekatere teze o komuni. Opozoril je, da se komuni neizbežno bližja konec. »Če bo komuna podlegla, bo to pomenilo le, da je boj preložen. Principi komune so večni in jih ni mogoče uničiti; spet in spet bodo aktualni, vse do končane osvoboditve delavskega razreda... Višji razredi so bili vedno enotni, kadar je šlo za zatiranje delavskega razreda.« Na koncu je Marx poudaril, da je navdala komuna vladajoče razrede s strahom in jo bodo skušali zadušiti za vsako ceno.⁴⁴

Dne 18. maja 1871 je narodna skupščina ratificirala mirovno pogodbo, tri dni za tem pa so začele versajske čete napad na Pariz. Komuna je kljub junškemu odporu utonila v krvi svojih branilcev. Maščevanje zmagovalcev ni imelo primere v zgodovini. 110.000 mrtvih, ranjenih in deportiranih je bilo povračilo velike buržoazije za dvomesečno revolucijo. Primere tako tragičnega poraza delovnega ljudstva je mogoče najti samo še v kmečkih uporih.

Pod vtisom belega terorja v Parizu je Marx dokončal delo Državljska vojna v Franciji.⁴⁵ Po moči izraza in sili strasti je to eden najbolj ganljivih dokumentov politične literature. Ko je dva dni po padcu komune prečital svojo poslanico o državljanski vojni v Franciji, je z njo žel ogorčenje meščanske

⁴⁰ Peryj Interacional, stran 30.

⁴¹ Marxovo pismo Franklu z dne 26. aprila 1971. K. Marks i F. Engels, Sočenenija XXVI, stran 112.

⁴² Pervyj Internacional, stran 42.

⁴³ Anzeichnung einer Rede von Karl Marx über die Pariser Kommune. Aus dem Protokolle der Sitzung des Generalrats vom 25. April 1871. Marx-Engels Werke 17, 635.

⁴⁴ Anzeichnung einer Rede von Karl Marx über die Pariser Kommune. Aus dem Protokolle der Sitzung des Generalrats vom 23. Mai 1871. Marx-Engels Werke 17, stran 637.

⁴⁵ Gradivo za spis Državljska vojna v Franciji je Marx začel zbirati v začetku marca 1871, v drugi polovici aprila je začel pisati prvi osnutek, v prvi polovici maja, pa je že delal na drugem osnutku, ki je bil blizu končnemu besedilu dela Državljske vojne v Franciji. Glej Marx K., Erster Entwurf zum Bürgerkrieg in Frankreich. Zweiter Entwurf zum Bürgerkrieg in Frankreich. Marx-Engels Werke 17, str. 491–610.

družbe. Marx je v delu obšel teoretična in taktična nesoglasja s člani komune. Prisvojil si je komuno, vključno z eksperimenti takojšnjega uničenja centralistične države. Postavil jo je delavcem in revolucionarjem vseh dežel za svetel zgled. Do leta 1870 je bil Marx na glasu sijajnega teoretika delavskega gibanja. O politični in revolucionarni dejavnosti marksistov široka javnost ni veliko vedela. Odkar pa se je Marx leta 1871 glasno in odločno zavzel za komuno, je pritegnil naše ogorčenje meščanske družbe in dosegel, da sta postali za svetovno javnost internacionala in komuna identični.

Ko je Lenin karakteriziral dejavnost Marxa v obdobju pariške komune, je o njem pisal kot o »udeležencu množičnega boja«. Marx je skušal pomagati voditeljem komune z nasveti. Skupaj z Engelsom si je prizadeval, da bi gibanje podprli delavci drugih držav. Marx in Engels sta delovala ne le prek internacionala, ampak sta izkoristila tudi široke zveze z napredno usmerjenimi intelektualci in iskrenimi zagovorniki demokracije iz vrst meščanstva. Hkrati s praktičnim revolucionarnim delom je Marx teoretično posplošil izkušnje komune. Iz njih si je prizadeval izluščiti nauke in utrditi ta izkustva za bodoče rodove. Opozoril je na svetovnozgodovinski pomen pariške komune kot prvega poskusa diktature proletariata. Na osnovi ogromnega faktološkega gradiva je podal analizo komune, njenih slabosti in vzrokov poraza.

Thiers in ves evropski meščanski tisk so dolžili internacionalo, da je kriva komune. Marx pa je na to gonjo odgovarjal, da bo delavski Pariz s svojo komuno večno živel kot slavni branilec nove družbe, njene krvnike pa bo zgodovina prikovala na sramotni steber.

Stvar komune z njenim porazom ni umrla. Njene ideje so še danes žive v naši dejanski stvarnosti.

STELLUNGNAHMEN VON MARX, ENGELS UND INTERNATIONALE ZUR PARISER KOMMUNE

Zusammenfassung

In der Einleitung des Referats wird die politische Lage im besiegten Frankreich vor dem Ausbruch der Pariser Kommune skizziert. Vor dem Aufstand im März 1871 waren der Generalrat der Internationalen Arbeiterassoziation wie auch Marx und Engels über die Stimmung in Paris und im Land ausreichend informiert. Marx und Engels sahen während erster Tage des Aufstands einige Erfolgchancen. Die Verständigung unter Preussen und der Regierung von Versailles hielten sie für die grösste Gefahr. Sie rechneten bis Ende März damit dass die Revolution sich im ganzen Staat ausbreiten wird. Schon Anfang April 1871 schrieb Marx, dass es ein Fehler der Kommune war, die Regierung von Versailles nicht gestürzt zu haben. Dieselbe Einschätzung gab auch Engels in der Sitzung des Generalrats. Nach der Proklamation der Kommune richtete sich die Tätigkeit der Internationale in möglichst objektives Informieren europäischer Arbeiterschaft über die Ereignisse von Paris. In London organisierte die Internationale auch Massenversammlungen. Anlässlich der Kommune schrieben Marx und Engels mehrere Hunderte von Briefen. Sie hielten folgende Massnahmen der Kommune für besonders wichtig: Abschaffung des stehenden Heers, Trennung der Kirche vom Staat, demokratische Wahlen. Gegen Ende April hielten Marx und Engels die Kommune schon für das Erste Versucht einer

Diktatur des Proletariats. Marx bereitete auch die Adresse des Generalrats der Internationale über den Bürgerkrieg in Frankreich vor. Er unterhielt briefliche Kontakte mit einzelnen führenden Persönlichkeiten der Kommune (mit Varlin, Frankel, Serailier), denen er seine Beobachtungen und Instruktionen mitteilte. Er machte sie darauf aufmerksam, dass sie sich die Unterstützung der Landbevölkerung sichern mussten. Er bereitete einen Entwurf für das Agrarprojekt der Kommune vor. Nach der Feststellung, dass die Kommune untergehen wird, versuchte Marx die Anzahl der Opfer nach Möglichkeit zu vermindern. Dank seiner Tätigkeit wurden nach 1871 die Kommune und die Internationale in den Augen der Weltöffentlichkeit identisch. Abgesehen von praktischer revolutionärer Arbeit verallgemeinerte Marx auch theoretisch die Erfahrungen der Kommune und zog aus ihnen die Lehren für folgende Generationen.

Jasna Fischer

LJUDSKI GLAS 1882—1885*

Konec leta 1881 so v Ljubljani tekle priprave za ustanovitev obrtniškega društva za Kranjsko. Na ustanovnem zboru v začetku decembra je prišlo do razkola med dvema glavnima skupinama, eno, ki sta jo vodila Matija Kunc in Josip Horak, ter drugo obrtniškodemokratsko, ki jo je vodil France Železnikar. Slednja se je zavzemala, naj bo to obrtniško društvo politično. Ker s to smerjo na zboru ni prodrla, je skušala ustanoviti novo, vendar deželna vlada pravil tega društva ni potrdila. Obrtniškodemokratska skupina se kljub temu porazu ni razbila ter je v letih 1883—84 prenesla glavno težišče svojega delovanja v ljubljansko delavsko izobraževalno društvo. Uspešno delovanje je aprila 1884 pretrgala aretacija Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume. V okviru delovanja Železnikarjeve skupine pa igra pomembno vlogo časnik Ljudski glas.

Prvega maja 1882 je začel Lipe Haderlap, ki je bil od leta 1877 odgovorni urednik Slovenca, izdajati štirinajstdnevnik Ljudski glas. O Haderlapovi odložitvi uredništva je Slovenec svoje bralce obvestil v posebni notici dan kasneje, 2. maja. Prvih pet mesecev, do spremembe v uredništvu oktobra 1882, je bil Haderlap lastnik, izdajatelj in odgovorni urednik novega lista, Ferdinand Suhadobnik pa upravnik in solastnik. O podpori obrtniških demokratov novemu listu je Dušan Kermavner sklepal po Železnikarjevem reklamnem oglasu v prvi številki.¹ V aktih celovškega procesa iz leta 1884 je nekaj podatkov, ki bolj osvetljujejo dogajanje pred izidom prve številke. Kot je razvidno iz protokola zaslišanja Ferdinanda Suhadobnika in mizarskega mojstra Jožefa Regalija 23. julija 1884 pred preiskovalnim sodnikom Eklom, sta bila glavna pobudnika ustanovitve Ljudskega glasu Filip Haderlap in Ferdinand Suhadobnik. Regali in Suhadobnik sta povedala, da je bilo pred izidom prve številke več pogovorov v raznih ljubljanskih gostilnah, ki so se jih udeležili poleg Haderlapa, bodočega urednika, in Suhadobnika, bodočega administratorja, še nekateri ljubljanski obrtniki. Suhadobnik se spominja na teh pogovorih le Franceta Železnikarja, Regalija in čevljarkega mojstra Jakoba Škrbinca, Regali pa navaja, da sta se teh pogovorov kot somišljenika udeleževala tudi krojaški mojster Franc Šturm in čevljarkegi mojster Ferdinand Tuma.² Haderlap in Suhadobnik sta hotela na teh sestankih prepričati ljubljanske obrtnike, da list denarno

* Referat na posvetovanju Začetki socialističnega tiska na Balkanu, ki je bilo v Beogradu 20. in 21. decembra 1971.

¹ Dušan Kermavner, Slovenska politika v letih 1879 do 1895. DZS, Ljubljana 1966 (dalje navajam Kermavner, Dodatek), stran 699.

² Protokol zaslišanja Ferdinanda Suhadobnika in Jožefa Regalija.

podprejo, z zagotovilom, da bosta v njem branila predvsem obrtniške interese. To pa jima ni uspelo, saj je Suhadobnik izjavil, da je bil edini prispevek 200 goldinarjev ob ustanovitvi lista njegov. Finančne težave so bile tudi eden od vzrokov hitrega Haderlapovega odhoda v Celovec, kjer je prevzel uredništvo tednika Mir.

V prvi številki Ljudskega glasa sta izšla dva članka, v katerih je urednik Haderlap razložil program novega časnika. V uvodniku Kaj hoče »Ljudski glas«? poudarja, da se list ni rodil iz sovraštva, da bi delal razdor, temveč iz ljubezni do naroda, ki potrebuje pomoč in spodbude, »da se povzdigne do najvišje omike in blagostanja«. Čeprav poudarja, da bodo »pravični nasproti vsem stanovom, kajti po družbinskem redu so vsi potrebni«, ugotavlja, da je posebej treba pomagati »obrnitiškemu in kmečkemu stanu, ker sta ta dva pomoči najbolj potrebna, pa žal tudi v največjih stiskah; ubožoanje teh dveh stanov pomeni nesrečo za naš narod in za celo državo«. Ko Haderlap utemeljuje začetek izhajanja Ljudskega glasa, opozarja na dejstvo, da slovenski obrtniki nimajo svojega glasila, ter nadaljuje: »Pa ne samo rokodelci, ampak vsi tisti, ki si v potu svojega obraza svoj kruh služijo, bodisi z drévesom ali s peresom, potrebujejo zagovornika svojih interesov, kar jim obeta postati naš list.« Zato obljublja: »Ker smo prepričani, da je materijalno blagostanje prvi pogoj politične samozavesti in duševnega napredka v vedah in umetnijah... zato se bo naš list v prvi vrsti oziral po sredstvih, kako povzdigniti blagostanje med našim ljudstvom, kako premagati revščino, ki nas tlači,« hkrati pa svari: »Da bi se pa revnim stanovom dalo pomagati s silnostnim prekucom sedanjega družbinskega reda in z različnimi teorijami novodobnih socializmov, tega nikakor ne moremo uvideti... Narava ne ljubi skokov, kar hočemo doseči, moramo dosežati polagoma in na postavnih poti.« V članku V pojasnilo našega programa pa Haderlap še določneje poudarja, da list ne bo imel socialistične usmeritve, ko piše: »Po vsej sili hoteli so nekateri v našem listu videti socialno demokratičen organ. Zdaj se bodo menda prepričali (ob vsebini prve številke, op. av.), da so nam po krivem ovire delali... Obrtniškim in delavskim krogom, ki od nas v prvi vrsti pomoči pričakujejo, pokladamo na srce, naj bodo potrpežljivi in zmerni v svojih zahtevah, ker se nobena reč čez koleno prelomiti ne da. Mi imamo gotovo dobro in pošteno voljo, pomagati vsem revnim in betežnim stanovom, toda naše moči so pičle, ovire pa velikanske. Prigovor napravi, da se počasi daleč pride...« Na socialno usmeritev lista je Haderlap v obeh sestavkih posebej opozoril, ko je zapisal, da »popolnoma odobravamo, da se naši poslanci in slovenski časniki potegujejo za ravnopravnost slovenskega jezika, vendar se nam zdi, da bo ta ravnopravnost ljudstvu malo koristila, ako se obenem materijalno popolnoma ugonobi ali potlači...« To blagostanje naroda je torej ne samo važna, ampak najvažnejša naša zadeva.« Točna je Kermavnerjeva ugotovitev, da je bila »ta socialna orientacija ob dosedanjem zgolj narodnopolitičnem slovenskem časništvu pomembna novost«,³ vendar za usmeritev v Haderlapovem duhu del obrtniških demokratov ni imel razumevanja. Oba ta programska članka sta morala presenetiti člane ljubljanske obrtniško-demokratične skupine, predvsem Železnikarja, Tumo in Šturma, ki so sodelovali v uvodnih pogovorih pred začetkom izhajanja Ljudskega glasa in to verjetno delno tudi razlaga dejstvo, da so odtegnili denarno podporo Haderlapu.

³ Kermavner Dodatek, stran 698.

V naslednjih dveh številkah je Ljudski glas objavil vrsto kratkih člankov in dopisov, ki spremljajo odmeve po slovenskih časnikih ob začetku njegovega izhajanja, ali pa mu izražajo vso podporo. Izmed teh je zanimiv dopis iz Ljubljane, obenem pa piše, da »silno razljuteni so na vaš list socialni demokrati (namreč tistih par, kar jih je v Ljubljani)«. Uredništvo je temu dostavilo svoj pripis z informacijo, da ga je »eden imenoval ne Ljudski glas ampak ‚pasji glas‘«. ⁴ Slovenec je Ljudski glas prvič omenil z obvestilom o njegovem izhajanju ter napisal, »da hoče glasovati za blagor obrtniškega in kmetijstva na krščanski podlagi«. ⁵ Slovenski narod pa se zanj vse leto 1882 ni zmenil.

Ljudski glas je prvih pet mesecev do oktobra sledil načrtanemu programu. Objavil je nekaj nepodpisanih bledeh načelnih člankov, v katerih razmišlja o položaju obrtnikov in vidi glavnega krivca za njihov propad »vsemogočni kapital«, ki je v rokah Židov, in obrtniško svobodó, ki da je kriva brezupnega položaja mojstrov, pomočnikov, vajencev in delavcev, ter se zato zavzema da se ponovno zahteva dokaz o sposobnosti obrtnika, ki bo prevzel obrt, da »morajo stopiti na mesto prirojenih predpravic — prislužene predpravice«. ⁶ Zanimiv je tudi članek Pogubna konkurenca, kjer se dotakne problema, o katerem je zlasti Železnikar veliko govoril, to je o delu ujetnikov na ljubljanskem gradu in v prisilnih delavnicah. Obrtnikom svetuje, naj se zadeve lotijo mirno, ne pa »z vpitjem in ropotanjem«, naj se obrnejo ali na slovenske poslance v državnem zboru, ali s prošnjo na dunajsko vlado samo, in jih bodri, da bodo gotovo uspeli v svojih pravičnih zahtevah. ⁷

Prvega oktobra 1882 je izšla štirinajsta številka že v uredništvu Ferdinanda Suhadobnika. Ljudski glas o tej spremembi svoje bralce ni posebej obvestil. Po Suhadobnikovi izjavi preiskovalnemu sodniku Eklu je Haderlap zapustil Ljudski glas, ker je našel boljšo službo v Celovcu kot urednik Einspillerjevega tednika Mir. Ostal pa je še nekaj časa sodelavec Ljudskega glasa, v njem je objavil še nekaj dopisov o razmerah na Koroškem, vendar se je temu sodelovanju aprila 1883 javno odrekel s posebnim obvestilom v Miru. ⁸

Že v tej prvi številki in zlasti v nadaljnjih je takoj opazna nova smer Ljudskega glasa. Suhadobnik je na zaslišanju julija 1884 skušal pojasniti te spremembe, vendar njegova razlaga ni zadostna. Omenil je samo, da je začel v listu obravnavati tudi kmečke razmere zato, da bi si pridobil večji krog naročnikov. Res je izšlo v letih 1882 in 1883 nekaj člankov, ki se ukvarjajo s kmečkim vprašanjem, vendar zelo na splošno ugotavljajo vzroke za kmečko bedo in propad. ⁹ Vsi ti članki pa niso tako pomembni in ne dajejo listu tona. Že v prvi številki pod novim urednikom pa je izšel članek Za delavce, ki je najavil spremembe. Bil je pisan v podporo zahtevi dunajskih črkostavcev, da ne bodo delali ob nedeljah. V uvodu piše: »Če že mi pri vsaki priložnosti rečemo, da ne odobravamo socialističnega programa, ker ne izhaja od Boga, vendar ne moremo slepi in gluhi biti za upravičene pritožbe delavcev. Saj ravno vsled tega se je socializem rodil, ker so bogati podjetniki v svojih brezverskih nazo-

⁴ Ljudsk glas št. 2, 16. maja 1882.

⁵ Slovenec št. 52, 8. maja 1882.

⁶ Zakaj obrtniški stan propada?, Ljudski glas št. 2, 16. maja 1882 in Delo in denar, Ljudski glas št. 8, 1. avgusta 1882.

⁷ Pogubna konkurenca, Ljudski glas št. 3, 1. junija 1882.

⁸ Kernavner, Dodatek, stran 725-727.

⁹ Glej članke Kaj tare kmeta, Ljudski glas št. 15, 16. novembra 1882; Kmetija, obrtnija in kupčija, Ljudski glas št. 4, 16. februarja 1883 in Ubogi kmet, Ljudski glas št. 18, 19 in 20 16. septembra, 8. oktobra in 3. novembra 1883.

rih začeli smatrati delavce kot orodje, kot blago, kot vprežno živino... Brezsrčnost takih kapitalistov je kriva, da najdejo agitatorji socializma toliko posluha med delavci.« Na koncu pisec ugotavlja, da na Slovenskem še niso takšne razmere, da je malo tovarn in »ljudstvo še lahko od zemlje redi in živi«, predvsem pa da »pozna svojega boga, svojo cerkev«. ¹⁰

Prva članka, pisana v novem duhu, sta V družbi je moč in Čast dela. ¹¹ Prvi je podpisan s črko -ž- v cirilici, drugi pa z začetnicami I. P. pl. N. Kermavner je avtorstvo obeh pripisal Francetu Železnikarju s pripombo, da »seveda nimamo nobene gotovosti, marveč samo domnevamo, da bi utegnilo vse to pisanje... izvirati izpod Železnikarjevega peresa; gotovosti se bomo morebiti približali na temelju študija Železnikarjevega gradiva v aktih celovškega procesa«. ¹² Ob tem moram opozoriti, da pri pregledovanju tega gradiva nisem našla ne iz uradnih poročil, ne iz Železnikarjevih izjav in izjav drugih v preiskavi in pred sodiščem nobenih podatkov, iz katerih bi se dalo sklepati, kaj je Železnikar napisal in objavil — razen ene same izjeme, gre za članek Laž — moderna moč, objavljen septembra 1883. Tako ostaja Železnikarjeva publicistična dejavnost še naprej nepojasnjena in bi lahko le iz sloga nekaterih njegovih podpisanih člankov sklepali, kateremu bi še lahko bil avtor.

Članek V združbi je moč je eden najbolj radikalnih, kar jih je objavil Ljudski glas. Pisec ugotavlja, da je ta svet krivičen, na njem vlada denar in kdor ima denar, ima moč in temu se morajo, čeprav jih je mnogo več, uklanjati tisti, »ki uživajo svoj vsakdanji kruh v potu svojega obraza, katerega preganja usode val od kraja do kraja brez oddihljaja, brez počitka« in brezvoljno zapiše, da »sramotno pa je tudi delo sedanje dni«. Tisti, ki delajo, to so obrtniki in kmetje, »nemajo pravice pečati se z družim, ko sè svojim vsakdanjim delom, akoprav se jim je potezati za lastne pravice, za lastno poštenje«. Zato se sprašuje: »Tako je sedaj na sveti in tako naj ostane; mi pa držimo roke navzkriž in jezik za zobmi, dokler se višjim ne zazdi, odločiti primeren kotiček v deželi, kjer naj trpimo in objokujemo svoj stan, svojo revščino. Molčimo, kakor bi nas ne bilo, trpimo, kakor bi bilo trpljenje najslajše, mirujemo ko golobje brez žolča, za naš blagor skrbeli bodo drugi? Ne, tako ne sme ostati, predolgo uže traja služnost naša... Zavedajmo se vendar enkrat, ne dajmo se teptati od ljudi, katerim je naš blagor deveta briga. Združimo se, kajti v združbi je moč in napredek, le združeni moremo dospeti do gotovega smotra in utešiti toliko želja. Osamljena drevesa podira vihar!« V uvodniku Čast dela pisec izraža upanje, da »bo kapital svojo slavo in mogočnost zgubil«, čeprav poudarja, da vsi ne morejo biti bogati in se ne zavzema za odpravo lastnine, ker pač ni ne komunist, ne anarhist, zahteva pa, da se tistega, ki dela, pa nima premoženja, spoštuje.

Leto 1883 je bilo obenem v znamenju ostrih polemik Ljudskega glasa s Slovenskim Narodom, pač pa v smislu Haderlapovega programa, da se bo Ljudski glas sicer zavzemal za narodne in jezikovne pravice, težišče njegovega delovanja pa bo iskanje sredstev za »izdatno izboljšanje materialnega stanja« slovenskega naroda, ker to je bistveno za njegov obstoj. Zato napada delo slovenskih poslancev v državnem zboru, češ, »komu nij moč služiti novim idejam, kedor socijalnim in gospodarstvenim pretvorbam in reformam ne more delati

¹⁰ Ljudski glas št. 14, 1. oktobra 1882.

¹¹ Ljudski glas št. 17, 16. decembra 1882 in Ljudski glas št. 1, 1. januarja 1883.

¹² Kermavner Dodatek, stran 702 in 703.

gaz, tak nijma pač prava do ljudskega mandata« in poudarja: »Mi smo programu našemu do danes dosledni ostali in ostanemo, dokler bo naš list izhajal.«¹³ Vse to je izzvalo ostre napade Slovenskega Naroda, Škrata v uredništvu Ivana Železnikarja, bodočega urednika Slovenskega Naroda, ki je na celovškem procesu bil ena od glavnih obremenilnih prič proti Francetu Železnikarju, ter Obrtnika v uredništvu Matije Kunca. Te spopade, ki so lahko obenem jasni v luči razvoja obrtniškodemokratskega gibanja, povezanega z ljubljanskim izobraževalnim društvom v letih 1883 in 1884, ter poskusov ustanovitve nove »ljudske stranke«, o kateri v tej polemiki nekajkrat piše Ljudski glas,¹⁴ je obširno obdelal Dušan Kermavner v študiji Slovenska politika v letih 1879 do 1895.¹⁵ Zato naj zadostuje, da najpomembnejše le naštejemo. V letu 1883 so izšli tile članki v izrazito protinarodnjaškimi tendencami: *Nové ideje* — novi možje, *Resnica v oči bode*, *Našim oboževalcem*, *Strankarski boj*, *Slovenecm lepše solnce sije*, *Časopis »Slovenski Narod«* — očiten lažnjivec — *Kdo so takozvani prvaki?* ter zadnji iz te vrste, ki je izšel že v prvi številki v letu 1884, »Ljubljanskemu zavijaču« za novo leto.¹⁶ Kermavner upravičeno ugotavlja, da so bili napadi uvod in stopnjevana igra v tej gonji Slovenskega Naroda, ki je dosegla vrh v celovškem procesu decembra 1884 proti nekaterim članom te obrtniškodemokratske skupine, ki pa so obenem bili tudi člani ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva. Obrtniškodemokratska skupina je bila po svoji idejni usmerjenosti neenotna. Skupno jim je bilo le to, da so bili vsi obrtniški mojstri, nezadovoljni s svojim položajem in razmerami na Slovenskem. Spekter njihovega razmišljanja pa se je raztezal do okvirov tradicionalne krščanske miselnosti prek ljudskega demokratizma do novih socialdemokratskih idej. Slovenski Narod pa jih je vse izenačil. Zanj so bili socialni demokrati, celo komunisti, imeli so jih za nevarne in prav to je vedno sprožalo tako ostre in srdite napade nanje in na Ljudski glas, na straneh katerega so lahko razvijali svoje misli in nazore bodisi v uvodnikih, bodisi v polemičnih, zelo osebnih pismih.

Ljudski glas je že januarja 1883 in nato vse leto 1883 s simpatijami spremljal delovanje Železnikarjeve skupine na ljudskih shodih in v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu.¹⁷ Obenem je, sicer res z opombo, da uredništvo ni odgovorno za vsebino, kar pa je tedaj bilo splošno v rabi, priobčil nekaj Poslanih, podpisanih — po vrstnem redu objav — *Več delavcev*, *Več obrtnikov iz Ljubljane in okolice*, *Več obrtnikov*, ki niso kimavci in hinavci, *Kopitar ter Volilec krojaške Zadruge*, ki napadajo poročanje Slovenskega Naroda, *Obrtnika in predvsem Matijo Kunca*.¹⁸ Ker so bila ta pisma zelo osebna in žaljiva — predvsem je šlo tu za spor Kunca in Železnikarja — ki se je vlek od ustanavljanja obrtnega društva v decembru 1881 — je uredništvo Ljudskega glasa sporočilo pri Poslanem s podpisom Kopitar, da »se od zdaj

¹³ *Nové ideje* — novi možje!, Ljudski glas št. 6, 16. marca 1883 in *Resnica v oči bode*, Ljudski glas št. 7, 1. aprila 1883.

¹⁴ Naša stranka se množi, Ljudski glas št. 4, 18. februarja 1884; dopis iz Ljubljane, Ljudski glas št. 5 24. marca 1884 in *Še enkrat o prihodnjih mestnih volitvah*, Ljudski glas št. 6, 12. aprila 1884.

¹⁵ Kermavner, *Dodatek*, stran 708–758.

¹⁶ Ljudski glas št. 6, 7, 10, 16, 19 in 21, 16. marca, 1. aprila, 16. maja, 16. avgusta, 8. oktobra in 17. novembra 1883 in Ljudski glas št. 1, 1. januarja 1884.

¹⁷ Ljudski shod, Ljudski glas št. 1 1. januarja 1883; Ljudski shod, Ljudski glas št. 7, 1. april 1883 in dopis iz Ljubljane — *Delavska svečanost v restavraciji ljubljanske čitalnice*, Ljudski glas št. 20, 3. novembra 1883.

¹⁸ Ljudski glas št. 9, 12, 19, 10 in 23, 1. maja, 16. junija, 8. oktobra, 3. novembra in 1. decembra 1883.

naprej ne bodo več ‚Poslana‘ brezplačno sprejemala« in se je ta osebna polemika kmalu unesla. V enajsti številki 1. junija 1883 je izšel krajši uvodnik z naslovom *Kedaj bo tudi nam solnce zasijalo?* s podnaslovom *Iz delavskih krogov, ki nadaljuje serijo uvodnikov v novem duhu ter se logično navezuje na članek V družbi je moč*. V uvodu opisuje delavsko bedo, potem pa nadaljuje: »Ako se hočete združiti, da postanete ogromno število, potem boste uže toliko močni, da se ni bati, potem dosežete kmalu, česar želite, ne bo se vam treba noč in dan trpinčiti, zaslužili boste v osmih ali desetih urah, kar imate zdaj za petnajst ali dvajseturno delo... Bodite vsi b r a t j e, vsi jednakega duha, jednakega roda, in spoznali bodete, da nas to privede do odrešenja, da nam pomaga do zmage, do boljših časov, v katerih srečneje hočemo živeti, če uže mi starejši ne, pa vsaj naši otroci, naša bodočnost.«

Posebno pozornost pa je zbudil oblastem članek *Laž — moderna moč*.¹⁹ O njem je bilo dosti govora že v preiskavi, še več pa na samem sodnem procesu v Celovcu. Matija Kunc je v izjavi pred sodiščem povedal, da mora biti njegov avtor France Železnikar, ker da se vsebina članka »popolnoma pokriva z Železnikarjevimi tendencami, ki jih pozna z razgovorov z njim«, medtem ko je Suhadobnik zatrjeval, da ta članek v nobenem primeru ne more biti Železnikarjev, »ker le-ta ni sposoben napisati takšnega članka«.²⁰ Naj ob tem navedem še Suhadobnikovo izjavo na zaslišanju julija 1884. Urednik Ljudskega glasa je opozoril preiskovalnega sodnika, da ni bil le Železnikar tisti, ki je zahteval, naj Ljudski glas piše ostreje, pač pa so to zahtevali tudi drugi obrtniki, med njimi je posebej omenil Šturma, Škrbinca, Regalija in Doklerja. Poudaril je, da Železnikar ni imel nikoli večjega vpliva na list ter da tudi nikoli ni od njega kot urednika zahteval, da sprejema in objavlja »socialistične članke«. Pač pa mu je vedno znova kazal kot vzorec, po katerem naj se ravna Ljudski glas, socialnodemokratski strokovni list krojačev. Članek *Laž — moderna moč* je značilen izraz mišljenja ožjega Železnikarjevega kroga in gotovo izvira iz njega. Ugotavlja, da ima laž največjo moč, da je postala že kar navada, celo več, na njej temelji ves družbeni sistem. »Vsa današnja kupčija obstoji v vzajemnem plahtanju kupčevalcev. Svoboda in občasna enakopravnost je debela laž. Bogati in mogotci storijo, kar jim je ljubo, teptajo naravne pravice in svobodo siromakov in postopajo torej samovoljno. — Pravijo, da je siromak prost človek. To je zopet laž, ker vklanjati se morajo volji premožnejšega ali pa od gladu umirati. Nije niti jedne razmere v kapitalistični družbi, da bi ji ne bila laž primešana. — V resnici navladuje danes bogatin reveža, mogočnejši slaberega, o čemer se lahko vsaki dan prepričamo, a vendar se te žalostne razmere odločno taje, kar torej od nas še zahteva, da ji moramo resnico primerjati, premda se vedno o nasprotnem prepričamo. — Vse naše današnje lažnjive družbinske razmere tolmačijo se torej sledeče: Oropanje narodnih pripomočkov in delavskih močij do popolnega propada imenuje se e k o n o m i j a; zagovarjanje in odobravanje tega pogubonosnega sistema slovi kot u č e n o s t in njega proslavljanje in olepšavanje je u m e t n o s t. — To je stališče, na katerem moderno kapitalistično časnikarstvo stoji; tu je laž za voditelja in vladarja socialnih razmer... Vemo pa, da se prej delavske in obrtniške razmere ne bodo predrušale, preden upliv kapitalističnih časnikov na merodajne kroge

¹⁹ Ljudski glas št. 17 1. septembra 1883.

²⁰ Zapisnik sodne obravnave v Celovcu.

ne bo uničen. Kadar bo pa enkrat resnica zmagala in laž kraljestvo zgubila, potem šele se bode zdaj zaničevanim obrtnikom, kmetovalcem in delavcem pot k svobodi in blagru odprla, potem še le bodo smeli njih dela sad, s katerim zdaj vladajoče stanovske vrste lenuhte rede, sami za-se uživati.« Ta uvodnik predstavlja hkrati z Železnikarjevimi prevzemom upravnštva Ljudskega glasa aprila 1884 tudi najtesnejšo povezavo tega lista s skupino obrtniških demokratov.

V šesti številki Ljudskega glasa dne 12. aprila 1884 je izšlo na prvi strani naznanilo, da so »iz raznovrstnih vzrokov upravnštvo Ljudskega glasu izročili ljubljanskemu meščanu, gospodu Franu Železnikarju«. Obenem s tem so obvestili, »da odgovorno uredništvo bode še zmerom neomejeno, v naših rokah in izrečno objavimo, da bomo samostalno in brez ozira na to ali ono stranko delovali in našemu dosedanjemu programu zvesti ostali«. Ta poudarek je bil zaradi nepričakovanega razvoja dogodkov — nepričakovanega vsekakor za Suhadobnika in Železnikarja, če ne za druge — aretacije Franceta Železnikarja in Ferdinanda Tume pod obtožbo veleizdaje 21. aprila 1884, nepotreben, saj se je list zelo hitro in brez velikih težav prilagodil novim okoliščinam. Ljudski glas se je že od ustanovitve dalje boril s precejšnjimi finančnimi težavami in prav zaradi njih nikoli ni uspel izhajati kot tednik, čeprav je uredništvo imelo take ambicije²¹ Spomladi 1884 pa Suhadobnik z listom zašel v veliko denarno stisko, ker naročnine niso bile redno poravnane, zlasti na podeželju. Da bi se rešil finančnega poloma, je 9. aprila 1884 sklenil s Francetom Železnikarjem pisмено pogodbo. Od njega je dobil 64 goldinarjev proti menici ter podporo 36 goldinarjev kot posojilo. V zameno je s to pogodbo zagotovil Železnikarju solastništvo lista za leto 1884 s tem, da je Železnikar dobil pravico pobrati letno naročnino in obdržati zase polovico. Uredništvo časnika je po tej pogodbi še naprej vodil Suhadobnik sam, ne da bi od Železnikarja dobival kakšna navodila.²² Še preden pa bi lahko ta sprememba kakor koli vplivala na vsebino lista, je bil Železnikar skupaj s Ferdinandom Tumo 21. aprila 1884 aretiran. Naslednja številka po tej delitvi lastništva je izšla 24. aprila, torej že tri dni po obeh aretacijah. O njih uredništvo bralcev ni obvestilo, pač pa se je že v tej številki Suhadobnik skušal distancirati od »radikalcev« — to je od Železnikarjeve skupine — z uvodnikom Neoporečno ščuvanje zoper vlado in c. kr. uradnike.²³ V njem opozarja na škodljivost ščuvanja proti vladi ter zavrača obtožbe, da bi to kdaj počel tudi Ljudski glas. »No, naj nas 'radikalci' to ali ono imenujejo, nam je malo mari, a kakor pravični ljudski prijatelji hočemo in moramo stvar nekoliko razjasniti, tem bolj, ker nas žalostni dogodki zadnjih dni, ko so dve žrtvi taciuhujškačev v zapor odpeljali, učijo, da si nihče ne more z rovanjem zoper vladno moč česar pridobiti, pač pa si lahko vsak tak nesrečnež svojo eksistenco za zmerom uniči... Kdor tako slabo seme med ljudstvo seje, je brezvesten človek, kateri največje zaničevanje zasluži, ker ubogo ljudstvo le zapeljuje in v nesrečo tira.« Zanimiva je tu Suhadobnikova zelo obzirna formulacija, da sta Železnikar in Tuma — ne da bi jih imensko navedel, vendar so vsi vedeli, o kom govori — le žrtvi takšnih hujškačev. Ob tem naj opozorim, da tudi Suhadobnikove izjave, ne tiste, ki jih je dal preiskovalnemu sodniku, ne tiste na sodišču, niso bile

²¹ Ljudski glas št. 9, 1. maja 1883.

²² Protokol zaslišanja Ferdinanda Suhadobnika.

²³ Ljudski glas št. 7, 24. aprila 1884.

obremenilne za Železnikarja. Članek je Suhadobnik končal z ugotovitvijo, da »so vsi oni, ki so zoper vlado — državni nevarni ljudje«. Sredi maja je Suhadobnik napisal še en uvodnik v podporo prejšnjega, v katerem tarna, da »nekdaj nam je bila ljubezen do vladarja, ponižnost in udanost do vlade sveta reč«, sedaj pa vlada slovenskemu duhu »materijalizem«, »denar ga vodi« in zato se je med Slovence vrnila »ona strašna ideja, ideja modernega socijal-demokratizma«, ki je s svojimi zapeljivci zakrivila »neizmerno nesrečo našega naroda«, celo več »ti (zapeljivci op. av.) so uzrok sedanje socijalne bede«. ²⁴ S to nesmiselno obtožbo se je obenem dokončno odrekel vsakemu nadaljnjemu sodelovanju z ljubljanskim delavskim izobraževalnim društvom ter z njim povezanimi obrtniškimi demokrati. V članku Hišne preiskave, ki je bil objavljen sredi julija, pa je dodatno zanikal tudi prejšnjo povezavo, ko je zapisal: »Mnogo se je vsled te preiskave (v uredništvu Ljudskega glasu op. av.) pri nas po mestu govorilo, kakor bi bili mi v kakej zvezi z zatožencem (Železnikarjem, op. av.) v zadevah zločinstva veleizdajstva, kar pa tem smešneje doni, ker more vsak, kdo naš list čita, sprevideti, da smo gotovo zmerom zvesti državljanji bili!« Obenem poudarja, da so bile v ozadju nekajdnevnega Železnikarjevega prevzema upravnništva zgolj »neugodne gmotne razmere, v katere je naš list vsled slabega vplačevanja naročnine zabredel in nikakor ne kakšni drugi razlogi, torej morebitna tesnejša idejna povezava. ²⁵ Ljudski glas je nato vse poletje in jeseni 1884 molčal o delu preiskovalnega sodnika Ekla ter pomočnika državnega pravnika Pajka, ki je pripravljaval obtožnico proti Železnikarju in tovarišem. Prav tako tudi ni obvestil svojih bralcev o poteku sodnega procesa v Celovcu decembra 1884 in ne o Železnikarjevi obsodbi, kot so to storili drugi časniki, verjetno zato, da se je lahko izognil vsakemu komentarju.

Ljudski glas je že od avgusta 1884 izhajal zelo neredno, samo enkrat mesečno. Članki, ki jih je objavljaj, so bili nezanimivi in Suhadobniku ni uspelo obdržati prejšnjega kroga naročnikov. Kljub optimističnemu vabilu na naročevanje v decembrski številki, je konec januarja 1885 izšla zadnja številka Ljudskega glasa.

Čeprav je Ljudski glas izhajal dobri dve leti in pol — v tem času je izšlo osemindeset številok, je imel svoje pomembno mesto v slovenskem družbenem življenju. Pečat mu daje zanimanje za socialno vprašanja. Obenem ostaja na pozicijah krščanstva oziroma katolicizma, ki je vedno prisotno, vendar enkrat bolj poudarjeno, drugič bolj v ozadju. Prav to razlaga dobrohotno stališče Slovence do njega. Pri analizi usmeritve Ljudskega glasa menim, da moramo razlikovati tri razne stopnje. V prvem obdobju — Haderlapovem od maja do oktobra 1882 — je list v analizah socialnega položaja obrtnikov, trgovcev, kmetov in delavcev medel in neizviren in ne prekorači ravni razmišljanj v demokratičnem duhu. Podobne članke lahko takrat najdemo tudi v drugih časnikih, na primer v Slovincu. Hkrati poudarja krščanstvo kot edino možno osnovo takšnim razmišljanjem. Drugo razdobje zajema čas Suhadobnikovega uredništva od oktobra 1882 do srede aprila 1884, to je do Železnikarjeve in Tumove aretacije, ko so pri njem sodelovali ljubljanski obrtniški demokrati in mu določali smer, ob in mimo Suhadobnika. Pri tem mislim predvsem del obrtniških demokratov, ki v tej skupini stojijo, če smemo tako reči, na levi in

²⁴ Nasledki sedanje sebičnosti, Ljudski glas št. 8, 12. maja 1884.

²⁵ Ljudski glas št. 12, 12. junija 1884.

so najbolj radikalna, najbolj aktivna in glasna skupinica. To velja za Železnikarja in ozek krog ljudi ob njem, v katerega štejem Ferdinanda Tumo, Franca Šturma in Edvarda Krieglja. Zato se mi zdi neustrezno izenačevanje obrtniških demokratov z Železnikarjevo skupino. Za članke, ki so pisani pod vplivom slednje, lahko rečemo, da sicer res niso pisani v povsem socialdemokratskem duhu, so pa nekje na sredi med tem in ljudsko-demokratičnim. V zadnjem obdobju, to je od srede aprila 1884 pa do konca izhajanja konec januarja 1885, ko je Ljudski glas še vedno urejeval Suhadobnik, je list zapadel v idejno mrtvilo in članki so povsem nezanimivi. Pomembno mesto v slovenskem družbenem življenju prve polovice 80-tih let, ki ga priznavamo Ljudskemu glasu, pa si je pridobil predvsem v drugem obdobju svojega izhajanja, v obdobju tesne povezave z obrtniškodemokratično skupino.

LJUDSKI GLAS (VOIX DU PEUPLE) 1882—1885

Résumé

Le Ljudski glas paraissait du mai 1882 jusqu'au janvier 1885 et il occupait une place importante dans la vie sociale de la Slovénie. En analysant l'orientation du Ljudski glas, il faut distinguer trois périodes. Dans la première, celle de Filip Haderlap, du mai 1882 jusqu'au octobre 1882, les analyses de la situation des artisans, des marchands, des paysans et des ouvriers ne sont pas originales, elle ne surpassent pas le niveau des contemplations démocratiques de ce temps. La deuxième période était celle de la rédaction de Ferdinand Suhadobnik, de l'octobre 1882 jusqu'au milieu du mois d'avril 1884, c'est-à-dire jusqu'à l'arrestation de France Železnikar et de Ferdinand Tuma, quand les artisans démocrates de Ljubljana, coopéraient avec le Ljudski glas. C'étaient les facteurs qui déterminaient son orientation. Les articles écrits sous leur influence ne sont pas tout à fait socialistes, mais ils sont bien radicaux. Pendant le dernier temps de son existence le journal tomba dans une léthargie d'idées. Le Ljudski glas gagna son importance pendant la période du étroit rapport avec le groupe des artisans-démocrates.

Franc Rozman

NAŠI ZAPISKI 1902—1914*

Zadnje desetletje in pol politične in strankarske zgodovine slovenskega naroda pred izbruhom svetovne vojne je minilo v znamenju ostrega boja med klerikalizmom in liberalizmom. Nekoliko bolj v senci se je razvijalo in krepilo delavsko gibanje. To je bilo desetletje, ko je slovenska socialna demokracija sicer osvojila poglavitni del industrijskega proletariata in se utrdila v mestih in rudarskih krajih. Njena središča so bila: Trst, Gorica z okolico, Ljubljana z okolico, Idrija z okolico, Jesenice z vso Dolino, Zagorje, Trbovlje, Maribor, Borovlje, Mežiška dolina, Celovec, Beljak, če upoštevamo seveda ves slovenski narodnostni teritorij, ne glede na to, da v nekaterih od imenovanih krajev socialna demokracija ni bila slovenska. Vendar pa je treba povedati, da je bilo to dosti manj, kot pa je socialna demokratska stranka pričakovala v svojem agitatorskem zagonu konec stoletja. Izrazitega proletariata je bilo namreč na Slovenskem malo, kot so majhna tudi mesta, precejšen odliv pa je bil tudi v korist Krekovih krščanskosocialističnih organizacij. Večina slovenskega ljudstva je bila kmečka, ki je bilo pod močnim vplivom tradicionalizma in domala povsem v rokah slovenske klerikalne stranke. Socialna demokracija pa v programu ni razčistila svojega odnosa do agrarnega vprašanja in je širše sloje tako še bolj odbila. S tem je bilo delovanje socialne demokracije omejeno na obrtni in industrijski proletariat in se je bolj kot za načela zavzemala za konkretno organizacijsko delo med delavstvom v zadrugah in strokovnih organizacijah. Kermavner upravičeno pravi, da »se je socialna demokracija sčasoma skoraj popolnoma umaknila v meje čvrstega delavskega strokovnega in organizacijskega gibanja, t.j. gibanja delavstva kot stanu, ne pa kot razreda, ki naj bi bil predstavnik družbenega napredka. To cehovsko gibanje je še gojilo abstraktno vero v socializem, ki pa ni bila organsko zvezana s konkretnim kompliciranim družbenim razvojem, ker je njegove mnogovrstne probleme odlagala v nedoločeno bodočnost.«¹

Slovenska socialna demokracija je pravzaprav v malem doživljala usodo in razvoj celotne avstrijske socialne demokracije. Bila je njen manjši delček in od širokopotezno zasnovanega naziva Jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS) je v bistvu ostala le bolj strokovna kot pa politična stranka

* Referat na posvetovanju Začetki socialističnega tiska na Balkanu, ki je bilo v Beogradu 20. in 21. decembra 1971.

¹ Dušan Kermavner, Albin Prepeluh-Abditus. Njegov idejni razvoj in delo v knjigi Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi. Ljubljana 1938 (Dalje navajam Kermavner, Prepeluh) stran 305.

na Kranjskem, v drugih historičnih deželah s slovenskim prebivalstvom pa se je slovensko delavstvo vključevalo bodisi v italijansko ali nemško vejo avstrijske enotne socialnodemokratske stranke, ali pa je delovalo v svoji stranki vzporedno s tujejezičnima. Od dunajske centrale je bila tudi finančno močno odvisna, zato se njena odvisnost lepó kaže v glavnih problemih, ki so celotno stranko pretresali, tako npr. v narodnem vprašanju ali ob problemu češkega separatizma, ki je slovenskim socialistom, vsaj nacionalno mislečim in bolj razgledanim gotovo bil simpatičen, vendar ga je na zboru stranke 1912 ostro zavrnila, ker se je zavedala, da bi se z ločitvijo še bolj oslabila, ničesar ne bi pridobila na Koroškem in Štajerskem, škodovalo pa bi to njenemu sodelovanju z neiredentističnimi italijanskimi socialisti na Primorskem.² Prepeluh je leta 1920 povedal, da je bilo znano dejstvo, da so dunajske centrale za slovenske pokrajine izdale mnogo več, kot pa so od njih dobile. V tem se je pokazala praktična solidarnost delavstva in v tem je bila utemeljena zvestoba slovenskih strokovnih organizacij do njihovega ustreznega vodstva.³

Kot nam kažejo volilni rezultati, je socialnodemokratska stranka ob volilni geometriji ter drugih omejitvah volilnega zakona obstajala slej ko prej najslabše zastopana stranka, dasi je število njenih glasov stalno raslo. Omeniti je, da je nekaj socialnodemokratskih kandidatov ob raznih volitvah prodrlo, toda na nacionalno mešanem ozemlju, nikoli pa niso dobili mandata na Kranjskem.⁴

Predvsem pa je bila socialna demokracija šibka z inteligenti. Slovenskemu inteligentu, tudi mlajšemu, se je praviloma zdelo članstvo v JSDS skoraj smešno. Od tega ga je odvrčalo takratno okolje, ki je bilo konservativno malomeščansko, po drugi strani pa tudi skrb za vsakdanji kruh, ki je bil z vstopom v delavsko stranko znatno bolj skromen in tenak. Večino inteligence je vsrkala liberalna stranka in šele zaradi njene omledne dejavnosti in breznačelnosti so si mlajši inteligenti iskali druge možnosti političnega delovanja. Zlasti še med dijaštvom se je razvilo narodno radikalno gibanje, ki pa je bilo znatno manj radikalno kot masarykovstvo in se je zlasti skušalo kolikor moč oddaljiti od mednarodnega socializma ter v distanci vendarle slediti liberalizmu.

S tem ko se srečamo z masarykovci, smo prišli tudi na začetek izhajanja Naših zapiskov, katerih glávna gibalna os so bili. Kdo so bili masarykovci? To so bili slovenski visokošolci, ki so zadnja leta preteklega stoletja šli študirat v Prago, namesto na doslej običajni univerzi na Dunaju ali v Gradcu in se tam navzeli Masarykovih nauk. Bili so hudo nezadovoljni s tedanjim političnim, kulturnim in gospodarskim stanjem slovenskih pokrajin. Dermota, eden njihovih najprominentnejših predstavnikov, pravi med drugim, da so čutili, da je liberalna stranka »izgubila sleherni kontakt z ljudstvom, ki je šlo tako in voljno za tistim, ki mu je ponudil roko, to so bili pa klerikalci.«⁵ Leta 1901 so izdali brošuro Kaj hočemo, v kateri so masarykovci izpovedali svoj program. V njej so pokazali tudi simpatije in strinjanje z nazeri socialnih demokratov, saj se jim je večina njihovih nazorov zdela pravilnih in sprejemljivih. Sprejeli pa niso historičnega materializma, drugače so sodili o verskem in etičnem problemu. Predvsem pa so se zavzemali za drobno delo med narodom, za drobne reforme, ki bodo končno privedle do spremembe družbenega sistema.

² Prav tam, stran 445.

³ Naprej št. 131, junija 1920.

⁴ V. Melik Volitve na Slovenskem. Ljubljana 1965, stran 282 sl.

⁵ Naši zapiski (dalje navajam NZ), VII., 1910, stran 248.

Značilen je tale del njihovega programa: »Gre za to ali je možen v socialni demokraciji razvoj; meščanske stranke so pokazale, da niso zmožne razvoja in življenja. Ta kriza utegne imeti dalekosežne posledice. Ako se reši odkrito in znanstveno, bo prva posledica ta, da so oni inteligentni življi, ki delujejo doslej za napredek človeštva v socialnem duhu samostojno poleg socialne demokracije, ker se v tem ali onem temeljnem naziranju ne strinjajo čisto z njo, dasi jo sicer podpirajo, kjer jo morejo — da se ji ti življi potem brezdvomno pridružijo, da bo njih delovanje ne vzporedno s socialno demokracijo, ampak identično. In tega si želimo, a tudi pričakujemo. Vsa kriza se da izraziti z dvema besedama: Revolucija — evolucija, namesto nasilne revolucije korenite socialne reforme.«⁶ S tem je bil tudi dan pogoj socialni demokraciji, pod katerim so bili masarykovci pripravljene z njo sodelovati. Socialni demokrati so bili gotovo zadovoljni, da so v svoje vrste, v začetku vsaj sopotnike, dobili obetavno skupino mladih intelektualcev, ki so bili v ostri opoziciji tako s klerikalci kot tudi z liberalci. Tisti pogoj pa, ki so ga masarykovci stavili, pa vsaj revizionističnemu krilu v socialnodemokratski stranki ni delal posebnih težav. S tem, da so masarykovci začeli zelo aktivno sodelovati v na novo ustanovljeni reviji Naši zapiski, je bila sklenjena politična zaročnica s socialnimi demokrati, ki se je končala leta 1906/7 z njihovim tudi formalnim pristopom v stranko. Ker masarykovci ob začetku izhajanja revije še niso vstopili v stranko, je revija imela podnaslov socialna in ne socialistična. Glavni stebri mostu med socialisti in masarykovci so bili na eni strani Anton Dermota in Dragotin Lončar ter Albin Prepeluh-Abditus na drugi strani. Že od prvih številčk Naših zapiskov so si potem oboji prizadevali, da bi delavstvu čimbolj osvetlili in približali vprašanje teorije, taktike in zgodovine delavskega gibanja ter njegovega boja v Avstriji in drugod po svetu. Skušali so delavce čimbolj prosvetiti in jih kulturno-politično dvigniti.

Takšna sta prva dva letnika Naših zapiskov. Potem pa je revija postala mnogo bolj intelektualistična in je preprosti delavci enostavno niso mogli razumeti, zato je tudi izgubila precej naročnikov. Proletarske socialistične težnje ter levo demokratična buržoazija sta imeli marsikatere skupne točke in idejna razhajanja med njimi so se dala zlasti v takšni reviji zabrisati. V tem si je predvsem prizadeval Prepeluh, ki mu je bilo zelo na tem, da povezava z masarykovci ne bi šla po zlu. Edino Karel Linhart, ki se je kmalu nato zagrenjen odvrnil od slovenskega delavskega gibanja ter prešel v nemški tabor, je odločno napisal: »Naravnost povem, da imam o realističnih povsem druge pojme kot neki naši sodruzi... Socializem je najvišja smer modernega časa, ki stoji in pade v znamenju proletariata. Realizem pa je smer umirajočega meščanskega razreda.«⁷ Ob tem je še dodal, kot do konca dosleden in prepričan marksist, ki ne pozna kompromisa: »Ta realizem je združil v sebi vsa dobra zrna, vse lepote in čednosti zdrave meščanske dobe, razume moderni čas in simpatizira strastno s socialno demokracijo, s čustvovanjem in mišljenjem proletariata... tvori zadnji veliki historični kompromis, ki ga hoče skleniti umirajoča buržoazija, ki noče zapustiti svojega družabnega stališča in ki vendar živo čuti propalost kapitalistične družbe in se ji odteguje ter izteza roke po novem življenju, predstavljajočem se v socializmu. Socializmu odpreti nova pota, socializmu dati etično podlago in ga tako ‚popolnjenega‘ podati buržoaziji in prole-

⁶ Kaj hočemo, str. 26—31.

⁷ NZ, II., 1904, str. 84—85.

tariatu kot nasprotniku razrednega boja — to je glavna naloga slovenskih in čeških realistov. No, meni pa se zdi, ko bi bil socializem te reforme potreben, bi jo sam izvršil, reformiral bi se v svoji notranjosti od socialistov in ne od realistov.«⁸

Masarykovci so zahtevali od inteligence drobnega kulturnega in socialnega dela med ljudstvom, da bi ga duhovno povzdignila. Zavedali so se, da je klerikalna stranka močno organizirana, da ima točno določen program, kako se utrditi v vseh slojih. Že leta 1904 so po češkem vzoru osnovali izobraževalno društvo Akademijo, ki je imela poljudna predavanja na podeželju in v Ljubljani; predavali so masarykovci in mlajši liberalni inteligenti, vendar pa slednji niso pokazali dovolj razumevanja za socialna vprašanja in je ta akcija kmalu zamrla, čeprav obisk predavanj ni bil slab.

Kermavner zapiskarjem odreka, da bi bili socialistična revija in da so v svojem prosvetnem delu kmalu odrekli, ter se posvetili izključno inteligenci.⁹ Zapisnikarji po njegovem mnenju problemov slovenske kulture, politike in gospodarstva niso znali organsko povezati z nalogami delavskega gibanja. Čim bolj so se bavili z domačimi vprašanji, tem bolj so se odmikali od splošnih socialističnih vprašanj in tem manj so se ozirali na delavstvo ter se mu tako odtuževali.¹⁰ Gledano iz današnje perspektive se mi zdi, da je to gotovo res, če gledamo to povsem iz aspekta strankine politike, tudi še potem, ko so ji formalno pristopili, saj se politično niso mogli kam nasloniti, čeprav v svojem idejnem razvoju od masarykovstva niso prešli k proletarskemu socializmu. Vendar bi poudaril, da so se z lotevanjem analize naših političnih, socialnih in ekonomskih problemov približevali praktično najuspešnejši poti socializma na Slovenskem. Zdi se, da so zaostajale le naše delavske in strokovne organizacije, ki se niso mogle povzpeti na idejno politično višino in so trdno sledile liniji dunajske centrale. V danih okoliščinah je bilo spričo šibkosti in materialne odvisnosti JSDS to tudi razumljivo. Te slabosti je zaslutil in začutil tudi Ivan Cankar, ki je v svojem predavanju Očiščenje in pomlajenje dejal: »Inteligenti (misli masarykovce — op. F. R.) so vedeli, da delavstvo ne potrebuje vedno le telesnega kruha. Vedeli so nadalje, da bo JSDS mrtva veja na drevesu naroda, če se zarije enkrat za vselej samo v svoje krajevne strokovne organizacije... Temeljna načela socializma in zadnji cilji njegovi so last vseh narodov, toda pota, ki vodijo do teh ciljev, si mora začrtati vsak narod zase, po svoji osebnosti, po svojih domačih gospodarskih, političnih in kulturnih razmerah. Kar velja za Scharlottenburg in za Dunaj, še nikakor ni potreba, da bi veljalo za Trbovlje in za Idrijo. Prvi naši bojevniki za socialistično idejo so bili kakor preroki iz tuje dežele, podobni so bili človeku, ki bi kratkomalo presadil palmo na Kras ter si prav nič ne ogledal kraja in tal. Delali so na domačih tleh, v svojih mislih pa so živeli v bogato razvitih nemških industrijskih pokrajinah. Po rodu in kolikor toliko tudi po jeziku so bili Slovenci, po svoji vzgoji in po svojem mišljenju pa pristni Nemci. Še dandanašnji se žalibog le premnogokrat primeri — zlasti na Štajerskem in na Koroškem — da socialistično organiziran delavec misli, da ker je socialist, mora biti obenem tudi nemškutar. Iz takih razmer se je rodila naravna posledica: strokovne in gospodarske organizacije so bile močne, socialnodemokratska stranka pa je bila

⁸ Prav tam.

⁹ Kermavner, Prepeluh, stran 338.

¹⁰ Prav tam.

politično skoraj popolnoma brezpomembna. Tuja je bila ogromni večini naroda, naroda kmetov in malomeščanov, naroda proletarcev.«¹¹ Čeprav so bile te besede izrečene v povsem drugi politični situaciji, aprila 1918, ko je bil v stranki že razkol z omladino, je vendar v njih mnogo resnice. Tudi Tuma piše v svojih spominih precej podobno: »Človek bi mislil, da se preprost delavec zainteresira predvsem za misli člankarja delavca in za podatke iz lastnega gospodarskega in političnega življenja, pa je bilo nasprotno; dokler so pisali članke akademiki, so jih delavci čitali kolikor toliko z zanimanjem, stvarna izvajanja člankarjev delavcev so pa bila skoraj brez interesa zanje. Pokazalo se je, da slovenski proletariat ni bil še zrel za socialistično revijo.«¹²

Spričo takšnih razmer je očitno, kot je zapisal Kermavner,¹³ da se zapiskarji s socialno demokracijo niso zlili v eno, ampak so samo hodili vzporedno z njo in je zato imel socializem na Slovenskem dva obraza: prvi je bil socializem za delavce — predstavljalo ga je glasilo dvanajstletnega (Rdeči prapor in od 1911 Zarja) in strokovne ter druge delavske organizacije, drugi pa je bil socializem za inteligenco — predstavljali so ga Naši zapiski, ki niso bili organsko povezani z delavskim gibanjem, niso bili njegov teoretični organ. Niso se prepletali z njim, ampak so se ga le dotikali. To je hotel spremeniti leta 1913 Tuma, ko je zaradi bolezni Dermote prevzel uredništvo revije in ji je tudi spremenil podnaslov iz socialne v socialistično. Toda bil je navezan na isti krog dopisnikov in tako se je ta misel praktično izjalovila.

Meseca julija 1902 je izšla prva številka Naših zapiskov v uredništvu Karla Linharta v tiskarni A. Slatnerja v Kamniku. Uvodnik je podal že tudi prvi programski koncept lista, kjer je pod naslovom Našim čitateljem kot uvod in pod naslovom Kaj hočemo od izdajateljev zapisano, da hočejo »uničenje kitajskega zidu duševnega konservatizma, širjenje smisla za socialno stremljenje in končno širjenje socialističnih idej. Socializem prodira zmagovito; ne spi več v debelih knjigah zaprašenih knjižnic — ve, tu je nekaj živega, kar napreduje in raste, kar žene vedno nove in nove cvetove. In o tem hočemo govoriti! Taborišče vrlih, mladih, krepkih duhov hočemo ustvariti, polna življenja in ekstaze je naša mladina — prostost tej mladini! ... Le par prevzetnih grl Vam pravi: Morda smo optimisti, a če izdamo le par zvezkov storili smo korak naprej. To je naš program.«¹⁴ Okvirno je to kar precejšen idejno političen program, ki si ga je zastavila ta prva slovenska socialna revija, ki je vseskozi svojega delovanja tesno povezana s slovenskim socialističnim gibanjem in je kritično spremljala slovensko politično življenje s stališča delavskega razreda in radikalnega demokratičnega levega krila v meščanstvu. Njeni glavni sodelavci ob začetku revije so bili Albin Prepeluh, Anton Dermota, Karel Linhart ter Dragotin Lončar. Vsekakor ne moremo govoriti o idejno zaključenem krogu zapiskarjev, niti v prvem obdobju, niti kasneje, ko je uredništvo prevzel Tuma in je revija postala izrazito socialistična in bolj povezana s samo JSDS, še manj bi lahko govorili, da je to oficialna revija stranke ali prava socialistična revija. Kljub temu pa je vsem njenim sodelavcem skupna opozicija proti slovenskemu liberalizmu in klerikalizmu. Predstavlja pa poleg tega še novo, samoniklo pot iskateljstva slovenskega tipa socializma, bolj rečeno oblike

¹¹ Očiščenje in pomlajenje v Izbranih delih X. str. 447/448.

¹² Henrik Tuma, Iz mojega življenja, Ljubljana 1937, stran 327.

¹³ Kermavner, Prepeluh, str. 343/344.

¹⁴ NZ, I., 1902, stran 2.

socializma, ki bi bila najbolj primerna za slovensko politično in družbeno strukturo, kjer je močan akcent dan prav odnosu do kmečkega prebivalstva. To se opaža zlasti po letu 1906/7, ko so tako imenovani realisti vstopili v JSDS. Skupino sodelavcev v Naših zapiskih, kratko jih bomo imenovali zapiskarji, sta sestavljali predvsem dve skupini: mladi socialisti in pa del masarykovcev ali realistov, ki so se vrnil iz študija v Pragi. Mladi slovenski socialisti so čutili, da je delavskemu gibanju potrebno tudi drugačno glasilo, ne le strankin organ ali sindikalno glasilo. Hoteli so tudi revijo, ki bi objavljala predvsem teoretične članke. Iz Prage jim je Anton Kristan pošiljal češko Akademie, ki jim je postala nekakšen vzorec. Tedaj so tudi redno brali Neue Zeit, ki ga je urejal Karl Kautsky, berlinske Sozialistische Monatshefte, Bernsteinove Dokumente des Sozialismus in nekatere italijanske ter ruske emigrantske revije. Kot pripoveduje Prepeluh, je bil zlasti Linhart sila nepotrpežljiv in je prav silil, da so revijo čimprej izdali.¹⁵ Prvo številko so izdali kar sami Prepeluh, Linhart in Kocmur, pomagala sta tudi Ivan Mlinar in Jože Pavliček. Tedaj so se tudi zedinili, da je podnaslov revije socialna in ne socialistična revija. To je dosegel Prepeluh.¹⁶ Kmalu sta se temu krogu pridružila tudi Anton Dermota in Dragotin Lončar.

V prvem letniku je bila raven člankov predvsem informativna in popularizatorska. Zlasti se je uveljavljal Prepeluh, ki je tedaj že začel snovati svoj koncept vključevanja agrarnega vprašanja v strategijo in taktiko socialno-demokratske stranke, kar je bilo pri nas še prilično zanemarjeno področje.

Na straneh Naših zapiskov je odmevala tudi tedaj najhujša polemika v celotnem evropskem delavskem gibanju, ki jo je sprožil Bernstein, namreč vprašanje, po kakšni poti naj se razvija delavsko gibanje v bodoče: po revolucionarni ali reformistični poti. O tem sta pisala tako Linhart kot Prepeluh. Oba sta nanizala osnovne dokazne razloge obeh smeri, da bi tako seznanila slovenske bralce, svojega stališča pa nista povsem točno opredelila. Linhart meni, da »sta to dve smeri, ki se le izpopolnjujeta, nista si v nasprotstvu. Poleg tega pa sta bolj ali manj akademičnega značaja. A bodimo si svesti, da je vsak prevrat razvitek, da je treba polahnega socializiranja.«¹⁷ Prepeluh pa je v poročilu o italijanskem kongresu socialnih demokratov v Imoli zapisal, da »je socializem stopil že v svojo drugo dobo, ker že lahko praktično in znanstveno utemeljuje svoje nazore. Toda mnogo je še narodov, pri katerih se prva doba socializma šele pričinja, med temi smo tudi mi Slovenci. Ko se gre v naprednejših krajih že zato, da se predlogi proletariata sprejmejo za vso družbo, divja še drugje najnavadnejši boj za vsakdanje življenje. Socializem gleda lahko mirno v bodočnost, ker je prepričan ravno o resničnosti Ferrijevih besed, da je le ona vedno koristna, ki ima zvezo z življenjem. In socializem je ona!«¹⁸ Ta razcep na dve struji v delavskem gibanju, ki je pomenil pravo prelomnico v teoriji, je našel svoj provincialni odmev tudi v JSDS, in sicer najprej na IV. rednem strankinem zboru 7. in 8. decembra 1903 v Celju. V ta kontekst seveda ne spada obravnava te pomembne problematike, omenim naj samo odmev v Naših zapiskih. Članek v Odmevi iz Celja med drugim piše: »Eni so zagovarjali bernštajnzem, eni pa marksizem. Saj videti je bilo tako. Zdi

¹⁵ Prepeluh, Pripombe, str. 26–27.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ NZ, I., 1902, stran 35.

¹⁸ NZ, I., 1902, stran 45.

se mi pa le, da so bili teoretiki in praktiki. Struja bernštajnizma je ognjevitost posegla v razpravo, toda nekateri so ostali v rezervi in le naglašali prakso, ne pa skušali spojiti obe struji v celoto, ki bi bila dala razpravi jasen zaključek. Delavstvo ne more slediti visokim razpravam. Delavstvo ima interes le na razpravah, ki ne presegajo daleč ozke sedanjosti, naj so že »opravičene« po marksizmu ali bernštajnizmu. Na takih zborih, kjer nimamo učenjakov, so teoretične razprave balast, ako niso tesno v zvezi s prakso da, ako jim ni praksa podlaga.«¹⁹ In še: »Na zboru so se pojavili teoretiki in praktiki de facto na višini časa, le da so prezrli teorijo v praksi. Naše mnenje je torej le, da se je zbor premalo oziral na sedanjost, na prakso, na taktiko.«²⁰

Že s prvim letnikom so zapiskarji postavili vsaj osnovne konture svoje programske smeri, v kateri so razjasnjevali sebi in drugim temeljna vprašanja socialne demokracije. Oblikovali so prva idejno politična stališča, ki so ob kasnejšem izoblikovanju postala osnova slovenski socialistični smeri in so prav v Naših zapiskih dobila svoj najpolnejši izraz.

Drugo obdobje Naših zapiskov se začne s VI. letnikom, ki je izšel leta 1909, po enoletnem premoru, nastalem zaradi bolezni Dermote. Novi letnik je izšel spet pod njegovim uredništvom in v prvem uvodniku je opisan tudi novi program revije: »Dokazati hočemo, da je naš socializem — in ta ima isti končni cilj in ista temeljna načela kakor socializem po vsem svetu — vzklik iz naše rodne grude, iz naših slovenskih političnih, gospodarskih in kulturnih razmer, iz naših slovenskih ljudi, iz naše slovenske zgodovine, katere imamo več in večjo, nego si priznavamo sami, pokazati svetu slovenski tip socializma.«²¹ »Tako se nam dozdeva, da je problem pokazati svetu, domačemu in tujemu, slovenski tip socializma, vreden mladih, kvišku stremečih ljudi.«²² Ta tip slovenskega socializma je bilo seveda težko ustvariti in glavni propagator ter pisec zanj je bil pač Prepeluh s svojim proučevanjem sodobnih slovenskih družbenih pojavov, predvsem pa agrarnega vprašanja. Pri tem mu je vneto pomagal tudi Dermota, medtem ko se je Lončar povsem preusmeril v proučevanje slovenske zgodovine in objavil nekaj svojih pomembnih študij, tako Dr. Janez Bleiweis in njegova doba, Politično življenje Slovencev, Prepeluh pa je opisal Socialne boje slovenskih kmetov ter Reformacijo in socialne boje slovenskih kmetov.

Obračun za prvih pet let izhajanja je ob obnovitvi dal Dermota, ko piše: »Naglašali smo, da smo kritično glasilo vseh, ki jim je mar napredek slovenske narodne celote. In mi smo uspešno kritikovali! Dokazov zato je dovolj! In če bi drugega ne bilo, nego dejstvo, da na Slovenskem vzlic temu, da narašča še vedno moč klerikalizma, laže in svobodneje dihamo, nego se je moglo pred petimi leti, smo zadovoljni. Ne trdimo, da smo sami to dosegli, a veliko uspeha in naporov si lastimo.«²³ Res je tudi, kar je napisal v pismu Prepeluhu že 10. januarja 1908: »Niti v kulturni, niti socialni ali politični zgodovini se nas ne bo moglo ignorirati — brez domišljanja in pretiravanja si dovoljujem to tezo.«²⁴

Problem češkega separatizma, ki je dosegel vrh leta 1910 in ki je močno prizadel avstrijsko socialno demokracijo ter pokazal, da ni tako monolitna

¹⁹ NZ, I., 1902 stran 102/3.

²⁰ Prav tam.

²¹ NZ, VI., 1909, str. 2—3.

²² Prav tam.

²³ NZ, VI., 1909, stran 1.

²⁴ Navajam po Kermavner, Prepeluh, stran 340.

in nadnacionalna, za kakršno se je imela ali vsaj skušala imeti, je našel odmeva tudi v Naših zapiskih. Najprej se je oglasil dr. Josip Ferfolja, ki je podal historiat spora in poskuse, da bi dosegli spravo. Omenil je, da je slovensko delavstvo o tem akutnem problemu manj obveščeno, predvsem pa bolj enostransko, ker so mu nemški listi bolj dostopni kot češki. Nemški pa so bili seveda centralistični. Dejal je, da v sodbah in ocenah moramo biti umirjeni in previdni. Slovenski strokovni časopisi so se sicer brezpogojno izrekli za centralizem in v dunajskem strokovnem kongresu so slovenski delegati celo glasovali za poostreno resolucijo čeških centralistov. Vendar je bila zadeva bolj zapletena in članstvo nikakor ni bilo enotno. Že glasilo stranke Rdeči prapor je obžalovalo spor, problem pa je čutilo v tem, kako ohraniti enotnost strokovnih organizacij, ne da bi pri tem trpela enotnost stranke. Ferfolja je v članku zaključil, da »slovenskim socialistom ni treba, da si belijo glave radi oblike strokovnih organizacij. Za dogledni čas so edino primerne za nas centralistične organizacije, daljno prihodnost prerokovati pa je brezpomembno. Eno pa je, kar za sedaj smemo in tudi moramo zahtevati od centralnih organizacij, in sicer ne le v imenu socialističnih principov in sklepov socialističnih zborov, ampak v imenu žive in nujne potrebe slovenskega delavstva: malo več demokratičnega duha in nekoliko več smisla za naše narodne in kulturne potrebe.«²⁵ Jedro problema med češkimi in avstrijskimi strokovnimi organizacijami je bilo seveda v osnovi narodno vprašanje. To je natančno videl tudi Dermota in poudaril, da je češko stališče daleč od nemškega. »Priznati moramo, da je češko stališče mnogo širše in kompliciranejše od nemškega. Kako se bo zgradil most, ki bo zvezal obe stranki, ni jasno ne tu ne tam. Zanimljivo pa je gotovo, da obe stranki trdno upata, da se bo prepad med njima premostil, ker se mora.«²⁶ Povsem točno je zapisal, da »nemškim sodrugom gre v resnici za to, da si ohranijo nadvlado in gospodstvo nad češkimi. Čehi se borijo v tem boju torej le proti šovinizmu, ki jih hoče prisiliti, da bi premagali vzdržati nadvlado in nacionalne privilegije Nemcev v Avstriji na škodo enakopravnega češkega naroda... Nemški sodrugi niso opravičeni zahtevati od Čehov, da se odtrgajo od stremljenj in bojov zatiranega češkega naroda in da pomagajo privilegije nemške nacionalne celokupnosti braniti celo proti sebi.«²⁷ Spor med češkimi strokovnimi organizacijami in državno strokovno komisijo se je nadaljeval in še naprej odmeval tudi v Naših zapiskih. Čeprav so bili njihovi glavni sotrudniki člani stranke, so vendar imeli v reviji, ki ni bila strankin organ, bolj proste roke in so v člankih marsikje odstopali od oficialne linije JSDS, ki je že zaradi finančne odvisnosti morala slediti nemškemu centralizmu, dasi ji je moralo biti simpatično gibanje čeških separatistov, ki so se tako odločno upirali nemškemu hegemonizmu. Dermota je objavil dva članka E. Beneša Politično narodnostni spori in Narodnostni spori v strokah ter nasprotno mnenje V. Adlerja. Razmerje nemške socialne demokracije napram bratskim strankam v Avstriji, kar je bil prevod govora Adlerja na zboru nemške socialno-demokratske stranke v Innsbrucku leta 1911. Zaradi tega ga je na VIII. zboru stranke v Ljubljani maja 1912 napadel Tuma, ki je dejal: »Edino kar moremo, je globoko obžalovanje proletarsko edinost rušečih pojavov. Dr. Dermoto je obšla nesrečna misel, da je v Naših zapiskih objavil Benešev zagovor separa-

²⁵ NZ, VIII., 1911, str. 15—16.

²⁶ NZ, VIII., 1911, stran 327.

²⁷ Prav tam, stran 326.

tizma. Separatizem ni socializem in je v očitnem nasprotju z Marxovim naukom o ekonomskem materializmu. Želim in upam, da bo separatistično zlo rodilo nekaj dobrega. Separatizem naj bo nauk centrali in nemški socialni demokraciji, ki se je doslej kaj rada čutila gospodarja v socialistični hiši, da so ostale frakcije dorasle.«²⁸ Na to je Dermota odgovoril, da je hotel slovenskega bralca le informirati. »V slovenskem delavstvu ni separatizma, ni niti separatističnih zarodkov. Kdor barya separatističnega huđiča v JSDS na steno, pretirava. Nisem advokat češkega separatizma, ampak nobenega separatista nismo slišali, da bi videli, kaj hočejo.«²⁹ Tako je govoril kot član stranke, potem pa je svoje mnenje povedal še kot urednik revije, da »Naši zapiski ne plovejo v separatizem, pa četudi bi nameravali splavati v separatistične vode, bi to za jugoslovansko socialnodemokratsko stranko ne moglo imeti dosti pomena, kajti Naši zapiski so še vedno le prosta tribuna, kjer se lahko oglašajo različna napredna mnenja, ne le ortodoksno socialistična, in Našim zapiskom še vedno ne pritiče atribut »strankine« revije, ki jim ga pritisne kdo od časa do časa... Kadar pa bom uvidel, da so razmere pri nas že tako dozorele, da bodo prenašale ekskluzivnost, se ne bom upiral, da objavljajo Naši zapiski samo ortodoksne socialistične spise, kajti takrat bodo Naši zapiski morali biti Parteizeitschrift.«³⁰

V narodnem vprašanju, ki je bilo bistveno vprašanje habsburške monarhije sploh, so zapiskarji zavzemali podobna stališča kot oficialna stranka. Seveda bi bilo treba napraviti natančno analizo, do kod so se strinjali s stranko in kje ne, ter kateri člankarji bolj od drugih. V Avstro-Ogrski so videli okvirno politično enoto, v kateri je živel slovenski narod, nerešeno narodno vprašanje pa je bila notranja kriza v političnem življenju, ki jo je bilo treba nujno rešiti in s to rešitvijo ustvariti slovenskemu narodu nove življenjske razmere. Seveda pa niso videli nobene druge rešitve kot le v okviru avstro-ogrske monarhične tvorbe. Predvsem so pričakovali rešitve v parlamentu in v splošni in enaki volilni pravici. Lončar je npr. pisal: »Prvo sredstvo, ki nas more ozdraviti, bi bil krepek parlament, izvoljen na podlagi splošne in enake volilne pravice. Tako ljudstvo bi nam moglo potem ustvariti demokratično, na federaciji narodnosti slonečo ustavo, ki bi odgovarjala dejanskim potrebam nove dobe.«³¹ Vedno bolj pa so se njihove oči obračale na jug, k drugim jugoslovanskim narodom. V jugoslovanski ideji so skladno z drugimi socialnimi demokrati prvi sprejeli in razvijali politični program in v njem videli rešitev za slovenski narod. Ta program je potem dobil svojo pomembno manifestacijo v tivolski resoluciji leta 1909. Vendar pa so nastopili in to kar vsi glavni zapiskarji proti sila mehaničnemu pojmovanju slovenskega narodnostnega vprašanja kot so ga razvijali novoilirci, predvsem F. Ilešič. V uvodniku leta 1912 je Dermota ostro nastopil proti nasilni jezikovni spojitvi: »Vsi tisti črnogledi preroki narodovega pogina bodisi v nemškem ali jugoslovanskem morju ostajajo na površju problema in ga ne objemajo vsestransko. Zato jim padajo nade na bodočnost narodovo, zato ne verujejo vanjo. Vsi ti preroki zamenjavajo oziroma identificirajo narod s teritorijem, na katerem ta narod momentano in slučajno živi. Zato je njih naziranje tako materialistično, rekel bi naravnost gmotno, prsteno!

²⁸ Zgodovinski arhiv KPJ, tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869—1920. Beograd 1951, stran 240.

²⁹ Prav tam, stran 241.

³⁰ NZ, IX., 1912, stran 284.

³¹ NZ, III., 1903, stran 74.

Domovino zamenjavajo z narodnostjo — zemljo z idejo.«³² In dalje: »Če naj bi se za idejo jugoslovanskega edinstva propaganda vršila na ta način, da se vzbuja narodni pesimizem in malodušno naziranje, da smo Slovenci obsojeni eo ipso poginiti kot narod ali kot pleme, pa moram, pa moram, pa moram to propagando pobijati kot škodljivo. Jugoslovansko edinstvo bo izvršljivo le na podlagi enakopravnosti in enakovrednosti — osobito kulturne — vseh plemen, katere naj obsega, pa nič drugače. Proti temu načelu pa je večina naših jugoslovanskih prorokov doslej grešila.«³³ Ob balkanskih vojnah se je seveda zanimanje za splet usodnih vprašanj na Balkanu, od katerih je bila tudi zelo odvisna rešitev slovenskega narodnega vprašanja, močno povečalo. Novi urednik Henrik Tuma je vztrajal pri tradicionalnem konceptu avstroslavizma polemizirajoč proti preporodovcem, ki jih je imel za nezrele sanjače in nosilce cankarjanskega hrepenenja ter poudaril: »Ne hasne širiti sovraštvo proti fevdalni reakcionarni Avstriji, pustimo beračiti po kolenih za drobtinice naših pravic na Dunaju predstavitelje oficijelne slovenske politike, oživimo tok lastnega dela v smeri Ljubljana—Zagreb—Solun, pa pospešimo silen razvoj avstrijske slovanske države v smeri Dunaj—Solun, privedimo Avstrijo do preporoda. Kreпки so dovolj zgodovinski toki balkanskih osvobojenih narodov, da Avstrijo obrnejo tja doli. Avstrija mora postati slovanska in balkanska ali pa prestane biti Avstrija.«³⁴ Ta preporod pa bi bil po Tumovem mnenju možen le tako, da bi začetni impulz dali jugoslovanski narodi. Socialna osnova za ta preporod pa so lahko samo ljudske množice. »Združenje ljudskih delavskih mas v polni individualni in nacionalni svobodi v boju proti internacionalnemu kapitalizmu, v boju proti izkoriščanju vlade in buržoazije, je ena sama velika naloga, ki pomeni odrešitev vsega ljudstva, najbolj pa odrešitev zaostalega malega slovenskega, hrvatskega, srbskega naroda.«³⁵ Proti novoilirstvu je nastopil tudi Prepeluh in žigosal struje v meščanskih strankah, ki so bile zato, da se Slovenci pohrvatijo ali pojugoslovanijo. Dejal je: »Ne v resignaciji naše narodne individualnosti in v praznem upanju na pomoč bližnjega sorodnika, temveč v smotrenem delu za lastni socialni in kulturni napredek, v boju za višje in svobodnejše življenje temelji praktično reševanje jugoslovanskega problema za nas. Spričo takšnega realističnega razglabljanja in spoznavanja so nam danes planski Hrvatje ali politični koncepti idealistov — umetne cvetke. Socialna in kulturna okrepitev ljudstev je moč, ki edina more rešiti ne le problem malega naroda, ampak bo krepko prispevala tudi k udejstvovanju in uveljavljanju višje jugoslovanske enotnosti in vzajemnosti. Enotnost in vzajemnost pa moreta rasti le na tleh izboljšanih socijalnih razmer in razširjenega kulturnega napredka.«³⁶ V zadnji številki Naših zapiskov, ki je izšla že v vojnem času, se je Tuma še enkrat razgovoril o položaju, v katerem se je z vojno znašel slovenski narod. Svoj koncept o nujnosti ohranitve monarhije je zadržal in morda še poudaril; nastopil je proti separatističnim in nacionalističnim stremljenjem ter poudaril veljavnost tivolske resolucije. Opravičeval je tudi vedenje socialne demokracije ob izbruhu vojne in njen dejanski polom. »Socialna demokracija avstrijska in slovenska, ki je bistveno svoje stališče v avstrijski politiki glede jugoslovanskega vprašanja precizirala, tudi danes ob

³² NZ, IX., 1912, stran 290.

³³ Prav tam, stran 292.

³⁴ NZ, XI., 1913, stran 136.

³⁵ Prav tam, stran 272.

³⁶ NZ, X., 1913, str. 139, 140.

vojni ne more spreminjati svojega stališča. Prvič ne, ker je to stališče principiarno in apriorno, a drugič, ker izid vojne, ali že ugoden ali neugoden za eno ali drugo vojujočo se stran, ne more imeti na naše načelno stališče nikakega vpliva.³⁷ Članek pa je takole zaključil: »Le v polni avtonomiji avstrijskih narodnosti je mogoča centralizirana avstrijska država, le v polni avtonomiji avstrijskih narodnosti leži nevzdržni razvoj avstrijske države v smeri Balkana in v smeri Orienta. S to potjo je avstrijsko slovanska skupina postavljena v prirodno nasprotje z velikim ruskim kolosom. To avtonomijo nam svetovna vojna prej ali slej obeta. Zato tudi v porazu srbske narodne države ne vidimo nikakega poraza jugoslovanske ideje. Za nas je ista mogoča le v okviru močne donavsko-balkanske Avstrije.«³⁸ Tu je treba imeti pred očmi Tumov koncept enotnega podonavskega gospodarskega prostora s Trstom kot emporijem, da je mogoče razumeti in ocenjevati njegovo opravičevanje obstoja Avstrije. O tem podrobneje razpravlja urednik njegovih spominov v obširni spremni študiji.³⁹

Sredi septembra 1914 so naši zapiski prenehali izhajati. Uredništvo je ob tem, ko je naznanilo ta sklep, sporočilo, »da so porabili vse gradivo, sodelavniki in naročniki so odšli na fronto, socialno in politično gibanje pa je zamrlo.«⁴⁹

Pokazal sem samo najbolj bistveno problematiko, s katero so se ukvarjali zapiskarji in idejno politične premise, iz katerih so izhajali. Področje njihovega zanimanja in obravnavanja je bilo bolj široko kot je zajeto v članku. Zapiskarji so objavljali članke iz zgodovine slovenskega delavskega gibanja in zbirali gradivo za to zgodovino, mnogo sestavkov je bilo napisanih na podlagi statističnih virov, dokaj prostora so posvetili tudi literaturi, predvsem takšni s socialno tematiko, uvedli so rubrike, v katerih so obravnavali sodobne važne probleme v Avstriji in po svetu sploh, in sicer s področja šolstva, kulture, združništva, politike, socialne zaščite in zakonodaje, psihologije, medicine in drugih naravoslovnih ved. V reviji so se poleg omenjenih oglašali številni drugi slovenski kulturni in politični delavci: E. in A. Kristan, I. Prijatelj, F. Kidrič, O. Župančič, I. Cankar, oba Štebija, R. Golouh, M. Čobal, J. Kopač, da navedem samo najbolj znane. Poleg zanimanja, ki so ga kazali za balkansko vprašanje kot politično vprašanje in za jugoslovansko idejo, so Naši zapiski objavili tudi sorazmerno precej člankov jugoslovanskih socialnih demokratov: Ž. Topalovića Ustava in volitve v Bosni in Hercegovini, Agrarni nemiri v Bosni in Hercegovini, Balkanski problem in socialna demokracija, D. Lapčevićev članek Povodom balkanske krize, Sr. Jakšića Razredni boj in agrarno vprašanje v Bosni in Hercegovini, D. Tucovića Balkanska konferenca in pa Prodiranje Avstro-Ogrske na vzhod, J. Demetrovića Nova faza jugoslovenskog pitanja i socialna demokracija.

³⁷ NZ, XI., 1914, stran 229.

³⁸ Prav tam, stran 233.

³⁹ Gl. op. 21.

⁴⁰ NZ XI., 1914, stran 296.

Résumé

L'auteur traite la naissance et le développement de la première revue sociale slovène «Naši zapiski» fondée par deux groupes de jeunes intellectuels slovènes, d'une côté jeunes socialistes Prepeluh, Linhart plus tard Tuma) et de l'autre les réalistes, c'est-à-dire les disciples de Masaryk ou bien ceux intellectuels slovènes qui avaient faits ses études à Prague ou ils avaient appris les idées de Masaryk (Lončar, Dermota A. Kristan). La revue s'occupait des problèmes de la théorie, tactique et la lutte du mouvement ouvrier soit dans l'Autriche-Hongrie soit dans les autres part du monde. Elle a essayé de chercher des voies originales slovènes vers le socailisme, partant des conditions économique et sociales de la Slovénie d'allors, mais tout de même cette revue n'a jamais eu le caractère vraiment socialiste et encore moins celui de l'organe théorétique du parti. L'auteur cherche de souligner particulièrement le rapport de la revue envers le problème du sépartisme tchéque, dont on écrivait avec sympathies, parcequ'ils n'étaient pas soumis à une discipline du parti, envers le révisionisme et envers question nationale, car on n'était pas d'accord avec les points de vue parti, dont l'auteur ne fait pas une analyse précise.

Janko Prunk

ZVEZA DELOVNEGA LJUDSTVA V LJUBLJANI ZA OBČINSKE VOLITVE DECEMBRA 1922

Ob Zvezi delovnega ljudstva, volilnem bloku krščanskih socialistov, komunistov in socialistične frakcije Zarjanov za ljubljanske občinske volitve decembra 1922, se odpira vrsta družbenopolitičnih problemov, tipičnih za Slovenijo v začetku 20. let. Poseben pomen ima Zveza delovnega ljudstva za slovensko delavsko gibanje, predvsem tisto, komunistične smeri. Z njo in ob njej se odpirajo in razrešujejo najvažnejši problemi mladega komunističnega gibanja, kot je vprašanje delavske enotne fronte in narodno vprašanje.

Ob vprašanjih, ki so neposredno soodločala pri Zvezi delovnega ljudstva, pri njenem nastanku in razpadu, bomo poskušali podati kratko tudi vso teoretično razpravo o enotni fronti in narodnem vprašanju, ki se je posredno zaradi nje vnela med slovenskimi komunisti. Ta razprava in razvoj med slovenskimi komunisti sicer nista širše odmevala v slovenski družbi tistega časa in nista povzročila posebno pomembnih političnih posledic, razen da so komunisti izstopili iz Zveze delovnega ljudstva, ki pa bi tako ali tako razpadla.

To razčiščevanje v KPJ v Sloveniji se zdi pomembno zato, ker je komunistično gibanje — v tem času še politično razmeroma šibko in ne posebno odmevno — postalo pozneje hegemon slovenskega družbenopolitičnega dogajanja in zato ni nevažno, kako se je razvijalo na svoji poti do te vloge.

Problem Zveze delovnega ljudstva je v naši historični literaturi že omejen, toda le na kratko v sklopu večjih historičnih del.¹

Temeljno dokumentarno gradivo za razpravo dajejo časniki in revije vseh političnih smeri. Arhivalij za ta problem je malo, kajti arhivi strank, razen komunistične in deloma socialistične, ne obstoje. Dokumenti v ljubljanskem Mestnem arhivu nam govore samo o bloku Zveze delovnega ljudstva, ko je ta že obstajal in deloval na magistratu, nič pa o pogajanjih za njegovo sklenitev, ki so bila brez dvoma zelo zanimiva in se je za njimi skrivala politika vseh prizadetih strank. Upoštevali smo tudi pričevanja nekaterih udeležencev. Marsikaj pa bo mogoče še odkriti iz različnih dokumentov — korespondence, ki jo hranijo zasebniki, ko bo na razpolago.

¹ Omenja ga Metod Mikuž v Pregledu razvoja NOV v Sloveniji, I. del. Ljubljana 1960, in v Orisu zgodovine Slovencev 1917—1941. Ljubljana 1965 in Dušan Kermavner v polemičnem zapisu Severna Slovenija v zrcalu Rudolfa Golouha (Koroške zadeve leta 1919 in delavsko gibanje od volitev 1920 do let 1923/1924 v Casopisu za zgodovino in narodopisje 3/38. Maribor 1968, stran 287—312.

Za boljše razumevanje nastanka Zveze delovnega ljudstva je potrebno na kratko orisati družbenopolitični položaj v Sloveniji od volitev za konstituanto in od sprejetja obznane, konec leta 1920.

Družbenopolitični položaj v Sloveniji v začetku dvajsetih let opredeljujeta dve osnovni dejstvi: Slovenija je gospodarsko in družbeno eno najbolj razvitih območjih jugoslovanske države. Jugoslovanski državni sistem, ki je dobil svojo končno zakonsko potrditev v vidovdanski ustavi junija 1921, pa ne upošteva, da je država mnogonacionalna in da so posamezni narodi zelo različno razviti. Zgrajen je popolnoma centralistično in unitaristično, kar predstavlja za vse narode, razen največjega, srbskega, oviro za njihov popolni nacionalni razvoj.

Politična stranka, ki je imela najmočnejše družbene pozicije med slovenskim narodom, Slovenska ljudska stranka, je doživljala v prvih letih v novi državi rahlo krizo, ki je kulminirala z volitvami v konstituanto novembra 1920, ko je od prejšnje svoje absolutne večine dobila samo še dobro tretjino glasov. Toda spretno je izrabljala nezadovoljstvo slovenskega naroda s centralističnim režimom in zahtevala avtonomijo za Slovenijo. S tem je dobila v roke izredno močno orožje proti svoji najmočnejši tekmici liberalni Jugoslovanski demokratski stranki, ki je zagovarjala centralizem in unitarizem in igrala na pomoč Beograda. SLS je tudi hitro obnovljala svojo ob prevratu razmajano gospodarsko združeno organizacijo in zopet pridobivala vse volivce, ki jih ji je bila pri volitvah za konstituanto vzela Samostojna kmečka stranka. Kmečki volivci so v slednji spoznavali, da je le ekspoziura liberalne stranke; saj so kmetijci spomladi 1921 izstopili iz Zemljirodniškega kluba, poudarjajoč centralizem in unitarizem, samo da so prišli v vlado, v konstituenti pa so glasovali za vidovdanko ustavo. Tako liberalna stranka, ki se je začasno dvignila v prvih povojnih letih, ni mogla v Sloveniji resneje tekmovati s klerikalno SLS. To je vedel tudi voditelj SLS dr. Anton Korošec, ki je govoril na zborovanju zaupnikov SLS: »Za edinega resnega nasprotnika, s katerim se moramo boriti, smatram s svojega stališča samo komunistično stranko. Pa tudi komunistov se naša stranka ne boji... Boj prihodnosti, ki se bo bojeval med strankami, je samo boj med krščanskim socializmom in med komunizmom.«²

Komunistično stranko, ki je dosegla na volitvah za konstituanto razmeroma velik uspeh, je doletela konec leta 1920 obznana, s katero je centralna vlada prepovedala komunistični stranki in njenim sindikatom v času zasedanja konstituante vsako propagandno dejavnost. V Sloveniji komunistična partija sicer v večini ni obvladala sindikatov, ki so bili pod vplivom socialno-demokratske Strokovne komisije. Toda železničarski in rudarski sindikat sta bila komunistična in vključena v svoje komunistične centrale pri Centralnem de-

² Slovenec, 8. aprila 1920.

³ Strokovna komisija, ki je bila čvrsto v rokah socialnih demokratov, je junija 1920 res izjavila, da pristopa k CDSSJ, toda dejansko je ves čas sabotirala zedinjenje. »Zaradi tega je Izvrševalni odbor SDSSJ odločil na seji 14. XII. t. l., da se objavi strokovnim organizacijam in sodrugom v Sloveniji, da *medstrokovna komisija v Ljubljani nikakor ne pripada Zajednici strokovnega sveta Jugoslavije.*« (Podčrtano v originalu, op. J. P.) Obvestilo v rubriki Strokovni pregled, pod naslovom Strokovnim organizacijam in sodrugom v Sloveniji, Rdeči prapor, št. 60, 24. decembra 1920.

lavskem sindikalnem svetu Jugoslavije (SDSSJ) v Beogradu,³ ter bila z obznanom razpuščena. Obznana je pokazala, kako šibko je bilo vodstvo revolucionarnega delavskega gibanja, ki tem vladnim ukrepom ni dajalo nobenega odpora. Kaže, da je v tem času že pojenjavalo poprevratno revolucionarno razpoloženje; da je revolucionarno delavsko gibanje v bistvu doživelo odločujoč udarec že z zlomljeno železničarko stavko aprila 1920.⁴

V takšnih razmerah, v začetku leta 1921, zavedajoč se svoje moči, si je slovenska liberalna stranka imenovana Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), ki je sedela v beograjski vladi, prizadevala čim dalj časa odložiti občinske volitve v Sloveniji in po možnosti obdržati nekatere položaje, ki bi jih drugače izgubila. Tako je bilo v začetku leta 1921, v času ustavnih debat, klerikalno časopisje polno obtožb, da hoče liberalna stranka vladati s pomočjo centralizma, da hoče razdeliti Slovenijo, da ruši občinsko samoupravo. Res je bilo videti precej čudno, da v Sloveniji, več kot dve leti po zedinjenju, še niso bile razpisane občinske volitve. Nad takšno samovoljo centralne vlade, v kateri so integrirali liberalci, sta se pritoževali tudi ob delavski stranki.⁵

Klerikalna stranka je na veliko propagirala demokratičen volilni zakon, ki bi dal volilno pravico ženskam in se je zavzemala za obveznost volitev, tako da bi jo volili njeni privrženci-kmetje. S takšnimi zahtevami je bila SLS mnogo bolj demokratična od vseh slovenskih meščanskih strank in je bila v isti vrsti z delavskimi strankami. Takšnemu volilnemu zakonu so se upirali slovenski liberalci in dosegli, da obeh teh demokratičnih postavk ni bilo v volilnem redu, katerega je izdala centralna vlada v februarju 1921 ob razpisu volitev. Slovenec je v več člankih ob razpisu volitev februarja 1921 ostro kritiziral JDS in ugotavljal, da so samo liberalci krivi, da ni bil izdan demokratični volilni zakon, z žensko volilno pravico, kakršnega da je že leta 1920 podpisal kralj.⁶

Občinske volitve, ki so bile 26. aprila 1921, slabega pol leta po volitvah v konstituantno, so že pokazale spremenjeno razpoloženje slovenskih volivcev. Navrgle so prav ogromen uspeh klerikalni SLS. Ta stranka je, kakor se je izrazil Albin Prepeluh, velik poznavalec slovenskih družbenopolitičnih razmer, imela vse, kar je lahko pritegnilo povprečnega slovenskega človeka tedanjega časa; imela je socialni, politični, kulturni in nacionalni program in bila odprta vsem stanovom.⁷

Morda ta program res ni bil optimalen za tedanje razmere, toda vse druge slovenske politične stranke so imele še mnogo manj privlačne programe za večino slovenskega ljudstva; ali so bili njihovi programi nedemokratični (pri buržoaznih) ali pa preabstraktni in nerealni (pri delavskih). Vse stranke razen SLS so v tem času stale še na stališču centralizma in integralizma in to jim je pri nacionalno osveščenemu slovenskemu narodu škodovalo.

³ O tem glej obširneje France Klopčič, Velika razmejitev. Ljubljana 1969, stran 68–77.

⁴ Letak komunistične partije za občinske volitve, Zbirka političnih letakov v NUK v Ljubljani fasc. 1921. Letak je zelo zanimiv in pravi med drugim, ko poziva ljudstvo, naj voli komuniste, da je peščica srbskih bankirjev in njihovih agentov hrvaških in slovenskih »demokratov« nasilno proti volji ljudstva odpravila zakonodajne deželne zbornice, razpuščala občine in poskušala vladati s pomočjo od zgoraj postavljenih načelnikov itd.

⁵ Slovenec, 18., 20., 21. februarja 1921; Naprej, 22. februarja 1921.

⁷ Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi s priključeno študijo D. Kermavnerja Albin Prepeluh-Abditus Njegov dejni razvoj in delo. Ljubljana 1938, stran 527–530. odlej cit.

Slovenski klerikalci so hoteli zmago na volitvah izkoristiti, da bi Beograd prepričali o svoji moči. Tako je Slovenec takoj po izglasovanju vi-dovdanske ustave, proti kateri so se klerikalci borili, toda bili poraženi, objavil 3. julija 1921 članek z naslovom Moč SLS v Sloveniji, ki trdi, da ima SLS v Sloveniji absolutno in relativno večino. Dobila je 7.654 odbornikov, SKS 2.619, socialisti 992, komunisti 209, demokrati 302, NSS 125, neopredeljeni 500, razdeljenih na 832 občin. Tako je imela SLS absolutno večino v 528 občinah, torej 63 % vseh občin, samostojni v 105 občinah, socialisti v 28, komunisti v 4, demokrati v 5, narodni socialisti v 1, neopredeljeni v 14 občinah. Relativno večino pa je imela SLS v 41, SKS v 13, socialisti v 12, komunisti v 5, demo-krati v 6, neopredeljeni v 5.⁸

Pri teh volitvah se je zgodilo še nekaj zelo pomembnega. Liberalci JDS so zgubili absolutno večino v ljubljanskem mestnem svetu in s tem tudi župana. Na občinskih volitvah aprila 1921 je JDS dobila 2809 glasov in 18 odbornikov, SLS 1554 glasov in 10 odbornikov, NSS 1326 glasov in 8 odbor-nikov, komunisti 1051 glasov in 6 odbornikov in socialisti 808 glasov in 5 odbor-nikov.⁹ Pri volitvah za župana so se vse opozicijske stranke združile proti vladni JDS in izvolile za župana narodnega socialista Antona Peska; ko pa je vlada na prizadevanje demokratov razveljavila njegovo izvolitev, je bil izvoljen za župana socialist dr. Ljudevit Perič.^{9a}

Tega, da so bili odrinjeni od oblasti v svoji trdnjavi Ljubljani, liberalci niso mogli preboleti in začeli so si v Beogradu prizadevati za spremembo volilnega reda za občine. Posrečilo se jim je izposlovati večinski volilni red, po katerem dobi stranka, ki ima na volitvah v občinski zastop največ gla-sov, to je relativno večino, že kar avtomatsko polovico odborniških mest in še proporcionalno od druge polovice. Takšen skrajno nedemokratičen volilni red je prizadel manjše stranke in jih prisilil k temu, da so začele iskati spora-zum za skupen nastop proti vladni stranki, to je tisti, ki je najbolj kazala svoj buržoazni in centralistični značaj.

Rahlo politično sprijateljevanje slovenskih komunistov in dela socialistov s Slovensko ljudsko stranko, v kateri niso gledali več najbolj reakcionarne stranke, je bilo opaziti v Ljubljani od srede leta 1921 zaradi koalicije na mestnem svetu in morda tudi protikomunistične politike, ki so jo vodili predvsem jugoslovanski demokrati. Za takšno zbliževanje marksistov s SLS, kar je bilo nekaj novega v slovenskem političnem življenju (poprej so se vedno povezo-vali socialni demokrati z liberalci proti SLS), je značilen govor komunistič-nega mestnega svetnika Ljudevita Vencajza na seji ljubljanskega občinskega odbora 8. junija 1921. V njem je med drugim dejal, da hoče v Jugoslaviji vladati reakcija, ki jo podpirajo slovenski demokrati in samostojneži. Ta re-akcija hoče proti volji večine slovenskega, hrvaškega in srbskega ljudstva uzakoniti odkrito diktaturo peščice bankirjev in veleposestnikov, da bi one-mogočila izvedbo agrarne reforme in vsako samoupravo.¹⁰ Zato komunistična stranka obrača pozornost vseh duševnih in ročnih delavcev v Ljubljani in Sloveniji na to, da lahko samo končna zmaga delovnega ljudstva, organizira-nega v delavskih in kmečkih sovjetih, zagotovi popolno samoupravo mest in

⁸ Slovenec, 3. julija 1921.

⁹ Naprej, 27. aprila 1921.

^{9a} Naprej, 19. junija 1921 in 29. septembra 1921.

¹⁰ Zapisnik seje ljubljanskega občinskega sveta dne 8. junija 1921. Ljubljanski Mestni arhiv, Cod III/79, stran 98.

vasi in osvobodi ljudstvo političnega terorja in gospodarskega suženjstva. Na koncu je pozval, naj delovno ljudstvo, kjer je mogoče, ustvarja skupno fronto proti reakciji in strankam, ki to reakcijo podpirajo.¹¹

Na drugi strani pa se je skušala tudi SLS prikupiti komunistom. Tako je njen zastopnik dr. Ivan Stanovnik na seji občinskega sveta 23. maja 1922, ko je protestiral proti razpustitvi občinskega sveta, protestiral tudi proti temu, da so iz občinskega sveta spodili komunistične odbornike, da je bil to protizakoniti akt.¹² Vse to in še mnogo drugega je dalo osnovo, da so Delavske novice, glasilo ilegalne KPJ v Sloveniji 5. oktobra 1922 prinesle uvodnik: Občinske volitve v Ljubljani, stališče razredno zavednega proletariata, ki se je glasil:

»1. Dokler vlada kapitalistični sistem in oblast kapitalistov, so občine orodje v rokah vladajočega razreda. Utopija je naziranje, da more proletariat brez državne oblasti in korenite spremembe družbenega sistema doseči znatno zboljšanje svojega socialnega stanja v občini...

5. Upoštevač to neznosno socialno stanje, ki se bo neizbežno še poostrilo — če delovno ljudstvo ne da pravilnega resnega organiziranega odpora — mora proletariat in delovno ljudstvo najti podlago za ustvaritev *enotne proletarske fronte* (podčrtano v originalu, op. J. P.) za proletarski blok, ki more v dani situaciji potom enotne taktike in enotnih akcij edino dati dovolj odpora proti nasilju, eksploataciji in ofenzivi kapitala. *Ta enotna fronta se mora upostaviti tudi v občinah...*

6. Upostavitvev enotnega bloka opozicijskih strank, samo z namenom zavzetja občine, pridobitve večine občinskih mandatov brez popolnega sporazuma o komunalnem programu, o enotni taktiki in enotnih akcijah, je oportunistična in ne more prinesiti nobenih koristi delovnemu ljudstvu. Ta blok lahko koristi samo eni meščanski stranki na škodo drugi, kar za delovno ljudstvo ni trajno plodonosno. Tak blok bi se razpadel pri reševanju prvega socialnega vprašanja, ter bi na ta način samo komprimiral idejo enotne fronte, ki je v danem položaju edino sredstvo za uspešno obrambo proti reakciji.

7. Enotni proletarski blok v občini mora biti zgrajen na podlagi enotnega komunalnega programa, enotne taktike in akcij za izvedbo takega programa.

Razredno zavedni proletariat in proletarske organizacije bi mogle sodelovati v takem bloku samo pod sledečimi pogoji:

a) bloka se ne more udeležiti nobena skupina, ki ni izrazito proletarska (ki zastopa meščanske kroge in kapitaliste),

b) v bloku lahko sodelujejo le grupe, ki načelno pristajajo na naslednje *minimalne zahteve komunalnega programa.*¹³

Zanimivo je, kako so avtorji tega razglasa — slovenski komunisti hoteli prav poudariti, da jim ne gre za navadno koalicijo z meščanskimi strankami, ki naj vrže oblast druge meščanske stranke, ampak jim gre za enotno fronto delovnega ljudstva, za *enotno proletarsko fronto*, to je za takšno politično taktično potezo, ki jo je takrat dovoljevala mednarodna komunistična centrala, kominterna.¹⁴ Poudarjali so tudi, da je skupni blok delovnega ljudstva možen samo na konkretnem skupnem komunalnem programu in so tudi podali

¹¹ Prav tam.

¹² Zapisnik seje ljubljanskega občinskega sveta 23. maja 1922. Ljubljanski Mestni arhiv, Cod III/79, stran 423.

¹³ Delavske novice, 5. oktobra 1922.

¹⁴ O problemu enotne fronte, ki je eden najvažnejših problemov v sklopu Zveze delovnega ljudstva, je pisano v nadaljevanju.

natančne zahteve tega programa: Postavili so natančne zahteve na političnem, socialnem, gospodarskem, finančnem in kulturnem področju. Zahtevali so med drugim: vsestransko samoodločbo (avtonomijo) ljudstva, predvsem najširšo samoupravo občin in odpravo vseh zakonov, ki temu nasprotujejo, zlasti proti-ustavnega zakona o zaščiti države; državno nadzorstvo nad občino se ima omejiti na pravico ugovora zoper protizakonita dejanja, pri čemer odloča o protizakonitosti redno sodišče; policijska oblast mora pripadati občini, uvesti se mora proporcionalni volilni red z aktivno in pasivno volilno pravico za vse občane moškega in ženskega spola stare nad 21 let, člani občinskega zastopstva morajo pri izvrševanju svojih funkcij uživati imuniteto.¹⁵ Na socialnem polju zahtevajo popolno svobodo združevanja in zborovanja za vse občinske delavce ter zagotovitev dostojne življenjske eksistence; delavci izvolijo za varstvo svojih interesov po vseh večjih podjetjih kontrolne svete; občinski odbor mora takoj podvzeti akcijo za nabavo kreditov za zidavo delavskih hiš in stanovanj, za zavetišča za otroke, katerih matere in očetje so v službi, ali imajo toliko otrok, da je doma vzgoja onemogočena.¹⁶

Za vse to komunalni program predvideva finančne vire, to so občinski dohodki iz občinskih podjetij in naprav; od progresivnih davkov na imetje in dohodek, pri čemer je treba določiti primeren eksistenčni minimum, od davkov na luksus, alkohol in tujski promet. Opravijo pa naj se vsi posredni davki, ki obremenjujejo delavce in nameščence ter dvigajo draginjno.¹⁷

Na to komunistično ponudbo sta odgovorila ljubljanska socialistična frakcija — Zarjani in krščanski socialisti Jugoslovanske strokovne zveze.¹⁸

II

Da bi lahko razumeli povezavo z Zvezo delovnega ljudstva, kakšen pomemben in nenavaden dogodek je bila v slovenskem družbenopolitičnem življenju, si moramo na kratko pogledati vse tri udeležence povezave in njihova dotedanja družbenopolitična stališča. Najprej torej komunisti, ki so bili tudi pobudniki te povezave:

Zakon o zaščiti države je avgusta 1921 prizadel komunistično partijo v Sloveniji ravno tako kot drugod po Jugoslaviji. Komunisti so bili potisnjeni v ilegalo. Komunistična sindikata železničarjev in rudarjev sta bila prepovedana že z obznano.¹⁹

Ko so komunisti 14. septembra 1921 v Beogradu ustanovili svoje Neodvisne sindikate in vanje pritegnili skoraj vse svoje bivše v CRSSJ združene sindikate, komunisti v Sloveniji v sindikalnem gibanju niso mogli dobiti takšnega vpliva. Sindikate združene v Strokovni komisiji je še naprej čvrsto držala pod svojim vplivom slovenska socialno demokratska stranka. (Kmalu nato združena SSJ.) Komunistom je uspelo ustanoviti le neodvisni rudarski in železničarski sindikat, v katerih je že odprej prevladovala komunistična smer.

¹⁵ Delavske novice, 5. oktobra 1922.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Podatek iz intervjuja avtorja z dr. M. Lemežem v Ljubljani 20. oktobra 1970.

¹⁹ Od slovenskih sindikatov združenih v Strokovni komisiji sta se v letu 1920 samo železničarski in rudarski dejansko vključila v komunistični CDSSJ, drugače pa so v Strokovni komisiji gospodarili socialisti in tako ji je bilo z obznano prizanešeno. — Glej opombo 3.

Tako je posebnost slovenskega komunističnega gibanja tudi njegov razmera šibak neposredni vpliv v sindikalnem gibanju. Odtod izvirajo verjetno tudi zelo zgodnja prizadevanja slovenskih komunistov za enotno delavsko fronto. Kajti za svojo politiko so potrebovali delavske mase v sindikatih, ki jih je pretežno obvladala Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ).²⁰

Takšna enotna delavska fronta je bila v letu 1921 novost v taktiki svetovnega komunističnega gibanja, ki je še eno leto poprej z 21 točkami skrajno radikaliziralo svoja stalšča in si prizadevalo za čim bolj popolno ločitev od socialnih demokratov.²¹ V začetku leta 1921 so nekateri voditelji komunistične internacionale z Leninom spoznali, da je kapitalizem še močan in da še ne bo takojšnje evropske proletarske revolucije, da bo boj za socializem v Evropi dolgotrajen proces, da bo treba evropske delavske mase še pridobiti za ideje proletarske revolucije. Med tem procesom pa morajo komunisti organizirati tudi vsakdanji boj delavstva s kapitalom, boj za skrajšanje delavnika, za zvišanje mezd, za socialno in zaščitno zakonodajo za ugodnejše kolektivne pogodbe. V takšnem boju pa komunisti ne morejo dosegati uspehov, če ne stoji za njimi ves ali vsaj večina proletariata.²² Ta večina pa je bila v tem času v razvitih evropskih državah pod vplivom socialne demokracije oziroma njenih sindikatov. Zaradi tega je začelo najprej vodstvo Komunistične partije Nemčije v začetku leta 1921 z novo taktiko, taktiko povezovanja vsega delavstva v enotno fronto za skupen vsakdanji boj proti kapitalu, da pa se ob tem komunistična partija ne odpove svojemu programu in svoji organizaciji. To taktiko je sprejel III. kongres KI julija 1921, nadalje pa jo je razvijal in oblikoval izvršni komite kominterne na plenumu februarja 1922.²³

O taktiki enotne fronte so bile v KI velike debate. Ves ta problem še daleč ni historično dovolj obdelan. Po obstoječi literaturi in dostopnih dokumentih KI se vidi, da med najvišjimi voditelji KI ni bilo popolne enotnosti v pogledih na enotno fronto.²⁴

V KPJ so bili ta čas po zakonu o zaščiti države veliki frakcijski boji, partija je imela kar dva vrhovna organa, Namestniški izvršni odbor v Beogradu in Zamejski izvršni komite na Dunaju.

²⁰ Enak je bil položaj npr. v Nemčiji, kjer je imela v sindikatih Allgemeiner Deutschen Gewerkschaftsbund (ADGB) prevladujoč vpliv Socialnodedomratska stranka Nemčije in si je Komunistična partija Nemčije začela v začetku leta 1921 prizadevati za enotno fronto delavstva v boju proti kapitalu.

²¹ Enaindvajset pogojev je postavil II. kongres kominterne od julija do avgusta 1920 v Moskvi vsem socialističnim strankam, ki hočejo še nadalje pripadati kominterni ali biti vanjo sprejete. Ti pogoji, ki pomenijo najbolj levičarski program kominterne, so nastali v času, ko je Rdeča armada stala pred Varšavo in so voditelji KI z Leninom pričakovali začetek socialistične revolucije v Srednji Evropi. V bistvu pomenijo zahtevo po samostojnih revolucionarnih komunističnih strankah, ki naj se čimprej ločijo od reformističnih in centrističnih socialnih demokratov, ki bi jih samo ovirali v revolucionarnih razmerah.

²² Do danes je literatura, ki govori o kominterni, že precej narasla, toda zelo malo imamo del, ki govorijo zgodovinsko kritično in na podlagi avtentičnega gradiva, da bi jih lahko vzeli kot nekatere priročnike. Sovjetska literatura o tem je tako tendenciozna in ideološko pobarvana, da je neuporabna. Še vedno so najboljša dela Arthur Rosenberg, *Geschichte des Bolschevismus*. Berlin 1932, pisano v leto komunističnem trockističnem duhu; Franz Borkenau, *Der europäische Kommunismus*. Bern 1952; Edvard H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923*, 3 zvezki. London, 1950—1953 (uporabil je nov material iz arhiva L. Trockega, ki je v ZDA) in Julius Braunthal, *Geschichte der Internationale* (dalje navajam Braunthal *Geschichte*), 2 zvezka. Hannover 1963, pisano v levo socialističnem duhu. — Na Braunthalovo delo se tudi predvsem opira moj pričujoči prikaz: Braunthal, *Geschichte* 2. zv., stran 257.

²³ Braunthal, *Geschichte*, 2. zv., stran 258.

²⁴ Kritično sliko o enotni fronti delavstva podaja A. G. Löwy v knjigi *Die Weltgeschichte ist das Weltgericht: Buharin Vision des Kommunismus*. Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zürich 1969. — Glej obsirnejše recenzijo te knjige v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1970, ki jo je napisal Janko Prunk. — O enotni fronti govorimo več v posebnem poglavju na koncu razprave.

Oktober 1921 so začeli voditelji slovenskih komunistov L. Klemenčič, V. Fabjančič in M. Lemež, ki niso imeli veliko stikov z Namestniškim izvršnim odborom v Beogradu, ampak več z Zamejskim komitejem na Dunaju, izdajati časopis Delavske novice, ki so začele takoj propagirati povezovanje vsega delavstva v enotno fronto za skupne akcije proti kapitalu.

Delavske novice so pisale, da imajo »strokovne organizacije, kot bojne gospodarske organizacije delavstva zlasti danes popolnoma enake interese, ne glede na različne politične funkcije«. ²⁵ Poudarili so tudi, da mora biti podlaga delavskemu gibanju spoznanje, da nobena socialna reforma ne bo rešila delavskega vprašanja. Zato se delavstvo »ne sme odreči svojim vodilnim načelom razrednega boja, poddržavljenju produkcijskih sredstev, popolni socialni enakosti in vesoljskemu bratstvu v delu«. Svetovni nazor ne bi smel biti vzrok za cepitev strokovnih organizacij, ker te vodijo za delavstvo ekonomski eksistenčni boj. ²⁶

Januarja in februarja 1922 so Delavske novice pisale o potrebi, da se strokovne organizacije združijo v enotno fronto. Pozvale so narodne socialiste, socialne demokrate, krščanske socialiste in komuniste, naj se v sedanjem obupnem položaju delavstva strnejo ne glede na programske razlike v enotno fronto na osnovi boja proti znižanju realnih plač, proti odpravi osemurnega delavnika, za pravico združevanja, proti brezposelnosti, za odpravo vojnih dolgov, za priznavanje sovjetske Rusije, za kontrolo nad cenami in doseg nadzorstva nad proizvodnjo. Le v primeru, da se delavstvo združi v enotno fronto, bo lahko uporabilo vse možnosti, ki mu jih daje kapitalistična demokracija. »Združevanje delavstva pa se mora začeti najprej v delavnicah, pa v strokovnih organizacijah, a naposled v vseh političnih, strokovnih in gospodarskih organizacijah v narodnem in mednarodnem obsegu.« ²⁷

Delavske novice so nadalje še pisale, da se z enotno fronto nihče ne odpuveduje svojemu lastnemu programu, glede katerega ostanejo vse struje tudi po vstopu vanjo avtonomne in neodvisne. V boju za enotno fronto pa časopis loči dvoje: 1. enotno fronto in 2. težnjo k združitvi vseh socialističnih struj v eno organizacijo. Enotna fronta je že danes izvedljiva, če bo le odločalo delovno ljudstvo samo; veliko zedinjenje pa je danes brez dvoma neizvedljivo. Zato se borimo predvsem za prvo in posredno pripravljamo pot drugemu, je poudarjal list. ²⁸

V letu 1922 vidimo res nekatere skupne akcije delavstva različnih političnih smeri. Dne 19. februarja je bilo v dvorani hotela Union v Ljubljani skupno zborovanje vseh strokovnih organizacij proti druginji. Prav tako so na shodu 1. maja govorili socialisti in komunisti in skupaj priredili spreved po mestu, v katerem so nosili transparente Živela proletarska Rusija, Živela enotna fronta proletariata, Doli z zakonom o zaščiti države in slično. ²⁹

Glede enotne fronte proletariata so delavske stranke med sabo precej polemizirale. Delavske novice so 10. avgusta pisale, da »se ne morejo strinjati z razglasom socialistične stranke Jugoslavije, da je mogoča enotna fronta... le v popolni organizatorični enotnosti celega delavskega razreda v državi«. Organizacijska enotnost da je mogoča le med razredno zavednimi strokovnimi orga-

²⁵ Delavske novice, 4. novembra 1921.

²⁶ Delavske novice, 18. novembra 1921.

²⁷ Delavske novice, 19. januarja 1922.

²⁸ Delavske novice, 16. februarja 1922.

²⁹ Delavske novice, 4. maja 1922.

nizacijami (to je bil takrat izraz za komunistične — op. J. P.), enotna fronta pa tudi med razredno nezavednimi. Enotnost strokovnih organizacij se ne sme spravljati v zvezo s politično enotnostjo delavskega gibanja.³⁰

Delavske novice pa so 5. oktobra prinesle že omenjeni poziv za enotno delavsko fronto za občinske volitve.

Ogledati si moramo še poti drugih dveh partnerjev, do njunega vstopa v ZDL.

Socialistična frakcija Zarjanov, tako se je imenovala po svojem glasilu, tednik Zarja, ki je začel izhajati 1. julija 1922, je bila ljubljanska krajevna organizacija Socialistične stranke Jugoslavije, ki je bila iz stranke izključena zaradi nepokoravanja strankini disciplini.

V slovenski socialistični stranki, ki se je pri volitvah za konstituanto razmeroma dobro odrezala,³¹ je začelo v drugi polovici leta 1921 škripati. Stranke sicer obznana in zakon o zaščiti države nista prizadela in tudi socialistična Strokovna komisija, ki je združevala večino slovenskih sindikatov, ni bila prepovedana. Po tej plati, politični torej, slovenska socialistična stranka, ki se je konec leta 1921 združila z enakimi strankami iz drugih delov Jugoslavije v Jugoslovansko socialistično stranko (SSJ), ni bila ogrožena. Njen vpliv je začel slabeti zaradi njene lastne notranje slabosti. V bistvu se je držala še vedno programa stare Jugoslovanske socialno demokratske stranke, ni imela pravega agrarnega programa, v narodnem vprašanju pa je zagovarjala integralizem in unitarizem. Njen vpliv je zaradi tega v stabiliziranih družbenopolitičnih razmerah, kakršne so nastopile po letu 1920, padel med slovenskim ljudstvom na približno takšno raven, kakršno je imela stara socialna demokracija pred prvo svetovno vojno.³² Razmeroma najmočnejše postojanke je zadržala med industrijskim delavstvom in železničarji v Mežiški dolini in Mariboru. V zasavskih revirjih pa je njen vpliv zelo padel, ravno tako med delavstvom v Ljubljani, ki je bilo v pretežni meri komunistično.

V letu 1921 sta se iz stranke umaknila dotlej najbolj vidna socialistista Anton Kristan in Albin Prepeluh. V stranki so gospodarili novi ljudje, kot dr. Milan Korun in Zvonimir Bernot. Etbin Kristan si v dveh letih ni pridobil takšnega vpliva, kot ga je imel nekoč; leta 1922 pa je znova odšel v ZDA. Zvonimir Bernot, tajnik pokrajinskega odbora SSJ, samosvoj socialistični mislec, ne pa marksist,³³ kar je značilno za vrsto slovenskih socialistov, je skušal v stranki vzpostaviti ostro disciplino. Bil je osebno zelo načelen in je zahteval redno plačevanje progresivne članarine. Nekateri strankini privrženci, poslanci in nekatere organizacije tega niso izpolnjevali in bili zato izključeni. Za nas je zanimiva ljubljanska organizacija Zarjanov, ki so jo vodili dr. Perič, dr. Jelenc in Ivan Kocmur; obvladala je namreč ljubljanske socialistične volivce,³⁴ privolila v komunalni program in Zvezo delovnega ljudstva.

Seveda je težko natančno reči, zakaj so Zarjani to storili. Verjetno je razlog čisto preprost; z nekom so se morali povezati, ker so bili sami številčno pre-

³⁰ Delavske novice, 10. avgusta 1922.

³¹ Dobila je 6 mandatov od 38, kolikor jih je pripadlo Sloveniji in ti mandati so predstavljali dve tretjini mandatov jugoslovanskih socialistov v konstituenti.

³² Prepeluh: Pripombe, str. 328.

³³ To dokazujejo njegovi teoretični članki o različnih gospodarskih in družbenih vprašanjih, predvsem v časopisu Naprej in v njegovih brošurah — glej tudi Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966, stran 258—263.

³⁴ Dušan Kermavner, Severna Slovenija v zrcalu R. Golouha, str. 298.

šibki. Z Bernotovimi socialisti se niso mogli, ker so bili z njimi na smrt sprti, tako so privolili v komunistično ponudbo, ki je bila tudi zanje sprejemljiva, saj ni vsebovala nikakršnih revolucionarnih zahtev.

Bolj zanimiv in presenetljiv korak pa so napravili Zarjani malo pozneje v januarju 1923, ko so se s komunisti organizacijsko združili v enotno Socialistično stranko delovnega ljudstva, kjer so bili nedvomen hegemon komunisti.

Povedati je treba, da so se Zarjani v svojem časopisu zavzemali za enotno fronto proletariata. Njihov list je pisal: »Danes ob obletnici ustave se proletarijat vprašuje, kaj mu je storiti. Ali naj poskušamo razbiti to državo? Tega nečemo, ker smo jo sami pomagali ustvarjati. Ali naj poskušamo upostaviti sovjete? Tega za sedaj še nečemo, ker ne moremo s to ubogo izžrpano zemljo delati eksperimentov. Ali naj pričakujemo rešitve od parlamenta? Tega ne moremo, ker naš parlament je za vsako akcijo nesposoben in funkcionira samo še kot glasovalni stroj. Edina rešitev je v zedinjenju proletariata v enotno fronto. Zedinjeni proletarijat bi bil dovolj močan, da bi mogel uveljaviti svojo voljo v državi, v parlamentu, pokrajini in občini...«³⁵

Morda so pisali tako, zato da bi pred delavstvom pokazali svoje mnogo širše in naprednejše stališče kot ga je imel pokrajinski odbor SSJ.

Pred zborovanjem ZDL, v katero je privolila, je Zarja pisala: »... Socialisti stojimo absolutno na stališču razredne občinske politike. Zaradi tega je za vsakega socialista sprejemljiv le tak skupen program, ki ne nasprotuje načelom stranke. Komunalno vprašanje je zadeva, ki se z lahkoto spravi v tak okvir, zlasti ker je bila vsa doseđanja občinska politika protisocialna. Občinska politika pa mora biti socialnopolitična, ker ima na njej interes domala vse prebivalstvo občine...«³⁶

In še krščanski socialisti, ki so bili predstavljeni v Jugoslovanski strokovni zvezi, delavskem sindikatu klerikalne stranke — SLS. V tem času so v slovenskem političnem življenju še malo pomemben dejavnik. Držali so se še vedno »programa«, ki jim ga je začrtal ustanovitelj Janez Ev. Krek in so bili zelo pod vplivom svoje politične stranke SLS. Klerikalna stranka, SLS, po svoji družbeni bazi ljudska, po vodstvu pa buržoazna, je budno pazila, da so delavci v njenih okvirih razvijali le svojo strokovno organizacijo in da niso uveljavljali svojih političnih zahtev. Zaradi revolucionarnih razmer po prvi svetovni vojni in zaradi drugačnega družbenega razvoja je moralo vodstvo stranke popuščati v svojem konservativizmu in tendencah, da bi organizirali predvsem kmete. Odpirati se je morala tudi delavcem in njihovim zahtevam. O tem govori resolucija zborovanja SLS z dne 21. februarja 1919: »... Izvede naj se takoj stanovsko politična organizacija za kmete, delavce in obrtnike. Osnuje in oživi naj se po vsem Slovenskem kmetijske zveze, ki se združijo v Jugoslovansko kmetijsko zvezo. Enako naj se poleg delavske JSZ osnuje Jugoslovanska obrtno trgovska zveza. Sklepi teh zvez so v vseh stanovskih političnih vprašanjih za SLS obvezni... Z obzirom na nekatere slučaje nasilstva proti delavcem JSZ, stranka SLS izjavlja, da je s svojim delavstvom solidarna. Svoje člane, ki so v vladi, poziva SLS, da dosežejo za delavce, ki se jim godi krivica, popolno zadoščenje...«³⁷ Takšno prizadevanje za svoje delavce klerikalni stranki ni bilo preveč težko, kajti ti njeni delavci, ki so bili pod vplivom idej krščan-

³⁵ Zarja, 1. julija 1922.

³⁶ Zarja 21. oktobra 1922.

³⁷ Naša moč, 26. februarja 1919.

skega socializma, tem prvem povojnem obdobju niso bili nikakršni revolucionarji. Njihovi ideologi M. Moškerc, dr. Andrej Gosar in Franc Terseglav so govorili kot Krek o solidarnosti vseh stanov, bili so za socialne reforme, za socialno zaščito, za kontrolo kapitala; niso pa bili za njegovo odpravo, tuja jim je bila vsaka misel o razrednem boju. Večja radikalizacija v JSZ je poznejšega datuma iz konca 20. let.³⁸

Program krščanskih socialistov v tedanjem času je moč lepo prebrati v članku Naše zahteve, ki ga je 2. aprila prineslo njihovo glasilo Naša moč. Zahtevali so ureditev temeljne plače, obvezno socialno zavarovanje delavskih stanov za starost in onemoglost, hiše za vrtom za delavske družine, proti zmernemu varčevanju, brezplačnega zdravnika za delavske družine, odločilen vpliv staršev na ljudsko šolo, državno stanovsko zastopstvo delavskih stanov, državno zaščito vseh vrst ljudskega združništva, da se odstrani kapitalistično državo in liberalno kapitalistični red, da se vpelje pravičen družbeni red, ki varuje človekovo osebnost pred državnim nasiljem in družbo pred nasiljem posameznika, da se odpravi vsak politični in strankarski tiranizem, da časopisi in ljudski govorniki dan za dnem osvetljujejo pogubni značaj Marxovega socializma in Bakuninovega komunizma, ter uvajajo duh socialne pravičnosti.³⁹

Krščansko socialistično delavstvo je izdajalo v teh letih poleg svojega sindikalnega glasila Naša moč še politični časopis za delavstvo; to je najprej Večerni list v letih 1919 in 1920, potem pa Novi čas leta 1921 in 1922. Lista pa sta morala prenehati izhajati zaradi pomanjkanja finančnih sredstev in tudi zaradi pritiska vodstva klerikalne stranke, ki se ni hotelo sprijazniti s kakšno večjo skega socializma, v tem prvem povojnem obdobju niso bili nikakršni revolucijamostojno delavsko politično propagando.⁴⁰ Konservativnim vrhovom SLS tudi tako skromni nerevolucionarni — socialno politični program krščanskih socialistov ni bil všeč. Bili so pač proti kakršnimkoli socialnim spremembam in začeli so o krščanskih socialistih govoriti kot o krščanskih boljševikih in kriptokomunistih. Klerikalna stranka je na svoje krščanske socialiste budno pazila in tako ti niso mogli voditi bolj samostojne politike. Krščanski socialisti, ki so bili sami nedvomno iskreno za enotno fronto delovnega ljudstva, ko je prišel poziv zanj, bi brez privoljenja za svoje politične centrale SLS, težko vstopili. Dejstvo je, da se je JSZ odzvala na komunistično povabilo in po krajših pogajanjih podpisala vstop v zvezo 26. oktobra 1922.⁴¹

III

Danes so znana že nekatera nova dejstva, ki razsvetljujejo dogajanje, in ker nismo utesnjeni od nekaterih ideoloških postavk, ki niso dovoljevale nikakršne objektivne analize, se nam kaže slika ZDL že v precej jasni podobi.

Ta blok je bil nekaj povssem novega v slovenskem političnem življenju. Bil je tudi nekaj popolnoma novega v politiki KPJ v Sloveniji. Iz nadaljnega pisanja se bo videlo, da v KPJ, v njenem slovenskem delu, ni bilo popolne jasnosti in soglasnosti glede te povezave, ki jo je na svojo roko izvedlo vodstvo slovenskih komunistov; v tem leži osnova različnih historičnih ocen povezave.

³⁸ Metod Mikuž, Pregled razvoja NOB v Sloveniji I. del, Ljubljana 1960. str. 104—138.

³⁹ Naša moč, 2. aprila 1919.

⁴⁰ To jasno potrjuje Jegličev zapis v dnevniku 20. avgusta 1922 — glej Janko Prunk, Skof Jeglič-politik, II. del Kronika, št. 3, 1971, str. 171.

⁴¹ Podatek iz intervjuja avtorja z dr. Ivanom Stanovnikom 13. marca 1968 v Ljubljani.

Ena možnost razlage je, da komunisti, ki so bili pobudniki ZDL, s svojo ponudbo povezave krščanskim socialistom, niso mislili resno. Pričakovali so, da krščanski socialisti ponudbe ne bodo sprejeli in da se bodo s tem razkrinkali kot nepravna delavska stranka. Vodstvo slovenskih komunistov naj bi se s komunalnim programom, ki ga je Klemenčiču odobril septembra 1922 sekretar Sima Marković, povežalo le s socialisti.⁴² Takšna razlaga sledi pač iz mnenja, da se noben neklerikalni Slovenec ne more vezati s klerikalnim, čeprav bi slednji imel enake družbene in narodnopolitične težnje. Slovenske komuniste pa je povrh tega vezala še ideološka in organizacijska pripadnost mednarodnemu komunističnemu gibanju, ki tedaj ni bilo naklonjeno kakšnemu širšemu povezovanju komunistov, razen v primeru tako imenovane delavske vlade, kar pa ZDL ni bila.⁴³

Druga podoba pa se nam pokaže, če izhajamo iz dejstva, da so se hoteli slovenski komunisti povezati v enotno fronto delovnega ljudstva, da bi z njo osvojili občinsko oblast.⁴⁴ Tako so morali pač takoj računati na širšo povezavo kot samo na povezavo s socialisti, kajti skupaj s socialisti so v Ljubljani pre- mogli samo okoli 2.000 glasov, kar ni zadoščalo proti liberalnim 3.000.

Čisto jasno je to povedal M. Lemež v svojem govoru na konferenci ljubljanske organizacije Neodvisne delavske stranke Jugoslavije 3. decembra 1923, ko so sklenili razdreti ZDL. »Režim zakona za zaščito države je tiščal k tlom delavski pokret. V tej situaciji je stopilo pred zaupnike ljubljanskega proletariata vprašanje: Kaj hočemo? Ali hočemo iti v občinske volitve ali ne? Prepo- ved shodov, javne agitacije, svobode govora in onemogočanja kandidatur je govorilo proti udeležbi. Splošna pa je bila na drugi strani zahteva, da se pride do legalizacije našega pokreta in da si pridobi razredni proletariat tribuno v ljubljanskem občinskem svetu. Iz tega razloga so se odločili ljubljanski zaupni- ki, da se gre v volitve, četudi brez stranke in brez organizacije. Z ozirom na volilni red, ki je imel zagotoviti demokratom, tem zakletim sovražnikom vsega, kar je delavskega, večino na magistratu, so se odločili ljubljanski zaupniki, da se stvari blok z Zarjani in krščanskimi socialci na podlagi proletarskega mini- malnega komunalnega programa. Zveza delovnega ljudstva je bila sad izjem- nih razmer, v katerih je živel v oni dobi razredni proletariat.

Mi vsi smo se takoj prav dobro zavedali, da niti Zarjani, niti klerikalci ne mislijo resno s komunalnim programom in da se bodo eni kakor drugi raz- krinkali na delu. Zavedali smo se, da se spuščamo v zelo nevaren eksperiment, ki lahko težko škoduje razrednemu pokretu v Sloveniji, če ne bomo pazljivi. Bil je naš korak poskus v silobranu, ki pa se je nevarno približal koalicijski politiki. Razen tega je imel ta korak za posledico, da se je s strani nekaterih naših sodrugov smatralo to za začetek organizatorične spojitve raznih prole- tarskih skupin, zlasti njihovih zbankrotiranih voditeljev, v eno stranko.«⁴⁵

K Lemeževemu govoru je treba povedati dvoje, da je to govoril takrat, ko se je razšel s Klemenčičem in se uklonil ortodoksnemu komu-

⁴² Takšno mnenje zastopa D. Kerinavner v zapisu Severna Slovenija v zrcalu R. Golouha, stran 300.

⁴³ Tako imenovane delavske vlade, katere so sestavljali komunisti in socialni demokrati, so nastale spomladi 1923 v nemških pokrajinah Saški in Turingiji, toda centralna vlada jih je razpustila, ne da bi se delavstvo dvignilo v njihovo obrambo. Glej Arthur Rosenberg, Geschichte des Bolschewismus, stran 216.

⁴⁴ Tako so pisale Delavske novice. — Ali pa je bilo takšno povezovanje za občinske vo- litve v skladu s kominternsko taktiko ali ne, govorimo pozneje.

⁴⁵ Govori Milan Lemeža na konferenci Krajevne organizacije NDSJ v Ljubljani, 3. decem- bra 1923. Glas svobode, 6. decembra 1923.

nistični liniji, in da zaradi tega vsebuje neke elemente, ki jih ni mogoče sprejeti v historično oceno dogajanja, ker so bile izrečene v ognju političnega obračuna. Dr. Lemež je mnogo kasneje povedal, da so slovenski komunisti, med njimi tudi on, mislili popolnoma iskreno od vsega začetka na povezavo s krščanskimi socialisti, ker so vedeli, da so krščanski socialisti drugačnih nazorov, kot vodstvo klerikalne stranke, da so iskreno za delavske interese. Slovenskim komunistom da je šlo za čisto konkretno izboljšanje socialne politike v občinskem svetu. Seveda pa so slovenski komunisti vedeli, za kako tvegan korak so se odločili s to povezavo. Vedeli so, da je taki široki povezavi nasprotna kominterna in tudi nekatere skupine v CK KPJ. Toda slovenski komunisti se na to niso veliko ozirali, sploh niso imeli stikov z beograjskim partijskim vodstvom. Hoteli so izvajati marksistično socialistično politiko v Sloveniji iz konkretnih slovenskih družbenopolitičnih razmer.⁴⁶ Drugo pa, kar je treba pripomniti k Lemeževemu govoru na konferenci, je to, da slovenski komunisti takoj v začetku ZDL skoraj gotovo niso mislili na neko organizatorično spojitve z drugimi strankami, ampak res samo na enotno fronto. Tako vsaj govori veliko člankov v Delavskih novicah, ki smo jih videli, popolnoma jasno pa tudi eden iz časa, ko je ZDL že obstajala, ki pravi, da si mora razredno zavedni proletariat obraniti svojo popolno neodvisnost in samostojnost.

V bloku se more govoriti samo o kooperaciji omenjenih proletarskih skupin na temelju začrtanega komunalnega programa. Ne more pa biti govor o organizacijski združitvi omenjenih skupin. Ta kooperacija obvezuje sicer prizadete skupine h gotovi bojni disciplini, vendar ne sme omejevatı pravice samostojne kritike med akcijo. Proletarski blok ob priliki ljubljanskih občinskih volitev mora mobilizirati ljubljanske proletarske mase proti kapitalističnemu razredu in režimu belega terorja, taktika enotne fronte pa bo uspela; le če bodo socialisti in krščanski socialisti konsekventni v izvajanju proletarske občinske politike.⁴⁷

Zanimivo, da se je tu zopet pokazala neka izvirnost slovenskega komunističnega gibanja, ki se je kazala že na kongresu v Vukovaru.⁴⁸ To gibanje je bilo intelektualno precej močno ter se je dobro zavedalo posebnih družbenopolitičnih razmer v Sloveniji in je skušalo, izhajajoč iz marksistične teorije, uporabljati tem razmeram primerno taktiko. Zanimivo je tudi, da se je za takšno komunistično politiko odločil tudi človek, ki je bil poslan iz Beograda v Slovenijo, da z njo opravi — Lovro Klemenčič. Ta vsekakor v komunističnem gibanju ni bil muha enodnevnica in ni pristopil k njemu zaradi politične konjunktore, ampak je bil res prežet s komunistično idejo. Kot tak se je za njeno uresničevanje skušal boriti s takšno taktiko, ki je najbolj ustrezala družbenopolitičnim okoliščinam, v katerih se je znašel. Žal pa to v tem času, ko je kominterna nalagala vsemu mednarodnemu komunističnemu gibanju le eno obvezno taktiko in ko so bili v KPJ frakcijski boji, ni bilo mogoče. Zgodilo se mu je kot mnogim iskrenim evropskim komunistom, ki pa niso mogli dojeti kominternske dogmatičnosti, da je bil izključen iz komunističnega gibanja.⁴⁹

⁴⁶ Intervju avtorja z dr. Milanom Lemežem, v Ljubljani 20. oktobra 1970.

⁴⁷ Delavske novice, 2. novembra 1922.

⁴⁸ France Klopčič, Velika razmejitev, Ljubljana 1969, str. 126—146.

⁴⁹ To se je zgodilo na konferenci slovenskih komunistov 15. aprila 1923 v Ljubljani, ki je bila sklicana na pobudo CK KPJ. — O tej konferenci je govor v poznejšem poglavju.

O notranjih razpravah v SLS in JSZ pred vstopom krščanskih socialistov v zvezo nam ni ničesar znanega. Edino škof Jeglič ima v svojem dnevniku 18. novembra 1924 zabeležen razgovor prejšnjega dne z dr. Jankom Brejcem, v katerem mu je le-ta izjavil, da je on svetoval vstop krščanskih socialistov v ZDL, s katero so zrušili liberalce.⁵⁰ Iz tega bi se dalo sklepati, da je vodstvo SLS spoznalo, da bi lahko iz ZDL, v kateri bi sodelovali njeni krščanski socialisti, potegnili precejšnjo korist; preprečila bi liberalno občinsko oblast. Tako se je čisto iz taktičnega političnega računa odločilo, da ne bo nasprotovalo vstopu krščanskih socialistov v zvezo, da bo odstopilo od samostojne klerikalne liste, ki bi ne imela nobenih upov, in pozvalo svoje somišljenike, naj na občinskih volitvah volijo ZDL. Privolilo je celo, da so SLS v zvezi delovnega ljudstva zastopali samo ljudje iz delovnih slojev — krščanski socialisti.

O poteku pogajanja za sklenitev zveze delovnega ljudstva med njenimi partnerji (ki so bila verjetno zelo zanimiva in bi se dala iz njih lepo rekonstruirati politična stališča vseh treh partnerjev povezave), žal nimamo skoraj nobenih neposrednih virov. Časopisje vseh treh akterjev o tem molči; stranke se niso hotele kompromitirati, če bi pogajanja doživela neuspeh. To časopisje spregovori šele, ko so bila pogajanja zaključena in zveza definitivno sklenjena. Nekaj o pogajanjih med komunisti, socialističnimi Zarjani in krščanskimi socialisti je moč prebrati iz časopisov nasprotnih političnih strank, tako iz socialističnega Napreja in liberalnega Slovenskega naroda.

Tako sporoča Slovenski narod 18. oktobra pod rubriko dnevne vesti: »Sinoči so imeli Gosarjevci in Peričevci odločilno posvetovanje glede skupnega nastopa. Kakor nam poročajo, se je med njimi dosegel popoln spozazum. Peričevi socialni demokratje in Gosarjevi katoliški komunisti nastopijo pod eno firmo, ki bo nosila ime »Stranka delavcev«. V konservativnih klerikalnih krogih se je pojavil velik odpor proti Gosarjevi struji, zlasti med obrtniki in duhovniki. Tudi ta struja namerava nastopiti samostojno, da si so na delu vplivi, ki bi radi to preprečili. Kakor smo že omenili, bo najbrže prvi dan za vlaganje kandidatnih list sobota 20. t. m. Večina strank ima te liste že sestavljene in pričakovati je, da se med njimi razvije živahna tekma, katera izmed njih vloži listo kot prva in si s tem pridobi pravico do prve skrinjice. Po dosedanjih pripravah sodeč bodo dosegle v volilno borbo te-le stranke in skupine: 1. Jugoslovanska zajednica; 2. Jugoslovanska demokratska stranka; 3. Stranka delavcev (komunisti, Gosarjevi katoliški komunisti in Peričevi socialni demokratje); 4. Socialistična stranka Jugoslavije (Bernotovi socialni demokratje) in eventuelno 5. SLS, ako se ne posreči zlečiti spor med Gosarjevci in konservativno klerikalno strujo...«⁵¹

Isti časopis poroča 20. oktobra: »Peričeva zveza s komunisti in katoliškimi boljševiki. Kakor smo že poročali, je sklenjen pakt za občinske volitve med Peričevo socialnodemokratsko skupino, komunisti in dr. Gosarjevimi katoliškimi boljševiki. Nosilec te liste je dr. Ljudevit Perič, na drugem mestu fungira urednik pokojnega Novega časa Fran Kremžar in, na tretjem vodja komunistov dr. Milan Lemež. Na listi Stranke delovnega ljudstva se nahajajo poleg komunistov in Peričevih socialnih demokratov izključno samo pripadniki Gosarjeve struje. Voditelj klerikalne delegacije v bivšem občinskem

⁵⁰ Dnevnik škofa Antona B. Jegliča 18. novembra 1924. Prepis originala v arhivu CK ZKS v Ljubljani.

⁵¹ Slovenski narod, 18. oktobra 1922.

svetu Ogrin seveda ni na listi. Ko so se te dni klerikalni zaupniki razgovarjali o tej listi, je izjavil eden izmed zaupnikov SLS, da za to listo ne more glasovati »noben pošten človek«. ⁵²

Ta poročila kažejo, kako klerikalci niso bili navdušeni nad povezavo s komunisti, toda privolili so vanjo zato, da so pomirili svoje delavske privrženca in zato, ker so upali s takim volilnim blokom kljubovati liberalcem v njihovi trdnjavi Ljubljani.

Zapisnik sporazuma ⁵³ o tem, da se bodo držali komunalnega programa, so poleg komunistov in Peričevih socialistov podpisali samo krščanski socialisti in nihče od klerikalnega vodstva SLS. Poleg teh treh političnih taborov, ki so premogli lastno organizacijo in določeno število volivcev, pa so listino sporazuma zveze delovnega ljudstva podprli tudi Prepeluhovi somišljeniki, ki niso imeli političnih organizacij in so s tem pokazali svoje odobravanje in podporo zvezi. ⁵⁴ Zapisnik je bil podpisan 26. oktobra v srebrni dvorani hotela Union.

Dne 27. oktobra 1922 je bilo v unionski dvorani veliko zborovanje Zveze delovnega ljudstva, na katerem so govorili predstavniki vseh treh združenih političnih skupin. Sprejet je bil komunalni program Zveze delovnega ljudstva in kandidatna lista za občinske volitve. ⁵⁵ V naslednjih dneh so časopisi vseh udeležencev povezave polni poročil o Zvezi delovnega ljudstva, njenem poslanstvu, pomenu in njeni moči.

Časopisi nasprotnikov začenjajo Zvezo delovnega ljudstva takoj po njeni ustanovitvi ostro napadati, iz teh napadov se najlepše vidijo tedanja politična stališča slovenskih političnih strank. Ti časopisi, zavedajoč se velike številčne moči Zveze delovnega ljudstva, se začenjajo tolažiti, da ta zveza, ki je povsem nekaj novega, v kateri so se klerikalni Slovenci povezali z neklerikalnimi, ne bo držala. Tako na primer piše Slovenski narod 15. novembra 1922, da komunisti niso nič zadovoljni z alianso, ki so jo sklenili njihovi voditelji z Brejčevno in Gosarjevo stranko, kajti večina njih se še dobro spominja na dogodke na Zaloški cesti, kjer je dr. Brejc v sporazumu z dr. Gosarjem ukazal streljati na delavske množice, da je med komunisti nastala močna struja, ki namerava bojkotirati volitve. ⁵⁶ In potem poroča časopis o nezadovoljstvu z ZDL tudi v SLS, da odlični privrženca očitajo vodstvu SLS nič manj kot izdajstvo, ker se je dalo ustrahovati gosarjevemu zgolj iz lagodnosti. Za zvezo s komunisti se ogreva samo del mlajše duhovščine, medtem ko se starejša duhovščina pod nobenim pogojem noče eksponirati za boljševisko stvar, da je škof Jeglič nasproten, da bi se duhovniki udeležili agitacije za komunistično-boljševiško socialistično koalicijo. ⁵⁷

Zelo zanimivo je pisal Naprej, glasilo Bernotove Socialistične stranke Jugoslavije. Skušal se je pokazati kot edini resnični zastopnik marksistične politike. Dajal je nauke o marksistično-socialistični politični taktiki in očital komunistom, zaradi njihove povezave v Zvezo delovnega ljudstva, razredno izdajstvo. V uvodniku Demagogija je pisal Naprej 11. novembra 1922 med

⁵² Slovenski narod, 20. oktobra 1922.

⁵³ V intervjuju avtorju 13. marca 1968 je dr. Ivan Stanovnik povedal, da je bila takšna lista podpisana in da je ohranjena v njegovem arhivu.

⁵⁴ Intervju avtorja z dr. M. Lemežem v Ljubljani 20. oktobra 1970.

⁵⁵ Slovenec, 28. oktobra 1922.

⁵⁶ Slovenski narod, 15. novembra 1922.

⁵⁷ prav tam.

drugim: »Ubogi idealisti v komunističnih vrstah, kam ste zavozili? Pred letom dni so bili komunisti proti parlamentu in zoper kompromise. Na Češkem npr. so komunisti v boju proti vsem meščanskim strankam, tudi proti socialistom, ker so stopili v koalicijsko vlado; na Ruskem so proti parlamentu (vladajo z diktaturo), v Nemčiji so proti levim socialistom, ker so se z večinskimi socialisti združili. Pri nas so komunisti, to se pravi neodvisni, proti oficijelni socialistični stranki, ker ta odklanja kompromise z buržoazijo in ker program socialističnega učitelja Karla Marxa dosledno izvaja. Ali ni to ironija par komunističnih voditeljev, da morajo priti na stolčke za vsako ceno, čeprav z združitvijo s klerikalci in s skrahiranimi »social-patrioti« okrog bolniške blagajne? Kje so tukaj načela? Kje marksistični program? Kje razredna zavednost? In kaka enotna fronta je to, ki jo vi predstavljate?

Po mojem mnenju je to enotna fronta par samodržcev, ki nimajo pred seboj cilja osvoboditi proletariata, temveč le rešiti samega sebe — kajti s kompromisi s klerikalci in izključenimi socialpatrioti delavskega vprašanja ne bodo rešili. Tako nas Marx ni učil in najbrž tudi Lenin in Trocki ne...⁵⁸

Akterji Zveze delovnega ljudstva so se branili proti takšnim napadom in razlagali svoja stališča v svojem časopisju, tako v Slovincu, Zarji in Delavskih novicah in v govorih na predvolilnih shodih. Tega pisanja je precej, omenimo naj za ilustracijo le članek, ki so ga prinesle Delavske novice 9. novembra 1922, sicer kot odgovor na nekatere napade na Zvezo delovnega ljudstva iz vrst komunističnih somišljenikov, ki se s tako povezavo niso strinjali. Ta članek jasno razlaga vzroke povezave in njene cilje ter poudarja, da je Zveza delovnega ljudstva nastala kot izraz vsesplošne želje razredno zavednega proletariata po enotni delavski fronti. Zavedni proletariata si ne zatiska oči pred dejstvom, da je velik del organiziranega in neorganiziranega proletariata delovnega ljudstva, delavcev in nameščencev pod vplivom utopistov, krščanskih socialistov in pod idejnim vplivom reformistov, socialne demokracije. Toda tudi ti so del delavskega razreda in ravno tako izkoriščani, kot razredno zavedni proletariata in v danem primeru ravno tako politično pritisnjeni in potlačeni. Velik da je razloček med delovnim ljudstvom in med desnimi elementi v SLS, ki so v glavnem predstavniki združnega kapitala — torej višje socialne forme, ki so odgovorni za Zaloško cesto, dogodek, ki ga obsoja poleg razredno zavednega proletariata tudi krščanskosocialistični, kakor tudi ogromna večina poštenih privrženecv SLS. Ako je torej krščanskosocialistični in socialnodemokratski proletariata privolil v enotno fronto na podlagi minimalnega komunalnega programa, ki ni reformističen niti krščanskosocialistično utopičen, bi napravil razredno zavedni proletariata izdajstvo nad stvarnimi interesi proletarskega razreda v Ljubljani, če bi odbil enotno fronto v tako težkem času kapitalističnega belega terorja.⁵⁹

V podobnem smislu, da jim je pred očmi interes delovnih ljudi, ki se najlažje brani v skupni fronti, sta pisala tudi Slovenec in Zarja.

Na predvečer občinskih volitev je bil 2. decembra 1922 v hotelu Union v Ljubljani manifestacijski shod Zveze delovnega ljudstva. Tako velikega volilnega shoda dvorana še nikoli ni videla. Ob navdušenem odobravanju obiskovalcev so govorili govorniki vseh treh združenih skupin.⁶⁰

⁵⁸ Naprej, 11. novembra 1922.

⁵⁹ Delavske novice, 9. novembra 1922.

⁶⁰ Slovenec, 3. decembra 1922.

Ker stališča komunistov in socialistov Zarjanov do ZDL že poznamo, omenimo s tega zborovanja le govor predstavnika krščanskih socialistov Franceta Terseglava, ki ga lahko štejemo za uradno stališče le-teh do zveze. Terseglav je dejal med drugim: »... V listih beremo, da se ljudje ogorčujejo, ker so se združili takozvani klerikalci, socialisti in komunisti. To ogorčenje je narejeno, hinavsko in neodkritosrčno. Ako pravijo, da bo trpela vera radi te zveze, potem rečem, da imamo vsi to vero, da je treba imeti srce za ubogo delovno ljudstvo. Mi stojimo na stališču krščanske pravičnosti, ki je na vsem svetu samo ena. Mi smo prepričani, da se ljudstvo, če je edino, ne bo pustilo cepiti v boju za svoje pravice. Kar se tiče Boga, vere in krsta, mislim, da komunisti na magistratu ne bodo odpravili sv. krsta. Na magistratu se ne bo reševalo o božjih rečeh, to bodo reševali v cerkvah. Tam bodo govorili o tem, da si tudi siromašni sloji morajo priboriti boljšo bodočnost. Če sodrugi komunisti nimajo nobene druge vere, kakor te, da je treba ljubezni do bližnjega, potem lahko gremo skupaj. V tej Zvezi delovnega ljudstva izpolnjujemo testament dveh naših najboljših mož dr. Kreka in dr. Dermote. Kar nas je stare garde, vemo, da sta dr. Krek in dr. Dermota rekla že pred 20 leti, da spada vse, kar od poštenega dela živi skupaj! Mi vemo, da so prepire radi vere, plemenskih vprašanj itd. zanesli med nas gospodje zato, da so delavsko ljudstvo razdružili...«⁶¹

IV

Za dan volitev 3. december 1922 so se vse stranke mrzlično pripravljale, hotele so na volitvah doseči potrditev za svojo politiko. Vlada je pričakovala, da bodo zmagali demokrati, ki so sedeli v njej. Toda slovenski demokratje JDS so se nekaj pred volitvami razcepili v dva dela, v mladine z dr. Žerjavom in dr. Kramerjem in starine z dr. Ravniharjem in dr. Trillerjem na čelu in se na smrt sprli. Slednji so se za občinske volitve zvezali z narodnimi socialisti v blok, imenovan Jugoslovanska zajednica in ostro napadali mladine, kot centraliste, ki podpirajo osvražena Pribičevića, ki je proti narodnemu sporazumu.

Zveza delovnega ljudstva tako ni imela pravega nasprotnika; to bi lahko bili združeni liberalci povezani z narodnimi socialisti. Bernot ni pomenil ničesar. Zveza delovnega ljudstva je delovala odlično, volit je prišla tudi ljubljanska duhovščina in liberalci so potem kričali, da so duhovniki volili komuniste.

Izid volitev 3. decembra 1922 je bil takle: Zveza delovnega ljudstva je dobila 3952 glasov in s tem 35 odborniških mest, Jugoslovanska zajednica 2917 glasov in 8 odbornikov, mlada JDS 1822 glasov in 5 odbornikov in Bernotovi socialisti 295 glasov in 1 odbornika.⁶²

Vlada je potem dolgo časa zavlačevala s sklicanjem občinskega sveta, ki naj bi izvolil župana. Zato je Zveza delovnega ljudstva organizirala 14. januarja v Unionu protestni shod in sprejela protestno resolucijo proti takšni vladni politiki.⁶³

Na izredni seji občinskega sveta je bil februarja 1923 izvoljen za župana kandidat Zveze delovnega ljudstva socialist dr. Ljudevit Perič.

⁶¹ Slovenec, 3. decembra 1922.

⁶² Slovenec, 4. decembra 1922.

⁶³ Slovenec, 16. januarja 1923.

Sedaj, ko je bila Zveza delovnega ljudstva na oblasti v mestnem svetu, moramo pogledati, kaj je dejanskega naredila za delovno ljudstvo, kaj je od komunalnega programa uresničila. To njeno delovanje bi se moralo videti iz zapisnika sej mestnega sveta; toda ta zapisnik nam žal ne pove veliko. Seje so bile razmeroma redke in iz zapisnika je moč videti, da so obravnavali pretežno posamezne komunalne probleme, kot je vprašanje ureditve ulic, razsvetljave, mestne klavnice itd.

Iz fragmentarnega zapisnika je moč povzeti, da je Zveza delovnega ljudstva speljala tudi nekaj popolnoma naprednih socialnih ukrepov. Tako sta občinska svetovalca Osterc in dr. Lemež na seji občinskega sveta 26. aprila 1923 predlagala resolucijo, naj za odpravo ali vsaj za zmanjšanje brezposelnosti stavbinskega delavstva občinski svet najde potrebna finančna sredstva, s katerimi se pospeši pričetek gradnje javnih občinskih stavb. Resolucija je bila sprejeta.⁶⁴

Na seji 1. maja je finančni odsek predlagal reorganizacijo plač oziroma mezd mestnih uslužbencev in delavcev. Sestavil je celoten elaborat, s katerim bi se plače znatno zboljšale. Predlog se zavzema za striktno izvajanje 48-urnega delovnega tedna, v slučaju, če delo stoji ne po delavčevi krivdi, ima delavec pravico do plače za izgubljene ure; regulira tudi višino otroških doklad in priznava delavske zaupnike, izvoljene na podlagi zakona o zaščiti delavstva. Proti temu predlogu so nastopili odborniki JDS, toda predlog je bil sprejet z glasovi Zveze delovnega ljudstva.⁶⁵

Dr. Lemež se spominja, da je občinski odbor v času Zveze delovnega ljudstva sprejel precej socialnih ukrepov: dodelil je npr. otrokom žrtev na Zaloški cesti otroški dodatek v ravno takšni višini kot so ga imeli otroci državnih uslužbencev.⁶⁶

Vse konkretno delovanje Zveze delovnega ljudstva v občinskem svetu med njenim enoletnim obstojem je tu le kratko opisano, toliko da zadošča za razumevanje problematike. Natančnejše podobe njenega delovanja nismo mogli narediti, ker žal o tem ni ohranjene skoraj nobene dokumentacije.

Poglejmo še, kje so bili vzroki, da delovanje Zveze delovnega ljudstva ni bilo morda bolj uspešno in da je razpadla.

Ko je Zveza delovnega ljudstva doživela uspeh, so nekateri njeni protagonisti rahlo računali, da lahko postane vzorec in osnova nekega močnejšega povezovanja vseh treh združenih političnih skupin, ki naj temu sledi. Samo tako so lahko tudi upali, da bo Zveza delovnega ljudstva v ljubljanskem občinskem svetu uspešna.⁶⁷

Toda zgodilo se je drugače, vse tri politične skupine: komunisti, Zarjani in krščanski socialisti, ki so se sporazumeli za Zvezo delovnega ljudstva za ljubljansko občino, se po končanih volitvah in osvojitvi občinskega sveta niso dalje združevali, amapak lahko rečemo, da so se kot politične organizacije zunaj ljubljanskega občinskega sveta, v slovenskem političnem življenju začeli že kaj hitro zopet razhajati. Kje so bili vzroki za to, ni moč odgovoriti na kratko.

⁶⁴ Zapisnik seje občinskega sveta z dne 26. aprila 1923. Mestni arhiv Ljubljane. Cod. III/80, stran 61.

⁶⁵ Zapisnik seje občinskega sveta z dne 11. maja 1923, Mestni arhiv Ljubljane. Cod. III/80, str. 79-84.

⁶⁶ Intervju avtorja z dr. M. Lemežem, 20. oktobra 1970.

⁶⁷ Takšno stališče razodeva pisanje V. Fabjančiča in L. Klemenčiča po njuni izključitvi iz KPJ v njenem obnovljenem listu Delavske novice z 2., 9., 16., 23. in 30. novembra 1923.

Problem je izredno kompleksen. Morda se na tem mestu zadovoljimo z ugotovitvijo, da so bile pač vse tri politične stranke, združene v Zvezi delovnega ljudstva iz trenutne politične potrebe, v tem času še zelo navezane na svojo tradicionalno politično ideologijo, ki ni bila naklonjena taki popolnoma novi in nenavadni povezavi. Takšna povezava, ki je bila izredno široka in obetajoča, ki je dala slutiti bodočnost, je prišla morda malo prehitro, v še nezrele družbenopolitične razmere.

Zveza delovnega ljudstva v ljubljanskem občinskem svetu je tako postala potem nekak otok, kjer so bile politične stranke povezane popolnoma drugače kot povsod drugod po Sloveniji. Če so v vsem slovenskem družbenopolitičnem življenju iste stranke nastopale ena proti drugi, seveda niso mogle v ljubljanski občini, ki je bila sredi dogajanja in vsem na očeh, ne vem kako plodno sodelovati. Tako je bilo delo Zveze delovnega ljudstva manj uspešno, kot bi lahko bilo, seveda pa tudi, če bi bila še tako složna, socializma ne bi mogla vzpostaviti.

Zadnja javna skupna manifestacija Zveze delovnega ljudstva zunaj občinskega mestnega sveta je bila 14. januarja 1923, ko je na shodu v Unionu protestirala proti centralni vladi, ki je zavlačevala sklic nanovo izvoljenega občinskega odbora. Potem so šle poti vseh treh protagonistov Zveze delovnega ljudstva v slovenskem političnem življenju vsaksebi.

Delavske novice so 11. januarja 1923 prinesle poziv, ki so ga podpisali komunistični in socialistični občinski svetniki Zveze delovnega ljudstva in uredništvo Delavskih novic, na konferenco enotne proletarske fronte za 21. januar 1923 v Delavskem domu na Turjaškem trgu. Pišejo, da so na konferenco pozvani bivši delavski narodni poslanci, socialistični in komunistični; zastopniki socialističnih delavskih klubov iz občinskih svetov in zastopniki industrijskih mest in krajev; aktivni člani delavskih izobraževalnih društev; uredništvo Delavskih novic, Zarje, Strokovne borbe, Enakosti, Volksstimme, Delavca, Lesnega delavca; aktivni delavci v strokovnem delavskem gibanju, aktivni delavci na družbenogospodarskem polju delavskega razreda; mariborska okrožna socialistično politična organizacija; aktivni delavci na socialnem polju (delavske zbornice, inšpekcije dela); ljubljanska socialistična politična organizacija; zastopniki narodnosocialističnega in krščanskosocialnega pokreta, ki so za enotno fronto in za razkol z meščanskimi strankami.⁶⁸

Krščanski socialisti so vabilo zavrnili in v pismu uredništvu Delavskih novic razložili, zakaj se ne morejo udeležiti takšne konference: »Razlike v kulturnem naziranju bodo med delavstvom, kakor med vsemi drugimi sloji trajno ostale. Zato mora snovanje enotne politične organizacije vsega delovnega ljudstva, pri kateri igrajo tudi kulturna vprašanja nujno važno vlogo, imeti za posledico ali mrtvorjeno tvorbo, ki mora v najkrajšem času razpasti, ali pa predpostavljati, da se nekatere skupine popolnoma odrečejo svojemu kulturnemu in glavnim točkam političnega programa. To pa nam je iz nravnih razlogov popolnoma nemogoče.

Enoten nastop vsega delovnega ljudstva je možen edinole v vprašanju gospodarskega in socialnega vprašanja. V tem pogledu smo in bomo tudi vedno zagovarjali enotno fronto ter bodo naši zastopniki v političnem parlamentu,

⁶⁸ Delavske novice, 11. januarja 1923.

kakor doslej, vedno šli z zastopniki delavstva in malega človeka sploh, roko v roki. Z veseljem bi tudi sodelovali pri vsaki akciji, ki bi imela namen dovesti v tem pogledu do večje enotnosti...⁶⁹

Na konferenci 21. januarja 1923 se je potem res ustanovila iz komunistov in Zarjanov nova Socialistična stranka delovnega ljudstva. Sprejet je bil program stranke, ki pravi, da stranka priznava razredni boj in si prizadeva z vsemi legalnimi sredstvi za spremembo kapitalističnega reda v socialistični. Sklenjeno je bilo tudi, da se stranka čimprej sporazume o združitvi z mariborsko okrožno organizacijo SSJ za združitev. Vstop narodnih socialistov je bil zavržen, ker niso temeljili na stališču razrednega boja in ker so v konstituenti glasovali za zakon o zaščiti države.⁷⁰

Težko je reči, zakaj je prišlo do te nenavadne združitve komunistov in socialistov in ustanovitve nove stranke. Vedeti je treba, da so s to združitvijo slovenski komunisti napravili korak, ki ga nista odobraval ideologija in taktika mednarodnega komunističnega gibanja. Ta združitev »revolucionarne« komunistične partije z »oportunistično« socialistično je bila izjemnost v tedanjem evropskem komunističnem gibanju in je naletela na ostro obsodbo komunistov drugod po državi, ki so ravno tedaj ustanovili svojo Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije in tudi že nekaterih komunistov v Sloveniji. Res pa je večina komunističnega proletariata v Sloveniji podpirala politiko Lovra Klemenčiča in odobraval ustanovitev SSDL.⁷¹ Tu je samosvojest slovenskega komunističnega gibanja iz začetka 20. let doživela kulminacijo. Šla je tako daleč po svoje, da je zapustila tla svetovne komunistične ideologije.

Nekak razlog za takšno postopanje vodstva slovenskih komunistov, ki se niso več ozirali na CK KPJ niti na kominterno in njeno taktiko, je bil v tem, da so hoteli v stranki združiti ves slovenski proletariat, tudi krščanske socialiste in jih odtegniti vplivu SLS. Zgraditi so hoteli neko splošno delavsko stranko po vzorcu angleške Labor Party. O tem nam govori izjava Vladislava Fabjančiča v Delavskih novicah potem, ko je bil izključen iz KPJ.⁷²

V istem smislu je pisal tudi Lovro Klemenčič: »... Delavske Novice so s programom občinske enotne fronte postavile takozvane krščanske socialiste pred dilemo: ali se pridružijo razredno zavednemu proletariatu ali pa jasno pokažejo, da jim je več za enotnost meščanske SLS kot za delavsko solidarnost in da torej nimajo pravice šopiriti se z imenom ‚socialisti‘. Oni so podpisali naš program. Mi v iskrenost njihovega podpisa nismo nikoli verjeli, hoteli pa smo jih z doslednim izvajanjem programa prisiliti, da pokažejo svojo barvo. Ko privesek meščanske stranke so se oni razkrinkali že s svojim znanim pismom Kongresu enotne fronte (ta kongres 21. januarja 1923 je ustanovil Socialistično stranko delovnega ljudstva — op. J. P.). *S pravilno taktiko v občini pa bi jih bili prignali tako daleč, da bi se odcepili od SLS* (podčrtano v originalu — op. J. P.) ali pa bi se enkrat za vselej pokazali, da so meščanski agentje med delavstvom. Toda klerikalci so imeli to pot srečo: prišla je Lemeževa NDSJ in jih odrešila iz zagate...«⁷³

⁶⁹ Pravica, 1. februarja 1923.

⁷⁰ Delavske novice, 25. januarja 1923.

⁷¹ Razvidno iz pisanja Delavskih novic in spominov Jake Zorge, ki je povedal, da se je moral na konferenci 15. aprila 1923, ko so rušili Klemenčiča, enostavno poslužiti nedemokratskega ukrepa, Lovru Klemenčiču enostavno vzeti besedo, ker bi drugače delegati glasovali za njegovo resolucijo. — Podatek Dušana Kermavnerja avtorju oktobra 1970 v Ljubljani.

⁷² T. Fabjančič, Kako so ubili delavsko enotno fronto. Delavske pravice 30. novembra 1923.

⁷³ Lovro Klemenčič, Ljubljanske občinske volitve. Delavske novice, 23. novembra 1923.

Milan Lemež pa je dejal o tem, potem ko se je vrnil na ortodoksno linijo, v svojem že omenjenem govoru tole: »Socialistična stranka delovnega ljudstva se je porodila kot logična posledica nastopa pri občinskih volitvah in ustvarila med delavstvom strašno zmešnjavo. Poleg tega je povzročil nastop ZDL, da so se uredile v delavstvu oportunistične tendence...«⁷⁴

Socialistična stranka delovnega ljudstva je šla marca 1923 na državne volitve v koaliciji z mariborskimi socialisti. S samostojno listo pa je nastopila pri teh volitvah za ljubljansko mestno volilno okrožje in ni hotela za te volitve nastopati več v Zvezi delovnega ljudstva. Klerikalci so na svojem predvolilnem zboru grenko pripomnili, da niso krivi, da Zveza delovnega ljudstva ne nastopa skupaj.⁷⁵ Na teh volitvah je Socialistična stranka delovnega ljudstva v Ljubljani dobila samo 1886 glasov in bila šele tretja stranka. Več so dobili klerikalci — sami na svojo listo 2400 glasov, in zopet združeni demokratje 3500, ki so tako zmagali.⁷⁶

Kljub takšnemu obžalovanju, ki so ga izrekli krščanski socialisti, da za državne volitve Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani ne nastopa več skupaj, oni niso mislili na neko tesnejše povezovanje z drugimi delavskimi strankami v nekakšno Labor Party in z razcepom od SLS, bili so nanjo še pretesno vezani in v njihovih vrstah še ni vladal radikalni duh iz začetka 30. let. Njihov ideolog Andrej Gosar je bil, kot ga je označil njegov prijatelj Miha Moškerc, celo mnogo manj radikalen od Evangelista Kreka.⁷⁷

Stališče krščanskih socialistov do nove stranke je opredelil Gosar s člankom v Pravici, kjer je ponovil vso argumentacijo, ki so jo krščanski socialisti JSZ podali že v pismu Delavskim novicam,⁷⁸ dodal pa je še, da njegova organizacija ne stoji na razrednem stališču, to pa da ne, ker je to dvorezen nož. Razredni boj da usposablja ljudi za brezobziren boj proti kapitalizmu, ne daje pa jim v istem času smisla za pozitivno produktivno delo. Brez tega pa ne bodo delovni sloji nikdar za trajno dobili v svojo oblast produkcije. Za to, da je precej dokazov, najboljši sta Rusija in Nemčija po prevratu.⁷⁹

Na konferenci slovenskih komunistov 15. aprila sta bila Klemenčič in Fabjančič, najbolj vidna predstavnika politike povezovanja komunističnega proletariata z nekomunističnim, izključena iz komunistične stranke. Drugi somišljeniki takšne politike v slovenskem komunističnem vodstvu so se uklonili mednarodni komunistični disciplini in sprejeli kritiko za svojo dotedanja politiko.⁸⁰ Socialistična stranka delovnega ljudstva je bila likvidirana in v slovenskem komunističnem gibanju znova ustoličena ortodoksna komunistična linija,⁸¹ ki ni bila naklonjena nikakršnemu zблиževanju z nekomunističnim proletariatom. Obsojena je bila tudi povezava komunistov v Zvezo delovnega ljudstva v ljubljanskem občinskem svetu.

⁷⁴ Glas svobode, 6. decembra 1923.

⁷⁵ Slovenec, 18. marca 1923.

⁷⁶ Slovenec, 19. marca 1923.

⁷⁷ Pravica, 12. aprila 1923.

⁷⁸ Glej stran 38, ali opombo 69.

⁷⁹ Pravica, 1. februarja 1923.

⁸⁰ Do spomladi 1923 se je, posrečilo CK KPJ, v katerem je v tem času prevladovala leva Kaclerovičeva frakcija, pridobiti med vodilnimi slovenskimi komunisti toliko simpatizerjev, da so se lahko spustili v obračun s Klemenčičem in Fabjančičem. Na konferenci 15. aprila je bila ostro kritizirana dotedanja politika povezovanja v enotno fronto. Glej poročilo v Glasu svobode, 21. aprila 1923.

⁸¹ Na tej konferenci je bila izglasovana takojšnja vključitev Socialistične stranke delovnega ljudstva v NDSJ in sprejeli njen program in statut. S tem je bilo konec slovenskega organizacijskega partijskega avtonomizma.

Lovro Klemenčič in Vladislav Fabjančič sta potem, ko sta bila izključena iz KPJ, napisala eksekutivi kominterne poročilo o komunistični partiji v SHS, kjer sta pojasnila svojo politiko do notne delavske fronte, povedala, da se je z njo strinjal CK KPJ, dokler ni prevladovala Kaclerović-Pijadina frakcija, opozorila na uspehe, ki jih je politika notne fronte rodila, in apelirala na KI in bratske partije, da vso stvar proučijo.⁸² Na to njuno poročilo kominterna zaradi pritiska Kaclerovićeve frakcije v CK KPJ ni ničesar odgovorila.⁸³

Tako se je zastavljalo samo še vprašanje časa, kdaj bo Zveza delovnega ljudstva v mestnem svetu razpadla. Po 15. aprilu 1923 so komunistični odborniki sestavljali v občinskem svetu samostojen klub Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, ki pa je še vedno sodeloval v Zvezi delovnega ljudstva. Komunisti so samo čakali primeren formalni povod, da bi zapustili to obsojano povezavo. Tak povod so našli v zapletu glede delavskih zaupnikov v mestni elektrarni. Zahtevali so odstop načelnika upravnega odbora elektrarne, pripadnika krščanskosocialističnega kluba. Ker se krščanski socialisti niso strinjali s to zahtevo, so se komunisti odločili na prekinitvev sporazuma z njimi, na konec Zveze delovnega ljudstva. Svoj izstop so obrazložili v pismu krščanskosocialističnemu občinskemu klubu 3. decembra 1923.⁸⁴

S tem je bilo konec ljubljanske Zveze delovnega ljudstva, tega zanimivega poskusa, ki je trajal eno leto in zbudil veliko obravnavo v vseh slovenskih političnih taborih, najbolj pa v marksističnem. Če povzamemo njeno stvarno dejavnost v občinskem svetu, lahko rečemo, da je izvedla nekaj izrazito socialnih ukrepov, kot je izvajanje zakona o zaščiti delavcev, regulacija plač, otroških doklad, gradnja delavskih stanovanj, ki je v času Zveze delovnega ljudstva precej porasla, itd. Kljub temu, da takšnih ukrepov ni bilo mnogo, ker Zveza delovnega ljudstva v mestnem občinskem svetu ni delovala s polno močjo, zaradi vzrokov, ki smo jih navedli, bi njeno dobo vlade na magistratu lahko imenovali socialno in demokratično.

Bolj pomembna kot zaradi konkretne gospodarske in socialne politike pa je Zveza delovnega ljudstva in vsi poskusi združevanja delavskih strank, med njenim obstojem, iz političnega in ideološkega vidika. Ob povezovanju v Zvezi delovnega ljudstva so slovenski komunisti razvili svoj nov koncept o rešitvi narodnega vprašanja. Postavili so se na stališče, da je Jugoslavija možna le kot federacija in da mora reševanje narodnega vprašanja prevzeti v svoje roke proletariat. O tem bomo še spregovorili pozneje.

Drug pomemben uspeh Zveze delovnega ljudstva je bil v tem, da je zrušila do tedaj veljavno tezo, da marksistični proletariat ne sme sodelovati s proletariatom, organiziranim na konfesionalni osnovi. Tako je pisal Andrej Gosar, vodja krščanskih socialistov, ko je v reviji Socialna misel ocenjeval ZDL, da z njihove strani ne more biti utemeljenih pomislov do povezave s komunisti, kajti ti so privolili v čisto določen socialni delovni program, ki se krije tudi s krščanskosocialnimi zahtevami. Ostaja torej samo pomislek, ki ga je ZDL zbudila pri najbolj ortodoksnih privržencih SLS, zlasti pri duhovščini, da je namreč zveza s komunisti sama na sebi nekaj pohujšljivega. Odgovarja,

⁸² Poročilo Komunistična partija v SHS, v ruščini se nahaja (fotokopija) v Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije v Beogradu fond KI 1924, št. 15.

⁸³ Podatek D. Kermavnerja avtorju oktobra 1970, da so tudi njega ob priliki 5. kongresa kominterne ruski člani jugoslovanske komisije v KI vprašali, kaj naj Klemenčiču odgovorijo in da je vztrajal, naj mu kot likvidatorju partije ne odgovarjajo.

⁸⁴ Glas svobode, 6. decembra 1923.

da je moč tak pomislek najlažje zavreči, če se spomnimo, da so se krščanske stranke za izpeljavo določenih gospodarskih in socialnih ciljev nešteto krat vezale in se še vežejo z najbolj svobodomiselnimi meščanskimi strankami in se ob takih prilikah ni nihče oglasil, da bi dokazoval nemoralnost in pohujšljivost take zveze. Pravi, da je danes skupen nastop tudi kulturno nasprotujočih si strank v slučaju, kadar gre predvsem za gospodarske in socialne naloge možen, dovoljen in priporočljiv.⁸⁵ Gosar zaključí s poudarjanjem pozitivne strani te povezave, ko pravi: »Mislim, da se je z njo dal potreben poudarek gospodarskim in socialnim vprašanjem, ki so doslej v našem političnem življenju le vse preveč stala v ozadju ter se smatrala kot nekaj manj važnega, drugovrstnega. Dočim so takozvani pridobitni krogi vedno in povsod imeli pred očmi svoje materialne koristi ter so vsled tega tudi vedno skupno nastopali, so se dali zlasti delavci le prepogosto zavajati od svojega pravega torišča in cilja . . . Dislim, da je v tej solidarnosti delavskih stanov pomen ZDL.«⁸⁶

Ti pogledi so se pokazali sočasno med njenim obstojem, še bolj pa v prihodnosti, ko so se v spremenjenih družbenopolitičnih razmerah, v ljudskofrontovskem obdobju, začeli bolj trajno povezovati komunisti, krščanski socialisti in sploh vsi demokratični elementi na Slovenskem.

VI

Ob vprašanju Zveze delovnega ljudstva so se v komunističnih vrstah v Sloveniji in tudi širše v vsej KPJ razčiščevali pogledi glede dveh temeljnih vprašanj tedanjega komunističnega gibanja, to je vprašanja enotne delavske fronte, in za Jugoslavijo izredno pomembnega narodnega vprašanja. Obedve vprašanji in njihovo razčiščevanje sta bili odločilnega pomena za nadaljnji razvoj KPJ in njene perspektive, da se dokoplje do odločilne vloge pri reševanju najbolj perečih družbenopolitičnih problemov jugoslovanskih narodov. Iz razprav ob ZDL bomo videli, kakšna stališča so takrat vladala in zakaj ter koliko jih je uspelo, če so bila napačna, revidirati.

S politiko povezovanja vsega delavstva v enotni fronti, kakršno je napravilo vodstvo slovenskih komunistov v Zvezo delovnega ljudstva in ki jo je podpiral ves slovenski komunistični proletariat, se ni strinjal vidni slovenski komunist Dragotin Gustinčič, ki pa ni bil član slovenskega partijskega vodstva, ampak je živel v tem času pod Italijo, v Trstu in Idriji. V tržaškem Delu, organu KPJ je 26. oktobra 1922 v članku Na blodnih potih ostro napadel slovensko komunistično vodstvo in njegovo politiko. Članek natančno opredeljuje Gustinčičeve poglede; podaja tudi kratek pregled političnega dogajanja v slovenskem delu KPJ do ustanovitve ZDL. Ker je nanj odgovorilo slovensko komunistično vodstvo, iznašajoč dokazne razloge za svojo politiko, lahko iz obeh člankov natančno preberemo bistvo razhajanja pri pojmovanju delavske enotne fronte med obema stranema. Gustinčič je pisal: »Od spomladi mi sili v roko pero, da bi povedal delavstvu v Sloveniji, da so ga spravili ljudje kakor Klemenčič, Štefanovič, dr. Lemež in Fabjančič na blodna pota. Politični kozli, ki jih ti švigešvage v delavskih vrstah streljajo, izzivajo že dolgo resno kritiko . . .

⁸⁵ Andrej Gosar, Zveza delovnega ljudstva. Socialna misel, št. 11—12, november—december 1922, str. 294—299.

⁸⁶ Prav tam.

Vsa težkoča moje kritike tiči v tem, da ne morem s tistimi argumenti na dan, ki bi takoj razsvetlili napačno pot, po kateri hodi proletariat Slovenije po krivdi svojih nesposobnih zaupnikov.

... Ti strahopetni politikastrski hočejo uvleči razredno zavedni proletariat za ceno svojih mandatov v volilno akcijo, ki ne pomeni za proletariat Slovenije nič manj kakor podrepovanje disidentnim klerikalcem in različnim bogaterskim konsumarjem... Kakor stoje stvari, hočejo v volilni blok z dr. Gosarjevo klerikalno frakcijo, s socialističnimi disidenti (Kocmurjem, Kopačem itd.) ter z nebodijihtraba ekstremnimi avtonomisti Prepeluhovega kalibra.

Če bi šlo samo za Lovra Klemenčiča, dr. Lemeža, Štefanoviča in Fabjančiča, bi nam bilo lahko prav vseeno, kam ti omahljivci silijo... Toda tu gre za zdravo delavsko gibanje proletariata Slovenije, ki ga vsa brezprimerna reakcija novopečene jugoslovanske buržoazije ni mogla streti. Ni moremo tu dopustiti, da ga zamažejo ljudje, ki stoje na čelu tega gibanja samo zato, ker v Sloveniji ni moč iznesti javne in odkrite kritike in pokazati proletariatu v pravi luči zablode, v katere ga vleče ta četvorica. Zatorej proletarci Slovenije pozor! Kdaj in pod kakšnimi pogoji lahko sodeluje revolucionarni proletariat tudi z drugimi reformističnimi in konfesionalnimi delavskimi strankami. Dva slučaja nam dovoljujeta take korake:

1. Kadar ima preiti državna (kapitalistična) oblast izključno v delavske roke. Po nalogu III. internacionale so bili npr. nemški komunisti pripravljene podpirati nemške večinske socialiste (Scheidemanna) in centrušaše ter iti z njimi celo v vlado pod pogojem, da izključijo vse druge kapitalistične stranke

2. Kadar gre za neposredno obrambo konkretnih delavskih pravic (osemurnega delavnika, ohranitev mezd itd.) oziroma za neposredne življenjske zahteve (zvišanje mezd, skrajšanje delovnega časa, boj proti fašistom). V tem slučaju zahtevamo enotno fronto delavstva.

Občinske volitve pa so za naš neznatnega pomena... Mi vemo, da nam take večine danes prav nič ne pomagajo, ker ako nas ne more vlada sama s kako pretvezo pregnati iz magistratov, pa pošilja nad nas plačanih telovajejev... Razredno zavedni proletariat se udeležuje volitev samo, če hoče šteti svoje glasove...

Opozicija, ki se je uveljavila proti temu šarlatanstvu v delavskih vrstah, je na pravi poti (bila je neznatna — skojevci — opomba J. P.). Njena deviza je prava, ali gre razredno zavedni proletariat v Sloveniji samostojno v volilno borbo, ali pa se je sploh ne udeležuje! Za nas niso buržoazni Gosarji, malomeščanski Prepeluhi in podobni kalini nič manj reakcionarni od Tavčarja, Hribarja, Trillerja in drugih kanonikov. — Svojo pravo barvo so pokazali dr. Lemež in njegovi še s svojo avtonomistično organizativno taktiko. To so stare Lemeževe bolezni, na katerih je bil že enkrat umrl na Vukovarju.⁸⁷

Gustinčič je natančno opredelil svoje pojmovanje politike enotne fronte, dejal, da politika, ki jo vodi slovensko komunistično vodstvo z Zvezo delovnega ljudstva ni nikakršna enotna fronta, kakor jo dovoljuje kominternna. Tako ozko sektaško pojmovane enotne fronte je zagovarjala italijanska komunistična levica z Bordigo⁸⁸ in Gustinčič je verjetno iz KPI, katere član je bil od leta 1921, pobral svoja stališča. Razvil je trditev, da so vsi delavski voditelji in stranke (kot krščanski socialisti in socialni demokrati), ki ne stoje na stališču

⁸⁷ Delo, 26. oktobra 1922.

⁸⁸ Paolo Spriano, Storia del Partito comunista italiano, I. del. Torino 1967, str. 178—192.

III. komunistične internacionale, ravno tako reakcionarni kot buržoazija. Očitaj je slovenskim komunističnim voditeljem avtonomistično organizacijsko taktiko, ki je bila že enkrat, v Vukovaru odločno skritizirana in zavrnjena.

Vodstvo slovenskih komunistov je odgovorilo Gustinčiču in njegovim somišljenikom s člankom Na pravi poti 9. novembra 1922 v Delavskih novicah.⁸⁹ »Razredno zavedni proletariat je enodušno odobril taktiko enotne fronte v volilni akciji v ljubljanski občinski svet. Ta enodušnost je najboljši dokaz, da je razredno zavedni proletariat izbral v danih okoliščinah edino pravo pot. Mi ne moremo zatisniti oči pred dejstvom, da je velik del organiziranega in neorganiziranega proletariata, delovnega ljudstva, delavcev in nameščencev v Ljubljani pod vplivom utopistov: krščanskih socialistov (Delavska zveza Jugoslovska strokovna zveza) in pod idejnim vplivom reformistov — socialna demokracija. Toda tudi oni so del proletarskega razreda in so ravno tako izkoriščani, kot razredno zavedni proletariat, a v danem slučaju tudi ravno tako politično pritisnjeni, potlačeni in ponižani. Velik je razloček med delovnim ljudstvom in pa med onimi desnimi elementi v SLS, ki so v glavnem predstavnica združnega kapitala — torej višje socialne forme in srednjega kmeta — ki so odgovorni za Zaloško cesto, dogodke, ki jih obsoja poleg razredno zavednega proletariata tudi krščansko socialistični, kakor tudi ogromna večina poštenih pristašev SLS.

Ako je krščansko socialistični in socialno demokratični proletariat pristal na enotno fronto na podlagi razrednega minimalnega komunalnega programa, ki ni reformističen niti krščansko-socialistično utopičen, bi napravil razredno zavedni proletariat direktno izdajstvo nad konkretnimi interesi proletarskega razreda v Ljubljani, ako bi odbil enotno fronto v slučaju in času:

1. Ko proletariat — delovno ljudstvo vztraja na obrambo osnovnih državljskih pravic udeleževati se v občini na podlagi ustavnih svoboščin, ki jih režim tepta brez ozira in protiustavno, ni protizakonito.

2. Ko delovno ljudstvo Ljubljane manifestira za samoodločbo naroda in ljudstva, ki jo peščica kapitalistično-imperialističnih, reakcionarnih mogotcev tako brezovzorno tepta v nasprotju s človeškimi pravicami, proklamiranimi od vseh revolucionarnih pokretov od francoske revolucije do danes.

3. Ko kapitalisti v strnjeni enotni fronti napadajo najosnovnejše življenjske pravice delovnega ljudstva, pravice združevanja, zborovanja, štrajka.

4. Ko podrepaniki kapitalistov, narodni socialisti ustvarjajo enotno fronto s skrajnimi reakcionarji.

5. Ko stari razbijači delavskega razreda, Bernotovci zaradi vprašanja mandatov razbijajo enotnost proletariata.

6. Ko se gradijo palače za bogataše, a delovno ljudstvo stanuje v vagonih.

7. Ko bankirji poskušajo z uspehom polastiti se milijarde delavskega denarja v zavarovalnicah. V času torej, ko proletarski razred in delovno ljudstvo vztraja enotno, da protestira proti kapitalističnemu nasilju...⁹⁰

Iz teh dveh člankov lahko razvidimo različno pojmovanje enotne fronte, ozko Gustinčičevo in širše, ki ga je zastopalo vodstvo slovenskega dela KPJ. Težko bi se dalo reči, katero stališče je bilo bolj v skladu s komunistično taktiko, če vemo, da med samimi voditelji kominterne ni bilo enotnosti mišljenja glede delavske enotne fronte.

⁸⁹ Ta članek smo v kratkem povzetku že brali na strani 31.

⁹⁰ Delavske novice, 9. novembra 1922.

V najvišjem vodstvu kominterné sta bili leta 1922 glede tega dve struji: 1. levičarska, ki so jo zastopali Zinovjev, predsednik kominterne in voditelji nemške komunistične levece. Ta struja je zagovarjala izrazito ozka stališča in v iluziji pričakovanja evropske proletarske revolucije gradila svojo politiko ekstremnega radikalizma in nepaktiranja s socialno demokracijo. Takšna stališča so zastopali tudi voditelji italijanskih in francoskih komunistov in Zinovjev je kot predsednik kominterne vplival na njen organizacijski aparat, kateremu je načeloval, da se je ta odločal za njegova stališča. Zinovjev je izrazil to svoje stališče v znamenitem stavku »Sovražnik stoji desno«, ta sovražnik je socialna demokracija, medtem ko da na leviči komunisti nimajo nobenega sovražnika. 2. Nasprotno pa se je Lenin zelo zavzemal za politiko enotne fronte, za sodelovanje komunistov s socialnodemokratsko usmerjenimi delavci, ki da bodo ob pravilni komunistični notnofrontovski politiki spregledali »oportunistično politiko« voditeljev socialne demokracije. Zaradi takšnega Leninovega stališča je III. kongres KI sprejel politiko enotne fronte, kot komunistično taktiko v danem obdobju. Za to politiko se je najbolj zavzemalo desno krilo KP Nemčije s Klaro Zetkin in dokler je v KI deloval Lenin, je krotil nasprotnike te taktike.⁹¹

Različno gledane na enotno fronto med levico in desnico komunistične internacionale je postalo popolnoma očitno na V. kongresu KI leta 1924, kjer je Zinovjev vsilil svojo levičarsko smer. Tu sta Zinovjev in Buharin tudi formulirala svoji stališči. »Zinovjev je zastopal stališče, in to je bilo bistvo nove linije, da je edina resnična delavska vlada diktatura proletariata in da je vsakršna druga udeležba komunistov v vladi nedopustna.«⁹² Medtem pa je Buharin preciziral previdno divergentno stališče: Najvažnejše, odločilno, za to po čem lahko presojamo neko stranko ne leži v definiciji delavske vlade, ampak v tem, če ta stranka poganja stvar naprej, ali če neko etapo, ki je teoretično možna, fiksira, in ne razvija stvari naprej.⁹³

Takšno odklanjanje enotne fronte je prevladovalo tudi v CK KPJ v Beogradu konec leta 1922. Srbski komunisti niso imeli v Srbiji nobenega smisla in potrebe za povezovanje s socialnimi demokrati, kajti slednji so bili zelo šibki in njihovi sindikati GRS niso predstavljali večjega števila delavstva. Srbski komunisti so bili s svojimi socialisti na smrt sprti zaradi sindikalnega komunističnega premoženja, ki je bilo z Obznano zapljenjeno in potem predano socialistom. Res pa tudi voditelj socialistov Živko Topalović ni bil za nikakršno enotno fronto, ker se je bal, da bi utonil v številčno močnejšem komunističnem gibanju.⁹⁴

Tačas sta obstajali v CK KPJ dve frakciji leva in desna, ki sta bili med sabo v velikem sporu. Obe sta si prizadevali za naklonjenost in podporo kominterne in obe sta skušali pokazati nasprotno frakcijo kot skupino, ki je skrenila s kominternske linije. Ves problem frakcijskih bojev in stališča posameznih frakcij v KPJ v 20. letih še zdaleč ni historično dovolj kritično obdelan, da bi se lahko naslonili na knjige, ki obravnavajo ta problem.⁹⁵

⁹¹ A. G. Löwy, Die Weltgeschichte ist des Weltgericht, Europa Verlag, Zürich Frankfurt, Wien 1969, str. 163—192.

⁹² A. G. Löwy, Die Weltgeschichte ist das Weltgericht, stran 232.

⁹³ Protokoll des 5. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale, Hamburg 1925, stran 275, navedeno po A. G. Löwyju, Die Weltgeschichte ist das Weltgericht, stran 232.

⁹⁴ Dušan Kermavner, O komunistih in socialistih v dvajsetih letih. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, letnik VIII—IX, Ljubljana 1968—1969, št. 1—2, str. 269—270.

⁹⁵ Npr. Pregled zgodovine Zveze komunistov Jugoslavije. Beograd 1963, 449 strani.

Morda nam o obeh frakcijah o njunih stališčih in razlikah podaja najbolj ilustrativno podobo pismo Moše Pijadeja, privrženca leve frakcije v pismu eksekutivi kominterne konec leta 1922, kjer pravi skoraj dobesedno naslednje: Leva frakcija je v vsem sledila liniji kominterne, bila je za skrajno radikalen boj z buržoazijo na vseh ravneh, bila je za partijo novega tipa, za kadrovske partijo, ki naj v razmerah režima zakona o zaščiti države izgrajuje svojo ilegalno organizacijo. Sima Marković pa je kot voditelj desne frakcije ravnal bolj po svoji glavi. Jemal je kominterno le kot formo združevanja revolucionarnih proletarskih strank, ne pa kot neko idejno vsebinsko žarišče in centralo. Skušal je politično taktiko prilagajati jugoslovanskim razmeram, toda podcenjeval je moč buržoazije in je mislil, da jo je moč zrušiti samo s političnim bojem, z agitacijo in volitvami. Bil je za legalno partijsko delo, češ da je le z njim mogoče obdržati stik z delavskimi množicami. Kljub temu pa je dolgo zaradi osebnega ugleda in revolucionarne frazeologije užival v kominterni popolno zaupanje.⁹⁶

Slovensko komunistično vodstvo je bilo v sredi leta 1922 povezano s predstavniki frakcije Sime Markovića na Dunaju. Sima Marković je celo odobril Klemenčiču njegov komunalni program konec septembra 1922 v Ljubljani.⁹⁷ Ob tej priliki je bil aretiran in obsojen na dve leti zapora. Po tem se je levi frakciji posrečilo, da je prevladala v CK KPJ.

Ta leva frakcija si je začela prizadevati, da bi v Sloveniji zrušila vodilno komunistično garnituro, ki je bila naklonjena Simi Markoviću. Porabila je Klemenčičevo politiko povezovanja s krščanskimi socialisti in socialnimi demokrati v Zvezi delovnega ljudstva, da ga je v svojih časopisih Radniku in Borbi začela ostro napadati, češ da napačno tolmači politiko enotne fronte in da je skrenil s komunistične linije. Beograjsko partijsko vodstvo je našlo na Slovenskem oporo za svoje stališče le pri Dragotinu Gustinčiču in pri vodstvu SKOJ. Očitati so slovenskemu komunističnemu vodstvu avtonomizem v organizacijskem in narodnem vprašanju in ga dolžili separatizma.⁹⁸

Poglejmo si torej ta dva očitka. Prvi in najodločnejši poskusi doseči nekakšno federativno ureditev Komunistične partije Jugoslavije so bili s strani slovenskih delegatov podani že v Vukovaru;⁹⁹ toda tu jih je pomagal zatreti ravno Lovro Klemenčič, ki se je bil povezal s Simo Markovićem. Pod vplivom nekaterih slovenskih komunistov, ki so izšli iz slovenske socialne demokracije in pod vplivom družbenopolitičnega razvoja v Sloveniji in Jugoslaviji po vidovdanski ustavi, se je, kot kaže, tudi Lovro Klemenčič začel nagibati k misli o federativni ureditvi KPJ. Nekaj takega lahko zasledimo v zahtevah konference komunistov v Ljubljani 1. in 2. marca 1923, kjer zahtevajo, »da se organizirajo štirje pokrajinski komiteji KPJ po 3 člane v Ljubljani, Zagrebu, Sarajevu in Beogradu«.¹⁰⁰

⁹⁶ Pismo Moše Pijadeja, Eksekutivi kominterne, fotokopija v Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije, Beograd, fond KI 1922, št. 36.

⁹⁷ Glej opombo 34.

⁹⁸ Lovro Klemenčič, poročilo kominterni z naslovom Komunistična partija u SHS (fotokopija) v Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije, fond KI 1924, št. 15.

⁹⁹ France Klopčič Velika razmejitev, str. 126–137.

¹⁰⁰ Zahteve te konference so priložene Klemenčičevemu poročilu Komunistična partija v SHS in je (fotokopije) v Arhivu radničkog pokreta Jugoslavije, fond KI 1924, št. 15. Sporen pri tem je le datum konference, ki ga je napisal Klemenčič sam, namreč 1. in 2. marca 1924. Menim, da se je Klemenčič sam zmotil, ko je pisal 1924 poročilo za kominterno, kajti takšne konference na kateri so zadolžili sekretarja Klemenčiča, da poroča KI, v Ljubljani, ni moglo biti 1924, ker je bil že izključen.

Da so se slovenski komunisti potegovali za organizacijsko avtonomijo v okviru KPJ, ni tako nenavadno in nerazumljivo. Predvojne marksistične socialnodemokratske stranke v večnacionalnih državah so bile urejene na federativen način, oziroma je bila za vsak narod samostojna socialnodemokratska stranka. Komunistična doktrina je pač uvedla načelo, kakršnega je speljala boljševiska stranka v Rusiji, za eno državo ena centralistična revolucionarna stranka, pa četudi je ta država večnacionalna. Tako načelo je bilo vzpostavljeno v razmerah, ko so pričakovali evropsko proletarsko revolucijo in bi bilo za njeno izvedbo potrebno imeti osredotočeno vso revolucionarno subjektivno silo. Seveda pa bi se dalo o takšnem načelu še razpravljati, koliko je bilo upravičeno, koliko ni bilo le izraz podcenjevanja narodnega vprašanja v marksistični revolucionarni teoriji, ki ga tudi Leninovo pravilno stališče do samoodločbe naroda ni moglo v praksi izvesti do kraja na vseh ravneh. Če je revolucionarna marksistična doktrina iskreno privolila v načelo absolutne samoodločbe vsakega naroda, bi mu morala zagotoviti tudi pravico do samostojne neodvisne revolucionarne stranke, ki naj pri vprašanju samoodločbe, kakor pri vseh bistvenih vprašanjih, igra ključno vlogo.

Drugo pa je vprašanje narodnostne avtonomije. Tu moramo reči, da se je ravno slovensko partijsko vodstvo s Klemenčičem prvo v jugoslovanski komunistični partiji začelo zavzemati za razčiščevanje narodnega vprašanja. Delalo je to že zelo zgodaj od leta 1922, ko je v CK KPJ, v obeh frakcijah, prevladovalo še jalovo integralistično stališče o enem jugoslovanskem narodu in da se jugoslovanskega proletariata ne tičejo prepiri med različnimi plemenskimi jugoslovanskimi buržoazijami, kako si bodo razdelile polje za kapitalistično izkoriščanje.¹⁰¹

Zelo jasno stališče glede narodnega vprašanja v KPJ je zavzel Lovro Klemenčič na prvi državni konferenci KPJ julija 1922 na Dunaju. V komisiji za politično situacijo in naloge KPJ je dejal tole: »Teorija narodnog jedinstva SHS i svih lozungi koji proističu iz njega samo je jedna maska imperijalizma-buržoazije, reakcije i belog terora kojim se ono služi, da oduzme Hrvatima, Slovencima i svim narodnim manjinama njihova za vreme prevrata zadobivena prava samoopredeljenja i samouprave a kojima ona opravdava svoj beli teror nad radničkom klasom i narodnim manjinama... Protiv te teorije treba najodlučnije isticati fakat da je razlika izmedju Bugara i Srba jezikovno, religiozno i etnografsko istorijski mnogo manja nego izmedju Srba i Slovenaca, pa ako se smatraju Srbi i Slovenci za jedan narod... više su Bugari i Srbi jedan narod...»

Autonomija je parola reakcionarno religioznih, katoličkih, muslimanskih i pravoslavnih partija. Ona ne može i ne sme, da bude parola KPJ. Suprotno centralizmu mi treba, da ističemo federaciju sviju balkanskih naroda, a suprotno separatističkim teorijama treba raditi na kulturnom jedinstvu S. H. Sl. i B. Naročitu borbu treba voditi protiv monarhija, srpskih, bugarskih, romunske, grške, jer su to ustanove koje najviše uvlače bedem na putu ka federativnom ujedinjenju balkanskih naroda.«¹⁰²

Takšno originalno stališče je vredno vse pozornosti in razodeva veliko Klemenčičevo intelektualno kapaciteto in njegovo samostojno politično presojo in

¹⁰¹ Janko Pleterški, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u teoriji i politici KPJ-KPS. JIC br. 1-2, 1969, str. 36-37.

¹⁰² Zapisnik komisije za političku situaciju i zadatke KPJ od 11. VII. 1922, str. 1. Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, fond KI 1922, št. 16-2.

pozicijo. Z njim se je postavil nasproti stališčem Sime Markovića, s katerim je bil v notranje partijskih zadevah najboljši prijatelj. Stališča Sime Markovića, ki niso priznavala narodnega vprašanja Jugoslaviji, so bila takrat splošno veljavna v KPJ.

Zelo jasen v tem pogledu je bil govor Vladislava Fabjančiča na zborovanju Zveze delovnega ljudstva 27. oktobra 1922: »Kakšno stališče ima razredno zavedni proletariat napram vprašanju avtonomije? On brani in kjer ima moč v praksi, udejestvuje načelo popolne samoodločbe narodov. Kakor je za samoodločbo vseh narodov, tako je tudi za samoodločbo naroda slovenskega, naroda hrvaškega in naroda srbskega. Samoodločba je mnogo širši pojem kot avtonomija. Avtonomija in federacija spadata v okvir samoodločbe. Če večina slovenskega naroda zahteva kot neposredni minimalni cilj avtonomijo ali federacijo, bo razredno zavedni proletariat podpiral boj zanjo, ker to odgovarja njegovim načelom o nacionalnem vprašanju. Proletariat je prvi nasprotnik nacionalnega in gospodarskega imperializma, ki se izraža v centralizmu srbske buržoazije, ki pa škodi tudi samemu srbskemu ljudstvu...«¹⁰³

Vse to jasno kaže, da so vodilni slovenski komunisti že zelo zgodaj, prvi v Komunistični partiji Jugoslavije spoznali bistvo narodnega vprašanja v Jugoslaviji in pokazali pravilno rešitev, v Jugoslaviji kot federaciji suverenih jugoslovanskih narodov. Pri reševanju tega vprašanja pa mora proletariat odigrati aktivno avantgardno vlogo. To slovensko komunistično posebnost je treba posebej poudariti, ker je bila namreč pot KPJ do pravilnega gledanja na narodno vprašanje precej drugačna in daljša. Pa tudi samo dejstvo o tako zgodnjem jasnem stališču slovenskih komunistov je v širši jugoslovanski historiografiji in celo na Slovenskem precej neznano.

BUND DES WERKTÄTIGEN VOLKS IN LJUBLJANA FÜR DIE KOMMUNALWAHLEN IM DEZEMBER 1922

Zusammenfassung

Der Verfasser analysiert das bisher noch nicht behandelte Problem des Bundes, in dem sich Kommunisten, Christlich-Soziale und Socialdemokraten zu einem Wahlblock zusammenschlossen, um die Gemeinde von Ljubljana aus den Händen der Liberalen zu übernehmen. Das Problem wird in seiner ganzen Breite dargestellt, im Rahmen slowenischer gesellschaftlich-politischer Zustände jener Zeit. Der Verfasser geht bei der Analyse dieser ersten Verbindung marxistischer Arbeiter mit konfessionellen katholischen insbesondere von der Fragestellung aus, welche Folgen sie für die Frage einer einheitlichen Arbeiterfront zeitigte. Er kommt zu dem Schluss, dass damalige Führung slowenischer Kommunisten, die diese Verbindung vorschlug und auch ein konkretes Programm für sie verfasste, von slowenischen gesellschaftlich-politischen Zuständen ausging und sich deswegen von damals gültiger internationaler kommunistischer Strategie und Taktik entfernte. Sie wollte mit einer elastischen und offenen Politik Christlich-Soziale aus der katholischen Gewerkschaft JSZ (Jugoslovanska strokovna zveza = Jugoslawischer Gewerkschaftsbund) gewinnen und sie dem Einfluss der klerikalen Slowenischer Volkspartei entziehen. Dieser ideelle Entwurf, der erst viel später in Erfüllung ging, fiel damals in eine noch unreife

¹⁰³ Delavske novice, 2. novembra 1922.

gesellschaftlich-politische Situation, und er erlebte eigentlich vorläufigen Misserfolg. Greifbar Resultate vom Wahlsieg des Bundes des werktätigen Volks (Zveza delovnega ljudstva = ZDL) nützten vor allem der klerikalen Slowenischen Volkspartei (Slovenska ljudska stranka — SLS). Die Führung der slowenischen Kommunisten, die den Bund des werktätigen Volks einging und die sich noch um eine inheitliche Arbeiterpartei bemühte, wurde von den Kommunisten, die der Strategie und der Taktik der Kominterne treu blieben und eine Stütze im damaligen Zentralkomitee der Kommunistischer Partei Jugoslawiens in Belgrad genossen, aus der KPJ ausgeschlossen. Nichtsdestoweniger ist der Bund des werktätigen Volks, geschichtlich betrachtet, ein bedeutendes Ereignis in der Geschichte der Arbeiterbewegung; er beseitigte die bis damals gültige Meinung, dass atheistiche und katholische Slowenen sogar im alltäglichen Leben keine Verbindung zum Erreichen derselben gesellschaftlich-ökonomischen Ziele eingehen könnten; und die neugeborene Meinung wurde zur Grundlage für spätere erfolgreiche Bündnisse dieser Art. Die Abhandlung ist auf Grund einer umfangreichen Dokumentation abgefasst: sie schöpft aus Zeitungen, aus Archiven (u.a. auch neue Dokumente aus dem Fonds der Kommunistischen Internationale im Archiv der Arbeiterbewegung — Arhiv radničkog pokreta — in Belgrad) wie auch aus mündlichen Bezeugungen der Akteure im damaligen Geschehen.

Pavel Dobrila

POVEZOVANJE SLOVENSKE MLADINE V PROTIFAŠISTIČNO FRONTO V LETIH 1936—1941*

Problematika zблиževanja oziroma povezovanja mladine, ne glede na strankarsko in svetovnonazorsko pripadnost v zadnjih letih pred drugo svetovno vojno, je neločljivo povezana s splošnim političnim, gospodarskim in družbenim razvojem v Sloveniji nasploh. Tako nam ga namreč predstavlja tudi naslednja trditev, ki sicer obravnava le študentsko gibanje, bolj ali manj pa jo je možno razširiti na vse mladinsko gibanje le z manjšimi pridržki in razlikami: da pomeni v veliki meri tedanje slovensko politično življenje v malem.¹ V tedanjem razmerju sil tradicionalnih meščanskih strank ter predvsem v delovanju ilegalne KPJ je mladinsko gibanje ne le odsev strankarskih stremljenj, marveč živ organizem ter kazalo problemov in interesov mladine.

Izhodišče tega prikaza je delovanje KPJ oziroma njene mladinske organizacije SKOJ za pridobivanje vpliva na slovensko mladino in ostvaritev njenih zahtev. Tako sta se v luči problema taktike KPJ in SKOJ v Jugoslaviji v zadnjih letih pred vojno mladinsko vprašanje in organizacija njegovega gibanja zastavljala v okviru osnovnih ideoloških vprašanj mednarodnega delavskega gibanja. Ob dilemi, kako to gibanje — v sestavi raznovrstno po značaju in usmerjenosti — kanalizirati in voditi v danih političnih razmerah, ga je vodstvo KPJ in SKOJ začelo obravnavati tudi kot del splošnih prizadevanj kominterne, da zajame vse dele ljudskih množic, ki morejo najti stične točke s KP v boju proti rastoči nevarnosti fašizma in nacizma. Čeprav je zametke te smeri razvoja zaslediti v uvodnikih moskovske Pravde že sredi leta 1932,² namreč ustanovitev enotne fronte komunistov, socialnih demokratov, krščanskih in politično neopredeljenih delavcev prav v nemškem primeru, ko začenja nacionalsocializem svoj končni pohod, se je ljudska fronta kot organizacijska oblika boja proti fašizmu začela širše razraščati šele sredi tridesetih let. Sicer prihaja v Sloveniji v obdobju po uvedbi oktroirane ustave že v letih 1931—33 do sodelovanja svetovnonazorsko in po strankarski pripadnosti različnih mladinskih skupin predvsem v boju za slovenske zahteve, proti diktaturi, kar velja

* Referat na posvetovanju Protifašistično gibanje mladine Jugoslavije 1936—1941, ki je bilo 25. in 26. septembra 1969 v Bihacu.

¹ Slavko Kremenšek, Za enotno in demokratično študentsko fronto. Zbornik razprav in obravnav znanstvenega posvetovanja ob 50. obletnici oktobrske revolucije in ob 30. obletnici ustanovnega kongresa Komunistične partije Slovenije. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1967, stran 213.

² Metod Mikuž Svet med vojnama, str. 145.

v glavnem za študentovsko gibanje na ljubljanski univerzi,³ vendar je močnejši porast tega sodelovanja možno ugotoviti nekaj let pozneje. Večji del zaslug za to gre spoznanju dela tedanjega vodstva KPJ, da je potrebno preiti iz dela v centrih v tujini, na teren — v domovino;⁴ to bi naj izključevalo porajanje protislovij in usmerilo delo partije v osnovanje enotne fronte delavcev in nato širše ljudske fronte. Tako je od leta 1934 možno ugotoviti nove smeri delovanja KPJ in SKOJ, ki so pogojene že od 1931 dalje. Če se je SKOJ med diktaturo eksponiral z abstraktnimi gesli in pozivi na oboroženo vstajo za sovjetsko oblast v za to povsem neprimernem jugoslovanskem političnem položaju, je po njej preokrenil svoj boj v stvarno, realistično izkoriščanje možnosti boja mladine proti zniževanju mezd, proti razpuščanju in fašiziranju mladinskih organizacij itd.

Nove smernice za organizacijo mladinskega gibanja na širši osnovi sta dala IV. državna konferenca SKOJ septembra 1935 (tedaj je bil zaključen proces obnavljanja SKOJ po razbitju med diktaturo) in VI. kongres Komunistične mladinske internacionale (KMI) v Moskvi septembra-oktobra 1935. Vsekakor je njegov pomen enkratni, ker je njegov vpliv na spremembe v domovini neposreden. Pri tem je najbolj upoštevati referat tedanjega sekretarja SKOJ Borisa Kidriča — prav gotovo izhaja iz pogojenosti in posebnosti jugoslovanskih in slovenskih razmer — ki je podrobno načrtoval osnutek, kako začeti usmerjati mladino v boj proti fašizmu. Pri tem si je postavil tri poglobitvene naloge: SKOJ je potrebno iz ozke, maloštevilne organizacije spremeniti v organizacijo, ki se bo uveljavljala v sindikatih in množičnih legalnih organizacijah, se v njih utrdila in jih navznoter izgradila, mladino v njih — boreč se za njene interese — pa pridobila za idejo fronte mlade generacije.⁵ Pri tem mora ustvariti tudi skupno fronto nacionalno zatirane in celotne protifašistične mladine, predvsem pa mora vso to mladino, ki se bojuje, vzgajati v duhu marksizma in leninizma. Tako je osnutek Borisa Kidriča,⁶ zgledujoč se po težah glavnega referata Dimitrova s VII. kongresa kominterne v Moskvi nekaj tednov prej, ustvaril osnove oblikam protifašističnega mladinskega gibanja v Sloveniji, ki ga je vodila KPJ in ki ga je možno slediti vse do začetka vojne. Temelji na željah in stremljenjih novega vodstva KPJ, predvsem Tita, ki si je prizadeval za delo v domovini, neposredno se opirajoče na množice, in si na poti za ta cilj hkrati tudi prizadeval, da bi se mogel iztrgati iz neposredne kontrole kominternskega aparata.⁷ Zato je bila stalna skrb vodstva KPJ, kako bo SKOJ uresničeval duha VI. KMI.⁸ Njegovo prizadevanje se je v jugoslovanskem merilu začinjalo uresničevati, ko je Tito v letu 1937 — do decembra mu je to tudi uspelo — vzpostavil centralno mladinsko komisijo pri CK KPJ na čelu z Ivom-Lolo Ribarjem, katere naloga je bila začeti stvarno uveljaviti osnutek Romiča s VI. kongresa KMI (Boris Kidrič je to ilegalno ime uporabljal med VI. kongresom KMI).

Težnja po novi politični smeri v Sloveniji se je izražala že v delu novega pokrajinskega vodstva obnovljenega SKOJ. Na sestanku, ki je bil junija 1935

³ Slavko Kremenšek, Študentska društva na ljubljanski univerzi (1919—1941) in njihov politični položaj. Tipkopis v Arhivu CK ZKS (dalje navajam Kremenšek, Študentska društva), stran 43.

⁴ Miha Marinko, Zapiski k zgodovini KPS. Komunist, 7. marca 1969.

⁵ Antifašistično mladinsko gibanje. Naši razgledi, 17. oktobra 1959.

⁶ Prav tam.

⁷ Glej opombo 4.

⁸ Pero Damjanović, Tito na čelu partije, stran 53.

v Ljubljani,⁹ so odločili, da se mora SKOJ predvsem utrditi, razširiti in povežati z drugo delovno mladino ter vso napredno mladino pridobivati ne glede na politično prepričanje za boj na podlagi skupnih stališč za mir, demokracijo, kruh in svobodo. V ta namen je KP SKOJ za Slovenijo sklenil začeti izdajati list Mlada pota. Mladino je skušal zbrati na podlagi boja proti fašizmu, za demokratske pravice, za svobodno združevanje v svobodne mladinske organizacije. Prek njega je bila možna legalna zveza med skojevskimi komiteji in simpatizerskimi skupinami; široka kolporterska mreža pa je bila dejansko legalizirana organizacija napredne mladine. Na ta način mu je uspelo vzpostaviti stik in se povezati z delavsko mladino v razrednih sindikatih, krščanskosocialističnih (JSZ) in nacionalističnih sindikatih, pri Gozdovniški ligi slovenskih skavtov, z Akademsko krščansko zajednico mladih ljudi (YMCA) in Zvezo kmečkih fantov in deklet (ZKFD) — organizacijo liberalne stranke za kmečko mladino.¹⁰ List je začel izhajati novembra 1935, junija 1936 pa je zaradi vdora v organizacijo prenehal. Njegov uspeh je bil v tem, da je v kratkem obdobju pol leta zbral in oblikoval nova jedra napredne slovenske mladine. V tem času nekaterih neuspehov levičarjev in komunistov v Sloveniji¹¹ je zabeležil, poleg tega še v obdobju, ki je minilo v znamenju nejasnosti znotraj KPJ in SKOJ (razpust!) ter v njenem odnosu do kominterne, že večje uspehe v delovanju mladinskega gibanja. Pravzaprav je očitno, da je na začetku novega taktiziranja uspeval SKOJ v javnem življenju tam in tedaj, kjer je neposredno držal v rokah pobude za nove akcije, kjer pa je šele skušal prodreti, je naletel na močnejšo protiofenzivo.¹² Prav ob bojih za prevlado v študentskih organizacijah je napovedoval klerikalni tabor, da bo odslej v javnem življenju na univerzi in izven nje prišla v poštev — ob porazih nacionalistov — le katoliška in marksistična fronta.¹³

V tem času se je na mednarodnem prizorišču začel spopad v Španiji; ob njem je prišlo do širše zasnovanih akcij, katerih namen je bil voditi boj za mir proti vojni in fašizmu, zoper fašistične struje in pojave doma. Poletje 1936 je tako minilo v znamenju prizadevanj, da bi v duhu KMI o ustanovitvi enotne fronte mladine vsega sveta organizirali mirovni mladinski kongres v Ženevi.¹⁴ Doma je namen levičarskih študentov naletel na odpor klerikalne, pa tudi nacionalistične mladine; sprva so se oboji sicer udeležili priprav in vstopili v iniciativni odbor za mirovno propagando med Slovenci in izbor delegacije, toda zaradi njihovega izstopa je akcija propadla¹⁵ in noben slovenski delegat ni šel v Ženevo. Veliko važnejša je bila sama mirovna akcija in zborovanja ob tej priliki, ki jih je vodilo študentsko levičarsko društvo Mladi Triglav. Po večjih slovenskih krajih so bili organizirani pripravljalni odbori za mirovni kongres, v katerih so bile zastopane poleg študentov tudi razne druge mladinske organizacije. Posebno v Mariboru so bili ti sestanki in srečanja uspešni; v pripravljalnem odboru za organizacijo mirovnih proslav v Mariboru je bilo

⁹ Spomini Lojzeta Ocepka, Kratek pregled SKOJ. Arhiv CK ZKS.

¹⁰ Glej opombo 5.

¹¹ Prepovedan je bil (pozimi 1936) Akademski glas; poleti 1936 razpuščen Mladi Triglav zaradi svoje levičarske dejavnosti; v Akademski akciji za spopointev univerze pa so na volitvah na občnem zboru maja 1936 zmagali s precejšnjim naskokom pred levičarji-komunisti in nacionalisti klerikalni kandidati.

¹² Prav tam.

¹³ Kremenšek, Studentska društva, stran 92.

¹⁴ Kremenšek, Studentska društva, stran 98.

¹⁵ Prav tam.

zastopanih 25 različnih mladinskih društev in organizacij; same proslave pa se je udeležilo okoli 2000 mladincev.¹⁶ Ta dejavnost Mladega Triglava je bila povod oblastem za razpust društva in njegov naslednik je decembra 1936 postal Slovenski klub z glasilom »1551«; ne glede na njegov sprva radikalno samo slovenski program¹⁷ je postal v naslednjih letih s skupino komunistov znotraj kluba najnaprednejše študentsko društvo, v bistvu oporišče SKOJ. Čeprav je že v začetku nekaj članov kluba zahtevalo, da v interesu kluba, da ga ne bi razpustili kot Mladi Triglav, izločijo maloštevilne člane kluba - skojevce, so simpatizerji predlog zavrnil.¹⁸

Problematika pridobivanja mladine se je najizraziteje pokazala pri študentih. Tu je šlo tudi najtežje z ozirom na režimske organizacije na univerzi, toda vsak uspeh je tudi veliko veljal. Če je mirovno gibanje v letu 1937 stagniralo, pa še ne pomeni, da bi delo na univerzi zamrlo. Nasprotno, po ustanovitvi KPS aprila 1937 je bila partijska konferenca na univerzi, ki je prek ilegalnega glasila Slovenski študent¹⁹ razglasila, da hoče slovenska akademska mladina združitev razkosanega slovenskega naroda, osvoboditev izpod fašističnega jarma, zato se med drugim bori tudi proti fašizmu in ogrožanju slovenskega naroda od strani nemškega in italijanskega imperializma. Tako je v programu spretno povezala prizadevanja za izboljšanje položaja slovenske univerze s splošnim političnim bojem slovenskega naroda za njegovo osvoboditev. Prav v tem je bil njegov poseben pomen.

V času bližajoče se nevarnosti nemškega nacizma, ki je z »anšlusom« prištal na jugoslovanskih mejah, je prišlo do silovitega odgovora slovenske mladine. Prirejati je začela tako imenovane narodnoobrambne akcije - tabore, za katere je našla neposredno spodbudo v delovnih taborih napredne ženske mladine. Prve pobude so prišle iz vrst akademskega društva Dom visokošolk že leta 1936, akcije pa so začele prirejati v letu 1937. Pri tem je šlo za to, da je akademska mladina odšla na deželo in v pomoči pri vsakdanjem delu, v zdravstveni vzgoji otrok in s prosvetljevanjem s knjigo v roki na najbolj primeren način navezala stik z malim človekom. Prvi delovni tabor je bil organiziran leta 1937 v Adlešičih v Beli krajini,²⁰ nato pa vse do leta 1940 v krajih, kjer je živelo revno kmečko prebivalstvo, najbolj potrebno pomoči. Zasedba Avstrije je povzročila, da so začeli prirejati tako imenovane narodnoobrambne tabore. Na njih se je zbirala slovenska mladina in manifestirala svoj patriotizem. Na univerzi sami je prišlo ob tem dogodku do združitve vseh študentskih društev v meddruštvenem študentskem odboru, ki je izdal razglas²¹ s pozivom javnosti, naj sledi mladini. Vendar je že kmalu zaradi ovir, ki so jih delali klerikalni stražarji, odbor razpadel in vsako društvo je delalo samostojno. Tabori, ki so jih nato prirejali, so poleg že omenjene vsebine zadobili značaj narodnoobrambnih akcij med slabo poučenim in nacionalno ogroženim prebivalstvom severovzhodne Slovenije in Kočevske.

¹⁶ Alenka Nedog, Antifašistično in narodnoobrambno gibanje študentov pred vojno. Naši razgledi, 19. julija 1959 (dalje navajam Nedog, Antifašistično in narodnoobrambno gibanje), stran 332.

¹⁷ Miroslav Luštek, Napredna študentska mladina v zadnjih letih pred vojno. Ljubljana v ilegali I (dalje navajam, Luštek, Napredna študentska mladina), stran 168.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Kremenšek, Študentska društva, stran 105.

²⁰ Luštek, Napredna študentska mladina, stran 169.

²¹ Nedog, Antifašistično in narodnoobrambno gibanje, stran 333.

Skojevci so tako bili pobudniki kot soudeleženci teh akcij; povsem v skladu s partijsko politiko ob ustanovitvi KPS in KPH leta 1937 pomenjajo narodnoobrambni tabori ob nevarnosti za Slovence kot narod specifično obliko delovanja in sodelovanja naprednih mladinskih skupin, predvsem pa dokazujejo, da so se zavedali mesta, vloge in pomena nerešenega narodnega vprašanja pri Slovencih.

Prizadevanja po prodoru v organizacije, kjer so klerikalni študenti trdno držali pozicije, so se uspešno razvijala. Demokratična fronta je neprestano rastle, nacionalisti so bili prešibki, da bi mogli resneje ogroziti močnejše klerikalce in komuniste in tako je v Akademski akciji za spolnitev univerze prišlo januarja 1939 do poraza klerikalnih študentov. V Slovenskem klubu so si komunisti po ostrih in prepričevalnih razpravah²² (Boris Kraigher in Boris Ziherl) pridobivali vedno večjo vlogo. In prav Slovenski klub je ob volitvah v odbor Akademске akcije v koaliciji z nacionalisti dobil po treh letih večino nad klerikalci.²³

Docela nova okolnost je nastopila z okupacijo Češke in Moravske marca 1939. Tedaj je prišlo do verjetno edinega zares enotnega nastopa vse študentske mladine. Narodnoobrambno delo je dobilo veliko smiselno priznanje in študentje so se že naslednjega dne po okupaciji Češke in Moravske ob grozeči severni nevarnosti združili v Narodno-akademski blok (NAB). V tem trenutku se je mladina v interesu narodne solidarnosti odrekla vsem medsebojnim trenjem²⁴ ter se lotila številnih akcij; najvažnejša je bila ustanovitev akademske strelske legije, razni tečaji za prvo pomoč itd. Vendar je to dejanje del klerikalnih in del nacionalnih študentov opozorilo na nesporno dejstvo, da namreč prednjači v bloku Slovenski klub in da nikakor ne bodo mogli prevzeti vodstva; zato so že 5. maja 1939 — ob vse večjem opredeljevanju študentov za širši ljudskofrontovski program KP — izstopila klerikalna društva Danica, Klaidivo, Straža in Savica.²⁵ Novembra jim je sledila še ekstremna ljotičevska Edinost.²⁶ Tako so ostali v NAB levičarski Slovenski klub, krščanskosocialistična Zarja in liberalna Jugoslavija.²⁷ Njihovo delo je potekalo v nadaljnjem organiziranju narodnoobrambnih taborov, pritegovanju srednješolske mladine, skavtskih organizacij itd. Rezultat tega pa je bil vedno bolj se krhajoč položaj liberalcev; za disidente v »Jugoslaviji« so klerikalci trdili, da se v njej uspešno širi marksistični vpliv, za Zarjo pa je moč trditi, da so se ji ob tedanji slovenski nacionalni ogroženosti zdela ideološka trenja manj pomembna. Pomembna posledica te ločitve je v tem, da je gibanje začelo dobivati vse bolj protifašistični značaj, saj odslej naprej niso bili več potrebni kompromisi z delom klerikalcev in liberalcev. Porast simpatij med širšimi sloji za KP se kaže ob raznih akcijah kot npr. ob pobiranju podpisov za Društvo prijateljev SZ, za izpuščitev španskih borcev itd. Vse te množične akcije so privedle Slovenski klub v neprijeten položaj posebno aprila 1940 ob odhodu delegatov na mirovni kongres v Beograd.²⁸ To je bila usklajena akcija beograjskih, zagrebških in ljubljanskih protifašističnih študentov. Ob njej je Straža v viharju pozvala

²² Luštek, *Studentsko napredno gibanje*, stran 170.

²³ Kremenšek, *Studentska društva*, stran 124.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Kremenšek, *Studentska društva*, stran 125.

²⁶ Luštek, *Napredna študentska mladina*, stran 175.

²⁷ Nedog, *Antifašistično in narodnoobrambno gibanje*, stran 333.

²⁸ Luštek, *Napredna študentska mladina*, stran 176.

mladino na polarizacijo proti komunistični mladini.²⁹ Klerikalni stražarji niso pričakali delegatov samo s kamni in pretepi, marveč so s pomočjo policije manifestacijo ob odhodu delegatov tudi razbili in ustanovili protikomunistično fronto, v katero je takoj vstopila tudi Edinost in zborišča. Sledile so aretacije delegatov, dokler ni rektorat na pritisk policije oktobra 1940 zagrozil z razpustom Slovenskega kluba, kolikor ne bodo iz njega pometali vseh komunistov.³⁰ Kmalu zatem so vodstvo Slovenskega kluba pozaprlji zaradi kritike jugoslovanske zunanje politike, še prej, septembra 1940, pa razpustili tudi društvo naprednih študentk Dom visokošolk.

Kljub vsem grožnjam se je delo Slovenskega kluba nadaljevalo v manifestiranju prijateljstva do SZ, dokler ni prišlo do pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu. Slovenski klub je tedaj organiziral skupaj s srednješolsko mladino demonstracije. Dne 26. marca 1941 so se Slovenski klub, Zarja in levo krilo Jugoslavije sporazumeli za demonstracije, ki so se naslednjega dne ob novici o prevratu v Beogradu sprevrgle v manifestacije. Pred napadom na Jugoslavijo je 3. aprila protifašistična mladina objavila zadnji razglas pred vojno, v katerem je izrekla svojo pripravljenost na obrambo domovine,³¹ ki jo je tudi dokazala s formiranjem prostovoljske legije 2000 članov. V njej je bil celotni Slovenski klub. Podala se je proti Zagrebu, kjer jo je zatekel razpad Jugoslavije.

X X X

Poskus SKOJ in partije po prodoru med mladinske, predvsem srednješolske vrste, ki se je tako uspešno začel z Mladimi poti, ob prekinitvi izhajanja lista, nikakor ni prenehal. Resda z Mladino, ki je začela izhajati februarja 1937 kot naslednica Mladih poti v Kranju, išče širše organizacijske osnove za delo z mladinskimi organizacijami drugih smeri, SKOJ zaradi prepovedi izhajanja lista ni uspel.³² Toda ob rezultatih v Mariboru, ko je srednješolska mladina v obdobju 1936—1937 ostala enotna, je SKOJ dosegel lepe uspehe s prodorom na mariborsko gimnazijo, učiteljske, trgovsko akademijo, deloma na realko in celo na meščanske šole.³³ Sploh je možno trditi, da je srednješolsko napredno in protifašistično gibanje imelo najmočnejšo oporo na Štajerskem, kjer je, vzvode svojemu delovanju našlo v svojstvenih nacionalnih okoliščinah ob prisotnosti močne nemške manjšine. Tako je bila npr. baza za širše delovanje srednješolske mladine v obdobju 1935—1938 v Šoštanju sokolsko društvo,³⁴ v prostorih katerega so bile legalne protifašistične akcije, literarni večeri s to ostjo in podobno. Pri organizaciji le-teh je levji delež nosila domača napredno usmerjena srednješolska mladina, značaj teh akcij je bil mnogokrat narodno-obramben zaradi nemške agitacije ob »anšlusu« in zasedbi Češke in Moravske.³⁵ Bojkotirali so nemška podjetja in trgovine v Celju.³⁶ Prek gojenja različnih športov se je v napredno gibanje pod vodstvom SKOJ vključilo mnogo

²⁹ Nedog, Antifašistično in narodnoobrambno gibanje, stran 333.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Mapa: Izjave o delu v SKOJ pred vojno (Jože Jan, stran 1). Hrani Alenka Nedog v IZDG. (Dalje navajam Mapa: Izjave o delu SKOJ.)

³³ Mapa: Izjave o delu SKOJ (Maks Gašperšič, stran 6).

³⁴ Zapisnik o delu SKOJ in mladine pred vojno in v letu 1941 v Celju (dalje navajam Zapisnik o delu SKOJ), arhiv IZDG, stran 6.

³⁵ Zapisnik o delu SKOJ, stran 8.

³⁶ Zapisnik o delu SKOJ, stran 17.

mladih sokolov, pa tudi klerikalne mladine od leta 1938 dalje,³⁷ prirejali so izlete z večjim številom udeležencev, na katerih so skojevci poudarjali pomen boja proti hitlerizmu; izvrševali so akcije npr. v Sentjurju proti hitlerjancem³⁸ itd.

V delovanju mladine, ki je navezovala neposredne stike z Ljubljano, je opaziti povečano zanimanje za sodelovanje in dopisovanje v Slovensko mladino, ki je začela izhajati junija 1938. Smernice mladinskega delovanja, ki jih je nakazala v pomladanskih mesecih leta 1939, je zasnovala na podlagi zagovarjanja enotnosti mladine zaradi njenih lastnih interesov. Razcepljena v različne politične skupine, se je mladina borila med seboj, namesto za sebe; to se mora, po njenih besedah, nehati, nastopiti je treba složno v obrambo mladinskih pravic. Pri tem ni njena skupna ali razdvajajoča parola skupna ideologija, marveč — skupni program.³⁹ Delo okoli Slovenske mladine je prekinila januarja 1940 aretacija somišljenikov.⁴⁰ Kmalu zatem je prenehala izhajati in namesto nje so mladinci začeli izdajati Srednješolca konec leta 1940, ki je izšel dvakrat. Med najpomembnejšimi sodelavci teh listov je bil Karel Destovnik, kasneje v partizanih padli pesnik Kajuh, ki je v dopisovanju z urednikom Slovenske mladine prijateljem Kostjo Nahtigalom, zapisal preroške besede. Sodim, da so najlepše izrečena resnica o alienirani mladini pred začetkom vojne, ki z vso svojo gorečo dejavnostjo ni napovedovala le svoje strateške želje po enakopravni vključitvi v svet, marveč tudi svojo trdno odločnost izbojevati si to svojo osnovno človeško pravico: »Res, Kostja! bili se bomo in to bo sladek boj, kajti vedel boš, za koga se biješ, komu boš s krvjo gnojil zemljo. Kostja, po burjah pridejo lepi in jasni dnevi. In tokrat bodo vstali tudi nam, ki nismo od tega sveta.«⁴¹ Karel Destovnik je izhajal iz krogov Šaleške doline, ki so leta 1938 organizirali in poslušali literarni večer, ki se je sprevrgel — ob sodelovanju najvidnejših naprednih slovenskih pisateljev in pesnikov — v narodno manifestacijo, potrjujočo enotnost severnih Slovencev.⁴²

Položaj je bil poleti 1939 med srednješolsko napredno mladino že toliko zrel, da je SKOJ mogel organizirati v prvih dneh avgusta vseslovensko srednješolsko konferenco na Osredku nad Krškimi,⁴³ v obliki sestanka poverjenikov Slovenske mladine. Določila je merila nadaljnjemu delu med srednješolci, med tistimi, ki bi se naj zavestno odločili za obrambo interesov mladine — skratka priboriti ji lepšo bodočnost. Njen glavni sovražnik je fašizem, v boju proti njemu se mora povezati z delavsko mladino in delavstvom nasploh. Kako to izpeljati: najboljši način je poiskati stike z drugo mladino na igriščih, v študijskih krožkih, umetnostnem in kulturnem življenju ter ta prizadevanja s socialnim humanizmom izrabiti za boj zoper vpliv fašističnega barbarstva. Nakazala je problem pridobivanja kadrov ter možnosti, ki jih ima napredna mladina s prodiranjem v različne organizacije kot so ferialni savez, sokolska društva, fantovski odseki katoliške mladine, Rdeči križ, gozdovniki in skavti ter druge. Za mladino, ki je že neposredno vključena v fašistične skupine, je bilo potrebno

³⁷ Zapisnik o delu SKOJ, stran 19.

³⁸ Zapisnik o delu SKOJ, stran 26.

³⁹ Slovenska mladina, februar-marec 1939, stran 84.

⁴⁰ Mapa: Srednješolska organizacija SKOJ pred vojno (Milan Kerin, stran 3) (dalje navajam Srednješolska organizacija SKOJ). Hrani Alenka Nedog v IZDG.

⁴¹ Korespondenca Karel Destovnik Kajuh - Kostja Nahtigal, pismo z dne 24. marca 1939. Arhiv IZDG.

⁴² Slovenska mladina, november 1938, stran 29.

⁴³ Referat Zvonka Sagadina na vseslovenski konferenci srednješolcev v Krškem; Mapa: Srednješolska organizacija SKOJ.

poiskati takšne oblike prepričevanja, s katerimi jih bo še možno pravočasno odvrniti od zločinskih voditeljev. Samo enotna mladina bo v boju proti sovražniku — fašizmu jamstvo njene zmage in končne zmage vsega naprednega človeštva.

Sicer ni povsod v Sloveniji srednješolsko gibanje enako napredovalo; očitno pa je imelo velike uspehe npr. v Ptujju, kjer so na gimnaziji leta 1940 ob spodrseljajih šolskih oblasti v vodenju šole mogli ustvariti enotni blok skojevcev, večine članov Šokola in Slovenske dijaške zveze. Na meddruštvenem občnem zboru maja 1940 so izvolili vodstvo s komunisti na čelu; ne glede na to, da je bil odbor že po enem tednu razpuščen na pritisk šolskih oblasti, pa je ilegalno obstajal vse do aprila 1941.⁴⁴ V Mariboru je npr. prišlo ob podpisu pakta marca 1941 do srednješolskih demonstracij.⁴⁵ V Šentjurju pri Celju pa so ob začetku vojne vsi skojevci šli med dobrovoljce; kasneje so jih Nemci večino polovili.⁴⁶ Na Dolenjskem oziroma v Novem mestu so srednješolci imeli krožek, povezan z novomeškimi študenti v Zagrebu, in člane, ki so jih zalagali z nemško marksistično literaturo. Marksisti so v letu 1936 vplivno prevladali v dijaškem društvu Prosveta, ki je po letu 1938 prirejala predavanja iz marksistične klasike in zgodovine socializma. Odbor Prosvete je leta 1939 bil že skoraj povsem marksističen. Akcije kurjenja kresov ob 1. maju in 7. novembru so bile do leta 1936 zunanja oblika te dejavnosti, med novomeškimi gimnazijci pa so v soglasju s profesorji razpečevali leta 1940—1941 tudi Srednješolca.⁴⁷

V Prekmurju je predstavljal jedro naprednega dela v letu 1936 klub prekmurskih akademikov, ki se je opredelil za svetovnonazorsko svobodo, za odločno slovensko narodno stališče, za demokratično in socialno čustvovanje.⁴⁸ Vsekakor je v tem takrat enem najbolj zaostalih slovenskih predelov bila mlada prekmurska inteligenca tista, ki je bila obvezana navezati stike z mladimi sezonskimi delavci in kmečko mladino, dvigati narodno zavest in pritegniti vso mladino v mladinsko gibanje ter poživiti delo vseh organizacij, kjer mladina dela — ob upoštevanju nazorske svobode.⁴⁹ Tako je tudi tu SKOJ leta 1939 kot drugod v Sloveniji med srednješolsko in drugo mladino skušal dvigniti val protifašističnega gibanja.

Svojevrstno je bilo delo skojevcev med kmečko mladino, organizirano v podružnici liberalne stranke za podeželje, Društvu kmečkih fantov in deklet. To društvo se je sredi tridesetih let uspešno upiralo težnjam vodstva liberalne stranke po določanju politične linije v društvu. Ne glede na vzroke, spričo katerih je DKFD uspelo obdržati neodvisen oziroma avtonomen položaj, pa je prav to pomenilo KP in SKOJ razlog več, da sta že zgodaj skušala svoj vpliv razširiti med kmečko mladino. Do prvih poskusov organiziranega vpliva komunistov v DKFD je prišlo že v letih 1934/35, vendar se je vpliv povečal v znatni meri šele z začetki snovanja mladinskega ljudskofrontovskega gibanja.⁵⁰ Jasno, da je bilo DKFD najbolj zasidrano v pretežno kmečkih predelih, med njimi pa so prednjačili Savinjska dolina, ljubljanska in novomeška okolica, bohinjski kot in spr-

⁴⁴ Mapa: Izjave o delu SKOJ (Mitja Vošnjak, stran 1).

⁴⁵ Mapa: Izjave o delu SKOJ (Mladinsko levičarsko gibanje v Mariboru, stran 5).

⁴⁶ Zapisnik o delu SKOJ, stran 26.

⁴⁷ Popravki in dostavki k zapisniku o delu mladinske organizacije in SKOJ v Novem mestu 1937—1941. Arhiv IZDG.

⁴⁸ Mladi Prekmurec, januar-februar 1939, stran 89.

⁴⁹ Mladi Prekmurec, januar-februar 1939, stran 109—111.

⁵⁰ France Hočevar, izjava o delovanju organizacije ZKFD (dalje navajam Hočevar, izjava o delovanju). Zapis z dne 12. avgusta 1958. Hrani Alenka Nedog v IZDG.

va le deloma Prekmurje.⁵¹ Že ob akciji privržencev Mladih poti je sodelovanje z DKFD bilo uspešno in povzročilo v vodstvu zaskrbljenost glede na odnos oblasti do DKFD. Ker je že tedaj bilo v vodstvu v glavnem odboru nekaj komunistov, je prihajalo do sporov in razhajanj, vendar je predsedniku Kronovški kljub prizadevanjem levičarjev uspelo obdržati vajeti v rokah.⁵² Tako je na II. redni seji v Celju februarja 1936 z izjavo vodstvo DKFD dokazovalo le svoj kulturno-prosvetni značaj brez političnih ambicij. Neposredno je odgovorilo, da ni nikogar izmed svojih članov pooblastilo vstopiti v konzorcij kakšnega političnega lista (Mlada pota!) in zavrnilo vsa sumičenja, da so se vanj vrinili ljudje s komunističnimi težnjami, hkrati pa je pozvalo k izključitvi vseh ljudi s takšnimi in podobnimi ambicijami.⁵³ Vendar je prav položaj v DKFD pomenil ugodno priložnost za KP in SKOJ, zakaj v njem je bilo članstvo, ki se je hotelo odtegniti kompromitirani politiki JNS; s svojim poudarjanjem kmečskega pokrepla je iskalo možnosti za izvedbo svojega socialnega programa. Tako je predstavljalo ugoden teren za kovanje delavsko-kmečkega zavezništva.⁵⁴ Vedno uspešnejše delovanje komunistov v GO DKFD je v letu 1938 že pripeljalo do odločilnejših preokretov, ki so tudi ta del kmečke mladine vodili v tabor protifašistične mladine. Ob priključitvi Avstrije k Nemčiji so z resolucijo⁵⁵ potrdili potrebo po krepitvi slovenske narodne zavesti, zavesti pripadnosti k skupnosti jugoslovanskih narodov in potrebo po čim tesnejšem sodelovanju vseh slovenskih organizacij v narodnoobrambne namene, ki naj — pridržujoč si tudi vnaprej posebnost svojih pogledov — v skupnem delu prikažejo enotnost narodne volje. Če je vpliv komunistov prevladoval v akademski sekciji DKFD — društvu Njivi, za kar ga je banska uprava že oktobra 1937 razpustila,⁵⁶ je glede njihovega vpliva in mest v pododborskih opaziti, da so močnejši v Beli krajini, Prekmurju, okolici Novega mesta, bohinjskem kotu, ljubljanski okolici, okoli Vrhnike,⁵⁷ Savinjska dolina je bila bolj pod Kronovškovim vplivom. Narodnoobrambno gibanje je v letih 1938, predvsem pa leta 1939, še pospešilo večanje vpliva partije oziroma SKOJ, saj so npr. v pododborskih DKFD skoraj povsod po že omenjenih predelih začeli delovati člani KP; tako je njen prodor uspel tudi množično,⁵⁸ ne le na vrhu, in iz tega je mogla pripraviti teren za popolni prevzem DKFD leta 1941 v svoje roke. Prodor po manjših krajih Slovenije je bil že tolikšen, da so oblasti v strahu pred prevelikim porastom komunističnega vpliva na podeželju v jeseni 1939 prepovedale ustanavljati v manjših krajih nove pododbore DKFD.⁵⁹ Boj za prevlado v GO se je zaostril v času neposredno pred vojno, ko si je Kronovšek, ki je vedel za vpliv komunističnih članov, hotel s snujočim štabom na terenu znova utrditi položaj.⁶⁰ Boj za usmeritev DKFD in prevlado v njem se je nadaljeval še med okupacijo, končal pa se je tako, da je partiji pozimi 1941/42 uspelo — z izključitvijo nasprotujočih — vključiti društvo kot celoto v OF in SKOJ.⁶¹

⁵¹ Mapa: Izjava o delu SKOJ (Mira Tomšič-Vlasta, stran 2).

⁵² Hočevar, izjava o delovanju, stran 2.

⁵³ Gruda 1936, I-II. Izjava druge redne seje v Celju, 23. februarja 1936, stran 26.

⁵⁴ Hočevar, izjava o delovanju (dodatek), stran 2.

⁵⁵ Resolucija GO DKFD v Celju, 15. maja 1938. Gruda 1938, stran 136.

⁵⁶ Štefan Kuhar, Zveza kmečkih fantov in deklet ter partija, stran 11. Tipkopis v arhivu IZDG.

⁵⁷ Stane Skrabar, izjava 24. julija 1958 o delu v DKFD, stran 6. Hrani Alenka Nedog v IZDG.

⁵⁸ Hočevar, izjava o delovanju, stran 4.

⁵⁹ Zbirka dok. iz arhiva GO DKFD, Arhiv CK ZKS.

⁶⁰ Ferdo Godina, Pripombe k izjavam F. Hočevarja in S. Skrabarja o delu ZKFD, stran 2. Hrani Alenka Nedog v IZDG.

⁶¹ Glej opombo 58.

SKOJ si je prek mladinskega gibanja prizadeval v to povezovanje vključiti tudi delavsko in vajensko mladino. Predvsem pri prvi ni ugotoviti večjih uspehov, to pa zato, ker se je mladinsko delavsko gibanje vezalo neposredno na KP in sindikate, na delavske akcije itd. Sicer pa vprašanje zahteva podrobno preučitev.

Mirovno, narodnoobrambno, predvsem pa protifašistično gibanje v celoti napredne slovenske mladine se je izkazalo kot sila, ki je pregnetla mlade ljudi, da so ob napadu na Jugoslavijo prvi začeli z oboroženim odporom. Prizadevanje KPJ in SKOJ po prodoru v mladinske frakcije meščanskih strank in društev, vzporedno ko je potekal v strankah samih proces diferenciacije, je pripeljalo do sprememb v slovenskem političnem in javnem življenju, ki daje široko osnovo za ustanovitev OF in mladinske OF ter boja slovenskega naroda pod njenim okriljem in vodstvom KPJ, kar je v evropskem okviru edina uspešna izpeljava načela ljudske fronte.

THE UNITING OF THE SLOVENE YOUTH IN THE ANTIFASCIST FRONT IN THE YEARS 1936—1941

Summary

The treatise describes the activities of KPJ (the Communist Party of Yugoslavia) and its youth organisation SKOJ (League of the Communist Youth of Yugoslavia) to gain influence among the Slovene youth. New tendencies in the activities of KPJ and SKOJ can be noticed from 1934 onwards. New directions for the organization of the youth movement were given at the 4th state conference of SKOJ in September, 1935, when the process of the reorganization of SKOJ, after it had been broken up during the dictatorship, was completed. It was also at this conference that Boris Kidrič pointed out that the main task of SKOJ was to make its influence felt in syndicates and legal mass organizations. In November, 1935, following these directions, SKOJ in Slovenia started issuing its publication »Mlada pota« (The Paths of the Young) and made contacts with the Christian socialist and nationalist syndicates, the Society of Young Farmers, and students. In April, 1937, the Party conference at the University proclaimed that the Slovene academic youth demand that the divided Slovene territory be united. With the annexation of Austria to the Third Reich the youth started organizing national defense meetings, of which members of SKOJ were either the initiators or the participants. In January, 1939, the Slovene Club at the University, in coalition with the nationalists, triumphed over the clericals. With the occupations of Czechoslovakia came the first unanimity of action of the students who were united in the National Academic Bloc, from which the clerical societies and the supporters of Ljotič had already withdrawn in May. The Slovene Club also took part in the action for collecting signatures for the Society of Friends of the Soviet Union. When Yugoslavia joined the Triple Pact, the Club organized demonstrations. At the outbreak of the war it formed a legion of 2000 volunteers.

The second part of the treatise describes the progressive orientation of the secondary school and working-class youth all over Slovenia.

Hubert Schara

K OSVETLITVI NEKATERIH VPRAŠANJ O NACISTIČNI OKUPACIJSKI POLITIKI NA ZASEDENIH PODROČJIH ŠTAJERSKE IN GORENJSKE

Uvod

Namen pričujočega kratkega sestavka je osvetliti oziroma dopolniti nekatera dosedaj še ne dovolj razjasnjena vprašanja oziroma analizirati nekatere pojave, ki so bistveni za razumevanje nacističnih državno pravnih in upravno pravnih ter raznarodovalno ponemčevalnih posegov na okupiranih področjih Spodnje Štajerske in Gorenjske.

Teh vprašanj sta se iz nekega širšega aspekta, vendar omejujoč se predvsem na leto 1941, lotila v svojih razpravah kot prva dr. Metod Mikuš in dr. France Škerl: prvi v svoji razpravi Ali je NOB preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, in drugi v razpravi Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941. Obe razpravi sta bili objavljeni v Zgodovinskem časopisu, letnik 1952/53.

Medtem ko v prvi razpravi obravnavana problematika v celoti še ni našla podrobnejše, širše obdelave, razen dopolnitev, je glede problematike načete v drugi razpravi do take obsežnejše in podrobnejše obdelave že prišlo v knjigi dr. Toneta Ferenc Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945. Tudi v prvem primeru je te dopolnitve prispeval dr. Tone Ferenc predvsem v enem od poglavij zelo zanimivega sestavka, ki obravnava narodno-osvobodilni boj na Gorenjskem decembra 1941 in januarja 1942. Sestavek je bil objavljen v TV 15, 28. V.—1. X. 1968, omenjeno poglavje pa v 37., 38., 39. številki tega lista z naslovom Odložitev priključitve Gorenjske in Slovenske Štajerske k nemškemu rajhu. Avtorju je poleg vrste še drugih zanimivih dejstev uspelo uspešno prikazati tudi to, da so zakonsko tehnični zadržki, katerim dr. Metod Mikuš glede vzrokov za izostalo priključitev 1. oktobra in 1. novembra 1941 ne pripisuje večjega pomena, v resnici obstajali, s čimer je v marsičem dopolnil njegova izvajanja. Kljub temu mu pa še ni uspelo povezati in dokončneje osvetliti tudi problemov, zakaj je do teh zadržkov prišlo. Avtor je v svojem referatu »Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator«, ki ga je imel na znanstvenem posvetovanju in ki je objavljen v razmnoženem gradivu »Naučni skup istoričara, Oslobodilačka borba naroda Jugoslavije kao opštenarodni rat i socijalistička revolucija« — Ljubljana 1972, str. 25—26 oziroma v tem zvezku Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja, str. 53—54 že uporabil oziroma upošteval bistveni izsledek do tedaj še manjkajočega — to je osnovni

vzrok, zakaj je do zakonsko tehničnih zadržkov prišlo — kar je obravnavano prav v delu enega od poglavij pričujočega sestavka. Ta sestavek je bil napisan in oddan uredniškemu odboru leta 1970, uvod pa razen tega pojasnila v letu 1971.

Dopolnitev v omenjeni razpravi obravnavane problematike pa pomenijo v nekem smislu tudi podatki ali osvetlitve v drugih delih istega kot tudi drugih avtorjev. Ta dela sicer ne obravnavajo neposredno te problematike, pa vendar zadevajo, čeprav iz povsem drugega zornega kota na mnoga vprašanja, ki omogočajo boljše analizo tudi v omenjeni razpravi obravnavane in načete problematike.

Že v začetku moram pripomniti, da pomeni pričujoči sestavek pravzaprav le delni izvleček ugotovitev in rezultatov, do katerih sem prišel v letih 1963—67. Med drugim naj omenim tudi dejstvo, da se je večina mojih ugotovitev, do katerih sem prišel predvsem na podlagi pri nas dosegljivih virov, povsem ujemala s podatki iz kasnejše dostopne literature.

Kolikor sem v tem sestavku uporabil podatke iz literature, je to poleg uporabljenih virov naznačeno v opombah.

S pritegnitvijo nekaterih novih virov, predvsem pa s skrbno analizo znanih, tudi v omenjenih razpravah že uporabljenih virov, mi je uspelo, tako vsaj upam, osvetliti oziroma odgovoriti tudi na del vprašanj, ki so ostala v okviru te problematike do sedaj, če ne povsem, pa deloma še nerazrešena. Če mi je to uspelo, gre zasluga prispevkom, ki so jih dali raziskovalci, ki so obravnavali to ali podobno problematiko že pred menoj, predvsem pa večletnemu predhodnemu metodično usmerjenemu raziskovalnemu delu, ki mi je omogočilo vpogled v zgornjo problematiko in to iz nekega širšega zornega kota v smislu analize in sinteze vseh elementov, ki so ali ki bi lahko vplivali, da je šel določen razvoj dogajanj v določenem obdobju in v določenem prostoru tako in ne drugače.

Ne nameravam se spuščati v podrobnejšo analizo do sedaj že objavljenih oziroma zgoraj omenjenih del. Prvič bi to presegalo namen, drugič pa je to zaradi odmerjenega prostora, ki mi je na voljo, obseg sestavka bi namreč ob polumičnem prijemu kaj hitro narasel, povsem nemogoče.

V pričujočem uvodu bi želel bralca opozoriti predvsem na elemente in ugotovitve, ki pomenijo v sestavku glede na neke končnejše zaključke prispevek k osvetlitvi obravnavane problematike.

Sestavek je razdeljen na tri smiselno se povezujoča poglavja.

1. Prvo poglavje skuša na kratko nakazati glavne smernice in posege nacistične Nemčije v okviru njenih osvajalno priključevalnih teženj, s poudarkom državno pravnih in raznarodovalno ponemčevalnih posegov in ukrepov na Štajerskem in Gorenjskem. S tem v zvezi skuša osvetliti tudi vprašanje, zakaj je izostala formalna priključitev Alzacije, Lorene in Luksemburga, ter podatki glede taktike v »ponovni izgradnji« določene primerjave med področji pod šefi civilnih uprav z nekaterimi drugimi že priključenimi področji.

Nadalje skuša opozoriti na nekatere juridično teoretične kot tudi juridično praktične probleme, s katerimi so se morali ukvarjati juristi in teoretiki tretjega rajha glede državno pravnih in mednarodno pravnih vprašanj. Gre namreč za precizacijo norm in terminov, ki so se v marsičem razlikovali od že znanih in ki jih ni bilo tako lahko usklajevati oziroma uzakonjevati ob tako hitrih osvajalno priključevalnih težnjah in posegih. V zvezi s tem skuša tudi

osvetliti dve razvojni stopnji v nameravani priključitvi Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu. V prvi skušajo nacisti doseči oblikovno in pravno izenačitev, to je izvesti izrecno in formalno priključitev. Potem ko je ta izostala, pa preidejo oziroma se začno nagibati vedno bolj k rajhovsko pravni, to je neke vrste kompromisni le delno izvedeni državno pravni priključitvi.

Skratka, poglavje obravnava oziroma nakazuje poleg že omenjenega ali v okviru tega vrsto predvsem vprašanj in povezav, ki se smiselno vežejo na osvetlitve v naslednjih dveh poglavjih, hkrati pa te tudi dopolnjuje.

2. Drugo poglavje obravnava vprašanje, zakaj je izostala formalna in izrecna priključitev Štajerske in Gorenjske k rajhu. Med drugim skuša dati, čeprav v celoti ne nasprotujoče osnovnemu namenu trditev dr. Metoda Mikuža v že prej omejeni razpravi, tudi neke končneje ocene vloge NOB v preprečevanju nameravane priključitve. Precizira namreč vlogo NOB oziroma OF kot preprečevalne okoliščine v političnem in vojaškem smislu glede na posamezne razvojne stopnje v priključevalnem procesu. V koliki meri je NOB predvsem s svojo vlogo v aktiviranju slovenske narodne zavesti sprva na Gorenjskem in kasneje tudi na Štajerskem vplival, da do formalne državno pravne in upravno pravne priključitve, da o nairodnostni sploh ne govorimo, ni moglo priti.

Nadalje analizira vzroke, ki so povzročili zakonsko tehnične zadržke. S tem v zvezi osvetli vse okolnosti, zaradi katerih so bili nacisti prisiljeni za 1. oktober in 1. november 1941 predvideno priključitev odložiti. Pokaže pa tudi na dejstvo, da so predstavljala ta vprašanja skupno z vrsto drugimi delno že rešenimi problemi do določene mere tudi še v nadaljnjem moment ovire.

Streznitev po decembrski vstaji na Gorenjskem leta 1941 je končno skupaj z drugimi oviralnimi okoliščinami naciste prisilila, da so za v začetku leta 1942 predvideno formalno priključitev preložili za nedoločen čas.

V nadaljnjem je postalo vprašanje formalne in izrecne priključitve sicer zelena, vendar po aktualnosti okolnost drugega plana.

Zaradi potreb v zvezi z II. svetovno vojno kot tudi misleč si s tem izboljšati položaj na obeh področjih, so se nacisti poslužili raje mnogo enostavnejše rešitve. To so skušali doseči s tem, da so intenzivirali uvajanje zakonskih določil nemškega oziroma rajhovskega prava in sicer na Štajerskem že od februarja 1942, na Gorenjskem pa nekoliko kasneje.

S tem, da so izvedli rajhovsko pravno, neke vrste kompromisno državno pravno priključitev, so dosegli v glavnem isto, kar bi ob istem stanju dosegli tudi s formalno in izrecno priključitvijo.

Kot vidimo, kar niso mogli doseči, potemtakem ni bilo toliko odvisno od vprašanj, do kakšne vrste priključitve je prišlo, temveč v večji meri od dejstva, da je NOB ne glede na vrsto priključitve onemogočal, da bi nacisti dosegli vrsto za njih zelenih in ugodnejših okoliščin. Povedano drugače, NOB oziroma njegov vpliv ni bil tako velik, da bi mogel v celoti preprečiti razširitev oziroma uvajanje odredb rajhovskega prava, kar bi se sicer z mnogo manjšimi omejitvami in ne tako postopoma, temveč v večjem delu takoj zgodilo tudi po izrecni in formalni priključitvi, če bi bile za to dane primernejše okoliščine.

Dejstvo pa je, da je bil NOB, gledano v celoti deloma s svojo vlogo v aktiviranju slovenske narodne zavesti, deloma pa tudi kot neposredni preprečevalec nacističnih načrtov, eden odločilnih dejavnikov, ki je sprva posredno, kasneje pa tudi neposredno onemogočal, da bi prišlo do izrecne in oblikovne priključitve naših področij k nemškemu rajhu.

Za uspešno priključitev bi bila namreč potrebna predvsem zadostna pravna in nacionalno politična izenačitev, kot tudi da bi se uvedene odredbe rajhovskega prava v praksi lahko uspešno uporabljale.

Seveda pa je na to krepitev narodne zavesti, mržnjo do okupatorja, sodelovanje in simpatiziranje z NOB na eni in na nesodelovanje prebivalstva z okupatorjem na drugi strani, to velja za prvi dve leti predvsem za Gorenjsko, vplivala tudi reakcija prebivalstva na izselitvene posege kot tudi na druge povračilne ukrepe okupatorja nad prebivalstvom zaradi simpatiziranja ali sodelovanja z NOB.

Vsega tega medsebojnega učinkovanja kot tudi dejstva, da ozemeljska privojitev kljub zunanjim videzom izenačitve še ni pomenila tudi pridobitve prebivalstva oziroma njegove aktivne vključitve, so se nacisti še posebno na Gorenjskem dobro zavedali in so temu primerno skušali tudi ukrepati.

Pri nadaljnjem razvoju pa je potrebno upoštevati poleg že omenjenega tudi vedno večjo vojaško vlogo NOB ter celoten razvoj dogajanj v zvezi s potekom II. svetovne vojne.

Skratka, sestavek precizira in analizira predvsem tisto, kar je ostalo v dosedanjem obravnavanju tega vprašanja pomanjkljivo. Bralce bo to ob konfrontaciji s prej naštetimi deli zlahka opazil.

V nadaljnjem skuša zgornje poglavje opozoriti tudi na razlike v tempu »ponovne izgradnje« med Štajersko in Gorenjsko. Med drugim osvetli tudi povezave med vzroki, ki so privedli oziroma onemogočali uspešno uporabo odredbe o podelitvi državljanstva tudi za gorenjsko prebivalstvo, kot tudi povezave med vzroki, ki so onemogočali vpoklice v vojaško in državno delovno službo, ter česa vsega so se skušali nacisti poslužiti, da bi dosegli čim hitrejšo ponemčenje Gorenjske, katere položaj se v primerjavi s Štajersko od te še posebno prvi dve leti okupacije v marsičem razlikuje.

V ostalem pa opozarja še na vrsto drugih vprašanj in povezav, kar omogoča glede na prej omenjen sintetični pristop v obravnavanju zgornje problematike v nekem smislu tudi boljšo osvetlitev do sedaj že znanega.

3. Tretje poglavje nam skuša na kratko orisati potek zasedbe, postopen razvoj v zvezi z vzpostavitvijo okupacijskih oblasti oziroma izgradnjo uprave na obeh zasedenih področjih, katere cilj je bila čimprejšnja izenačitev z upravno politično strukturo obeh sosednjih gauov Vzhodne marke, katerima so nameravali obe zasedeni področji priključiti. V okviru tega skuša opozoriti predvsem na dejstva in povezave, ki smiselno dopolnjujejo ali osvetljujejo izvajanje v prvem in drugem poglavju tega sestavka.

Med drugim pokaže na razlike v poteku upravne graditve med Spodnjo Štajersko in Gorenjsko in sicer na napredujoč tempo le-te na Spodnjem Štajerskem za razliko od Gorenjske. Na to je vplivala poleg dejstva, da so bile predhodne priprave za vključitev Spodnje Štajerske temeljitejše, časovna zakasnitev v prevzemu uprave šefa civilne uprave na Gorenjskem nasproti tritedenski časovni prednosti šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, kot tudi teritorialna razbitost zasedenega področja slovenske Koroške in Gorenjske. S tem v zvezi osvetli tudi posebnosti glede vzpostavljanja upravnih organov na področju slovenske Koroške.

Nadalje nakaže glavne naloge in pristojnosti obeh šefov civilnih uprav, govori o posebni državno in upravno pravni strukturi obeh okupacijskih uprav,

ki je obstajala tako pred združitvijo obeh uradov šefov civilnih uprav z uradoma državnih namestnikov Štajerske in Koroške kot tudi po tej, ter o razlikah, ki jih je prinesla ta združitve.

Nadalje opozori na postopno uvajanje oziroma prikrojavanje zakonskih določil nemškega prava glede na že prej omenjeni razvojni stopnji v nameravani priključitvi.

Osvetli vprašanje, zakaj so morali politični komisarji v prvem obdobju do formiranja deželnih okrožij opravljati vrsto koordinacijskih nalog med upravno in politično linijo ter med drugimi neupravnimi ali polupravnimi službami. S tem v zvezi pokaže na posebne povezave med stranko oziroma politično organizacijo in upravo na Spodnjem Štajerskem ter na postopno razmejevanje med tema linijama.

V nadaljnjem pa nakaže še vrsto drugih dejstev in povezav, ki smiselno dopolnjujejo v sestavku obravnavano problematiko.

O smernicah in posegih nacistične Nemčije v okviru njenih osvajalno-priključevalnih teženj

Osvajalno-priključevalni posegi nacistične Nemčije se ne razlikujejo samo po svojih oblikah, temveč tudi po metodah, ki so jih glede na usodo, namenjeno posameznim področjem, potem uporabljali. Nacionalnosocialistični svetovno-nazorski pogledi, ki so dobili svoje prve stvarnejše formulacije v obliki zahtev že leta 1920 z določili strankinega programa, ideološko pa svoje znane formulacije v Hitlerjevi knjigi *Mein Kampf* 1925/27, so imeli pri vsem tem odločilno vlogo. Iz svojih zahtev glede pridobitve potrebnega življenjskega prostora — pri tem gre predvsem za aspiracije do vzhodnih področij — nadalje zahtev po združitvi vseh Nemcev, ki so tedaj še živeli zunaj nemških meja kot tudi zahtev po reviziji versajске mirovne pogodbe, niso utemeljevali samo upravičenosti svojih posegov v času pred drugo svetovno vojno, temveč tudi vrsto drugih ukrepov, ki so temu sledili.

Njihovi nazori glede manjvrednosti nekaterih ras, dajanje prednosti nordijski ali tej sorodnim rasam, težnje po popolni izločitvi Židov kot tudi nekaterih drugih nezaželenih kategorij prebivalstva iz okrilja rajha, niso bili prisotni samo v njihovi zakonodaji, temveč tudi pri vseh dejanskih posegih. To je privedlo v okviru dogajanj druge svetovne vojne potem tudi do posledic, ki so vsem dobro znane. Tako vidimo, da sta bila v njihovih imperialističnih težnjah in posegih že od vsega začetka prisotni predvsem dve okoliščini, namreč prostorska (gospodarsko-politična) in narodnostna (rasno-politična). Tako točke strankinega programa kot tudi Hitlerjeve koncepcije so postale resničnost. Hitler se je v veliki meri vseskozi, če izvzamemo taktiziranje in večja ali manjša odstopanja, držal svojega programa, kolikor ni razvoj dogajanj v drugi svetovni vojni preprečeval in končno tudi onemogočil uresničitev njegovih načrtov.

S tem, da je Hitler 14. aprila 1941 imenoval za zasedeni področji Spodnje Štajerske in Gorenjske oba šefa civilne uprave, je namenil tem področjem isto obliko upravljanja kot že prej Luksemburgu, Alzaciji in Loreni. Razlika je bila pač v tem, da je računal pri prvih dveh na skorajšnjo formalno državno-pravno priključitev oziroma vključitev v upravne enote obeh sosednjih gauov, medtem ko je v Luksemburgu, Alzaciji in Loreni računal na daljše delovanje šefov civilne uprave.

Prav gotovo nas pri okupaciji omenjenih treh področij v primerjavi s Spodnjo Štajersko in Gorenjsko zanima predvsem vprašanje, zakaj ni tudi njihove formalne državnopravne priključitve, kljub temu da na teh treh področjih ne zasledimo narodnoosvobodilnega gibanja in, da so prebivalci teh področij v mnogo večji meri obvladali nemški jezik v primerjavi z Gorenjci in Štajerci, tudi v času, ko je bila formalna priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske najbližja kot tudi kasneje, niti ni poskušal izvesti.

Po mnenju enega od sodelavcev Nemškega znanstvenega inštituta za inozemstvo v tretjem rajhu bo treba tudi ta tri področja kljub temu, da še niso bila formalno vključena v rajh, prišteti v sklop notranjdržavnega jedra velikonemškega rajha. Po upravni praksi vsa tri področja že od vsega začetka niso bila v tehničnem smislu glede na določila haaške konvencije obravnavana kot zasedena področja. Kajti prav upravna praksa je v vedno večji meri delovala in prešla v stadij, kot da bi šlo za rajhu vključujoča področja. To se je v veliki meri pokazalo prav v primeru Luksemburga, katerega vlada je to deželo zapustila, s čimer je ustava Luksemburga postala neveljavna in so bile s tem dane vse okoliščine takojšnjega pravnega izenačevanja. Vzrok za zadržujoči tempo vključevanja pri Alzaciji in Loreni v primerjavi z napredovanim pravnim izenačevanjem v primeru Luksemburga vidi predvsem v diplomatsko-mednarodnopravnih stališčih. Alzacija in Lorena sta namreč pripadali državi, s katero je Nemčija sklenila pogodbo o premirju, ki je predvidevala v členu 24 sklenitev mirovne pogodbe. Tako bi dokončna formalna državnopravna in mednarodnopravna priključitev obeh dežel bila lahko izvedena le v okviru te pogodbe. Kot poudarja, pa upravno vodstvo ni puščalo dvoma o tem, kakšen bo značaj dokončne odločitve. Praktični posegi v ponovni izgradnji ter politična in social-reorganizacija so, ne oziraje se na to, potekali čisto po nemškem vzoru.¹

Usodo, ki jo je Hitler namenil Spodnji Štajerski in Gorenjski, to je popolno priključitev, slovenskemu življu teh področij pa raznaroditev oziroma ponemčenje, je v svojem ukazu obema šefoma civilne uprave na kratko strnil v besedah: »Machen Sie mir dieses Land wieder deutsch!« Naloga obeh šefov civilne uprave kot tudi vseh organov, ki so delovali v njunem okviru, je bila zelo nedvoumna. To še toliko bolj, ker so se nacisti na priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske že dalj časa pripravljali. Tako ni bil vnaprej določen samo program bodočega raznarodovalno političnega dela, temveč v grobem predvidena tudi upravna razdelitev teh področij. Da bi si čimprej ustvarili zelene predhodne razmere, ki so bile nujne za izvedbo nameravane priključitve, so se tudi v primeru Spodnje Štajerske in Gorenjske poslužili tako imenovane »ponovne izgradnje«. Ta naj bi potekala predvsem v dveh smereh, in sicer v pogledu državno in upravno pravnega izenačevanja z že obstoječim pravnim sistemom, ki je bil v veljavi v obeh sosednjih državnih gauih Štajerski in Koroški, v kate-tere so nameravali obe področji oblikovno vključiti, kot tudi v pogledu čimprejšnje formalne narodnostne izenačitve oziroma vključitve.²

¹ Wilhelm G. Grewe, Die völkerrechtlichen Grundlagen der Stellung des Reiches in Europa. Jahrbuch der Weltpolitik 1942. Deutscher Auslandswissenschaftliches Institut, Berlin 1942, str. 94—96 (navajam Grewe).

² Dopis Lotharja Webra 23. VI. 1941, Podružnica državnega propagandnega urada za Koroško (Reichspropagandaamt Kärnten, Zweigstelle Veldes — Radmannsdorf). F 1003 v arhivu IZDG (navajam: RPA, F 1003). — Zapisnik štabnih razgovorov 10. VIII. 1942, povojni prepisi — original v Muzeju narodne osvoboditve v Mariboru (MNOM) (citiram: Štabni razgovori). — Marburger Zeitung, 29. IV. 1941, 10.—11. IV. 1943.

V primeru področij pod šefi civilnih uprav, — ker so bila ta področno pre-majhna in tako niso imeli možnosti za formiranje novih samostojnih upravnih enot, katerega cilj so videli v formiranju političnih gauov — reichsgauov in s tem tudi ne možnosti za poznejšo »ponovno izgradnjo« kot v primeru priključenega vzhodnega področja, niti možnosti za takojšnjo priključitev kot v primeru področij Eupen, Malmédy in Moresneta, kjer so v začetku podobno kot v priključenem vzhodnem področju ostala poleg na novo vpeljanih določil rajhovskega prava v veljavi tudi nekatera določila dotedanjega prava in kjer so imeli možnost za vzpostavitev pred prvo svetovno vojno že obstoječih upravno teritorialnih oblik, — so morali preiti iz taktike poznejše »ponovne izgradnje« v novo taktiko poprejšnje »ponovne izgradnje«, to je dežele še pred formalno priključitvijo v veliko večji meri državno in upravno pravno izenačiti.³

Nacisti so se že od vsega začetka zavedali, da bo tudi potem, ko bi bila formalna priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske že izvedena, ostalo dokončno nerešenih še mnogo vprašanj v zvezi z državno in upravno pravno izgradnjo, predvsem pa glede narodnostne vključitve prebivalcev teh področij. Tako so se glede zadnjega zavedali, da bo taka rešitev mogoča šele z nekajletno izgradnjo ali pa celo šele po nekaj generacijah.⁴

Za čimprejšnjo in čim uspešnejšo narodnostno izgradnjo so nacisti ustanovili dve raznarodovalni organizaciji: Štajersko domovinsko zvezo na Spodnjem Štajerskem in po njenem vzoru Koroško ljudsko zvezo na Gorenjskem kot načiči NSDAP z nalogo voditi ljudi. Njun neposredni učinek delovanja naj bi bilo čimprejšnje ponemčenje oziroma aktivna vključitev prebivalcev Spodnje Štajerske in Gorenjske v nemško nacionalno in politično skupnost.⁵

Enako kot v priključenem vzhodnem področju Alzaciji in Loreni so se nacisti tudi v primeru Spodnje Štajerske in Gorenjske pri svojih raznarodovalno ponemčevalnih posegih poslužili na eni strani izselitveno — naselitvenih posegov, na drugi strani pa prešli k urejevanju državljanjskih vprašanj. Oboje naj bi služilo čimprejšnji asimilaciji, ponemčenju ali izključitvi, hkrati pa prvo ne izključuje drugega in obratno. V okviru tega pa je bila prej omenjenima raznarodovalnima organizacijama SH in KVB predvidena zelo velika vloga.⁶

Prav od uspešnosti predhodnih izselitveno — naselitvenih posegov, to je izselitve vseh narodno zavednih slovenskih sil, tako aktivnih nasprotnikov predvsem inteligence kot tudi vseh, ki so se po letu 1914 naselili na teh področ-

³ Pfundner-Neubert, Das neue Deutsche Reichsrecht, Neudruck — Ausgabe I (Zbirka pred in med vojno izdanih zakonskih določil nemškega prava) (navajam: Pfundner-Neubert, Reichsrecht I). — Walter Scheerbaecht, Staatsrecht. Die Bücher der Verwaltung, zvezek 1, Berlin 1942, stran 43 (navajam: Scheerbaecht). Jobst von Schönfeldt, Die allgemeine und innere Verwaltung. Die Bücher der Verwaltung, 5, Berlin 1942, str. 26—27 (navajam: Schönfeldt).

⁴ Befehlsblatt der Bundesführung des Steirischen Heimatbundes, 1941, 2 (navajam: Befehlsblatt). — Dokumentacija — xerox kopije dokumentov (1941—1942) iz fonda REM, ki jih je poslal dokumentacijski arhiv avstrijskega odpora z Dunaja v letu 1967 IZDG (navajam: Dokumentacija — Dunaj).

⁵ Glej op. 4. — Uradni list šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko (Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark), št. 9 — 10. V. 1941 (citiram: VAZSt). — Uradni list šefa civilne uprave za zasedena področja Koroške in Kranjske (Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung für die besetzten Gebiete Kärntens und Krains), odredba št. 30 — 24. V. 1941 (navajam VAZK). — Mitteilungsblatt des Kärnter Volksbundes, I, 1941 (navajam: Mitteilungsblatt). — Franjo Baš, Slovenski Nemci 1918—1945, Maribor 1946; elaborat s priložnimi prepisi dokumentov, dokument št. 147b (navajam: Baš).

⁶ Der Menscheneinsatz — Zbirka Himmlerjevih odredb, smernic in navodil, izdal I. glavni oddelek državnega komisarja za utrjevanje nemštva, Berlin, I. zvezek — 1940, II. zvezek — 1941 (navajam: Menscheneinsatz). — Henry Picker, Hitlers Tischgespräche in Führerhauptquartier 1941—1942. Universität Freiburg, Bonn 1951. — Martin Broszat Nationalsozialistische Polenpolitik 1939—1945, Stuttgart 1961.

jih (I. in II. val) ter izselitvijo južnega obmejnega pasu (III. val) ter s hkratno naselitvijo tako izpraznjenega področja z Nemci oziroma pripadniki nemških narodnostnih manjšin so nacisti pričakovali največ uspehov. S slednjim so si skušali ustvariti nemški obmejni ščit navzven, ki bi obenem s strnjenim nemškim naselitvenim prostorom na severu zajezil in obkrožal otok slovenskega življa navznoter. S tem naj bi bile ustvarjene oziroma zagotovljene osnovne okoliščine za nadaljnje uspešnejše raznarodovanje in ponemčenje. Naloga obeh raznarodovalnih organizacij naj bi potem bila tako grobo prečiščen slovenski živelj s podrobnejšo selekcijo (klasifikacija — stopnja članstva) čimprej vključiti oziroma pozneje izključiti iz nemške narodnopolitične skupnosti.⁷

Pri tem je zanimivo, da so se enakih smernic, ki so jih imeli nacisti v veliko večji meri izdelane za Spodnjo Štajersko glede na temeljitejšo predhodne priprave, poslužili tudi na Gorenjskem.

Zelo pomembno je namreč dejstvo, da sta bila oba šefa civilne uprave obenem tudi pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Tako lahko tudi razumemo, od kod tako velike pristojnosti obeh šefov civilnih uprav, ki iz same njune upravne funkcije kot vodij prehodnih zunanjih uprav ne bi mogle izhajati. Oba namreč nista bila soodgovorna samo za vse izselitveno-naselitvene posege, temveč sta imela tudi izključne pristojnosti pri urejevanju državljskih vprašanj na obeh področjih.⁸

Glede na že prej povedano bi se poznejše oziroma dokončne izgradnje poslužili šele po opravljeni formalni priključitvi. Ker nameravane formalne državnopravne priključitve Spodnje Štajerske in Gorenjske konec leta 1941 oziroma v začetku leta 1942 ni bilo, so se začeli posluževati kompromisa. To, da so se poslužili predčasnega uvajanja zakonskih določil rajhovskega prava, kljub temu da Spodnja Štajerska in Gorenjska oblikovno še nista bili izenačeni oziroma vključeni v nemški rajh, je privedlo tudi ti dve področji, enako kot Luksemburg in v določeni meri tudi Alzacijo in Loreno v pogledu pravnega odnosa nasproti že priključenim področjem notranjemu rajhu, v neko vrsto kompromisne, delno izvedene državno pravne vključitve, to je v rajhovsko pravno vključitev. S tem so si skušali ustvariti tudi večje možnosti v reševanju vprašanj dokončne državne in upravnopravne ter narodnostne vključitve, kar naj bi privedlo tudi v dokončno oblikovno vključitev, to je k ukinitvi uradov šefov civilnih uprav.⁹

Zaradi boljšega razumevanja nadaljnjih izvajanj kot tudi zaradi osvetlitve že navedenega si na tem mestu oglejmo, sicer v zelo strnjeni obliki, nekatera vprašanja v zvezi z nastajanjem velikonemškega rajha oziroma postopne preureditve velikeevropskega prostora tudi iz povsem juridično teoretskega stališča, kot je to razvidno iz mnenj in izvajanj nekaterih juristov in teoretikov tretjega rajha.

Glede na tezo, da je velika Nemčija skupno s fašistično Italijo postala stvaritelj in varuh novega evropskega reda, kar naj bi se še posebno jasno pokazalo v trojnem paktu, naj bi tudi dotedanji pojem suverenosti začel izgubljati

⁷ Helmut Carstanjen, Die Untersteiermark ein deutsches Grenzland; Müller Scholtes, poročilo 30. V. 1941, arhiv IZDG. — Gradivo okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze Celje, arhiv IZDG. — Dokumentacija — Dunaj. — Baš, št. dok. 175 b.

⁸ Glej op. 62. — Matth. Lichter, Das Staatsangehörigkeitsrecht im Grossdeutschen Reich, Berlin 1943, str. 135—144, 170, 181 (navajam: Lichter).

⁹ Štabni razgovori 1942—1943. — VAZSt, 1942—1945. — VAZK 1942—1945. — Grewe, str. 94—96. — Pfundtner-Neubert, Reichsrecht, I.

svoj pomen. V povezavi z zgornjim so si skušali ustvariti tudi nekatere povsem nove pojme tako glede mednarodnopravnih kot državnopravnih terminov in meril.¹⁰

Za nas so zanimive predvsem razlage, ki prištevajo področja pod šefi civilnih uprav (v primerjavi z že priključenimi področji glede na še nezaključen proces nastajanja velikonemškega rajha oziroma postopne preureditve veliko evropskega prostora — vodstvenega prostora Nemčije) sprva, v primeru prvih področij pod šefi civilnih uprav, v okvir zunanjega rajha, kasneje pa predvidoma že bolj k notranjemu državnemu jedru rajha, tovrstno upravo pa kot prehodno zunanjo upravo med zunanje uprave rajha.¹¹

Razmejitve med že priključenimi, deloma priključenimi in nepriključenimi področji pa naj bi še ne bila dokončna. Kot je razvidno iz njihovih izvajanj, naj bi predstavljale prav prehodne oblike uprav šefov civilnih uprav oziroma postopno uvajanje zakonskih določil nemškega prava na teh področjih, s čimer naj bi bila dokumentirana pripadnost teh področij k rajhu, element, ki je kazal na značaj prihodnje odločitve. Možnosti za bodoči razvoj so videli poleg drugega tudi v nadaljevanju povezovanja še drugih tvorb na že obstoječo neenotno strukturo sestavnih delov ožjega rajha, prenosu nekaterih meril oziroma nekakšnem medsebojnem dograjevanju predpostavk notranjega in zunanjega rajha, obojestranskem preoblikovanju mednarodnega prava ter v elastičnosti vloge delovanja rajhovskih zunanjih uprav.¹²

Kljub temu, da o tem še niso imeli dokončno izdelanih stališč in pravnih meril, je ta njihova izvajanja razumeti, kajti slonela so prav na opazovanju takratnega stvarnega dogajanja. Tako je prišlo v praksi do določenih konkretnih pravnih posegov, ki so se v veliki meri ujemali s temi njihovimi izvajanji. To velja še posebno za urejevanje državljskih vprašanj, kajti prav na tem področju je bil razvoj pravnih vprašanj tako v državnem kot tudi mednarodnopravnem pogledu v polnem teku in se je tudi najbolj približal nacional-socialističnim ciljem.¹³

Glede na to, da predvideni izselitveno-naselitveni posegi na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem zaradi mnogih okoliščin in problemov niso potekali tako, kot je bilo predvideno (izvedeni so bili sicer vsi trije izselitveni vali na Spodnjem Štajerskem in prvi val na Gorenjskem, toda v veliko manjšem obsegu od sprva predvidenega; poleg tega pa se je izselitev in naselitev savsko-obsotelskega pasu v precejšnji meri zavlekla),¹⁴ zato so nacisti skušali prav z urejevanjem državljskih vprašanj dobiti v roke instrument, ki bi jim poleg še nadaljnega narodnostnega prečiščevanja omogočal po politično psihološki

¹⁰ G. A. Walz, *Völkerrechtsordnung und Nationalsozialismus, Untersuchung zur Erneuerung des Völkerrechts*. München 1942 (navajam: Walz). — Carl Johnny — Oskar Radelberger. »Volk, Partei, Reich«. Berlin 1943, str. 252—256 (navajam: VPK). — Glej op. 12.

¹¹ Herbet Krüger, *Der Raum als Gestalter der Innen- und Aussenpolitik*, *Zeitschrift für völkische Verfassung und Verwaltung, Reich, Volksordnung, Lebensraum*, I, 1941, str. 151—163 (navajam: RVL). — Bodo Dennewitz *Verwaltung und Verwaltungsrecht*, Wien 1944, str. 56 (navajam: Dennewitz, VuV). — Dennewitz, *Staatsrecht*. Wien 1942. — Grewe, str. 94—96, 110. — Glej op. 12.

¹² RVL, I—V 1941—1943. — Waldemar Ernst, *Erlebnis und Gestaltung deutschen Grossraum-Verwaltung* (RVL, V, 1943, str. 275—282). — Walz, str. 105, 106, 130, 147, 151—158. — Scheerbarth, str. 43—49. — Grewe, str. 98, 110.

¹³ Wilhelm Struckart, *Staatsangehörigkeit und Reichsgestaltung* (RVL V, 1943, str. 69, 71, 87, 90, 91). — Lichter, uvod. — Pfundtner-Neubert, *Reichsrecht* (Ib — 10) 20. I. 1942.

¹⁴ Dokumentacija-Dunaj. — *Menscheneinsatz 1941*. — RPA, F 1003. — *Štabni razgovori 1941*. — VAZSt 1941. — France Škerl, *Nacistične deportacije Slovencev v letu 1941*, *Zgodovinski časopis* VI—VII, 1952—1953. — Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945*, Maribor 1968 (navajam: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji*).

poti oziroma z zakonskim prisiljevanjem doseči večje sodelovanje oziroma aktivno vključitev prebivalcev Spodnje Štajerske in Gorenjske. Spričo vedno pomembnejše vloge NOB v aktivizaciji slovenskega narodnostnega osveščanja predvsem na Gorenjskem pa je bilo to zanje še toliko bolj neobhodno potrebno.¹⁵

Slednje so nacisti skušali doseči predvsem z delitvijo prebivalcev v tri državljanske kategorije. Pri tem naj poudarimo, da je bila pridobitev državljanstva odvisna od stopnje članstva v obeh raznarodovalnih organizacijah. Tako so dobili dokončni člani dokončno nemško državljanstvo, začasni člani pa državljanstvo na preklic, vsi drugi, to je nečlani, pa so ostali začasno ali dokončno zaščitenci. Pomembno je tudi dejstvo, da so imeli državljani na preklic začasno iste pravice in dolžnosti kot nemški državljani, zaščitenci pa samo iste dolžnosti, ne pa tudi istih pravic. Za njih je bila določena čisto posebna usoda. Do določene mere se je to zakonsko prisiljevanje posrečilo nacistom le na Spodnjem Štajerskem. Kakšen je bil položaj na Gorenjskem pa več kasneje.¹⁶

Tako je odredba o državljanstvu z dne 14. oktobra 1941, ki je izšla v državnem uradnem listu 24. oktobra 1941, takrat so v kratkem še pričakovali priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske, bilo prvo tako pravno določilo, ki so jo izdali za kako rajhu nepriključeno področje. Ker je potem priključitev izostala, si eden od prej omenjenih juristov razlaga to posebnost kratko malo s tem, da navaja datum 14. april 1941, to je datum pridobitve državljanstva, kot datum »ki velja kot dan ponovne združitve, ne da bi bilo za to lahko navedeno kako zakonsko določilo«.¹⁷

Kasneje je bilo nekaj odredb rajhovskega prava, ki so zadevale tudi področja pod šefi civilnih uprav oziroma so bile izdane celo samo za ta področja, objavljenih tudi v državnem uradnem listu oziroma uradnem listu notranjega ministrstva. Kljub temu pa so te stopale v teh področjih v veljavo šele z objavo v uradnih listih posameznih šefov civilnih uprav.¹⁸

Tako je bila po 1. februarju 1942 na Spodnjem Štajerskem in nekaj kasneje tudi na Gorenjskem vpeljana prek odredb oziroma objave v uradnih listih obeh šefov civilnih uprav vrsta rajhovsko pravnih določil sicer v določeni okrnjeni obliki. Te so privedle sprva Spodnjo Štajersko nato pa tudi Gorenjsko v nov bližji državno-pravni položaj nasproti ostalemu ožjemu rajhovskemu področju.¹⁹

Glede na tak kompromisen pravni položaj so potem tudi razumljiva izvajanja oziroma razlage juristov. Tako menijo, da področja pod šefi civilnih uprav loči od drugega rajhovskega področja to, ker državno pravno formalno

¹⁵ Dokumentacija-Dunaj. — Štabni razgovori 1941—1942. — Mitteilungsblatt, 3, 1941. — Marburger Zeitung, 29.—30. XI, 1941. — Scheerbarth, str. 81, 82.

¹⁶ Politični komisar — deželni svetnik okrožja: Kranj F 890; Radovljica F 1083; Celje — Dokumentacija namestnika političnega komisarja deželnega svetnika, F. 12 — skupina fondov uradov Štajerske domovinske zveze (arhiv IZDG). — Štabni razgovori 1942. — Glej op. 15. — Glej tudi Tone Ferenc, Politične in državljanske kategorije prebivalstva na Spodnjem Štajerskem pod nemško okupacijo. Prispevki I 1960, št. 2, str. 69—124 (navajam: Ferenc, Politične in državljanske kategorije).

¹⁷ Scheerbarth, stran 80.

¹⁸ Državni uradni list »Reichsgesetzblatt« (navajam: RGBI). — Uradni list notranjega ministrstva »Ministerialblatt des Reichs« und Preussischen Ministeriums des Innern« (navajam: MBlV).

¹⁹ VAZSt, 1942. — VAZK 1942. — Fond političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje.

in izrecno oziroma oblikovno še niso združena z nemškim rajhom. To kompromisno stanje se odraža tudi v pravnih formulacijah posameznih zakonskih določil, ki so jih izdali za zasedeni področji Spodnje Štajerske in Gorenjske.²⁰

Poleg nekaterih drugih zakonskih določil, na primer nürnberških rasnih zakonov, so vpeljali na obeh področjih v letu 1942 predvsem določila, ki bi jim omogočala vpoklice Spodnještajercev in Gorenjcev v državno delovno in vojaško službo.²¹

Zato se je nacistom tudi toliko mudilo izdati izvršilno odredbo notranjega ministra k odredbi o državljanstvu. Ta je izšla šele potem, ko je bilo nacistom jasno, da na formalno državno pravno priključitev obeh področij še dalj časa ne bo računati. In sicer za Spodnjo Štajersko v celoti 10. februarja 1942, na Gorenjskem, kjer je bil položaj zaradi NOB in s tem v zvezi neuspehov KVB oziroma NSDAP, v katero je ta organizacija po 1. januarju 1942 vključena, za naciste dobesedno porazen, pa šele 19. junija 1942, ko so vsaj formalno rešili možnost raztegnitve tudi drugih členov izvršilne odredbe.²²

Izid te izvršilne odredbe je bil namreč za obe področji zelo velikega pomena tudi zaradi vprašanja zaščitencev oziroma ureditve njih posebnega pravnega položaja.

V možnosti vpoklicev v vojaško in državno delovno službo, za kar so jim dajala pravno podlago prej vpeljana zakonska določila, na Spodnjem Štajerskem pa tudi v vpoklicu zaščitencev v posebno delovno službo, so nacisti videli več koristi. Na eni strani bi si s tem pridobili potrebno živo silo, po drugi strani pa bi bila s tem odstranjena vrsta nemirnih elementov. To naj bi prispevalo k izboljšanju njihovega neugodnega političnega položaja, obenem pa tudi k čimprejšnji ponemčitvi oziroma vključitvi ali izključitvi posameznikov. Do delnega uresničevanja teh načrtov je prišlo zopet samo na Spodnjem Štajerskem, medtem ko je bilo na Gorenjskem to sprva le delno, kasneje pa skoraj povsem neizvedljivo. NOB je bil močnejši, namesto večje vključitve se je narodna zavest še v večji meri aktivizirala. Poleg tega pa so se kasneje naborniki, namesto da bi se odzvali vpoklicu, začeli v vedno večji meri vključevati v partizanske vrste.²³

Na tem mestu naj poudarim, da je bila Gorenjska za naciste že od vsega začetka velik problem in da se ta od Spodnje Štajerske, kjer so nacisti dosegli vsaj delne uspehe v ponovni izgradnji v prvih dveh letih okupacije, povsem razlikuje. Tako je imela na Spodnjem Štajerskem pri slednji precejšnjo vlogo ne samo Štajerska domovinska zveza, temveč tudi v njenem okviru delujoča polvojaška organizacija Wehrmannschaft. Medtem ko je vloga Koroške ljudske zveze kot tudi wehrmannschafta na Gorenjskem pri izgradnji komaj omembe vredna.²⁴

²⁰ Prav tam. — Scheerbarth, stran 48. — Lichter, stran 145. — Schönfeldt, stran 27. — Grewe, stran 110.

²¹ VAZSt 1942. — VAZK 1942.

²² Glej op. 16. — Kärntner Zeitung, 19. XII. 1941. — Herbert Friedl, Oberkrain — Kärntens deutsches Markaufgabe (RVL, V, 1943, str. 264, 265). — Glej tudi Ferenc, Politične in državljanske kategorije).

²³ Stabni razgovori 1942. — Skupina fondov političnih komisarjev deželnih svetnikov Spodnje Štajerske in Gorenjske (arhiv IZDG).

²⁴ Glej op. 23. — Skupina fondov uradov Štajerske domovinske zveze. — Skupina fondov Wehrmannschafta za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko (arhiv IZDG). — Tone Ferenc, Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem, Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, Ljubljana 1958.

Iz prej navedenega nam je sedaj jasno, da moramo pri nameravani priključitvi obeh področij razlikovati dve razvojni stopnji. V prvi so skušali nacisti obe področji priključiti oblikovno in pravno, to je izvesti izrecno in formalno priključitev obeh področij. Potem ko je ta izostala, pa so prešli oziroma so se začeli nagibati vedno bolj k rajhovsko pravni, to je kompromisni državno pravni priključitvi.

Oblikovna priključitev področij Spodnje Štajerske in Gorenjske bi bila mogoča šele tedaj, ko ne bi bila več potrebna posebna državno in upravno pravna konstrukcija obeh šefov civilnih uprav in bi upravljanje teh področij v celoti lahko prevzeli normalni organi javne uprave. Odredbe rajhovskega prava bi lahko potem tudi na teh področjih neposredno po objavi v državnem uradnem listu oziroma prek uradnih listov notranjega ministrstva in obeh državnih namestnikov stopale v veljavo. Celotni upravni aparat teh področij pa bi prišel v popolno podrejenost uradov državnih namestnikov v obeh državnih gauhih, katerih državna namestnika sta bila po upravni liniji neposredno podrejena notranjemu ministrstvu za razliko od šefov civilnih uprav, ki so bili podrejeni neposredno Hitlerju.²⁵

Zakaj je izostala predvidena formalna priključitev Štajerske in Gorenjske k rajhu

Glede vprašanj, zakaj je formalna priključitev, predvidena sprva za 1. oktober oziroma 1. november 1941 in nato ponovno prestavljena na kasnejši datum, izostala, v okviru pričujočega sestavka podrobneje ne moremo razpravljati.

Zaradi pomembnosti vprašanja kot tudi zaradi boljšega razumevanja nadaljnjih izvajanj bom o tem skušal podati samo kratek analitičen povzetek. Dejstvo je, da je bil prav NOB oziroma OF sprva kot politična sila in kasneje tudi kot vojaška, predvsem pa s svojo vlogo v procesu aktivizacije slovenskega narodnostnega osveščanja sprva na Gorenjskem in kasneje tudi na Spodnjem Štajerskem, v povezavi s celotnim razvojem dogajanj druge svetovne vojne, odločujoč, da do državno in upravno pravne izenačitve naših področij, da o narodnostni vključitvi ne govorimo, ni moglo priti.

Prav to dejstvo je bilo, gledano v celoti, sprva eden od okoliščin ovire in to predvsem na Gorenjskem, kasneje pa glavni vzrok, da je izostala tudi nameravana formalna in izrecna državno pravna priključitev obeh področij.

Medtem ko so bili problemi, do katerih je prišlo na področju zakonske tehnike, neposreden vzrok, da je bila sprva za 1. oktober in nato za 1. november 1941 predvidena priključitev ponovno prestavljena na kasnejši datum, je za v začetku 1942 predvideno priključitev prej navedeno neposreden vzrok, da so to ponovno prestavili na kasnejši datum oziroma glavni vzrok, da je v nadaljnjem izostala.

Seveda pa vloge NOB v smislu vzrokov ni gledati vseskozi kot vojaške sile.

²⁵ Brošura »Ansprache des Herrn Reichsministers Dr. Frick bei der Einführung des Reichstatthalters Dr. Friedrich Rainer in Klagenfurt am 16. XII. 1941«, Klagenfurt 1942 (navajam: Brošura — Frick).

Nacisti so, ne samo konec leta 1941 in v začetku 1942, temveč vsaj še v naslednjih mesecih tega leta še vedno upali, da jim bo v prihodnjem še uspelo izvesti tudi oblikovno vključitev, NOB pa z vojaško policijskimi ukrepi kot tudi še z drugimi metodami in posegi onemogočiti nadaljnje delovanje.²⁶

Eno so bile njihove želje, drugo je pokazal nadaljnji potek dogajanj oziroma razvoj.

Poleg tega, da so se dobro zavedali, da je uspeh predvidenih raznarodovalno ponemčevalnih načrtov odvisen prav od uničenja NOB in s tem njegovega vpliva v procesu aktivizacije slovenskega narodnostnega osveščanja, kar je še v večji meri krepilo mižnjo do okupatorja, so se zavedali tudi, da je takemu stanju vzrok že samo dejstvo, da na teh področjih žive Slovenci, ne Nemci, ki jih bo potrebno šele pridobiti oziroma prevzgojiti v nemško-germanskem duhu.²⁷

Glede na njihovo tezo, da obstoji na Spodnjem Štajerskem nekak srednji sloj »windischerjev«, pri katerem so, če izvzamemo »volksdeutscherje«, ki jih je bilo za razliko od Gorenjske veliko večje število, le upali s svojo demogogijo in z nekaterimi gospodarskimi olajšavami doseči določen uspeh, so si tak podoben sloj nameravali umetno ustvariti tudi na Gorenjskem. To še toliko bolj, ker so prav v tem videli vzrok, da je Koroška ljudska zveza za razliko od Štajerske domovinske zveze postala namesto zelene raznarodovalne organizacije pravzaprav nova organizacija Slovencev.²⁸

Za takšno počasno prevzgojo se je nasprotno od drugih, ki so se zavzemali za radikalnejše posege, zavzemal predvsem major Maier-Kaibitsch.²⁹

Nadalje so se tudi zavedali, da je porastu NOB vzrok predvsem vpliv iz Ljubljanske pokrajine, kjer je bilo jedro tega gibanja. Na to je po njihovem vplivala predvsem politika Italijanov, ki so obljubili Slovincem avtonomijo in s tem omogočili, da so se ideje slovenstva prenašale na obe zasedeni področji, predvsem na Gorenjsko. Ta je bila ne samo pred zasedbo, temveč tudi že pred prvo svetovno vojno kot sestavni del Kranjske gospodarsko in politično usmerjena predvsem na Ljubljano. Poleg tega so v tem videli tudi določene tendence italijanske politike, češ da dopuščajo tako stanje, ker težijo po raztegnitvi svojih meja višje proti Karavankam.³⁰

Temu primerno so se potem v letu 1942 trudili na eni strani utrditi in hermetično zapreti mejo med Gorenjsko in Ljubljansko pokrajino, po drugi strani pa intenzivirati vprašanja v zvezi z ustanovitvijo posebnega raziskovalnega inštituta, ki naj bi s svojim delovanjem, skupno s še nekaterimi izselitveno-naselitvenimi posegi predvsem v južnem pasu, prispeval k že prej omenjenim ciljem prevzgoje oziroma ponemčitve.³¹

Zaradi neizvedenih sprva planiranih izselitveno-naselitvenih posegov v letu 1941, ki so sovpadali v veliki meri z razpoloženjem Gorenjcev, nadalje neizdelanih konceptov glede nadaljevanja teh posegov v zvezi z deljenimi mnenji v raznarodovalno ponemčevalnem delu, kot tudi neuspehov KVB, ter zaradi

²⁶ Glej op. 33.

²⁷ Dokumentacija-Dunaj. — RPA, F 1002, 1003. — Skupina fondov uradov Štajerske domovinske zveze. — Primerjaj Metod Mikuž, Ali je NOB preprečila priključitev Štajerske in Gorenjske k nemškemu rajhu, Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—1953, stran 758 (navajam: Mikuž).

²⁸ Dokumentacija — Dunaj.

²⁹ Prav tam. — RPA, F 1003.

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Radovljica, F 1060.

prestižnih vprašanj odgovornih nacističnih vodij šefa civilne uprave Kutsche-re in vodja KVB Schicka, je prišlo na Gorenjskem do stanja, ki je zahtevalo takojšnjo rešitev. Kot smo že omenili, je nameravana priključitev 1. oktobra oziroma 1. novembra 1941 izostala. Zakaj, o tem več kasneje. Enega od glavnih predpogojev za nadaljnje uspešnejše delo vidijo predvsem v zamenjavi vodstva in določenem preobratu dotedanje raznarodovalno ponemčevalne taktike.³² Tako so v tem času z velikim upanjem pričakovali tudi predvideno priklju-čitev, ki naj bi bila izvedena nekako v začetku januarja 1942. Kljub temu, da je bil Rainer potem imenovan za državnega namestnika Koroške in šefa civilne uprave Slovenske Koroške in Gorenjske, Kutsche-ra in Schick sta zaradi svojih neuspehov končno le morala zapustiti svoje položaje, pa so bili nacisti potem, ko je prišlo do decembrske vstaje, prisiljeni za v začetku januarja 1942 nameravano priključitev ponovno prestaviti, tokrat za nedoločen čas. Koncem januarja 1942 je bil Rainer pri Hitlerju, kjer sta potem poleg vprašanj ustanovitve prej omenjenega raziskovalnega inštituta in delu tega inštituta, to kaže kakšen pomen in nujnost so nacisti posvečali njegovi ustanovitvi in de-lovanju, govorila verjetno tudi o vprašanju priključitve. Po tem datumu se začno vedno bolj nagibati h kompromisni samo delni državno pravni priklju-čitvi, kar je bilo glede na vrsto oviralnih okoliščin povsem razumljivo. Po drugi strani pa so si skušali, to je razvidno iz vseh pravnih formulacij v tem času izdanih zakonskih določil, še vedno pustiti odprto možnost za izvedbo nameravane oblikovne in izrecne državno pravne priključitve³³

Glede na to, da so se zavedali, da sta narodno zavest na Gorenjskem akti-virala prav NOB oziroma OF, kot tudi zaradi izselitvenih posegov, kar je hkra-ti podkrepilo mržnjo do okupatorja, v tej smeri so reagirali že po dogodkih v juliju in avgustu 1941 — so začasno ustavili nadaljnje izseljevanje. Proti NOB pa so ukrenili vse, da bi ta pojav v nadaljnjem povsem onemogočili; tako je postalo prav to tudi v nadaljnjem vodilni moto njihovega delovanja. Na eni strani so skušali s svojo propagando pomiriti in si pridobiti slovenskega člo-veka k sodelovanju, na drugi strani pa z ostrimi ukrepi proti NOB kot tudi z nadaljnjimi izselitvenimi posegi z namenom in pod pretvezo kazenskih povra-čilnih ukrepov proti NOB izriniti z zemlje čim večje število slovenskih družin in na tako izpraznjena posestva še med vojno naseliti čim večje število Nem-cev.³⁴

Kljub temu, da so videli prav v tem možnost hitrejšje ponemčitve, pa so naleteli na velike težave. Naj omenimo samo probleme v zvezi z naselitvijo, do katerih je prišlo zaradi majhnih posesti, neugodnih tal, težkoč pri vprašanju finančnih olajšav za naseljence, predvsem pa zaradi NOB.³⁵

Sedaj si na kratko oglejmo, zakaj je izostala sprva za 1. oktober in nato za 1. november 1941 predvidena priključitev.

Z nameravano formalno priključitvijo, za katero so bili v septembru 1941 pripravljene tudi že nekateri pravni osnutki, tako tudi osnutek Hitlerjevega ukaza, naj bi bilo vpeljana na obeh področjih 1. oktobra tudi nemško pravo in

³² Op. 23. — Stabni razgovori 1941.

³³ Op. 29. — Stabni razgovori 1942. — *Kärntner Zeitung*, 17. XII. 1941. — *MBliV*, str. 353, 10. II. 1942.

³⁴ Op. 29. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Kamnik, F 829, 1130. — Brošura — Frick.

³⁵ Prav tam.

to v obliki, kot je bilo to v tem času že vpeljano oziroma v veljavi v obeh sosednjih deželah Štajerski in Koroški, katerima so nameravali obe področji oblikovno priključiti.³⁶

Posebna državno in upravno pravna struktura obeh okupacijskih uprav šefov civilne uprave bi bila s tem ukinjena.

Glede na še nujne raznarodovalno ponemčevalne posege na obeh področjih, predvsem na Gorenjskem, in s tem v zvezi glede na še nameravane izselitveno-naselitvene posege, ti so na Gorenjskem začasno izostali predvsem zaradi dogodkov v juliju in avgustu 1941, na vprašanja prenosa posesti iz slovenskih rok v nemške, so si nacisti trudili najti take formulacije zakonskih določil, da kljub formalni priključitvi in uvedbi nemškega prava ne bi bistveno okrnili dotodanjih pristojnosti obeh pooblaščenecv državnega komisarja za utrjevanje nemštva.

Temu primerno je bil formuliran tudi 2. odstavek 3. člena v osnutku Hitlerjevega odloka glede uvedbe prava na zasedenih področjih slovenske Koroške in Gorenjske, ki je bil v mesecu septembru 1941 poslan v mnenje uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu. Le-ta je določal, da ostanejo vsi ukrepi za utrditev nemštva od uvedbe ostalega prava nedotakljivi. Ob pismeni izmenjavi mnenj glede teh nedotakljivosti je potem notranji minister pojasnil, da se lahko pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva na podlagi tajnega Hitlerjevega odloka iz leta 1939 loti vseh ukrepov, kateri so za utrjevanje nemštva potrebni, četudi ti v zakonih in odredbah koroškega gava niso predvideni ali celo tem nasprotujejo in da bo izrecno samo od pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva določeno, kateri posegi za utrjevanje nemštva so potrebni.³⁷

Enake pristojnosti je imel seveda tudi pooblaščenec na Spodnjem Štajerskem.

Prav to dejstvo v povezavi s še nujnimi posegi na obeh področjih se je potem pokazalo pri pripravah za priključitev kot eden glavnih, če ne celo bistveni problem na področjih zakonske tehnike. To potrjuje tudi podatek, ki ga povzgam iz knjige dr. Toneta Ferenca (str. 689), Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941—1945, to je enega temeljnih in zelo pomembnih del za razumevanje in osvetlitev ne samo te problematike, temveč tudi drugih vprašanj nacistične okupacijske politike na zasedenih področjih Spodnje Štajerske in Gorenjske. Na tem mestu najdemo namreč navedeno »da so v septembru 1941 v uradu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Bledu sestavili osnutek 'odredbe o preureditvi'. Odredba bi naj določala, da je mogoče nekatere predele, ki jih določi državni komisar za utrjevanje nemštva, ne glede na obstoječe pravne predpise povsem preurediti z namenom, da bi na njih utrdili nemštvo... Skratka — državni komisar za utrjevanje nemštva bi lahko v vsej Gorenjski ali na posameznih območjih odstranil slovensko prebivalstvo, naselil nemško in popolnoma preuredil pokrajino, kakor je to delal na Poljskem in v tako imenovanem naselitvenem območju ob Savi in Sotli. Napisali so tudi že izvršilne predpise in celo svoje pripombe k temu osnutku. Osnutek 'odredbe o preureditvi' so poslali tudi uradu državnega

³⁶ Politični komisar — deželni svetnik okrožja: Kamnik, F 829; Radovljica, F 1060, 1082; Celje. — Dokumentacija namestnika političnega komisarja — deželnega svetnika F 11, 12. — RPA, F 1003. — Primerjaj Mikuz, str. 761, 762.

³⁷ Politični komisar — deželni svetnik okrožja Kamnik, F 829 in Radovljice, F 1060.

komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu, kjer ga je dr. Stier 24. oktobra 1941 poslal II. glavnemu oddelku z naslednjim dopisom... To, da so ga poslali meni, je v zvezi s konferenco na Bledu, na kateri sem opozoril na potrebo, da Gorenjce z agrarno političnimi in drugimi preureditvenimi ukrepi izrinemo iz dežele, na njihova mesta pa namestimo Nemce iz rajha. Ta ukrep bo potreben tako v Južni Koroški kakor tudi na Štajerskem, da bi tam okrepili nemštvo...»

Kot smo že omenili, je bil glavni problem zopet Gorenjska. Ker na Gorenjskem Kutschera do takrat te svoje funkcije oziroma pristojnosti kot pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva še ni legaliziral, v imenu šefa civilne uprave je sicer izdal podobno kot Uiberreither dve odredbi o zaplembi imetja državi sovražnih elementov aprila in maja 1941, vendar so bile manj precizirane, se je s priključitvijo pojavilo vprašanje legaliziranja teh pristojnosti pooblaščenca za Gorenjsko.³⁸

Glede na to, da je bilo vprašanje legaliziranja pristojnosti pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva tesno povezano z delovanjem oziroma postopki sodišč in drugih organov, je potem tudi razumljivo, zakaj so dvakrat spremenili svoje formulacije glede uvedbe prava na Gorenjskem: Pravo se naj s priključitvijo vpelje na obeh področjih hkrati 1. oktobra 1941, nato — pravo se naj vpelje s priključitvijo samo v Spodnji Štajerski, na Gorenjskem kasneje, in na to zopet, pravo se naj vpelje na obeh področjih hkrati 1. novembra 1941. To nihanje glede uvedbe prava na Gorenjskem je razvidno tudi iz uradnega lista šefa civilne uprave za Gorenjsko.³⁹

Na Spodnjem Štajerskem je bil položaj drugačen, jasnejši. Tako naj bi poleg nekaterih drugih odredb šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem ostale po priključitvi v veljavi tudi vse tri odredbe, ki jih je šef civilne uprave izdal v svojstvu pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva aprila in maja 1941.

Kako velik pomen so pripisovali rešitvi prav tega pravnega vprašanja, nam dokazuje tudi to, da so že v mesecu septembru 1941 rešili za Spodnjo Štajersko tudi vprašanje uskladitve vseh treh Uiberreitherjevih odredb glede utrjevanja nemštva s Hitlerjevo odredbo o zaplembi imetja rajhu sovražnih elementov z dne 2. maja 1941, ki naj bi s priključitvijo stopila v veljavo tudi na obeh zasedenih področjih.⁴⁰

Med razčiščevanjem teh vprašanj se je potem izkristaliziralo mnenje, da bo moral tudi šef civilne uprave oziroma pooblaščenec za Gorenjsko predhodno izdati v svojem uradnem listu, podobno kot je to storil že aprila in maja 1941 šef civilne uprave oziroma pooblaščenec za Spodnjo Štajersko, odredbo, v kateri bi bile legalizirane prej navedene izrecne pristojnosti. Le-te je pojasnil notranji minister. Zakonsko pa naj bi bili tudi orisani vsaj najvažnejši posamezni posegi.⁴¹

Praktična nujnost izdaje take odredbe je bila predvsem v tem, ker tajni Hitlerjev odlok iz leta 1939, na osnovi katerega je imel pooblaščenec tako velike pristojnosti, še ni bil objavljen v nobenem zakonu in tako tudi sodišča in organi o njem niso imeli pojma. Predložitev tega odloka bi prvič nasprotovala

³⁸ VAZK 1941. — VAZSt 1941.

³⁹ Glej op. 36. — VAZK IX, X 1941. — Primerjaj Tone Ferenc, Narodnoosvobodilni boj na Gorenjskem decembra 1941 in januarja 1942, TV 15, 1968, št. 38.

⁴⁰ Arhiv IZDG, F 765.

⁴¹ Glej op. 37.

tajnosti, drugič pa ne bi mogla razveljaviti postopkov sodišč in drugih organov. Šele objava v državnem uradnem listu bi lahko vplivala na njihove uradne postopke. Glede na to, da bi to čisto splošno besedilo Hitlerjevega odloka lahko v tisočih različnih primerih v praksi naletelo na prav toliko pojasnjevalnih težav ali pa celo do nesmiselnih odločitev, so videli v predhodni objavi take odredbe v uradnem listu šefa civilne uprave edino možno pot, da te posege in pristojnosti pravočasno legalizirajo in podrobneje orišejo.⁴²

Ker bi posle pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva prevzel po priključitvi državni namestnik Koroške, je bilo poleg že prej omenjenega imenovanja Rainerja za šefa civilne uprave državnega namestnika in gauleiterja Koroške še toliko bolj nujno potrebno.⁴³

To pa niso bili edini problemi, ki so se, kot lahko sklepamo glede na določene povezave, kazali nacistom na področju zakonske tehnike.

Določene težave v zvezi z ukrepi, potrebnimi za utrjevanje nemštva in uskladitvijo teh ukrepov z uvedbo prava, je najti tudi pri vprašanju priključitve Spodnje Štajerske. Kajti tudi na tem področju so se kazale glede na še nujne raznarodovalno ponemčevalne posege in s tem izselitveno-naselitvene posege kot tudi glede vprašanj prenosa posesti iz slovenskih rok v nemške določene težave, pri katerih tudi prej omenjene tri odredbe ne bi povsem zadoštovale. Določene težave pa je iskati tudi zaradi zakasnitve izselitveno-naselitvenih posegov v obsotelsko-savskem pasu.⁴⁴

Vprašanje v zvezi z nujnostjo izida odredbe glede legaliziranja pristojnosti skupno z orisom posameznih, za utrjevanje nemštva nujnih ukrepov, kolikor so bili ti do tega časa že znani, se je pojavilo na Gorenjskem zopet v februarju 1942, potem ko je bilo nacistom jasno, da priključitev še dalj časa ne bo mogoča. Kljub temu pa so to izdali šele 17. maja 1942, v uradnem listu šefa civilne uprave pa objavili šele 8. junija 1942 in to v precej okrnjeni obliki glede na prvotni osnutek, ki je bil predložen deželnim svetnikom na Gorenjskem februarja 1942. V izdani odredbi so bile poudarjene v prvi vrsti samo izrecne pristojnosti, od orisa posameznih ukrepov pa ni ostalo skoraj ničesar.⁴⁵

Nadaljnje težave so se pokazale tudi pri formulaciji zakonskih določil odredbe glede podelitve državljanstva. Glavni vzrok za to je iskati predvsem v neuspeli vlogi in sploh vprašanju obstoja KVB. Tako je izšla ta odredba, čeprav so jo imeli že dalj časa v osnutku, šele 14. oktobra 1941, v državnem uradnem listu pa objavili 24. oktobra 1941. V uradnem listu šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko so jo objavili 13. novembra 1941 in nato ponovno marca 1942 skupno z izvršilno odredbo notranjega ministra z dne 10. februarja 1942. Na Gorenjskem zaradi že prej omenjenih težav do 15. novembra 1941 razen nekaj primerov niso izstavili še nobene članske izkaznice KVB. Nacistom vprašanja državljanstva kljub Rainerjevi proklamaciji 27. septembra 1942 ni uspelo zadovoljivo rešiti vse do konca vojne. Vzrok je iskati prav v narodnoosvobodilnem boju. S tem v zvezi so obviseli v zraku oziroma so bili lahko samo delno izvedeni tudi vpoklici v vojaško in državno delovno službo. V letu 1944 so odpadli celo vpoklici v vojaško službo. Ker je bila od ureditve državljskih vprašanj oziroma zamenjave državljanstva odvisna tudi uvedba

⁴² Prav tam.

⁴³ Prav tam in op. 33.

⁴⁴ Štabni razgovori 1941. — VAZSt 1941.

⁴⁵ Glej op. 36. — VAZK 1942.

vrste določil civilnega in materialnega prava, je potem k zakonsko tehničnim problemom ne samo v letu 1941, temveč tudi kasneje, povedano dovolj. Da so ta vprašanja obstajala, je razvidno že iz samih štabnih razgovorov, zelo pomembnega vira za razumevanje nacističnih okupacijskih in raznarodovalnih posegov na Spodnjem Štajerskem.⁴⁶

Če pritegnemo k tem vprašanjem še probleme, do katerih je prišlo pri opustitvi policijske meje, to so na Spodnjem Štajerskem ukinili šele 15. oktobra, na slovenskem Koroškem 10. novembra 1941, na Gorenjskem pa zaradi policijsko varnostnih razlogov (NOB, kot tudi zaradi izselitveno-naselitvenih posegov) šele 1. novembra 1942, je celotna slika toliko jasnejša.⁴⁷

Decembrska vstaja je, kot smo že omenili, pripomogla k iztrežitvi, skupno z drugimi oviralnimi okoliščinami pa vplivala, da so za v začetku 1942 predvideno priključitev odložili za nedoločen čas. Po Rainerjevem obisku pri Hitlerju konec januarja 1942 so se začeli vedno bolj nagibati k rajhovsko pravni, to je neke vrste kompromisni državno pravni vključitvi. Za leto 1943 je bilo tudi za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko predvideno enako financiranje kot za druga področja pod šefi civilnih uprav. Iz tega se vidi, da so se nacisti tudi za naši področji morali sprijazniti z daljšim delovanjem šefov civilnih uprav in se poslužiti enake priključevalne taktike kot v primeru Alzacije, Lorene in Luksemburga. Dokončno rešitev so tako pričakovali šele po končani vojni.⁴⁸

Kot smo že omenili, so na obeh področjih vpeljali vrsto zakonskih določil nemškega prava, kljub temu da je izrecna in formalna državno pravna priključitev izostala.

Zelo zanimivo je dejstvo, da je bila v letu 1943 v državnem uradnem listu izdana 12. odredba k rajhovskemu zakonu o državljanstvu (Reichsbürgergesetz), še zanimivejše pa je pojasnilo notranjega ministra iz leta 1944, ki ga je poslal šefoma civilne uprave, da je šteti tudi državljane na preklic za nemške narodne pripadnike.⁴⁹

Kratek oris poteka zasedbe ter postopnega razvoja v vzpostavljanju okupacijskih oblasti oziroma izgradnje uprave na obeh zasedenih področjih

Dne 6. aprila 1941 je prišlo do napada na Jugoslavijo: 8. aprila je nemška vojska vdrla v Maribor, 10. aprila v Zagreb, 12. in 13. aprila pa je že padel Beograd. Dne 11. aprila 1941 so Italijani zasedli Ljubljano.

Že 12. aprila, to je teden dni pred kapitulacijo jugoslovanske vojske (18. aprila 1941), je izdal Hitler navodilo za razkosanje Jugoslavije. Slovenija je bila razdeljena med Nemce, Italijane in Madžare. Po teh navodilih je pripadlo ozemlje bivše jugoslovanske Štajerske, podaljšano proti jugu za okoli 90 km

⁴⁶ Glej op. 28. — Rainerjeva proklamacija 27. IX. 1942 — letak. — Fondi orožniških ustanov Gorenjske (arhiv IZDG). — Skupina fondov političnih komisarjev — deželnih svetnikov Gorenjske, Spodnje Štajerske. — Kärntner Zeitung, 20. X. 1941. — Glej tudi Ferenc, Politične in državljanske kategorije.

⁴⁷ Politični komisar — deželni svetnik okrožja: Celje, Dokumentacija pol. kom. — deželnega svetnika, F 13; Radovljica, F 1081. — Štabni razgovori 1941.

⁴⁸ Pol. kom. — deželni svetnik okrožja: Celje, Dokumentacija namestnika pol. kom. — dež. svetnika, F 11, 12.

⁴⁹ RGB1, I, 1943, str. 268—271. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje (I Bev 1), F 58.

širokim in 10 do 15 km dolgim pasom, pod gau »Steiermark«, severni del Kranjske (z mejo na Savi na svojem najjužnejšem delu, vendar severno od Ljubljane) pa pod gau »Kärnten«, Prekmurje so v svojih historičnih mejah dobili Madžari, meja v Sloveniji med Nemčijo in Italijo pa naj bi bila določena naknadno.⁵⁰

Neposredno za vojaškimi enotami, ki so v jugovzhodni smeri pregazile Jugoslavijo, so vkorakale na področje Gorenjske in Spodnje Štajerske enote redarstvene policije in strankinih formacij SA, NSKK pod poveljstvom poveljnika redarstvene policije za alpske dežele (B. d. O. Alpenland), katerega urad je imel v tem času svoj sedež v Gradcu. Te enote so imele nalogo očistiti okupirano ozemlje sovražnih elementov ter vzpostaviti v deželi red in mir. Hkrati s temi enotami, katerih odhodna mesta, smer vkorakanja ter dohodna mesta so bila datumsko in časovno že vnaprej določena, so vkorakali na zasedeno področje tudi tako imenovani akcijski štabi (Einsatzstab).⁵¹

Takoj po prihodu teh sil na teritorije, že vnaprej določene, oziroma na dohodna mesta je prešla vojaška uprava v roke civilne uprave. Akcijskim štabom, na čelu katerih so bili politični komisarji, so bili dodeljeni orožniški okrožni vodje (Gendarmeriekreisführer), ki so bili v vsem podrejeni političnim komisarjem za določena uradna območja.⁵²

Iz tega je videti, da ni bil dodobra pripravljen samo vojaški udar na Jugoslavijo, temveč da je bil že vnaprej določen tudi potek zasedbe in to tako, da so organi civilne uprave oziroma aparat v zvezi z upravljanjem teh področij takoj lahko začeli delovati.

Dne 14. aprila 1941 je Hitler imenoval oba šefa civilne uprave: Franza Kutschero, namestnika gauleiterja Koroške, za šefa civilne uprave na področju Gorenjske in slovenske Koroške, in Sigfrieda Uiberreitherja, gauleiterja in državnega namestnika Štajerske, za šefa civilne uprave na področju Spodnje Štajerske.⁵³

Medtem ko je Uiberreither prevzel svoje posle takoj, je Kutschera prevzel le-te za Mežiško dolino 15. aprila 1941, na področju Gorenjske, ki so ga zasedli Italijani, pa šele 30. aprila 1941, potem ko so se le-ti po nemškem ukazu morali umakniti na desni breg Save. S tem je nastala razlika tritedenske časovne prednosti uprave šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem pred upravo šefa civilne uprave na Gorenjskem.⁵⁴

To časovno prednost delovanja šefa civilne uprave na Spodnjem Štajerskem je potem tudi videti v vzpostavljanju okupacijskih upravnih organov. Medtem ko je Uiberreither že 14. aprila 1941 v prvi številki svojega uradnega lista objavil odredbo o vzpostavitvi uradov političnih komisarjev s sedeži v mestih bivših okrajnih glavarstev in v mestih Mariboru, Celju in Ptujju, se je to zgodilo na Gorenjskem malo kasneje. Tako je bilo področje Gorenjske in Mežiške doline po tej prvi upravni razdelitvi razdeljeno v šest upravnih enot — okrajev, katerim so načelovali enako kot na Spodnjem Štajerskem politični komisarji.

⁵⁰ Mikuž, stran 751.

⁵¹ Povelje št. 1 »BdO Alpenland«, 10. IV. 1941, orožniško okrožje Radovljica, F 17 (arhiv

⁵² Prav tam.

⁵³ a) 14. IV. 1941 je pravzaprav samo datum vzpostavitve obeh civilnih uprav (Reichsrecht, Neudruck-Ausgabe, Ib-10). —

b) Oba šefa civilne uprave je imenoval Hitler že prej, Uiberreitherja nekako konec marca ali začetek aprila 1941 (Marburger Zeitung, št. 96, 29. IV. 1941).

⁵⁴ VAZSt 14. IV. 1941. — RPA, F 1003. — Kärntner Zeitung, 2. V. 1941.

Časovna razlika med področjema se je kasneje še povečala glede upravne razdelitve zasedenih področij v deželna in mestna okrožja. Na Spodnjem Štajerskem se je to zgodilo 1. julija 1941, na Gorenjskem pa šele 1. avgusta 1941.⁵⁵

Pri vsem tem gre poudariti izjemo glede vzpostavljanja upravnih organov na področju slovenske Koroške. Ker je zasedeno področje slovenske Koroške in Gorenjske obsegalo dve teritorialno ločeni področji, je bila vzpostavitev neke centralne uprave za ti dve področji še posebno zaradi velike oddaljenosti zelo težko izvedljiva. Politična uprava je to rešila tako, da je šef civilne uprave za Koroško in Kranjsko, za Spodnji Dravograd in Mežiško dolino postavil svojega namestnika vladnega predsednika Pawlowskega za šefa (civilne) uprave. Le-ta je imel precejšnjo samostojnost. Tako je za to področje izdajal v vsem letu 1941 celo samostojen uradni list. Po prvi upravni razdelitvi je bil na tem področju obenem s petimi gorenjskimi okraji formiran okraj Dravograd, ki je obstajal do 20. januarja 1942. Po ukinitvi tega okraja so priključili Dravograd kot občino okrožju Wolfsberg, občine Črno, Mežico, Guštanj in Prevalje pa okrožju Velikovec.⁵⁶

Izenačitev te zunanje upravno oblikovne izgraditve sta dosegli Spodnja Štajerska in Gorenjska šele 1. februarja 1942, ko so na obeh področjih bili imenovani deželni svetniki, ki so zamenjali dotedanje politične komisarje. Pri tem gre poudariti, da gre predvsem za preimenovanje teh uradov, ne pa toliko za njihove organizacijsko funkcionalne spremembe, kajti nacisti so se med vsem tem časom glede na predvideno priključitev trudili, obe področji upravno in oblikovno čimprej izenačiti z drugim upravnim sistemom obeh sosednjih gauov. Tako je prišlo med tem časom do večje izenačitve v organizacijski sestavi uradov političnih komisarjev kot tudi do dokončne razdelitve zasedenih področij v mestna in deželna okrožja.

Na Spodnjem Štajerskem je bilo s 1. julijem 1941 formiranih pet deželnih okrožij in sicer v Mariboru, Ptujju, Celju, Brežicah in Trbovljah, eno mestno v Mariboru ter okrajno glavarstvo Ljutomer, ki naj bi bilo po formalni priključitvi Spodnje Štajerske v »Reichsgau Steiermark« vključeno v deželno okrožje Radgona (Radkersburg).⁵⁷

Na Gorenjskem pa so bila s 1. avgustom formirana tri deželna okrožja in sicer v Radovljici, Kranju in Kamniku.⁵⁸

Ta področna razdelitev, razen nekaj manjših sprememb, 20. septembra 1941 na Spodnjem Štajerskem in 15. septembra 1941 na Gorenjskem, je ostala potem do konca vojne.⁵⁹

Urada šefov civilnih uprav na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem sta imela kasneje, ko je prišlo 15. novembra 1941 do združitve urada šefa civilne uprave Spodnje Štajerske, katerega sedež je bil do tedaj v Mariboru, z uradom državnega namestnika v Gradcu, in 12. januarja 1942 do združitve urada šefa civilne uprave zasedenih področij Koroške in Gorenjske, katerega sedež je bil dotedaj na Bledu, z uradom državnega namestnika v Celovcu, precej podobno

⁵⁵ VAZSt 1941. — VAZK 1941.

⁵⁶ Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje — Gradivo vodje centralne uprave (ZV), F 20. — VAZK 1942, odredba št. 3 z dne 9. I. 1942. — Gemeinde- und Ortschaftsverzeichnis, Wien 1942 (brošura).

⁵⁷ VAZSt 1941.

⁵⁸ VAZK 1941.

⁵⁹ VAZK 1941. — WAZSt 1941.

organizacijsko strukturo kot urada obeh državnih namestnikov sosednjih gauov. Med drugim naj omenimo, da so bili pooblaščenca obeh uradov šefov civilne uprave največkrat personalno povezani z vodji oddelkov v obeh uradih državnih namestnikov.⁶⁰

Enako kot v vrsti drugih primerov pa se tudi v tem kažejo glede na specifičnosti posameznih področij določene razlike. Medtem ko so na Spodnjem Štajerskem upravni aparat glede na možnost, ki jim ga je dopuščal za njih mnogo ugodnejši položaj, zelo poenostavili, to je v precejšnji meri izenačili z organizacijsko strukturo urada državnega namestnika, pa so bili nacisti na Gorenjskem prisiljeni po združitvi v formiranje posebnega referata »Südkärnten«, ki je potem s pomočjo deželnega svetnika radovljiškega okrožja koordiniral in vodil celotno upravo zasedenih področij Gorenjske.⁶¹

Politični komisarji oziroma kasneje deželni svetniki so bili šefoma civilne uprave neposredno podrejeni in so izvrševali po njihovih navodilih in smernicah vso državno upravo in samoupravo v okrožjih, ki so jim bila dodeljena. Te njihove funkcije so bile orisane s prvimi odredbami obeh šefov civilnih uprav in so z manjšimi spremembami ostale v veljavi vse do konca vojne.

Da bi šefa civilne uprave lahko čim hitreje in čim uspešneje uresničila svoje naloge, jima je dal Hitler tudi temu primerne pristojnosti. Pri svojem delovanju sta bila popolnoma neodvisna in sta bila podrejena neposredno Hitlerju. Posebne pristojnosti sta imela le še državni maršal Göring v okviru štiriletnega plana in državni vodja SS Himmler kot državni komisar za utrjevanje nemštva. Pristojnosti obeh šefov civilne uprave so tako presegle celo položaj teritorialnega ministra.⁶²

Izvrševala sta zakonodajno (odredbodajno) upravno in sodno oblast. Ukinila sta vso jugoslovansko zakonodajo ter jo nadomestila bodisi z začasnimi odredbami, ali pa sta uvajala s posebnimi uredbami veljavnost nemške zakonodaje »rajhovskega prava« na zasedenih področjih. Gre za načrtno vključevanje teh področij v nemško upravno politično, gospodarsko in socialno skupnost. Vsebina teh odredb, ki so bile objavljene v uradnih listih obeh šefov civilnih uprav, ni bila omejena, temveč se je raztezala na vse življenjsko važne odnose, naj je šlo za javno pravne ali privatne odnose. Pri tem je zanimivo opozoriti na dejstvo, da je bilo nekaj odredb izdanih že v letu 1941 celo takih, da bi ostale v veljavi tudi po formalni priključitvi obeh področij k rajhu, če bi bila ta lahko izvedena, kot je bilo to sprva predvideno.⁶³

Uvajanje zakonskih določil nemškega prava oziroma prilagajanje tem določilom je bilo prisotno že od vsega začetka. Glede na nameravano priključitev pa je bilo uvajanje oziroma prilagajanje v prvi razvojni stopnji pretežno začasnega značaja in se je omejevalo samo na najvažnejša vprašanja vsakdanjih potreb, ali pa služilo ciljem čimprejšnje izgradnje. Potem ko je bilo nacistom jasno, da priključitve še dalj časa ne bo, pa so to uvajanje intenzivirali in razširili tudi na pravna vprašanja, katera naj bi skupno s prvimi, po priključitvi v celoti ali z določenimi omejitvami, zamenjala nemško pravo

⁶⁰ VAZSt 1941. — VAZK 1942. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje, Dokumentacija namestnika pol. kom. — dež. svetnika, F 11. — Okrožnica šefa civilne uprave za Gorenjsko glede združitve urada 12. I. 1942 (arhiv IZDG). — Stabni razgovori 1941.

⁶¹ Prim. op. 60.

⁶² Marburger Zeitung, 10.—11. IV. 1943. — VPR, str. 184. — Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, stran 142.

⁶³ VAZSt 1941—1945. — VAZK 1941—1945.

Glede na to, da so bli politični komisarji v prvem obdobju, ko so načelovali še bivšim okrajem, edini predstavniki ne samo civilne, temveč tudi politične oblasti, so morali glede na vrsto nerešenih upravno in politično organizacijskih vprašanj izvrševati tudi večje organizacijsko koordinacijske naloge. Ker v tem času še ni bila izvedena razmejitev med strogo upravno linijo in drugimi polupravnimi službami oziroma uradi, ki so tudi kasneje delovali na področjih posameznih deželnih okrožij, so bile njihove koordinacijske naloge še toliko večje.⁶⁴

Še posebno zanimiva pa je povezava in vprašanje razmejevanja glede postopne izgraditve uprave med to in politično organizacijo na Spodnjem Štajerskem. To omenjamo zato, ker so obstajale v nekaterih primerih personalne povezave med upravo in stranko oziroma upravo in politično organizacijo na Spodnje Štajerskem, čeprav to v rajhu kot menijo juristi na vseh ravneh, ni bilo zaželeno, na primer med političnimi komisarji oziroma deželnimi svetniki in okrožnimi vodji Štajerske domovinske zveze, kot tudi vodji krajevnih skupnosti in župani.⁶⁵

Vzrok za to personalno povezavo je iskati poleg tega, da je primanjkovalo primernih vodilnih kadrov, predvsem v potrebah tesnega sodelovanja med upravo in politično organizacijo.

Vzporedno s področno razdelitvijo Spodnje Štajerske je potekala tudi horizontalna organizacijska razčlemba upravno-politične razdelitve. Okrožja Štajerske domovinske zveze so se ujemala z upravnimi okrožji, občinska področja pa v večjem delu s področji krajevnih skupnosti.⁶⁶

Za koordinacijo teh in še drugih političnih nalog v zvezi z izvedbo zastavljenega političnega programa so morale biti upravna in politična linija v najožji povezavi. Zato so bili na čelo vsakega zasedbenega štaba — akcijskega štaba v posameznih področjih bivših okrajnih glavarjev tudi imenovani politični komisarji.

Ker so nacisti predvidevali skorajšnjo priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske k rajhu, je prišlo tudi do teženj odpravljanja teh organizacijsko funkcionalnih povezav; deloma zaradi »ponovne izgradnje«, to je zaradi čimprejšnje upravno politične izenačitve naših področij s sosednjima gauoma Štajersko in Koroško, deloma zaradi nujnosti čim hitrejše izgraditve same upravne linije, ki je spričo številnih nalog in problemov v zvezi z upravno-pravnim izenačevanjem potrebovala angažiranost celega človeka. Pri opravljanju večjih nalog je bila angažiranost nujno deljena.

Kasneje je bilo teh organizacijsko funkcionalnih povezav sicer vedno manj. S formiranjem deželnih okrožij so bili imenovani poleg političnih komisarjev — kolikor niso bili imenovani že med tem — tudi okrožni vodje Štajerske domovinske zveze.

Tako vidimo, da so, kolikor so imeli kadre na voljo, te funkcije personalno ločili. Le v nekaterih primerih je ta povezava še ostala.

Upravna linija kot tudi linija Štajerske domovinske zveze sta postali organizacijsko sicer samostojnejši, sodelovanje in bistvena nujnost povezave med obema dejavnostima pa se v ničemer ni spremenila. Vzrok za to je iskati v

⁶⁴ Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje, Predfondi, F 1—7. — Arhivsko gradivo pol. kom. — dež. svetnikov Gorenjske.

⁶⁵ Scheerbarth, stran 29.

⁶⁶ Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje (ZV — Og), F 24.

specifičnosti razmer na naših področjih. Tesno sodelovanje je bilo še vedno nujno kljub temu, da so nacisti predvidevali skorajšnjo priključitev Spodnje Štajerske in Gorenjske k rajhu, predvsem zaradi problemov narodnostnega izenačevanja, to je nalog v zvezi s ponemčevanjem obeh zasedenih področij.

NOB oziroma vedno uspešnejša dejavnost OF in s tem v povezavi njena vloga v procesu aktivizacije slovenskega narodnostnega osveščanja je te probleme iz dneva v dan večala. Tako lahko sklepamo, da so bile tudi personalne unije med vodilnim kadrom v Štajerski domovinski zvezi in vodilnim kadrom uprave deloma zaradi specifičnosti razmer, deloma zaradi primanjkovanja kadrov zanje ugodnejše. Poleg tega da najdemo personalno povezavo v nekaterih primerih v okviru občin med župani in vodji krajevnih skupnosti, sta bila tudi dva politična komisarja oziroma deloma deželna svetnika obenem tudi okrožna vodja Štajerske domovinske zveze.⁶⁷

Pod vodstvom obeh šefov civilnih uprav so bile centralistično strnjene ne samo vse veje javne uprave, temveč tudi še druge veje polupravne, politične, policijske kot tudi gospodarske dejavnosti.

Šefa civilne uprave sta se pri vodstvu, to je koordinaciji dela med njima in podrejenimi uradi in organi, posluževala vsak svojega urada, ki sta jima načelovala vladna predsednika, oziroma posluževala njima podrejenih pooblaščenecv, ki so odgovarjali za posamezne delovne panoge kot tudi vodij drugih priključenih organov in služb.⁶⁸

Tako najdemo v strukturah uradov obeh šefov civilnih uprav v letu 1941 poleg drugih tudi pooblaščenca za pravne zadeve, nadalje za finančno upravo, poljedelstvo in prehrano, gozdarstvo, prostorsko preureditev itd. Pri obeh šefih civilne uprave sta delovala tudi nacionalno politična referenta. Še celo za pošto in železnice, edini panogi dejavnosti, ki niso bile neposredno podrejene šefoma civilne uprave, temveč državnima ministroma za promet in pošto, so obstajala zaradi potreb tesnega sodelovanja pri obeh šefih civilne uprave posebna službena mesta. V nadaljnjem so bili šefoma civilne uprave priključeni tudi urad poveljnika redarstvene policije (na Gorenjskem za razliko od Spodnje Štajerske namestnik poveljnika redarstvene policije v hkratnih funkcijah komandanta orožništva, na Spodnjem Štajerskem pa poveljnik redarstvene policije sam s sedežem v Mariboru), komandanta orožništva, komandanta varnostne policije in varnostne službe, urada obeh pooblaščenecv državnega komisarja za utrjevanje nemštva ter urada obeh ukinitvenih komisarjev. V tesnem sodelovanju z obema šefoma civilne uprave sta delovali tudi obe raznarodovalni organizaciji, katerih vodji sta bila neposredno podrejena šefoma civilne uprave.⁶⁹

Ti pooblaščenca ter vodje zgoraj naštetih priključenih organov in uradov, ki so sestavljali tako imenovani delovni štab, so potem na svojih sejah, na Spodnjem Štajerskem — kot znano — na tako imenovanih štabnih razgovorih razpravljali o najvažnejših vprašanjih in potrebnih ukrepih na teh področjih. Na te so bili od časa do časa povabljeni, koikor je bilo potrebno, tudi predstavniki drugih služb in uradov ter politični komisarji oz. deželni svetniki.

⁶⁷ Gradivo okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze (arhiv IZDG).

⁶⁸ Glej op. 69.

⁶⁹ Marburger Zeitung, 10.—11. IV. 1943. — Orožniško okrožje Kranj, F 3 (arhiv IZDG). — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Celje, Gradivo vodje centralne uprave, (ZV), F 20. — Štabni razgovori. — Okrožnica šefa civilne uprave za Gorenjsko 12. I. 1942. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Brežice, F 718.

Poleg tega so bili nekateri uradi in organi, ki so bili sicer akcijsko strnjeni pod upravo obeh šefov civilnih uprav, hkrati pa organizacijsko vezani tudi na centralne ali višje organe v Gradcu, Celovcu ali Salzburgu oziroma Berlinu.

Za povezavo med uradoma šefov civilne uprave in notranjim ministrstvom sta do 23. avgusta 1941 skrbela tudi zvezna uradnika notranjega ministrstva dr. Müller-Scholtes na Štajerskem, na Gorenjskem pa dr. Sierp.⁷⁰

Ta posebna državna oziroma upravno-pravna struktura je obstajala tako pred združitvijo teh uradov z uradi državnih namestnikov kot tudi po tej. Razlika je bila seveda v tem, da se je ta struktura po združitvi zgoraj omejenih uradov v marsičem poenostavila. Tako je prišlo do preureditve predvsem strogo upravnega aparata, medtem ko so spremembe v ostalem, to je polupravnem, policijskem in političnem aparatu manjše. Spremembe so bolj v tem, da je prišlo do večje organizacijske, ne toliko funkcionalno akcijske ločitve med posameznimi vejami teh dejavnosti, kar je glede na nastali položaj na obeh področjih in glede na postopno izgraditev tudi povsem razumljivo. Temu primerno je prišlo potem tudi do preureditve upravnega aparata organov podrejenih šefoma civilnih uprav na področju deželnih okrožij in občin.

Ker so nacisti že od vsega začetka skušali vzpostaviti v »Vzhodni marki«
ustrezne upravno pravne in politične oblike, so tudi delovali vseskozi na tem, da bi na obeh področjih vpeljali nemški občinski red (D. G. O.), na podlagi katerega bi lahko prišlo do dokončnega preciziranja odnosov med državno upravo in okrožno oziroma občinsko samoupravo. »Reichsstatthaltergesetz«
oziroma »Ostmarkgesetz«, ki je skupno z dopolnilnimi odredbami preciziral vse upravno pravne odnose v okviru državnih gauov ter v njim pripadajočih deželnih in mestnih okrožij, je imel v D. G. O. za upravno politično ureditev občin svoje dopolnilo. Tako so dobili nemški občinski red v celoti občina Dravograd 1. marca 1943, občine Guštanj, Prevalje, Črna in Mežica 1. aprila 1943, v okrnjeni obliki je bil vpeljan 1. oktobra 1942 na Gorenjskem, na Spodnjem Štajerskem, kjer so bili nacisti v tem pogledu doslednejši, pa šele 14. aprila 1943.⁷¹

⁷⁰ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 143, 144.

⁷¹ VAZSt 1943. — VAZK 1942, 1943. — Politični komisar — deželni svetnik okrožja Brežice, F 718.

ZUR KLÄRUNG EINIGER FRAGEN DER NAZISTISCHEN OKKUPATIONSPOLITIK IN DEN BESETZTEN GEBIETEN SLOWENISCHER STEIERMARK (UNTERSTEIERMARK) UND OBERKRAINS

Zusammenfassung

Das erste Kapitel versucht in Kürze die wichtigsten Richtlinien und Eingriffe des nationalsozialistischen Deutschen Reiches im Rahmen seiner Eroberungs- und Eingliederungsbestrebungen zu beleuchten, mit der Betonung auf staatsrechtlichen und Entnationalisierungs- und Eindeutschungseingriffen und Massnahmen in der Untersteiermark und in Oberkrain.

In Verbindung damit versucht es auch die Frage zu beleuchten, warum die formelle Eingliederung Elsass, Lothringen und Luxemburgs ausblieb. Dann will es auch bestimmte Vergleiche über die Taktik des Wiederaufbaues zwischen den Gebieten unter den Chefs der Zivilverwaltung und einigen anderen, schon eingegliederten Gebieten zu geben.

Diesbezüglich versucht es auch die zwei Phasen der beabsichtigten Eingliederung von Untersteiermark und Oberkrain dem deutschen Reich zu klären. In der ersten Phase versuchten die Nazis die förmliche und rechtliche Ausgleichung zu erreichen. Nachdem diese ausblieb, übergingen, beziehungsweise neigten sie immer mehr zur reichsrechtlichen, einer Art komprommisshaft nur teilweise ausgeführten staatsrechtlichen Eingliederung.

Das zweite Kapitel behandelt die Frage, warum die formelle und ausdrückliche Eingliederung von Untersteiermark und Oberkrain ausblieb. Unter anderen versucht es auch eine endgültigere Schätzung der Rolle des NOB (der Volksbefreiungskampf) bei der Vereitelung der beabsichtigten Eingliederung zu geben. Es beleuchtet nämlich die Rolle des NOB beziehungsweise der OF (Befreiungsfront) als ein Moment der Vereitelung im politischen und militärischen Sinne während der einzelnen Entwicklungsphasen des Eingliederungsprozesses; es weist nach, wie weit der NOB vor allem mit seinem Aktivieren des slowenischen nationalen Bewusstseins die Tatsache beeinflusste, dass es zur formellen staatsrechtlichen Eingliederung von Oberkrain und Untersteiermark nicht kommen konnte.

Im weiteren analysiert es die Ursachen der gesetztechnischen Hindernisse. In Verbindung damit macht es alle jene Momente klar, durch welche die Nazis gezwungen wurden, die für den 1. Oktober und 1. November 1941 vorgesehene Eingliederung zu verlegen. Es weist aber auch auf den Umstand hin, dass diese Fragen zusammen mit einer Reihe anderer, schon teilweise gelöster Probleme in gewisser Weise noch weiter ein Behinderungsmoment bedeuteten.

Das dritte Kapitel versucht in Kürze den Lauf der Besetzung zu beschreiben und verfolgt die fortschreitende Aufstellung der Okkupationsbehörden sowie den Verwaltungsaufbau auf beiden besetzten Gebieten, dessen Ziel die Ausgleichung mit der rechtlich-politischen Struktur beider nachbarlicher Gaue der Ostmark war, welchen die Besatzungsmacht die beiden besetzten Gebiete einzugliedern beabsichtigte. In diesem Rahmen versucht es vor allem auf jene Tatsachen und Verbindungen hinzuweisen, die die Ausführungen des ersten und zweiten Kapitels dieses Aufsatzes zweckmässig vervollständigen und beleuchten.

Jože Krall

SLOVENSKE PARTIZANSKE TISKARNE V ZADNJIH NEMŠKIH OFENZIVAH NA SLOVENSKEM

Usoda partizanskih tiskarn v zadnjih ofenzivah, ki jih je sprožil nemški okupator proti obsežnim osvobojenim ozemljem v posameznih slovenskih pokrajinah, v katerih so obratovale partizanske tiskarne, je bila zelo različna.

Nemci so se zaradi vse obsežnejših zavezniških ofenziv in prodorov tako na vzhodni, kakor tudi na zahodni in južni fronti v Evropi, morali jeseni 1944, po prodoru rdeče armade v Romunijo in čez Donavo v jugovzhodni del Jugoslavije, umakniti s svojo jugovzhodno armadno skupino z Balkana. Pri svojem umiku iz Grčije prek Jugoslavije so se morale enote armadne skupine generala A. von Löhra spopadati in boriti z enotami narodnoosvobodilne vojske in partizanskimi odredi Jugoslavije.

Nemško vrhovno poveljstvo je v svoji skrbi, da čimbolj skrči svoje frontne črte in postavi svojo zadnjo obrambo v predalpskem in alpskem svetu, začelo graditi v prvi polovici oktobra 1944 obrambno črto od Gornje Radgone po desnem bregu Mure do Razkrižja, nato pa ob slovensko-hrvaški meji do Brežic. Od tu so jo nadaljevali po dolini Krke do Novega mesta, ki so ga že močno utrdili, in dalje čez Suho krajino in Notranjsko do Postojne. To obrambno črto naj bi zasedle umikajoče se nemške armade, se od tu upirale in omogočile umik vseh svojih enot v Nemčijo.

Obsežna osvobojena ozemlja v Sloveniji, tako na Dolenjskem, v Slovenskem primorju kot tudi na Gorenjskem, ki so že vse od velike nemške ofenzive po kapitulaciji Italije jeseni 1943 močno moralno in materialno podpirala NOV in POS, so bila ves čas nemškemu okupatorju trn v peti. S pogostimi lokalnimi ofenzivnimi akcijami je s pomočjo kvislinških enot slovenskega domobranstva večkrat poskušal odpraviti ta osvobojena ozemlja. Spričo vse večje udarnosti in posebne taktike partizanske vojske pa se jim ni posrečilo povsod zasesti in obdržati osvobojenega ozemlja.

Najbolj živo pa je bil nemški okupator prizadet z osvoboditvijo Zgornje Savinjske doline, kjer se je poleti in jeseni 1944 razmahnila na osvobojenem ozemlju živahna politična in vojaška partizanska dejavnost. Na tem ozemlju je nova ljudska oblast organizirala vrsto ustanov, ki so urejale življenje na osvobojenem ozemlju Štajerske, ki so jo imeli Nemci že za povsem svojo.

V močno oporo so bile ljudski oblasti na osvobojenem ozemlju s svojim tiskom kar tri partizanske tiskarne, ki so jih proti koncu septembra 1944 preselili z Moravskega v Zgornjo Savinjsko dolino.

Partizanske tiskarne na Štajerskem

Na Moravškem sta že vse od pomladi 1944 delali dve partizanski tiskarni, imenovani s konspirativnimi imeni tiskarna »8A« in tiskarna »4M«. Okupator je zaradi naglega širjenja osvobodilnega gibanja na Gorenjskem začel ustanavljati tudi na Gorenjskem kvislinške domobranske enote iz domačinov in jih nameščal v posameznih postojankah na Kamniškem, da bi z njihovo pomočjo zatrl osvobodilno gibanje. Domobranci so se začeli znašati nad prebivalstvom s strašnim nasiljem in odkrivali skrivne partizanske bunkerje, v katerih so imeli partizani svoje tehnike in tiskarne ter skladišča raznega gradiva. Zato je tudi obratovanje obeh partizanskih tiskarn na Moravškem postalo že poleti 1944 zelo težavno.

Ker je osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini omogočalo partizanskim tiskarnam mirnejše in učinkovitejše delo, je vodstvo osvobodilnega gibanja odločilo, da prestavi partizanske tiskarne z ogroženih predelov na Kamniškem in Moravškem v osvobojeno Zgornjo Savinjsko dolino. Prevoz treh tiskarskih strojev, od katerih je bil samo eden moderen brzotiskalni stroj na električni pogon, dva pa sta bila manjša tiskarska stroja (tigla), so opravili s pomočjo enot IV. operativne cone z Moravškega čez Menino planino v Zadredsko dolino.

V Zadredski dolini so postavili z malim tiskarskim strojem znamke Victoria-Merkur najprej tiskarno pri posestniku Kreflu na Brdu pri Šmartnem ob Dreti. To tiskarno so imenovali tiskarna Krim, v uradnem medsebojnem dopisovanju pa so še vedno uporabljali le šifro »4M«. Tiskarna je obratovala na tem mestu le od 2. do 16. oktobra 1944, ker je postala med tamkajšnjimi ljudmi kmalu preveč poznana. Zaradi tajnosti tiskarne so jo skrivaj preselili v osamljeno gorsko kmetijo k posestniku Enciju v Mačkin kot pri Novi Štifti. Tiskarni, ki jo je vodil stavec Franc Pirnat-Ivče in je delalo v njej 17 oseb, so dali na novem mestu ime Pohorska tiskarna.¹

Za tiskarno z avtomatskim brzotiskalnim strojem znamke Super-Heidelberg so pripravili skriven prostor v opuščnem kegljišču posestnika in mlinarja Franca Kranjca v Kropi pri Bočni. V skrivni prostor so morali napeljati elektriko, da so na avtomatskem tiskarskem stroju lahko tiskali. V tiskarni, ki jo je vodil tiskarski strojnik Drago Dolanc-Dušan, so tiskali predvsem časopis Slovenski poročevalec. Tiskarna, ki so jo na svojih izdelkih imenovali Podružnica Partizanske tiskarne, je obdržala skrivno šifro »8M«. Tiskala je le od začetka oktobra pa do 12. novembra 1944, ko so zaradi nenadnega vdora okupatorja v vasi Bočna in Šmartno ob Dreti, ki ju je požgal, opustili delo v njej. Ker velikega avtomatičnega stroja zaradi električnega pogona niso mogli porabiti na drugem skrivnem mestu in ga na željo Centralne tehnike tudi niso mogli prepeljati na Dolenjsko, so stroj v napravljenem bunkerju zazidali, drugo tiskarsko gradivo pa porazdelili med obe drugi partizanski tiskarni. Stroj je bil tako dobro skrit, da ga okupator v svoji na široko zasnovani zimski ofenzivi kljub skrbnemu iskanju ni našel. Po osvoboditvi so tiskarski stroj vrnili lastniku Veitu, ki ga je dal velikodušno na voljo za tiskanje osvobodilnega tiska.

¹ Poročilo CT KPS, grafični oddelek za Gorenjsko, Štajersko in Koroško Centralni tehniki KPS 12. XI. 1944 v arhivu IZDG.

V začetku novembra 1944 so prišli s Kamniškega še partizanski tiskarji iz tiskarne »7A«, ki je delala že od poletja 1944 v Kamniški Bistrici. Tiskarji so hoteli prepeljati svoj stroj v Zgornjo Savinjsko dolino. Pri prevozu čez Tomanovo planino pa jim je stroj zdrknil z voza in se pri tem pokvaril. Ker so imeli v Zgornji Savinjski dolini na voljo še manjši tiskarski stroj, so pokvarjeni stroj skrili. Pozneje so ga odposlali na Dolenjsko, kjer so nato stroj popravili in ga uporabili v Tehniki glavnega štaba NOV in POS v Črnomlju.

Tiskarji tiskarne »7A« so odšli v Zgornjo Savinjsko dolino, kjer so prevzeli mali tiskarski stroj in se vključili v Grafični oddelek za Gorenjsko, Štajersko in Koroško, ki ga je vodil preizkušeni tiskar in dober organizator partizanskih tiskarn, Ivan Melik-Gojmir. Mali tiskarski stroj znamke Victoria, ki so ga konec septembra pripeljali z ostalima strojema iz Moravskega, so tiskarji iz kamniške tiskarne prepeljali na samotno kmetijo k posestniku Alojzu Jelšniku (po domače pri Govšku) pri Sv. Lenartu na obronkih Lepanatke nad Gornjim gradom. V tiskarni, ki so jo imenovali Pravica (s šifro »7A«), so začeli tiskati 8. novembra 1944. Tiskarno je vodil stavec Rudi Snoj-Domen, strojnik v tiskarni pa je bil Lado Jeretina-Maks.²

Vse tri tiskarne so med svojim obratovanjem, pod vodstvom prej omenjenega Grafičnega oddelka za Gorenjsko, Štajersko in Koroško s sedežem v Juvanju pri Radmirju, natisnile precej osvobodilnega tiska. Ta tisk, ki so ga razširjali po vsej Štajerski, je še posebno bodel okupatorja v oči, saj je vedel, da prihaja z osvobojenega ozemlja v Zgornji Savinjski dolini in da spodbuja slovensko prebivalstvo vseh treh slovenskih pokrajin v njegovem boju za osvoboditev.

Osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski dolini v sredi med obema slovenskima pokrajinama, ki jih je zasedel nemški okupator, Gorenjsko in Štajersko, je predstavljalo pomembno oviro v strateških ciljih nemške vrhovne komande. Obe pokrajini sta bili zelo važni za Nemce, saj sta s svojimi prehodi proti nemškemu rajhu in med obema frontama v Italiji in Jugoslaviji predstavljali važno manevrsko ozemlje v zadnji razvojni stopnji druge svetovne vojne, ki se je bližala svojemu koncu. Prav iz teh razlogov okupator ni mogel še dalje trpeti osvobojenega ozemlja v Zgornji Savinjski dolini. Zato je tudi pripravil obsežno ofenzivo proti Zgornji Savinjski dolini, ki jo je pozneje razširil še na druga sosednja ozemlja na Kamniškem in Moravškem.

Ofenzivo je okupator začel že 28. novembra 1944, ko so se vneli prvi srđiti boji na ustju Zgornje Savinjske doline vzhodno od Mozirja med njim in enotami IV. operativne cone.³ Že 5. decembra je zasedel Mozirje in Nazarje. 10. decembra pa je začel s splošnim napadom na osvobojeno ozemlje z močnimi silami ob podpori topništva in tankov kar s treh strani. Iz Mozirja je prodiral proti Ljubnemu, iz Črne proti Solčavi, iz Kamnika pa proti Črnicu in Novi Štifti. Dne 13. decembra je zasedel Luče, nato pa še Ljubno in Gornji grad. Zaradi velike nemške premoči so se morale enote IV. operativne cone v neprestanih bojih s sovražnikom umikati čez zasneženo Menino planino proti Tuhinjski dolini in na Moravško. O umiku partizanskih enot pa so bili obveščeni pravočasno vsi civilni upravni in politični forumi tako, da so se tudi ti lahko pravočasno umaknili pred prodirajočimi sovražniki.

² Poročilo navedeno v op. 1 in poročilo istega 23. XI. 1944 v arhivu IZDG.

³ Poročilo štaba IV. oper. cone NOV in POS, operac. odsek št. 1119 glavnemu štabu NOV in POS 7. XII. 1944 v arhivu IZDG.

Tudi Grafični oddelek za Gorenjsko, Štajersko in Koroško, ki je vodil obe tiskarni, je hitro pospravil stroje v svoji knjigoveznici in vse druge reči ter obvestil osebje obeh tiskarn o nastalem položaju. Opozoril ga je, naj takoj dobro skrije tiskarske stroje in se pripravi na umik iz Zgornje Savinjske doline. Člani Grafičnega oddelka in člani Pohorske tiskarne v Mačkinem kotu so se združili in se skupno prebijali po globokem snegu čez Menino planino na Moravško, kjer so hoteli počakati konca nemške ofenzive na Štajerskem, da bi nato nadaljevali svoje delo. Ker pa je okupator razširil svojo ofenzivo tudi na kamniško območje in na Moravško, so se vsi člani grafičnega oddelka kakor tudi ves strokovni kader Pohorske tiskarne prepeljali 23. decembra 1944 pri Jevnici čez Savo in odšli na Dolenjsko v Centralno tehniko. Ta je ves tehnični kader porazdelila po tamkajšnjih osrednjih tiskarnah, kjer so nadaljevali svoje tiskarsko delo.⁴

Bolj tragična pa je bila usoda članov tiskarne Pravica, ki so sicer dobro skrili svoj tiskarski stroj in drugo gradivo, tako da ga sovražnik v ofenzivi kljub skrbnemu iskanju po hišah ni našel. Člani te tiskarne so se odločili, da se prebijejo čez Veliko planino na Kamniško, kjer so delali že prej. Po visokem snegu in skozi velike zamete so se v mrazu z največjo težavo prebijali čez Veliko planino na Kamniško, kamor so prišli povsem izmučeni 5. januarja 1945 do Rudnika pri Radomljah. Tamkaj so se zatekli v nekdanje skrivne bunkerje, kjer so imeli spomladi 1944 nameščeno svojo tiskarno »7A« in skladišča za papir in drugo tiskarsko gradivo. Premočeni, premraženi in sestradani so se zatekli v enega izmed štirih bunkerjev. V druge bunkerje pa so se umaknili politični aktivisti kamniškega okrožja, ki jih je tja sklical tedanji sekretar OK KPS Kamnik Edvard Peternel-Tinko, da bi se pogovorili o aktivističnem delu po končani ofenzivi. Tako se je zbralo v štirih bunkerjih nekdanje partizanske tiskarne na Kamniškem okoli trideset aktivistov in drugih partizanov, ki so se umaknili pred sovražno ofenzivo bodisi iz Zgornje Savinjske doline ali z Moravškega, kjer je sovražnik 27. decembra 1944 pričel z veliko ofenzivno akcijo, da bi preprečil prehod partizanov čez Savo na Dolenjsko. Dne 29. decembra 1944 je sovražnik pripeljal v kamniško okrožje še nove okrepitve, ki so sodelovale v nadaljnjih akcijah proti partizanom na Kamniškem in Moravškem.⁵

Sovražniki so verjetno zaradi izdaje 6. januarja 1945 popoldne obkolili bunkerje v mladem smrekovem gozdiču pri Rudniku. Ker je nekdo od skritih v enem izmed bunkerjev popoldne odkril pokrov, je opazil v bližini nemškega stražarja oblečenega v belo haljo. Z odločnim izpadom iz bunkerja so se nekateri rešili z begom, drugi pa so padli na begu. Sovražniki, ki so imeli bunkerje obkoljene, so zahtevali od tistih, ki so ostali v bunkerjih, da se predajo. Nekateri od skritih v bunkerjih so si raje sami vzeli življenje, druge pa so zajeli. Partizanke, ki so bile v bunkerjih, so odgnali v Kamnik, dvanajst partizanov, zajetih v bunkerjih, pa so naslednji dan 7. januarja 1945 ustrelili nad kamnolomom v Vrhovljah.⁶ Med njimi sta bila tudi vodja tiskarne Pravica stavec Rudi Snoj-Domen in tiskarski strojnik Lado Jeretina-Maks. V bunkerju, kjer

⁴ Ivan Melik-Gojmir, *Partizanske tiskarne na Štajerskem v borbi za svobodo*, Savinjski vestnik 1954, št. 28–36 (16. VII.–10. IX.); isti Zrcalo dela, Savinjski vestnik 1961, št. 1, stran 7.

⁵ Kamniški zbornik 1961, str. 253–257.

⁶ Prav tam, stran 251.

so bili skriti tiskarji, usodnega dne nista bila člana tiskarne stavec Jože Simončič in sodelavka tiskarne Anica Škerjanc-Planika, ki sta odšla k svojim znancem oziroma domačim in sta se tako rešila.

Največ partizanov, to je političnih delavcev na terenu in pripadnikov zalednih vojaških oblasti je bilo zajetih in pobitih na Moravškem in ob Savi, ko so se skušali prebiti na Dolenjsko. Sovražniki so nato postavili v Moravški dolini močne postojanke, s katerimi so onemogočili vsakršno politično delo aktivistom OF na Moravškem in Kamniškem. Glavnina nemških sil, ki so izvajale ofenzivo na Štajerskem in Moravškem, se je 7. januarja 1945 začela umikati v svoje izhodiščne postojanke. S tem je bila velika nemška ofenziva v glavnem končana.⁷

Partizanskih tiskarn v Zgornji Savinjski dolini niso več obnovili, čeprav so ostali nepoškodovani vsi dobro skriti tiskarski stroji in vse drugo tiskarsko gradivo. Nadaljnji nagli razvoj dogodkov proti koncu vojne ni dopuščal obnove partizanskih tiskarn na Štajerskem. Kljub temu pa so dobivali tamkaj dovolj narodnoosvobodilnega tiska, ki so ga tiskale osrednje tiskarne na Dolenjskem.

Gorenjske in Primorske partizanske tiskarne v zadnji nemški ofenzivi

Zaradi uspehov, ki so jih dosegle enote IX. korpusa NOV in POJ na Gorenjskem, v Dolomitih in na Trnovski ter Banjski planoti v prvih dveh mesecih leta 1945 in zaradi zavarovanja hrbta svojim enotam, je okupator pripravil svojo največjo ofenzivo, s katero so zajeli vso Gorenjsko južno od Save ter vse ozemlje čez nekdanjo jugoslovansko-italijansko mejo, vso Šentviško planoto do rek Bače in Idrijece ter Cerkljansko. V drugi stopnji ofenzive pa so sovražniki hoteli očistiti partizanov vse ozemlje južno od reke Idrijece do Soče, to je Šebreljske hribe, Vojskarsko in Banjsko planoto ter Trnovski gozd.

To skupno ofenzivo sta načrtovala štab višjega vodje SS in policije v XVIII. obrambnem okrožju generala policije Erwina Rösenerja, pod katerega je spadala tudi vsa Gorenjska, in štab višjega vodje SS in policije generallajtnanta Odila Globocnika v »operacijski coni Jadransko primorje«.

V prvi razvojni stopnji te široko zasnovane ofenzive, ki jo je začel Rösener 19. marca 1945, sta se znašli obe gorenjski partizanski tiskarni Trilof v Davči in Donas na Jelovici. Sovražniki so namreč tega dne prodrli iz Kroke čez Jelovico v Selško dolino, naslednjega dne pa so prodirali tudi s črte Podbrdo-Škofja Loka po Selški in Poljanski dolini proti Cerknemu, kjer je tedaj bilo pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja za Slovensko primorje, v vasi Poljane nad Cerknim štab IX. korpusa NOV in POJ, v Davči pa pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja za Gorenjsko s Pokrajinsko tehniko KPS za Gorenjsko in tiskarna Trilof.

Prav tiste dni, ko so sovražniki pripravljali ofenzivo, je bila v Davči konferenca tehnikov in tiskarjev iz vse Gorenjske. Sredi razpravljanja so bili obveščeni o nemških koncentracijah in o začetku nemške ofenzive na Gorenj-

⁷ Radijske depeše med štabom IV. operac. cone in glavnim štabom NOV in POS v fasc. 46/1, 2 in 3 v arhivu IZDG.

skem. Zbrani tehniki in tiskarji so se porazdelili v posamezne skupine, ki so se porazgubile po davških hribih in grapah ter se s spretnim partizanskim manevriranjem izognile spopadam s premočnim sovražnikom.⁸

Po močnih spopadih in bojih, še posebno na Šentviški planoti, so sovražniki po nekaj dnevih premestili svoje sile na druga področja ter zato niso do potankosti preiskovali vsega področja. Tako na področju Davče v ofenzivi niso odkrili niti dobro skrite velike barake Pokrajinske tehnike v težko pristopni dolini Zale, niti skromnih prostorov partizanske tiskarne Trilof v grapi pod Španom v Davči.

Člani tiskarne Trilof, ki so se po končani ofenzivi ponovno zbrali v tiskarni, so že sredi aprila 1945 pričeli zopet tiskati⁹ in so nato tiskali vse do osvoboditve. Že na pragu svobode pa je zadela 3. maja nekatere člane tiskarne huda nesreča. Tega dne so namreč sovražniki zapustili Sorico in je zato odšlo iz tiskarne Trilof nekaj članov in ena članica tiskarne v Sorico. Ko so se ponoči vračali v tiskarno, je pri Podborštu kurirju Lojzetu Šuštarju v roki eksplodirala nemška bomba, pri kateri se je slučajno odtrgal sprožilec. Bomba je težko ranila kurirja Lojzeta, ki je med prevozom v Železnike umrl. Od drugih so bili lažje ali huje ranjeni trije člani tiskarne. Nepoškodovana je ostala od vseh petih samo tovarišica, ki je šla za njimi. Tako je izgubila tiskarna Trilof skoraj ob koncu vojne nekaj sodelavcev.¹⁰ Čeprav je bila s tem pri svojem delu zelo oslABLJENA, so v njej vendar še natsnili nekaj letakov in drugih tiskov. Kot zadnja tiska so v tiskarni natisnili 8. maja 1945 letak o brezpogojni kapitulaciji vseh nemških sil, ponoči od 8. na 9. maj pa še letak, s katerim sta razglasila Pokrajinski odbor OF za Gorenjsko in Komanda gorenjskega vojnega področja odredbo za ohranitev miru in varnosti državljanov v osvobojeni domovini.¹¹

Manj sreče je imela v zadnji nemški ofenzivi druga gorenjska tiskarna Donas, ki so jo namestili v leseni baraki na Jelovici, uro hoda od vasi Rudno, v neki grapi pod strmim skalovjem imenovanim Orli.

Po zgoraj omenjeni konferenci tehnikov in tiskarjev v Davči, ko so se udeleženci razdelili na posamezne skupine, so eno izmed skupin, ki se je mudila v neki osamljeni kmetiji v dolini Zale, iznenadili sovražniki. V tej skupini sta bila tudi dva člana tiskarne Donas, ki sta se odločila, da se prebijeta čez cesto v Selški dolini do tiskarne Donas ter ugotovita, kaj se je zgodilo s tiskarno in preostalimi člani. Ko sta vsa utrujena in izčrpana prišla do tiskarne, ni bilo v njej nobenega člana tiskarne. V tiskarni pa je stal še vedno tiskarski stroj in drugo tiskarsko gradivo, ki ga ob nenadnem odhodu proti Bohinju člani tiskarne niso utegnili umakniti in skriti. Ker je bil v ofenzivi ujet tudi eden izmed članov tiskarne, sta oba člana tiskarne, ki sta se vrnila, poskrbela najprej za to, da umakneta iz barake tiskarski stroj in tiskarsko gradivo, saj je bilo pričakovati, da bodo sovražniki izsilili od ujetega člana tiskarne priznanje, kje je tiskarna.

S pomočjo še enega kurirja iz tiskarne, ki se je tedaj pojavil pri tiskarni, so razdrli nekaj najtežjih delov stroja in nato vse dele stroja poskrili v bližini tiskarne v visokem snegu, ki je tedaj še ležal na Jelovici. Tako so poskrili tudi

⁸ J. Krall, *Illegalne tiskarne grafičnega oddelka »B« Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko. Letopis Muzeja narodne osvoboditve 1957*, stran 77.

⁹ Dopis Franca Boštjančiča-Boša Bodinu (A. Ariglerju) 17. IV. 1945 v arhivu IZDG.

¹⁰ Poročilo Pokrajinske tehnike KPS za Gorenjsko 5. V. 1945 v arhivu IZDG.

¹¹ Letak v arhivu IZDG.

drugo tiskarsko gradivo in sledove v snegu za seboj temeljito zabrisali. Ker so domnevali, da bodo sovražniki verjetno le prišli do tiskarne, so se nato od tamkaj umaknili.¹² Že 31. marca 1945 so prišli sovražniki do barake tiskarne in jo požgali. Tiskarskega stroja, njegovih delov in drugega tiskarskega gradiva, skritega v visokem snegu poleg tiskarne, pa niso našli in je tako vse ostalo nepoškodovano. Po končani ofenzivi so se tiskarji, ki so se v ofenzivi umaknili iz tiskarne proti Bohinju, kamor tedaj ni segla nemška ofenziva, vrnili na Jelovico in hoteli znova zgraditi barako za tiskarno ne nekem drugem mestu. Ker pa so bili za tiskarno dani boljši pogoji v že osvobojenem bohinjskem kotu, so prepeljali tiskarski stroj in tiskarsko gradivo v Ukanc, kjer so v vili dr. Neubauerja postavili tiskarski stroj. Dne 8. maja 1945 so natisnili zadnji tisk ter ga naslednjega dne odposlali iz tiskarne.¹³

Tako je obema gorenjskima partizanskima tiskarnama na desnem bregu Save uspelo kljub najhujši nemški ofenzivi in vsem težavam, ki so ju prizadele, tiskati s krajšimi ali daljšimi zastoji vse do zadnjega dne nemške okupacije.

X

Ofenzivo, ki jo je začel nemški okupator na Gorenjskem proti Cerknemu in čez Šentviško planoto do reke Idrijce, so nadaljevale nemške enote pod vodstvom višjega vodje SS in policije generallajtnanta Odla Globocnika na področju južno od Idrijce, to je na Šebreljah, Vojskem ter na Trnovski in Banjški planoti. Ta gorata, močno razčlenjena in gozdnata območja so bila zelo primerna za razna skrivna bivališča partizanskih bolnišnic, tiskarn in tehnik ter skrivališča raznega gradiva, potrebnega osvobodilnemu gibanju za njegov obojeden odpor. Tako sta na obsežnem osvobojenem ozemlju Vojskega in Šebrelj bili tudi obe primorski partizanski tiskarni.

Največja in najbolje opremljena primorska partizanska tiskarna, imenovana Slovenija, ki je imela avtomatični brzotiskalni tiskarski stroj, je bila v strmi grapi imenovani V studencih pod Ogalci pri Vojskem. V tej tiskarni so tiskali časnik Partizanski dnevnik, edini dnevnik v vsem našem osvobodilnem gibanju in odporniškem gibanju drugih zasužnjenih narodov v Evropi. Druga partizanska tiskarna Doberdob z manjšim tiskarskim strojem pa je tiskala v samotni in težko dostopni grapi, imenovani Strojenci v Šebreljskih hribih nad vasjo Stopnik. V tej tiskarni so tiskali med drugim osvobodilnim tiskom tudi časopis za italijansko protifašistično usmerjeno prebivalstvo Slovenskega primorja *Il nostro avvenire*.

Da bi si mogli sovražniki zagotoviti prost manevrski prostor na prehodih iz severne Italije proti vzhodu in severu, to je po Vipavski dolini čez postojnska vrata, po dolinah Soče in Idrijce ter Bače in po Selški in Poljanski dolini na Gorenjsko in čez karavanške prelaze na Koroško, so hoteli na vsak način zavzeti in očistiti od partizanov zasedene višinske predele nad temi dolinami. Prav te predele pa so imele zasedene enote IX. korpusa NOV in POJ. Zato so sovražniki že v prvih mesecih leta 1945 skušali stalno zasesti Banjško planoto, višine Trnovskega gozda nad Vipavsko dolino in nad dolino reke Idrijce ter postaviti nekaj stalnih postojank v obrobni vseh na teh planotah. Z več ofenzivnimi akcijami se jim je posrečilo zavzeti Trnovo, od koder so skušali večkrat

¹² Dopis Lovra Mandelca Bodinu 27. IV. 1945 v arhivu IZDG.

¹³ Glej navedeno delo v op. 81 Letopis Muzeja narodne osvoboditve 1958, stran 51.

prodirati v notranjost Trnovskega gozda. V ofenzivni akciji od 3. do 6. marca 1945 jim je uspelo zasesti južno pobočje Trnovskega gozda ter tako zavarovati odsek Col-Čepovan-Gorica-Vipavska dolina, kjer so postavili več svojih postojank, ki naj bi služile za izhodišča v bodoči veliki ofenzivi.¹⁴

Štab IX. korpusa NOV in POJ je takoj uvidel varnost za osvobojeno ozemlje na Trnovski in Banjški planoti in zaporo partizanskih postojank v Trnovskem gozdu od svojih preskrbovalnih baz v Vipavski dolini. Zato je organiziral obsežno korpusno akcijo, ki se je začela 16. marca 1945 in s katero so pregnali sovražnika s Trnovskega gozda.¹⁵

Medtem pa je okupator že zasnoval svojo največjo ofenzivo na Gorenjsko in Slovensko primorje, ki jo je začel, kot že omenjeno, 19. marca na Gorenjskem s tem, da so njegove sile prečesale ozemlje med rekami Savo, Soro, Idrijco in Bačo. V dogovoru med Rösenerjevim in Globocnikovim štabom so Globocnikove enote držale zaporo v Baški grapi in po dolini Idrijce, da bi tako lahko uničili glavnino IX. korpusa, za katero so domnevali, da je okoli Žirov in Cerknega. Kljub nemški zapori ob reki Idrijci pa je uspelo štabu IX. korpusa s civilnimi pokrajinskimi forumi iz Cerknega in nekaterimi vojaškimi enotami prebiti se čez Idrijco na Trnovsko planoto in na Vojsko.

Nemške enote, ki so zapirale Banjško in Trnovsko planoto na jugu, so dobile ukaz očistiti Banjško planoto. Te enote so bile v stalnih bojih z enotami IX. korpusa NOV in POJ, ki so se prebile skozi zaporo ob reki Idrijci in branile že tako skrčeno osvobojeno ozemlje na Banjški in Trnovski planoti na odsekih Grgar-Čepovan, Trnovo-Voglarje-Podgozd in Podgozd-Zavrh-Lokovec, na južni strani Trnovskega gozda pa so branile odseke Kočevše-Tlaka, Dol-Otlica in pri Krnici. Najhujši pritisk so izvajale nemške enote na Banjški planoti, kjer so jih enote IX. korpusa zadrževale vse do 23. marca, ko se je okrepljeni sovražnik zvečer pripravil za napad na Trnovski gozd.

Ker je Globocnik spoznal, da Rösenerju ni uspelo uničiti partizanskih enot na Gorenjskem in na desnem bregu Idrijce, ampak so se te večinoma prebile na področja južno od reke Idrijce, je 24. marca začel svojo največjo ofenzivo (imenovano s skrivnim imenom Winterende), ki je zajela vse območje med rekami Vipavo-Sočo-Idrijco ter na črti Idrija-Črni vrh-Col.

Ob reki Idrijci je držala zaporo še vedno ena skupina Globocnikovih enot, na črti Gorica-Col-Idrija pa Dinarska četniška divizija, ki je prišla že jeseni 1944 v Slovensko primorje. Srditi boji za posest Trnovske planote in Vojskega so trajali vse od 24. pa do 30. marca 1945, ko je dosegla nemška ofenziva svoj višek in je sklenila obroč okrog vseh enot IX. korpusa, ki so bile v Trnovskem gozdu. V obroču sta bili tudi partizanski tiskarni z njunim vodstvom, Pokrajinsko tehniko KPS za Slovensko primorje.

Pokrajinsko vodstvo osvobodilnega gibanja in štab IX. korpusa sta sklenila, da se morajo številni partizani-aktivisti, ki so se zbrali v Trnovskem gozdu, prebiti v Vipavsko dolino in na Kras, da bi s tem omogočili lažje manevriranje in preboj partizanskim vojaškim enotam. Že zvečer 30. marca je štab IX. korpusa odločil, da se prebijejo enote XXXI. divizije NOV in POJ z ranjenci proti vzhodu v smeri Pivke, italijanska divizija Garibaldi-Natisone z dvema brigadama proti zahodu na Banjško planoto, štab korpusa z vodilnimi

¹⁴ Stanko Petelin, *Osvoboditev Slovenskega primorja*, Nova Gorica 1965, str. 77–85.

¹⁵ Prav tam, stran 113.

forumi osvobodilnega gibanja na Primorskem pa z deli XXX. divizije in Gradnikovo brigado iz XXXI divizije proti severu. Ker v noči 30. na 31. marec XXXI. divizija še ni mogla oditi na pot, so ostale zadnjega marca enote IX. korpusa še na starih položajih in odbijale sovražnika. Že zvečer pa sta se tako XXXI. divizija kot divizija Garibaldi-Natisone brez večjih bojov prebili iz obroča vsaka v svojo smer. Štab korpusa s političnim vodstvom in enotami XXX. divizije in Gradnikovo brigado pa so se podali od Kozjih sten proti severu, kjer so jih zjutraj 1. aprila na prostoru med Gačnikom, na Ogalcah in Oblakovim vrhom pričakali sovražniki. V bojih, ki so trajali ves dan, so naši utrpeli hude izgube, saj jim je šele ponoči med 1. in 2. aprilom uspel preboj iz nemškega obroča.¹⁶

Vodstvo Pokrajinske tehnike KPS za Slovensko primorje je takoj potem, ko so se morale enote IX. korpusa umakniti na nove položaje nad Lokvami in Malo Lazno, odločilo, da se precej številno osebje Pokrajinske tehnike, ki je tedaj štelo 19 članov,¹⁷ skrči na najmanjše število članov, ki so bili nujno potrebni za nadaljnje delo obeh tiskarn. Vodja ciklostilnega oddelka z nekaterimi drugimi člani Pokrajinske tehnike je odšel že med samo ofenzivo s sedeža pokrajinske tehnike na kmetiji Pisanca v ciklostilno tehniko »C-32« (nekdanjo tehniko Krn) na Tolminsko. Dne 25. marca zvečer so šli čez reko Idrijco in se povzpeli na najzahodnejši del Šentviške planote v vas Logaršče, ki je bila zunaj nemške zaporne črte. Tu se jim je priključilo še okoli 115 razhajkanih partizanov s Šentviške planote, ki so se hoteli prav tako prebiti čez cesto in železniško progo v Baški grapi na Tolminsko. Nekaj borcev je postavilo zasedo na cesti, drugi pa so pohiteli čez železniško progo, reko Bačo in cesto ter se že vzpenjali v strmo pobočje hriba onkraj ceste na desnem bregu Bače, ko je nemška obhodna straža naletela na partizansko zasedo ob cesti in se spopadla z njo. Na streljanje na cesti so postali pozorni nemški in italijanski vojaki v postojankah in bunkerjih ob progi in začeli streljati na umikajočo se kolono v strmeh, kamnitem in tedaj še golem pobočju na desni strani Bače. Zaradi nenadnega napada z minometi se je kolona razpršila po strmeh pobočju. Tovariši iz Pokrajinske tehnike so se ob napadu srečno rešili in se napotili na Tolminsko v vas Čadrg in v ciklostilno tehniko »C-32«, ki je bila v nekem bunkerju nad vasjo.¹⁸

Iz Pokrajinske tehnike so poslali zaradi ofenzive v vojsko nekaj drugih članov in sodelavcev iz delavnic, člani ožjega vodstva Pokrajinske tehnike pa so se razdelili in odšli v skrivne postojanke obeh tiskarn, da bi tamkaj uredili vse potrebno za čimboljše maskiranje barak in da bi poskrili v pripravljene bunkerje najpotrebnejše tiskarsko gradivo, če bi sovražnik slučajno odkril tiskarni.

Ko so sovražniki 30. marca 1945 stisnili enote IX. korpusa NOV in POJ na najožji prostor med Otlico in Vojščico in ko je štab korpusa odredil preboj svojih enot v tri smeri, so bili prisiljeni tudi v tiskarni Sloveniji, kjer je bilo tedaj zbranih že okoli 50 ljudi, lotiti se potrebnih ukrepov, saj skrivanje in prehranjevanje tolikšnega števila ljudi v grapi ni bilo mogoče. Že 31. marca so opazili na vrhu grape nad tiskarno nemškega stražarja, ki pa dobro prikrile

¹⁶ Prav tam, str. 128–137.

¹⁷ Seznam kadra PT KPS za Slov. primorje 4. III. 1945 v arhivu IZDG.

¹⁸ Dopis J. Miklavca PT KPS za Slov. prim. 29. III. 1945 in dopis B. Kavčiča točki 600 12. IV. 1945 v arhivu IZDG.

tiskarne ni opazil. V tiskarni so prenehali z vsakršnim delom in odredili največjo tišino in strogo pripravljenost. Vodja pokrajinske tehnike Martin Kokalj-Aleš, njegov namestnik Boris Race-Žarko in vodja tiskarne Rado Čenčič so se posvetovali, kaj naj napravijo v tako kritičnem položaju s tolikimi ljudmi. Po dolgem posvetovanju so sklenili, da je za tiskarno najbolje, če odpošljejo zvečer, ko se bo umaknila nemška straža, nekaj domačinov in domačink iz Vipavske doline in Krasa na svoje domove ali v ciklostilne tehnike in nabavni oddelek Pokrajinske tehnike v Renčah, ki so vsi bili zunaj nemškega obroča. Zato so jih v soboto zvečer 31. marca pod vodstvom kurirjev poslali na kurirsko postajo P7 pri Gorenji Trebuši, od koder naj bi odšli po skrivnih poteh v Vipavsko dolino in naj bi se od tam po končani ofenzivi zopet takoj vrnili v tiskarno.¹⁹

Za vodstvo poslane skupine tovarišic in tovarišev iz tiskarne Slovenije so določili kurirje domačine, ki so dobro poznali teren tako v Trnovskem gozdu, kot tudi skrivne prehode iz Trnovske planote v Vipavsko dolino. Ker so sovražniki zaprli in strogo kontrolirali vse prehode proti Vipavski dolini, so odpekljali kurirji skupino tiskarskih delavcev v noči od 31. marca na 1. april v hrib Poldanovec nad Gorenjo Trebušo, kjer so se poskrili v strmih stenah med skalovjem ter naslednji dan v nedeljo 1. aprila 1945 od tam opazovali hude boje, ki so jih bojevale ves dan enote XXX. divizije v sovražnikovem obroču vse od Mrzle rupe prek Gačnika in Oblakovega vrha do Ogalec.

Ko je skupina članov iz tiskarne Slovenije prebila ves dan v stenah Poldanovca, se je zvečer spustila proti Vipavski dolini. Med Predmejo in Malo Lazno pa so padli v nemško zasedo. Skupina se je ob napadu razbila na vse strani in tako ponoči izgubila vsako zvezo med seboj. Ob napadu je bila ranjena le stavka-vajenka Ida Marušič iz Dola pri Doberdobu, ki pa je tako kot vsi drugi srečno prišla v dolino in na svoj dom.²⁰

Iz tiskarne so kritičnega dne odšli še nekateri drugi sodelavci, ki so se v ofenzivi skrivali in prebijali skozi sovražne zasede. Brez žrtev pa tiskarna Slovenija v tej ofenzivi le ni bila, saj je padel 3. aprila 1945 popoldne njen knjigovez Cvetomir Skok, ko se je z nekaterimi drugimi tovariši vračal proti tiskarni. Že naslednji dan so zapustili sovražniki tudi Vojsko in kmalu nato prenehali s svojo največjo ofenzivo v Slovenskem primorju.²¹

Že 24. marca 1945, ko je začel okupator s svojim splošnim napadom na Trnovsko planoto, je odšel vodja grafičnega oddelka Pokrajinske tehnike Viktor Ilovar s še nekaterimi drugimi člani v tiskarno Doberdob in se lotil tamkaj vseh potrebnih ukrepov za zavarovanje tiskarne. Takoj je prepovedal vsak prihod v tiskarno podnevi; s kamenjem so dobro zakrili vodovodne cevi, ki so dovajale vodo na turbino in prestavili dohod do tiskarne ter starega dobro zamaskirali. Dne 27. marca so pospravili v podzemne skrivne bunkerje tiskarski stroj in drugo tiskarsko gradivo, osebje pa je bilo pripravljeno, da se umakne iz tiskarne, če bi se ji sovražnik približal. Člani tiskarne so kljub vsemu vztrajali v tiskarni in budno opazovali nemške premike po dolini Idrijce in po Šebreljskih hribih. Ker so sovražniki 2. aprila 1945 zapustili Šebrelje, so člani tiskarne zvekli iz skrivališč tiskarski stroj in drugo gradivo ter pričeli zopet tiskati.

¹⁹ Dopis PT KPS za Slov. prim. št. 356 Obl. komiteju KPS za Slov. prim. 4. IV. 1945 v arhivu IZDG.

²⁰ Dopis Ide Marušič tov. Mitji (R. Čenčiču) 8. IV. 1945 v arhivu IZDG.

²¹ Dopis t. Slovenija PT KPS za Slov. prim. grafičnemu oddelku 17. IV. 1945 v arhivu IZDG.

Najbolj izpostavljena nevarnosti, da jo sovražnik odkrije, je bila tiskarna Slovenija, saj so se v njeni neposredni bližini okoli Vojščiće in Ogalc bili najhujši boji za preboj enot IX. korpusa, njegovega štaba in pokrajinskega vodstva osvobodilnega gibanja na Primorskem, iz nemškega obroča. Prav težka pristopnost skrivnih grap in dobro zamaskirani objekti tiskarn ter iskrena vdanost okoliških ljudi osvobodilnemu gibanju so pripomogli, da sta ostali obe tiskarni neodkriti in da sta lahko še po nemški ofenzivi tiskali narodno-osvobodilni tisk vse do osvoboditve Slovenskega primorja. Čeprav so imeli v tiskarni Sloveniji le malo strokovno usposobljenih ljudi, saj so se ti, ki so odšli na svoje domove, le počasi vračali v tiskarno, so vendar natisnili še vrsto tiskov. Šele v drugi polovici aprila so se zbrali zopet vsi nekdanji člani v tiskarni.

Ker se je med ofenzivo zateklo v grapo pod Ogalci in v tiskarno Slovenijo kar sedem borcev in domačinov, ki so se sami reševali iz nemških klešč, se je število osebja zopet povečalo. Zato vodstvo z zmanjšanjem tiskarskega osebja, ki ga je odposlalo iz tiskarne, ni doseglo povsem svojega namena. Vsi, ki so se zatekli v tiskarno, so morali po pravilih partizanskih skrivnih objektov ostati v tiskarni.

V obeh tiskarnah so sicer v zmanjšani meri tiskali vse do konca aprila. Še 1. maja so v tiskarni Sloveniji natisnili posebno številko Partizanskega dnevnika, v kateri so objavili razveseljivo vest o osvoboditvi Trsta, Gorice in Tržiča.

Ob osvoboditvi Trsta in Gorice ter ostalega Primorja se je tiskarsko osebje obeh tiskarn preselilo v osvobojena mesta Trst in Gorico, kjer je nadaljevalo z delom v tamkajšnjih tiskarnah.

Obe partizanski tiskarni sta ostali še dolgo po osvoboditvi. Medtem ko so iz tiskarne Doberdob odposlali stroje in sta nato baraki propadli, je tiskarna Slovenija ohranjena z vsem svojim inventarjem kot pomemben kulturni spomenik vse do današnjih dni.

Osrednji partizanski tiskarni v zadnji nemški ofenzivi na Dolenjskem

Četrta jugoslovanska armada je imela nalogo uresničiti zamisel vrhovnega komandanta maršala Tita, da v končnih operacijah osvobodi jugoslovanske narode na vsem njihovem etničnem ozemlju in da obkoli in prisili k vdaji nemško jugovzhodno armadno skupino. Zato je začela s svojimi operacijami že 20. marca 1945 iz doline reke Une proti Liki in Gorskemu Kotarju. Operacije so se razvijale zelo hitro, saj je bil že proti koncu marca osvobojen Bihač, od koder se je usmerila skozi Liko k jadranski obali ter do srede aprila osvobodila obalna mesta Hrvatskega primorja in se približala Reki.²²

Za zavarovanje čim hitrejšega odstopa enot nemške jugovzhodne skupine iz notranjosti Jugoslavije na svoje zadnje obrambne položaje v Sloveniji, so sovražniki vsekakor hoteli zavzeti komunikacije na Dolenjskem, ki so vodile vzdolž njihove zadnje obrambne črte, katero so začeli z vso naglico graditi v dolini Krke čez Suho krajino in Bloke na Notranjskem do Postojne. Obenem pa

²² Tone Ferenc, Zaključne operacije za osvoboditev naše domovine. Kronika 1960, 2. zv., str. 73-74.

so hoteli zagotoviti nemoten promet po cestah, ki so vodile s te obrambne črte proti severu na meje nemškega rajha. Zato je hotel nemški okupator čimbolj odriniti od teh komunikacij enote VII. korpusa NOV in POJ, ki so jih na tem področju najbolj ogrožale.

S ciljem, da odrine našo vojsko iz doline Krke in od zanj zelo važnih cest Novo mesto-Grosuplje-Ljubljana, Ljubljana-Kočevje-Brod na Kolpi in cesto, ki je povezovala obe omenjeni cesti, Novo mesto-Dvor-Smuka-Kočevje, je okupator začel 10. aprila 1945 na področju Suhe krajine ofenzivo, s katero je nameraval prodreti na Kočevski Rog in dalje v središče osvobojenega ozemlja v Belo krajino, kjer so bile poleg vodstva osvobodilnega gibanja in glavnega štaba NOV in POS še druge upravne ustanove osvobojenega ozemlja ter preskrbovalne baze partizanske vojske, partizansko letališče za pristajanje zavezniških letal in mnoge vojaške in druge šole.

V glavni smeri nemškega napada na Suho krajino in na cesto Dvor-Smuka-Stari Log-Kočevje, so bile razporejene enote XVIII. divizije NOV in POJ na obrambnih položajih v sami Suhi krajini, medtem ko so bile enote XV. divizije NOV in POJ razporejene na severnih obronkih Kočevskega Roga na črti Gorenja in Dolenja Topla reber—Rdeči kamen. Pri vasi Komolcu je bila ena baterija artilerijske brigade s štirimi gorskimi topovi. S temi silami je glavni štab NOV in POS zaprl dohode do Roga, kjer so bile še uprava SCVPB in bolniške postojanke, ki pa so jih že februarja in marca 1945 precej izpraznili in poslali ranjence na zdravljenje v Bari, nadalje največja in najbolje opremljena Partizanska tiskarna, ki je tiskala osrednji narodnoosvobodilni tisk, in še nekaj drugih pomembnejših partizanskih postojank.

Zgodaj zjutraj 10. aprila so začele nemške, domobranske in enote ROA (Ruska osvobodilna armada) silovit napad na položaje naših enot v Suhi krajini. Najhujši boji so potekali v dneh od 12. do 15. aprila, ko so sovražniki zrinili naše enote čez cesto Kočevje—Smuka—Dvor in osvojili 13. aprila položaje na severnih obronkih Kočevskega Roga na črti Deden vrh-Sv. Peter-Gorenja Topla reber, naše enote pa so se umaknile na položaje Kunč-Rdeči kamen-Pečka.

Štab VII. korpusa NOV in POJ je v noči 14. na 15. april pregrupiral svoje enote s tem, da je poslal s sektorja Podgrada na Kočevski Rog IV. SNOUB Matija Gubca na odsek Grofja miza-Kunč-Babja gorica-Faberjev križ. Štab XVIII. divizije je s svojimi enotami zavzel položaje pri Dolenjih in Gorenjih Lakencah in Birčni vasi, sovražnik pa se je zadrževal na levem bregu Krke.

Dne 18. aprila so sovražniki vdrli na desni breg Krke v Podhosto in so z domobranci, ki so prodirali iz Straže skozi vas Gradšče, rinili v smeri Podturn-Poljane-Stare žage z namenom, da prodrejo do »Dojčbirta« nad Semičem in s tem prislijo enote XV. divizije, da se umaknejo s položajev na Rogu. Njihovo prodiranje pa so zaustavili trije bataljoni V. prekomorske brigade, ki so bili razporejeni nad Semičem. Sovražnik se je moral naglo umakniti nazaj v Poljane in Podturen ter se je 19. aprila umaknil na levi breg Krke v Sotesko. S tem je bila odstranjena nevarnost, da prodre sovražnik za hrbet našim enotam na Kočevskem Rogu. Obrambni boji so trajali na Rogu vse do 29. aprila 1945, ko so se enote VII. korpusa NOV in POJ umaknile s svojih položajev na Rogu in odšle na nove položaje za osvoboditev Kočevja in za prodor proti Ljubljani.²³

²³ Miroslav Stepančič, Dejstva 7. korpusa od 4.—20. aprila 1945 g. Vojnoistorijski glasnik 1959, br. 5, str. 3—34.

Tak je bil sredi aprila vojaški položaj na Kočevskem Rogu, kjer so tik za položaji naše vojske, ob grmenju topov in minometov ter mitraljezov in pušk, še vedno tiskali tiskarji Partizanske tiskarne osrednje časopise Slovenskega poročevalca, Ljudsko pravico in Našo vojsko ter drug osvobodilni tisk. Med najhujšimi boji, ki so jih bojevale naše enote z Nemci in kvislinskiimi enotami za posest Kočevskega Roga, ko so se naše enote umaknile že na položaje v neposredni bližini tiskarne, so prejeli tiskarji v delo še 13. številko časopisa Ljudska pravica z dne 15. aprila 1945. To številko so takoj postavili in že naslednji dan 16. aprila tiskali, ko so se na Rogu zopet razvneli srditi boji med enotami XV. divizije NOV in POS ter med Nemci in domobranci, ki so hoteli prodreti iz Spodnjega loga v bok našim enotam. Zato je premedil štab XV. divizije popoldne Gubčevo brigado iz odseka Pečka—Sv. Peter na odsek Vinska pot—kota 764 (zahodno od Babje gorice) vsega le 2,5 km oddaljenosti od Partizanske tiskarne in je s tem zaščitil dohod do tiskarne. Zato so tiskarji natisnili še to zadnjo številko v 5000 izvodih in jo naslednjega dne odposlali iz tiskarne.²⁴ Zaradi negotovega položaja na Rogu so istega dne začeli razstavljati tudi oba tiskarska stroja (to je velikega brzotiskalnega in manjši tigel) ter ju pripravili za prevoz. Dne 19. aprila, ko so naše enote izrinile sovražnika iz Topliške in Poljanske doline ter ga pregnale na levi breg Krke so odpeljali tiskarji oba stroja z vsem tiskarskim gradivom iz Partizanske tiskarne v Belo krajino in se umaknili s Kočevskega Roga.

*

Tako kot v Suhi krajini in dolini Krke so nemški oddelki in domobranci povečali svojo dejavnost iz svojih postojank na Blokah ter začeli vse pogosteje prodirati proti Loškemu potoku. Iz Rakeka pa je vdiral na Notranjsko 2. domobranski bataljon. S temi sovražnimi enotami je vodil nenehne boje Notranjski odred, ki je odbijal sovražnikove vpade na Notranjsko.

Vojaški položaj na Notranjskem in še posebno v Loškem potoku, iz katerega so bili najbližji dohodi do tiskarne Triglav na Goteniškem Snežniku, je zahteval od tiskarjev posebno previdnost. Zato že od konca februarja 1945 niso smeli več voziti hrane, papirja in drugega tiskarskega gradiva iz ekonomata tiskarne na Medvedjeku po gozdni poti do tiskarne, ampak so morali vse znositi na ramah, da je tako bilo čim manj sledov do tiskarne.

Ko so 10. aprila 1945 začeli sovražniki svojo ofenzivo v Suhi krajini proti Kočevskemu Rogu, so ukazali Srbskemu dobrovoljskemu korpusu in četnikom tako imenovane Dinarske divizije, ki so že jeseni 1944 prišli na Primorsko, da začnejo prodirati iz Brkinov in Pivke čez Mašun proti Babnemu polju Prezidu in Čabru ter tako izpolnijo praznino v nemški frontni črti, ki so jo Nemci organizirali na črti Kraljevica-Delnice- Kočevje-Žužemberk-Novo mesto.

Dne 11. aprila so odšli nedičevci in četniki v dveh kolonah (okoli 10.000 mož) čez Mašun na Notranjsko. Ena kolona se je usmerila proti Loški dolini in Blokam, druga pa proti Babnemu polju in Prezidu. To drugo kolono je napadel III. bataljon Notranjskega odreda in bil z njo boje vse do noči, ko se je moral zaradi sovražnikove premoči umakniti na Travo nad Čabrom. Naslednji dan 12. aprila so četniki prodrli iz Prezida v smeri vasi Parg, Podplanina in Trava. Notranjski odred, ki je zavzel položaje nad Travo, je bil na-

²⁴ Dopisa Partizanske tiskarne uredništvu Slovenskega poročevalca in Ljudske pravice 17. IV. 1945.

slednjega dne večurne boje s sovražnikom, vendar se je moral zaradi sovražnikove premoči umakniti na nove položaje in sicer na koto 975 v bližini ekonomata tiskarne Triglav na Medvedjeku ter koto 944 (Pasja jama) nad vasjo Črni potok v dolini Čabranke. Od tod so napadli borci Notranjskega odreda 14. aprila četniško kolono, ki se je pomikala po dolini Čabranke proti Osilnici. Kolona se je morala zaradi neugodnega položaja v soteski Čabranke, kjer ni mogla izsiliti prehoda, vrniti v Čabar. Da bi vendarle pospešili svoj prehod na Kočevsko in na cesto Brod na Kolpi-Štalcarji-Kočevje, so iz Čabra odšli po cesti čez Travo proti Dragi (v Loškem potoku) in dalje proti Medvedjeku, da bi tamkaj obkolili Notranjski odred in ga prisilili k umiku. Že v jutranjih urah 15. aprila 1945 so napadli četniki položaje Notranjskega odreda na Medvedjeku.²⁵

S prodorom četnikov na Medvedjek in s tem na področje Goteniškega Snežnika, je nastal nevaren položaj tudi za tiskarno Triglav na Goteniškem Snežniku. Vodja tiskarne Franc Plevel-Joki in obveščevalec tiskarne domačin iz Belice v Čabranski dolini Tone Ožbolt sta odšla takoj v štab odreda in ga prosila, naj bi se odred ne bojeval s četniki na položajih, ki so v neposredni bližini konspirativnih objektov, to je na območju Goteniškega Snežnika. Štab odreda je zato ukazal borcem, naj se med bojem, ki se je medtem že razvnel, umikajo ob gozdarski cesti, ki vodi z Medvedjeka nad Taborsko steno skozi Dragarski gozd proti vasi Dragi (na Kočevskem) in dalje proti Borovcu. Ker pa so se borci bali, da bi jih četniki med bojem vrgli proti strmim stenam, ki padajo v dolino Čabranke, so se umikali od te ceste vse bolj na pobočje Goteniškega Snežnika ter pri tem zašli na opuščeno pot, ki se je odcepila od gozdarske ceste že pod Goteniškim vrhom in je vodila skoraj vzporedno z gozdarsko cesto v gozdove Goteniškega Snežnika. S te gozdne poti je bil narejen pri neki skali tudi skrivni pristop po lestvi, ki so jo dvigali in spuščali na pot, do spodnje tiskarske postojanke, v kateri so imeli postavljen v veliki baraki brzotiskalni stroj, v drugih manjših barakah pa je bila stavnica in drugi oddelki tiskarne Triglav. Sledeč borcem Notranjskega odreda, so prišli na zgornjo gozdno pot tudi četniki, ki so jih borci odreda tu napadli.

Vodja tiskarne Plevel se je po pogovoru v štabu odreda s svojim obveščevalcem takoj vrnil v tiskarno in je v času, ko so trajali boji še na Medvedjeku, zbral tiskarje tudi iz tiskarske postojanke imenovane Ladopunkt, ki je bila nameščena v baraki tik pod vrhom Goteniškega Snežnika, v spodnji tiskarski postojanki in čakal na izid bojev. V zadnjem trenutku, ko so se četniki že borili z borci odreda tik pod tiskarno, so se tiskarji umaknili po skrivnih poteh ob pobočju Visokega hriba in Jelenbrega mimo vasi Borovec v Dolenjo Brigo, kjer so čakali do večera na izid bojev na Goteniškem Snežniku.

Ko so zvedeli, da so se borci odreda umaknili do vasi Inlauf, so se tiskarji v mraku pripravili na odhod v Belo krajino. Ko so se uvrstili v kolono, so v večernih urah v nedeljo 15. aprila 1945 zaslišali na pobočju Goteniškega Snežnika oster pok in zagledali svetel plamen, ki je uničeval njihovo tiskarno.²⁶ Četniki so tedaj minirali vse objekte spodnje tiskarske postojanke z velikim brzotiskalnim strojem in jih popolnoma uničili in požgali. Uničili pa so le spod-

²⁵ Operac. poročilo Notranjskega odreda št. 203 štabu VII. korpusa z dne 18. IV. 1945 v arhivu IZDG.

²⁶ Tratar Marjan-Učo, Spomini na Snežniški Triglav. Ljubljanski dnevnik 1956, št. 104 in ustne izjave: Tone Ožbolt ml., Anton Ožbolt st. iz Belice, Matija Krković s Kaptola ter Fani Glad iz Dolenje Brige.

njo postojanko, medtem ko zgornje (Ladopunkta) niso našli in je ostala nepoškodovana. Po osvoboditvi so iz nje odpeljali mali tiskarski stroj in drugo tiskarsko gradivo.

O uničenju tiskarne Triglav, je po dobljenih podatkih, poročal šele 22. aprila organizacijski štab Slovenskega domobranstva poveljnik šolske skupine. V obširnem zaupnem poročilu je podroben opis tiskarne in njeno uničenje. Takole je napisano med drugim: »... Pri preiskavi gozda od strani Srbskega dobrovoljskega korpusa med Gotenico in Travo, je bila dobljena 100 m dolga in 20 m široka baraka, v kateri so bili najmodernejši tiskarski stroji. Tiskarna je bila pol v zemlji. Sled pri vходу je bila čisto zabrisana, videti je bilo, da so vsakokrat, ko so šli v tiskarno in odšli iz nje, položili lestev, po kateri so hodili in jo takoj odstranili. V vseh prostorih tiskarne je bila električna razsvetljava, ker so bili tudi stroji na električni pogon. Poleg tega so imeli tudi stroj na bencinski pogon in na oglje... Poleg te barake je bilo še 6 moderno zgrajenih barak, v katerih je bila hrana in polni magacini raznega materiala. 4. polk je dobil nalog pobrati kar se da, drugo pa podminirati, kar je bilo takoj izvršeno. ... «²⁷

Člani tiskarne Triglav so ponoči med 15. in 16. aprilom šli pri Kaptolu čez cesto Kočevje-Brod na Kolpi ter odšli skozi Stari trg ob Kolpi v Črnomelj, kamor so medtem prišli tudi tiskarji iz Partizanske tiskarne na Rogu, ki so srečno rešili tudi oba tiskarska stroja iz ogrožene tiskarne.

Iz Bele krajine so odšli partizanski tiskarji deloma v osvobojeni Zadar, kjer so slovenski grafični delavci, ki so prišli tja iz internacijskih taborišč ali iz bolnišnic v Italiji, organizirali tiskarno in so nato tamkaj tiskali osrednja glasila Slovenskega poročevalca, Ljudsko pravico in Našo vojsko, deloma pa so odšli v osvobojeni Trst, kjer so natisnili še eno številko Ljudske pravice in kar tri številke Slovenskega poročevalca.

L'IMPRIMERIE DES PARTISANS SLOVENES PENDANT LES DERNIÈRES OFFENSIVES ALLEMANDES EN SLOVÉNIE

Résumé

Après les offensives effectuées par les forces d'occupation allemandes depuis décembre 1944 jusqu'au mois d'avril 1945 ne restèrent que quatre imprimeries. C'étaient des «Slovénie» et «Doberdob» dans le Littoral slovène, tandis que dans la Haute Carniole fonctionnaient encore deux, la «Trilof» et la «Donas». Avant cette période il en avait eu bien neuf sur le territoire de toute la Slovénie. Par suite de l'offensive allemande durent cesser leur activité toutes trois les imprimeries en Styrie (la succursale de la «Partizanska tiskarna», la «Pohorska tiskarna», la «Pravica») et la «Partizanska tiskarna» dans Kočevski Rog. Complètement détruite resta la grande imprimerie «Triglav» dans la montagne de Goteniški Snežnik, incendiée la baraque de l'imprimerie «Donas» dans les monts de Jelovica, mais ici la machine avait été sauvée et continua ensuite à servir à Bohinj jusqu'à la libération.

Pendant les offensives les nazis firent prisonniers presque tout le personnel de l'imprimerie «Pravica» en tuant ensuite tous les hommes et dans le Littoral perdit sa vie un relieur. Le personnel d'autres imprimeries partisans réussit à se sauver en continuant son travail dans autres imprimeries bien cachées que l'ennemi malgré tous ses efforts ne réussit plus à découvrir.

²⁷ Slovensko domobranstvo, Organizacijski štab, Zaup. št. 1010 — Poveljniku šolske skupine 22. IV. 1945 v arhivu IZDG.

ZAPISKI

France Klopčič

SLOVENSKA SOCIALNA DEMOKRACIJA IN MAKEDONSKO VPRAŠANJE PRED PRVO SVETOVNO VOJNO*

Za narod Slovencev je bil v začetku XX. stoletja Balkan oziroma položaj na tem polotoku domala neznano področje. Vzrokov temu je bilo dovolj.

Slovenci, med južnimi Slovani najbolj zahodno krilo na ozemlju ob skrajni severni obali Jadranskega morja, na katerega so pritiskali z zahoda Italijani, s severa pa Nemci, od obeh stalno ogroženi, so šteli komaj poldrug milijon in so bili težak boj za narodni obstanek. Vanj so vlagali vse sile in vso pozornost. Pri tem so se morali zanašati v glavnem na svojo odpornost in vztrajnost. Le od časa do časa so v tem boju lahko našli podporo pri Hrvatih, prvih sosedih vzhodno in južno od njih, pri čemer je to podporo večkrat spremljal poskus tako hrvatskih strank kakor enega dela slovenske inteligence, da bi Slovence razglasili za »planinske Hrvate«, kar bi jih veljalo izgubo narodne samostojnosti. Še leta 1893 je ob Gunduličevi proslavi v Dubrovniku izjavil dr. Ivan Tavčar, odvetnik in pisatelj, slovenski politik in kasneje vodja liberalne stranke: »Slovenci se moramo pohrvatiti, če nočemo, da nas ponemčijo.«¹ Pri drugih južnih Slovanih so naleteli Slovenci še na bolj problematično oporo.

Poleg tega je gospodarski položaj ob koncu XIX. stoletja prisilil tisoče in tisoče slovenskih kmetov, pa tudi delavcev, da so zapustili domovino, ki jim ni dajala zadosti zaposlitve in kruha. Gospodarsko izseljevanje je pognalo v Westphalijo (Nemčija) in v Severnoameriške združene države od 200 do 300 tisoč Slovencev, večinoma za zmeraj, in le majhen del za krajšo dobo; ta manjšina se je s prihranjenim denarjem vrnila v domači kraj in poskusila spet s kmetovanjem, ali pa se zaposlila v počasi rastoči industriji in rudarstvu.

Zato ni nič bolj naravnega, kakor da so se morale življenjske sile Slovencev osredotočiti, prvič, na lastne težave ter na naloge znotraj lastnih mej, in drugič, na obrambo severnih in zahodnih obrobij svojega ozemlja ter na posege v tej smeri. V takih bojih in naporih, ki so jih spremljali kulturni in civilizatorski uspehi, se je utrjeval in krepil slovenski narod kot posebna in v tem smislu samostojna, dasi ne svobodna nacija, z neuničljivimi težnjami,

* Pričujoči članek, napisan v srbohrvaščini, je izšel v zborniku *La Macédoine et les Macédoniens dans le passé*, Skopje 1970, v izdaji inštituta za nacionalno zgodovino, na straneh 311–326. Glede na tematiko, doslej neobravnavano v slovenski historiografiji, lahko objava članka v slovenščini nudi snov za raziskave, za obravnavo. Priobčitev v slovenščini je razen tega potrebna, da bi bilo znano avtentično besedilo sestavka, ki je v omenjenem zborniku natisnjeno v nemščini, pa nemški prevod — brez avtorizacije — mrgoli napak, tako smiselnih kot slovničnih, ki kazijo vsebino.

¹ Dr. Henrik Tuma, *Jugoslovanski in balkanski problem*. Naši zapiski, Gorica 1912, št. 8–9, stran 227.

včasih niti ne docela spoznanimi, da doseže vse, kar pripada sodobnemu narodu, to je svobodo, neodvisnost, državnost. Vzporedno se je med Slovenci ponovno in močneje pojavila ideja jugoslovanstva, to se pravi ideja združitve Jugoslovanov kot rešitve pred pritiskom velikih in vladajočih narodov in njihovega imperializma. Bila pa je ta ideja dokaj oddaljena in neopredeljena.

Zgornje ugotovitve veljajo v glavnem tudi za delavski razred Slovenije in za njegovo socialnodemokratsko stranko, ki je nastala leta 1896, nekaj let pozneje od klerikalne ljudske stranke in od liberalne narodno-napredne stranke, dveh prevladujočih meščanskih strank na Slovenskem. Tudi delavskemu gibanju Slovenije je bil položaj na Balkanu neznana veličina, medtem ko so bili njegovi stiki z delavskim gibanjem v Avstriji in na Hrvaškem živahni in trajni, z avstrijskim celo močni in organsko pristni. Vendar je pričela proletarska in socialistična usmeritev slovenskega delavstva počasi in stopnjema odkrivati trpljenje in boj zatiranih narodov na Balkanu.

V naslednjih poglavjih bo govor o nekaterih pomembnih pojavih zgoraj nakazanega razvoja v delavskem razredu na Slovenskem. Predvsem je to prvi poskus zbrati podatke o odnosu slovenske socialne demokracije do makedonskega vprašanja pred prvo svetovno vojno.

I

Leta 1903 je tednik slovenskih socialnih demokratov Delavec-Rdeči prapor stalno obveščal bralce o dogajanjih v Srbiji, Bolgariji, Albaniji in Makedoniji. Z zadoščenjem je zabeležil ustanovni kongres Srbske socialnodemokratske stranke² in objavil poročilo o zahtevah bolgarskih socialistov, naslovljenih mednarodni socialni demokraciji, naj bi le-ta nastopila »proti turški tiraniji« in »proti politiki evropskih držav na balkanskem polotoku«; pri tem ni pozabil omeniti tudi nezadovoljstva bolgarskih socialistov s stališči dunajskega socialnodemokratskega lista Arbeiterzeitung.³

Med novicami z Balkana srečujemo novice o Makedoniji. Februarja 1903 piše omenjeni list:

»V Makedoniji je zopet nad 800 makedonskih čet, katerih voditelji so večinoma bolgarski učitelji. Turčija vlada tako rekoč le čez dan; ko pride večer, vladajo tajne čete... Revolucionarci se držé večinoma v gorovju. Ženske izvršujejo stražo. Vse to gibanje vodi centralni odbor, ki se bogve kje nahaja. Pomisliti se mora, da je v Makedoniji 500.000 Slovanov (Bolgarev in Srbov), 600.000 Turkov in kakih 400.000 Grkov.«⁴

Dasiravno v tem poročilu ni omenjena VMRO, to je Notranja makedonska revolucionarna organizacija — list je ne navaja niti v poznejših letih! — pričajo o njenem delovanju in boju podatki, pomembnost katerih je preniknila v evropsko javnost.

Kar v poročilu zbuja pozornost, so podatki o nacionalni strukturi Makedonije: našteva Srbe, Bolgare, Turke in Grke, ne pozna pa Makedoncev kot zastopnikov posebnega naroda. Makedonijo pretehtava predvsem kot zemlje-

² Delavec-Rdeči prapor. Trst 1903, št. 32 z dne 7. julija.

³ Prav tam, št. 44 z dne 30. oktobra.

⁴ Prav tam, št. 8 z dne 20. februarja.

pisno enoto, zatirano pokrajino turškega cesarstva, ne pa kot ozemlje makedonske nacije. Takšno gledanje se je ohranilo v delavskem gibanju Slovenije malodane deset let.

Ilindenska vstaja leta 1903 je močno odmevala med slovenskimi socialisti.

Prva novica, ki se je pojavila 14. avgusta, je bila dokaj nedoločna: »Nemiri na Balkanu so pričeli z elementarno silo... Vedno nova poročila o krvavih napadih oboroženih čet prihajajo v evropsko časopisje.«⁵ Pač pa je v naslednji številki⁶ izšla kratka in vsebinsko bogata beležka z značilnim naslovom Na Balkanu se bliska in z oceno, da je v Makedoniji izbruhnila revolucija. Začetek beležke je takle:

»Revolucija v Makedoniji narašča očitno. Turčija je absolutno nezmožna, da bi jo udušila. 2. t. m. so proklamirali puntarji revolucijo in naglašali, da bodo rabili v svojem boju dinamit — in držali so besedo.. V Evropi se pojavlja vedno očitnejše vprašanje: Ali ni edino sredstvo miru priboritev makedonske neodvisnosti in svobode?«

V tej jasni, demokratični in ljudski rešitvi makedonskega vprašanja, zapisani leta 1903, moramo vsekakor videti pozitivno stališče slovenske socialne demokracije.

Dalje beremo v beležki:

»... v zadnjih 10 letih se je vrglo nad 100.000 Makedoncev v ječo. Turški vojaki so nezaslišano brezsrčni. Vas Smerdeš so uničili s topovi in pobili vse prebivalstvo. V vasi Banisa so polili hiše s petrolejem in jih zažgali itd. Turki se seveda zopet pritožujejo, da se gode iste brezsrčnosti od strani Makedoncev. Vsekakor se pripravlja tudi na Balkanu velik preobrat.«

Zadnji stavek, v bistvu preroški, ugotavlja globoko in pristno razvojno težnjo na Balkanu v prihodnjih letih.

Septembra so se dokopali slovenski socialni demokrati do novih spoznanj in s tem do novih stališč. Ko našteva nadrobnosti bojev v Makedoniji, piše njihov list:

»Nekateri listi zahtevajo vedno iz novega evropsko intervencijo. Socialistični listi, v prvi vrsti češki, se branijo proti tej nakani. Njih stališče zavzemamo tudi mi. Ako se hočejo slovanski narodi na Balkanu osvoboditi turškega jarma, naj to store. Mi Avstrijci imamo sami prav turške razmere in ljudstvo boče moralo prav energično protestirati, ako bi hotel kak Goluchowski nedolžno kri avstrijskih sinov v Orientu prelivati.«⁷

Nedvomno je pred nami odločna izjava za osvoboditev slovanskih narodov na Balkanu. V njej se odražajo globoke simpatije do balkanskih narodov in pripravljenost, upreti se osvajalnim načrtom evropskih imperialistov; priča pa tudi o spoznanju lastnih internacionalističnih obveznosti.

Omeniti je, da so slovenski socialni demokrati odločno zavračali razmere v Avstriji. Naši zapiski, njihov publicistični in teoretični časopis, je pisal:

»Polom dualizma (v Avstriji — op. F. K.) je torej prirodna stvar, a prirodno je tudi, da bo z njim umrla sedanja Avstrija, kajti to zahtevajo interesi meščanskega razreda v isti meri, kakor zahtevajo interesi proletariata še polom buržoazne Avstrije.«⁸

⁵ Prav tam, št. 33 z dne 14. avgusta.

⁶ Prav tam, št. 34 z dne 21. avgusta.

⁷ Prav tam, št. 36 z dne 4. septembra. Goluchowski je bil avstrijski ministrski predsednik v preteklem stoletju.

⁸ Abditus, Na predvečer Avstrije. Naši zapiski 1913, št. 1, str. 1—3.

II

Leta 1907 je bil v Trstu šesti kongres (ali zbor) slovenske socialne demokracije, ki se je takrat imenovala Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS), ker je ob ustanovitvi sprejela obvezo, da bo delovala v vseh jugoslovanskih pokrajinah avstrijske polovice habsburške monarhije, to se pravi ne le v slovenskih deželah in Trstu, marveč tudi v hrvaški Istri in Dalmaciji. Kongres se je ukvarjal z vprašanji taktike pri takrat pričakovanih volitvah v dunajski parlament na podlagi razširjene volilne pravice. Vendar se je pomudil kongres še pri vedno bolj perečem jugoslovanskem vprašanju. O tem priča navzočnost delegata Srbske socialnodemokratske stranke Dimitrija Tucovića na kongresu in posebna točka dnevnega reda: Socialna demokracija in jugoslovanstvo.

Ko je pozdravil zbor, je Tucović poudaril, da je osvoboditev proletariata odvisna od njegovega mednarodnega zedinjenja in je nakazal potrebo po medsebojnem spoznavanju s temile besedami: »Posebno blizu si stojimo, a vse premalo se poznamo. A vi ste bližji zahodu, od koder prihaja sonce svobode. Seznaniti se hočemo bolje z vami in začetek naj bode naša udeležba na vašem zboru...«⁹

Tucović žal ni mogel zvedeti kaj pomembnega o vprašanju jugoslovanstva, ki ga je obravnaval kongres, kajti zadevni referat je bil zelo enostranski in ozek. Predložil ga je Etbin Kristan, znani voditelj slovenskih socialistov, čigar pogledi na nacionalno vprašanje so se tedaj nagnili k zmotnim teorijam avstromarksizma po narodnostnem vprašanju kot predvsem kulturnem vprašanju, s čimer se je oddaljil od svojega revolucionarnega stališča ob koncu preteklega stoletja. Priznavajoč, da »že nekaj let opazujemo po vseh deželah, kjer prebivajo jugoslovanska plemena, velikansko navdušenje za jugoslovansko vzajemnost«, je Etbin Kristan napovedal stališče socialistov o jugoslovanstvu, drugačno od »meščanskih krogov«, in sicer:

»Jugoslovansko vprašanje stvarno ni politično, ni ustanovitev jugoslovanske države, ni vprašanje karadjordjevićevske ali koburške dinastije, temveč je prevsem vprašanje skupnega jezika, skupne literature vseh Jugoslovancev...«¹⁰

Vsa argumentacija v referatu je bila namenjena tej osrednji tezi; s tem je zožila takšno mnogozložno vprašanje, kakršno je narodno, na vprašanje nekaterih sestavin kulture. Takšno gledišče je razodel Etbin Kristan še pri primerjanju materialne podlage družbe z njeno kulturno nadgradnjo: »Sanje gospodarskega napredka se uresničijo le tam, kjer obstajajo potrebne moči, kjer jih oplodi kultura, in tako stoji jugoslovansko vprašanje v zvezi tudi z gospodarskim razvojem, s povzdigom industrije, z moderniziranjem materialnega življenja.«¹¹

Govoreč o Jugoslovanih, šteje Etbin Kristan med »sosedna plemena« Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare, med katerimi »je marsikje težko določiti stroge meje in strogo pripadnost posameznih skupin«. »V Makedonji,« pravi, »je intenziven boj, ali je prištevati ondotne prebivalce Bolgarom ali Srbom.«¹² Druhih pojavov v Makedoniji ni omenil.

⁹ Zgodovinski arhiv KPJ, V. tom. Beograd 1951 (dalje navajam Zgod. arhiv KPJ), stran 142.

¹⁰ Prav tam, str. 142 in 145. Koburška dinastija je vladala na Bolgarskem.

¹¹ Prav tam, stran 145.

¹² Prav tam, str. 142–143.

Sklep o jugoslovanskem vprašanju, ki ga je sprejel kongres, nikakor ni zadovoljiv. Izraža se v enem samem odstavku: »Izvrševalni odbor (JSDS op. F. K.) naj študira jugoslovansko vprašanje; stopi naj v stike s hrvatsko, srbsko in bolgarsko stranko ter naj izda poljudno brošuro o tej snovi.«¹³

Navedena stališča pomenijo odmik Etbina Kristana in vodstva JSDS od prejšnjih revolucionarnih ali vsaj radikalnih pogledov na narodno vprašanje, to je od zahteve po ozemeljski avtonomiji narodov. Z navedenimi oficialnimi stališči pa niso soglašali vsi privrženci JSDS, zlasti ne intelektualci, zelo maloštevilni v socialnodemokratskih vrstah, med katerimi je bil tudi veliki slovenski pisatelj Ivan Cankar.

Leta 1908 je Avstro-Ogrska anektirala Bosno in Hercegovino, v kateri je dejansko že dotlej vladala. To je pospešilo razvoj jugoslovanskega gibanja. V Ljubljani pa je prišlo 20. septembra do protirežimskih demonstracij, med katerimi sta izgubila življenje dva mladeniča iz vrst nacionalno usmerjene mladine, kar je za avstrijsko politiko v Sloveniji pomenilo nekaj do tedaj nezaslišanega. Napeti dogodki so sprožili med socialističnimi intelektualci razmišljanja drugačna od vodstva JSDS; pri tem se je začel odlikovati dr. Henrik Tuma, odvetnik v Gorici, zelo izobražen človek in rastoči teoretik slovenske socialne demokracije. Aneksijo Bosne in Hercegovine je jemal za izzivanje s strani avstrijskih državnikov: »ali avtonomijo slovanskim narodnostim tostran in onstran Litve, ali pa razpad avstrijske države«. Izraz avtonomija mu je pri tem vsebinsko pomenil »narodnostno in splošno upravno avtonomijo«. Zavzemal se je za »naravno združitev skupine slovenske, hrvatske, srbske in bolgarske, ki sega prek mej Avstrije na Balkan«. »V tem tiči rešitev jugoslovanskega vprašanja,« je sklepal Tuma.¹⁴

Spričo novega položaja in nastajajočih razlik sta bila primorana Etbin Kristan in vodstvo JSDS manevrirati do jugoslovanskega gibanja, vendar bistveno nista menjala svojih nazorov. To je pokazala jugoslovanska socialistična konferenca 21. in 22. novembra 1909 v Ljubljani. Njen pobudnik in organizator je bila JSDS. Razen gostitelja so bili na konferenci delegati hrvaške, srbske, bosanske, češke, nemško-avstrijske in italijanske (tržaške) socialnodemokratske stranke. V poglavitnem vprašanju — socialna demokracija in jugoslovansko vprašanje — je bila sprejeta tako imenovana »tivolska« resolucija, ki vsebuje »kulturno-jezikovno jugoslovanstvo«, nek novoilirizem.

Resolucija izhaja iz zahteve po jamstvu vsakemu narodu »enotnosti, samostojnosti in samouprave v vseh narodno-kulturnih zadevah« in izjavlja v prvem poglavju:

»1. Avstro-ogrski Jugoslovani smatrajo za končni smoter svojega narodno-političnega stremjenja *popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov* ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov.

2. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državno-pravne in politične pregreaje, želeči skupno nacionalno-avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov.«¹⁵

¹³ Prav tam, stran 145.

¹⁴ Prav tam, str. 162–163.

¹⁵ Prav tam, stran 202.

Če izvzamemo pozitivne želje po jugoslovanskem zedinjenju, imamo v teh točkah opravka z nerealnimi, abstraktnimi konstrukcijami nekega razvoja nacij v smeri njihove spojitve v en narod. Življenje je kaj hitro opravilo s temi konstrukcijami.

Kulturno-jezikovno jugoslovanstvo se je še posebej odrazilo v drugem poglavju »tivoljske« resolucije:

JSDS »smatra sedanje jugoslovanske narode le za elemente, ki naj ustvarijo enoten narod« in »zlasti smatra potrebnim sporazumljenje o skupnem narodnem jeziku in pravopisu kot prvem predpogoju popolnega enotnega narodnega življenja Jugoslovanov«. ¹⁶

Tej perspektivi ni bilo sojeno, da bi se uresničila; dandanes še manj kot kdajkoli. Že takrat, ko je bila zapisana, je pomenila politično škodljiv in nacionalno poguben izhod za zatirane jugoslovanske narode. Za Makedonce kot narod, ki se je trudil doseči lastno potrditev, je bila docela nesprejemljiva.

Pri tem nas zanima dodatno vprašanje: kdo so »vsi Jugoslovani«, ki jih omenja resolucija. Ali šteje mednje Makedonce?

Resolucija pripoveduje v drugem poglavju o Jugoslovanih, ki niso razcepjeni »le politično na osem državnih odnosno upravnih teritorijev, temveč tudi kulturno na štiri dele; nazivajoč se narode«; dalje govori o »štirih narodih«, »noben izmed teh posameznih delov nima moči, da izобрази svoje narodno življenje«. Izrecno pa resolucija ne našteva teh štirih narodov. Vendar ni nobenega dvoma, da gre tukaj za Slovence, Hrvate, Srbe in Bolgare, o čemer pričata že navedeno stališče strankinega zbora leta 1907 in članek Etbina Kristana tik pred ljubljansko konferenco. ¹⁷ Makedonci kot narod še niso navzoči.

III

Protislovja v nacionalni politiki slovenske socialne demokracije so postale vsem očitne na prvi balkanski socialistični konferenci od 7. do 9. januarja 1910. leta v Beogradu, ko je zastopnik JSDS dr. Henrik Tuma zagovarjal »avtonomijo narodov« namesto stališča kulturno-nacionalne avtonomije.

Po analizi stanja na Balkanu je izjavil Tuma: »Prava tekmeča za Balkan pa sta Italija in Avstrija. To tekmovanje se dá rešiti le po dvojni poti: ali po svetovni vojni ali po avtonomiji narodov.« ¹⁸

Potem ko je poudaril nalogo proletariata, da zavleče, prepreči vojno, »dokler internacionalni proletarijat ne bo dovolj močan, da odloči sam«, pravi Tuma o drugi poti:

«Druga pot je mirovna pot izvojevanja avtonomije narodov. *Historična misija Avstrije je izvesti to avtonomijo*. Ako dá Avstrija to avtonomijo svojim narodom, bo obstajala in živela, sicer je obsojena na razpad.« ¹⁹

Ko je po vrnitvi s konference poročal o njenem delu, je Tuma posvetil precej pozornosti Makedoniji in Makedoncem. Omenjal je delegata Cokova, ki je zastopal Makedonce okrožja Bitolj-Solun, in navajal njegov govor v skrajšani obliki:

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, stran 191.

¹⁸ Prav tam, stran 211.

¹⁹ Prav tam.

»Mihael Cokov iz Skopja v macedonskem narečju naslika žalostni položaj prebivalstva pod turškim režimom. Gospodar v kraju je žandar in višji uradnik: »To je moja volja, ako hočeš, pritožiti se bogu!« Še večje zlo kot turško gospostvo pa je nacionalno tekmovanje Bolgarov, Srbov in Grkov. Vsa skrajno šovinistična agitacija brez vodilnih idej, podkupovanje in teroriziranje je dovedlo prebivalstvo Macedonije dotlej, da ne ve več, kaj in kdo je, in da je marsikdo za nekoliko »para« ali Srb ali Bolgar. Mladina je zato zapustila vrste narodnih čet in se je jela družiti v socializem kot edinem spasu iz demoraliziranega in obupnega položaja.«²⁰

Še nekajkrat je omenjal Tuma delegata Cokova »iz Skopja v Macedoniji«, spominjal pa se je tudi Glavinova iz Bitolja. Poročilo je končal: »Cilj proletariata pa mora biti federativna balkanska republika.«²¹

Obsežna informacija Henrika Tume, natisnjena v socialnodemokratskem listu Rdeči prapor — v partiji so bila takrat dovoljena različna stališča! — je zelo pripomogla, da se je slovensko delavstvo in druga javnost v Sloveniji seznanila s položajem na Balkanu, pri tem tudi z Makedonijo kot deželo, ki ječi pod turško oblastjo in ki je prepuščena nasprotujočim se pohlepom srbskih, bolgarskih in grških vladajočih krogov, kar vse vkup ustvarja za Makedonce neznosno stanje.

Vojna na Balkanu, ki je izbruhnila jeseni 1912, je sila vplivala na države in narode Evrope, zlasti na narode v Avstriji.

Tiste mesece je ves slovenski narod skrbno spremljal razvoj vojaških operacij na Balkanu in z navdušenjem sprejemal novice o zmagah združenih balkanskih držav nad turško vojsko pri Kumanovu, Lozengradu, Odrinu in Skadru. Ivan Cankar je tedaj zapisal: »Ko je počil na Balkanu prvi strel, se je oglasil njegov odmev v naši najzadnji zakotni vasi.«²² Propadalo je turško gospostvo nad zatiranimi narodi, razpadala je država, ki je v svoje meje z nasiljem vključila tuje narodnosti, pa so ta dejstva pri vsakem bralcu lahko izzvala primerjanje z Avstrijo, mnogonacionalno državo. Misli, naj zadene Avstrijo podobna usoda, se ni bilo težavno pojaviti.

Tisk delavskega in socialističnega gibanja je predvsem prinašal obsežno informacijo o stališčih delavskih strank v Avstriji, na Balkanu in v Evropi.

Na široko je bil oznanjen skupen razglas šestih socialnodemokratskih strank v Avstriji (nemško-avstrijske, češke, poljske, ukrajinske, slovenske in italijanske [tržaške]) oktobra 1912, ko se je začela balkanska vojna. Še posebej so pritegovala pozornost zaključna gesla: »Balkan balkanskim narodom!« »Ohranitev miru!«²³

V slovenskem socialnodemokratskem listu Zarja je izšel članek Bolgarska socialna demokracija in vojna. V njem je poudarjeno protivojno stališče bolgarskih socialistov: »Dočim se danes vse meščanske stranke navdušujejo za vojno, je kakor na Srbskem, edina bolgarska socialna demokracija ona stranka, ki zavzema nedvomno in odločno stališče proti vojni.«²⁴ Edini socialnodemokratski poslanec v sobranju Sakazov je neustrašno nastopil proti vojni in mobilizaciji, podobno kot njegov tovariš Lapčević v srbski skupščini.

²⁰ Prav tam, stran 209.

²¹ Prav tam, stran 212.

²² Prav tam, stran 258.

²³ Zarja. Ljubljana 1912, št. 408 z dne 14. oktobra.

²⁴ Prav tam, št. 406 z dne 11. oktobra.

Zarja je priobčila nadalje članek Dragiše Lapčevića z naslovom Turčija in Balkan,²⁵ ki zelo pesimistično ocenjuje perspektive vojne na Balkanu:

»Sedanja vojna na Balkanu samo pospeši prehod Balkana v roke Rusije, Avstrije in drugih kapitalističnih velevlasti in izzove ves kompleks kolonialnega vprašanja, ki lahko v krvi okoplje ves svet. Vojna na Balkanu pomenja najmanj: gospodarsko uničenje Srbije in ostalih balkanskih držav in oviranje, da dozore orientalske revolucije, enako potrebne splošni proletarski stvari in človečanstvu.«

V nadaljevanjih je objavila Zarja razmišljanja avstrijskega socialnega demokrata dr. Otta Bauerja in sicer članka Boj za Makedonijo²⁶ in Boj za Albanijo²⁷. Besedilo je povzela po teoretični reviji Der Kampf. Za prvi članek je pomembno priznanje, da se je v Makedoniji po letu 1878 začelo razvijati »slovansko gibanje«, za drugi pa presoja: »V Makedoniji so mladoturki zastopali socialno reakcijo: fevdalizem proti meščanski revoluciji, V Albaniji so zastopali mladoturki zgodovinski napredek: kapitalistično enoto države proti zastarelemu, razvoj proizvodjalnih sil ovirajočemu, divjemu partikularizmu rodov.«

Odmev je nadalje našel kritičen nastop srbskega socialista Živka Topalovića s člankom Balkanski problem in socialna demokracija.²⁸ Še pred izbruhom vojne je trdil pisec: »Vprašanje Balkana je vprašanje velike svetovne vojne.« Tudi zanj je bila Makedonija v središču političnih računov: »Zahteva se avtonomija Makedonije in evropska uprava zanjo.« Takoj nato je dodal: »Kaj pravite vi na to — nas vprašuje socialistična Evropa... Kakšno je vobče socialistično naziranje o makedonskem problemu?« in sam odgovoril: »Ni ga.« »S formulo ‚Balkan balkanskim narodom‘ in ‚Federativna balkanska republika‘ balkanski problem ni rešen. V njem je množica detajlnih vprašanj, o kojih moramo imeti jasno pojmovanje...«

Ti kritični očitki srbskega socialnega demokrata so pravilno leteli na številne socialnodemokratske stranke, morda še najmanj na srbsko; veljali so tudi za socialno demokracijo na Slovenskem, ki glede mnogih vprašanj, tako poglobitnih kakor nadrobni, ni imela jasnih stališč in jih ni mogla imeti, ker je na eni strani šlo za splošno nerazvitost družbe na Balkanu, ki je bila za tegedelj zelo mnogozložna in težavna za opredelitev, in ker so na drugi strani zaostajale teoretične analize pri socialnodemokratskih strankah ob dotlej nezadovoljivih informacijah.

Zanimivo je spremljati nazore Henrika Tume, levega socialista in urednika socialistične revije Naši zapiski. Jeseni 1912 piše o jeziku »prostega ljudstva... Slovencev, Hrvatov, Srbov, Bolgarov in Makedoncev«. Makedoncem torej priznava lasten jezik. Piše o protislovjih v odnosu do makedonskih Slovanov: »Srbi smatrajo Macedonske Slovane za Srbe do reke Strume, Bolgari pa priznavajo Srbe le v Stari Srbiji, Macedonce štejejo zase.«²⁹ Ugotavljajoč takšna dejstva, sklepa Tuma: »Za udejstvovanje jugoslovanskega edinstva so zaradi tega prav mlade države srbska in bolgarska največja zapreka.« Pozneje, že med balkansko vojno, je nekoliko popravil svoj sklep in »iz srca želi polno zmago združenim balkanskim državam proti Turkom«, vendar je v istem članku programskega pomena z naslovom »Slovenska socialna demokracija in balkan-

²⁵ Prav tam, št. 428 z dne 7. novembra.

²⁶ Prav tam, št. 447 z dne 29. novembra.

²⁷ Prav tam, št. 464 z dne 19. decembra.

²⁸ Naši zapiski. Gorica 1912, št. 10, str. 302—304.

²⁹ Prav tam, št. 8—9, str. 234—235.

ska vojna« ponovno ugotovil, kakor so to storili slovenski socialni demokrati prejšnja leta: »Glede Makedonije si Srbi in Bolgari tudi še danes niso na jasnem.«³⁰

Nedoločnost glede Makedonije je povzročala mnoga omahovanja posameznih socialnodemokratskih strank v Avstriji in Evropi. To dejstvo je tudi povzročilo, da se je novembra 1912 celo Tuma, privrženec »narodnostne in splošne upravne«, to je ozemeljske avtonomije narodov, izrekel glede na balkanski polotok za »personalni princip narodne avtonomije«, to se pravi za kulturno-nacionalno avtonomijo, doktrino avstromarksi. sta dr. Karla Rennerja, ki »se dá izvršiti le potom avtonomije občin«, pa zaradi tega pomeni »eminentno politično-kulturni« problem. Pri tem ni Tumo prav nič motilo, da se je v istem besedilu spomnil sklepov prve balkanske socialistične konference in zagovarjal »federativno republiko« »vseh balkanskih narodnosti.«³¹ Tako je vpadel v protislovja, kar odraža teoretične slabosti tedanjih socialnih demokratov, morda ne toliko Tumove kolikor uredniške pri listu Zarja, in hkrati slabosti slovenske in avstrijske socialnodemokratske stranke v teoriji narodnega vprašanja.

V

Izidi prve in druge balkanske vojne so pospešili nadaljnjo izdelavo stališč slovenskih socialnih demokratov, posebno pri Tumi. Leta 1913 je jasno in odločno izjavil:

»Štejem za posebno narodnost tudi macedonske Slovence...«³²

Do tega sklepa Tuma ni prišel le kot realni politik, marveč ga je storil, potem ko se je lotil teorije naroda ali narodnosti, ki jo formulira takole:

»Narodnost je rezultat tisočletnega razvoja po sožitju v šegah, navadah, govoru in mišljenju in kot tak rezultat ni mogoče, da se umetnim ali prirodnim načinom v doglednem času ena skupina izlije v drugo.«³³ Po njegovem gre šteti narodnost »sociološko kot rezultat plemenskega razvoja, izprva odločno po krvni sorodnosti, pozneje po skupnem jeziku in kulturi, nastali vsled sožitja...«³⁴

Tumi bi lahko očitali, da ni zadosti upošteval zgodovinske pogojenosti takšnega sodobnega pojava, kakršna je nacija in njen nastanek oziroma dooblikovanje v dobi kapitalizma in socializma. Priznati pa mu moramo, da je s svojim naprednim, skorajda marksističnim nazorom o naciji ter s svojo jasno izjavo o Makedoncih kot posebni naciji privedel socialno demokracijo na Slovenskem pred prvo svetovno vojno do realnega, naprednega in socialističnega stališča o Makedoniji in Makedoncih. Zdaj Makedonija ni bila več le zemljepisni pojem, marveč pojem narodne skupnosti in ime za deželo Makedoncev kot živeče, toda

³⁰ Zarja. Ljubljana 1912, št. 424 z dne 2. novembra. Glej tudi Zgod. arhiv KPJ, stran 250.

³¹ Prav tam. O protislovnosti v Tumovem članku sklepam na podlagi objavljenega besedila ni pa izključeno, da je šlo za samovoljo Zarjinega urednika pri obdelavi članka. Kar se tiče izraza »narodnost«, ki ga srečamo v zgornji navedbi in v prejšnjih citatih, je treba ta pojem enačiti s pojmom narod, kar je bilo v tistih časih samo po sebi umljivo. Istovetnost obeh izrazov se je ohranila do zadnjih let, dokler ustava SFRJ ni uvedla različnost pojmovanja med narodom in narodnostjo; zadnji izraz se uporablja namesto izraza narodna manjšina. S svoje strani ostajam pri istovetnosti obeh izrazov: narod (ali nacija ali narodnost) je narod, narodna manjšina je pa narodna manjšina. (Dodatek pisca k objavi v slovenščini.)

³² Veda. Gorica 1913, str. 358–359 in 366.

³³ Prav tam.

³⁴ Prav tam.

zatirane in nepriznane južnoslovanske narodnosti. To stališče je tem bolj opazno, ker je Tuma odločno zavrnil vsako možnost »v doglednem času« na »umeten ali prirodni način« spojiti posebej obstoječe »skupine«, to je narode. Izrecno je zapisal, da je izključeno zediniti Slovence, Srbe in Bolgare »v jedno samo narodnost«. ³⁵ S tem je dal odpoved tako srbskim kot bolgarskim in grškim ekspanzionistom, ki so hoteli osvojiti ali razdeliti Makedonijo, sklicujoč se na obstoj Srbov oziroma Bolgarov in Grkov v njej.

Stališče Tume, ki ga je v veliki meri prevzela tudi slovenska socialna demokracija, čeprav ne v celoti ali oficialno, pomeni korak dlje v primerjavi s stališčem Triše Kaclerovića, takratnega socialnodemokratskega poslanca v srbski skupščini, ki je v članku Tko je krivac? v listu Radnik (Kragujevac, julija 1913) povsem pravilno zagovarjal geslo »Naj Makedonija pripada Makedoncem!« toda pri tem je presojal Makedonijo kot nacionalno mešano ozemlje, na katerem žive Srbi, Bolgari, Grki, Turki, Cincari, Arnavti in Kucovlahi, medtem ko ne pozna Makedoncev. ³⁶

Nadalje je zanimivo, da je drug socialnodemokratski poslanec v srbski skupščini Dragiša Lapčević junija 1913 pred izbruhom druge vojne med balkanskimi državami sicer nastopil proti vojni med Srbi in Bolgari, za federacijo na Balkanu, je pa mimogrede izrekel misel, da jezika Srbov in Bolgarov pomenita »dva podobna dialekta enega jezika«. ³⁷ V vrstah slovenske socialne demokracije so poskušali Etbin Kristan in vodje JSDS, zlasti z omenjeno »tivolško« resolucijo, da bi zagovarjali izdelavo skupnega jezika vseh »štirih« jugoslovanskih narodov, vendar niso zanikali obstoja samostojnih jezikov Slovencev, Hrvatov, Srbov in Bolgarov.

Leta 1913 se je razvila ostra polemika socialističnih intelektualcev Slovenije proti »tivolški« resoluciji. Udeležili so se je, poleg Tume in Ivana Cankarja, še dr. Anton Dermota, Albin Prepeluh-Abditus in dr. Dragotin Lončar. Vsem je bila skupna obramba stališč, da so Slovenci poseben narod (ali nacija) in da sestavljata slovenska kultura in slovenski jezik posebne neuničljive attribute naroda Slovencev. Dermota je pisal:

»Jugoslovani smo baje enoten narod; Slovenci, Srbi, Hrvati in Bolgari smo njegovi deli. Ali se s to konstatacijo nismo morda prenaigli? Enega rodu smo — toda *enoten narod*? Samo radi tega? Oh, koliko nam do te enotnosti, do enotne narodnosti še manjka! Ali mislite, da bi nam enotni jezik že vtisnil neizbrisno znamenje enotnega naroda? Četudi bi bila zgodovina in preteklost posameznih jugoslovanskih rodov, ki naj bi tvorili ta narod, različna, življenjski in eksistenčni pogoji različni, kultura in kulturna stremljenja različna?« ³⁸

Svojo polemiko je končal:

»Naš problem ni toliko problem književnih vprašanj ali jezikovnih, marveč v prvi vrsti političen, gospodarski in socialen.« ³⁹

Še bolj odločno se je izrekel Ivan Cankar v znanem javnem predavanju Slovenci in Jugoslovani, ki ga je imel 12. aprila 1913 v Ljubljani. Izredno

³⁵ Prav tam

³⁶ Slovenski socialnodemokratski list Zarja je ponatisnil omenjeni članek v številki 634 dne 17. julija 1913.

³⁷ Izjavo D. Lapčevića je priobčila Zarja, št. 602 z dne 10. junija 1913.

³⁸ Veda, Gorica 1913, str. 376–377. Glej tudi Zgodovinski arhiv KPJ, V. tom, Beograd 1951, str. 204–205. (Dodatek pisca k slovenski objavi: Kako realno in daljnovidno je pisal Dermota, se lahko prepričamo, če se spomnimo na današnje poudarjanje posebnosti Srbov, Hrvatov, Crnogorcev, Muslimanov pri nas; še več primerov najdemo drugod po svetu.)

³⁹ Prav tam.

pogumno je ocenil Avstrijo in slovensko buržoazno politiko ter se zavzel za »zvezno republiko jugoslovansko«: »ako pride kdaj do političnega združenja jugoslovanskih narodov — in ne samo moja vroča želja je, temveč tudi moje trdno prepričanje, da do tega združenja res pride — tedaj se to ne more izvršiti drugače, kakor da se združijo enakopravni in enakovredni narodi.« Zategadelj je zanj jugoslovanski problem »izključno političen problem«. »Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo v jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira.«⁴⁰

Odločnost in jasnost Ivana Cankarja je široko odjeknila v slovenski javnosti. Avstrijske oblasti so uvedle preiskavo proti njemu ter razpustile delavsko prosvetno društvo Vzajemnost, ki je priredilo predavanje.

Polemika socialističnih razumnikov in izjava Ivana Cankarja sta razodeli, da je »tivolska« resolucija doživela teoretičen in moralen polom.

Odpor, ki so ga dali slovenski socialisti z Ivanom Cankarjem vred takratnemu novoilirizmu — ki si je pozneje nadel lik integralnega jugoslovanstva — je pomenil važno stopnjo v razvoju jugoslovanskih narodov kot posebnih, sodobnih, po lastni državi težočih nacij, ki so hkrati težili k zvezi, k medsebojni federaciji. Zato mora kot nujen sestavni del pripadati zgodovini vseh Jugoslovanov pri njihovem boju za svobodo, neodvisnost in suverenost.

VI

Positivna strujanja znotraj slovenske socialne demokracije so bila opazna vse 1913. in 1914. leto, zlasti spričo vedno bolj perečih problemov na Balkanu in v zvezi z naraščanjem nevarnosti velike vojne. Spoznanje o že izvršenih spremembah in pričakovanje novih si kriči pot v vrstah JSDS in njenem tisku.

Osrednje partijsko glasilo Zarja pogosto piše o »novem Balkanu«:

»Bolgarska, Srbija, Črna gora in Grška so se bojevale za 'osvoboditev' Macedonije, Epira, Tracije; veliko bolj in predvsem so se bojevale za svojo neodvisnost, za svoj obstanek.«⁴¹

»Kapitalizem je sila, ki jo bo novi Balkan šele v vsem obsegu občutil. Kapitalistične države bodo izrabljale svoj gospodarski vpliv z vsemi močmi. Balkan bo odvisen od njih, konkurenca med njimi se bo pa nadaljevala, dokler bo mogel veliki kapital delati profite na Balkanu.«⁴²

Na večer pred prvim majem 1913 je stranka svarila pred vojno nevarnostjo:

»Nevarnost strašnega klanja daje letošnjemu prazniku poseben pomen: Protest proti vojni. Od enega konca do drugega, iz tisočerih grl se jutri razlega gromovit klic: Ljudstvo hoče mir!«⁴³

Zabeležiti velja, da je Zarja ponatisnila v prevodu članek iz ruskega socialnodemokratskega lista Luč — bil je v menjševiških rokah — z naslovom Avstrija in Rusija na Balkanskem polotoku. Članek na veliko pripoveduje o Makedoniji: »Okrog vprašanja razdelitve Macedonije se zdaj suče spor med

⁴⁰ Zgod. arhiv KPJ, str. 258, 261 in 260.

⁴¹ Zarja, Ljubljana 1913, št. 566 z dne 25. aprila, uvodnik.

⁴² Prav tam, št. 567 z dne 26. aprila, članek Novi Balkan.

⁴³ Prav tam, št. 570 z dne 30. aprila, uvodnik.

,zavezniki', ki je privedel že do posameznih bitk med oddelki bolgarske in srbske vojske...« Poglavitna misel v njem pa je strnjena v stavku: »Svobodna, avtonomna Macedonija in ne trganje na kose med Bolgare, Srbe in Grke — to je del demokratičnega programa.«⁴⁴

Mirovno pogodbo v Bukarešti avgusta 1913 je pospremila Zarja s člankom, ki ima značilen naslov Mir, ki ni mir. Razglaša ga za farso: »V Bukarešti so delili ozemlje. Storili so to, pred čemer so svarili balkanski social.sti.« Naloga je med tem drugačna: »Ne delitev, ampak združitev Balkana! Republičanska federacija balkanskih narodov!«⁴⁵

V začetku leta 1914 je Zarja ponovno želela spregovoriti o svojem stališču do položaja na Balkanu — iskanje poti za reševanje bolečih vprašanj je bilo zelo značilno za socialnodemokratsko stranko! — in spet načenja vprašanje federacije:

»Kar je zapisala socialna demokracija vseh balkanskih narodov na svoj prapor, to postaja program teh narodov: Federacija balkanskih republik.«

To vprašanje spravlja v zvezo z narodi v Avstriji:

»Balkanski narodi se bojujejo za politično veljavo; še bolj je to potrebno avstrijskim narodom. Doli se glasi geslo: Svobodna zveza balkanskih narodov! Mi pa potrebujemo svobodno zvezo avstrijskih narodov...«

Ta povezava ni slučajna ali brez namena, temveč se pojavlja v popolnoma določeni obliki:

»Avstrija avtonomnih narodov in demokratična balkanska zveza najdeti tudi pot do vzajemnega prijateljstva...«⁴⁶

Tako so se stališča slovenskih socialistov glede narodnega vprašanja usklajevala z internacionalizmom, z nalogami mednarodnega socialističnega gibanja. Vsi nauki, ki jih je prvih štirinajst let novega stoletja bilo mogoče črpati iz jugoslovanskega gibanja v Avstriji in na Balkanu, iz balkanskih vojn, iz boja makedonskega in albanskega naroda proti starim in novim oblikam zatiranja in razkosavanja, so se zgrinjali k *socialistični* rešitvi teh problemov, kar pomeni ohranitev tako nacionalnih koristi posameznih narodov kakor tudi mednarodnih koristi delavskega razreda.

Ne da bi pretiravali, lahko sklepamo, kako je prav v družbenih protislovnostih v Avstriji in na Balkanu, tako razrednega kot nacionalnega značaja, ter v spoznanju zgodovinsko in drugače upravičenih velikih naporov narodov v teh deželah za svobodo in demokracijo, všteti napore makedonskega naroda, zrasla v vrstah slovenske socialne demokracije internacionalistična čvrstost. Ta sicer ni bila kos vsem nalogam spričo vzplamtele prve svetovne vojne, vendar ni dovolila, da bi se ta stranka pozneje znašla v močvirju nacionalizma in imperializma, kamor so zagazile socialnodemokratske stranke Nemčije, Avstrije, Francije in druge, ko so glasovale za vojno in vojne kredite lastne buržoazije.

Revija Naši zapiski, urednik katere je bil Tuma, pogumni zaščitnik naroda Makedoncev, je zapisala oktobra 1914:

»Ako je imela vojna do sedaj že kak določen rezultat za socialno demokracijo, je ta, da je zatrla vse fraze anacionalizma in antinacionalizma in da

⁴⁴ Prav tam, št. 625 z dne 7. julija.

⁴⁵ Prav tam, št. 637 z dne 13. avgusta.

⁴⁶ Zarja. Ljubljana 1914, št. 793 z dne 28. januarja, uvodnik Nova balkanska zveza.

je z neodoljivo konsekvenco dejstev ustanovila, da je podlaga in ves razvoj socialne demokracije k bistvenemu internacionalizmu v tem, da postane vsaka narodnost avtonomna v kulturnem in političnem ozirju.«

Takšno stališče, ki zahteva za vsak narod svobodo, kot izraz »bistvenega internacionalizma«, izrečeno v času militaristične in patriotske hipnoze, je brez dvoma pomenilo pozitiven dosežek slovenske socialne demokracije in njenega internacionalizma. Oznanjalo je perspektivo svobode in demokracije vsakemu narodu, torej tudi zatiranim južnoslovanskim narodom.

V isti številki je uredništvo revije v sporočilu, da revija ne bo več izhajala, izjavilo med drugim:

»Izid vojne ustvari za gotovo docela nov gospodarski, političen in socialen položaj. Tudi socialna demokracija morala bo revidirati svoje delo, morala postaviti novih ciljev, po njih urediti svojo taktiko.«

Življenje je potrdilo to prognozo.

Potrdilo jo je kmalu, še med vojno in ob njenem koncu. Slovenska socialnodemokratska stranka pri tem ni opravičila pričakovanj; v takratnih velikih družbenih preobrazbah ni »revidirala svoje delo«, pa je zato doživela polom. Zaradi sodelovanja z nacionalno buržoazijo, zaradi zatekanja k reformam, ko je bila mogoča socialistična revolucija, ter zaradi drugih vzrokov je v njej prišlo do razkola: levo krilo je ustanovilo komunistično partijo, ki se je lotila novih nalog na novih poteh.

Henrik Tuma se je tista leta znašel v komunističnih vrstah slovenskega Primorja, ki ga je okupirala imperialistična Italija.

СОЦИАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ СЛОВЕНИИ И МАКЕДОНСКИЙ ВОПРОС В ПЕРИОДЕ ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Резюме

В конце прошлого века рабочему движению Словении положение на Балканах представлялось неизвестной величиной. Лишь постепенно, заслугой социал-демократической партии, созданной в 1896 г., рабочий класс Словении знакомился с борьбой славянских и других народов на Балканах.

Революционное движение в Македонии в 1903 г. и в особенности илинденское восстание способствовало формированию политических взглядов по македонскому вопросу: восстание оценено как революция, Македонии признается право на независимость и свободу, всякая интервенция европейских государств против усилий народов на Балканах, достигь освобождения испод турецкого ига, является недопустимым вмешательством.

Однако, словенские социалдемократы в это время знают лишь сербов, болгар, турок и греков в Македонии; существование или формирование нации Македонцев еще не осознано.

На съезде словенской с. д. партии в 1907 году докладчик Этбин Кристан коснулся и македонского вопроса: «В Македонии происходит интензивная борьба, причислять ли тамошних жителей болгарам или сербам.» Не вникая в существо вопроса, докладчик ограничил идею югославянства на четыре нации: словенцев, хорватов, сербов и болгар, при чем их национальные чаяния старался направить в русло культурных требований: «Югославянский вопрос в са-

мом деле не является политической проблемой, не означает создания югославянского государства, не удовлетворяется решением судьбы династий Караджорджевичей или Кобургов, но является в первую очередь вопросом совместного, единого языка, совместной литературы всех югославян."

Еще резче эта точка зрения утвердилась на первой югославянской социал-демократической конференции в 1909 г. в г. Любляне, где югославяне объявлены четырьмя „элементами“, из которых следует создать единую нацию, а поэтому следует постичь соглашение о совместном языке и едином правописанию „как условию для совершенно единственной национальной жизни югославян“. В ряды четырех составных частей зачислены словенцы, хорваты, сербы и болгары; македонцы здесь отсутствуют. Поэтому решения конференции, известные как „тивольская резолюция“ — осужденные историей как нежизненные — уготовили тогда македонцем судьбу исчезновения в единой югославянской нации еще до того, как они достигли своей афирмации и всеобщего признания.

Точка зрения „тивольской резолюции“ не пользовалась полной поддержкой внутри словенской с. д. партии. Большинство социалистической интеллигенции отвергало ее.

Возвратившийся с первой балканской соц. конференции 1910 г. делегат словенской с. д. партии А-р Хенрик Тума, защищавший свои обособленные взгляды „автономии народов“, извещал партию и словенское явное мнение о наличии македонского революционного движения, о социалистах в Македонии, упомянув Цокова и Главинова. С тех пор решение конференции о федеративной балканской республике не исчезло со страниц словенской с. д. печати.

Балканские войны, обострившие положение в Европе, способствовали дальнейшей выработке политики рабочего класса. Осенью 1912 г. Х. Тума уже пишет о языке македонцев. Он объясняет противоречивое положение „македонских славян“: „Сербы считают их сербами на территории до реки Струма, в то время как болгары признают сербов лишь в пределах старой, собственно Сербии, а македонцев причисляют себе.“ Тума добавляет: „Для осуществления югославянского единства являются как раз молодые державы сербов и болгар самым большим препятствием.“

Год спустя Х. Тума заявил: „Считаю македонских славян особой нацией.“ При этом Тума воспротивился всякой тенденции достичь „в доступное время“ „искусственным или естественным путем“ слияния наций. Его точка зрения стала преобладающей в рядах словенской с. д. партии. Таким образом эта партия накануне первой мировой войны выработала реальную, прогрессивную и социалистическую точку зрения о Македонии и македонцах. Македония больше не является лишь географическим понятием, она стала названием страны угнетенной македонской нации. Свободная и автономная Македония, а не раскромсание ее на куски промеж болгар, сербов и греков — таков лозунг словенских социалдемократов.

Dušan Lukač

O UČEŠĆU PREDSTAVNIKA IZ SLOVENIJE U DISKUSIJI U NRPJ
O NACIONALNOM PITANJU 1923. GODINE

Ozbiljno stanje u zemlji izazvano nacionalnim ugnjetavanjem Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i drugih naroda od strane velikosrpske buržoazije usloвило je interes za nacionalno pitanje u slovenačkom radničkom pokretu. Preispitivanju opšteprihvaćenog stanovišta u radničkom pokretu Jugoslavije da je nacionalno pitanje isključivo problem buržoazije u toku 1922. i prvoj polovini 1923. znatno su doprinjeli predstavnici radničkog pokreta iz Slovenije. Preispitivanjem i obaranjem ovoga stanovišta legalno je odbacivan negatorski odnos KPJ prema nacionalnom pitanju.

U vezi sa ovim predstavnici slovenačkog radničkog pokreta znatno su doprinjeli interesovanju 2. zemaljske konferencije KPJ, maja 1923, za nacionalno pitanje kao i donošenju njene odluke da se u NRPJ povede jedna šira diskusija o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

O upornosti snaga u radničkom pokretu Jugoslavije koje su stajale na starim pozicijama u nacionalnom pitanju svedoči i uvodni članak u organu NRPJ od 31. maja 1923, Radniku-Delavcu koji je otvorio diskusiju i istovremeno prezentirao stare ili kompromiserske stavove u nacionalnom pitanju.

Pored ostaloga u uvodniku se ostaje na starom stanovištu da su Srbi, Hrvati i Slovenci »plemena«, čime se indirektno odbacuju nacionalne osobitosti i specifičnosti ovih naroda. Najverovatnije da je ovakav stav rukovodstva NRPJ — odnosno KPJ znatno sputavao aktivnost i istupanje učesnika iz Slovenije, koji su inače pokazivali interes za nacionalno pitanje u zemlji.

Inače bi bilo teško razumjeti odsustvo priloga u diskusiji iz Slovenije za prva tri meseca vođenja diskusije u kojoj je inače učestvovalo niz diskutanata iz drugih krajeva zemlje. Među ovima bilo je diskusija i najistaknutijih rukovodilaca KPJ — na primer Pavla Pavlovića objavljena u Radniku-Delavcu br. 241 od 28. juna 1923. i Projekat rezolucije o političkoj situaciji i neposrednim zadacima NRPJ koji je za III. narednu konferenciju bio pripremio Triša Kaclerović i koja je predstavljala prilog diskusiji.¹

Diskusija Pavla Pavlovića uglavnom je težila iznalaženju kompromisa između starih shvatanja KPJ u nacionalnom pitanju koja su preživela i u praksi propala i novih intencija koje su se osećale naročito na levisi NRPJ i KPJ.

¹ Radnik-Delavec br. 55 i 56 od 24. i 28. juna 1923. — Borba, Zagreb od 27. jula 1923. — Arhiv RPJ, Fond KI, 1923, br. dok. 35 i 41.

Veran starim pogledima on smatra da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji »fata morgana« koju izaziva konkurentna borba srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije. S obzirom da uopšte ne pokreće pitanje postojanja formiranih južnoslovenskih naroda, on prećutno ostaje na starim pozicijama nacionalnog jedinstva koje je bilo odbačeno od strane nacionalno ugnjetenih naroda.

Takodje ni Triša Kaclerović se ne opredeljuje u ovom pogledu po pitanju priznavanja nacionalnih osobenosti pojedinih južnoslovenskih naroda. On ipak preporučuje da se ugnjetenim masama ukaže na izdajstvo »plemenskih« buržoazija i da se pred mase ide sa jasnom parolom o pravu na samoopredeljenje do obrazovanja zasebnih država.²

Odsustvo učesnika iz Slovenije u diskusiji u NRPJ o nacionalnom pitanju nije značilo i odstupanje od borbe za pobjedu nove marksističke linije u nacionalnom pitanju. I te kako snažno interesovanje za ovu oblast društvenih odnosa pokazano je u pokrajinskom rukovodstvu KPJ iz Slovenije. Na savetovanju pokrajinskog veća KPJ za Sloveniju 22. jula 1923, druga tačka dnevnog reda je bila politička situacija i nacionalno pitanje, i u toku rada savetovanja nekoliko diskutiranih je govorilo o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Dato je niz primedbi na rad centralnog rukovodstva KPJ i NRPJ i njegov odnos prema pokrajinama. Jedan od učesnika savetovanja primetio je da je nezainteresovanost centralnih rukovodstva za zbivanje u pokrajini vidna i po tome što na to savetovanje nisu uputili svoje predstavnike.³ U toku diskusije konstatovano je da Partija nije imala jasan stav u nacionalnom pitanju, da je o tom problemu u praksi vodjeno malo brige i pored toga što se o takvim gorućim problemima ne može samo razmišljati već se mora »sa jasnim i otvorenim parolama istupiti pred narod«.⁴ Izgleda da na ovome savetovanju nije data konkretna ocena toka dotadašnje diskusije o nacionalnom pitanju ali se o tome daje negativna ocena nekoliko dana kasnije u pismu Dragutina Gustinčiča Jakobu Žorgi.⁵ Značaj nacionalnog pitanja u političkoj borbi radničke klase ističe i Krajevna organizacija NRPJ za Ljubljano u svom pismu od 25. jula iste godine gde se predlaže da se u dnevni red naredne konferencije NRPJ obavezno stavi i tačka o nacionalnom pitanju.⁶

Od posebnog značaja ne samo za Sloveniju već i za radnički pokret cele Jugoslavije bila je politička rezolucija sa pomenute pokrajinske konferencije u kojoj se predlažu stavovi u nacionalnoj politici koji će biti u KPJ primljeni tek nekoliko godina kasnije. Posle ozbiljnih zamerki upućenih na račun nedovoljnog angažovanja centralnih organa u pokrajinama u ovoj rezoluciji se iznosi da je centralno rukovodstvo svojim neraščišćenim pogledima u nacionalno pitanje dovelo do toga da se na nacionalno pitanje drugačije gleda u Hrvatskoj i Sloveniji nego što je to slučaj u Srbiji. Smatra se da je ovome doprinela politika nepovezivanja predstavnika iz pokrajina kao i nedolaženje predstavnika iz centralnih organa u pokrajini. Posebno je interesantan deo rezolucije u kome se

² Borba, Zagreb od 27. jula 1923.

³ ARPJ, KI, 1923, br. 44, Zapisnik sa sastanka Pokrajinskog partijskog veća KPJ sa Sloveniju održan 22. jula 1923. prevod, str. 4.

⁴ Isto, str. 6.

⁵ Pismo Dragutina Gustinčiča (Anina) — Jakovu Žorgi (Ivanofu) ARPJ, KI, 1923, br. 49. Ovde se pored ostalog kaže »Citaj samo članke ki jih publicira Radnik o narodnostnem vprašanju, pa boš videl kolikva mizerija vlada v našem marksizmu in poznavanju jugoslovenskih razmer.«

⁶ Pismo krajevnice organizacije Neodvisne delavske stranke Jugoslavije, Ljubljana 23. julija 1923, ARPJ, KI, 1923, br. 45.

govori direktno o nacionalnom pitanju i gde se pored ostalog kaže da je u uslovima tadašnje Kraljevine Jugoslavije jedino moguće rešenje jugoslovenskog problema kroz stvaranje Dunavsko-Balkanske federacije u kojoj bi pored Srbije i ostalih zemalja ušle i Slovenija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna gora i Makedonija. Ovde se takodje po prvi put jasno ističe da se četiri južnoslovenska »plamena«: Srbi, Hrvati, Slovenci i Makedonci osećaju kao samostalne nacije i da ovo njihovo uverenje mora biti merodavno pri formulisanju stavova KPJ u nacionalnom pitanju. Kategorički se odbijaju svi historijski i državno-pravni programi velike Srpske i velike Hrvatske, jer su oni u punoj suprotnosti sa željama ovih i drugih južnoslovenskih naroda.⁷

U rezoluciji se posebno ističe nužnost stvaranja jedinstvenog fronta kojemu bi bio jedan od osnovnih zadataka borba protiv fašizma, šovinizma i militarizma. Takodje se predlaže da se pre konferencije NRPJ održi plenum KPJ na kome bi se detaljnije razpravljalo o nacionalnom pitanju.⁸

Nekoliko dana kasnije posle savetovanja o pokrajinskom rukovodstvu Slovenije usledio je nastavak diskusije sa pisanim priložima, koji su i dalje uglavnom objavljivani u centralnom organu NRPJ Radniku-Delavcu ali i u pokrajinskim listovima NRPJ.

Tako se u Glasu slobode od 26. jula i 17. avgusta pojavio članak Dragutina Gustinčića pod naslovom K problemu narodnoga vprašanja v Jugoslaviji, s kojim je otvorena diskusija o nacionalnom pitanju i u Sloveniji.⁹ Gustinčić već na početku svoga rada kritikuje napise u građanskoj štampi o jugoslovenskom pitanju i odbacujući jugoslovenstvo stoji na stanovištu da su Slovenci, Hrvati, Srbi i Makedonci posebni narodi.¹⁰ Dalje, on razradjuje misao da je Antanta rušeći Austrougarsku srušila jedno nacionalno ugnjetavanje na ovom prostoru sveta ali da je na mesto jedne Austrije, došlo deset novih manjih zemalja, koje služeći francuskom i engleskom imperijalizmu, zavode novo, nacionalno ugnjetavanje naroda na ovome prostoru. Osnovni uzrok nacionalnih sukoba je ekonomskog karaktera i u cilju obezbeđivanja ekonomskih pozicija, bogaćenja i pljačke stvaraju se sukobi, pojavljaju težnje za osvajanjem, asimilacijom, denacionalizacijom, pojavljaju se razni vidovi nacionalizma itd. Sve je ovo moguće na Balkanu radi toga što se na vreme ovde nisu mogla izvesti nacionalne demokratske revolucije koje bi omogućile formiranje nacionalnih država sa celovitim ekonomskim i kulturnim područjem. Ovako je područje Jugoslavije, po mišljenju Gustinčića, ostalo heterogeno i razbijeno. Kao posledica vekovne razbijenosti i dugotrajnih uticaja spolja na Balkanskom poluostrvu, pa čak i u Jugoslaviji, formirao se veliki broj oblasti sa različitim privrednim, ekonomskim, kulturnim i drugim životom. Neujednačen istorijski razvitak južnoslovenskih naroda doveo je do kulturne, privredne, pa čak i geopolitičke nejedinstvenosti jugoslovenskog područja. Neučavanje ovih osebnosti jugoslovenskih i balkanskih zemalja u dotadašnjoj diskusiji Gustinčić smatra

⁷ Politička rezolucija (situacija) sa pokrajinske konferencije KPJ u Sloveniji od 22. jula 1923. ARPJ, KI, 1923, br. 39-I, prevod. Ovde pored ostalog piše: »Danas se četiri plemena osećaju kao samostalne nacije »Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, a ovo njihovo uverenje mora za nas da bude merodavno, dok ćemo filološku raspravu o tome da li smo jedan ili četiri naroda prepustiti malogradjanskim profesorima i politikantima.«

⁸ Isto, str. 2.

⁹ Dragutin Gustinčić, K problemu narodnoga vprašanja v Jugoslaviji, Glas slobode, Ljubljana, br. 17 od 9. avgusta 1923.

¹⁰ Gustinčić ovde pored ostalog kaže »Za nas je merodajno, in tega najbolj zagrizen centrealist zanikati ne more, da se čutijo tako Slovenci, kakor Hrvatje, Makedonci in Srbi za posebne narode.«

velikim propustom. On pokušava da dokaže da je Balkansko poluostrvo u privrednom, kulturnom i svakom drugom pogledu različito od Srednje Evrope. Privrednog Balkanu bi se mogla priključiti Rumunija, ali izvan balkanskog privrednog područja išla bi svakako Slovenija, Hrvatska i Vojvodina, koje i pored toga što se pribrajaju Balkanu, više orijentišu srednjoj Evropi. Radi ovakve heterogenosti, Gustinčić dovodi uopšte u pitanje mogućnost formiranja federacije balkanskih država, pa iako bi se ona nekako ostvarila, mogućnost njene egzistencije. Stoga izvlači zaključak da rešenje treba potražiti u formiranju Federacije podunavsko-balkanskih zemalja koja bi zahvatila Austriju, Čehoslovačku, Mađarsku, Rumuniju, Jugoslaviju, Bugarsku, Grčku, Albaniju i deo Turske na evropskom kontinentu. On čak predlaže i skraćeni naziv Balkansko-podunavske federacije SUDOBA od prvih slova reči Sudeti, Dunav (na slovenačkom Donava), Balkan i misli da bi takva zajednica imala potpuno osiguranu ekonomsku, privrednu, kulturnu i političku perspektivu.¹¹

Cela »SUDOBA« bila bi podeljena na istorijski formirane i po mogućnosti jednake provincije prema privrednim, kulturnim i naročito jezičnim celinama uz poštivanje želje svakog od naroda. Po ovome projektu u federaciju bi ulazile i sledeće jedinice iz Jugoslavije: Vojvodina, Slovenija, Hrvatska, Bosna, Srbija iz predbalkanskog vremena, Crna Gora eventualno sa Hercegovinom, Makedonija i Albanija sa Kosovom i Metohijom. Pojedine zemlje bi posredstvom svojih delegata birale centralne organe koji bi vodili poslove odbrane zemlje, vanjske politike, vanjske trgovine i poslove kulture i nauke od opšteg značaja dok bi sve druge poslove kao što su: narodna prosveta, privreda, socijalno pitanje, versko pitanje itd. bili u domenu pojedinih zemalja, ali bi ova celokupna delatnost morala usaglašavati se opštim principima i »saveznim najvišim zakonima«.¹²

Da bi se ostvarila potpuna ravnopravnost jezika i da ne bi došlo do privilegisanja neke od kultura na područjima sa mešanim nacionalnim stanovništvom, Gustinčić predviđa obavezno učenje jezika naroda koji na tom području žive.¹³ Ipak iz praktičkih razloga on smatra da bi trebalo na celom području SUDOBE uvesti nemački jezik, uz obaveznu dozvolu da se svako od naroda obraća predstavnicama državne vlasti na maternjem jeziku.

Gustinčić čvrsto veruje da se nacionalno pitanje naroda u Jugoslaviji može rešiti u širim okvirima, odnosno u okvirima balkansko-podunavske federacije. U pogledu konkretne aktivnosti u Jugoslaviji, diskutant predlaže da radnički pokret u zemljama Jugoslavije usmeri borbu za autonomije Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine i za odvajanje Makedonije i Vojvodine.¹⁴

On podvlači važnost borbe protiv širenja nacionalne mržnje i smatra da se ona može postići širenjem prosvete i kulture kod zaostalijih naroda.

¹¹ Govoreći o prosperitetu buduće federacije Gustinčić kaže: »Taka enota bi imela tudi mnogo višji duševni in moralni nivo in povsem drugo perspektivo v bodočnost, kar nam bo dalo garancijo za to, da se ne bo znašla v njej ona strašna primitivna razdeljenost, ki jo vidimo danes povsod v našem političnem življenju in ki je gotovo plod svojega posebnega miljeja.«

¹² Isto, str. 3.

¹³ U vezi izučavanja jezika Gustinčić kaže: »Zahtevam torej, da se učijo na češkem vsi Čehi tudi nemško in vsi Nemci v ravno isti meri tudi češko; da se učijo v Julijski Krajini vsi slovenski delavci in kmetje tudi italijanski jezik in vsi italijanski delavci in kmetje v isti meri tudi slovenski jezik; da se učijo na Kosovu vsi Srbi arbanaški in vsi Arbanasi v isti meri tudi srpski itd. itd.«

¹⁴ U vezi sa ovim Gustinčić kaže: »Kar se tiče poskusov posameznih narodnosti v Jugoslaviji za ostvarenje svojih avtonomij (Hrvatsko, Slovenijo, Bosna Crna gora) ali za popolno odcepljenje (Makedonija, Vojvodina), sem mnenja da jih mora naša stranka, jasno naglasujoč svoj program državne ureditve — brezpogojno podpirati tudi tedaj, ker izgleda, da je to interes dotičnih lokalnih buržoazij.«

Gustinčić je po objavljivanju ovoga članka doživeo kritiku i prigovor da suviše raspravlja o dalekim i opštim stvarima. Razumljivo je da Gustinčić napadnut upravo radi njegovog smelijeg obračuna sa starim shvatanjima KPJ u nacionalnom pitanju prvenstveno sa integralnim jugoslovenstvom. U svom odgovoru na ovu kritiku Dragutin Gustinčić je bio još beskompromisniji u zastupanju stanovišta da su Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari potpuno izdeferencirani i formirani narodi. U ovom odgovoru svojim kritičarima on ponavlja da u Jugoslaviji nema nacionalnog jedinstva, ali da je nužno naći najprikladniji odgovor na pitanje kako obezbediti održavanje ekonomske zajednice južnoslovenskih naroda. Zahtevima masa, podvlači on, mora se udovoljiti i primera radi kaže, ako Crnogorci traže svoju republiku ili autonomiju, ona im se mora dati, »iako su oni po jeziku i po krvi čišći Srbi od svih Srba«.¹⁵

Bilo bi yeoma rizično doneti definitivne zaključke i sudove o uzrocima slabljenja interesa kod slovenačkih predstavnika za daljnje učešće u diskusiji. Ovo je opasno tim više, što za sada ne razpoložemo ni minimalno potrebnim arhivskim podacima za osvetljavanje ove pojave.

No sa dosta verovatnoće se može ustvrditi da je brzo i oštro reagovanje kritike na interesantan prilog Dragutina Gustinčića izazvalo njegovo povlačenje i slabije angažovanje ostalih učesnika iz Slovenije.

Prilog Vladimira Martelanca (pod pseudonimom Peter Razbojnik) u ljubljanskom Glasu Svobode u septembru, bio je i po obimu i po sadržaju skučen, posebno u odnosu na prilog Dragutina Gustinčića. No ipak i ovaj diskutant daje neke interesantne misli o nacionalnom pitanju.

On posebno uspešno razradjuje tezu o vezanosti proleTERSKE i nacionalno-oslobodilačke borbe i s tim u vezi ističe značaj saradnje revolucionarnog radničkog pokreta sa oslobodilačkim pokretima ugnjetenih naroda podvlačeći važnu ulogu seljaka u borbi za oslobodjenje društva.¹⁶

On takodje smatra da su odsustvo jasnog stava kod radničke partije u nacionalnom pitanju iskoristile buržoaske partije koje su uspele u skoro svim krajevima Slovenije¹⁷ da oko autonomnih parola okupe deo potlačenog seljačkog stanovništva. Da bi se ove mase odvojile od buržoazije, radnički pokret mora dokazati da je stvar radnika i potlačenih naroda istovetna. Interesi eksploatisanih i nacionalno ugnjetavanih masa su isti i zato se mora izvršiti objedinjavanje energije radničke klase i nacionalnooslobodilačkih pokreta.

Ovaj diskutant ističe značaj rada naprednih snaga u potlačenim delovima Slovenije u predelima Julijske krajine, pod vlašću Italije, gde fašizam najgrubljim metodama pokušava da denacionalizuje Slovence. Takodje da je nužno dokazati da se politikom buržoazije, koja saradjuje sa fašizmom, ne može rešiti nacionalno oslobodjenje u tim krajevima, već jedino zajedničkom borbom radnika i potlačenih naroda protiv fašizma i nacionalnog ugnjetavanja.

¹⁵ Gustinčić u vezi ovoga kaže: »Ne to što mi želimo — narodno jedinstvo već to, što postoji — mnogo narodnosti u Jugoslaviji — to je za našu politiku merodavno. Sve dok Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari vele da su Hrvati, Slovenci, Srbi i Bugari i rade kao takvi u svojoj politici — sporedno iz kakvih razloga — oni su Hrvati, Slovenci, Srbi, Bugari, oni su zasebni narodi i niko nema pravo da im to spori ili da ih silni da oni to ne budu. Za »narod« ili »narodnost« niti je jedna karakteristika jezik niti državnost, niti vera, niti rasa, ali je sigurno za to neminovno potrebno jedno, a to je volja.«

¹⁶ Vladimir Martelanc (Peter Razbojnik). K problemu Slovencev, ki so zaradi kapitalističnega versajskega miru postali sužnji laških kapitalistov. On ovde pored ostalog kaže: »Proletarska revolucija zmagala je, ako je njena stvar njena ideja, stvar velike većine, širokih delovnih plasti kakega naroda in v to svrhu se mora zvezati z osvobodilnim bojem malega kmeta in z osvobodilnim bojem tlačanih narodov.«

¹⁷ Isto.

Padu u oči da u centralnom organu Radniku-Delavcu u kome je diskusija sve do kraja 1923. bivala sve življa nije objavljen više ni jedan prilog iz Slovenije. Ovo je bilo štetno posebno iz razloga što su u drugom delu diskusije veoma aktivno učestvovali najistaknutiji marksisti iz drugih krajeva zemlje i što su upravo u tim diskusijama tretirani problemi koje je sa još nekolicinom drugih diskutantata pokrenuo Dragutin Gustinčić. Najosetljivija pitanja ovoga dela diskusije: priznavanje nacionalnih posebnosti Srbima, Hrvatima, Slovencima i problem uređenja nacionalnih odnosa u zajedničkoj državi sa najviše smelosti je pokrenuo upravo Gustinčić.

Krajem oktobra i početkom novembra objavljene su nekolike anonimne i kraće diskusije, kao na primer u Ljubljanskom »Glasu slobode« pod naslovom »Vzrok nacionalnega boja v Jugoslaviji. Avtonomija ali federalizem« u kojima se na dokumentovani način nastoji dokazati da nacionalno pitanje u Jugoslaviji nije moguće rešiti putem revizije buržoaskog ustava.¹⁸

U članku »Razvoj nacionalnega vprašanja in NSDJ« (Razvoj nacionalnog pitanja u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije) objavljenom u ovom listu 1. novembra 1923. dokazuje se da ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu posle sloma Austro-Ugarske, nije opravdalo težnje ovih naroda, jer je hrvatska i slovenačka buržoazija kapitulirala pod pritiskom srpske buržoazije i monarhije. Na mesto federativne zajednice koja bi bila prirodni nastavak dotadanjeg specifičnog razvitka pojedinih naroda uveden je centralizam sa nacionalnom neravnopravnošću i ugnjetavanjem koje je pojačalo protivrečnosti i razlike kod ovih naroda i u isto vreme uslovalo okupljanje masa oko njihovih nacionalnih buržoazija. Ovaj diskutant ističe da je zadatak radničkog pokreta da objedini klasne i nacionalno-oslobodilačke snage za borbu protiv buržoazije, a za ostvarenje federacije naroda Jugoslavije.¹⁹

Finalni deo diskusije u NRPJ o nacionalnom pitanju do kraja 1923. vodjen je bez učešća učesnika iz Slovenije. U poslednjem članku Djure Cvijića u decembru 1923. u kome se želelo dati rezime uspeha diskusije potcenjen je značaj učešća diskutantata iz Slovenije jer se nijedan od slovenačkih učesnika ne spominje ni na levisi ni na desnici. U kojoj je meri ovo nedovoljno učešće slovenačkih komunista u diskusiji uticalo na rezultate diskusije i konačno na stavove u nacionalnom pitanju zauzete na 3. zemaljskoj konferenciji KPJ 4. 1. 1924. teško bi bilo sada oceniti. Evidentno je samo to da jedno od krupnijih pitanja koje je jedino pokrenuo Dragutin Gustinčić — to je priznavanje nacionalne posebnosti Makedoncima, nije u toku diskusije raščišćeno.

Na 3. Zemaljskoj konferenciji KPJ prihvaćeno je i u rezoluciji o nacionalnom pitanju zapisano novo shvatanje o postojanju Srba, Hrvata i Slovenaca kao posebnih i formiranih naroda. Medjutim, iako je pitanju Makedonije posvećena velika pažnja, ipak se nije došlo do spoznaje da postoji makedonska nacija već se ostalo na stanovište da u Makedoniji žive predstavnici svih ostalih okolnih balkanskih naroda.

Ipak su rezultati diskusije potvrđeni na 3. zemaljskoj konferenciji bili velika pobeda novih stremljenja i shvatanja o nacionalnom pitanju. Oni će poslužiti za daljnju još uspešniju razradu stavova KPJ u nacionalnom pitanju.

¹⁸ Vzrok nacionalnega boja v Jugoslaviji. Avtonomija ali federalizem? Glas svobode br. 28, od 25. oktobra 1923.

¹⁹ Razvoj nacionalnega vprašanja in NSDJ, Glas slobode, br. 29, 1. novembra 1923. i br. 33 od 15. novembra 1923.

Tone Zorn

POSKUS PREGONA BRATOV MARCELA IN JAKE ŽORGA
IZ JUGOSLAVIJE LETA 1924

V gradivu o izgonih tujih državljanov iz Jugoslavije, ki ga hrani Arhiv Slovenije (tehnični fascikel 13—21), je shranjena za leto 1925 zanimiva dokumentacija o poskusu izгона znanih slovenskih komunističnih delavcev, bratov Žorga v Italijo, v domnevi, da sta italijanska državljana in po mnenju ljubljanske policijske oblasti pristojna v takratno občino Slavina (okraj Postojna). V tem okviru je skušala Ljubljana konec leta 1924 tudi doseči priznanje od italijanskih oblasti, vendar zavedna intervencija jugoslovanskega konzulata v Trstu ni rodila sadu. Zanimivo je, da dokumentacija utemeljuje potrebo po izgonu obeh bratov z njuno komunistično dejavnostjo. Dokumentacija tudi kaže, da sta brata vložila pri pristojnih oblasteh prošnjo za priznanje jugoslovanskega državljanstva, »vendar njihova (pač njuna — op. T. Z.) opcija ni bila sprejeta ravno radi njihovega komunističnega udestvovanja« (dopis velikega župana ljubljanske oblasti ministrstvu za notranje zadeve, oddelek za Slovenijo, Beograd. Množinska oblika v dopisu se nanaša še na Ivana Makuca, kateremu so italijanske oblasti priznale tamkajšnje državljanstvo).

Iz dokumentacije je dalje vidna predzgodovina dogajanja, ki je vodila k nameri za izgonom obeh bratov. Tako je še marca 1923 oddelek za notranje zadeve pokrajinske uprave za Slovenijo poročal v Zagreb, da je bil zaradi politične dejavnosti Marcel Žorga kot železniški delavec še leta 1921 premeščen iz Ljubljane v Sisak, kjer je ostal od 11. oktobra 1921 do 5. julija 1922. Po mnenju policije Marcel v tem mestu ni imel stikov »s svojimi komunističnimi somišljeniki« in zato se je njegovo »ponašanje tam poboljšalo«. To je bil tudi vzrok, da so ga na osebno prošnjo in zaradi družinskih razmer premestili nazaj v Ljubljano, na nekdanje delovno mesto. Vendar pa je kmalu po vrnitvi (in v nasprotju z obljubo) znova »začel... s komunistično agitacijo«, zaradi česar »je nastala potreba, da se ga zopet premesti iz Ljubljane« in to ponovno v Sisak, »ker se je ravno nudila ugodna prilika zamenjave stanovanja s Pavlom Zečićem, strojevodjo južne železnice, katerega je obratno ravnateljstvo južne železnice... premestilo iz... Siska v Ljubljano«. Videti je tudi, da je Marcel medtem iskal morebitno drugo zaposlitev; tako je bil med 7. in 13. februarjem 1923 v Rajhenburgu, kjer se je nameraval zaposliti kot strojnik v podjetju ing. Sterna.

Očitno je, da so se hrvaške oblasti v tem času otepale premestitev slovenskih komunistov na hrvaško ozemlje. Prav ob ponovni nameravani preme-

stitvi Marcela Žorge je zanimivo zagrebško sporočilo oddelku za notranje zadeve pokrajinske uprave za Slovenijo, da Zagreb ne more iti na roko prizadevanjem za Žorgino premestitev. Posebno zanimiva pa je utemeljitev zavrnitve: »Ta oseba (namreč M. Žorga) je policijskim oblastem v Sloveniji, a posebno tistim v Ljubljani zelo dobro poznana ter te lahko laže opazujejo njegovo delo, medtem ko bi Žorgina premestitev na tukajšnje področje vsekakor zahtevala večje angažiranje tukajšnjih policijskih organov, ki so v ostalem že itak preobremenjeni z nadzorom nad velikim številom takih elementov, medtem ko stalež policijskih straž in orožništva v teh krajih stalno pada.« Ob tem je upoštevati še dejstvo, da je mogoče mnogo bolje v mestu kot »je Ljubljana imeti na očeh komunističnega agitatorja« kot pa v Sisku. Če pa ni mogoča drugačna rešitev — je v nadaljevanju dopisa predlagal Zagreb — naj se premesti Žorga kam drugam na območju južne železnice, vendar »izven območja Hrvaške, Slavonije in Medjimurja, kar bi v ostalem ne bilo povezano z velikimi težavami, ker iz tamošnjega... dopisa ni videti, da bi bil Žorga delavec-specialist, za katerega bi se težko našla zamenjava«.

Kljub odklonilnemu odgovoru hrvaških oblasti je Ljubljana (oziroma tamkajšnje obratno ravnateljstvo južne železnice) dne 29. marca 1923 premestila Žorgo na Hrvaško. Očitno pa je, da so ga Hrvatje pregnali nazaj v Ljubljano že v naslednjih dneh. Tako je 30. aprila poročala ljubljanska policijska direkcija, da Žorga čaka v Ljubljani na ponovno namestitev. Zanimivo je tudi, da so medtem hrvaške oblasti o zadevi Žorga obvestile notranje ministrstvo v Beogradu, ki je interveniralo v Ljubljani in opozarjalo slovenske oblasti, naj bodo previdne pri »prestavljanju in premeščanju sumljivih oseb...«, kar še posebej velja za osebe, ki so v pristojnosti Slovenije.« Ministrstvo je opozarjalo Ljubljano na neprimernost takega postopanja. Seveda pa s takim razvojem obratno ravnateljstvo južne železnice v Ljubljani ni bilo zadovoljno ter je 18. maja 1923 znova interveniralo za Žorgino premestitev v Sisak, v nasprotnem primeru pa prosilo predsedstvo pokrajinske uprave za Slovenijo, da se ji da »proste roke« pri nadaljnji Žorgini zaposlitvi »po službenih prilikah«. Dne 25. januarja 1924 je poročala orožniška postaja Medvode, da je Marcel Žorga zaposlen kot strojnik v tovarni olja Medic, Rakovec in Zankel v tem kraju. Kmalu za tem pa je, kot vemo stekel postopek za izgon Marcela Žorge in njegovega brata, aktivnega udeleženca takratnih trboveljskih dogodkov, v Italijo.

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA

Janko Liška

O POLITIČNEM, VZGOJNEM IN KNJIŽEVNEM DELU JOŽETA PAHORJA

(Ob izidu njegove razprave *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost*¹)

Razpravo *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost (v letih 1926—1930)* je Jože Pahor napisal leta 1960.² Rokopis je ponudil s pismom z dne 2. maja 1962 Cankarjevi založbi.³ Ta mu je predlagala, da snov obdela obširneje, nakar je delo predložil Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Tu je obležalo — iz nepotrebnih obzirov do avtorjevih sodobnikov. Vtem je umrl (1. septembra 1964). Na pobudo prof. Venčeslava Čopiča in podpisanega se je uredništvo *Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja* odločilo za natis v tem letniku. Oba recenzenta sta opozorila na verodostojnost Pahorjevega prispevka in na njegov pomen za zgodovino slovenskega učiteljstva oziroma novejšo slovensko zgodovino sploh.⁴

Začetke socialističnega gibanja med učitelji v Slovenskem primorju in Istri je sprožila, kot ugotavlja Pahor sam, zmaga delavstva v Avstriji v boju za splošno in enako volilno pravico leta 1906 oziroma 1907. Učiteljski tovariš (stanovski list narodno naprednih, t. j. liberalnih učiteljev) je že pred državnozbornskimi volitvami (14. maja 1907) zapisal naslednje: »Nismo ne liberalni ne klerikalni učitelji, smo slovenski učitelji. Dovolj je tlake političnim strankam, pustimo jih, ker nam ne privoščijo niti olupkov. Učiteljstvo naj se pripravi, da ne bo več vršilo službe podajača, zamorca, ampak da zastopa stanu vredno poleg skupnih narodnih tudi stanovske koristi.« Ob izvolitvi 87 socialnodemokratskih poslancev v državni zbor je Učiteljski tovariš ta uspeh delavstva pozdravil s poudarkom: »Mi smo prvi, ki socialnim demokratom na takem uspehu čestitamo.« Take izjave so zvenele takrat, zlasti klerikalcem, uporniško. Bile so znak, da se javlja med učitelji *Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev* razpoloženje za novo gibanje.

Gmotni položaj učiteljev je bil takrat vse prej kot rožnat, še nižja je bila njihova družbena veljava sicer. V političnem pogledu so bili hlapci klerikalnih in liberalnih veljakov. Zlasti klerikalni listi so jih vsevprek sramotili s pijanci, pretepači in prešuštniki. Ob uradni konferenci v Gorici 30. oktobra 1911 jih je npr. goriški Novi čas ožigosal z »gadjo zalego«, ki »po svojih zgledih in naukih zastruplja nedolžna srca naše mladine«, klerikalna stranka na Kranjskem pa je skušala povečati nizko število svojih privržencev s 25 % draginjsko doklado članom Slomškove zveze »krščansko mislečih učiteljev«.

Politični, zlasti sindikalni uspehi avstrijske socialne demokracije so opogumili posameznike k misli, da si učiteljski stan lahko pribori boljši položaj le z bojem na strani delavstva. Začeli so prebirati socialistični tisk (Zarjo, Naše zapiske, Arbeiter

¹ Obenem z »razpravo« objavlja uredništvo naslednji oris in oceno Pahorjevega javnega delovanja, zlasti v učiteljski stanovski organizaciji, ter pregled motivov, nastanka in odmevov njegovih književnih del. Estetska analiza teh del bi terjala posebno študijo. — Gl. Pahorjev prispevek na str. 329—358.

² Jože Pahor, Podatki (nadaljevanje 1963) (v nadaljnjem besedilu Podatki 1963), str. 3. Hrani vdova. — Podatki obsegajo 10 tipkanih strani nadaljevanja Pahorjeve rokopisne avtobiografije iz leta 1958.

³ Pismo hrani arhiv IZDG v Ljubljani.

⁴ Obe recenziji, Čopičevo pismo IZDG z dne 28. januarja 1970 in oceno podpisanega z dne 22. aprila 1968 hrani arhiv IZDG.

Zeitung) in se poglobljali v sociološko literaturo. Jože Pahor je že leta 1910 objavil v Tumovih Naših zapiskih članek Sociologija vojaštva. Poslej je bil z dr. H. Tumo tudi neposredno v stikih. Leta 1913 se je s Tumo (bil je takrat najbolj izobražen socialist na Slovenskem in ugleden tudi v nedelavskih krogih) sestala skupina učiteljev s Krasa, iz Trsta in Istre, ki so se zanimali za socializem. Domenili so se, kot se spominja Pahor,⁵ da se učiteljstvo v večji meri pridobi za branje Naših zapiskov in študij sociološke literature, da učitelji začno seznanjati s socializmom tudi nadarjene in značajne kmečke fante.⁶ Ta sestanek pomeni začetek organiziranega sodelovanja primorskih, in istrskih učiteljev z JSDS.

Namene novega gibanja med učitelji in ustrezne spremembe v delovanju učiteljske organizacije sta utemeljila v reviji Naši zapiski Alojz Hreščak in Jože Pahor. Prvi se je oglasil Alojz Hreščak s člankom *Organizacija slovenskega učiteljstva*.⁷ Kritično ugotavlja, da vodstvo Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev (v nadaljnjem besedilu Zaveza) vse bolj zavira napredek učiteljskega stanu, namesto »da bi mu bilo najtrdnjša opora«. Odklanja prostodušno in uspavalno leporečje voditeljev Zaveze (Engelberta Gangla in pudarja) in poudarja, ki mu revščina in hlapčevski družbeni položaj vežeta roke in ubijata duha, vzgaja le ljudi s »pokorščino v srcu«, s »svetim strahom do avtoritete v mozgu« in s »hinavskim nasmehom na ustih...«. Obsoja »brezglavo in breznačelno« politiko Zaveze in poziva učiteljstvo k zavesti o njegovih družbenih nalogah ter k neizprosni kritiki »nevzdržnih razmer« v organizaciji, ki si po 25 letih delovanja ni »na jasnem niti o eni sami točki svojega programa«.

Že v naslednji številki Naših zapiskov je Hreščakov poziv podprl Jože Pahor s člankom *Učitelj kot intelektualec in kulturni delavec*.⁸ Razvil je zamisel, kako se rešiti zaslepljenosti, bede in zagate, h kateri je nemalo prispevala tudi pohlevna, konservativna liberalna Zaveza. Učiteljstvu, ki je opravilo »že veliko podrobnega« javnega dela, ki se je razdajalo »v vse vetrove«, pri tem pa izgubilo »vsak širji pogled«, če ga je »sploh kedaj« imelo, je obrnil oči od vse bolj konservativnega liberalizma in puhle »narodne naprednosti« k ljudstvu, ki si je par let poprej priborilo z volilno pravico prve postojanke politične veljave. Nastopil je čas, poudarja, da učitelj preneha hlapčevati vaškim mogotcem, sploh gospodarjem nad ljudstvom, in podpre družbene težnje proletarcev, saj kot stan, čigar gmotni in pravni položaj je »neštetokrat direktno poniževalen«, ničesar ne tvega. Čas liberalizma mineva, na obzorju se javlja socializem. Zato se pred učitelje, ki naj uče in vzgajajo za prihodnost, postavlja dolžnost, da se seznanijo s socialističnimi idejami, jih širijo in praktično preizkušajo. Le tako bo postal učitelj »polnovreden mož v družbi«. Uspehi skupnosti in boji »v službi vseh, ki so politično izkoriščani in potrebni podpore in pomoči«, bodo omogočili zadovoljitev stanovskih potreb, bodo izboljšali tudi gmotni in moralni položaj učiteljstva.

Za te boje je potrebna »temeljita socialna izobrazba« kot sad »nešetih ur dela v času, ko gredo drugi k razvedrilu in zabavi«. Le družbeno razgledan učitelj lahko prispeva k napredku, lahko uspešno vzgaja za prihodnost. Učiteljišče mu take izobrazbe ne daje, zato mu ostaja le pot samoizobrazbe. Pa tudi v svoji strokovni orga-

⁵ Vsebino dogovora dr. Tume z učitelji je nedavno potrdil in dopolnil v pogovoru s podpisanim prof. Vencoslav Copic.

⁶ Jože Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri v letih 1906—1926. Zbornik Primorske založbe Lipa 1956 (v nadaljnjem besedilu Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri), str. 60—73. — Podrobnosti o svoji mladosti in o poti do socialističnih nazorov pripoveduje Pahor v rokopisni avtobiografiji *Podatki — življenjepisni*, napisani v tretji osebi v treh sešitkih (40+40+11 strani) in datirani s 14. V. 1958 (na 80. strani). Avtobiografijo hrani vdova. Podpisnemu jo je posredoval prof. V. Copic. — Na 4. strani avtobiografije pripoveduje Pahor o oblikovanju svojih nazorov tole: »Vrsta vprašanj, katerih rešitev je iskal že s študijem svetovne zgodovine, se mu s sociologijo na široko odpira. Ko se 1. 1908 seznanim na nekem tečaju v Ljubljani z učiteljem meščanske šole v Ptujju Karlom Kvedrom (z očetom španskega borca in partizanskega generala Dušana Kvedra — op. J. L.), takrat najbolj izobraženim človekom med slovenskim učiteljstvom, vzame po njegovem nasvetu v roke vrsto del pozitivista Gustava Ratzenhoferja in temeljito preučuje njegovi deli Wesen und Zweck der Politik in Positive Ethik. V tem času se naroči na Arbeiter Zeitung, dnevnik avstrijske socialne demokracije, in si tako odpre preozki provincialni horizont v široko življenje.« S slovenskim socialističnim tiskom pa se je bil seznanil že na učiteljišču v Konru kjer⁷ je maturiral leta 1906.

⁷ Naši zapiski 1913, str. 340—343.

⁸ Naši zapiski 1913, str. 361—366.

nizaciji naj se pogloblja »v razna sociološka, državnoznanstvena, narodnogospodarska in finančna vprašanja«, naj se podrobneje seznanja »z modernimi socialnopolitičnimi nazori«.

Pahor ni ostal le pri splošni zamisli, ampak našteva v nadaljevanju navedenega članka podrobno, kaj sodi v načrt za samoizobraževanje slovenskega učiteljstva, da se usposobi za tak družboslovni pouk ljudstva, ki bo zbujal v njem socialno zavest in ga krepil etično.

Knjige, ki jih je Pahor priporočil okrajnim učiteljskim knjižnicam oziroma učiteljem za študij, obravnavajo vse brez izjeme družbenopolitično tematiko. Poleg del revizionistov (Bernsteina in Kautskega) našteva knjige T. G. Masaryka, krščanskosocialnih ideologov (Janez Ev. Kreka, Aleša Ušeničnika, Učbenik politične ekonomije Adolfa Wagnerja, ki je bil svoj čas predmet ostrih pripomb Karla Marxa) in celo Oris sociologije L. Gumplowicza, zagovornika teorije o boju ras in o vojni kot gibalnih silah družbene razvoja.⁹

Pahor je sicer prebral socialne ideologe raznih smeri, toda po prepričanju je bil socialist. To prepričanje je tudi zagovarjal in širil.¹⁰

Tako se je s člankom *Anathema sit*¹¹ odločno zavzel za »delo in stremljenja« Alojza Hreščaka,¹² voditelja socialističnega gibanja med primorskimi učitelji, ko ga je upravni odbor Zaveze zaradi članka Organizacija slovenskega učiteljstva razglasil za nihilista in zaplotnika. Hkrati se je zavzel za enotnost Zaveze na višji ravni. Ne več na temelju liberalizma, ki je bil že četrto stoletje prej (to je ob ustanovitvi Zaveze) »zmota in ovira času ustrezni politični in socialni izobrazbi učiteljstva«. In čeprav je odbor Zaveze zanikal Hreščakovo delo in delo njegovih somišljenikov docela, je Pahor delo Zaveze zanikal dialektično: »Kar je koristnega, naj se razraste, kar so trudi rodili dobrega, naj stoji.« Toda poslej bodi delo učiteljstva namenjeno vsemu ljudstvu, ki je »vir politične moči«, sicer »organizem učiteljstva« ne bo nikdar »močan in krepak« (gl. sklep navedenega članka).

V času, ko je bilo učiteljstvo na Kranjskem povečini še trdno za Avstrijo, je med primorskimi stanovskimi vrstniki prevladovalo že vseslovanstvo. Poskus s Slomškovo zvezo ni uspel. V goriškem okraju so zbrali le 10 »krščansko mislečih«.¹³ Nasprotno pa so pri volitvah v odbor okrajnega učiteljskega društva v Sežani pomlad 1913 zmagali celo socialisti. Za predsednika so izvolili Alojza Hreščaka, za knjižničarja okrajne učiteljske knjižnice pa Jožeta Pahorja.¹⁴

Ko so zastopniki davkoplačevalcev (veleposestniki) v okrajnem šolskem svetu v Sežani črtali učiteljem 5 % draginjsko doklado (6 kron mesečno), jim je okrajno društvo izreklo na zborovanju v Stanjelu 6. novembra 1913 »zaničevanje«. Ta nastop učiteljev socialistov pod vodstvom Hreščaka je odobrila tudi večina na zborovanju učiteljskega društva 4. decembra 1913 v Gorici — kljub načrtnim nasprotnim prizadevanjem goriških liberalcev.

S to zmago leveje je gibanje za neodvisnost učiteljskega stanu zajelo kmalu vsa učiteljska društva na Primorskem. Pri volitvah novega odbora tržaškega društva 1. marca 1914 je socialistična opozicija celo zmagala.^{14a}

»Sežanski učiteljski novotrutarji« so vodstvo Zaveze tako vznemirili, da je na seji 29. decembra 1913 obsodilo — sledeč poročilu predsednika Luke Jelenca — navedeni Hreščakov članek v Naših zapiskih 1913 kot zanikanje rodoljubnih prizadevanj učiteljev in kršitev stanovske discipline.^{14b}

⁹ Příruční sovník naučný, II in IV (1964, 1967), gesli o L. Gumplowiczu in A. Wagnerju.

¹⁰ Dela Karla Marxa, Engelsa, Mehringa, Lenina, Stalina je Pahor prebral po prvi vojni (glej njegov Anketni list za člane KJP v ACK ZKS). — Po pripovedovanju V. Copicja podpisane mu je bilo tiste čase za iščoč in opredeljene bralce značilno prebiranje ideologov raznih smeri, da »bi bili oboroženi za medsebojne razprave«, pa tudi zato, ker drugače mislečih avtorjev niso gledali črno belo.

¹¹ Naši zapiski 1914, str. 71—73.

¹² O Alojzu Hreščaku je Pahor zapisal na 6. strani rokopisne avtobiografije Podatki — življenjepisni tole: »V zvezi z gibanjem, ki ga je razvijal v Slovenskem primorju žilavi agitator dr. Henrik Tuma, posega (Pahor — op. J. L.) s pomočjo mladega učiteljstva, ki ga vodi nadarjeni, pogumni organizator Alojz Hreščak, v politično življenje pod geslom osamosvojitve učiteljskem stanu, sloja, ki je bil takrat med najbolj tlačenimi na Slovenskem.«

¹³ Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, stran 70.

¹⁴ Pismo prof. Venčeslava Copicja Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja dne 28. januarja 1970 (z usnim dopolnilom podpisanemu).

^{14a} Učiteljski tovariš, 13. marca 1914.

^{14b} Gl. članek Zveza in sežansko učiteljsko društvo. Učiteljski tovariš, 9. januarja 1914.

Polemika, ki je sledila tej obsodbi, je iz Učiteljskega tovariša segla tudi v tržaški liberalni dnevnik *Edinost* in socialistično glasilo Zarja. Za socialiste sta spregovorila Hreščak in Pahor, za desnico Josip Rakovšček in Luka Jelenc, ki sta videla v opoziciji nevarnost, da zapelje Zavezo v »breznarodni socializem«. Odgovoril jima je Pahor z razpravo *Narodnost in socializem*.^{14c} Razložil je historičnomaterialistično nastanek in razvoj narodov ter poudaril zoper socialopolitično jalovi liberalizem, zoper hlapčevanje izobražencev kapitalizmu in proti barbarstvu šovinizma — človeški pomen proletarske vzajemnosti, združništva in boja izobražencev na strani delavcev. Podprl je težnje po narodni in jezikovni avtonomiji zatiranih in zapostavljenih narodov ter po federalizmu kot pravičnejši obliki sožitja med njimi. Nedvoumno se je izjavil za trializem v okviru Avstro-Ogrske in izrecno za ohranitev slovenske narodne individualnosti v jugoslovanski »avtonomni enoti«. Kapitalizem, liberalizem in šovinizem je Pahor odklanjal tudi kot pripadnik slovenskega naroda (ne le kot socialist), ker so mu vse bolj ogrožali obstoj. V socializmu je — kakor T. G. Masaryk — videl »korektiv nacionalnega egoizma in šovinizma«, koristen zlasti malim narodom.

Obsodbi Hreščakovih nazorov je sledila disciplinska preiskava, nakar je maja 1914 okrajni šolski svet v Sežani sklenil, da se Hreščak premesti po službeni potrebi v Nabrežino.¹⁵ Kmalu nato je izbruhnila vojna, ki je tudi na Primorskem prekinila vse društveno in politično življenje, tako tudi socialistično gibanje učiteljstva, prvi poskus organiziranega sodelovanja izobražencev na Slovenskem z razredno zavednim delavstvom.

Pahor je poučeval najprej v Orleku pri Sežani (1906—1909), nato pa vse do leta 1923, ko so ga fašisti odpustili iz službe, v Sežani, tudi med vojno — »po zaslugi rodoljubnega šolskega nadzornika M. Kanteta«. V predvojnih letih ni bil delaven le v učiteljskem društvu (zlasti kot knjižničar), ampak tudi kot ljudskoprosvetni delavec. V Orleku je ustanovil prosvetno društvo, pevski zbor pa je vodil tudi v Sežani.^{15a}

Med vojno se je Pahor posvetil načrtno prebiranju slovenskih in italijanskih leposlovnih del ter študiju teorije in tehnike romana in drame po Keiterju, Kellenu in Schlagu. Sam se je poskušal v noveli. Pri uredniku Ljubljanskega zvana dr. Janku Šlebingerju ni uspel. Prve zgodbe (*Z obrežja*, *Drvarji*, *Pomlad*, *V megli in morju*) mu je objavil Izidor Cankar, urednik sodobno usmerjene katoliške revije *Dom in svet* (1916, 1917, 1919). Ugajal mu je realizem mladega pisatelja. Leta 1919 pa je Pahor objavil v tržaški *Njivi* zanj sociološko in psihološko značilno novelo *Most*, zgodbo o izkoriščanem mladoletniku, ki se zave svojega položaja.¹⁶

Pod italijansko okupacijo se je Pahor pridružil leviци socialistične-stranke. Sodeloval je predvsem z Ivanom Regentom in z dr. Dragotinom Gustinčičem.¹⁷ Italijanski komunistični stranki se je pridružil — kakor večina slovenskih in hrvatskih socialistov v Primorju in Istri — po njenem ustanovnem kongresu v Livornu (21. januarja 1921). V Sežani, kjer je bil ustanovil že dve levičarski organizaciji (podružnico Ljudskega odra in kmetijsko zadrugo), je zdaj z revolucionarnimi kmeti in delavci osnoval tudi krajevno organizacijo komunistične stranke. Sicer pa je v letih pod Italijo politično delal predvsem kot urednik in pisec levičarskih listov ter eden od voditeljev Zveze slovenskih učiteljskih društev. Leta 1919 je urejal leposlovni del tednika *Višjega kulturnega sveta* za slovenski proletariat *Njiva* (odgovorni urednik je bil Ivan Regent), nato pa skoro 5 let (od oktobra 1921 do ukinitve 1. avg. 1926) *Učiteljski list*. *Učiteljski list* je objavljial kot glasilo Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu prispevke tudi v hrvaščini. Viden del lista, vmes vrsto nepodpisanih prispevkov je napisal Pahor sam.^{17a} Prispeval je uvodnike, organizacijske članke (kot tajnik

^{14c} Učiteljski tovariš 1914, v nadaljevanjih od 13. marca dalje.

¹⁵ Pahor Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, str. 72—73.

^{15a} Podatki — življenjepisi, stran 3.

¹⁶ Podatki — življenjepisi, str. 3, 6—8. — V tem obdobju je Pahor sodeloval še v Književnem Jugu s črtico *Otrok*, v reviji za vzgojna vprašanja *Domače ognjišče*, 1914, z razpravo *Proletarski otroci*, v Učiteljskem tovarišu, 1917, pa s člankom *O šolski reformi*.

¹⁷ Življenjepis z dne 20. maja 1947. Hrani ACK ZKS.

zveze), književna poročila in verjetno tudi zapiske o delu učiteljstva v Jugoslaviji. Opozarjal je na udarce po slovenskem in hrvatskem šolstvu pod Italijo in terjal zanj pravice; ki jih je imelo za Avstro-Ogrske. Zavzemal se je za šolsko reformo v smislu delovne šole (1. februarja 1922), opozarjal učiteljstvo na pomen znanja sociologije ter na prednosti vzgoje ob delu za oblikovanje osebnosti. Po zgledu danskih ljudskih univerz se je zavzemal za izobraževanje odraslih (20. julija 1923) in za samoizobraževanje učiteljstva. Pisal je tudi o ženskem vprašanju (20. junija 1923), o zadružništvu kot poti »za osvoboditev lačne množice« (15. marca 1921), o prihodnosti socializma (1. septembra 1921) itd. Skratka Učiteljski list je bil po oceni Draga Pahorja »odličen, borben zastopnik učiteljstva, večkrat zaplenjen, ob Gentilijevi reformi pa počaščen z brezuspešno hišno preiskavo«, ki ni odkrila piscev nezaželenih člankov.¹¹

Oktober 1922 so skvadristi v Sežani Pahorja javno sramotili s prisilnim pitjem ricinovega olja, 15. januarja 1923 pa so ga z bratrancem Alojzom Hreščakom in Jožetom Malalanom (tudi učiteljem) odgnali v tržaški zapor Coronea. Tu so Hreščaka in Pahorja zasliševali skoro dva meseca, češ da vodita veleizdajniško gibanje za priključitev Primorja k Jugoslaviji in zaradi »slovanskega boljševizma«. Zavoljo pomanjkanja dokazov so ju marca sicer izpustili, toda ostala sta med prvimi brez službe. Pahor je pozneje uveljavil pravico do prejemkov za ves čas do pravno veljavnega odpusta iz službe (do 15. oktobra 1294). Tako se je rešil začasno revščine, v katero je bil padel.

Po vrnitvi iz zapora se je iz Sežane, kjer je bil učitelj od leta 1906 dalje in nekaj časa tudi šolski upravitelj, preselil v Trst kot poklicni tajnik Zveze slovenskih učiteljskih društev. Tako je laže ilegalno sodeloval kot »sotrudnik« komunističnega tednika Delo oziroma dejansko kot sourednik (saj je v list pisal že prej),¹² ker sta dva od urednikov, Jože Pertot in Alojzij Rovani, kot omenja v avtobiografiji, bolehalo.

Poleti 1924 je Pahor prevzel za Josipom Ribičičem še uredništvo mladinskega mesečnika Novi rod. Uredil je zadnja dva letnika (V. in VI.).²⁰ Po zaslugi obeh urednikov je postal Novi rod zgled mladinskega lista. Kljub raznim težavam in oviram je še zadnje leto izhajanja obdržal sorazmerno visoko naklado 2600 izvodov.

Po pričevanju Virgila Ščeka je dal pobudo za ustanovitev Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu Anton Germek, učitelj pri Sv. Ivanu v Trstu. Bil je tudi njen prvi in edini predsednik. Zvezo so ustanovili na delegacijskem zboru okrajnih učiteljskih društev v Trstu 1. in 2. februarja 1920. Spočetka je povezovala nad 800 slovenskih in hrvatskih učiteljev v Primorju in Istri. Zahtevala je med drugim obnovo deželnega in okrajnih šolskih svetov, ki so bili razpuščeni, da bi se odstranil vpliv »nezanesljivih elementov«, in se uprla nameri oblasti, da se uvede pouk italijanščine v osnovne šole. Zahtevala je dovoljenje za uvoz knjig iz Jugoslavije, ustanovila Učiteljski list in sklenila, da bodo člani sodelovali v prosvetnih društvih. Po njenem predlogu so italijanščino spočetka poučevali le kot predmet v šolah, kjer se je za Avstrije poučevala nemščina, to je v večjih krajih. Spočetka je tudi uspešno štutila člane pred političnim premeščanjem in podobno.²¹

Vendar je oblast delovanje zveze kmalu ocenila za protiitalijansko in protidržavno. Imela je, po izjavi višjega deželnega šolskega nadzornika predsedniku A.

¹¹a Po izjavi prof. V. Copicča podpisane.

¹² Drago Pahor, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. Zbornik Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969 SSM 1970, str. 135–337 (glej stran 319). — I. in II. letnik Učiteljskega lista je urejal do konca septembra 1921 učitelj in pesnik Janko Samec. Ze takrat sta Hreščak in Pahor dajala listu ton s svojimi prispevki. — Pahor se je podpisoval s polnim imenom, z J. P., s psevdonimom Iv. Slak (npr. v 4. številki leta 1921, po opozorilu prof. V. Copicča podpisane), s Stone M. pod oceno pesniške zbirke T. Seliškarka Trbovlje (gl. pripis s svinčnikom J. Pahor z njegovo pisavo v primerku Učiteljskega lista 1923, stran 135, ki ga hrani SSM). — Prof. Mate Demarin, eden od hrvatskih sodelavcev Učiteljskega lista, omenja v Pedagogijskem leksikonu (1939), da je prevedel delo znanega sovjetskega pedagoga in psihologa Pavla Petroviča Blonskega Delovna šola Jože Pahor (prevod je izhajal brez podpisa prevajalca od 8. številke 1925 do ukinitve lista in je zato ostal nedokončan).

¹³ V Življenjepisju z dne 10. septembra 1946 (hrani ga ACK ZKS) Pahor navaja, da je bil »stalen sotrudnik Dela« da je sodeloval pri listu tudi po juniju 1926, ko je izhajal ilegalno. V Anketnem listu za sprejem v KPJ (hrani ga ACK ZKS) je zapisal pomotoma, da je pri Delu sodeloval od leta 1919, namesto od 1920, ko je začelo izhajati.

²⁰ Podatki — življenjepisni, str. 9–10, 12, 17, 19–20.

²¹ Virgil Šček, Zgodovina Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu. Razgledi 1949 (v nadaljnjem besedilu Šček, Razgledi 1949), str. 152–165 (gl. str. 152–153).

Germeku, vse »jugoslovanske« učitelje le začasne. Že 16. avgusta 1920 je Učiteljski list zapisal, da je slovansko šolstvo v Italiji postalo »torišče neslavnih eksperimentov in samovoljnih odredb nekompetentnih činiteljev«, da se je znašlo v očitno slabšem položaju od položaja v Avstro-Ogrski: zakaj nova oblast je zatrla sleherno samoupravo in čedalje bolj pritiskala, da postane že osnovna šola sredstvo poitalijančevanja, učitelji pa predmet ustrahovanja s strani policije in vojaških oblasti ter nezakonitega premeščanja in celo spravljanja v internacijo.²²

V nastalih razmerah so začeli učitelji levičarji iskati zoper porajajoči se fašizem oporo v italijanskem delavskem gibanju. Na delegacijskem zborovanju avgusta 1920 je njihov predlog, da se zveza včlani v Delavsko zbornico, razvnel ostro razpravo. Nasprotovali so zlasti »edinjaši« (pripadniki meščanskega slovenskega političnega društva Edinost), tj. večina v zvezi, ki je združevala tudi liberalce, konservativne klerikalce, krščanske socialce, socialne demokrate in komuniste. Vendar sta Alojz Hreščak in Jože Pahor predlog »tako spretno utemeljila, da ga je večina sprejela.«²³ Toda »socialnopolitično« vodstvo Delavske zbornice (kot ga označuje J. Pahor) je sprejem zveze odklonilo.^{23a}

Naslednje leto (1921) je opozicija s Hreščakom in Pahorjem na čelu nastopila zoper oportunistem in pohlevnost, ki sta mrtvičila zvezo. Tudi tokrat je (kakor pred vojno zoper črtanje 5 % draginjske doklade) prvo nastopilo Učiteljsko društvo za sežanski okraj (16. junija 1921). Sprejelo je resolucijo, ki očita zvezi, da se je omejila na izdajanje dveh listov,²⁴ ni pa zmožna nobene akcije v prid učiteljem, ki jih ne vzgaja in ne vodi, čeprav »ni vseeno, koliko znanja in značaja je v ljudskošolskem učiteljstvu, ki mu je položena v roke mladina.«²⁵

Na tem zborovanju je sežansko društvo ostro obsodilo klečeplazno izjavo Ferda Kleinmayerja na uradni deželni učiteljski konferenci v Trstu (od 7. do 10. aprila 1921). Kot »uradni«, od oblasti izbrani delegat zveze (torej brez njenih pooblastil) je namreč izjavil, da slovanski učitelji »hočejo, da se jemlje na znanje njihova zvestoba do domovine ter njihova odkritosrčna simpatija do močnega, velikodušnega in pravičnega italijanskega naroda, ki bo gotovo privolil v boljšo bodočnost in olajšal svobodno razvoj kulturnih sil slovanskega prebivalstva ter temu primeren razvoj šolstva ...«. To vdanostno izjavo »veliki učiteljci svobode in prosvete« je sežansko učiteljsko društvo obsodilo kot »neiskreno in nepošteno«. Obsodbo so odobravana podobno tudi druga društva. Na delegacijskem zborovanju zveze v Vipavi (10. in 11. septembra 1921) so po burni razpravi, ki jo je sprožil Alojz Hreščak, obsodili vsi razen enega Kleinmayerjevo izjavo, uredništvo Učiteljskega lista pa zaupali Jožetu Pahorju. In ko je splošno priljubljeni Anton Germek, ki je bil odklonil ponovno izvolitev za predsednika, po prigovarjanju levičarjev ostal v upravnem odboru, se je organizacija utrdila na širši in borbeni osnovi. Sumičenja, da hoče levica zvezo razbiti, so se razblinila.²⁶

²² Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem Primorju in Istri, str. 73–74.

²³ Šček, Razgledi 1949, stran 153.

^{23a} Dejstvo, da Zveza slovanskih učiteljskih društev ni bila sprejeta v Delavsko zbornico, pojasnjuje Ivan Regent v članku Delavska zbornica in Zveza slovanskih učiteljskih društev (Delo, 1. septembra 1920, ponatis v knjigi Poglavlja iz boja za socializem) med drugim s temle: »Organizacije, ki so združene v naši Delavski zbornici, so ustanovljene vse na mednarodni in razredni podlagi. To se pravi, da člani ene in iste stroke niso ločeni po narodnosti in se morajo podvreči načelu in taktiki razrednega boja, ki ga vodi Delavska zbornica. Ako bi sprejela Delavska zbornica v svojo sredo Zvezo slovanskih učiteljskih društev kot tako, bi se zgodilo, da bi imela Delavska zbornica v sebi dve organizaciji ene in iste stroke, dve organizaciji učiteljev, in sicer Mednarodni sindikat učiteljev in Zvezo slovanskih učiteljskih društev. Dejstvo, da se je izrekla poslednja z ogromno večino glasov za pristop k Delavski zbornici, tolmačimo tako, da so se izrekli slovanski učitelji za načelo in taktiko razrednega boja. Delavska zbornica bi torej imela v svoji sredi dve organizaciji učiteljev. Obe priznavata razredni boj, vendar je ena mednarodna, kolikor sprejema člane vsake narodnosti, vodi mednarodno politiko in dela v vseh ozirih na to, da širi in uveljavlja vsepovsod socialistična načela. Druga pa je narodna, kolikor sprejema le člane slovanskih narodnosti. Mi nimamo nobene pravice, da bi dvomili o lojalnosti in poštenosti slovanskih učiteljev. Prav zaradi tega smo prepričani, da bodo uvideli in priznali slovanski učitelji sami, v kak položaj bi se bila spravila Delavska zbornica, ako bi pričela priznavati pri eni stroki princip organizacije po narodnosti in bi pričenjala sprejemati v svojo sredo po več organizacij ene in iste stroke.«

²⁴ Zveza je izdajala tri liste. Mimo Učiteljskega lista še dva za šolsko mladino: Novi rod (od januarja 1921 dalje) in v hrvaščini list Naša nada, ki ga je urejal Vinko Sepić (izhajal je od aprila do decembra 1921, ko so ga fašisti zatrli).

²⁵ Šček, Razgledi 1949, str. 153–154.

²⁶ Pahor, Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri, stran 75.

»Opozicija je vlila organizaciji,« je zapisal duhovnik Virgil Šček, »odločnega duha. Vsakršno kolebanje je bilo ostro obsojeno in prav temu dejstvu se je treba zahvaliti, da se je organizacija kot celota, in tudi članstvo, moško zadržala v poznejših težkih časih. Med člane je prodrla zahteva opozicije po poštenju in nepopustljivosti.« K ugotovitvi zaupanja med levico in katoličani pa je prispevalo tudi soglasno in odločno nasprotovanje zveze šolski oblasti, da se iz ljudskih šol odstrani verouk.²⁷

Tudi Pahor ugotavlja, da sta zmagala »poštenost in idealizem«. Zveza je zdaj mislila celo na tiskarno, ki so jo člani nameravali kupiti z lastnimi prispevki. Toda izvedba te zamisli ni bila odvisna od njih. Uspelo pa ji je organizirati septembra 1922 (od 11. do 16.) osemdnevni socialni tečaj pri Sv. Luciji²⁸ tako tudi v počitnicah 1923, 1924. Te tečaje so obiskovali predvsem mlajši učitelji (prvič 80, drugič nad 100, tretjič celo okrog 130). To so bila spodbudna srečanja v nespodbudnih razmerah, ki so utrjevala in poglobljala protifašistično emotnost slovenskega in hrvaškega učiteljstva. Predavanja so obravnavala marksizem, liberalizem, krščanski socializem, združništvo, žensko vprašanje, biologijo, novinarstvo, pedagogiko, književnost in umetnost. Predavali so slovenski in tudi italijanski predavatelji: Alfonzo Alfonzi, dr. Engelbert Besednjak, profesor Umberto Bonnes, dr. Brumat, dr. Izidor Cankar, dr. Pavel Grošelj, inž. Dragotin Gustinčič, Mario Nordio, univ. prof. Karel Ozvald, župnik Ivan Rejec, dr. Ivan Prijatelj, Lojzka Štebi, Ludvik Taučar, Tranquilli, dr. Henrik Tuma (na vseh treh tečajih) in dr. Franjo Žgeč. Vse te ugledne predavatelje, marksiste, krščanske socialiste, levomeščanske demokrate in socialne humaniste, ter tečajnike je družil odpor zoper fašistično diktaturo in sodobno barbarstvo.

Pahor ugotavlja, da so ti tečaji pridobili vrsto učiteljev za marksizem, čeprav je bilo na voljo premalo ustrezne literature in so ostala nekatera vprašanja, zlasti iz zgodovinskega materializma, nepojasnjena.

Nič manj pomembni od teh treh osrednjih tečajev so bili študijski krožki med šolskim letom. Šček navaja, da je bilo v šolskem letu 1923/24 v krožkih 42 predavanj s 460 udeleženci, v šolskem letu 1924/25 je delovalo 14 krožkov, na katerih je bilo 44 predavanj s 540 udeleženci, število krožkov in predavanj za šolsko leto 1925/26 sicer ni znano, bilo pa jih je največ, ker so krožki ostali edina, čeprav že pollegalna oblika društvenega delovanja slovanskih učiteljev pod Italijo.

Poglavitno organizacijsko in vsebinsko delo v zvezi s socialnimi tečaji pri Sv. Luciji ob Soči sta opravila Jože Pahor kot tajnik zveze in Alojz Hreščak kot glavni predavatelj v krožkih o družbenih vprašanjih.

Mimo socialnih tečajev in krožkov je učiteljstvo učinkovito povezoval tudi pevski zbor. Deloval je v okviru zveze od začetka 1922 dalje. Nastal je iz tržaškega učiteljskega pevskega zbora na pobudo Srečka Kumarja. Ta ga je tudi ves čas neutrudno in umetniško uspešno vodil.²⁹ Zbor je priredil v dobrih štirih letih delovanja vrsto koncertov v raznih krajih Primorja, ki so bili hkrati manifestacije za slovenstvo. Tako ga je poslušalo npr. v Solkanu nad 2000 ljudi. Na pobudo poslanca V. Šecka je priredil koncerte tudi v Benetkah in v Bologni. Toda fašistična protipropaganda pod vodstvom poslanca Giunta, požigalca tržaškega Narodnega doma, je uspela, da so bili koncerti slabo obiskani. Strokovna kritika, tudi italijanska, pa je priznala zboru visoke kvalitete. Turneja je spravila zbor v težak gmotni položaj, ni mu pa zlomila morale.³⁰

V pomoč preganjanim in socialno šibkim je zveza ustanovila na delegacijskem zboru leta 1923 Samopomoč. Vodil jo je vse do zaplembe njenega premoženja Franc Mermolja. — Šolsko-politični odsek je zasledoval spremembe v šolstvu in dajal s tem v zvezi oblasti predloge, zadnja leta pa zasledoval preganjanja učiteljev. Odsek za sestavo učnih knjig je poskrbel za natis štirih učbenikov.

Prek vseh teh dejavnosti je bila zveza svojim članom v boju za ohranitev pravic slovenskih in hrvaških otrok do šolanja v materinem jeziku stalna in trdna

²⁷ Šček, Razgledi 1949, stran 155.

²⁸ Stenografski zapisnik prvega socialnega tečaja je policija zaplenila in ga ni vrnila.

²⁹ Srečko Kumar je uredil tudi dve zbirki zborov, zbirko za moške in mešane zборе, *Prvi plameni* (1923) in *Otroške pesmi* (1924). Obe je izdala zveza.

³⁰ Podrobno poročilo o poteku, težavah in izkušnjah turneje je objavil Učiteljski list 1923, št. 28, pod naslovom Turneja Zvezinega zbora, oceno njegovih kvalitet in kritiko bojkota pa je napisal za 29. št. istega lista skladatelj in zborovodja Emil Adamič iz Ljubljane.

moralna, opora. Različna politična oziroma svetovnonazorska pripadnost je v boju za narodni obstoj in demokratične pravice nehala biti ovira za sodelovanje v isti organizaciji. In ne naposled je prek socialnih tečajev in samoizobraževalnih krožkov kmalu prodrlo v zavest primorskih in istrskih učiteljev Leninovo spoznanje, da svobode malih narodov ni brez socialne svobode.

Nekateri so sodili, da se bo dal položaj slovenske in hrvatske manjšine v Italiji urediti v obsegu pravic, ki sta jih imeli v Avstriji. Po sporazumu Edinosti za Goriško z rimsko vlado v začetku leta 1922 (pogajal se je poslanec V. Šček) naj bi goriški Slovenci dobili enakopraven položaj v deželnem zboru, enakopravnost slovenščine v uradih in na sodiščih ter neokrnjeno slovensko šolstvo.

Delegacijsko zborovanje zveze 9. julija 1922 je z zadoščenjem vzelo na znanje, da je bil za enega od petih slovenskih odbornikov predlagan nadučitelj Ignac Križman, vendar je učiteljstvo politiko Edinosti na Goriškem imelo za oportunistično. Zveza tudi ni bila navdušena nad imenovanjem Ferda Kleinmayerja za enega od dveh zastopnikov slovenskega učiteljstva v komisijo za šolske zadeve pri generalnem civilnem komisariatu (to je pri deželni vladi) v Trstu. Naročila jima je, da dosežeta: 1. takojšnjo obnovo deželnega, okrajnih in krajevnih šolskih svetov, v katerih naj bi bili zastopani državljani in učiteljstvo, 2. ureditev učiteljskih plač, 3. imenovanje nadzornikov iz vrst učiteljstva, 4. šolsko obveznost do 14. leta (kakor v bivši Avstriji) in ne le do 12. leta, 5. prirejanje kmetijskih tečajev za učitelje, 6. premestitev učiteljsča iz Tolmina v Gorico, 7. pouk italijanščine le v tri in večrazrednicah z učitelji, ki obvladajo slovenščino, 8. pasivno volilno pravico učiteljev za občinske volitve.

Vlada je obljubo o šolstvu le počasi izvajala. Izdala je sicer odlok o okrajnih in krajevnih šolskih svetih, toda ostal je bolj ali manj na papirju. Prvo se je znašlo spet sezansko okrajno učiteljsko društvo. Imenovalo je (11. maja 1922) v tamošnji okrajni šolski svet za svojega zastopnika Alojza Hreščaka. Tako je doseglo tudi preklc njegove premestitve na Vojsko.

Računi z avtonomijo so se že oktobra s pohodom fašistov na Rim in z uvedbo Mussolinijeve diktature čez noč razblinili v nič. Začelo se je najtežje obdobje slovenskega šolstva pod Italijo. Kmalu po aretaciji prvoborcev Alojza Hreščaka in Jožeta Pahorja (15. januarja 1923) so zaprli še Slavojta Praprotnika. Nato so odpustili iz službe »nevarne« učitelje Arriglerja, Lampreta, Ladavca, Skalovi, Kambača, Šesta, Rupnika, Medveščka, ki so ga pozneje obsodili še na zapor in upokojili, Vinka Šepića, urednika hrvaškega dela Učiteljskega lista, vrsto drugih pa premestili. 12 mladih učiteljev, prestavljenih iz Trsta v okolico Postojne, pa je kljub kazni utrdilo postojnsko okrajno učiteljsko društvo.

Fašisti so zatirali tudi prosvetno delo med ljudstvom, ki so ga primorski učitelji opravljali požrtvovalno kot svojo narodno dolžnost. Tako je npr. okrajni šolski svet v Postojni 9. marca 1923 uradno (a nezakonito) ukazal prek šolskih vodstev, da »se ne more privoliti, da se učitelji bavijo z vodstvom ljudskih pevskih zborov, v javnosti in ob neuradnih prilikah, da ne bi žalili ugleda in časti svojega službovanja.«³¹

V slovenske in hrvatske šole so uvedli italijansko uradovanje. Pomnožili so število ur za pouk »državnega« jezika in v ta namen začeli nameščati Italijane. Pod vtisom teh ukrepov so posamezniki izstopili iz zveze. Toda na delegacijskem zborovanju v Gorici 9. in 10. junija 1923 »ni bilo«, kot se spominja Pahor, »znakov upadanja«, čeprav je imel fašizem takrat že vso oblast v rokah. Zveza je postala z večino svojega članstva zgled borbenosti in nepopustljivosti, ki je vplival spodbudno tudi na protifašistično gibanje primorske in istrske mladine. Zasluga za to gre v nemali meri Jožetu Pahorju, ki je bil poklicni tajnik zveze v njenih najtežjih časih od goriškega zbora leta 1923 do razpusta. Vse delo zveze, zlasti ta leta, »nosi«, kot je zapisal Šček, »pečat njegove močne osebnosti«.

Leta 1923 je zveza dosegla še dva uspeha: s ponovno zahtevo, da poučujejo italijanščino le slovenski in hrvaški učitelji, je dosegla, da je šolska oblast prirejala v letih 1923—1927 tečaje italijanskega jezika za učitelje drugorodce. Leta 1923 in 1924 pa je organizirala tudi brezplačno letovanje bolehnih in revnih tržaških slovenskih otrok na kmetih.

³¹ Učiteljski list 1923 št. 11, naslovna stran.

Jeseni 1923 je zadel slovensko šolstvo in učiteljstvo v Italiji dotlej najhujši udarec — Gentilejeva šolska reforma. Čeprav je zakon o tej reformi stopil v veljavo šele 27. decembra 1923, so že v začetku šolskega leta 1923/24 vpeljali na vseh šolah v Primorju in Istri »državni« učni jezik v I. razred oziroma v 1. šolsko leto. Hkrati so odslovili vsečasne slovenske in hrvatske učitelje. Z odpustom tretjine učnih moči (okrog 200) se je že tako znižana učna obveznost skrčila dejansko s šest let na štiri. Na nekaterih enorazrednicah so uvedli pouk italijanščine kar v treh prvih šolskih letih. Toda zavoljo težav, ki so nastopile z odpustom toliko učiteljev, so jih začeli kmalu sprejemati nazaj. Ne zato, da bi ustavili italijanizacijo slovenskih in hrvatskih šol. Ta je bila po Gentilejevi zamisli neizprosno predvidena za naslednjih pet let.³²

Zveza je spričo splošnega odpora zoper Gentilejevo reformo dvignila vse slovensko in hrvatsko časopisje k ostri obsodbi njenih namenov. Učiteljski list je 1. oktobra 1923 objavil nepodpisan, a po Ščeku zagotovo Pahorjev³³ uvodnik Ave Caesar, ki terja, da se uvede namesto predvidene petletne osemletna šolska obveznost (kakor za Avstro-Ogrske) in se v pokrajini, kjer sta brezposelnost in izseljevanje večja kot kjerkoli v Italiji, omogoči otrokom dobra izobrazba. Uvodnik protestira zoper odpravo neposrednega vpliva davkoplačevalcev na šolo, zoper birokratiziranje šolske uprave in opozarja na nevarnost analfabetizma zaradi odpiranja materinščine in vsiljevanja italijanščine kot sicer državnega, Slovincem in Hrvatom pa le tujega jezika.³⁴ S ponatisom v Edinosti, takrat najbolj branem glasilu primorskih Slovencev, je uvodnik dobil še poseben poudarek.

Zveza se je zdaj še bolj posvečala vzgoji članov in pollegalnemu delovanju med ljudstvom. Zoper vsiljevanje italijanščine prvošolčkom je odgovorila leta 1926 z izdajo abecednika^{35a} in s pomočjo učiteljev družinskim krožkom pri pouku slovenščine.

Ker se zveza ni razšla, njeni člani pa niso marali v Državno zvezo fašističnih učiteljev (ANIF = Associazione Nazionale Insegnanti Fascisti), je postajalo javno delovanje njenih društev čedalje bolj tvegano. Tolminskega društva oblast sploh priznala ni. Kogar je oblast osumila, da dela za neodvisno organizacijo, je lahko računal tudi z odpustom iz službe. Ker fašisti z akcijo za svoj sindikat niso uspeli ne zlepa ne z grožnjami, so začeli z novim valom hišnih preiskav, premeščanj in nezakonitih odpustov iz službe — po presoji in volji tajnikov fašističnih organizacij. Nekaj učiteljev je takrat iz strahu za službo izstopilo iz organizacije. Vendar je delegacijsko zborovanje 20. julija 1924 v Gorici, ki je predstavljalo še vedno 508 članov, pokazalo, da morala zveze in velike večine njenih članov ni zrahljana. To je pokazal kmalu tudi II. socialni tečaj pri Sv. Luciji (zdaj Most na Soči), ki je uspel v vseh pogledih še bolje od prvega.

V orisanih razmerah so društva nadomestili izobraževalni krožki, ki poslej niso služili le osvajanju in poglobljanju sociološkega znanja, ampak so bili hkrati tudi pollegalna organizacijska mreža zveze. Zato obnova društev pomladi 1925, ko so oblasti s posredovanjem državnega poslanca dr. Besednjaka spet dovolile njihov obstoj, ni bila vprašanje. Končno je bilo po posredovanju dr. Besednjaka dovoljeno tudi tolminsko društvo, vendar je oblast že njegovo prvo, za 20. november 1925 sklicano zborovanje prepovedala. V takih razmerah se je čedalje bolj kazala potreba po čim globlji enotnosti vsega slovanskega učiteljstva; zato sta se v Idriji, kjer je delovalo edino klerikalno učiteljsko društvo v Primorju (okrajna organizacija Slomškove zveze), v času po Gentilejevi reformi obe društvi združili, največ po zaslugi vztrajne, pogumne in preudarne Poldke Kosove.

Vlada je sicer privolila v obnovitev učiteljskih društev, toda le na omejeno svobodo zborovanja; učitelje pa je režim ustrahoval in jih premeščal dalje. Zveza jim je mogla le malo pomagati.

³² Uvodnik Reforme. Učiteljski list 1923, št. 29 (10. oktobra). Pisec uvodnika je skoro zagotovo J. Pahor.

³³ Šček. Razgledi 1949, stran 157.

³⁴ Učiteljski list 1923, št. 28, članek Ave Caesar, str. 1—2. Zaradi tega članka je prišel Učiteljski list pod sodni postopek.

^{35a} Ko je Novi rod z razpustom zveze leta 1926 nehaj izhajati, sta začela dnevnik Edinost in tednik Novice še isto leto izdajati tedensko prilogo za otroke (po 4 strani abecednika). Ves abecednik, delo Ferda Kleinmayerja, je izdala Goriška matica z naslovom Prvi koraki. Abecednik je dopolnila knjiga Kolački, delo Leopolda Paljka.

Oktober 1924 so hkrati odpustili 14 učiteljev, na njihova mesta pa začeli nameščati fašiste brez znanja slovenščine.

Nastale razmere zgovorno označujeta zborovanji pazinskega in sežanskega društva. Pazinsko društvo je zborovanje opravilo v Podgradu 27. maja 1925 že pred napovedano uro. Ob uri so karabinjerji zborovalce obkolili, pobrali društvene spise, odbor in tajnika zveze J. Pahorja pa odpeljali s seboj v Kozino. Izpustili so jih šele po daljšem pogajanju. Tudi sežansko društvo je zborovalo pred napovedano uro. Karabinjerji so tudi to zborovanje ob napovedani uri preprečili. Naposled so zaplenili vse okrajne knjižnice, za katere je primorsko in istrsko učiteljstvo prispevalo krog 50 let po pol odstotka od mesečne plače.

Zadnje dovoljeno delegacijsko zborovanje zveze je bilo 2. avgusta 1925. Ugotovilo je, da so pravice učiteljskega stanu in ljudstva, ki mu ta stan pripada, potepane, a treba je vztrajati. Razšli so se hudo prizadeti, še zlasti zaradi sporočila, da je 4., že pripravljeni socialni tečaj prepovedan.

Po podatkih Ščeka³⁵ je zveza štela ob ustanovitvi okrog 800 članov, leta 1921 v 11 okrajnih društvih 808, naslednje leto v 10 okrajnih društvih 775 (manj zaradi priključitve logaškega okraja k Jugoslaviji). Med letom 1923 je število članov padlo od 716 na 569. Ob delegacijskem zborovanju 20. julija 1924 jih je bilo 588, ob koncu naslednjega leta 496. Že omenjeno zadnje dovoljeno delegacijsko zborovanje (1925) je sklenilo, da člani pretrgajo vse vezi z dezertarji, in sprejelo načelo, da ta, ki izstopi, ne more nazaj v organizacijo.

Pritisk za vstop v ANIF je postajal čedalje hujši. Na začetku leta 1926 so učitelji dobili uradne obrazce z izjavo, da se »podpisani z vpisom v ANIF odpoveduje članstvu v vseh drugih sindikalnih združenjih«. Hkrati je sledil nov val preiskav, premestitev in odpustov. Zveza je takrat pozvala članstvo, da odkloni poziv za pristop v ANIF in ostane v svoji organizaciji, nakar je zastopnik fašističnega sindikata komisar Garassini, agitirajoč proti zvezi, prekrizaril vso deželo, vendar skoro nikogar ni pridobil. Sledla so okrajna »strokovna predavanja« šolskih nadzornikov ob navzočnosti vodilnih fašističnih funkcionarjev, na katerih so v ANIF učitelji vabili z grožnjami. Učitelji so molčali, ponekod pa tudi naravnost izjavljali, da ostanejo v zvezi. Vendar se je število članov zmanjšalo za približno 150 na okrog 350. Pretežno večino tistih, ki so ostali v zvezi, so pognali iz službe. Rešili so se v Jugoslavijo. Le posamezniki so izstopili iz zveze ali celo vstopili v fašistični sindikat. O tistih, ki so ostali, pa je zapisal Šček, da »so bili vzor neustrašnosti, pripravljeni na vse: na preganjanje, na premestitve v odljudne kraje, na zapore, koncentracije, na konfinacijo, da so zavestno tvegali položaj, kruh in obstoj«. Jože Pahor navaja, da se je število članov zveze od aneksije Slovenskega primorja in Trsta (1921) do njenega razpusta (1926) znižalo od 808 na 369 (število Slovencev od 628 na 317, število Hrvatov pa od 180 na 52). Število slovenskih učiteljev se je najhujše znižalo v Trstu.^{35a}

Dne 1. marca 1926³⁶ je Gentilejev naslednik minister Fedele brez ovinkov izjavil, da se dodatne ure slovenskega oziroma hrvaškega jezika, ki jih je Gentilejev zakon dopuščal, ukinejo, ker bi tako bile le slepilo.

Zveza je kljub temu nadaljevala svoje delo, predvsem prek izobraževalnih krožkov, kjer so bili najdelavnejši komunisti, organizirani v takrat že ilegalni KPI. Okrajna društva skoro niso mogla več delovati, ali pa tako kot tolminsko, ki je sicer dobilo npr. dovoljenje za zborovanje pri Sv. Luciji 29. junija 1926, pa so ga med potekom prepovedali.

Vodstvo zveze je sklicalo za prve dni avgusta 1926 celo delegacijsko zborovanje v Gorico. Odseki so imeli na večer pred zborovanjem še seje, pevski zbor pa skušnjo za zaključni nastop. Toda ko so se odposlanci primorskega in istrskega učiteljstva drugo jutro zbrali v dvorani, jim je predstavnik oblasti sporočil, da sta zborovanje in nastop prepovedana.

Teden kasneje je vlada Zvezo slovanskih učiteljskih društev v Trstu razpustila. Zaplenili so vse njeno premoženje, tudi vse letnike Učiteljskega lista in Novega rodu,

³⁵ Šček. Razgledi 1949, str. 152–165.

^{35a} Ivan Slak (= Jože Pahor), Prispevek k zgodovini bivše Zveze slovanskih učiteljskih društev. Naš glas, Trst 1926, št. 87, 88.

za likvidatorja pa imenovali nadzornika Vasellija. S tem so bila razpuščena tudi vsa okrajna društva. Sledile so preiskave po stanovanjih odbornikov, predstavnikov vseh društvenih odsekov, pa tudi članov in na sedežih okrajnih društev.

Tako se je v letu, ko je fašizem prepovedal vse politične in kulturne organizacije (razen svojih seveda), usoda slovenskega in hrvaškega šolstva zapečatila za dve desetletji. Začelo se je sistematično raznarodovanje »drugorodcev«. V to so bile vprežene vse vzgojne ustanove od vrtcev do univerz.

Slovenski poslanec dr. Engelbert Besednjak je v rimskem parlamentu napovedal fašističnim veljakom že 13. maja 1926, da bodo vsa njihova raznarodovalna nasilja zaman: »Ko bodo naše šole vse odpravljene,« je dejal, »in učitelji odstavljeni, se bo spremenila vsaka slovenska družina v šolo in vsi starši bodo postali učitelji, ki bodo prenašali iz roda v rod naš jezik in našo narodno zavest.« Tako se je tudi zgodilo. Italijansko vsiljivo raznarodovanje ni želo sadu, rodilo pa mržnjo in zagrižen, nepomirljiv boj zoper fašizem.

Precej učiteljev, ki so bili fašistom zlasti napoti, se je rešilo v Jugoslavijo, med njimi tudi Alojz Hreščak in Jože Pahor. Druge so razpršili po italijanskih šolah. Toda tudi ti so se povezali. Do leta 1929 jih je vodil Ciril Drekonja, ki je pozneje, 30. januarja 1944 padel kot talec v Šentvidu pri Ljubljani. Ni bil edini, ki je padel v narodnoosvobodilnem boju zoper fašizem in nacizem, saj so domala vsi člani zveze, ki so le mogli, bili pozneje tudi pripadniki OF.

Virgilj Šček je ugotovil,³⁶ da je zveza, ki je bila dejansko hkrati stanovska, politična in kulturna organizacija, z doslednim odklanjanjem kompromisov in oportunitizma vidno pripomogla k narodni slogi primorskega ljustva. Ustvarila je zgled, kaj je »preživel svoj čas«.³⁷

Boj Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu s fašizmom in obračun z redkimi omahljivci v lastnih vrstah je prvi primer širšega protifašističnega odpora pod vodstvom KP med Slovenci, ki po političnih ciljih in širokem, nesektaškem odnosu do nekomunistov ter povezujoč narodnoobrambni boj s socialnorevolucionarnim spominja (seveda v okvirih neoboroženega spopada) na leta 1941 ustanovljeno OF zoper istega sovražnika.

Leto 1920 je Zaveza jugoslovanskih učiteljskih društev v Ljubljani (združevala je samo slovenska društva) vstopila kot poverjenišтво Ljubljana v vsedrjavno Udruženje jugoslovanskega učiteljstva (UJU). »Poverjenišтво« je poudarjalo za temelj svoje usmerjenosti »narodno in državno edinstvo« (vtem ko se je npr. opozicija med srbskimi učitelji upirala centralizmu).³⁸

Do prve vidne idejne razprave med privrženci poverjenišťva ter komunisti oziroma levičarji sploh je prišlo na III. skupščini slovenske sekcije UJU v Ptuj 7. in 8. jul. 1923 ob resoluciji v duhu do leto objavljene knjižice dr. Fr. Žgeča Problemi najširših plasti našega naroda. Žgečeva knjižica in omenjena resolucija pomenita prelom naprednega dela slovenskega učiteljstva z malomeščanskim pojmovanjem vzgoje najširših plasti našega naroda. Toda razen pri posameznikih se je nova smer začela vidno uveljavljati šele tri leta kasneje s tako imenovano celjsko deklaracijo. Ta deklaracija so tri društva, mežiško, marenberško in slovenjgraško, sprejela na skupnem zborovanju v Dravogradu že leta 1925 — kljub protestu navzočega poverjenika UJU Luke Jelenca. Na predlog marenberškega društva na posvetu v Celju 10. januarja 1926 se je zanjo odločil tudi širši sosvet poverjenišťva v Ljubljani, in to z veliko večino, na burni seji navzočih predsednikov okrajnih

³⁶ Šček. Razgledi 1949, str. 164—165.

³⁷ Besedilo od opombe 21 dalje se opira, kolikor niso navedeni drugi viri, na pregled Virgila Ščka Zgodovina Zveze slovenskih učiteljskih društev v Trstu in na razpravo Jožeta Pahorja Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri v letih 1906—1926. Ščekov in Pahorjev prispevek se dopolnjujeta. Prvi je glede zaporedja dogodkov zanesljivejši od Pahorjevega, bogatejši s podrobnostmi, drugi pa nam odkriva viogo KPI v učiteljskem gibanju.

³⁸ UJU (od 1932 JUU = Jugoslovensko učiteljsko udruženje) so ustanovili v Beogradu 25. junija 1919. Poslej so učitelji slovenske sekcije (po uvedbi banovin, sekcije za dravsko banovino) prihajali v stik s stanovskimi tovariši iz drugih delov države, koder je bilo, na podlagi poročila o prvem kongresu sodeč, precej socialistov (Učiteljski tovariš, 29. julija 1920). Sarajevski skupščini leta 1922 je sledila celo čistka komunistov iz organizacije (Učiteljski tovariš, 28. septembra 1922), ki pa Slovencev ni zadela.

društev. Poverjenik Luka Jelenc in tajnik Rudolf Dostal sta zato odstopila. Dokončno pa je bila deklaracija sprejeta kot vodilo za učiteljsko organizacijo v Sloveniji 18. julija 1926 na VI. pokrajinski delegatski skupščini v Celju — po znamenitem govoru njenega pobudnika Rudolfa Mencina.³⁹ Konservativna opozicija ni uspela niti z amandmajem, da se vnese stavek o »narodnem in državnem edinstvu«; zato je iz protesta zapustila dvorano. Celjska skupščina je naposled izvolila tudi novo vodstvo poverjenišva, kjer je od prejšnjih odbornikov ostal le urednik Učiteljskega tovariša Ivan Dimnik. Skupina približno 300 integralistov je takrat ustanovila društvo Edinstvo, v UJU pa so vstopili člani Slomškove zveze, ki je ostala poslej le kulturno društvo.⁴⁰

Deklaracija izhaja iz spoznanja, da nazorska in politična enotnost nista realni, toda učiteljski stan ima skupne duhovne, socialne in pravne interese; zato obsoja dotedanjo stanovsko politiko UJU ter se zavzema za enotno stanovsko organizacijo, kjer bodi zajamčena svoboda mišljenja in vesti, medsebojna strpnost in izključeno sleherni duhovno nasilje. Zavzema se za depolitizacijo šolstva, za učiteljstvo v službi vsega naroda. Odklanja politično varuštvo nad učiteljstvom, hlapčevanje, strankam in minljivim režimom. Svoje cilje bo učiteljstvo dosegalo le v depolitizirani šoli, z enotno demokratično stanovsko organizacijo ter z značajnostjo, z nesebičnim tovarištvom, kot skupina moralno visoko stoječih ljudi, ki se ne prodajajo za skledo leče. Deklaracija je bila sprejeta v ugodnem trenutku. Prosvetni minister Stjepan Radić in načelnik prosvetnega oddelka za Slovenijo dr. Dragotin Lončar sta poudarjala podobno stališče, naj služi učitelj narodu, ne strankam.

Kako živo je deklaracija zajela in razgibala slovensko učiteljstvo, priča kratkotrajnost režimskih društev Edinstvo, ki so se razšla že februarja 1928, njihovi člani pa se vrnili v UJU. Deklaracijo so odobraval tudi nekateri orjunaši, čeprav jo je Orjuna ocenila kot nevarno za »narodno misel«.

Klerikalcev je bilo med slovenskim učiteljstvom vedno malo.⁴¹ Večina je bila liberalnih nazorov ter je prva leta Jugoslavije iskreno vzgajala mladino dinastično ter v duhu »narodnega in državnega edinstva«. Gibanja časa, izvirajoča iz nerešenih nacionalnih odnosov med narodi Jugoslavije ter iz bolj ali manj stalne socialne krize ene od gospodarsko najslabše razvitih držav v Evropi, so osvajala predvsem mlajše: tako prva leta zlasti integralno jugoslovanska, »red« obetajoča Orjuna, od deklaracije dalje pa vse bolj in vse trajneje levičarstvo.

Slovensko učiteljstvo na burne spremembe časa idejno — razen posameznikov — ni bilo pripravljeno: da bi namreč vzgajalo mladino res za prihodnost in dejavno posegalo v tokove javnega življenja. Za tovariši iz Primorja in Istre, preizkušenimi v protifašističnem boju, je vidno zaostajalo. Potreba po znanstveno utemeljeni družbeni in kulturnopolitični izobrazbi in vzgoji je postajala vse bolj očitna. Zato sta Hreščak in Pahor, organizatorja samoizobraževanja učiteljstva v Primorju že pred prvo svetovno vojno, a zlasti prva leta pod Italijo, dala tudi zdaj (1927) pobudo za podoben podvig. Celjska deklaracija je tako dobila tehten del ustrezne vsebine.

Tudi vlogi sta si Hreščak in Pahor razdelila podobno kakor nekoč. Potrebo po družboslovni izobrazbi in družbenem osveščanju učiteljstva je utemeljil Hreščak (v referatu Naš gospodarski položaj na VII. pokrajinski skupščini slovenske sekcije UJU v Kranju od 5. do 7. julija 1927), Pahor pa je ob isti priložnosti poudaril nalogo učiteljstva, da posreduje med mislijo in njeno uporabo. Pozval je »poverjeništvu«, naj prireja pedagoško-socialne tečaje, okrajna društva naj organizirajo izobraževalne krožke, kmetijske nadaljevalne šole in gospodinjski tečaji naj vzgajajo mladino za kulturni in gospodarski napredek vaškega prebivalstva, učiteljstvo pa naj se zanje usposablja.

³⁹ Izvirnik Mencinovega govora hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

⁴⁰ Poročilo o celjski skupščini. Učiteljski tovariš, 4. avgusta 1926.

⁴¹ J. Pahor navaja (gl. ta zbornik, str. . . .), da je imela Zaveza avstrijskih učiteljskih društev leta 1908 1852 članov, Slomškova zveza pa s kateheti vred le 108. Klerikalni oblasti na Kranjskem je sicer uspelo spraviti nato do leta 1912 kar polovico med »krščansko misleče« v Slomškovo zvezo (s 25 % draginjsko doklado!), vsi ti pa so se leta 1918 vrnili k liberalcem. Leta 1924 so klerikalci na vladi uprizorili veliko premeščanje tistih, ki jim niso upognili hrbtov. Liberalci pa so vrnili klerikalnim učiteljem milo za drago, ko je postal prosvetni minister demokrat Svetozar Pribičević. Takrat je Slomškova zveza javno (v Slovincu) predlagala »nekrščanskemu učiteljstvu«, naj se glede preganjanja učiteljev obe organizaciji odrečeta sodelovanju z njunima strankama (SLS in JDS).

Kranjska skupščina je Hreščakovo in Pahorjevo zamisel sprejela, poverjeništvu pa je uspelo prirediti v Ljubljani že konec avgusta I. pedagoško-socialni tečaj (od treh predvidenih). Seveda nemalo po zaslugi obeh pobudnikov. Namen predvidenih tečajev je z uvodnim referatom v I. tečaj (Organizacija učiteljske samoizobrazbe, Popotnik 1927/28, str. 46—53) razložil Hreščak. Naglasil je potrebo po »skupni ideologiji«, ki naj izvira iz razmer in potreb najširših ljudskih slojev, saj bo učiteljstvo le tako prispevalo k napredku vsega naroda. Pahor pa je v predavanju O nravni vzgoji (Popotnik 1927/28, str. 162, 188, 218) poudaril potrebo po tej vzgoji, ki jo v šolah vse bolj izriva golo pridobivanje celo nekoristnega znanja, in naglasil nravni pomen vzgoje k delu in učenja z delom, pomen razvijanja otroških nagnjenj in zanimanj ter kulturno nujno, da starši, zlasti matere s pomočjo učiteljev doumejo nravne ideale vzgoje, to je stremljenje k popolnemu telesnemu, duševnemu in čustvenemu razvoju mladine v skladnosti med skupnimi in osebnimi koristmi.

Razen Hreščaka in Pahorja so nastopili še tile predavatelji: J. Dolgan O delovni šoli, J. Ahtikova, M. Umbergerjeva in M. Dolganova O izobrazbi učiteljice s posebnim oziroma na njeno izvenšolsko delovanje ter Sušnikova O kmetijsko-gospodinjskih tečajih. — Tečaja se je redno udeleževalo okrog 170 učiteljev in učiteljic iz večine društev (razen iz treh)⁴²

Prvi samoizobraževalni tečaj je dal tudi pobudo za delo študijskih krožkov, osrednji izobraževalni odbor s Hreščakom na čelu pa je izdelal in izdal navodila za njihovo delovanje.

Po prihodu v Ljubljano jeseni 1927 — takrat je končal roman *Serenissima* — se je Pahor v zvezi z gibanjem učiteljstva za neodvisnost in za reformo šolstva spet posvečal publicistiki. Članke je objavljaval v Učiteljskem tovarišu in sodeloval v Popotniku, ki je takrat odprl rubriko Učiteljsko samoizobraževanje. Za študijske krožke je Pahor napisal poljudno knjižico *Iz družboslovja*, ki je izšla leta 1928 kot II. zvezek Izobraževalne knjižnice Poverjeništvu UJU v Ljubljani.⁴³ Napisana je v duhu zgodovinskega materializma z vero v napredek človeške kulture in civilizacije, v humanistični pomen boja zoper »brezkončno in nevarno... uveljavljanje poedincev« (stran 11); z zahtevo, da znanost služi koristim najširših delovnih množic, tako tudi socialna pedagogika in umetnost, ki dobi »pravi pomen« šele takrat, ko se »dvigne prek individualnega k idealom človeške skupnosti«.⁴⁴

S Pahorjevim prihodom jeseni 1927 v Ljubljano se je delo UJU začelo lepo razraščati. Po pričevanju tovarišev iz učiteljske organizacije (prof. Venčeslav Čopič, Miroslav Kokolj, Fr. Ostanek) je bil duša prizadevanj za ostvareitev idej celjske deklaracije. Že leta 1928 je bilo od 128 zasnovanih krožkov okrog 110 aktivnih. Zaživela so okrajna učiteljska društva. Po prizadevanju Poldke Kosove ustanovljen, je začel delovati Pokret učiteljic. Leta 1928 so ustanovili na pobudo Oskarja Hudalesa, predvsem pa s prizadevanjem J. Pahorja Mladinsko matico; Pahor je bil njen prvi tajnik in mu gre tudi zasluga za izbor kvalitetnih del, napisanih v naprednem duhu,⁴⁵ dal je pobudo, da je Mladinska matica začela izdajati mesečnik *Naš rod* (1929—1944), izvrsten mladinski list, ki ga je urejal Josip Ribičič.

Poverjeniki Mladinske matice, hkrati organizacijska mreža privrženecv deklaracije, so za njeno tretjo knjižno zbirko (1930) zbrali že 17.651, za *Naš rod* pa do konca leta 1929 kar 41.000 naročnikov. To je bil za takratne razmere izreden uspeh.

Tako je Hreščaku, Pahorju, Kosovi, Ribičiču in drugim pregnancem iz Primorja uspelo kljub nasprotovanju reakcije uresničiti nekatere zamisli, ki so bile

⁴² J. Pahor Samoizobraževalni tečaj v Ljubljani (od 25. do 30. avgusta 1927). Popotnik 1927/28, str. 44—45.

⁴³ Pahor omenja da je avtor te knjižice... v razpravi, objavljeni v tem zborniku (str. ...). Avtor I. zv. Izobraževalne knjižnice Liberalizem je Alojz Hreščak. Obe knjižici hrani Slovenski šolski muzej v Ljubljani.

⁴⁴ Pahorjeva knjižica *Iz družboslovja* vsebuje tale poglavja: 1. Iz zgodovine družboslovja. 2. Družba, 3. Prvotna človeška družba. 4. Država. 5. Kulturni krogi. 6. Diferenciacija. 7. Produktivski proces. 8. Ljudska higiena. 9. Etika. 10. Rodbina. 11. Gospodarstvo, delo. 12. Znanost, umetnost.

⁴⁵ Na Pahorjevo delo v Mladinski matici opozarja prof. V. Čopič v pismu IZDG 28. januarja 1970. — V prvem odboru Mladinske matice je bil tudi Alojz Hreščak. Izdajala je po 3 oziroma 4 knjige na leto. Med njimi je izšla npr. tudi poljudnoznanstvena pripoved Edvarda Kardelja *Potovanje skozi čas (1834)*, »oris gospodarske zgodovine za mlade ljudi«.

pod Italijo, tudi pred letom 1926, neuresničljive. Spričo drugačnih razmer pa seveda niso dosegli tolikšne idejne in akcijske enotnosti učiteljstva kakor v Primorju in Istri v protifašističnem boju za ohranitev slovenskih šol in slovenstva sploh.

Z vstopom članov Slomškove zveze leta 1927 in z vrnitvijo privrženecv Edinosti februarja 1928 v UJU kot skupno strokovno (sindikavno) organizacijo se je okrepljen položaj konservativcev v društvu. Zaostrovala so se idejna nasprotja. Do prvega vidnejšega spopada se prišlo poleti 1928 s polemiko med A. Ostercem, zagovornikom individualne psihologije in psihoanalize brez posluha za vpliv okolja na otroka, in urednikom Učiteljske Iskre Dragišo Mihajlovičem (voditeljem srbskih učiteljev marksistov), ki je že na skupščini v Kranju pozdravil celjsko deklaracijo kot smer za vse jugoslovansko učiteljstvo. Do podobnega spopada je prišlo ob II. počitniškem tečaju (od 20. do 25. avgusta 1928) v Ljubljani v razpravi o nastopu Leona Pibrovca. »Pedagogi« (to je konservativni »evolucionisti«) so poudarili metodске odlike Pibrovčevega nastopa, privrženca deklaracije Stane Žagar^{45a} in Avgust Šuligoj pa sta grajala v njegovi zamisli pouka in vzgoje pomanjkanje družboslovnega momenta. Toda takrat so med učitelji že krožila namigovanja, da družboslovna smer vzgoje vodi v »komunizem«. Zato ni čudno, če je bilo tretji dan tečaja sprejeto za veljavno evolucijsko načelo, čeprav število pripadnikov družboslovne smeri ni bilo več majhno.

S šestojanuarsko diktaturo je samovolja nazadnjaških voditeljev poverjenišтва postala režimska odlika. V takih razmerah so tekle priprave za III. pedagoško-socialni tečaj. Poverjeništvu je sklenilo, da mora biti pri vsakem predavanju navzoč član vodstva (seveda zato, da se onemogoči svobodna razprava), in odločilo, da morajo biti tečaji v prihodnje praktični. Nasprotja med privrženeci deklaracije in poverjeništvom so se s tem stopnjevala. Na IX. skupščini slovenske sekcije UJU (od 19. do 21. julija 1929 v Ljubljani so izbruhnila, oziroma delno že v pripravah nanjo. Tako je predsednik ljubljanskega društva preprečil izvolitev J. Pahorja za delegata in samovoljno postavil drugega. Iz protesta zoper nedemokratsko obnašanje poverjenišтва je izstopilo marenberško društvo, pobudnik celjske deklaracije.

Na skupščini je poverjeništvu doživelo uničujočo kritiko. Delegata celjskega okrajnega društva Jože Gosak in Franjo Roš sta mu očitala, da se ni prizadvalo za izboljšanje gmotnih razmer učiteljstva in nezavidnega položaja kontraktualcev-pregnancev iz Primorja. Kritiko celotnega delovanja vodstva pa je v imenu privrženecv deklaracije prebral Ljudevit Taučar. Avtor te kritike J. Pahor je očital vodstvu predvsem dvoje: neupoštevanje sklepov skupščin in nedopustno klavnost Učiteljskega tovariša. Grajal je, da vodstvo ni upoštevalo ne celjske deklaracije ne sklepov obeh zadnjih skupščin: kranjske (1927) in celjske (1928). Klavno režimsko politiko vodstva je še nazorneje dokazal na Učiteljskem tovarišu, ki je kot sindikalno glasilo namerno molčalo o gmotnih težavah učiteljstva in šol, o zdravstvenih potrebah učencev, o pomanjkljivih učiteljskih knjižnicah in celo o novem šolskem zakonu, poročila o delu učiteljskih društev pa spravljalo v predal, čeprav bi jih bilo dolžno objavljati že po poslovniku poverjenišтва. Namesto da bi se kot stanovsko glasilo borilo za pravice učiteljskega stanu in za boljše šolstvo, je branilo položaje samovoljnih »voditeljev«. Zato je postavil v imenu opozicije tele zahteve: v ožji osvet naj izvolijo tovariše, ki uživajo med učiteljstvom ugled, brezpogojno naj spoštujejo sklepe skupščin, urede naj nezdrave razmere v Učiteljski tiskarni, Popotnika naj iz pedagoške revije razširijo v glasilo za splošno izobraževanje učiteljstva, še zlasti pa morajo upoštevati kritiko Učiteljskega tovariša, ki mora dosledno izražati osnovna načela in naloge učiteljske organizacije, duha celjske deklaracije. Da se to zajamči, je Stane Žagar predlagal v predvideni uredniški odbor k Josipu Ribičiču in Ančki Lebarjevi še Jožeta Pahorja. Kljub protestu poverjenika Andreja Skulja je skupščina Pahorja izvolila s 43 glasovi proti 32. Urednik je ostal Ivan Dimnik, čeprav je po štetju Staneta Žagarja dobil le 38 od 105 glasov (po uradnem zapisniku pa je glasovalo proti le 22 delegatov). Reakcionarno vodstvo skupščine je s kandidatne liste za novo upravo samovoljno črtalo domenjenega kandidata Viktorja Grčarja, znanega socialista, po volitvah pa odstranilo iz odbora za samoizobraževanje privrženecv de-

^{45a} Stane Žagar, član CK KPS, eden od vodilnih organizatorjev NOB na Gorenjskem, padel leta 1942, narodni heroj. — Avgust Šuligoj, zborovodja pevskega zbora Trboveljski slavčki; ta doslej najboljši mladinski zbor na Slovenskem, je še eden od vidnih uspehov primorskih učiteljev pregnancev v Jugoslaviji v letih med vojnama.

klaracije: Karla Doberška, Iva Jančiča, Avgusta Šuligoja in Ernesta Tirana, ter jih nadomestilo s svojimi ljudmi. S tem je zadalo izobraževalni akciji odločilen udarec. Skratka režimovci, oprti na šestojanuarsko diktaturo, so vse bolj gazili demokratične odločitve članstva, ki jih je vsaj delno, kljub vsemu, do kraja branilo.

Po ljubljanski delegatski skupščini je Učiteljski tovariš dejansko nehal biti glasilo organizacije, postal je zgolj zagovornik samovoljne politike poverjenišva in režimske večine obeh njegovih svetov. Na skupščini izvoljeni uredniški odbor je poverjenišvo kratko malo prezrlo. Očitno mu je bil trn v peti Pahor. Urednik je dosledno zavračal članke privržencev deklaracije Josipa Lapajneteta, Toneta Seliškarja in Staneta Žagarja. Zavrnil je tudi kritiko delegatske skupščine, objavljal pa za privržence deklaracije žaljive članke. Ko so nekatera društva (celjsko, gornjegrajsko, kranjsko) protestirala zoper to prakso, je uredništvo odprlo rubriko In suspensio, da je navajalo naslove zavrženih člankov. Cenzuriralo je celo poročila o okrajnih zborovanjih. Kmalu se za nadaljnje pritožbe okrajnih društev ni več zmenilo.

Zoper to uredniško politiko je zlasti vztrajno nastopalo celjsko okrajno društvo. Ker Učiteljski tovariš ni ustregel zahtevi zborovanja tega društva dne 20. septembra 1929, da objavi popravke pristranskega in neresničnega poročila o ljubljanski delegatski skupščini, se njegovi delegati niso udeležili sej ožjega in širšega sosveta poverjenišva v Ljubljani 5. in 6. oktobra. Občni zbor celjskega okrajnega društva teden dni kasneje (13. oktobra) pa je izglasoval zaupnico svojim delegatom, kritikom delovanja poverjenišva. Ugotovil je, da poverjenišvo in uredništvo Učiteljskega tovariša teptata temeljna načela organizacije, in zahteval, da postane Učiteljski tovariš spet svobodno glasilo stanu in članstva v okviru zakona in načel deklaracije, kakor je bil podobno sklenil že izvršni odbor UJU v Beogradu za centralno glasilo. Celjski občni zbor je zahteval tudi odstop urednika, poverjenišvo pa se je umaknilo v navidezen kompromis: 27. novembra je podpisalo s Celjani sporazum, v katerem je privolilo v del njihovih zahtev, ki jih pa nikdar ni upoštevalo.

Vtem se je opozicija obrnila naravnost na društva. Razposlala jim je Pahorjevo, na ljubljanski delegatski skupščini po Lj. Taučarju prebrano, v Učiteljskem tovarišu pa neobjavljeno kritiko poverjenišva z dokazili o njeni upravičenosti in točnosti. S tem se je boj za neodvisnost stanu prenesel v društva. Opozicija je zahtevala, da se skliče izredna skupščina. Razmerje sil je bilo v posameznih društvih različno. Tako je bil npr. na zborovanju okraja Ljubljana-vzhod 5. oktobra izvoljen za predsednika s 74 od 89 glasov Ljudevit Taučar, ki ga je poverjenišvo sramotilo zaradi nastopa na skupščini s plačinjem. Sploh je poverjenišvo začelo simpatizerje privržencev deklaracije svariti z namigovanji, da se spuščajo v komunistično propagando. In tedaj je bil že sum o udeležbi pri tej propagandi dovolj za premestitev po službeni potrebi. V tem smislu je ožji svet po seji 3. novembra 1929 objavil izjavo, da je boj poverjenišva boj za najvišje cilje, za obstoj države, ki jo ogrožajo revolucionarni elementi tudi v učiteljskih vrstah, zato je treba opoziciji onemogočiti... protidržavno rovarjenje».

Nastalo napetost v organizaciji je skušal rešiti Josip Ribičič s člankom V razmotrivanje.⁴⁶ Predlagal je tovariško razčiščenje med nasprotniki, toda poverjenišvo se za ta predlog ni zmenilo. Hotelo je vladati samo, brez kritike in brez nadzora. Zdaj je iz ožjega sveta izstopil edini zastopnik opozicije Josip Lapajneteta, predsednik kranjskega učiteljskega društva, ki je izstop potrdilo. V pojasnilu o izstopu je Lapajneteta predlagal, da se skliče izredna skupščina in se vsi zavrjnjeni prispevki objavijo v Učiteljskem tovarišu, ki bodi poslej spet glasilo vsega članstva. Tudi za Lapajnetetov poziv se poverjenišvo ni zmenilo: zato je opozicija razposlala zaupnikom okrožnico o varovanju načel deklaracije v skladu s pravili in težnjami vsega jugoslovanskega učitelstva in s statutom državnega združenja, poudarjajoč potrebo po tovariški in depolitizirani stanovski organizaciji. Učiteljski tovariš (28. novembra 1929) je na to okrožnico odgovoril z izjavo, da gre za organizacijo v organizaciji, »ki začenja ilegalno akcijo in sabotira pozitivno delo vodstva«, toda poverjenišvo se je pripravljeno pomeniti »po legalni poti mirno in tovariško«. Na poziv Rudolfa Mencina, pobudnika deklaracije, je končno res sklicalo uredniški odbor Učiteljskega tovariša, ni pa prenehalo s cenzuro prispevkov; sklep uredniškega odbora (4. decembra 1929), da se objavijo vsi prispevki In suspensio, je izigralo z oblubo, da bo samo razmno-

⁴⁶ Učiteljski tovariš, 14. novembra 1929.

žilo vse neobjavljene članke in poročila in jih poslalo društvom, da z objavo ne bi padel ugled učiteljskega stanu. Opozicija je zdaj še zadnjič zahtevala brezpogojno depolitizacijo stanovske organizacije, tovariške in strpne odnose v njej ter sorazmerno zastopstvo vseh prepričanj v vodstvu, odsekih, v delegaciji in društvih na podlagi kandidatnih list. Toda objavo te zahteve je poverjeništvu odklonilo, delovanje opozicije pa ožigosalo za nelegalno. Kot tako je ocenilo tudi protestno vlogo člana širšega glavnega odbora UJU Josipa Lapajneteta izvršnemu odboru v Beograd z zahtevo več sto članov slovenske sekcije, da se spričo nastalih razmer skliče izredna skupščina.

Zdaj se je poverjeništvu odločilo, da opozicijo dokončno onemogoči. Na seji širšega sosveta 5. januarja 1930 v Celju je padel predlog, da se enostavno ne upošteva več, propadel pa predlog Staneta Žagarja v imenu radovljiškega društva in drugih, da se skliče izredna skupščina. Poverjeništvu se je čutilo trdno: opiralo se je na diktaturo, na preместitve »po službeni potrebi« itd. Legalne možnosti boja z njimi so bile izčrpane. Vendar tudi v teh razmerah niso vsi umolknili. O tem priča brzozavka celjskega društva z dne 2. maja 1930, ki sta jo podpisala predsednik Jože Gosak in tajnik Franjo Roš. Glasi se: »Blagovolite pred 9. majem izvajati določbe sporazuma — sicer ustavite Učiteljskega tovariša in Popotnika vsem članom društva!« Poverjeništvu je v odgovor odpovedalo sporazum s Celjani, češ da mu niso predložili odobrenega prepisa zapisnika. Celjsko okrajno društvo je nato izstopilo.

V začetku 1930 je poverjeništvu poseglo prek svojih pomočnikov tudi v pedagoško revijo Popotnik. Motila jih je npr. Zgečeva polutopična misel o »ustvarjanju nove družbe« z oblikovanjem novega človeka, pa tudi ugotovitev Josipa Dolgana, da je »delitev učiteljstva na skupino kulturno mislečih in skupino tradicionalno mislečih važna pridobitev II. samoizobraževalnega tečaja«, in podobno.

Po vsem tem je poverjeništvu ocenilo, da je dozorel trenutek zadnjega udarca po opoziciji. Kot pripravo nanj je Učiteljski tovariš prinesel članek, da so nekateri učitelji Primorci prinesli iz Italije v organizacijo način dela, primeren za razmere pod fašizmom, a nevaran za Jugoslavijo.⁴⁷ Hkrati je nekdo javil upravi ljubljanske policije, da sta Alojz Hreščak in Jože Pahor nedavno vodila sestanek skupine učiteljev komunistov na Kumu (čeprav sploh tam nista bila, bili pa so nekateri drugi levičarji, med njimi Stane Žagar). Na podlagi omenjene ovadbe so ju 13. marca 1930 aretirali. Ker niso pri hišni preiskavi in preiskavi v šoli našli nič sumljivega in jima med zasliševanjem niso mogli dokazati nič nezakonitega, so ju po treh dneh izpustili. Toda ostala sta pod policijskim nadzorstvom.

Na namig policije se je nato Pahor moral umakniti kot podpredsednik Organizacije jugoslovanskih emigrantov, ki jo je leta 1927 pomagal ustanoviti in je združevala vse pregnance fašističnega terorja, tudi člane KP Italije. To je Pahor rad storil, saj so po uvedbi šestojanuarske diktature tudi v tej organizaciji prevladali nasprotniki komunistov.

Na banski upravi so takrat pripravljali preместitve vrste primorskih učiteljev. Pahor bi moral z osnovne šole v Spodnji Šiški, kjer je služboval od leta 1929 dalje, k Sv. Lovrencu na Dravskem polju. Te preместitve je preprečil predsednik Organizacije jugoslovanskih emigrantov dr. Ivan Marija Čok, ki je Pahorja cenil, čeprav je bil sam nacionalist. Čok je pri načelniku prosvetnega oddelka banke uprave dr. Dragotinu Lončarju uspel z opozorilom, da je videl v Beogradu v notranjem ministrstvu zoper Pahorja »gnusno ovadbo« — v Ljubljani na prosvetnem oddelku pa se je prepričal ob dokumentih, da je uprizorilo gonjo zoper učitelje Primorce — poverjeništvu samo.⁴⁸

Hreščakova in Pahorjeva zamisel samoizobraževanja učiteljstva je zadela na odpor reakcije in organizaciji, ki je v poudarjanju študija sociologije videla komunistično nevarnost. Resna strokovna kritika pomena študija sociologije ni zanimala, opozarjala pa je tudi na samoumevno potrebo študija psihologije in pedagogike. Tako zlasti dr. F. Zgeč v predavanju na III. samoizobraževalnem tečaju Smer in organizacija izobraževalnega dela za prihodnja leta (Popotnik 1929/30), ki ni le sinteza nasprotujočih se stališč, ampak tudi poudarek na misli, naj bodo izhodišče samo-

⁴⁷ Podatki — življenjepisni, stran 37.

⁴⁸ Podatki — življenjepisni, str. 36—39.

izobrazbe učiteljev »resnični vzgojni problemi«, ki se javljajo »dan za dnem v šoli in zunaj nje« pri njihovem delu, znanje pedagogike, psihologije in sociologije pa sredstvo za uspešno reševanje teh problemov.

R. Mencin je pojmoval depolitizacijo učiteljskega stanu dosledno nevtralnno, sindikalno enotno učiteljsko organizacijo pa samo po sebi kot politični dejavnik. Hreščak in Pahor pa sta imela nedvomno tudi težnje širiti socialistične ideje. Izobraževalna akcija je marsikomu razkrinkala pritlikavost takratnega strankarstva ter mu obrnila poglede k vzgojnim in občenarodnim vprašanjem. Za šestojanuarske diktature, ki je onemogočila izvajanje demokratičnih načel deklaracije, je učiteljstvo vse bolj kritično ocenjevalo tudi »državno in narodno edinstvo«, vodstvo pa ga je znova sprejelo v program. Skoro docela je nehalo zmerjanje učiteljstva po listih in tudi stara mržnja med liberalci in klerikalci je v skupnem društvu domala izginila. Prav temu dejstvu gre hvala, da se tudi klerikalno učiteljstvo ni udinjalo okupatorju in je prestalo preizkušnje z redkimi izjemami častno.

Šestojanuarska diktatura je Pahorjeve in Hreščakove načrte z učiteljsko organizacijo za nekaj let pokopala. Njuno delo se je nadaljevalo v manjši meri s *Klubom prijateljev vaše kulture*, ki sta ga idejno usmerjala Hreščak (ta je imel 10. aprila 1934 na ustanovnem sestanku glavno poročilo) in Jože Jurančič, ter s širšim, idejno in političnovzgojno vplivnejšim »učiteljskim pokretom« (1936)—(1941), ki pa sovpada že z ljudskofrontnim gibanjem na Slovenskem.⁴⁹

Kljub uredniškemu in časnikarskemu delu ter neugodnim gmotnim in surovim političnim razmeram je Pahor napisal v dvajsetih letih dva obsežna romana: *Medvladje* in *Serenissima*.

V *Medvladju* (Socialna matica, Trst 1923) prikazuje ob usodah dveh družin, meščanske in proletarske, ter z njima povezanih oseb, ki dopolnjujejo podobo takratne slovenske družbe v Primorju, čas med zlomom italijanske vojske pri Kobaridu (1917) in italijansko zasedbo Primorja. *Medvladje* je po sodbi Frana Albrehta v Ljubljanskem zvonu 1925 »pomemben in dragocen dokument«, zrasel iz čustvovanja pisatelja in časa in iz socialističnih nazorov, ni pa »polnovredna umetnina«.⁵⁰

Misel na zgodovinski roman *Serenissima* (Ljubljanski zvon 1928, 1929, v knjižni obliki 1954, srbski prevod 1958) je Pahorju vzklikala leta 1922 ob prvem obisku Benetk. Ob blišču palač, zlasti dožev, in ob predstavah grozot v beneških mučilnicah se je živo zavedel, da je to bogastvo zraslo iz krvavih žuljev galjotov in strtih kosti davnih slovanskih prednikov z Alp, s Krasa in z druge strani Jadrana, ki jih je bes fašistov pravkar znova skušal spraviti na galeje svojih načrtov. Roman je Pahor oblikoval iz elegičnega občutja, »kako se je v teku zgodovine Slovenec bil, kako umiral za tuje koristi in kako mu je usojeno tudi v bodoče, da bo nosil verige«. Večino obširnega besedila je napisal že v Trstu. Po umiku v Jugoslavijo je delo nadaljeval, ko mu je prijatelj Albert Širok spravil rokopis v Marenberg. Končal ga je v počitnicah 1927 v Skaručni in Ljubljani. Pri pisanju mu je bil »dober svetovalec bratranec Alojz Hreščak«. — Dejanje je postavil v zgodnjekapitalistične Benetke, v leto bitke pri Lepantu (1571). Kot pravi v življenjepisu, je skušal v »leposlovnem delu pojasniti gospodarska in socialna nasprotja v smislu historičnega materializma« in osvetliti vrsto usod od upornika Lorenza do tragičnega glavnega junaka Justa Golje, ki se v boju za tuje koristi prepozno zave svojega položaja. Kakor pri drugih delih se je Pahor tudi pri oblikovanju *Serenissime* opiral na modele. Tako je npr. v *Ameliji* idealiziral zgodaj umrlo znanko iz študentskih let v Kopru *Amelijo Valentich*, za modele nasilnikov pa ni bil v zadregi med fašisti okrog sebe.

Na natečaju Tiskovne zadruga za roman je Pahor prejel 5000 din nagrade, pol razpisane vsote, ker je odklonil predlog ocenjevalne komisije (F. Albreht, dr. F.

⁴⁹ Besedilo od 38. opombe dalje sloni, kolikor niso navedeni vmes drugi viri, na Pahorjevi, v tem zborniku objavljeni razpravi *Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost*. — Glej tudi študijski načrt za kompleksno temo *Nastajanje in razvoj ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem*, str. 112—118, to je 18. poglavje: *Slovensko napredno učiteljstvo med obema vojnama* (sestavil podpisani). Študijski načrt hranijo arhiv IZDG, knjižnica inštituta za sociologijo pri univerzi v Ljubljani in NUK.

⁵⁰ »Podatki — življenjepiski,« str. 12—17. — *Medvladje* je bilo stavljeno delno v času, ko je bil Pahor zaprt v tržaškem zaporu Coroneo. Knjiga je že dolgo redkost, v Primorju so jo plenili fašisti, v Jugoslavijo pa je prišlo ob izidu le 250 primerkov (po avtobiografiji).

Kidrič, dr. Ivan Prijatelj), naj Just Golja na koncu pobegne domov. Po Pahorju to ne bi bilo v skladu z elegično zasnovno romana, ki bi mu tako dal tudi »nacionalistično tendenco«.⁵¹

Po »ahasverskem in proletarskem življenju« se je Pahor, star 42 let (1930), oženil in se v letih do druge vojne posvečal mimo šole skoro samo še literaturi.⁵²

Na šoli v Spornji Šiški je ostal do leta 1936,⁵³ ko je bil sprejet na poskusno delovno šolo Ljubljana-Bežigrad, edino te vrste v Sloveniji. Organizirana je bila v duhu reformnih prizadevanj srbskih pedagogov Dragoljuba Brankovića in Todorja Lilića, da razvija samostojnost in kritičnost učencev. Skratka v duhu pedagoške smeri, ki je Pahorja mikala. Že kot učitelja v Sežani in urednika Učiteljskega lista v Trstu. Dela na poskusni šoli ter ustreznega pedagoškega in didaktičnega študija se je lotil po lastnih besedah »s prepričanjem in vnemo«. Okupacija je, žal, ta potrebni in obetajoči poskus ukinila.⁵⁴

V tridesetih letih je Pahor napisal tri večja leposlovna dela: socialno dramo Viničarji (1931), mladinski roman Otrok črnega rodu (1932) in zgodovinski roman Matija Gorjan (1937).

Prvo dramo (iz leta 1924) je uničil. Že prej in pozneje se je poglobljajl v dramaturgijo. K pisanju *Viničarjev* ga je spodbudil neki članek o obupnih razmerah viničarjev na Štajerskem, ki so bili takrat najnižji sloj vaškega proletariata, zamisel konflikta pa se mu je porodila ob pogovorih z nekim znancem v Marenbergu, ki se je bil hudo sprl s svojim očetom — brezobzirnim izkoriščevalcem. Tako se tudi Andro v drami obrne v viničarji proti očetu. Spopad se konča z dvema ubojema: očetovi plačanci ubijejo v tepežu viničarskega sina Lenarta, Androvega prijatelja, Andro pa očetovega zaupnika oskrbnika Anžurja. V letih 1931—1937 je SNG v Ljubljani Viničarje dalo trikrat na repertoar. Uprizorjeni pa so bili šele 28. septembra 1937 na pobudo upravnika Otona Župančiča. Kritiki v dnevnem tisku (Ludvik Mrzel, Fran Govekar in zlasti France Koblar) so uprizoritev in dramo pohvalili. — V knjigi je izšla leta 1951 z nekoliko razširjenim 5. dejanjem (po nasvetu kritikov) in z uvodom dr. Bratka Krefta,⁵⁵ ki poudarja Pahorjevo misel, upodobljeno v tej drami, da prinaša družbeno življenje brez npravnosti nujno tragične spopade.

Naslednje leto (1932) je Pahor napisal po modelih prulskih in šišenskih šolarjev mladinski roman *Otrok črnega rodu*, ki je lahko izšel šele 1947. leta (pri Mladinski knjigi). Bil je trikrat ponatisnjen: 1957. leta pri založbi Lipa, 1965. ter 1967. leta pa znova pri MK, obakrat v zbirki Moja knjižnica z uvodom Bogomila Gerlanca.

Leta 1933 je Pahor začel preučevati gradivo za roman o vseslovenskem kmečkemuntu leta 1515. Predelal je Engelsovo delo Zadnja kmečka vojna, Zimmermannovo Geschichte des grossen Bauernkrieges, pregledal Vvalvazorja, Dimitzevo Geschichte Kraains ter vse razprave in članke, objavljenje o kmečkih uporih v Ljubljanskem zvonu. V Narodnem muzeju v Ljubljani je preučeval dokumente, ki pričajo o dogodkih slovensko-hrvaškega punta leta 1573. Predvsem pa se je oprl na razpravo Fr. M. Mayerja Der innerösterreichische Bauernkrieg des Jahres 1515, objavljeno že leta 1884 v Arhivu za avstrijsko zgodovino (Archiv für österreichische Geschichte). Zgodovinske osebe je posnel po ohranjenih opisih, upornike (o njih dokumenti molče) pa je opisal po kmetih in delavcih, ki je bil z njimi politično povezan v Slovenskem primorju. V liku Punčuha je upodobil Antona Germeka, predsednika Zveze slovenskih učiteljskih društev v Italiji. — Misel na ljudski upor v Justu Golji (v romanu Se-

⁵¹ Podatki — življenjepisni, str. 21—31.

⁵² Zadnja leta pred vojno je bil Pahor tajnik Društva slovenskih književnikov (Dopolnilo k življenjepisju za čas 1926—1941, napisano dne 5. januarja 1952 (v nadaljnjem besedilu Dopolnilo k življenjepisju); hrani ACK ZKS.

⁵³ To leto je ljubljanska policija prijavila Pahorja prosvetnemu ministrstvu in vojaški oblasti v Beograd kot levičarja, vendar brez prijemljivih dokazov. Ovadba se je končala brez posledic, ko je Pahor »poluradni napad« klerikalnega publicista Frana Erjavca, šolskega referenta za Slovenijo v Beogradu, čes da je »protidržaven element«, odbil z opozorilom na njuna srečanja neposredno po vojni, ko je bil tudi Erjavec še »rdeč«. Na to mu je Erjavec obljubil, da bodo spisi proti njemu »izginili« iz ministrstva. Kaže, da je besedo držal (Dopolnilo k življenjepisju).

⁵⁴ Podatki — življenjepisni str. 62—63.

⁵⁵ Podatki — življenjepisni str. 39—44.

⁵⁶ Podatki — življenjepisni, str. 44—46.

renissima) šele dozoreva, roman *Matija Gorjan* pa prikazuje dotlej največji boj slovenskega ljudstva za osvoboditev. V marsičem je tudi podoba razmer in časa, ko je roman izšel na večer pred osvobodilno vojno (1940).⁵⁷ Že pod okupacijo je Pahor prejel zanj nagrado banske uprave (2000 lir), toda okupator ga je kmalu nato ukazal zapleniti. Druga izdaja je izšla leta 1946 z avtorjevo uvodno besedo pri Gregorčičevi založbi v Trstu. Deset let kasneje je izhajal v ponatisu v clevelandskem listu Enakopravnost.

Med vsemi Pahorjevimi knjigami je Matija Gorjan zbudil največ zanimanja in pohval. Andrej Budal je v Ljubljanskem zvonu podčrtal avtorjevo nepristransko opisovanje ljudi in razmer, tudi fevdalcev; F. Jesenovec je v Slovincu označil delo »kot lep prispevek slovenski epiki v smislu Levstikovih napotil pisateljem v Popotovanju od Litije do Čateža«, Božidar Borko pa ga je v Jutru (3. avgusta 1940) uvrstil »med naše najboljše zgodovinske romane...« in poudaril »stične točke z našimi vročimi časi, ko se prav tako bije v glavah in srcih, v socialnem in političnem življenju še nekončana borba med starimi in novimi oblikami narodnega in družbenega življenja...«. Podobno še nekateri priložnostni kritiki, le Lino Legiša se ni mogel ogreti zanj (Dejanje 1940), dr. Ivan Pregelj pa je Pahorju odrekal v Mentorju talent, da »bi pisal zgodovinske romane«.⁵⁸

Maja 1941 je Poldka Kosova po naročilu OF pozvala Pahorja, da organizira ljubljansko učiteljsko Poziv je odklonil, češ da spričo policijskega nadzorstva in odpora ljubljanskih učiteljev nacionalistov do njega ne bi uspel. Vendar se je sam takoj povezal z OF v učiteljskem aktivu na bežigarajski osnovni šoli in ga skupaj z Miroslavom Zorom tudi vodil. V mestnem šolskem odboru OF je bil povezan s Poldko Kosovo, Venčeslavom Čopičem, Josipom Dolganom, Vilkom Menardom, Josipom Ribičičem in z drugimi, kot pisatelj pa s Franom Albrehtom, Vladimirjem Bartolom, Tonetom Čufarjem, Miletom Klopčičem, Lojzom Kraigherjem, dr. Mesesnelom, Miro Miheličevom, Tonetom Seliškarjem in še z drugimi (skupaj po obeh linijah približno s 30 pripadniki osvobodilnega gibanja).⁵⁹

Ko so fašisti zaprli Josipa Ribičiča, je Pahor prevzel z dovoljenjem OF urejanje mladinskega lista *Naš rod* (1942/43, 1943/44).

Malo pred aretacijo je postal član matičnega odbora kulturnih delavcev.⁶⁰ Ravnatelj Slovenskega šolskega muzeja France Ostanek se spominja Pahorjevega obvestila 1. februarja 1945 o namigu policijskega svetnika dr. Vladimirja Kanteta, da jima preti aretacija. Ker nista našla zanesljive možnosti za umik, sta se znašla z vrsto drugih pripadnikov OF v zaporu v ljubljanski delavnici.⁶¹ Med tri mesece trajajočim zasliševanjem in mučenjem je Pahorja najhuje zadelo dvakratno obešanje dr. Vladimirja Kanteta, ki je bil pred leti njegov učenec na osnovni šoli v Sežani.⁶² Osvoboditev je dočakal Pahor v delovnem taborišču v Ribnici, kamor so ga spravili z drugimi zaporniki vred 5. maja.⁶³

⁵⁷ Pahor je roman predložil Slovenski matici konec leta 1937. Po nasvetu obeh recenzentov, Frana Albrehta in Franceta Koblarja, je skrajšal besedilo za približno 35 strani. — V pismu F. Koblarju 23. avgusta 1939 piše Pahor podrobneje o krajšavah, o liku Matije Gorjana in o tem, da je »umetnost nekaka oblikovana etika«, v pismu odboru Slovenske matice 29. avgusta 1938 pa, kako je delo zasnoval.

⁵⁸ Podatki — življenjepisni, str. 46–62.

⁵⁹ Dopolnilo k življenjepisni.

⁶⁰ Podatki — življenjepisni, stran 66.

⁶¹ Ostanek so aretirali 3., Pahorja 7. februarja 1945 (Podatki — življenjepisni, stran 66). Ostanek s Pahorjem ni bil povezan le v ilegalni OF, ampak tudi v zaporu in taborišču; bil mu je, živčno in tešeno izčrpanemu, ves čas v oporo in pomoč (po izjavi podpisaneu).

⁶² Dr. Vladimir Kante je bil sin sežanskega šolskega nadzornika M. Kanteta ki mu je uspelo Pahorja zadržati ves čas prve svetovne vojne v Sežani. — Dvakratno obešanje dr. Kanteta (prvič se je prhka vrv odtrgala) na dvorišču prisilne delavnice so Pahor in drugi zaporniki videli iz sob, kjer so bili zaprti. Pahor je opisal to barbarsko početje v članku Spominu Vladimirja Kanteta (Slovenski Jadran 1952, št. 8), leta 1946 pa v tržaškem Ljudskem tedniku pod naslovom Obletnica smrti dr. Vladimirja Kanteta.

⁶³ Podatki—življenjepisni, stran 66.— Datum prihoda v Ribnico je povedal podpisaneu F. Ostanek.

Po osvoboditvi se je Pahor prostovoljno javil v Trst. PNOO ga je 27. maja 1945 imenoval za referenta za šolske knjige. Skoro dvajset let po ukinitvi slovenskih šol in zaradi uničevanja slovenskih knjig v Primorju je bilo treba začeti seveda znova, zato je Pahor najprej takoj sestavil začetnico *Naša beseda*.

Organiziral je po vojni ustanovljeno Gregorčičevo založbo in bil njen urednik. Uredil je *prvi povojni koledar za primorske Slovence* (za leto 1946) in za isto založbo tudi knjižico *Táko je bilo trpljenje* (1946), spise in risbe »skrbi in strahu, obupa in upanja, trpljenja in žalosti, požrtvovalnosti in borbenosti« primorskih in tržaških otrok, »ki so doživeli in preživeli strahote svetovne vojne«.⁶⁴

Pomagal je obnovljati po fašistih prepovedana prosvetna društva in bil prvi predsednik Slovenske prosvetne zveze za Primorje in Trst. Urejal je tudi njeno glasilo *Vestnik*... (od 7. novembra 1945 do 6. maja 1947).

Sodeloval je pri Primorskem dnevniku: kot urednik mladinske priloge *Mlado jutro* in s prispevki v kulturno rubriko, ter pri Ljudskem tedniku. V reviji *Razgledi* je pisal poročila o predstavah SNG v Trstu. Povrh je predaval redno vsak teden v tržaškem radiu o slovenskem jeziku in slovstvu (96 lekcij), nič manj pogosto pa tudi v primorskih prosvetnih društvih in drugod.

Po dveh letih, ki sta bili, kot pravi v avtobiografiji, »najnapornejši v življenju« in je postalo jasno, da Trst ne bo naš, se je vrnil v Ljubljano k družini in odšel bolehen v pokoj.⁶⁵

Večino biografskega romana o Josipu Jurčiču *Pot desetega brata* je Pahor napisal med vojno, 9. poglavlje marca 1945 v zaporu. Končal ga je 22. julija 1948, dobro leto po vrnitvi iz Trsta.

Jurčič je Pahorja zamikal ob pisanju naročenega predgovora k povesti *Jurij Kozjak*, slovenski janičar, v izdaji Učiteljske tiskarne (1944). Ze takrat je napisal daljši prikaz Jurčičevega življenja in dela, toda na željo založbe ga je skrajšal na dve strani (objavljen je brez podpisa).

Jurčič je Pahorja zamikal zaradi podobne usode. Oba sta zrastle iz revnih razmer. Pahorjev oče je bil dninar, mati šolska snažilka. Čeprav je kmalu odpravila, je sinu s pritrgovanjem omogočila študij. Oba, Jurčič in Pahor, sta živelja v razmerah, ki so občutno ovirale njuno književno delo. Ponovno sta se izčrpala od pomanjkanja in dela znašla na robu svojih moči. Jurčič je umrl za jetiko v najboljših moških letih. Oba sta kot politična delavca, novinarja in pisatelja prihajala navzkriž z reakcijo svojega časa, vendar sta kljub vsemu vztrajala v boju za družbene napredne cilje, v katerem sta sodelovala od mladih let.

Za roman o Jurčiču je Pahor preučil mimo Jurčičevih del vso dotedanjo literaturo o njem in zlasti dotleje neupoštevano arhivsko gradivo, pa tudi Jurčičevo časniškarsko delo in politične razmere njegovega časa. Po pismih Johane Ottove in Marije Schwentnerjeve je zasnoval ljubezensko zgodbo, vpogled v Jurčičevo politično in časniškarsko delo mu je potrdil domnevo o tradicionalnem pačenju slovenske zgodovine in književnosti v duhu cerkvenih, fevdalnih oziroma kapitalističnih koristi.⁶⁶

Izid romana je priporočil Državni založbi Slovenije dr. Anton Ocvirk. Menil je, da bo »popravljen in izčiščen prijetno in koristno čtivo«. Pahor je Ocvirkove priporombe upošteval, kolikor niso navzkriž z viri, ki jih je poznal bolje od recenzenta. Roman je izšel marca 1951.⁶⁷ Pohvalno ga je ocenil Boris Paternu v prvem letniku *Besede*, negativno pa M. Barbarič v Novih obzorjih (1951).⁶⁸

⁶⁴ Iz Pahorjeve uvodne besede v to knjižico. Leta 1948 je izšel podoben, a obširnejši zbornik spominov slovenke mladine na čas osvobodilnega boja *Se pomnite tovariši?* Uredil ga je Josip Ribičič. — *Ze Pozimi 1943/44* je zapisal podobne zgodbe Bogomil Gerlanc. Objavljal jih je v listih na osvobojenem ozemlju, v knjižni obliki so izšle za desetletnico kočevskega zbora (1953) pri Mladinski knjigi pod naslovom *Mladi rod Kočevske* proti okupatorju.

⁶⁵ Podatki-življenjepisni, str. 71—72.

⁶⁶ Podatki-življenjepisni, str. 66—70, 72—78.

⁶⁷ Pahor opozarja v Podatkih-življenjepisnih (stran 76) na ugled J. Jurčiča med mladostenci zaradi poguma, ki ga je pokazal npr. ob prusko-francoski vojni 1870—71. Upravičeno vidi bistvo Jurčičeve osebnosti v njegovem pogumem in požrtvovalnem boju za napredek slovenskega ljudstva in veljavo meščanskih demokratičnih idealov.

⁶⁸ Podatkih-življenjepisnih (str. 77—78) zavrača Pahor kritiko kvasilnškega profesorja Martina Jevnikarja v goriškem Katoliškem glaslu 1951, št. 51 in 52 kot zapoznel zagovor jeranovstva (oziroma milo povedano kot konservativno romantično pojmovanje naprednega romantičnega realista Jurčiča, —op. J. L.).

Pomladi 1949 je Pahor sprejel ponudbo Mladinske knjige, da prekrizari Jugoslavijo. Opažanja in vtise tega popotovanja je zapisal v knjigi *Hodil po zemlji sem naši* (1951). Za to knjigo, ki priča o začetkih povojne graditve nove Jugoslavije, je prejel Levstikovo nagrado.⁶⁹

Med osvobodilno vojno je Pahorja zlasti hudo prizadelo nasilje belih nad umetnostnim zgodovinarjem dr. Francetom Mesesnelom na Turjaku nekaj dni pred koncem vojne. Sodelovala sta v OF od zloma Italije dalje. Spominski članek je napisal že leta 1945 v Primorskem dnevniku, pozimi 1950/51 pa sestavil scenarij, ki zajema mimo usode glavnega junaka tudi z njim povezane značilne dogodke odpora v okupirani Ljubljani in reakcije nanj. V predelani obliki pod naslovom *Z jutranjim zvonom* je predložil scenarij ob 20-letnici vstaje beograjskemu filmskemu podjetju Avala in natečaju Ljudske skupščine LRS. Uspel ni nikjer.⁷⁰

Po vrnitvi iz Trsta leta 1947 je Pahor postal član rajonskega ljudskega odbora Šiška-Bežigrad in nato za obdobje dveh let tudi član mestnega ljudskega odbora. Izvolili so ga v šolski svet VIII. državne gimnazije in osnovne šole v Spodnji Šiški.⁷¹ Nekaj časa je bil tudi sekretar 7. terenske celice II. rajona. Vse te dolžnosti je opravljal z njemu lastno vestnostjo in odgovornostjo. Vendar so se krog njega kmalu spletle govorice, zaradi katerih ga je osnovna organizacija na pritisk rajonskega komiteja 17. januarja 1950 izključila. Že samo glasovanje kaže na dvomljivost tega sklepa (izključen je bil s 5 : 4 glasovom). Pahorjevo pritožbo zoper izključitev je kontrolna komisija CK KPS rešila čez dve leti, ko je priporočila z dopisom 2. februarja 1952 Mestnemu komiteju Ljubljana, da se izključitev razveljavi kot »neupravičena«, ker je bil »način obravnavanja... v osnovni partijski organizaciji ozekek in birokratski«. Izključitev iz KPJ je bila za Pahorja, ki je stopil v KP Italije, kot je zapisal v avtobiografiji, »v najhujšem terorju fašizma l. 1922... velik udarec, nezaslužen, krivičen«, ki zanj ni dobil zadoščenja.⁷²

Pahor je bil eden od tistih, ki sodijo, da socializem niso le politične pridobitve revolucije in deklaracije za družbeno življenje po načelih marksizma, da socializem ni le boljša življenjska raven (seveda v pravičnem razmerju za vse), ampak je menil, da bodi bistvena značilnost nove družbene ureditve prizadevanje za socialistično moralo in ravnanje po njej. Zato so ga še bolj od izključitve iz KP,⁷³ ki se zanjo dá reči, da je bila nesmiselna in krivična, boleli ne ravno redki moralno negativni pojavi naše povojne družbe, zakaj bil je dosleden borec za pravico, ki »ni poznal kompromisov, kadar je šlo za vprašanja osebne odgovornosti do etičnih vrednost«.⁷⁴

Nekatere konflikte, ki jih je prinašala pot v socializem pri nas, je skušal upodobiti v dramah V goščavju in Semena v kamenju, drugi dve drami, napisani med vojno oziroma po njej, pa obravnavata snov iz let narodnoosvobodilnega boja (Čas je dozorel, Ob miloščini). S temi dramami je Pahor žel manj uspehov kot z romani *Serenissima*, *Matija Gorjan* in *Pot desetega brata*. Res pa je, da je z njimi podobno kot Matej Bor skušal sproti upodabljati za čas značilne dramske stiske in spopade.

Drama *Čas je dozorel* prikazuje spopad med župnikom (zagrizenim moralistom) in šolskim upraviteljem v napetih razmerah bojev, med belimi in partizani. Drama SNG v Ljubljani je leta 1945 to igro odklonila. »Nekoliko popravljeno« so jo upri-

⁶⁹ Podatki-življenjepisni, str. 74.

⁷⁰ Podatki — življenjepisni stran 79, in Podatki 1963, stran 1.

⁷¹ Podatki — življenjepisni, stran 73.

⁷² Personalna mapa Jožeta Pahorja v ACK ZKS, dokumenti v zvezi z izključitvijo in črtanjem kazni. — Podatki 1963, str. 1—2.

⁷³ Jože Pahor je bil pripadnik KPI od leta 1921, član od 1922 do 1926. Tudi po umiku v Jugoslavijo je vzdrževal stike z njo. Tako je pisal v takrat že ilegalno Delo. V KPJ pa pred vojno ni vstopil, ker je bil, kot navaja po vojni v prošnji za sprejem, od prihoda čez mejo dalje stalno pod policijskim nadzorstvom. Toda ostal je zvest partijski politiki: z Alojzom Hreščakom je vodil med učitelji tako imenovano deklaracijsko gibanje, deloval je kot pisatelj in šolnik v naprednem duhu, vzdrževal stike s komunisti in se takoj leta 1941 pridružil OF. V KPJ je bil sprejet 30. avgusta 1945 po priporočilu Ivana Regenta, ki je zapisal na hrbtno stran njegove prošnje za sprejem tole: »Z njim si pridobimo dobrega in zvestega tovariša.« Partijski staž mu je bil priznan od 1922—1929 in od ponovnega sprejema dalje. (Glej personalno mapo v ACK ZKS.)

⁷⁴ Prof. Venčeslav Čopič v pismu IZDG dne 28. januarja 1970. Hrani arhiv IZDG.

zorili učitelji goriškega okraja v Ajdovščini ob 5-letnici priključitve Slovenskega primorja k Jugoslaviji (12. junija 1952). Naslednje leto jo je Ljudska prosveta Slovenije izdala v Knjižnici ljudskih igér s pisateljevim posvetilom: Spominu prosvetnih delavcev, ki so dali življenje za osvoboditev v letih trpljenja.⁷⁵

Pod vtisom razmer v kmetijskih zadrugah, kjer so skušali zavladati premožnejši kmetje (Pahor se je neposredno poučil o razmerah v zadrugi Arja vas pri Žalcu), in svoje prizadetosti zaradi izključitve iz ZK je napisal dramo *V goščavju* (prvotno *Na sejmišču*). Konflikt v zadrugi se prepleta z zgodbo dveh časnikarjev nasprotnih nazorov. Konča se z razkrinkavanjem spletk »novih zajedalcev«. Igra je ostala v rokopisu, tudi uprizorjena ni bila. Žirijska razpisne komisije SNG v Ljubljani leta 1956 jo je pohvalila.⁷⁶

Leta 1954 je Socialistična misel (9—12) objavila dramo *Semena v kamenju*. Iz-zvalo jo je pačenje samoupravljanja, dejstvo, da je misel o odgovornosti delavstva padla marsikje na nepripravljena tla, da se je spridila v težnje vplivnejših po negospodarni delitvi. Uprizorila jo je igralska družina Svobode v Zgornji Šiški. Pahor je šele po uprizoritvi (kakor pri Viničarjih) izoblikoval končno besedilo.⁷⁷

Zadnje Pahorjevo dramsko delo *Ob miloščini* ni bilo ne uprizorjeno ne natisnjeno. Nastalo je iz avtorjevega odpora zoper duhovno nasilje. Prikazuje študenta, ki izdaja pod pritiskom klerikalnih krušnih očetov sošolce, pripadnike osvobodilnega gibanja. To poplača z življenjem. Miselnost oseb in tudi dialog je Pahor posnel po klerofašističnih brušurah.⁷⁸

Pahorja je od mladih let dalje zanimala mimo obrtne in estetske strani književnosti zlasti tudi njena družbena in idejna stran. Poglabljal se ni le v omenjena nemška dela o teoriji romana in drame, ki jih je prebiral na začetku svoje književna poti, ampak tudi v dela Belinskega, Černiševskega, Plehanova, Tainea, Rodina, Mehringa in zlasti Lukácsa.⁷⁹

Tudi sam je napisal nekaj literarnih ocen oziroma je hkrati razmišljal o književnosti. V tržaškem Učiteljskem listu 1923 (št. 16, 17) je pozdravil pesniško zbirko Toneta Seliškarja Trbovlje, v Književnosti 1933 (str. 37—40) je odklonil Kranjčovo povest *Življenje*,⁸⁰ pozitivno je ocenil zgodovinski roman Mimi Malenškove o Primožu Trubarju *Plamenice* (Nova obzorja 1957), leto poprej pa je v isti reviji pohvalil Debičevo povest *Brez miosti* in zapisal pomisleke k drami Dominika Smoleta *Popotovanje v Koromandijo*. V oceni romana o Trubarju je razvil tudi svoje poglede na zgodovinski roman in ugotovitve o njegovem razvoju, v oceni Debičeve povesti in Smoletove drame pa razpravlja o socialističnem realizmu in eksistencializmu ter o družbeni odgovornosti pisateljev, razmišlja o družbeni etični vlogi umetnosti in izraža svojo vero v to vlogo.⁸¹

»Umetnikova naloga je,« pravi v oceni, kjer primerja Debičevo povest in Smoletovo dramo, »da vpliva na množice. To mu je mogoče le, če ostaja z njimi v stiku, če slika njihove stiske in konflikte ter pomaga ljudem reševati življenjska vprašanja, ki niti niso enostavna niti lahka. Biti umetnik pomeni s sredstvi lepote vplivati na človeka, da spremeni svoje življenje in spravi svoje osebne težnje v

⁷⁵ Podatki — življenjepiski, str. 63—65. — To dramo je Pahor začel pisati že pred vojno, končno vsebino in obliko pa ji je dal pod vtisom medvojnega klerofašističnega nasilja pod vodstvom dr. Lamberta Ehrlicha.

⁷⁶ Podatki — življenjepiski, str. 79—80, 83. — Podatki 1963, str. 1—3. — Razpisni komisiji SNG je Pahor ob tej priložnosti predložil tudi dramo *Ob miloščini*.

⁷⁷ Podatki—življenjepiski, str. 81—82.

⁷⁸ Podatki—življenjepiski, str. 82—84.

⁷⁹ Podatki — življenjepiski stran 84.

⁸⁰ J. Pahor, ki je *Življenje* odklonil zaradi Kranjčevih romantičnih razmišljanj o zemlji ter zaradi »pomanjkanja psihologije in sociologije«, je Kranjca docela upravičeno kritiziral le zaradi kompozicijske ohlapnosti njegove povesti. Sprejedal je njene odlike: nadarjeno pripovedovanje (F. Vodnik, *Dom in svet* 1933, str. 89—90) ter nepotvorjen smisel za življenje in zanesljivo poznavanje svojega sveta (J. Vidmar, *Sodobnost* 1933, str. 34—36). Pahor ni verjel v »genialno intuicijo« in je predoktrinarno poudarjal, da je pisatelju mimo teorije pisateljske tehnike potrebna predvsem teorija življenja (sociologija). Sprejedal je, da je »genialna intuicija« izraz bogastva, pristnosti moči in nepopačenosti doživljanja življenja, ki ga dovolj življenjsko dožeto znanje psihologije in sociologije seveda bogati in pomaga usmerjati, ni pa temeljna odlika pisateljev.

⁸¹ Podatki—življenjepiski, stran 85.

sklad s skupnimi težnjami zdrave človeške družbe.« In ker človek spreminja stvarnost, pisatelj ne more mimo vzročnosti. Tej pa se vse bolj ogiba buržoazna literatura, zato gine iz take umetnosti »notranja zveza, družbeni in človeški pomen dogajanja« (do take mere, da postaja nerazumljiva, nesmiselna, da opušta celo človeško govorico ter razglša za »umetnost« znake, ki niti piscem samim niso razumljivi — op. J. L.).

Debič, poudarja Pahor, nasprotno: odkriva globji smisel zgodovinskega dogajanja, ki se zrcali v njegovi povesti, prikazuje padce in zločine, pa »tudi lepoto nepremagljivega človeka«. Ve, da razvoj odnaša preteklost in išče novo, »novih kali, prvin socializma v nezadržnem presnavljanju družbenih odnosov«. Po Pahorju lahko Debičev način umetniškega oblikovanja »upravičeno označimo s socialističnim realizmom«.

Smoletovemu pozivu »k osveščanju sodobnega človeka« ter njegovemu protestu »proti duhovnemu mrtvilo, moralni inferiornosti in cinizmu, proti topi samozadovoljnosti, snobizmu — vsakršni laži torej« ne zaupa, ne verjame mu, ker se junak njegove igre za svoje ideale ne bori, ampak »beži iz boja v deželo, ki je ni«, se zadovolji le s potjo tja. Pahorju se upira beg pred stvarnostjo, odklanja iracionalno, subjektivizem, pesimizem, miselno agonijo, nauk o nesmiselnosti življenja.

In enako se mu upira »nekritično poklekanje pred tujim svetom«, zakaj prava umetnost lahko zraste le iz tal, s katerimi je umetnik povezan z vsemi vezmi svojega življenja.⁸²

Zadnja Pahorjeva knjiga *Mladost na Krasu* je izšla leta 1959: zbirka prigod, že objavljenih in novih, spominov na otroška leta, nekoliko podobna avtobiografskim črticam Ivana Cankarja.⁸³

Nato bi morala iziti pri založbi Borč na predlog žirije za Kajuhove nagrade knjiga Pahorjevih doživetij in razmišljanj *V nevarni zasedi*. Napisal jo je po dnevniku, ki ga je skrivaj beležil pomladi 1945 v belogardističnem zaporu v Ljubljani in taborišču v Ribnici. Založba je delo odkupila in uvrstila med svoje izdaje za leto 1962.^{83a} Glavni urednik Tone Seliškar je rokopis oddal v tiskarno nespremenjen. Toda eden od članov žirije za Kajuhove nagrade je natis brez »poprav« samovoljno preprečil. In to očitno brezprizivno... Navajanje vsega, kar je Pahor zapisal v zvezi s tem »vetom«, kot ga imenuje v Podatkih leta 1963, bi seglo čez okvir tega življenjepisa. Tem bolj, ker bi bilo potrebno stvar razčistiti. Toda verjetno to ne bi uspelo. To bo moral nekoč poskusiti pisec uvoda, kadar knjiga le izide. V okvir te razprave pa seveda sodijo misli in stališča načelnega značaja, ki jih je Pahor v Podatkih zapisal o prikazovanju narodnoosvobodilnega boja in o razmerah v pozni slovenski književnosti.

»Pisati danes, dvajset let po vojni,« pravi Pahor, »kakor bi ne bilo napak v tem, kar se je v borbi zgodilo, ni vredno zgodovine. Že s tega stališča je opevati vso borbo kot niz samih junaštev in same popolnosti v ljudeh prej škodljivo kot koristno, ker olepševanje dogodkov ne prepričuje, ampak odbija, saj ni človeka, ki ne bi delal napak...« — Zato v svojih spominih iz zapora »ni hotel pisati po ukazih«. Zakaj »pisati na tak način dokumentarne stvari pomenja uničevati njihovo dokumentarnost, uvajati »ždanovščino« tudi v zgodovino, ki jo dovolj potrjuje že njen uspeh sam in ki ne potrebuje, da bi jo podkrepili z lažmi. Mogoče je dejstva ocenjevati in obsojati, toda nikdar ne predpisovati...« Sicer pa je bila osvobodilna vojna »tako mogočna, da ne potrebuje poveljevanja in tudi ne zatajevanja. Resnica je, da je imelo še vsako veliko zgodovinsko gibanje tudi motne tokove.«

»Primer kaže,« zaključuje Pahor ta del svojih razmišljanj, »da v znanstvenem in umetniškem delu le ne more končno odločiti absolutizem in najmanj osebni. Ni dvoma, da imata znanost in umetnost pravico do obstoja le, če služita napredku delovnega ljudstva in s tem družbe, konkretno socializmu. Zgrešeno je, če hoče kdo vpreči eno ali drugo majhnim vsakdanjim potrebam...«, če ju ovira »iz žabje perspektive«.

⁸² Nova obzorja 1956, str. 702—706.

⁸³ Podatki, 1963, str. 3—4.

^{83a} Knjiga 1962, št. 6.

Pahorju se je upiralo idealizirano prikazovanje narodnoosvobodilnega boja, še bolj pa obsoja del mladine, ki »ni nikdar sodelovala v bojih za socialne in narodne cilje«, pa zanikuje vse, »kar je izšlo iz bojev za novi družbeni red«, torej tudi pridobitve osvobodilne vojne in socialistične graditve, ter v negativnem smislu izkorišča »vse nepravilike in napake, ki so se kazale po osvoboditvi v vsem našem delu za novi red«.

Iščoč vzroke za to zanikanje, jih ugotavlja v samovoljnih posegih v kulturo, v nekritičnem proslavljanju narodnoosvobodilnega boja, v nepripravljenosti na boj z brezidejnostjo po zahodnih buržoaznih zgledih in v opuščanju sistematičnega boja s temi pojavi. Sodi, da je med književniki samimi, celo med borci za socializem že pred osvoboditvijo, premalo »odločnosti, da bi delali smotno«, a preveč rivalstva.

»Tako je zmeda dosegla višek,« sklepa Pahor, »slovenska književnost pa idejno in oblikovno kaotičnost, iz katere se vidi komaj še pravi izhod, ki ga bo najti le v brezobzirnem umetniškem delu za socialistične odnose v naši družbi. Vprašanje je, kdo bo to izvedel. Morda bodo prišli rešitelji iz opredeljene, marksistično usmerjene mladine, toda ne tiste, ki danes nesmiselno napada, da bi se sama uveljavila, čeprav nima jasnih načel, ki bi jo vodila. Ve le, da mora kritizirati, pri čemer se sklicuje neiskreno na demokracijo. Tak je danes položaj umetnosti pri nas.«⁸⁴

Pahorjev pogled na književnost označuje etična prizadetost in zavest o družbeni odgovornosti književnikov v prizadevanjih za lepše (socialistične) odnose med ljudmi, skrb za oblikovne vrednote književnosti, pa tudi nekoliko preprosto pojmovanje njemu vsebinsko in stilno tujih del. Morda tudi nekoliko črnogled pogled na prihodnost slovenske književnosti.

Menil je, da mora imeti marksist izoblikovan pogled na vlogo književnosti in dejavno kritičen odnos do pojavov v njej. Nasprotoval je poseganju oblasti v svobodo ustvarjanja, terjal pa od književnikov odgovoren odnos do družbe. Nič manj ni nasprotoval nenačelnemu, nekritičnemu, neprizadetemu opuščanju kritike negativnih in dvomljivih pojavov v književnosti. Kot omenja sam, je zadeval pri tem »na zavračanje od književnikov komunistov in nekomunistov«. Naposled sta to nerazumevanje, zlasti »pri nekaterih komunistih«, in vse slabše zdravje (koronarna insuficienca in hipertoniija) ustavila njegovo književno delo.⁸⁵ Umrli je 1. septembra 1964 v Ljubljani, dobro leto potem, ko je s pismom kontrolni komisiji pri CK ZKS (21. avgusta 1963) zadnjič skušal doseči izid svoje zadnje knjige (V nevarni zasedi). Tudi to pismo je nekdo birokratsko ravnodušno odložil med spise. Očitno se ni zavedal krivice, ki jo je storil. In gotovo ni poznal mnenja Ivana Regenta, ki je nekoč zapisal, da si z J. Pahorjem pridobimo dobrega in zvestega partijskega tovariša (glej op. 73), še manj pa se je zavedal, da zasluži njegovo politično, književno in pedagoško delo večje spoštovanje.

L'OUVRAGE POLITIQUE, PÉDAGOGIQUE ET CULTUREL DE J. PAHOR

Résumé

La direction et le contenu de l'activité pédagogique, politique et littéraire de Joze Pahor (né en 1888 à Sežana, fils d'une famille ouvrière) se sont formés surtout sous l'influence des oeuvres de Ivan Cankar et aussi par suite des impulsions de l'instituteur Karel Kveder et le dr. Henrik Tuma. Il suivait la revue «Naši zapiski» et étudiait l'histoire générale la sociologie positiviste et marxiste et collaborait

⁸⁴ Podobno tudi v navedeni kritiki drame Dominika Smoleta Potovanje v Koromandijo ter v pismu komisiji za prošnje in pritožbe pri CK ZKS maja 1963.

⁸⁵ Podatki 1963, str. 4–10.

avec Alojz Hreščak, un des premiers combattants pour la réalisation des idées socialistes. Il fut ennemi de ceux instituteurs qui manifestaient la servilité soit clericale soit libérale. Jože Pahor se trouvait dans trois périodes de cette lutte:

a) Pendant les dernières années de l'empire il commença — un des premiers — à propager les idées socialiste parmi les instituteurs slovènes.

b) Dans les années de la lutte légale contre le fascisme italien (jusqu'à 1926) il fut le secrétaire de la «Zveza slovanskih učiteljskih društev v Trstu» (Union des sociétés des instituteurs slaves de Trieste, le collaborateur et le corédacteur ou le rédacteur des revues «Njiva», «Delo», «Učiteljski tovariš», du périodique mensuel pour la jeunesse «Novi rod» et un des organisateurs des cours de nature sociale et pédagogique à Sveta Lucija ob Soči (1922, 1923, 1924).

c) Dans les années 1926—29 à Ljubljana il se donna la peine pour réaliser la «déclaration de Celje» par la section slovène de l'Union des instituteurs yougoslaves. En collaboration avec Hreščak et avec autre émigrés du Littoral slovène il a organisé, comme déjà auparavant dans le territoire du Littoral occupé par les Italiens, des cours pour le perfectionnement sociologique des instituteurs. Quand la dictature du 6 janvier (1929) ferma temporairement le mouvement progressiste des instituteurs, Jože Pahor s'adonna aux problèmes pédagogiques et à la littérature. Depuis son séjour dans le Littoral J. Pahor s'intéressait aux problèmes de l'instruction des adultes et aux tendances réformatrice du système scolaire (p. ex. il a traduit l'oeuvre «L'école de travail» de P. P. Blonskij). Il se mit à étudier systématiquement les problèmes pédagogiques depuis 1936, quand il enseignait à l'école expérimentale de Ljubljana-Bežigrad, alors unique en Slovénie.

Pendant toute la durée de la lutte de libération Pahor y collaborait à Ljubljana. Depuis les premiers jours du février 1945 jusqu'à la libération définitive il se trouva prisonnier à Ljubljana et dans le champ de travail forcé à Ribnica.

Depuis le 27 mai 1945 il fut occupé comme employé pour les éditions scolaire auprès le Comité de la libération nationale de Littoral slovène. Il fut aussi en même temps l'organisateur et le rédacteur de la maison d'éditions «Simon Gregorčič» et aussi le premier président de «L'union culturelle slovène pour le Littoral et Trieste» etc. Dans l'année 1947 il retourna à Ljubljana, chez sa famille, puis il se retira en pension pour se dédier aux lettres. Il mourut le 1er septembre 1964 à Ljubljana.

Dans les ouvrages littéraires de Pahor se reflète une forte activité culturelle générale et pédagogique. Ses points de vue sont le résultat des idées socialistes et de l'éthique. Ce sont aussi ses romans et drames, et aussi ses notes autobiographiques, qui expliquent ses buts.

En ce qui concerne l'activité politique et culturelle populaire de Pahor, il faut tenir présente aussi l'histoire des sociétés dont il fut l'organisateur et l'initiateur. Il faut prêter une grande attention à la lutte de «L'union des instituteurs slaves de Trieste» jusqu'à son liquidation en 1926, la quelle représentait le premier exemple de la résistance antifasciste d'une certaine importance des Slovènes sous l'égide du Parti communiste, ce qui représente les premiers éléments de la lutte de libération nationale du Front de libération de 1941 contre l'ennemi commun, car les communistes et les non communistes y ont su trouver en premiers les points communs de collaboration.

Jože Pahor

IZ BOJA SLOVENSKEGA UČITELJSTVA ZA NEODVISNOST

»Razpravo« Jožeta Pahorja Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost — hrani jo arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja — objavljamo brez uvoda (približno desetine besedila), to je brez orisa razmer, v katerih je učiteljski stan delal zadnja leta Avstro-Ogrske, in brez odstavkov o slovenskem učiteljstvu v prvih letih Jugoslavije in pod Italijo. Vse to namreč Pahor sam natančneje osvetljuje v razpravi Učiteljstvo v Slovenskem primorju in Istri v letih 1906—1926 (Zbornik založbe Lipa Koper, 1956).

Pahor imenuje svoj prispevek »razprava«, čeprav ni navedel virov, na katere se opira, in je črpal marsikaj očitno iz lastnih spominov. Opombe pod črto je dodal njegov prijatelj in poznavalec zgodovine slovenskih učiteljev iz izkušenj prof. Venčeslav Čopič, vmesne naslove pa je vpisal na željo uredništva Janko Liška, ki je besedilo tudi lektoriral in s pomočjo prof. Čopiča izoblikoval nekaj vsebinsko oziroma stilistično nedodelanih mest.

Pahorjev prispevek, ki govori predvsem o »deklaracijskem« gibanju med slovenskim učiteljstvom v Jugoslaviji v drugi polovici dvajsetih let, objavljamo zaradi vsebinske pomembnosti in verodostojnosti (saj je bil Pahor eden od voditeljev omenjenega gibanja) pa tudi v spomin na dolgoletnega požrtvovalnega borca za narodne, splošne socialne in posebej za učiteljske stanovske pravice.

Uredništvo

PRISTOP ZAVEZE AVSTRIJSKIH JUGOSLOVANSKIH UČITELJSKIH DRUŠTEV K JUGOSLOVANSKEMU UČITELJSKEMU UDRUŽENJU NA PODLAGI CENTRALISTIČNE ZAMISLI »DRŽAVNEGA IN NARODNEGA EDINSTVA«. PRVI ZNAKI ODPORA ZOPER JUGOSLOVANSKI INTEGRALIZEM

Poglejmo, kako se je razvijalo učiteljsko vprašanje v novi kraljevini SHS!

Leta 1908 je imela Zaveza avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev 1852 članov, Slomškova zvezas kateheti vred pa 160. Klerikalna stranka je s pomočjo »izstradalne kure« prignala že leta 1912 kar polovico kranjskih učiteljev med »krščansko misleče« v Slomškovo zvezo. Leta 1918 so isti seveda spet prešli k liberalcem. Nadejali so se končne ureditve svojega položaja in pisali — ko je uradniški zakon zajel tudi učiteljstvo — kako je boj za kruh dobojevan. Za »dobojevani kruh« je država vzela učiteljstvu stalnost, ker je

bilo poslej vsak čas lahko premeščeno »po službeni potrebi«. Zaradi inflacije pa se je položaj učiteljev že leta 1922 tako poslabšal, da je Miroslav Zor zapisal v Učiteljskem tovarišu: »Država, stradamo, zmrzujemo, bosimo!«

Medtem je zaveza leta 1920 vstopila kot poverjenišтво Ljubljana v UJU (Jugoslovansko učiteljsko združenje). Sprejela je centralistično teorijo narodnega in državnega edinstva, čeprav se je med srbskimi učitelji opozicija borila proti centralizmu. Med njimi je bilo namreč mnogo levičarjev. To je vplivalo tudi na razvoj v Sloveniji. Tako je leta 1923 učiteljska skupščina v Ptujju 7. in 8. julija sprejela resolucije, znamenite po tem, ker je v njih klica preloma z liberalno nacionalistično tradicijo slovenskega učiteljstva. Te resolucije je izzvala knjiga dr. Frana Žgeča Problemi vzgoje najširših plasti našega naroda. To delo kliče spričo gospodarske, socialne in politične krize evropskih narodov po novi vzgoji in izobrazbi vseh delovnih ljudi, ker vladajoči sloji niso bili zmožni rešiti perečih družbenih in kulturnih vprašanj. Bistvo nastopa skupščine je torej v premiku na levo.¹

Sicer se je tudi tokrat pokazala breznačelnost učiteljskega vodstva, metoda nesrečnega frazerstva, ki se je z njim delala »stanovska politika«. V isti sapi namreč, ko je skupščina ploskala resolucijam, ki pomenjajo odklon vzgoje in šolstva do dotodanje buržoazne smeri in poudarjajo povsem novo stališče do socialnih in kulturnih vprašanj, se je v nemala tudi za Orjuno kot »odlično narodno institucijo«, krepko nositeljico državne in narodne ideje. Prižigali so svečo bogu in hudiču.

Skupščine v Ptujju ni motilo, da je zavzela tako reakcionarno stališče, hkrati pa zagotavljala, da učiteljstvo uvideva potrebo temeljite vzgoje in izobrazbe kmečkega prebivalstva ter industrijskega delavstva, kakor zahteva celotni gospodarski, politični in socialni položaj naše domovine in vsega kulturnega zahoda. Ugotovili so, da so potrebne globoke reforme v smeri k pravi delovni šoli, ter zahtevali, naj se učiteljstvo, inteligenca sploh in akademska mladina približajo kmečkemu prebivalstvu in proletariatu ter skušajo premostiti prepad, ki je nastal med njimi.

V vsem tem se čutijo nove potrebe, stremljenje v prihodnost, čeprav je v dvoličnosti sklepov očitna bojazen, da vodstvo ne bi imelo neprijetnosti zaradi državi nevarnih namenov.

PREGANJANJE UČITELJEV PO KLERIKALNI IN LIBERALNI STRANKI

V letu 1924 je v Sloveniji zelo zrasla moč klerikalizma, Korošec je prišel na vlado. Učiteljstvo se je po premnogih slabih izkušnjah vznemirilo. Upravičeno. Spet se je pričelo preganjanje neklerikalnih učiteljev, ki niso imeli hlapčevske hrbtenice. Množila so se nezakonita premeščanja, brez disciplinskih preiskav, po navodilih ter informacijah duhovnikov, ki so imeli pri političnih oblasteh odločilno besedo. Nič ni bilo hujšega za siromašno učiteljsko rodbino kot preseljevanje iz kraja v kraj. Udarila pa je tudi Slomškova zveza. Objavila je v Slovencu, da do preklica ne sprejme nikogar več v svoje vrste. Menda so imeli v Slomškovi zvezi dovolj celo »krščansko mislečih«.

Toda zmagoslavja je bilo hitro konec. Korošec je padel, na njegovo mesto je prišel Pribičević. Palica se je obrnila, liberalci so začeli preganjati klerikalno

¹ III. pokrajinska skupščina v Ptujju. Učiteljski tovariš, 12. julija 1923.

učiteljstvo. Slomškova zveza je zdaj povabila »nekrščansko učiteljstvo«, da bi obe organizaciji začeli skupno akcijo zaradi neznosnih razmer; predlagala je, naj bi nastopili zlasti proti nestalnosti (proti političnemu, boljše strankarskemu premeščanju) in sklenili depolitizacijo, odpovedali torej sodelovanje s političnimi strankami pri izigravanju brezpravnega stanu.

Vprašanje je prišlo na sejo širšega sosveta poverjenišтва Ljubljana ter se razvilo v ostre napade zastopnikov učiteljskih društev na vodstvo organizacije. Očitani so mu, da ni napravilo ničesar v obrambo stalnosti, da se službena mesta oddajajo brez razpisa, da je zavladala protekcija, da se množijo nezakonitosti in se uničujejo osnovne pravice stanu.

Vodstvo se je izgovarjalo, da mora tesno sodelovati s političnimi strankami, ker so dobile vpliv na šolsko politiko. Pri tem dela za učiteljstvo, seveda le za svoje člane. V resnici je vodstvo gospodovalo v organizaciji samovoljno ter nameščalo in premeščalo učitelje s pomočjo politične stranke, ki ji je služilo.

Napadi zaradi nevdržnih razmer v šolstvu in v škodo učiteljstvu so se pojavljali tudi v Učiteljskem tovarišu, vendar je imelo poverjenišтво zaslonbo v osrednjem vodstvu UJU v Beogradu, ki je na državni skupščini v Subotici potrdilo svoje centralistično stališče. Za to stališče se je potegnili tudi uredništvo Učiteljskega tovariša, ki je septembra 1925 pozival slovensko učiteljstvo, naj vztraja v svojem nacionalnem idealizmu, naj ne opusti liberalnih nazorov. Vzporedno s tem pa so se nadaljevale čistke med učitelji, osumljenimi komunizma.

CELJSKA DEKLARACIJA (1926) — UČITELJ BODI V SLUŽBI NARODA IN NJEGOVEGA NAPREDKA

Toda položaj se je docela spremenil, ko je isto leto prevzel ministrstvo prosvete Stjepan Radić. Nastopil je z izjavo, naj učitelji ne sodelujejo več aktivno v političnih strankah, naj se ukvarjajo s prosvetnim delom med ljudstvom. Radićevo stališče o ljudstvu, ki naj se ne boji ne popa ne žandarja, je bilo v nasprotju z razvpitim naukom o državnem in narodnem edinstvu ter je olajšalo delo učiteljstvu, ki je že ob času ptujske skupščine resno mislilo na preobrat v stanovskem delu.

V zvezi s spremembo v ministrstvu je tudi prosvetni načelnik v Sloveniji dr. Lončar izjavil, da je treba učitelja osvoboditi strankarskega pritiska, ker pripada kot vzgojitelj vsemu narodu. Tako je dozorel čas prodora misli o neodvisnosti učiteljstva. Kazalo je, da socialistično prepričanje učitelja tudi v stanovski organizaciji ne bo stalno pod policijskim nadzorstvom: Sile, ki so se borile za napredek, so se krepile in postavile svoje zahteve, nova načela stanovske organizacije.

Odločno pobudo za depolitizacijo so dala štiri sosedna okrajna društva na zborovanju v Slovenjem Gradcu. Na Štajerskem in Koroškem učiteljstvo ni bilo tako pod udarci političnih strank kakor na Kranjskem, kjer je imela slovenska buržoazija najtrdnjša tla. Znano si je ohraniti več samostojnosti, predvsem pa ni bilo tako razcepljeno in strankarsko med seboj sprto.

Pod vplivom nastopa učiteljskih društev v Slovenjem Gradcu je društvo za marenberški okraj (zdaj Radlje ob Dravi) predložilo širšemu svetu poverjeništvu UJU Ljubljana na posvetu v Celju 10. januarja 1926 znamenito izjavo,

znano pod imenom celjska deklaracija.² Novo smer je ta dan sprejelo 29 okrajnih društev, le 3 so bila proti. Dolgoletni predsednik Luka Jelenc in tajnik poverjenišva Rudolf Dostal sta odstopila. Na mestu je ostal urednik Učiteljskega tovariša Ivan Dimnik, ker so ga organizatorji gibanja za depolitizacijo z voditeljem Rudolfom Mencinom na čelu pregovorili, da se jim je pridružil. A pokazalo se je, da je bilo to v veliko škodo izvajanju sprejetih načel.

Misli deklaracije, ki jo je sestavil Rudolf Mencin, so bile v bistvu tele:

Učiteljstvo brez razlike mišljenja ima skupne duhovne, socialne in pravne interese. Zato mora biti strnjen, neodvisen stan. Njegova depolitizacija je nesporna narodna potreba. Organizacija mora strogo varovati njegovo nevtralnost na vse strani.

Vsak stanovsko zaveden, značajan tovariš kateregakoli političnega prepričanja ali svetovnega naziranja je dobrodošel v organizaciji in vsakomur je zajamčena popolna svoboda mišljenja in vesti. Izključeno mora biti vsako duhovno nasilje. Odločno je treba nastopati proti slehernemu poskusu nalagati organizaciji vlogo varuha vodnika nad mišljenjem njenih članov.

Nestvarna so stremjenja po politični in duhovni unifikaciji stanu.

Stanovska organizacija nima osti proti nobeni stranki. Naj pa nihče ne odreka učiteljstvu pravice, da se organizira v stan na politično nevtralni podlagi, ker ne more vezati stanu na minljive režime.

Tovariši na vodilnih mestih ne smejo biti strankarsko izpostavljene osebnosti.

Navedena načela celjske deklaracije so pomembna in v popolnem nasprotju s stališči, ki so veljala dotlej v organizaciji slovenskega učiteljstva »na narodno-napredni podlagi«. Učiteljstvo odklanja politično varuštvu in se ne da več izrabljati za medsebojni boj v korist strank in režimov. Hoče biti neodvisno in hoditi svojo pot. Svoj cilj bo doseglo le z značajnostjo, s pravim, nesebičnim tovarištvom, kot skupina moralno visoko stoječih ljudi, ki se ne prodajajo za skledo leče. Brez zavednih, tolerantnih tovarišev ni mogoč skupen boj.

Izjava odločno odklanja vsako duhovno nasilje in varuštvu nad člani organizacije. Njihovo prepričanje in mišljenje je svobodno, demokracija je pogoj za stanovsko združenje.

Nasprotniki deklaracije so zahtevali, naj bi vnesli v njo tudi načelo »narodnega in državnega edinstva«, vendar so propadli. Deklaracija je zmagala. Toda že ob njeni zmagi na širšem sosvetu ni bilo več govora, kako naj se pričnejo izvajati daljnosežni sklepi. To je bila nova napaka, ki je že spočetka zavrla dobre namene vseh prepričanih borcev za depolitizacijo, napredek, za duha časa v stanu, katerega poslanstvo je v resnici napredno.

KRATKOTRAJNOST INTEGRALISTIČNIH DRUŠTEV EDINSTVO IN ORJUNAŠKEGA VPLIVA MED UČITELJI. NARAŠČANJE VPLIVA PRIVRŽENCEV DEKLARACIJE

Nasprotniki celjske izjave so ostali delavni. Pričeli so ustanavljati nova, samostojna društva Edinstvo v smislu uedinjanja gospodi, ki je imela v državi oblast, učitelja pa za svojega hlapca.

² »Deklaracija«. Učiteljski tovariš, 14. januarja 1926.

Sedež Edinstva je bila Učiteljska tiskarna, gospodarska ustanova, zgrajena z učiteljskim denarjem in pomočjo učiteljstva. Upravo so držali v rokah isti ljudje, ki so nekoč vodili zvezo in nato poverjeništvo UJU v Sloveniji. Že davno pred prvo svetovno vojno so se v moralno in gmotno škodo stanu prepletale in zapletale koristi učiteljske stanovske organizacije in Učiteljske tiskarne, v kateri so voditelji stanu imeli tudi postranske dohodke. Celo blagajnik poverjeništva je sedel v odboru Učiteljske tiskarne, ki je bila navadno zaradi slabega upravljanja v velikih težavah. Ker je Učiteljska tiskarna z izdajanjem brošur in časnikov posegala v dnevne politične dogodke in pripomogla k znižanju tedanje, že tako prostaške ravni političnega boja, je to slabilo ugled vsega učiteljskega stanu (že zaradi vidnih osebnosti, ki so odločale, npr. zaradi Luke Jelenca in Engelberta Gangla). Proti takim razmeram je že pred prvo svetovno vojno nastopalo organizirano učiteljstvo, toda brez uspeha.

Zdaj ko je učiteljstvo zavrglo tako vodstvo, so Jelenčevi privrženci prav iz Učiteljske tiskarne vodili boj proti enotnosti stanovske organizacije. Z učiteljskim denarjem zgrajena tiskarna in z odjemalci predvsem iz vrst učiteljstva je zdaj dajala sredstva proti stanovski organizaciji in proti volji in koristim učiteljskega stanu. V Edinstvu se je zbralo le kakih 300 učiteljev, ki so se borili za »narodno in državno edinstvo«, to je za vrnitev propadlih voditeljev na vodilna mesta v poverjeništvu.

Iz upravnega odbora tiskarne so takoj vrgli odbornike Hrena, Gruma in Dimnika in s tem dosegli, da je učiteljstvo obrnilo hrbet podjetju, ki je kmalu čutilo posledice gospodarskega bojkota. Novo vodstvo depolitizirane učiteljske organizacije je glede tiskarne takoj sililo v stari kolovoz in zbiralo člane, ki so vplačevali deleže za pristop k tiskarni. Tako bi spet dobilo odločilno besedo v tiskarni, čeprav je učiteljstvo vtem sklenilo ustanoviti samostojno gospodarsko poslovalnico. Toda upravni odbor tiskarne je odklonil sprejem novih članov in spor se je vlekel do leta 1929. Šele to leto so izgube podjetja zaradi bojkota prisilile odbor tiskarne, da je iskal spravo s poverjeništvom.

Značilno je, da so že privrženci Edinstva sumničili učiteljsko organizacijo protidržavnosti in podtaknili deklaraciji komunizem, kar je vodstvo poverjeništva ponovilo proti članom, ki so od njega zahtevali doslednost v izvajanju načel celjske deklaracije. Dela za uresničenje teh načel se vodstvo poverjeništva ni lotilo sistematično. Šele leto dni kasneje, februarja 1927 je objavil Učiteljski tovariš članek Naš delovni program. Članek je kot poročilo za širši sosvet napisal Josip Ribičič, ki je že v zasedenem ozemlju sodeloval pri enotni učiteljski organizaciji pod fašistično strahovlado. V članku poudarja stanovsko zavednost. Stanovska morala in pravo tovarištvo bodi hrbtenica organizacije; le s pravo svobodomiselnostjo bo mogoče ozdraviti posledice škodljivih razmer, ki so doslej hromile vsako delo, v korist stanu. Učiteljstvo bo moralo razmišljati o perečih nacionalnih in socialnih problemih ter se z njimi seznaniti. Zato je potrebno začeti izdajati Politično knjižnico. Tako bi popravil zamujeno. Vendar se mora za prepoved zavzeti vsa organizacija, ne pobuda in ne izvršitev se ne sme prepuščati le nekaterim osebam, ki so trenutno v vodstvu.

Zadnje ugotovitve so dokaz, da se v vodstvu organizacije niso resno lotili vprašanj, ki so nastajala z odstranitvijo škodljive smeri poverjeništvu, in so gospodarili kar absolutistično.

Kako so šle stvari z novim vodstvom po starih kolovozih, je pokazalo preganjanje učitelja Vinka Möderndorferja. Po njegovih prizadevanjih je občinski

svet v Mežici dosegel, da so iz davkov rudnika svinca, ki je bil last angleškega kapitala, zgradili v občini šolo in vodovod. Davki so bili sicer upravičeni po zakonu, toda angleški gospodarji niso mogli prenesti, da bi jim kdo krnil dividende; zato so se maščevali nad učitelji. V Beogradu so dosegli, da so Möderndorferja zaprli pod pretvezo, da je komunist, čeprav je bil član socialistične stranke. Dosegli so tudi, da je bil pregnan iz Mežice v Haloze.

Primer učitelja Möderndorferja je bil udarec v obraz vsemu učiteljstvu. Pokazal je, kam je pripeljala hlapčevska stanovska politika v službi kapitalizma. In to pri enem od najzavednejših učiteljev, ki ni delal zase, ampak za ljudstvo. Obenem je primer pokazal, da je kraljevina SHS polkolonija, kjer je gospodujoči razred tesno povezan z mednarodnim kapitalom.

Kaj je ukrenilo vodstvo organizacije za svojega preganjanega člana? O tem govori še ohranjeno pismo tovariša Doberška uredništvu Učiteljskega tovariša, ki ni nastopalo proti krivicam, kakor bi to bila njegova dolžnost. Kdo bi se pač bodel za načela deklaracije, ko gre za socialista v učiteljski organizaciji! Doberšek, pobudnik dela za enakost organiziranih članov, je bil razočaran in je sprožil akcijo za gmotno pomoč tovarišu s številno rodbino.

Proti izjavi za depolitizacijo so nastopili tudi orjunaši, tudi ti pod pretvezo, da je v nevarnosti narodna misel. Osamosvojitve učiteljstva jim ni dišala, v njej so videli nevarnost za državo, ki jo ogrožajo narodni odpadniki. Kako malo prepričljiva je bila ta krilatica Orjune, dokazuje članek, ki ga je objavil v učiteljskem glasilu aprila 1927 Janko Gačnik, takrat sam član Orjune. Glasi se: Smo kot stan za politično nadstrankarstvo, hočemo biti svobodomiselnih in nacionalnih. Hočemo ukloniti in zlomiti krivice režimov. Skupno se hočemo boriti proti krivicam in nasiljem vseh režimov. Deklarišmo in ostanemo vzlic napadom v Orjuni!

POJAVI ODPORA ZOPER UČITELJE S PRIMORSKEGA

Vzlic takim zatrdilom o skupnosti stanovskih koristi se je vsa miselna zmeda in nenačelnost v učiteljskem stanu kazala ob premnogih priložnostih. Posebno poglavje — narodno! — so bili tudi učitelji s Primorskega. Nekaterim so ostali trn v peti že od ustanovitve SHS. Takrat demobilizirani učitelji-vojaki niso mogli domov, ker jim je zaprla pot meja londonskega pakta. Dobili so mesta v novi državi. Takoj so se dvignili glasovi proti njim, da so zasedli dobra mesta in dosegli seveda jugoslovansko državljanstvo. Učiteljski tovariš je pisal celo o »državotvornih« in levičarskih učiteljih, pribežnikih z zasednega ozemlja. V resnici pa je v novi državi primanjkovalo učiteljev in so bili emigranti sprejeti v službo pogodbeno, večinoma na slaba mesta v Prekmurju. Postopek sprejema je bil zamuden, kontraktualna plača nizka, sprejem v državljanstvo združen z mnogimi ovirami. Tako je Josip Macarol pisal o tem, kako so napravili brezuspešne korake, da bi se vrnil na nekdanja mesta v Primorju. Italija pa ni hotela slišati o njihovi vrnitvi. Janko Jankovič (Janko Samec) pa se je zavzel za kontraktualno učiteljstvo, ki se je pod fašističnim škornjem izkazalo v boju za narod. Še na VIII. delegacijski skupščini je prišlo na dnevni red vprašanje o razmerju med emigranti in učitelji domačini. Poverjenik je govoril o napetosti med učitelji Kranjci, Štajerci in Primorci. Poslednji so bili, po njegovi izjavi, med najagilnejšimi in prav to je zbujalo pri drugih nejevoljo...

PRODOR ZAMISLI O POTREBI DRUŽBOSLOVNEGA SAMOIZOBRAŽEVANJA
UČITELJSTVA NA VII. POKRAJINSKI SKUPŠČINI V KRANJU 1927

Bližala se je VII. pokrajinska skupščina in z njo priprave, da se že izpelje, kar je potrebno za uresničenje novih organizacijskih načel. Misli so bile tu — a kako jim vdihniti življenje, kako prekvasiti organizacijo in stan z novo zavestjo? Ni zadoščalo zamenjati vodstvo. Za boj s tistimi, ki so si lastili pravico, da ukazujejo učiteljstvu po svojih namenih, je bilo treba pripraviti kadre po učiteljskih društvih. Ponekod se je že odločno kazala smer preporeda učiteljskih vrst. V mežiškem okraju je Karel Doberšek preiskoval vpliv življenjskih razmer na razvoj podeželskega otroka. V radeljskem okraju je Jože Jurančič zbiral domoslovno gradivo, ki je odkrivalo pereče socialne razmere med ljudstvom, na zborovanju marenberškega društva 27. aprila 1927 je Jože Potrč, takrat še medicinec, predaval o historičnem materializmu in ugotavljal, kako je vsa zgodovina, kako so vse ideje in ves duhovni napredek odvisni od gospodarskega razvoja. Javljali so se nosilci preporeda v učiteljskih vrstah in prenavljali miselnost stanu. Imeli so stvarne poglede na življenje, opozarjali so na nove probleme, ki jih marsikateri učitelj doslej ni videl oziroma jih je pod vplivom konservativne vzgoje in reakcionarnih sil omalovaževal. Naloga vodstva organizacije bi bila zbrati nereakcionarne sile in jih zdramiti v skupno voljo za uresničenje načel, zaradi katerih so nasprotniki napredne učitelje klevetali: da so proti vsaki kulturi, proti stanovskemu idealizmu, da so materialisti in kruhoborci.

Toda vodstvo ni imelo volje in tudi ne prepričanja, da bi šlo na delo. Ves poznejši razvoj gibanja je to dokazal.

Skupščino, ki je zborovala v Kranju 5., 6. in 7. julija 1927,³ je odprl predsednik poverjenišva Andrej Skulj z nagovorom, da stopa organizacija v novo razdobje, ki naj reši vrsto vprašanj življenjskega pomena za stan. Treba je ustaviti preganjanje učiteljstva, napraviti konec sramotengu v tisku, dati jasne račune tudi o gospodarstvu v organizaciji in končno duhovno zadeniti vse učiteljstvo od Kranja do Gevgelije.

Kako je odmevalo stališče slovenskih učiteljev o depolitizaciji med tovariši na jugu, je pokazal nastop Dragiše Mihajloviča, voditelja marksističnega učiteljstva med Srbi, urednika znamenite Učiteljske iskre, ki je leta 1941 postal žrtev nečloveškega pokola v Kragujevcu. Pozdravil je deklaracijo slovenskega učiteljstva kot luč, ki daje vsemu jugoslovanskemu učiteljstvu enotno ideologijo.

Skupščina je obravnavala tri poročila. Podali so jih trije učitelji, ki so sami doživeli nastop fašizma v zasedenem ozemlju, občutili njegovo divjanje proti delavstvu in narodnim manjšinam in spoznali njegovo mednarodno nevarnost. Te izkušnje so jim dajale prednost tudi za gibanje v stanu, ki je bil v bistvu polproletarski in ni imel razlogov služiti kapitalizmu.

Prvi referat na VII. skupščini Naš gospodarski program je prebral Lojze Hreščak, ki je poudarjal potrebo socialne usmeritve in pot učiteljstva k ljudstvu. Zato mora preučevati gospodarske razmere v občini, kjer živi in dela, da si bo na jasnem o potrebah prebivalstva in o poti k izboljšanju.

³ Učiteljski tovariš, 27. in 28. julija — ter 5. avgusta 1927.

Poročevalec o delovnem programu s posebnim ozirom na delovanje učiteljskih društev J. Pahor je razvil podrobne misli za bližnjo prihodnost. Ugotovil je, da je razvoj od preloma 10. januarja 1926 dalje počasen in nejasen. učiteljstvo še ni uspelo uveljaviti novih misli. Prevratniki so prelomili z nekaterimi osebami, ne pa z gnilo tradicijo v organizaciji.

Zarišče misli naj bo poverjeništvu, društva delavnice. Ta so še vedno mrtva zemlja, ki jemlje sile, ne da bi jih kdaj vrnila. V stanu so mlade moči, društva je treba reformirati, doseči njihovo avtoritativnost. V odbore je treba poklicati najboljše, na nevestne pa pritisniti moralno. Dve osrednji misli naj vodita učiteljstvo: stanovska zavest in dvig izobrazbe in zavesti preprostega ljudstva, kmeta in delavca.

Nujno je, da učiteljstvo stalno skrbi za svojo izobrazbo. Poprijeti se mora študija narodne ekonomije, družboslovja, pedagogike, modroslovja. Posebno mladi se morajo zanimati za pereče družbene probleme. Poleg moralnih sil je treba razviti tudi umske, popraviti zamude cele generacije. Vodstvo mora imeti dovolj dosledne volje, da v dobi treh let izvede samoizobraževalno akcijo. Osnujejo naj se izobraževalni krožki. Malo besed, a čvrsta dejanja! Znanje naj ne bi bilo nekaj, kar nas bi ločevalo od množice. Nasprotno, namen samoizobrazbe je podreti tako nekulturno, protidemokratsko naziranje. Bodimo posredovalci med mislijo in njeno uporabo, zavedati se moramo svoje naloge kot višjega poklica.

Najprej pa moramo oblikovati sebe. Bili smo idealisti, ki so jih z lahkoto izigravali. Trideset let si nismo razjasnili pojmov, čemu pravzaprav imamo organizacijo. Nismo se znali osamosvojiti.

Gospodarsko življenje ne gre z mesta. Kmečkega vprašanja sicer ne bomo rešili, vendar pa je učitelj lahko organizator kmečkega življa in tak naj dobi besedo in vpliv pri ljudstvu. V njegovo službo mora postaviti delovno kmečko šolo, da gospodarsko in kulturno dviga sloj, ki je najbolj potreben pomoči.

Toda ideje so mrtve, če nimajo živih nosilcev. Če jih najdejo, so seme, ki jim dá dejanje obliko in življenje. Presekati moramo malo častno preteklost in postati gospodarji svoje usode

Poročevalec o tisku učiteljske organizacije Josip Ribičič je razpravljaj predvsem o Učiteljskem tovarišu, katerega poglobljena naloga bodi pisati o delu učiteljstva, njegovem položaju, razmerah, v katerih živi, in obravnavati probleme organizacije ter voditi organizacijsko delo.

Pedagoška revija Popotnik je bila ustanovljena za vprašanja vzgoje in pouka ter ima široko področje. Obe glasili, Tovariš in Popotnik, morata biti svobodna tribuna.

Skupščina v Kranju je obširno in sproščeno razpravljala o živih vprašanjih, ki jih je vrglo na površje vrenje v stanu za temeljne spremembe v delu in življenju učiteljstva, ko se je skušalo otresti zaviralne tradicije v stanovski organizaciji.

Največjega pomena je bilo, da se iz kruhoborske, frazerske organizacije ustvari trdna skupnost z enotnim programom, s cilji, ki izhajajo iz naprednih stanovskih in kulturnih koristi. Spričo brezpravnosti stanu jih je bilo toliko prizadetih, da bi lahko pritegnili v boj vidno večino učiteljstva. Ta naloga — podžgati borbenega duha in voljo zlasti mlajšega učiteljstva — je čakala znaj razgibane vrste. Največja ovira na tej poti je bila premajhna splošna izobrazba stanu. Ta je obsegala določeno splošno osnovno znanje o vsem, kar je bilo

treba poučevati v osnovni šoli, nekoliko širšo razgledanost v vzgojeslovju, metodiki, didaktiki in glasbi. Za poučevanje v takratni meščanski šoli ta izobrazba ni več zadoščala. Svoje znanje si je osnovnošolsko učiteljstvo skušalo razširiti in je delno tudi marsikaj doseglo, vendar se je v boju za obstanek omejevalo bolj na praktične stvari, posebno na kmetijstvo, zadrugištvo in na delo v hranilnicah in posojilnicah. Nujna dolžnost mu je bila izpopolnjevanje strokovnega znanja, saj je imelo poleg Popotnika še redno vsako leto knjige Šolske matice.

Učiteljstvu ni bilo moč odrekati živega stremljenja po nadaljnji izobrazbi, žal pa se to stremljenje ni razširilo na globlji vpogled v razvoj družbe, na gospodarske in kulturne probleme, premalo je odpiralo obzorja čez ozke mejnike podeželskih razmer. Poklicni nosilci napredka sami niso bili tako razgledani, da bi samostojno presojali stvari, ki bi jih morali dobro poznati kot kulturni voditelji sredi ljudstva.

To usodno pomanjkljivost je učiteljstvo že prej spoznalo in jo skušalo kot plast ljudskega razumnosti popraviti z lastno pobudo. Na zasedenem ozemlju je kljub fašizmu — v letih 1922—1924 — prirejalo počitniške tečaje v Mostu ob Soči. Udeleženci so preživeli po teden dni v tovarniški družbi in razpravljali o predavanjih, ki so jih imeli izbrani strokovnjaki. Učiteljstvo, posebno mlajše je v obravnavah pridobilo znanje prav o stvareh, ki mu jih uradni študij ni nudil. Problemi so bili v revolucionarni dobi pereči, vse ozračje je bilo nasičeno z njimi.

Skupščina v Kranju je razpravljala o organizaciji takih tečajev ter se načelno sporazumela o snovi za samoizobrazbo učiteljstva po kroških v prihodnjih letih. Seznanili bi se z gospodarskimi in idejnimi osnovami liberalizma, historičnega materializma, socializma, skratka z družboslovjem. Snovi je bilo ogromno in razporedili bi jo po šolskih letih od 1927 do 1930.

I. PEDAGOŠKO-SOCIALNI TEČAJ V LJUBLJANI (1927) — ZAČETEK ŠIROKE IZOBRAŽEVALNE AKCIJE ZA DRUŽBENO OSVEŠČANJE UČITELJEV

Že v počitnicah 1927 je potekal od 25. do 30. avgusta pedagoško-socialni tečaj v Ljubljani: o etičnih temeljih vzgoje, delovni šoli, kmetijskih nadaljevalnih in gospodinjskih tečajih ter o nalogah učiteljc in kmetih.

Tečaj je uspel, udeležilo se ga je 230 učiteljev in učiteljc. Prvič so pretresali vprašanja, ki jih niso bili vajeni javno preučevati. Poleg tega so imeli še poseben sestanek delavci za reformo šole. Sklical ga je dr. Žgeč z Doberškom, Jurančičem in drugimi.⁴

Toda že na tem samoizobraževalnem tečaju se je pokazalo, da so na delu še sile, ki jim osamosvojitve učiteljstva ni po volji. Ob zaključku je poverjenik Andrej Skulj čutil potrebo poudariti, da izobraževalna akcija nima namena učiteljstva duhovno in politično uniformirati in speljati v socialistični tabor. Take naloge nima, ne more in ne sme imeti. In družboslovje? To ni isto kot socializem, pač pa je veda, ki objektivno, kritično in znanstveno preučuje družbo. To hočemo!

Torej strah že v začetku! Tradicija hlapčevanja učiteljstva vzlic deklaraciji o apolitičnosti stanovske organizacije še ni bila premagana. Deklaracija

⁴ Učiteljski tovariš, 8. septembra 1927.

je postavila načelo, da je vsakemu članu zajamčena svoboda mišljenja in vesti, poverljivi organizacije pa je svaril pred socializmom v strahu, da bi se pridno, oportunistično dirigirano učiteljstvo pohujšalo. Nova smer je terjala malo: osvobojenje stanu od buržoaznih politikov in samostojno, neodvisno presojanje političnega življenja. Še preden se je študij prav pričel, to je družboslovno spoznanje razmer, vzrokov in posledic družbenega razvoja, torej tudi razvoja nauka o socializmu, že se je zanikala svoboda odločanja učiteljstva: imate svobodo mnenj, ne smete pa o tem svobodno razpravljati. Akcija za izobrazbo učiteljstva ni imela cilja priganjati stan v socialistično stranko, pač pa namen, da učitelji že vendar sami, samostojno preučujejo stvari, ki jih je poznal že preprost delavec samouk. Čas po prvi vojni je to terjal z nezajezljivo silo družbenega razvoja. Odločitev za presojanje družbenega razvoja s stališča historičnega materializma, to je seveda stvar njihove lastne volje, ne pa zadeva politikantov, kupljenih za trgovanje z dušami v interesu buržoaznih gospodarjev, ki so hoteli soliti pamet vsemu stanu.

Prve puščice proti izobraževalnim stremljenjem niso ustavile resnega prizadevanja. Po društvih so ustanavljali krožke, v katerih se je sestajalo učiteljstvo k študiju. To delo je vodil Osrednji izobraževalni odsek, ki je zelo razgibal duhove. Za prvo pomoč je sestavil dve brošuri: Liberalizem, ki jo je pripravil Lojze Hreščak, in Iz družboslovja (Jože Pahor). Spričo policijskega nadzorstva sta bili pisani zelo previdno, da ne bi dali povoda za zaplenbo, nista pa skrivali naprednih teženj. Izšli sta kot publikaciji poverjenišтва UJU v Ljubljani.

V razdobju od jeseni 1927 do pomladi 1928 je objavil Učiteljski tovariš vrsto člankov, ki so spodbujali k delu. Podpisani so večinoma I. S. (oziroma Ivan Slak, psevdonom J. Pahorja). Obenem pa so se že pripravljali napadi. Edinstvo, glasilo propadlih voditeljev učiteljske priprave liberalne stranke, je v članku Na krivih potih denunciralo učitelja L. Hreščaka, češ da je na tečaju v Ljubljani govoril nevarne besede. Poverjenišтво je napad odbilo z izjavo, da kot prireditelj tečaja sprejema odgovornost zanj. Tudi Popotnik je objavil članek o samoizobrazbi (1927/28, celo več člankov op. J. L.). Ljudje, ki so se bali, da bi učiteljstvo v političnih stvareh mislilo s svojo glavo, so ta članek predložili na visoko mesto, da bi akcijo ustavili, vendar se jim to ni posrečilo.

Vzporedno z organiziranjem izobraževalnega dela med učiteljstvom se je pojavljal odpor tudi med učitelji, ki se niso strinjali z odpovedjo pokorščine liberalnim gospodarjem (zaradi osebnih koristi).

Nad učiteljskim naraščanjem pa so posebej bedeli tisti, ki so ga varovali po službeni potrebi, da se ne bi okužil z družboslovnim znanjem. Toda ne vsi! V Mariboru je ravnatelj ženskega učiteljskega združenja sprejel sodelovanje Osrednjega izobraževalnega odseka, ko je ta skušal pritegniti k novemu stanovskemu gibanju tudi učiteljski naraščaj. Nasprotno pa je možko učiteljske napovedani sestanek zastopnika organizacije s kandidati zadnjega letnika bojkotiralo, češ da mladini tako uvajanje v poklic ni potrebno. Učiteljski naraščaj je bil in bi moral ostati domena vladajočih strank.

Še slabše je bilo v Ljubljani na moškem učiteljskem. Mladina je tu — med njimi tudi mladi Edvard Kardelj — nastopala že samostojno, zato je ravnateljstvo skušalo v kali zadušiti vsak vpliv, ki bi mogel priti iz vrst organizacije, katere ni hotela imeti stikov z vladajočimi strankami. Jeseni 1927 je imel klub demokratičnih učiteljskih sestankov, kjer se je govorilo o razvoju

in ciljnih stanovske organizacije in o nalogah učitelja v javnosti glede na gospodarske razmere našega kmeta. Na sestanku so bili tudi člani Osrednjega izobraževalnega odseka. Kmalu po sestanku so bili poverjenik, strokovni tajnik in urednik Učiteljskega tovariša pri ravnatelju učiteljskega, ki je izjavil, da ne zaupa Osrednjemu izobraževalnemu odseku, ker so v njem člani socialističnega prepričanja in je pri sestanku eden izmed njih (Lojze Hreščak) izjavil, da klub učiteljskih nima namena vzgajati v nacionalnem in državnem duhu. Ker je bila to kleveta, je zahteval Hreščak zadoščenje od ravnatelja. Ta pa je izjavil, da je profesor, ki ga je o tem informiral, svojo laž že preklical. Tako je bilo spričo laži in podtikanj onemogočeno vsako količkaj svobodno delo med učiteljsko mladino. Zavrli so ga vzgojitelji naraščaja skupno z voditelji organizacije.

Drugi način zaviranja osamosvojitve stanu so našli nasprotniki resnično naprednih teženj med učiteljstvom s tem, da so pokrivali svojo sovražnost s pretvezo, naj se pri izobrazbi učiteljstva da prednost pedagoškemu študiju. Na uredniški članek Ideja samoizobrazbe v Učiteljskem tovarišu 14. junija 1928 je prvi odgovoril Pavle Flerè, češ da se z mislimi članka ne strinja, da je za pedagoško izpopolnjevanje.⁵

Poverjeništvu se je takoj pridružilo s prikritim odobravanjem. Zahtevalo je razčiščenje, češ da je treba študirati vzgojeslovje vzporedno z družboslovjem. Opiralo se je na strujo pedagogov v Mariboru. Tu so nasprotovali že krožkom samim in jih niso hoteli ustanovljati.

Nasprotje glede samoizobrazbe se je razširilo čez naše jezikovne meje. Oglasil se je Dragiša Mihajlovič, voditelj srbskega progresivnega učiteljstva. Objavil je v Učiteljskem tovarišu⁶ članek, ki se odločno zavzema za izobraževalno delo med učiteljstvom. Kdor pozna le pedagogiko, je poudaril, ne pozna niti pedagogike, ker ta ne raste zunaj družbenega razvoja. Ideal današnje pedagogike je mumija, družbi pa je potreben aktiven borec in tvorec, ki dela za boljše življenje vseh. Današnja pedagogika ni zmožna, da bi to dosegla, ker tiči pregloboko v konservativnosti buržoazne ideologije. Zato pedagogiko v samoizobraževalni akciji kot temeljno vedo odklanjamo. V izobraževanju jo stavljamo na zadnje mesto. Tovariši v Sloveniji, ki se obračajo k sociologiji, imajo prav. Mi smo ž njimi.

Na članek je odgovoril A. Osterc. Prezrl je temeljni Mihajlovičev očitek o konservativnosti buržoazne ideologije, trdeč, da »moderna« pedagogika hoče vzgojo socialnega čustva, ki da bo ustvarilo novo družbo. Ni pa se Osterc niti dotaknil vprašanja, kakšna bo nova družba v primeri s kapitalistično.

Zato je Mihajlovič v novi razpravi pokazal na vso bedo, skozi katero mora proletarski naraščaj, na vso brezdušnost kapitalistične »zvanične« pedagogike. Po uradnih podatkih Inspekcije rada je opozoril na položaj vajencev, ki spijo po delavnicah, šupah in kletih. Tu vsa »moderna« pedagogika ne pride z mesta. Osterc je metafizik v pedagoških ciljnih in psiholoških vprašanjih. Njegova individualna psihologija in psihoanaliza za otroka je pri takih dejstvih brez

⁵ P. Flerè, Ideja samoizobrazbe. Učiteljski tovariš, 21. junija 1928. — P. Flerè Pripombe glede samoizobraževanja. Učiteljski tovariš, 6. septembra 1928. — P. Flerè, Akcija glede samoizobraževanja. Učiteljski tovariš, 13. septembra 1928.

⁶ D. Mihajlovič, Ideja samoizobrazbe, Učiteljski tovariš, 2. avgusta 1928. — D. Mihajlovič, Učiteljeva samoizobrazba. Popotnik 1928/29.

smisla in upravičenosti. Pedagoška psihologija mora imeti biosocialni značaj. Zato je čas, da se učiteljstvo seznanj z družboslovjem. Vsi razlogi so, da smo s. tovariši v Sloveniji in ostanemo ž njimi.⁷

Na ta izvajanja je obljubil Osterc odgovor v Popotniku.⁸ Nasprotstva med učiteljstvom pa so se vtem poglabljala. Toda potrebno je, da posežemo nekoliko nazaj.

IZBOLJŠANJE RAZMER V UČITELJSKIH DRUŠTVIH. USTANOVITEV MLADINSKE MATICE IN MESEČNIKA NAŠ ROD

Z gibanjem za depolitizacijo se je spreminjalo življenje v učiteljskih društvih. Z zvođenelostjo društvenega življenja, ki so ga vodilni politični zaupniki podredili potrebam meščanskih strank, je stanovska organizacija zgubila svoje bistvo: boj za napredek. Postala je sama sebi namen, njeni voditelji prirepniki buržoazije. Včasih so za svoje posamezne varovance posredovali pri odločujočih političnih veljakov, večina učiteljev pa se je morala boriti za svoje pravice sama. Društvom je ostal le še nekak kulturni namen, da so skrbela za predavanja na svojih zborovanjih, največ iz metodike in didaktike. Zato je obisk zborovanj padal, večina društev je živetarila. Če je prišla kdaj v organizacijo življenja zmožna pobuda, npr. o delu učiteljstva med ljudstvom, se je kmalu izgubila kakor voda v pesku. Javljali so se tudi primeri korupcije v denarnem poslovanju organizacije.

Tako je moralo priti do boja za osamosvojitvev stanu. Prinesel je v društva poživitev, pa tudi merjenje sil. Pojavljaj se je odpor proti nedelavnosti in mrtvičenju organizacije, ker je bilo med učiteljstvom še vedno nekaj neodvisnih ljudi, ki so se jim upirale sramotne razmere v njihovem stanu. Ti so šli z duhom časa, z novimi potrebami in novimi pogledi. Gmotni in pravni položaj je moral spet na dnevni red zborovanj, saj je bilo to življenjsko vprašanje vseh, ki se je vedno podobno znova vračalo in terjalo rešitev. V Beogradu so pripravljali razne uredbe o šolskem vprašanju, ki so živo zadevale stan. Organizacija je morala v interesu učiteljstva in šole sodelovati pri zakonodaji. Pogoj za uspehe sta bila enotna volja in strnjen nastop članstva. To se je dalo doseči le v društvih z zavednim, pogumnim učiteljstvom, pripravljenim na boj in tudi na žrtve za skupne koristi.

Skupščina v Kranju je pokazala, da je organizacija na dobri poti. Ugledni srbski gost je izjavil o njej takole: »Duh te skupščine predstavlja enega od najboljših trenutkov, ki jih more videti čovek na naših zborovanjih.«

Tudi po okrajnih društvih so se stvari boljšale. Vodili so stitistiko udeležbe na zborovanjih. Pokazalo se je, da imajo nekatera štajerska društva od 82 do 96 % obiska. To je dokazalo, da so nova načela organizacije v skladu z življenjskimi koristmi stanu. Zanimivo je, da je učiteljsko društvo za Ljubljano v istem času pritegnilo komaj 50 % članov k zborovanjem. Večina ljubljanskega učiteljstva se je štela namreč k narodnonapredni stranki, nekateri tudi k Orjuni. Naravno, da se ti niso navduševali za depolitizacijo, tekoče šolske zadeve pa so reševali šolski upravitelji na posebnih posvetih kot nekaka instanca zase. Levo usmerjenih učiteljev je bilo v ljubljanskem društvu le malo.

⁷ Učiteljski tovariš, 2. novembra 1928.

⁸ A. Osterc, Učiteljeva samoizobrazba. Popotnik 1928/29, stran 141.

Za načrtno izboljšanje zborovanj so uvedli tole: obravnavajo naj se pereča stanovska vprašanja, za obisk naj skrbi ag. tacija, udeležba naj se kontrolira. Ojačanje stanovske organizacije so podprle še učiteljice, ki so že tedaj bile v večini. Ustanovile so Pokret učiteljic, ki je razvil živahno delo, posebno med kmečkim dekletu (z gospodinjstvom in s splošno izobrazbo). Pobude je dajala Poldka Kosova, ki je znala pridobiti mnogo tovarišic za delo v javnosti.

Gibanje za osamosvojitve učiteljstva se je širilo in dajalo nove pobude. Posebej je vredno omeniti ustanovitev Mladinske matice, iz katere je po osvoboditvi zrastle Mladinska knjiga. Zamisel zanjo je dal Oskar Hudales, pisatelj lepih naprednih del za mladino v času, ko je oblast bdela nad vsako svobodnejšo besedo. Prvi odbor Mladinske matice so sestavljali Hreščak, Mazi, Lužar, Slapšak in Pahor, ki je bil tajnik. Ta odbor je pripravil za leto 1928 prvo zbirko treh knjig: Kresnice (uredil Vilko Mazi), Sadjarček (napsal Andrej Škulj) in Zgodbe z južnega morja (napisal Jack London, prevedel Tone Seliškar). Učiteljstvo je v kratkem roku zbralo med šolarji toliko naročnikov, da so knjige izšle v nakladi 12.800 do 14.500 izvodov. Ta veliki uspeh je pokazal, kaj zmora dobra, enotna organizacija. Če primerjamo število naklade s številom otrok v osnovnih šolah Slovenije v tem letu (126.263), vidimo, kako pomembno dejanje za izobrazbo in vzgojo osnovnošolske mladine je bila ustanovitev mladinske založbe, ki je poslej leto za letom pošiljala desetisoče dobrih knjig na vse strani slovenske zemlje. Založba je skrbela, da so bile knjige sodobne. Tako je izdala med drugim tudi Potovanje skozi čas, delo, ki ga je za Mladinsko matico napisal Edvard Kardelj.

Že v tretjem letu obstoja je vztrajno delo učiteljstva dvignilo število naročnikov v ljubljanskem okrožju na 10.356, v mariborskem pa na 7.516. To je bil lep dokaz, da je mreža učiteljstva, razpeta čez slovensko ozemlje, močan kulturni dejavnik, da povsod navzoča živa organizacija lahko krepko posega v družbeni razvoj, če so njeni člani požrtvovalni in zmožni javni delavci.

Po takih izkušnjah se je odbor založbe odločil, da ustanovi mladinski mesečnik Naš rod, ki naj ga utrjujeta Josip Ribičič in Tone Seliškar. Organizacija je razvila agitacijo, ki je imela presenetljiv uspeh. Do 3. decembra 1929 se je priglasilo 31.143 naročnikov. To število je do konca leta 1929 naraslo na 41.000. Pod varuštvom političnih strank učiteljstvo nikdar ni doseglo kaj podobnega.

Žal je vprašanje urejanja Našega rodu spet razkrilo, kako so v stanu še vedno nepomirljive sile, ki so le navidezno sprejele načelo depolitizacije, toda skušale ohraniti stare postojanke. Širši sosvet (sestavljene iz poverjeništv in iz zastopnikov vseh društev) je odklonil predlog odbora Mladinske matice, da bi bil Tone Seliškar sourednik. To je utemeljeval s precej čudnim dokazom: češ da Seliškar ne bi jamčil za patriotično vzgojno smer mladine, naročene na Naš rod. Po sprejeti izjavi o enakosti v enotni organizaciji (neglede na svetovni nazor članstva) je večina v širšem sosvetu kratila pravico članu, preden je prišel na mesto in kljub zaupanju, ki ga je užival med članstvom. Večina v širšem sosvetu je šla mimo tega, da je bil Seliškar tedaj učitelj na meščanski šoli v Ljubljani, kjer mu je oblast zaupala vzgojo mladine, ker ni zagrešil ničesar, da bi mu mogla to pravico kratiti. Širši sosvet je z večino glasov izrekel Seliškarju nezaupnico s sumničanjem o protidržavnosti. Ta primer jasno priča, da vodstvo nikdar ni iskreno sprejelo načela o depolitizaciji in so bili zanj

učitelji socialističnega prepričanja manjvredni člani, ki ne smejo imeti v organizaciji seveda besede, razen če delajo tako, kakor hoče vodstvo v službi buržoazije.

Pri takih razmerah je bilo razumljivo, da je del učiteljstva sprejel prizadevanja za poglobitev izobrazbe z nezaupanjem. To pa ni zavrlo naraščanja števila krožkov, ki so jih začeli ustanavljati že leta 1927. Naslednje leto jih je bilo že 128, povprečno 4 na okrajno društvo. Vendar je bilo 21 od teh zaradi ovir le na papirju. Tudi snov, ki so jo nekateri krožki obravnavali, je dokazovala vplive, ki so nasprotovali, da bi med učiteljstvom razpravljali o sociološki vedi. Res je tudi, da v nekaterih krožkih niso imeli ljudi, ki bi mogli prevzeti vodstvo takega dela. Če so se spočetka nasprotniki potuhnili, je kmalu prišla na dan njihova namera, da preprečijo vsako propagando med učiteljstvom, ki naj ostane »zvesto narodnim idealom«, se pravi kraljevini s kapitalističnim redom, ki ga je proslavljalo vodstvo organizacije, ki se je moralo umakniti gibanju za depolitizacijo. Upravičeno so se bali, da bi večina učiteljstva spregledala prevaro z zlaganimi ideali. Šli so celo tako daleč, da so stanovskim tovarišem zabranili, kar jim je jamčila že ustava z določbo o svobodi znanosti. Čim bolj se je javljalo gibanje za osvoboditev stanu od varuštva buržoaznih prirepnikov, toliko močnejše so se čutile ovire od strani tistih, ki so služili reakciji. Ker se je februarja 1928 Edinstvo razšlo, so se njegovi člani vrnili v UJU in okrepili sile, ki so skušale obrniti čas nazaj. Tudi člani Slomškove zveze, ki so se že leta 1927 priključili skupni organizaciji tako, da so ohranili svojo, niso bili vsi prijatelji akcije za samoizobrazbo, ker so se bali socialistične nevarnosti.

II. POČITNIŠKI PEDAGOŠKO-SOCIALNI TEČAJ (1928). NASPROTOVANJE NACIONALISTOV DRUŽBOSLOVNI USMERITVI SAMOIZOBRAŽEVANJA UČITELJEV

V času od 20. do 25. avgusta 1928 je potekal II. počitniški tečaj, na katerem je bilo zastopanih 67 krožkov, povečini mladina. Povprečno se je udeleževalo predavanj 130 tečajnikov. Predavali so Fran Erjavec o zgodovini Slovencev, Poldka Kos o gospodarskem razvoju in ženi, Josip Dolgan o sociologiji vzgojstva.

Zadnji dan je spopolnil tečaj praktičen učni poskus. Razvil ga je s svojim razredom učencev z Jesenic učitelj L. Pibovec, ki se je prišteval med šolske reformatorje po novih učnih načelih. Po njegovem učnem nastopu se je razvila obsežna, ostra razprava, ki ni bila brez posledic za nadaljnji razvoj dogodkov v organizaciji.

Upravitelj osnovne šole na Dobravi (Gorenjsko) Stanko Žagar, sam vnet praktičen pedagoški delavec, je Pibrovčev učni nastop ocenil kot poskus, ki ne more zadovoljiti pravega ljudskega vzgojitelja. Priznal je, da je nastop z jeseniškimi učenci metodična novost, ki pa ne upošteva odnošajev v družbi in pušča v nemar socialni moment pri pouku in vzgoji. Žagarjevo mnenje je podprl učitelj iz Trbovelj Avgust Šuligoj, organizator in pevovodja slovečih Trboveljskih slavčkov.

V razpravi se je nasprotje med naprednimi in nazadnjaškimi silami v organizaciji razvnelo v spopad. To se je čutilo že v polemiki Mihajlović — Osterc, še bolj pa ob Pibrovčevem nastopu. »Pedagogi« so trdno vztrajali, da je

evolucija edina prava pot! Zato so zahtevali, da se to njihovo stališče sprejme kot smer vsega izobraževalnega dela v organizaciji. Družbenoslovno spoznanje ni potrebno, družbena vprašanja bo rešila mláčina, ki jo bo vzgojila »moderna« pedagogika. Kdor je proti njej, proti evoluciji, ta ima prevratne nazore in seveda tudi take cilje.

O tem je pisal Marjan Tratar v Učiteljskem tovarišu. Čeprav je bilo tretji dan tečaja sprejeto stališče evolucije, so se — po Tratarju — zadnji dan pokazali nasprotniki, zagovorniki sociološke vzgoje, v pravi luči — kot verjetni simpatizerji revolucionarne ideologije; pedagogika s socialnostjo pa kaže evolutijsko pot. Žagar in Šuligoj naj prihodnje leto, na III. tečaju, pokazeta v dejanjih svoja pota. Kaj naj človek reče o takem pisanju? Bilo je v takratnih razmerah provokatorstvo.

S takimi sklepi ni naključno v zvezi tudi sklep ožjega sosveta poverjenišтва 22. septembra 1928,⁹ ki zahteva, da se nudi učiteljstvu poleg splošne tudi strokovna izobrazba z namenom, da se z novo vzgojo ustvari tudi nova družba. Torej brez družboslovja!

Tako je poverjenišтво pod pretvezo, da sta Žagar in Šuligoj nastopila za »revolucijo«, ko sta v resnici le poudarjala pomen socialnega momenta v šoli in vzgoji, še samo podprlo smisel Tratarjevega članka. To je storilo zaradi svojega nacionalističnega prepričanja, ki se mu je zdelo že ogroženo, če učiteljstvo le kaj sliši o socializmu.

Ves razvoj dogodkov po II. samoizobraževalnem tečaju je pokazal, da so v vodstvu organizacije s premislekom pričeli delovati proti enotni fronti med učiteljstvom z namenom, da bi razcepili njegove vrste in razbili, kar se je dotlej doseglo v boju za depolitizacijo. Trn v peti jim je bila akcija za izobrazbo. Ker je niso mogli pobijati naravnost, so storili to na način, ki je razodeval njihovo moralno višino. V septembru se je v Murski Soboti sestal ožji sosvet in sprejel resolucijo, ki je Osrednjemu izobraževalnemu odseku niso hoteli pokazati. Povod za skrivno resolucijo jim je dalo dejstvo, da so prišli zaradi II. tečaja ugovori. Pismen ugovor je bil res predložen, to pa zaradi protiliberalnih izvajanj predavatelja Frana Erjavca, ki so povzročila razpravo o narodnem vprašanju. Člani, ki so v sosvetu sprejeli s tem v zvezi posebno resolucijo, se niso udeležili tečaja in so sodili o stvareh, ki jih niso poznali iz prvega vira. Sodili pa so tudi osebe, ki jih niso zaslišali. Bolj kot razprava o narodnem vprašanju jim je v resnici koristil spopad pri hospitaciji Pibrovčevega metodičnega učnega nastopa, to je nastop Žagarja in Šuligoja. Poverjenišтво in ožji sosvet sta prežala na priložnost, ko bosta udarila po naprednem učiteljstvu s protidržavnostjo. Zavedala sta se sramotnosti svojega ravnanja; saj je organizacijski tajnik skrival soboško resolucijo pred Osrednjim izobraževalnim odsekom. Zaradi takega nepoštenega odnosa poverjenišтва do Osrednjega izobraževalnega odseka je ta 11. oktobra 1928 izjavil, da odklanja vsak poskus zavljanja samoizobraževalnega dela učiteljske stanovske organizacije na strankarsko politično področje.

Vzlic nepoštenim sredstvom poverjeništvu ni šlo njegovo žito v klasje. Odpor demokratičnega in levo usmerjenega učiteljstva je bil žilav in se je ohranil kljub političnemu preobratu, šestojanuarski diktaturi, še polno leto. Nepopolna statistika npr. navaja 370 krožkovih sestankov. Že to število kaže,

⁹ Tajniško poročilo na seji ožjega sosveta ÚJU: Učiteljski tovariš, 4. oktobra 1928.

kako je učiteljstvo čutilo potrebo po izobrazbi. Sumničenja — Učiteljski tovariš jih je podpiral — so sestanke in delo v krožkih seveda ovirala. O tem govori npr. vprašanje, ki ga je stavil v ormoškem društvu Vladimir Klemenčič spomladi 1929, zakaj izostajajo v Učiteljskem tovarišu poročila o samoizobraževalnih sestankih, češ da je zadnji čas članstvo dobilo vtis, da se izobraževalna akcija, začeta z idealizmom in agilnostjo, ignorira. Kaj je temu vzrok?

Učiteljstvo je čutilo reakcionarne sile in jih zavračalo. Da se je ponekod umikalo, kaže poročilo savinjskega društva. Na izobraževalnem sestanku je obravnavalo, kako se izdelujejo vžigalice v Rušah. Ali je res hotelo s tem dvigniti umsko obzorje članstva v družbenih vprašanjih? Tako se je izmaličila najvažnejša naloga, ki bi jo moralo učiteljstvo najprej rešiti v boju zase in za ljudstvo.

KRIKA SAMOVOLJE NACIONALISTIČNEGA VODSTVA UČITELJSKE ORGANIZACIJE S STRANI PRIVRŽENCEV DEKLARACIJE NA LJUBLJANSKI SKUPŠČINI (1929)

V takih razmerah se je pripravljaj III. tečaj v Ljubljani. Priprave so se zakasnile. Tečaj je bil objavljen konec februarja 1929. Že naslovi predavanj govorijo o smeri, ki se je okrepila spričo omenjene gonje. Prof. Šilih je pripravil predavanje o psihologiji, Vranc o strnjemem pouku, prof. Žgeč o že rešenem vprašanju, ali naj učitelj študira psihologijo ali sociologijo. O učitelju in zadružništvu je pripravil predavanje Rado Grum, o učiteljstvu in kmetijstvu pa Janko Furlan. Poverjeništvu je sklenilo, da mora biti pri vsakem predavanju navzoč član vodstva organizacije, in tudi odločilo, da morajo biti v prihodnje tečaji praktični: iz zadružništva, knjigovodstva, gospodinjstva. To je bila sekira, ki je končno pokopala vse prizadevanje po dvigu obzorja učiteljstva. Poverjeništvu se ni sramovalo prevzeti nad učiteljstvom policijsko nadzorstvo ter mu vnaprej preprečiti, da bi med seboj svobodno govorilo o stvareh, ki so ga težile. Vodstvo je šlo samovoljno mimo sklepov in mnenj učiteljske organizacije, tako tudi v drugih stvareh, npr. v zadevi Gospodarske poslovalnice. Že na skupščini v Kranju so razpravljali o gospodarski osamosvojitvi stanu. Vsem društvom so v tem smislu razposlali že leta 1928 posebno okrožnico. Vendar je poverjeništvu s stvarjo odlašalo, ker ni imelo resnega namena izvršiti, kar mu je naložila delegacija. Zakaj? Imelo je svoj načrt, da bi namreč spet dobilo v roke Učiteljsko tiskarno, zadrugo, ki so v njej odločali zadružni člani. Opozicija je nasprotovala, da bi vodstvo stanovske organizacije razpolagalo s pridobitniškim podjetjem, povrh še slabo upravljanim. Koristi podjetja so se škodljivo prepletale z nameni stanovske organizacije. V tej je bilo namreč včlanjeno učiteljstvo brez razlike na politično in svetovnonazorsko pripadnost. Nesprejemljivo je bilo, da so bili voditelji organizacije v vodstvu podjetja s pridobitniškimi težnjami. Poverjeništvu je hotelo soodločati v upravnem odboru tiskarne. Podjetje bi morda lahko pomagalo organizaciji, toda tako bi postajal stan pripraga tiskarne, gmotno vezan nanjo tudi v škodo bistvenim načelom organizacije. Ker je poverjeništvu težilo v upravni odbor tiskarne, ni želelo samostojne gospodarske poslovalnice, od katere si ni toliko obetal, in je naposled doseglo, da se je njen sedež prenesel v Maribor. Kakor vsakemu novemu koraku v razvoju organizacije, je vodstvo tudi ideji poslovalnice podtikalo škodljive namene, kar je naglo pokopalo tudi to dobro zamisel.

Samovolja, praksa samodrštva v vodstvu organizacije je kmalu rodila pogubne posledice za stan. V ljubljanskem učiteljskem društvu se je to čutilo bolj kot drugod. Tu so imeli v rokah vajeti nasprotniki depolitizacije. Zgodilo se je, da je od dvesto članov prišla k društvenemu zborovanju komaj desetina. Predsednik je očital članstvu stanovsko nezavednost. Da je temu vzrok vodstvo samo, ni vedel. Ni povedal, da je vodstvo tisto, ki peha članstvo iz organizacije, ker ga kot brezpravno rajo potiska v kot. Podredi se, ali pa molči! Vodstvo je odrivalo vse neljube osebe, ki niso trobile v njegov rog. Primer: Pri sestavljanju liste za skupščino za leto 1929 je odbornik predlagal pisca teh vrst za delegata, pa se je predsednik drušva uprl in sam posavil drugega. Uprl se je tudi, ko je bil pisec predlagan za namestnika delegata. Poverjeništvu je hotelo imeti za delegate povsod le svoje zanesljive privržence. Taka je bila enakopravnost članov v stanovski organizaciji. Po vseh društvih, kjer je imelo vodstvo večino, so na ta način pripravljali izbor delegatov za IX. skupščino. Zavedali so se, da so zavrgli osnovne zahteve deklaracije, bali so se poraza in hiteli uporabljati sredstva, ki bi zagotovila, da se obdržijo na krmilu vzlic nasprotstvu, ki se je javljalo v posameznih društvih. Marenberško društvo je npr. v celoti izstopilo iz poverjeništvu. Grozil je izstop celjskega društva, v hudem nasprotju z Ljubljano sta bili društvi Kranj in Rogaška Slatina.

Toda vodstvo je bilo v ugodnem položaju in se je tega tudi zavedalo. Ko nista niti obznana niti Orjuna spravili delavskega razreda na kolena, se je buržoazija zatekla 6. januarja 1929 k diktaturi generalskega škornja. Tako je bilo vodstvu poverjeništvu olajšano, da se na skupščini 20. in 21. julija obdrži še nadalje pri krmilu.

Deveta skupščina je bila v Ljubljani. K tajniškemu poročilu se je oglašilo najprej celjsko društvo. Delegati Gosak, Roš in še drugi so grajali poverjeništvu, ker ni ničesar storilo za izboljšanje učiteljskega gmotnega položaja. V najslabšem položaju so bili kontraktualni učitelji, odpuščeni na zasedenem ozemlju na Primorskem in sprejeti v službo v Jugoslaviji. Zanje se je posebej zavzel Fran Roš. Vprašal je tudi, zakaj je prišlo poverjeništvu navzkriž z odsekom za kontraktualce. Šuligoj je zahteval, naj vodstvo že začne boj za boljši gmotni položaj stanu in naj ne molči o perečih zadevah učiteljstva. Učiteljski tovariš ni poročal o učiteljici, ki je ležala bolna, ne da bi se tri dni kdo zavzel zanjo. Stanovsko glasilo tudi ni črhnilo zoper vaše mogotce, ki so silili učiteljstvo delati v vseh mogočih društvih. Petrovič je govoril o odseku za učiteljski naraščaj. Poverjenik ga je zavrnil, da ni poučen, kakšne namene zasleduje ta odsek.

Za društvo Radovljica se je oglašil delegat Stanko Žagar. Kritiziral je odnose med poverjeništvom in izvršnim odborom v Beogradu.

Učitelj Šmajdek je govoril o Učiteljski tiskarni in o razmerju organizacije do nje, Ljudevit Taučar pa je v imenu opozicije razvil obsežno kritiko celotnega dela vodstva v preteklem letu. Opozicija mu je očitala, da je postopno opustilo in zavrglo vrsto sklepov delegacije v Kranju leta 1927, pa tudi sklepe celjske skupščine leta 1928, ki vodstvu niso prijali. Že v Celju je bil sprejet sklep, naj poverjeništvu posveča več skrbi slabemu gmotnemu položaju stanu. Društvom pa niso poslali navodil, da bi pripravila graivo, ki ga je bilo, žal, na pretek. Tudi stanovsko glasilo je to vprašanje čisto zanemarilo. Zato je kritika posebno grajala urejanje Učiteljskega tovariša. Naj navedem odlomek dobesedno:

»Drugi listi so pisali o šolskem zakonu, stanovsko glasilo je o zakonu molčalo. Glede nepravilnosti na šolskem področju je uredništvo bilo izjavilo, naj se obravnavajo po družtvih in povsod drugod prej, le v Učiteljskem tovarišu ne. Čemu je list, če stane par sto tisoč dinarjev letno? Stanovskemu listu ni treba kritizirati dobrih ukrepov šolskih oblasti, pove pa lahko razne nedostatke med učiteljstvom in v šoli. To je v korist obojih. Pove lahko, da ima najmlajše učiteljstvo često žalosten položaj: majhne prejemke, slaba, neprimerna stanovanjja, nezadostno in nezdravo hrano, posebno po malih vaseh. Povedati bi bilo treba, da je posebno mlada učiteljica v nevarnosti pred tuberkulozo itd. Tudi vprašanje stanovanj učiteljskih rodbin je pogosto prav pereče, a stanovsko glasilo o vsem tem ničesar ne vé. Vse leto ni Učiteljski tovariš niti besede spregovoril o gradnji novih šolskih poslopjih, o gospodarjenju s šolskimi zemljišči, o zdravstvenih potrebah šolske mladine, o prepotrebni šolskih ustanovah za pomoč siromašnim. Vse leto ni znil o učiteljskih knjižnicah, ko so to vendar važni problemi vsega stanu.

Še manj pa je stanovsko glasilo, ki naj bi utrjalo organizacijo, širilo stanovsko zavest, poročalo o dobrih in slabih pojavih, bičalo, kar je nezdravega, stanu škodljivega. Namesto da bi Učiteljski tovariš dajal smer, kazal pot organizaciji, hodi z vsemi pojavi, dobrimi in slabimi, in se jim prilagaja. Svoj plašč suče po vetru, ki piha z ene ali druge strani raznih društev. Pred deklaracijo je še imel nekaj hrbtenice, zdaj je nima nič več. Če pade kje ostrejša beseda, jo zamolči, če je še tako na mestu. Čim resničnejša je, tem manj se sme zvedeti po organizaciji. Zaradi take prakse je prišlo že do mnogih nasprotij, ker stanovsko glasilo ni hotelo objaviti sklepov učiteljskih društev. Z izgovori, da so sklepi škodljivi organizaciji, se mašijo učiteljstvu usta. Vzlic členu 69 poslovnika poverjeništvu, da mora list priobčiti sklepe društev, ožjega in širšega sveta, se to ne zgodi. Če se sklepi že ne potajijo, pa se poroča nejasno in nezadostno, kar je v resnici varanje organiziranega članstva.«

Opozicija je očitala vodstvu, da ni storilo ničesar za strnjenje stanu:

»O toleranci, ki je osnova deklaracije, ni iz poverjeništvu nikake besede več, pač pa je povsod dovolj nasprotnih dokazov. Vodstvo je dolžno izvrševati voljo učiteljstva, njegove sklepe na pokrajinskih skupščinah. Ker tega ne dela, ampak brez pravega prepričanja lovi osebno ravnotežje, je danes v resnici likvidirana tudi deklaracija, njena načela. Tako se zdi ta važna načelna izjava samo nekak manevar zaradi splošnih razmer v letu 1925, ko je grozila nevarnost, da se spet začne običajna preganjanja učiteljstva, izigravanje ene strani z drugo oziroma proti drugi. Prav gotovo pa je zametanje načela tovariške skupnosti in solidarnosti zaradi drugačnega svetovnega nazora posameznih organiziranih članov velik korak nazaj, velika škoda za učiteljstvo, ki se spet trga, namesto da bi zaradi enakih skupnih koristi vodilo enotno borbo.

S padanjem teh načel je padla tudi avtoriteta osrednjega vodstva. Birokratizem se je uvedel namesto kolegialnosti, organizacija je izgubljala svoj smisel. Posamezna društva zahtevajo popolno avtonomijo, ker nočejo več slediti birokratizmu, ki nima prepričanja in idealov. Ko je vodstvo začelo obratiti in spreminjati razne sklepe delegacijskih skupščin, se je tudi v družtvih začela oglašati anarhija. Višek je dosegla v tožbah med člani iste organizacije (Skulj-Knaflič).«

Taka je bila moralna podoba organizacije tri leta po zmagi deklaracije. Pomanjkanje načel in ravne stanovske linije so spremljali sramotni pojavi:

namesto da bi bilo vse načelo, so postajale vse osebe. V organizaciji se je pojavljal boj za mesta, vplive, ugodnosti. V imenu in pod pretvezo takrat neopredeljenih vrednot — npr. jugoslovanstva, so odriivali neljube osebe, s strahovalnimi sredstvi so nastopali proti takim, ki so opozarjali na začetek propadanja. Gniloba je začela grabiti naokrog. Boj za stan so nekateri spremenili v boj za položaje proti pripadnikom iste organizacije.

Opozicija je resno opozarjala delegate, naj zajeziijo nastopajoči razkroj ter se uprejo takšnim razmeram. Če bodo društva degenerirala, bodo posledice zadele tudi posamezne člane. Trpele bodo koristi vsega stanu, zakaj tisti, ki hočejo njegov razkroj, bodo imeli lahek plen v dezorganizirani čredi.

Opozicija je predlagala tole:

1. Delegacija naj izvoli ožji sosvet, ki bo imel ugled. To je mogoče, če pridejo vanj tovariši brez ozira na razmere, ki so desetletja vladale v stanovski organizaciji. To naj bo edino merilo za volitev ožjega sosveta, ne pa izbira po skupinah društev. (S tako volilno geometrijo je namreč vodstvo upalo dobiti v novi sosvet člane po svoji volji.)

2. Najvišja instanca v organizaciji je delegacija. Njeni sklepi se morajo izvajati brezpogojno. Spremeniti jih sme le skupščina delegatov. Poverjenišvo, ki ne spoštuje delegacije kot najvišje instance, se mora umakniti.

3. Skrajni čas je Učiteljskega tovariša urejati v smislu osnovnih načel organizacije, v smislu tovarštva in strpnosti, v smislu razvoja in krepitve organizacije. Zato naj dá delegacija striktno naloge za urejanje glasila in poskrbi za jamstvo izvedbe.

4. Popotnika je treba tako razširiti, da ne bo le glasilo za pedagogiko in metodiko, ampak organ za splošno izobrazbo učiteljstva. Dobiti je treba sredstva za dobre sodelavce.

5. Gospodarsko ustanovo je treba voditi brez ozira na levo in desno z resno voljo, ne pa postavljati Potemkinove vasi.

Nastop opozicije je razburil vodstvo in delegate, ki so prišli na skupščino po volji poverjenišva, po njegovih protidemokratskih namelih. Prvi odgovor vodstva na načelno kritiko je bilo podtikanje. Strokovni tajnik Kobal je izjavil, da so opozicionalci nastopili predvsem zaradi volitve nove uprave, ker hočejo pripraviti teren za neke osebe iz ozadja. Isto je izjavil član poverjenišva Hren in odkrito povedal, kako je moralo vodstvo varovati organizacijo, da ni krenila preveč na desno in tudi ne na levo. Zakaj jo je moralo varovati? Ker je slovenski učitelj najprej naroden.

Tako je član poverjenišva potrdil prav tisto, kar je očitala opozicija, da namreč vodstvo razvija gonjo, ki je nasprotna celjski izjavi. Drugi član ožjega sosveta je napadel Taučarja, češ da je plačanec. Vse to je izzvalo buren odpor, da je bilo težko vzdržati red na zborovanju. Delegat Šestan je klevetnike spomnil na podlost, ki se je bila primerila »že pred leti«. »Protestirali smo,« je dejal, »če je kdo govoril o narodnih in nenarodnih učiteljih. Vsi smo narodni učitelji! Čas je, da že prekinemo s tradicijo hlapcev!«

Ker je za opozicijo prebral kritiko dela v preteklem letu Ljudevit Taučar (napisal jo je Jože Pahor), se je vodstvo v zadregi oprijelo tega dejstva in skušalo kovati iz njega kapital. V tem se je pokazala vsa klavrnost njegovega

stališča. Pisec kritike je pojasnil položaj: ker je vodstvo preprečilo, da bi bil izvoljen za delegata, bi mu kot nedelegatu verjetno ne hoteli dati besede, kakor se je to že zgodilo. Sicer pa: ali nima opozicija pravice pooblastiti nekoga, da govori v imenu vseh? In v organizaciji je dosti učiteljev, ki so v opoziciji, čeprav se politično razlikujejo. Kljub temu pa so za tovarštvo, strpnost in brezpogojno za deklaracijo. V poverjeništvu pa so ljudje, ki so proti deklaraciji. Toda deklaracija je bila sprejeta na skupščini, zato se vodstvo naj ravna po njej. To zahtevamo tudi od ožjega in širšega sosveta. Prav tako zahteva opozicija, naj stanovsko glasilo piše v smislu načel, ki jih je učiteljstvo določilo na zborovanju delegatov leta 1926. Delegat Josip Lapajne je zato predlagal, da se uredništvo Učiteljskega tovariša sestavi iz odbora Ribičič, Mencin in Lebarjeva. Ker je Mencin odklonil to mesto, je Stanko Žagar predlagal namesto njega pisca te razprave, ne da bi se z njim sporazumel. Žagarjevemu predlogu se je odločno uprl poverjenik Skulj z izjavo, da noče nositi kože na prodaj, ker ima ženo in otroke. Češ, v uredniškemu odboru ne more sedeti človek, ki je napisal za Učiteljskega tovariša članek o dveh naših dijakih, obsojenih na mnogo let ječe, z odstavkom: Vrata vajine ječe se bodo spet odprla, kakor se bodo odprla vrata ječe zaslužjenega naroda! — Poverjenik je zamolčal, da je članek govoril o dveh dijakih, ki sta bila obsojena na ječo — v Italiji. To zavajanje in varanje ni prepričalo večine delegatov S 43 : 132 glasovom so sprejeli Žagarjev predlog. Kandidat vodstva je propadel.

Spričo zmede je ostal še nadalje urednik Učiteljskega tovariša Ivan Dimnik. Od 105 volilnih upravičencev ni dobil potrebne večine glasov, ampak — po štetju Staneta Žagarja — le 38. Vodstvo je pozneje branilo njegovo izvolitev s sklicevanjem na skupščinski zapisnik, češ da je ugotovljenih le 22 glasov proti.

Vodstvo je za novo upravo sestavilo kandidatno listo po okrožjih. Za Maribor je bil domenjen Viktor Grčar. Toda na delegaciji predloženi listi tega imena ni bilo več! Vodstvo ga je črtalo, ker je bil Grčar — socialist.

Reakcija se je s šestojanuarskim režimom okrepila tudi med učiteljstvom. Vodstvo si je dovoljevalo vse več. Tako je npr. vrglo iz odseka za samoizobrazbo tovariše Doberška, Jančiča, Šuligoja in Tirana, ki so bili na delegaciji redno izvoljeni. Na njihovo mesto je skupno s širšim sosvetom že 6. oktobra samovoljno postavilo svoje zanesljive privrženice Hočevarja, Mlekuža, Skalo in Tratarja, nasprotnike vsega, kar ni pokleknilo pred šestojanuarsčino. Volja organiziranega učiteljstva ni nič več veljala, samovolja poverjeništvu z večino v ožjem in širšem sosvetu je postala neznosna, kriza v organizaciji je narastla.

ZAHTEVA CELJSKEGA DRUŠTVA 20. SEPTEMBRA 1929, DA VODSTVO NEHA DUŠITI SVOBODO BESEDE V UČITELJSKEM TOVARIŠU

Svoboda besede je bila po skuščini delegatov zatrta, Učiteljski tovariš je bil le še glasilo poverjeništvu in večine v obeh sosvetih. Uredniškega odbora niso več sklicali. Vzlic sklepu delegacije je poverjeništvu izjavilo, da ima glede odbora zadnjo besedo. Urednik je dosledno zavračal članke opozicionalcev Lapajneteta, Seliškarja, Žagarja, kritiko s skupščine delegatov, članek Kosina, predsednika ljubljanskega društva za vzhodni del okraja, in drugih. Tako se

je opozicija znašla v brezpravnem položaju, večina pa je izkoriščala glasilo in organizacijska sredstva proti njej. Še več: urednik je objavljajl članke, ki so žalili opozicijo, kar je izzvalo proteste kranjskega, celjskega in gornjegrajskega okrajnega društva. Pod tem pritiskom je vodstvo iskalo izhod z izjavo, da so dopisi le začasno odloženi, da bodo pozneje uvrščeni. Da bi bilo to bolj verjetno, je uredništvo začelo v Učiteljskem tovarišu s posebno rubriko In suspensio in odslej pod tem naslovom naštevajo naslove zavrženih člankov opozicije. Obenem so zaostriili cenzuro tako, da so tudi iz društvenih poročil o zborovanjih izločali odstavke, ki so bili vodstvu neljubi. Taka izzivanja so zadevala posebno celjsko, dolnjelendavsko, kranjsko, laško in šoštanjško društvo. Zahtevala so razčiščenje, toda vodstvo je dušilo njihovo mnenje dalje.

Celjsko društvo je na svojem zborovanju 20. septembra sprejelo posebno izjavo in zahtevalo, da jo, skupaj s poročilom o zborovanju, Učiteljski tovariš objavi.

Izjava ugovarja trditvi, da je opozicija nastopala demagoško. Dokaz za to je njeno sodelovanje v vseh važnih vprašanjih, ki jih je skupščina obravnavala. Prav zaradi tega se je zborovanje delegatov končalo v znamenju pomirjenja. Danes pa je to v nevarnosti zaradi poročila v Učiteljskem tovarišu, ki je znova razburilo del članstva in povzročilo ostre debate.

Celjsko učiteljstvo vprašuje: ali je poverjeništvu pripravljeno objaviti popravke k temu pristranskemu in neresničnemu poročilu? Ali je voljno zamenjati dosedanjega poročevalca (korektorja Mlekuža)?

Če vodstvo temu ne ugodl, celjsko društvo ne bo več sodelovalo pri sejah ožjega in širšega sosveta.

Ker poverjeništvu Celjanom ni ugodilo, mu je društvo sporočilo, da 5. in 6. oktobra ne bo zastopano pri sejah ožjega in širšega sosveta v Ljubljani.

Celjani so imeli 13. oktobra občni zbor, na katerem je društvo dalo zaupnico svojim delegatom, ki so bili na skupščini. Ugotovilo je, da nastop poverjeništvu in pisanje stanovskega glasila dokazujeta zametavanje temeljnih načel organizacije. Zato je nujno, da odstopita urednik in poročevalec Učiteljskega tovariša ter se dá v listu svoboda besede v okviru zakona in načel deklaracije. kar je sklenil o urejanju stanovskega glasila tudi izvršni odbor UJU v Beogradu. Na občnem zboru so Celjani ugotovili tudi pomanjkljivosti v skupščinskem zapisniku, kjer ni bilo nekaterih sklepov, tako npr. o izvolitvi Doberška in tovarišev v osrednji izobraževalni odsek. Toda poverjeništvu je bilo za kritiko opozicije nedostopno, zato ugotovitev Celjanov ni objavilo, pooblastilo pa je tri zastopnike, da skušajo doseči s celjskim društvom sporazum. V nekaterih stvareh so popustili in se zavezali, da bosta uredništvo in poverjeništvu v Učiteljskem tovarišu izjavila, da ne odobravata poročila o poteku skupščine. Objavljena bo tudi celotna izjava celjskega društva in vse, kar je ostalo In suspensio, v celoti. Poverjeništvu bi poslej skrbelo, da seje in skupščine potekajo v duhu tovaristva in demokratizma.

Tako je določal sporazum, podpisan 27. novembra 1929. O odstititvi urednika in poročevalca ni bilo več besede, vodstvo organizacije se je kot klop držalo na svojih mestih. V prvem letu šestojanuarske diktature je bil na javnih položajih prostor le za jugoslovanske nacionaliste. Za demokrate in te, ki so hoteli enakopravnost levičarjev, so bili pripravljene že drugi prostori. Nič čudnega, da se sporazum nikdar ni izvedel.

ZAHTEVA PRIVRŽENCEV DEKLARACIJE PO SKLICU IZREDNE SKUPŠČINE.
NJIHOVA AKCIJA MED ČLANSTVOM MIMO URAĐNEGA VODSTVA
UČITELJSKE ORGANIZACIJE

Položaj v stanovski organizaciji se je tako poslabšal, da se je opozicija sklenila obrniti naravnost na društva. Razmnožila je kritiko s skupščine in priložila vrsto dokazov zanjo, saj so jih nekateri zahtevali, ker je poverjeništvu pravo stanje organizacije in potek skupščine prikrivalo oziroma zavijalo. Se huje! V ožjem sosvetu so večkrat padala sumničenja na škodo opozicionalcev. Razume se: politična sumničenja! Da bi temu napravili konec je Lojze Hreščak zahteval 5. oktobra po Josipu Lapajnetu, naj ga poverjeništvu zaslisi in navede dejstva, ker hoče vedeti, česa ga obtožujejo. Poverjeništvu je izjavilo — kljub pričam, članom ožjega sosveta — Lapajnetu in Ribičiču, da ožji sosvet ni nikogar sumničil in da bi že zasliševanje samo opravičevalo sum. Utajili so dejstva.

Boj za neodvisnost stanu se je zdaj prenesel v društva ter se razvnel na zborovanjih, kjer so delegati poročali o skupščini v Ljubljani. Razmerje sil je bilo različno. Opozicija je zahtevala sklicanje izredne skupščine, poverjeništvu je nasprotovalo in skušalo dobiti zaupnico na društvenih zborovanjih. Obiti je hotelo razčiščenje razmer s tem, da na zborovanjih doseže večino. Načel, za katera je šlo, mu ni bilo mar. Toda že pri zborovanju društva ljubljanskega vzhodnega okraja 5. oktobra je doživelo neprijetno presenečenje. Pri volitvah novega društvenega odbora je dobil član opozicije, prav tisti, ki je na skupščini prebral kritiko in so ga iz poverjeništvu sramotili s plačancem, Ljudevit Taučar, od 89 kar 74 glasov, bivši predsednik društva Lampret pa le 64. Večina je bila torej na strani opozicionalca. Strah je narekoval poverjeništvu, ki je dobilo hud udarec, ukrep posebne vrste: ožji sosvet je sklenil poslej pošiljati na vsa zborovanja svojega zastopnika, v nezanesejljiva društva pa celo po več. Tudi to sredstvo ni vselej učinkovalo. V društvu ljubljanskega vzhodnega okraja je skušalo poverjeništvu izid popraviti, zato je na novem zborovanju 12. decembra govoril poverjenik Skulj sam. Po vsem pritisku in pripravah je vodstvo doseglo, da so mu izrekli zahvalo in zaupanje. To je bila zmaga, toda Pirova. Taučar, član opozicije, je nato odstopil kot društveni tajnik. In kaj se je zgodilo? Društvo ga je soglasno spet izvolilo v odbor. To je bil razločen znak, da je učiteljstvo za tovariško ureditev razmer v organizaciji in ne za samodržstvo izrazitih »narodnih učiteljev«.

Da je poverjeništvu izkoriščalo položaj, ki je nastal s šestojanuarskim režimom, dokazujejo primeri po društvih. Na zborovanju v Brežicah je npr. poverjeniški odposlanec namigoval na komunistično propagando, pi jo vodi opozicija.

Ker je bila zahteva, naj se skliče izredna skupščina, vodstvu zelo nadležna, so sklicali 3. nov. ožji sosvet. V zvezi z zahtevo so izjavili s prozornim namenom, da je učiteljstvo dovolj razsodno, da gre v nove dobe (šestojanuarske!) brez diktatorskih reakcij in reakcionarnih pokretov. Le evolucija vodi k solidnemu temelju, le legalna pot bo ustvarila kaj trdnjega.

Izjava ožjega sosveta je imela namen posvariti in prestrašiti učiteljstvo, ki se ne bi moglo odločiti za poverjeništvu, zakaj njegov boj je boj »za najvišje cilje, za obstoj države, ki jo ogrožajo revolucionarni elementi tudi v učiteljskih vrstah, zato je treba opoziciji onemogočiti . . . protidržavno rovarjenje«.

Če učiteljstvo ni odobravalo take morale vodstva, se pa ni moglo otresti vtisa o nevarnosti, ki mu grozi, če se izpostavlja za opozicijo in njene tajne cilje. Kljub uporabljanju teh sredstev je ožji svet le čutil njihovo nevezdržnost, saj so ga slabila v boju z opozicijo. To je bil vzrok, da so spet pritegnili v osrednji izobraževalni odsek Doberška in tovariše, ki so bili izvoljeni že na skupščini. Odbili pa so predlog, da bi imel uredniški odbor pravico posvetovalnega glasu v ožjem in širšem sosvetu. V resnici je šlo pri tem le za dve osebi, ker je bil Ribičič že v ožjem in v širšem sosvetu. Urednik Učiteljskega tovariša je hotel imeti skupaj z vodstvom absolutno oblast pri listu.

V nasprotju s stališčem ožjega sosveta je objavil Josip Ribičič v Učiteljskem tovarišu 14. novembra 1929 članek V razmotrivanje. V njem priznava, da je organizacija v krizi in da gre v bistvu prav za deklaracijo. Ugotavlja, da delegati niso bili povsod izbrani po načelni razpravi. Pri izbiranju bi tudi bilo potrebno sorazmerje namesto preglasovanja. Po njegovem mnenju ni, da bi morala biti vsa smer organizacije le v rokah vodstva. Organizacija je skupno delo vsega učiteljstva, zato je treba tovariško razčistiti, kar je potrebno razčiščenja.

Taka objektivna sodba o položaju ni zadela na pametno in tovariško presojanje v vodstvu. Vztrajali so pri svojem stališču pod pretvezo, da branijo narodne koristi, se pravi: svoja mesta.

V ožjem sosvetu je imela opozicija edinega zastopnika Josipa Lapajnet, predsednika kranjskega učiteljskega društva. Bil je ugleden organizator, izredna osebnost, kritičen duh in značajan mož. Zavzemal se je za ozdravljenje organizacije že v začetku boja za depolitizacijo in prihajal zato v navzkrižje z vodilnimi ljudmi. Kot star organizator je dobro poznal slabosti in grehe v združenju, zato je šel v opozicijo. V ožjem in širšem sosvetu se je zavzemal za pomirjenje v organizaciji, ki ga vodstvo ni hotelo. O tem je oktobra govoril na društvenem zborovanju v Kranju in nato izstopil iz ožjega sosveta, ker se ž njim ni moglo delati. Kranjsko društvo je bilo z njim solidarno in je odobrilo njegov korak. V zvezi s tem odstopom je poslal poverjeništvu izjavo, v kateri ugotavlja vzroke, ki so ga prisilili, da noče več delati z vodstvom organizacije. Tako pravi: v deklaraciji smo se zedinili za enotno organizacijo, prepuščajoč skupinam svetovno naziranje in udejstvovanje. Danes opažamo, da se učiteljstvu krati prosta beseda. Zavračajo se dopisi, zapisniki se potvarjajo, spreminjajo se sklepi delegatov. Učiteljski tovariš postaja zasebno glasilo, na vodilnih mestih se umetno vzdržujejo osebe, ki jim organizacija ne zaupa popolnoma, opoziciji se s sumičenji onemogoča svoboden razvoj. Zavrača se potreba po zborovanju delegatov, ki bi razčistilo nesoglasja.

Zato predlaga:

1. Skliče naj se izredna skupščina.
2. Objavijo naj se vsi zavrjeni spisi.
3. Učiteljski tovariš bodi glasilo vsega učiteljstva.

Če bi poverjeništvu preziralo te zahteve, bo opozicija v prihodnje na svoj način obveščala učiteljstvo o dejanskem položaju.

Vodstvo se na poziv Lapajnet ni oziralo, zato je opozicija 28. novembra razposlala svojim zaupnikom okrožnico, kako naj nastopajo v zavarovanje načel deklaracije. To je bilo v popolnem skladu s pravili in s težnjami vsega jugoslovanskega učiteljstva ter s statutom državnega združenja učiteljstva, ki pravi:

»Namen združenja je zedinjene učiteljstva v državi z jamstvom politične in verske svobode, delo za izboljšanje duhovnih zmožnosti in gmotnih razmer učiteljstva zavoljo dosege in brambe moralnih in pravnih odnošajev članov ter zavoljo kulturnih koristi naroda na osnovi enakopravnosti, socialne pravičnosti in demokratičnosti.«

Okrožnica, ki jo je Lapajne napovedal, je imela namen izbojevati veljavo načelom deklaracije po družtvih. Dala je nekaj navodil za podrobno delo. Vsebina je bila ob kratkem tale:

Vodstvo opozicije bo obveščalo somišljenike o stvareh, ki naj se obravnavajo na društvenih zborovanjih. Dopisi naj se do zborovanj drže v tajnosti.

Odločno se je treba boriti proti politični nestrpnosti, zavračati je politična merila. Organizacija bodi le stanovska, razmerje med člani le tovariško in tolerantno. Proti nestrpnosti je odločno nastopati. V odbore! O vsem, kar se dogaja med učiteljstvom, je sporočati centru, pri čemer je paziti, da je gradivo vedno docela točno. Dobrodošli so tudi vsi nasveti. Okrožnica je še opozorila, da je poverjeništvu v svoji demagoški praksi krstilo opozicijo za »primorsko fronto«, ker so se učitelji, pregnani iz Primorja, borili povečini za deklaracijo, saj je za opozicijo tudi sporočila sprejemal učitelj emigrant Andrej Bensa v Ljubljani.

Na to okrožnico je poverjeništvu odgovorilo s posebno izjavo: »Ali je to prava pot?«¹⁰ Prej ni hotelo slišati upravičene kritične besede, kršilo je organizacijski statut, samovoljno spreminjalo sklepe delegacije, zapadalo demagogiji, podtikalo »vplive ozadja« itd. Zdaj je očitalo opoziciji, da je organizacija v organizaciji, ki začena ilegalno akcijo in sabotira »pozitivno« delo vodstva. Skušalo se je oprati s »tovarištvom« širšega sosveta, češ da je v svoji lojalnosti do opozicije šel tako daleč, da je dal možnost povedati vse napake, kar jih je poverjeništvu napravilo. Izjavo je sklenilo s stavkom: »Zato je poverjeništvu prepričano, da so dani vsi pogoji, da se lahko po legalni poti mirno in tovariško pomenimo.«

Toda obenem, ko je poverjeništvu to izjavljalo, kako so dani vsi pogoji, »da se mirno in tovariško pomenimo«, je dušilo pozive, naj bi se sklicala skupščina. Šoštanjско društvo je npr. zahtevalo sklicanje, poverjeništvu je zahtevo zatajilo s svojim In suspenso. V organizaciji ni bilo več mogoče koristno delati za stan in šolo. Kljub svoji navidez spravljeni besedi vodstvo ni napravilo koraka, da bi se razmere zboljšale. Uredniškega odbora ni sklicalo, urednik je objavljaj, kar je bilo sklenjeno v vodstvu, in črtal iz poročil o sklepih učiteljskih društev vse, kar ni bilo v prid samodržtvu.

Tudi ko je na poziv Mencina, ki je bil med glavnimi borci za deklaracijo, uredniški odbor začel poslovati, se je cenzuriranje nadaljevalo, ker je v odboru imelo vodstvo s poverjeništvom večino. Tako je vodstvo prilivalo v ogenj nasprotij olja in vse bolj zastrupljalo razmere med učiteljstvom. Vedno je našlo pretvez, da je z njimi izigravalo članstvo, društva pa so omahovala v nejasnosti in negotovosti. Poverjeništvu je prijalo ribariti v kalnem. Značilen primer, ki kaže na neobveščenost članstva, je sodba o položaju, ki so jo izrekli 7. decembra v slovenjegraškem društvu, češ da so med člani opozicije in poverjeništvom osebna nasprotja. Eni se sklicujejo na deklaracijo, drugi nastopajo pod pretvezo vzišenega nacionalizma. Drug drugemu skušajo izpodkopati tla.

¹⁰ Učiteljski tovariš, 28. novembra 1929.

V ptujskem društvu so pozivali poverjeništvu, naj ne bo malodušno, saj ima — večino. Na take člane je poverjeništvu seveda gradilo svojo pravico, da vodi organizacijo kot edini upravičeni gospodar. V Ljubljani sami ni imelo vodstvo prave podpore. Tajniško poročilo z dne 16. oktobra govori o brezdelju, nezanimanju in medsebojnem nezaupanju učiteljstva. Na zborovanju 6. decembra so skušali razčistiti nesoglasja. Poročilo v Učiteljskem tovarišu pravi, da je učiteljstvo dobilo vtis, da kamni spotike niso tako ogromne barikade, da jih ne bi mogli izravnati in zgladiti pot k skupnemu delu.

Navzoči poverjenik Skulj je izjavil, da so pripravljene sprejeti vsak stvaren predlog, ki stremi po izboljšanju organizacije. Če se večina društvenikov izjavi, da pot poverjeništvu ni prava, naj si izberejo novo vodstvo. »Povejte, kaj hočete, in ne dvomimo, da se ne bi odstranile zapreke, ki ovirajo skupno delo, ki nas, družijo in krepi!«

Na tem zborovanju je govoril za opozicijo Lojze Hreščak. Ljubljansko učiteljstvo ni podprlo poverjeništvu. Kako pa je le-to bilo »pripravljeno sprejeti vsak sporazum, vsak stvaren predlog za poravnavo«, kaže njegovo ravnanje. Uredniški odbor je 4. decembra sklenil, da se objavi vse gradivo in suspendirano gradivo pa je to preprečilo s sklepom, da bo samo razmnožilo vse suspendirano gradivo in ga poslalo društvu, češ da bi sicer z objavo v tisku padel ugled stanu!

Ko je opozicija predložila svoje zahteve, je poverjeništvu spet nastopil proti objavi. Zahteve so bile ob kratkem tele:

Brezpogojna depolitizacija stanovske organizacije.

Vzgajanje v tovarištvu in strpnosti.

Zastopstvo vseh prepričanov v vodstvu organizacije in v odsekih.

Sorazmerje na podlagi kandidatnih list po vseh društvih in v delegaciji.

Poverjeništvu je seveda zavrnilo objavo te zahteve z izgovorom, da to ni možno brez škode za organizacijo, zlasti ga je moril stavek o zastopstvu vseh prepričanov v vodstvu.

Kmalu po navideznem sporazumu vodstva s celjskim društvu je ožji sosvet 15. decembra nastopil za legalnost in mir v organizaciji ter obsodil nepomirljivost in nedovzetnost opozicije za stvarno delo, njeno nelegalno udeleževanje. K temu je štel tudi protestno vlogo, ki jo je bil poslal Josip Lapajne kot član širšega glavnega odbora UJU v Beograd izvršnemu odboru. Nota opozarja izvršni odbor, da je poverjeništvu Ljubljana krenilo na poto, ki jih organizacija doslej ni poznala in ki vodijo v anarhijo. Ponavlja v imenu več stotin učiteljstva zahtevo, da se skliče izredna skupščina.

Ker pa tudi ta korak ni rodil uspeha, je Lapajne čutil za potrebno, da obvesti o nezdravih razmerah v organizaciji prosvetnega šefa v Sloveniji dr. Lončarja. Hotel je zavarovati člane opozicije spričo nevarnega razvoja političnega položaja. Kaj se mu je pripetilo, kaže naslednje pismo, ki ga je pisal 27. decembra 1929 prosvetnemu načelniku:

»Preblagorodni gospod doktor!

Ravnokar sem dobil iz Ljubljane privatno obvestilo, da se moj obisk pri gospodu prosvetnemu šefu smatra kot nekaka denunciacija.

Da se zavarujem pred takim očitkom, prosim, da me blagovolite ponovno zaslišati v navzočnosti poverjeništvu UJU, da ponovim obtožbo, ki sem jo ustno podal zavoljo zaščite več stotin učiteljstva, ki ne odobrava težkih razmer v organizaciji.

Z deklaracijo smo hoteli svoj čas ustaviti propadanje morale v naših vrstah. Moja protestna nota z dne 5. 12. 1929 spričuje, da v tem oziru ne napredujemo. Listine so na razpolago.

Ker moremo le z moralno neoporečnim učiteljstvom razviti narodno kulturo, je nujno potrebno, da se razčistijo razmere v UJU, sicer je ogrožen njegov obstoj.

Jaz sem se umaknil k podrobnemu delu, da mi ne bo nositi sokrivde za prelamljanje načel deklaracije.

V pojasnilo navajam, da je z menoj solidarno Kranjsko učiteljsko društvo, ker izvršujem le njegove sklepe; nastop odobravajo celjsko, ptujsko, radovljiško, lenarško društvo in še druga.

Z odličnim spoštovanjem se priporoča vdani Josip Lapajne.«

Lapajne in društvo Kranj so imeli namen zavarovati del učiteljstva pred ovadbami, poverjeništvu pa je razglasilo značajnega moža za ovaduha!

Kako so se stvari razvijale, dokazuje posebno nastop Marjana Tratarja na društvenem zborovanju v Ljutomeru. V društvenem poročilu, ki ga je objavilo stanovsko glasilo decembra, je ugotovljeno, kako je Tratar opredelil II. samoizobraževalni tečaj v Ljubljani. Cilj je bil, tako je izjavil, zasaditi rdečo zastavico v učiteljskih vrstah. Gotova skupina, je nadaljeval, je vehementno napadala nacionalizem in obsojala vse besede, ki so se na tečaju spregovorile proti blatenju nacionalne jugoslovanske misli. »Učiteljstvo naj ne naseda vabam te vrste tovarišev, ki z zunanjo masko učiteljske samoizobrazbe lovijo neinformirano članstvo v svoje mreže.«

Take stvari je Učiteljski tovariš objavljajl brez pomislekov, saj je za Tratarja bila jugoslovanska misel predvsem pobijanje socializma.

Proti Tratarjevim provokacijam, ki so imele, kakor se je kmalu pokazalo, določen namen, so v burni debati nastopili nekateri ljutomerski udeleženci tečaja. Ponavljanje obtožb jasno dokazuje, kaj so nekateri pripadniki »naše nacionalne misli« hoteli v boju zoper depolitizacijo organizacije. Proti takim nečednim namenom se ni dalo boriti.

Ta napad v organizacijskem glasilu je napovedal dogodke, ki so zoreli in dovoljevali poverjeništvu odločitve, ki jih prej ni tvegalo. Zato je prelomilo zdaj tudi sporazum s celjskim društvom. Poverjeništvu je sklicalo 5. januarja 1930 sejo širšega sosveta v Celju. Ta je potekla v trdni zavesti vodstva, da se je njegov negotovi položaj popolnoma utrdil. Član vodstva Skala je stavil ohol predlog, naj se organizacija ne ozira več na opozicijo. Lapajne sam ne pozna razvoja in bistva deklaracije. Program »čistih deklaratorjev« ni program, ampak predlog za spremembo pravil.

Stane Žagar je na tej seji širšega sosveta ponovil predlog radovljiškega društva in še nekaterih drugih, naj bi se sklicala izredna skupščina. Predlog je seveda propadel: dobil je le dva glasa.

Tako je bila pokopana pglavitna zahteva opozicije. V širšem sosvetu so bili poleg vodstva predvsem predsedniki društev, izraz večine, ki se je solidarizirala s cilji šestojanuarske diktature. Spričo zahtev učiteljstva, ki se je borilo za demokracijo v poklicnem in javnem življenju, so imeli lahko stališče: silo. Krog se je sklenil, zdaj je veljalo le »jedinstvo« istega kova, kakor so ga propagirali člani Edinstva proti privržencem deklaracije.

IZSTOP CELJSKEGA DRUŠTVA IZ POKRAJINSKE ORGANIZACIJE
(TO JE POVERJENIŠTVA LJUBLJANA). ARETACIJA DVEH VODILNIH
PRIVRŽENCEV DEKLARACIJE — LOJZETA HREŠČAKA
IN JOŽETA PAHORJA — NA PODLAGI IZMIŠLJOTINE POVERJENIŠTVA
UJU LJUBLJANA

Ker je poverjeništvu računalo s spremenjenim političnim ozračjem v svoj prilog, mu tudi sklenjeni »sporazum« s celjskim društvom ni bil več mar. To dokazuje brzozjavka celjskega učiteljskega društva, ki so jo 2. maja 1930 poslali poverjeništvu v Ljubljano:

»Blagovolite pred 9. majem izvajati določbe sporazuma — sicer ustavite Učiteljskega tovariša in Popotnika vsem članom društva!

G o s a k (predsednik)

R o š (tajnik)«

Poverjeništvu je našlo pretvezo in zdaj izjavilo, da se ni čutilo dolžno izvajati sporazum, ker mu Celjani niso predložili prepisa zapisnika, odobrenega od društvenikov. Društvo je nato odgovorilo, da preneha biti včlanjeno pri poverjeništvu Ljubljana.

V začetku leta 1930 je reakcija udarjala tudi po Popotniku, ki je izhajal v Mariboru. Že v akciji za samoizobrazbo je poverjeništvu izigravalo Mariborčane kot nasprotnike prizadevanja za splošni dvig znanja med učiteljstvom, posebno med mlajšim. Našlo je pomočnike, ki so bili vneti za pedagogiko in proti družboslovju. Zdaj mu je bilo trn v peti tudi pedagoško delo, kakor hitro je poseglo v pereče razmere, v življenjska vprašanja, povezana z vzgojo mladine. Reakcija je rasla, tudi Popotnik je padel pod cenzuro vodstva, ki je — zvesto svoji jugoslovanski nacionalistični misli — skrbno pazilo, da se ne bi prikradle vanj nevarne protiburžoazne herezije. Tako so našli v članku dr. Žgeča stavek:

Delavstvo na Dunaju je razumelo, da je *vzvod za ustvarjanje nove družbe* oblikovanje novega človeka.

Ustvarjanje nove družbe? O tem se med slovenskim učiteljstvom ne govori, vodstvo organizacije tega ne dovoli; tako kot se ne govori, če si dr. Žgeč to dovoli pisati, kako učitelji pretepajo šolske otroke! Take stvari ne spadajo po mnenju poverjeništvu — v »našo pedagoško revijo«, kakor ne sodi vanjo pisanje tovarišice, ki je poročala, kako kolegi vohuniyo med učiteljicami. Zelo nevarno je tudi, če Josip Dolgan ugotavlja v članku, da je »delitev učiteljstva v skupino kulturno mislečih in v skupino tradicionalno mislečih važna pridobitev II. samoizobraževalnega tečaja«. Poverjeništvu takega izražanja misli v Popotniku ne bo trpelo!

V resnici so bili to že spopadi zadnjih straž. Boj za depolitizacijo v učiteljski organizaciji se je bližal koncu. Pospešil ga je dogodek, povezan s skupino opozicionalcev, ki je proti koncu zime leta 1930 napravila izlet na Kum. Na tem izletu je bil tudi Stanko Žagar (poznejši član CK KPS in narodni heroj).

V zvezi z izletom se je nekomu zdelo potrebno, da je vložil ovadbo na upravo policije v Ljubljani. Tako naj bi bilo končno dokazano, kar so branilci »jugoslovenske« narodne misli vedno vztrajneje ponavljali, da je namreč gibanje za depolitizacijo v učiteljski organizaciji komunistična propaganda, ki jo vodijo skrite sile z revolucionarnimi nameni. Z enim samim udarcem bo razkrinkano ilegalno delo in vsi njegovi emisarji, vsa organizacija v organizaciji, kakor jo je že ožji sosvet UJU v Ljubljani ugotovil.

Tako je padla policijska pest na gibanje, ki je bilo posledica gnilega razvoja razmer v šolstvu in med učiteljstvom, vajenim hlapčevati slovenski buržoaziji, ki je kmalu imela priložnost pokazati, kakšna je njena jugoslovanska narodna misel. Aretirana sta bila 13. marca 1930 učitelja Lojze Hreščak in Jože Pahor. Ovadba je vedela, da sta vodila sestanek na Kumu, čeprav tam nista bila. Tudi š roka preiskava po družtvih ni dognala kakega njunega prestopka, zato sta bila kmalu izpuščena. Kljub temu pa bi morala biti disciplinsko kaznovana s premestitvijo, saj sta doživela čast, da so prstni odtisi in njuni sliki prišli v zbirko kriminalnih tipov na policijski upravi v Ljubljani.

Za navedeno ovadbo se je zanimala Organizacija jugoslovanskih emigrantov iz Primorja (ORJEM), ki jo je ljubljanska policija tolerirala. Njen predsednik dr. M. Čok, sam preganjan od fašistov v Italiji, je obiskal dr. Lončarja, prosvetnega načelnika, da bi opozoril na podlosti, ki se dogajajo na šolskem področju v Sloveniji. Prosvetni načelnik ni hotel govoriti o tej — uradni zadevi; ko pa mu je dr. Čok povedal, da pozna gnusno ovadbo, ker jo je imel priliko videti že v notranjem ministrstvu v Beogradu, je le razpravljaj o zadevi. Prepričal se je o nevzdržnosti ovadbe in sramotnosti gonje proti pribežnikom s Primorske, gonje, ki je spremljala dogodke v učiteljski organizaciji. Tako je po inscenirani policijski preiskavi padlo tudi pripravljeno preganjanje učiteljev s Primorskega.

Ta dogodek je imel še poseben epilog. V avgustu istega leta je namreč dr. Čermelj izjavil Josipu Ribičiču, da se je dr. Čok po dokumentih na prosveti prepričal, kako je vso gonjo proti učiteljem s Primorskega zakrivila učiteljska organizacija.

Poverjenišтво je užaljeno izročilo stvar odvetniku dr. Papežu, da mu dr. Čok dá zadoščenje zaradi žalitve časti, sicer bo odgovarjal pred sodiščem. Dr. Čok je nato odgovoril, da v razgovoru z dr. Čermeljem učiteljske organizacije sploh ni omenjal. Tako je bila rešena čast vodstva ljubljanskega poverjenišťva.

SKLEP

Če povzamemo, je bil boj za depolitizacijo stanovske organizacije boj za gnotne in moralne koristi učiteljskega stanu, za zboljšanje življenjskih razmer, pravnega stanja v službi v zvezi s šolsko zakonodajo, boj za zboljšanje družbenega vrednotenja učitelja spričo kapitalističnih odnosov, posebno pa še za neodvisnost in svobodo mišljenja v osebem ter političnem razvoju. Dejstva, ki jih je v svojih delih o učiteljstvu pokazal in razčlenil že Ivan Cankar, so prehajala bolj in bolj v zavest učiteljev ter so vplivala na njihovo mišljenje in opredelitev, ne vseh, toda najbolj dovtetnih in socialno razgledanih. Nazori, ki jih je del učiteljstva osvajal, in težnje, ki so izvirale iz tega, so imele potrdilo v velikem svetu, v revolucionarnem gibanju svetovnega proletariata. Ker je učiteljstvo povečini živelo sredi ljudstva, mu je bilo blizu ter je hotelo živeti z njim, kolikor ga niso vezali malomeščanski predsodki in gospodarska ter politična moč buržoazije, zlasti njenih dveh poglavitnih strank. Učiteljstvo se je hotelo osamosvojiti. Toda del je bil vezan z buržoaznimi političnimi gospodarji. Za drobtinice z gospodarjeve mize so nekateri voditelji učiteljstva gospodarili z njim tako, da so ga vezali k njihovemu političnemu vozu.

V novi državi SHS in kraljevini Jugoslaviji je po prvem navdušenju naglo prišlo do iztreznitve, razočaranja. Ko so narodno napredni voditelji v organizaciji pomagali držati učiteljstvo na vajetih, ne da bi mu zboljšali gmotni položaj, ko so odločali o njem ter mu izbirali mesta skupno s stranko po njenih interesih, ko so mu povrh še nadzorovali miselnost in narekovali izvenšolsko delo, je prišlo do odpora. Vodstvo narodno naprednega učiteljstva je izdajalo stanovske koristi zato, da je samo ugodneje živelo. Prav zato je moralo pasti. To je izrazila deklaracija. Predsednik organizacije Jelenc in njegovi so si skušali sicer pridobiti učiteljstvo, toda njihov čas je potekel. Le manjšina se je dala še zavajati s patriotičnimi frazami.

Učitelji, ki so prišli v vodstvo po zmagi odpora v smislu depolitizacije, so bili osebno v nasprotju s prejšnjim vodstvom, vendar miselno sorodni, politično enako usmerjeni in — z nekaj izjemami — vse prej kot prepričani, da bi mogel biti levo usmerjeni učitelj enakopraven v stanovski organizaciji, kaj šele, da bi smel sodelovati v vodstvu, ko je šlo za usodo stanu in šolstva. Potrebovali so ga le za pripravo pri dnevnem organizacijskem delu. Kdor je resnično delal za depolitizacijo, kot so to delali Mencin, Doberšek, Möderndorfer in tovariši, ta se je zavedal, da novo vodstvo vodi organizacijo brez prepričanja in brez volje, da bi razmere v njej zares spremenilo. Dve leti sta pretekli, ne da bi od praznih besed prišlo do dejanj. Primer Möderndorferja je bil izzivalen dokaz, da je novo vodstvo prav tako oportunistično, kakor je bilo staro, da je prevzelo njegovo prakso in da ne misli izvesti, kar bi bilo dolžno v smislu sprejetih načel. Zatajilo jih je, ker je bil Möderndorfer socialist. Doberšek je bil globoko razočaran in je v pismu uredniku Učiteljskega tovariša Ivanu Dimniku že 26. avgusta 1927 povedal svojo sodbo o žalostnem dejstvu. Namesto da bi vodstvo stanovsko organizacijo ozdravilo, je obnovilo prejšnje grehe, dobilo tesen stik z oblastjo in z njeno pomočjo skušalo obvladati učiteljstvo. Imelo je besedo pri premeščanju tudi pod šestojanuarskim režimom (npr. po svojem zastopniku 18. novembra 1929), podredilo se je oblasti in skupno z njenimi nameni določalo učiteljstvu pot. Za kakšno ceno? Za ceno učiteljeve neodvisnosti v delu za uveljavljanje stanu, pa tudi v njegovem političnem delovanju in mišljenju. Tako vodstvo je krenilo mimo zakona na uradno pot, na kateri je bil učitelj le še poslušno orodje režima in njegovih namenov. Premnogi se tega niso zavedali, prepričani, da se borijo za narodno misel. Kam je vodila taka »stanovska politika« vodstva, si je lahko misliti: v vse ostrejši spopad z delom učiteljstva, ki se je branilo uradnega in stanovskega jerobstva ter hotelo ohraniti svoj človeški ponos na svojem vzgojiteljskem mestu slovenskega ljudstva. Ko je novo vodstvo izdalo načelo depolitizacije stanu, se je znašlo v samoobrambi pred učitelji, ki so kljub vsemu šli svobodoljubno pot. Vodstvo je zato doseglo sporazum z nekdanjimi člani Einstva ter se oprlo tudi na orjunsko (fašistično) usmerjene učitelje. Njihova ideologija mu je bila bližja od demokratične, da o socializmu niti ne govorimo. Tako se je okrepila reakcionarna desnica v stanovski organizaciji ter pomagala vodstvu, da se je obdržalo na krmilu. Zanašalo se je na politični položaj, saj je v njegovem duhu nastopalo od prvega dne, ko so mu lahkoverni privrženci deklaracije poverili nalogo, naj varuje neodvisnost organizacije. Kakor vsaka reakcija je tudi ta v učiteljskih vrstah prikrito ali naravnost ščuvala proti komunistom.

Kako je vodstvo reševalo svojo nalogo, je povedal na X. skupščini delegatov v Novem mestu 17. julija 1930 poverjenik Andrej Skulj. Ugotovil je, da je poverjeništvo Ljubljana — učiteljstvo Slovenije — že prej stopilo na pravo pot, ki jo kaže »zgodovinski kraljevski manifest«, in sicer ob sprejetju deklaracije leta 1926, ko se je strnilo v enotno stanovsko organizacijo. Kraljevski manifest od 6. januarja 1929 je vliil slovenskemu učiteljstvu, je dejal ob otvoritvi skupščine, novih sil in zavest, da je strnjeno na pravi poti.

Posebej se je poverjenik zahvalil, da je kralj ustanovil »novega Sokola kraljevine Jugoslavije«, katerega zastava bo vihrala v čast kralja in domovine. Potem pa je potožil, kako je bila usoda slovenskega učitelja že od nekdanj žalostna. Njegov delež je bilo pomanjkanje in ponižanje. Toda v najtežjih časih je moško nosil breme, oklepajoč se zvesto svoje organizacije v trdi veri in z globokim zaupanjem v boljše čase.

Vodstvo organizacije je pozdravilo »zgodovinski kraljevi manifest« že ob razglasu diktature v januarju 1929. Ta pozdrav niso bile zgolj besede, ki jih je narekoval čas poteptane ustave in uvedbe absolutizma pod pretvezo najvišje domovinske ljubezni, bil je izraz reakcionarnih političnih nazorov, ki jih je vodstvo učiteljske organizacije ohranilo proti duhu deklaracije v nasprotju s težnjami jugoslovanskih narodov, v nasprotju s koristmi ljudskih množic in v nasprotju s tokom, kakor ga je že takrat narekoval razvoj in ga je zgodovina uresničila kljub vsem »zgodovinskim kraljevskim manifestom« in zaviranju s strani propadajočega vodilnega razreda v Jugoslaviji.

Poverjeništvo UJU Ljubljana ni verjelo, da bi bila potrebna depolitizacija v učiteljski organizaciji, če naj si stan pomaga do boljšega življenja, do svobode, ni razumelo, da je mogoče spričo kapitalističnega izkoriščevalskega reda le z bojem doseči rešitev iz neznosnih razmer. Strinjalo se je s samodržtvom, ki ga je uvajalo tudi samo v organizaciji vzgojiteljev že pred diktaturo in pred »zgodovinskim kraljevskim manifestom«. Priznavalo je, kako je usoda slovenskega učitelja od nekdanj žalostna, vendar ga je tolažilo s »trdno vero in globokim zaupanjem« v boljše čase, ki jih bo vsem pripravila diktatura jugoslovanske buržoazije. Tragika slovenskega učiteljstva je bila, da je del še verjel v take laži, jih pomagal vzdrževati v svojo lastno škodo in nesrečo ljudstva, ki je z velikimi žrtvami bilo boj za svobodo proti grobarjem slovenskega oz. jugoslovanskih narodov.

Tone Zorn

ODMEV ZIMMERWALDSKE KONFERENCE V AVSTRO-OGRSKI

V mednarodnem delavskem gibanju gre tako imenovanemu zimmerwaldskemu srečanju v letih prve svetovne vojne (v Švici med 5. in 8. septembrom 1915) posebno mesto, saj so se na tej konferenci srečali socialisti obeh v prvi svetovni vojni sprtih strani z namenom, da se posvetujejo o metodah in skupnih ciljih boja za mir. S stališča prihodnjega razvoja delavskega gibanja izstopa ne le na konferenci, ampak tudi ob pripravah nanjo odločilna vloga V. I. Lenina do takratnih in prihodnjih nalog mednarodnega delavskega gibanja; predvsem pa je dala konferenca pobudo in simbol delu delavskega gibanja, iz katerega je zrasla v prihodnjih letih tretja internacionala. Od nekdanjih članov druge internacionale so se konference udeležili zastopniki delavskih organizacij iz Nemčije, Francije, Italije, Letonije, Rusije, Švedske, Nizozemske, Poljske, Romunije, Bolgarije, udeleževali pa so se je tudi posamezni Švicarji, medtem ko Britancem njihova vlada ni omogočila udeležbe. V celoti so se že v začetku konference izoblikovale tri skupine, od katerih je omeniti enotno in solidarno levo krilo z Leninom na čelu (od tod tudi poimenovanje te skupine s zimmerwaldsko levico) in desno krilo, ki se je zavzemalo za pacifistična gesla ter nasprotovalo razcepu s centristi in desnimi socialisti. Čeprav v Zimmerwaldu niso do kraja prodrli stališča V. I. Lenina in levega krila udeležencev, vendar pomeni konferenca prvi korak, potreben za vzpostavitev mednarodnih in mednarodne socialistične akcije, pa tudi pobudo za protivojno gibanje v različnih deželah. Kompromisna resolucija, sprejeta na konferenci, je označevala vojno za imperialistično, zavrnila državljanski mir in zahtevala boj proti meščanskim vladam v cilju, da se izsili mir z geslom »Mir brez aneksij in vojne odškodnine«. O samoodločbi narodov je bilo rečeno, da mora ta postati neomajna osnova nacionalnih odnosov, med svoje obveze pa je konferenca sprejela nalogo, da prebudi revolucionarni duh v množicah mednarodnega proletariata in ga strne v boj proti bratomorni vojni in kapitalistični družbi. V prihodnjih mesecih se je zimmerwaldsko gibanje razraščalo v širino med socialističnimi in delavskimi organizacijami, nezadovoljnimi s takratno socialno patriotsko politiko strankinih vodstev. Razširjanje vojne v letu konference (tako vstop Italije in Bolgarije v vojno) z vsemi spremljevalnimi pojavi je imelo za posledico ugodno rast širjenja stališč, sprejetih v Zimmerwaldu. Cenzura v Rusiji, Nemčiji, Franciji, in kot bomo videli tudi v Avstro-Ogrski, je sicer onemogočala javno in legalno širjenje tega manifesta, vendar to ni oviralo njegovega ilegalnega širjenja in prihodnjega vpliva na delavsko

gibanje. (Pri nas je o zimmerwaldski konferenci pisal Marjan Britovšek v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja VII, Ljubljana 1967 in ponovno v knjigi Revolucijarni idejni preobrat med prvo svetovno vojno, Ljubljana 1959; tudi gornja opozorila so povzeta po teh dveh delih.)

Sama zimmerwaldska konferenca, skupaj s sprejetim manifestom (resolucijo) je seveda imela negativen odmev tudi v takratni Avstro-Ogrski. Kopija okrožnice (podajamo jo v slovenskem prevodu) kranjskim okrajnim glavarjem z dne 2. novembra 1915, pripravljena na podlagi sporočila zadevnih vojaških oblasti (cenzure), dovolj zgovorno priča o tem. Okrožnica ne opozarja le na nasprotovanje avstrijskih oblasti do poziva k miru brez aneksij in odškodnine, ampak tudi kaže, v kakršni obliki so prišle v državo vesti o konferenci. Tako so npr. med udeleženci konference naštetih tudi avstrijski delegati. Na odmev manifesta nedvomno priča opozorilo vojaške cenzure o neposrednih pripravah na revolucijo v Rusiji in vstajo na območju Avstro-Ogrske, med železničarji. Predvsem je okrožnica prepovedala širjenje manifesta (in s tem idej) zimmerwaldske konference.

Tekst okrožnice:

C. k. deželni prezidij za Kranjsko
Št. 8904/Mob.

Ljubljana, 2. novembra

Mednarodna socialistična mirovna propaganda

»Zelo zaupno«

»Zelo nujno«

V sem gospodom predstojnikom c. k. okrajnih glavarstev na Kranjskem in gospodu c. k. vladnemu svetniku v Ljubljani.

Po sporočilu c. k. vojaškega nadzorovalnega urada z dne 25. oktobra 1915 št. 46.340 je bila po zaupnih informacijah v začetku septembra v bližini Berna mednarodna socialistična konferenca, z nalogo, da ščuva proletariat proti vojni in k obnovi razrednega boja. Konferenca, na kateri so bili poleg držav sovražne in nevtralne tujine zastopani tudi Avstrija, Nemčija in Poljaki, je sprejela po hujskaških govorih nemškega in francoskega zastopnika proti imperializmu centralnih sil in proti nadaljevanju vojne manifest in oklic na »socialistično mladino vseh dežel«, v katerem se odprto agitira proti vladam bojujočih se držav, proti aneksionističnim prizadevanjem, proti gospodarski priključitvi območja premaganih držav ter za obnovo Belgije v starih mejah.

Znak za splošno vstajo naj bi dala za november tega leta načrtovana ruska revolucija. Manifest in oklic sta natisnjena v švicarskih socialističnih listih in naj bi se ju skrivoma na veliko širilo po monarhiji in nemški državi.

Navzoči zastopniki avstro-ogrske socialne demokracije so menda obljubili vstajo železničarjev v monarhiji.

Čprav bi mogla izpeljava celega projekta pod zdajšnjimi razmerami naleleti na težave, bi vendarle širjenje letakov skrivalo veliko nevarnost ter imelo nedogledne posledice glede na možnosti (v izvorniku: »na področju možnosti« — op. T. Z.).

Zato seznanjamo Vaše blagorodje, visokorodje z naročilom, da tej zadevi posveti posebno pozornost in da nastopi z vso odločnostjo proti širjenju letakov.

Morebitna opažanja morate nemudoma sporočiti deželnemu predsedstvu.

C. K. deželni predsednik:

(Kopijo okrožnice hrani arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani.)

Tone Ferenc

PISMO EDVARDA KARDELJA IZ SRBIJE 17. OKTOBRA 1941

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je pred desetimi leti začel načrtno izdajati dokumente organizacij in ustanov narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem, in sicer v ediciji Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941—1945. Prva knjiga vsebuje dokumente od marca 1941 do marca 1942. Med njimi je tudi nekaj pisem vodstev narodnoosvobodilnega gibanja Jugoslavije in Slovenije oziroma njenih članov. Ko je uredniški odbor izbral dokumente, da jih objavi v tej knjigi, še ni imel na voljo pisma člana politburoja CK KPJ in vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije Edvarda Kardelja z dne 17. oktobra 1941. Izvirnik tega pisma je italijanska policija našla pri organizacijskem sekretarju KPS Tonetu Tomšiču, ko ga je v zgodnjih jutranjih urah 10. decembra 1941 prijela na njegovem stanovanju v Aljaževi ulici 6 v Ljubljani. V gradivu sodnega procesa proti Tonetu Tomšiču in soobtoženim, ki je bil 15. in 16. maja 1942 pred vojaškim sodiščem italijanske II. armade v Ljubljani, je med dokaznim gradivom obtožnice tudi kratek povzetek tega Kardeljevega pisma, in sicer v italijanskem jeziku.¹ Kje je izvirnik, še ni znano; verjetno ga je vojaško sodišče italijanske II. armade v Ljubljani poslalo ustreznemu (sodnemu) oddelku pri generalnem štabu (SMRE) ali vrhovnem vojaškem poveljstvu (Comando Supremo) italijanske vojske v Rimu. Po nekaterih podatkih naj bi to gradivo še pred nekaj leti hranil National Archives Washington, ki hrani velike količine arhivskega gradiva italijanske vojske.

Pri pregledovanju arhivskega gradiva italijanskega notranjega ministrstva iz let 1941—1945 v osrednjem državnem arhivu v Rimu (za dovoljenje, da sem kot prvi raziskovalec prišel do tega gradiva, in za vsestransko pomoč sem dolžan zahvalo gospodu Constanzu Casucciju, pomočniku ravnatelja tega arhiva) sem v fondu oddelka za splošne in zaupne zadeve generalne direkcije javne varnosti² naletel na poročilo ljubljanskega kvestorja Ettoreja Messana z dne 13. decembra 1941, ki ima v prilogi tudi italijanski prevod celega Kardeljevega pisma iz Srbije z dne 17. oktobra 1941. Čeprav je iz vsebine pisma mogoče kaj hitro ugotoviti, da je bilo napisano v Srbiji, je kvestor Messana v poročilu zapisal, da je »verjetno prišlo v Ljubljano iz Hrvatske ali južne Dalmacije«. Zanimivo je, da je prevajalec pisma izpustil podpis, ki je — sodeč po drugih pismih — moral biti na izvirniku.

Vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Slovenji je Kardeljevo pismo prejelo šele 25. novembra 1941, hkrati z nekaterimi drugimi dokumenti.³ Menilo je: »Sprejeto pismo od sodruga B(evca) in navodila od Starega⁴ so za nas zelo dragocena...«⁵ Kaže, da je bilo to pismo — če izvzamemo bilten glavnega oziroma vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih odredov Jugoslavije, ki ga je verjetno dobivalo že prej — prvi dokument, ki ga je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji prejelo

¹ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji 1941—1945, knjiga 1 (dalje navajam Dokumenti lj. rev. Sl.), dok. 86, op. 2.

² Archivio Centrale dello Stato, Roma, Ministero dell'Interno, Direzione generale P. S. Divisione affari generali e riservati 1930—1955, anno 1941, busta 8.

³ Dokumenti lj. rev. Sl., dok. 86 (poročilo CK KPS konec novembra 1941).

⁴ Glej op. 10!

⁵ Dokumenti lj. rev. Sl., dok. 86.

od CK KPJ ali od glavnega oziroma vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih odredov Jugoslavije po začetku vstaje. Vsekakor pa je to pismo prvi dokument, ki ga je prejelo po odhodu komandanta in politkomisarja glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet Franca Leskoška-Luke in Mihe Marinka-Poldeta iz vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije v začetku oktobra 1941 ter hkrati prvo pismo, ki mu ga je poslal Edvard Kardelj po svojem prihodu na sedež vrhovnega štaba in politbiroja CK KPJ v Užicu konec septembra ali v začetku oktobra 1941.

Kardeljevo pismo z dne 17. oktobra 1941 je pomemben vir za preučevanje zgodovine narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Zato je ustrezno, da ga objavimo na tem mestu.

17. oktober 1941

Dragi tovariši!

Na seji vodstva, na kateri se je ocenjeval položaj v Sloveniji, so se ugotovila naslednja dejstva: a) da je politična linija slovenskega vodstva pravilna, b) da je bila osnovna linija razvoja partizanstva pravilna (glej Titovo pismo o vaših nalogah, ki ste ga prejeli nedavno),⁶ c) nagel tempo razvoja zlasti glede nastajanja partizanstva, d) popustljivo stališče do dezertarjev, skrivačev in simulantov v partiji in zunaj nje itd.

Da je ta ocena pravilna, sem se prepričal že prve dni po svojem prihodu v Srbijo, ko sem opazil, da je srbsko partizansko gibanje prešlo enake faze razvoja kot v Sloveniji, toda hitreje, povezujoč se s široko ljudsko vstajo, ki je mobilizirala srbska naselja. Slabost Slovenije torej ni v osnovni liniji, pač pa v premalo skladnem in prepočasnem uresničevanju te linije in zlasti tistega kar je v 2. številki. »Dela«.⁷

Obstajajo torej vse subjektivne in objektivne možnosti za širši razvoj partizanskega gibanja v Sloveniji. V mnogih zadevah ste na boljšem kot naši tovariši tukaj: v pogledu organizacije in enotnosti. Sedaj, ko gledam rezultate slovenske Osvobodilne fronte iz Srbije, kjer našo borbo ovirajo vseh vrst junaki divjega zahoda, se mi vaši uspehi zdijo še bolj pomembni, kakor pa so se mi zdeli v Ljubljani. Glejte, da boste ohranili Osvobodilno fronto! Ona pomeni za nas bazo, kakršne nima noben zatiran narod, glede na njeno proletarsko avantgardo. Kolikor bolj se bo razvijalo partizansko gibanje, toliko bolj jo boste morali ceniti kot pomembno poročilo za čistočo zaledja — ki je npr. v Srbiji najšibkejša točka.⁸ Če boste poleg te zdrave politične baze, ustvarjene

⁶ Kaže, da Titovo pismo iz prve polovice ali iz srede oktobra 1941 sploh ni prišlo v Slovenijo. Po sprejemu Kardeljevega pisma, ki ga tu objavljamo, je CK KPS v svojem poročilu CK KPJ konec novembra 1941 napisal, da še ni dobil Titovega pisma. Tudi 5. decembra 1941 je poročal, da še ni dobil Titovega pisma. Kaže da se od tega pisma nista ohranila niti izvornik niti kopija, saj ju ni mogoče najti med tovrstnim arhivskim gradivom. (Dokumenti IJ, rev. Sl., dok. 86 in 94.)

⁷ Druga številka organa CK KPS Delo, ki je izšla konec avgusta 1941, je objavila članek Edvarda Kardelja Veliki boj svobodoljubnih narodov proti fašističnim razbojnikom in Za Osvobodilno fronto sloveskega naroda, članek Borisa Kidriča Izdajstvo reakcionarne buržoazije nad lastnim narodom članek Franca Leskoška Za enotnost proletariata Slovenije, članek dr. Aleša Beblerja Razširimo sabotažno akcijo in Za večji razmah partizanstva, članek Razširimo in učvrstimo partijske organizacije ki ga je verjetno napisal Tone Tomšič ter članek Naloga političnih komisarjev. (Delo 1941, 1942. Ponatis. Ljubljana 1947, str. 53–71 in 230; Dokumenti IJ, rev. Sl., dok. 23–25.)

⁸ Ta ocena razvoja narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem torej popolnoma nasprotuje neugodni in napačni oceni, ki jo je na osnovi pomanjkljivih podatkov izreklo posvetovanje predstavnikov pokrajinskih poveljstev partizanskih čet v Stolicah pri Krupnju 26. septembra 1941 in ki jo je objavila 7./8. številka Biltena Vrhovnog štaba narodnoosvobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije dne 1. oktobra 1941. (Prim.: Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom II, str. 71–74; M. Marinko, Moji spomini, Ljubljana 1971, str. 257–258.)

v Sloveniji z Osvobodilno fronto, znali uporabiti izkušnje čudovite partizanske akcije v Srbiji (ali bolje srbske narodne vstaje), izkušnje, s katerimi ste se seznanili vi sami; prvič z našim obiskom teh krajev in na sestankih, drugič, prek pisma TT.,⁹ tretjič, prek priloženega pisma z navodili vrhovnega štaba,¹⁰ in četrtič, iz teh mojih ugotovitev, torej ni mogoče, da se partizanska akcija v Sloveniji ne bi razvijala uspešno.

Partijski kadri. Že po vaših prvih izgubah na Štajerskem (Šlander itd.)¹¹ se je videlo, da bomo v starih krajih težko obdržali našo kompromitirano vodilno dejavnost. To mnenje potrjujejo razmere v Beogradu, kjer je pritisk združenih okupatorjev in domačih izdajalcev večji in uspešnejši. Če hočete rešiti to aktivnost pred uničenjem (to velja tudi za Ljubljano), menim, da bi bilo treba ukreniti sledeče:

a) (poslati) nove še nekompromitirane osebe v rajonska in okrožna vodstva; b) treba je določiti sekretarje za severno Slovenijo, za Gorenjsko in Brežice, da bodo z vsakodneвно pomočjo uspešno podpirali nove in šibke okrožne in rajonske komiteje; c) poslati kompromitirane aktiviste v partizanske oddelke kot komandante (in politkomisarje)¹² itd., s čimer bomo dosegli dvojni namen: rešili bomo aktiviste pred uničenjem in hkrati pospešili partizansko akcijo; d) ti kompromitirani aktivisti, ki jih pošljete v partizane, bodo tudi opravljali partizansko¹³ delo po vaseh in na območjih, ki jih bodo partizanski oddelki očistili in zasedli (propaganda Osvobodilne fronte, aktivnih simpatizerjev, partizanske celice itd. (Ta korak morate storiti hitro in odločno, drugače boste ostali brez našega najmočnejšega vodstvenega kadra, takšna usoda je zadela velik del našega aktiva v Vojvodini.) Priporočamo vam, da ustvarite v okviru partizanskih oddelkov čisto delavski bataljon (srp in kladivo) samo s partijskim vodstvom, sestavljen iz najbolj borbenih delavcev, ki bodo s svojo borbenostjo, disciplino in politično trdnostjo zgled vsem drugim in ki bodo hkrati dvigali ime naše partije in delavskega razreda.¹⁴ Za ta bataljon ni treba jemati delavcev iz že obstoječih oddelkov, temveč jih je treba mobilizirati na novo, le majhen del, jedro je treba glede na njihove izkušnje vzeti iz že obstoječih

⁹ Pismo Josipa Broza-Tita. Glej op. 6!

¹⁰ Gre za nedatirani navodili vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije o zavzemanju in osvobajanju naseljenih krajev in o obrambi osvobojenega ozemlja iz oktobra 1941. (Zbornik dokumenata i podataka o narodnoosvobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom II, knj. 2, dok. 23 in 24.) Bili sta prvi vojaško-taktični navodili, ki ju je glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet dobilo od vrhovnega štaba in sicer še prej kot se je dokopalo do izčrpnih navodil na temelju laštih izkušenj. Dotedanji komandant kamniškega bataljona dr. Marijan Dermastia je namreč ravno tedaj po nalogu glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet na temelju izkušenj španske državljanske vojne in prvih partizanskih enot na Slovenskem sestavil Kratak tečaj za partizanske poveljnike. (Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovenskih narodov, del VI — borbe v Sloveniji, knj. 1 — dalje navajam Zbornik NOV — dok. 81.) Vsebinska primerjava obeh navodil in spisa dr. Dermastie pokaže, da je obe navodili smiselno uporabil pri sestavi svojega izdeka to je v poglavju o naseljenih mestih (1. borba za naseljena mesta, 2. obramba naseljenih mest, 3. obramba osvobojenega ozemlja).

¹¹ Nemški tajni državni policiji (gestapo) na slovenskem Štajerskem je 7. avgusta 1941 uspelo ujeti sekretarja pokrajinskega komiteja KPS za severno Slovenijo Slavka Šlandra in članico tega komiteja Slavo Klavoro. Oba so ustrelili kot talca na dvorišču sodnih zaporov v Mariboru dne 24. avgusta 1941. Oba sta bila odlikovana z redom narodnega heroja. (Slovenski biografski leksikon, III. knjiga 11. zvezek str. 653; Poslovilna pisma žrtev za svobodo, Maribor 1969. str. 9, 41 in 42.)

¹² V izvorniku je to mesto označeno s pikami. Domnevamo da prevajalec na italijanski kvesturi v Ljubljani še ni poznal izraza »politikomisar« in ga seveda ni znal prevesti v italijanščino.

¹³ Smiselno se mora glasiti: partijsko delo. Kot bomo videli, je prevajalec nekajkrat namesto partijsko zapisal partizansko.

¹⁴ V vrhovnem štabu narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije so torej že sredi oktobra 1941 in ne šele v drugi polovici decembra 1941 mislili na formiranje posebnih proletarskih enot.

partizanskih čet. Tako tudi ne kaže izključiti možnosti formiranja manjših oddelkov (vodov, desetini) tudi v okviru drugih partizanskih enot, toda samo v posameznih primerih, kajti ne smete dopustiti, da bi se razvijala neka naša neodvisna partizanska vojska.

Partijska organizacija in štab. Ponovno poudarjam to, kar smo vedno poudarjali kot načelo za prihodnost: vodstvo partizanskih čet mora ostati brez-pogojno v naših rokah. V tem pogledu *bodite kar najbolj oprezni in nepopustljivi nasproti zaveznikom.* To ne pomeni, da morate biti sektaški. Partizanski oddelki morajo biti to, kar so bili ob nastanku — skupna vojska slovenskega naroda pod splošnim vodstvom OF. Toda mi moramo gledati na jutrišnji dan in v okviru splošne osvobodilne akcije moramo gledati na to, da ohranimo trdno našo bazo. Zato pazite na formiranje komunistične politike in na krepitev partizanskih¹⁵ organizacij, predvsem tam, kjer politični komunizem še ni komunističen.¹⁶ Pazite posebno na sestavo štabov. Partizanska organizacija se sicer ne sme naravnost vmešavati v delo štabov, mora pa zagotoviti svojo kontrolo in svoje vodstvo prek partizanov,¹⁷ ki delajo v štabu. Treba je težiti k temu, da bi bili štabi kolikor mogoče neodvisni in da ne bi bili odvisni od organizacij, zvezanih s partijo. Ne smete dopustiti, da bi se sekretarji partijskih O. K.¹⁸ naravnost vmešavali v delo štaba. Samo glavno poveljstvo sme imeti vodstvo v vseh podrobnostih. Vi morate zagotoviti, da bo glavno poveljstvo delalo dobro.

Delegati glavnega poveljstva. Dosedanje izkušnje so pokazale, da je imel prav Lojze,¹⁹ ko je zahteval od partije, naj mu da na voljo nekaj ljudi, ki bi bili delegati glavnega poveljstva in ki bi jih glavno poveljstvo poslalo *po potrebi vodit bojne operacije tistih oddelkov*, kjer bi to bilo potrebno. Ni pametno, da bi se predstavniki partije ukvarjali s temi zadevami (razen če bi šlo za splošno okrepitev splošnega gibanja). Ta zveza je bila morda upravičena v začetku, ko je šlo predvsem za pravilno postavljanje političnih problemov o partizanih in za lomljenje oportunističnega, danes pa bi takšne metode ovirale razvoj partizanstva. Tudi v tem pogledu naj velja pravilo: zagotoviti partizanskim poveljstvom in štabom čim večjo neodvisnost v izvrševanju dela.

Obveščevalna služba. Z vso odločnostjo nadaljujte z razvijanjem v dveh smereh, kakor smo se zgoraj dogovorili: politična služba s pomočjo posebnega aparata, ki se naj ne omejuje na samo Ljubljano, temveč naj deluje po vsej Sloveniji, predvsem z ustvarjanjem svojih organov na morebitnem osvobojenem ozemlju (da bi onemogočili kakršnekoli intrige pete kolone), vojaška obveščevalna služba prek posebnega oddelka glavnega poveljstva in prek primernih oseb v podrejenih štabih, s pomočjo političnih odborov itd. O tem boste dobili podrobnejša navodila, vendar mislim, da ta ne bodo bistveno drugačna od navodil, ki smo jih navedli zgoraj.

Način mobilizacije za partizanske oddelke. Najbolj mobilizacija za partizanske oddelke in najbolj odločna akcija dokazuje, da je bil sto po sto pravilen sklep našega posvetovanja s predstavniki glavnega štaba,²⁰ ki pravi, da je

¹⁵ Smiselno je: partijskih organizacij. Glej op. 13!

¹⁶ Nejasno mesto v italijanskem prevodu »dove il comunismo politico non è comunista«. Verjetno mora biti: »kjer politični komisar še ni komunist«.

¹⁷ Smiselno je: partijcev.

¹⁸ Okrožnih komitejev.

¹⁹ Franc Leskošek-Luka, sekretar CK KPS in komandant glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet.

treba takoj mobilizirati ljudi in jih vključiti v čete, ne pa jih zadrževati v tovarnah. Načeloma je treba zavrnilo tiste oddelke, ki jih predlagajo »nagodetovci«²¹ (zagovarjajo jih tudi nekateri od naših), ki bi formirali oddelke, ki bi deloma bili doma, deloma hodili na akcije. Bili smo premalo odločni v tem pogledu, medtem ko srbske izkušnje kažejo, da takšni oddelki ne morejo imeti resnega pomena, dokler partizani ne zavzamejo dela ozemlja in ne mobilizirajo prebivalcev z osvobodjenega ozemlja ali iz neposredne okolice za določene pomožne akcije (rušenja cest, mostov itd.). Mobilizacija naj bo v začetku prostovoljna. Toda na osvobodjenem ozemlju, kolikor ga boste zasedli, je dovoljena tudi obvezna mobilizacija za določene pomožne akcije, deloma tudi za fronto, samo da je v tem primeru treba politično dobro pripraviti to mobilizacijo, ki ne sme biti izvedena v velikem obsegu.

Mobilizacija sredstev. Jasno je, da je pravilno načelo, ki smo ga postavili, da partizani ne vzamejo nič od kmetov in od domačinov s silo, toda to načelo velja v celoti samo za začetne akcije, ker partizansko gibanje, ki se razširi na širše ozemlje, ne more učinkovito delovati brez konjev, vozil itd., v tem primeru je treba rekvirirati kmetom, ki lahko dajo brez velike škode (najbogatejši, ki imajo več živali), konje in vozove in našim magnatom tudi avtomobile, motorna kolesa, kolesa itd. Ko osvobodite kakšen kraj, kakšno vas, kakšno območje itd., rešite tisto ozemlje davkov, toda pozovite kmete, naj preskrbijo živež našim oddelkom. Ko sem bil pri nekaterih četah in štabih, sem povsod opazil, da so kmetje skupno, brezplačno in z veseljem vzdrževali z živežem cele čete in odrede. V skrajnem primeru je treba posebno pri Slovencih, ki so skopi, zahtevati in zavezati bogatejše kmete, da določijo neko količino živeža. V osvobodilnem boju mora vsakdo prispevati žrtve.

V tem pogledu smo bili preveč »čisti«, čeprav je bilo to v začetku koristno. Navajam primer, da imamo vozila vseh vrst, tovornjake in avtomobile, kmečke vozove in jahalne konje. Formirajo se oddelki partizanske konjenice.

Kako začeti. Že sami smo večkrat poudarjali, da je napačno ostajati skrit globoko v gozdovih. Vendar smo se motili v bistveni zadevi. Težili smo k zasedbi posameznih vasi in mest, k izvajanju posameznih diverzantskih akcij, nismo pa postavili vprašanja postopnega čiščenja ozemlja. Ta izkušnja se mi zdi nadvse pomembna. Vsaka partizanska enota mora že od vsega začetka širiti ozemlje, na katerem se giblje, in ukreniti vse potrebno, da sovražnik ne bi ponovno zavzel tega ozemlja, postavljati zasede na cestah in prehodih, prekopavati ceste, rušiti mostove, hitro uničiti vse prometne poti, po katerih bi se mogel sovražnik približati zavzetemu ozemlju. Korak za korakom je treba skrbeti in osvobajati teren. Treba se je izogibati frontalnih bojev. Bistvena oblika boja je zaseda. Kar zadeva zasede, glej priloženo pismo z navodili (vrhovnega štaba).²² Menim, da je za vas najpomembnejše za začetek, da očistite teren, ki vam ga je v poslednjem pismu določil TT.²³

Razoroževanje. Prvo orožje boste dobili od patrolj in na orožniških postajah. Okrepite boj za orožje, ker orožja občutno primanjkuje celo v Srbiji,

²⁰ Misli verjetno na posvetovanje predstavnikov pokrajinskih poveljstev partizanskih čet z glavnim štabom (potlej vrhovni štab) narodnoosvobodilnih partizanskih odredov Jugoslavije v Stolicah pri Krupnju 26. septembra 1941. Glej op. 8!

²¹ Skupina »Stare pravde«, ki jo je vodil inž. Crtomir Nagode. (Dokumenti lj. rev. Sl., dok. 20. op. 2.)

²² Glej op. 10!

²³ Josip Broz-Tito. Glej op. 6!

kjer imamo svojo tovarno pušk.²⁴ Ko govorim o orožniških postajah, poudarjam, da smo tudi v tem pogledu delali brez sistema in brez načrta. Treba je razoroževati orožniške postaje in uničiti posadke tako, da se ne bodo mogle vrniti. To je začetek čiščenja ozemlja. Treba je uničiti postajo za postajo in očistiti teren, da bi zagotovili čimbolj svobodno gibanje.

Boj proti dezertarjem: Zadeva je jasna. Treba je delati z večjo odločnostjo kakor v preteklosti. Nato objaviti imena ustreljenih v »Slovenskem partizanu«, če ga boste izdajali.²⁵

Formiranje komunistične politike v poveljstvih: Še posebej boste okrepili partizanske akcije, če boste pritegovali v partizanske vrste vedno večje število kompromitiranih aktivistov. Potrebno je zagotoviti obstoj in nadaljnji razvoj naših partijskih organizacij z novimi kadri, četudi mladimi in šibkimi, toda glavni sektor današnje borbe je vojaška akcija, v katero je treba vključiti velik del naših partizanskih kadrov,²⁶ da bi jih na ta način rešili pred uničenjem. Poučite zbor političnih komunističnih poveljnikov,²⁷ da brezpogojno izpolnijo vse splošne odredbe in poučite organe o načinu partizanske borbe. Opozorite politične komisarje in partijske organizacije na njihovo zelo pomembno poslanstvo, da razširijo čim večjo propagandistično aktivnost povsod, kjerkoli se pojavijo partizani. Brez propagande, brez nenehnega političnega dela ne bomo aktivirali podeželskih množic.

To je izvleček iz pisma z navodili vrhovnega štaba narodnoosvobodilnih čet Jugoslavije in CK KPJ, pomemben za našo vodilno partijsko aktivnost. Vrh tega opozarjam na razne članke z juga za naše publikacije OF (Osvobodilne fronte).²⁸

²⁴ Misli na tovarno orožja in streliva v Užicu.

²⁵ Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet je prvo številko svojega glasila Slovenski partizan izdalo oktobra 1941 (Zbornik NOV, dok. 42, op. 1.)

²⁶ Smiselno je: partijskih kadrov. Glej op. 13!

²⁷ Verjetno bi moralo biti: političnih komisarjev. Glej op. 12!

²⁸ V svojem poročilu z dne 5. decembra 1941 centralni komite KPS pravi da je prejel tudi 1. in 2. številko Borbe ter jo razmnožil v 60 izvodih za okrožne komiteje KPS in okrožne odbore OF. (Dokumenti lj. rev. Sl., dok. 94.)

O VIRIH

Tone Zorn

TISKANI VIRI IN LITERATURA O KOROŠKEM VPRAŠANJU V LETIH 1920—1941

I

Pregled tiskanih virov in literature o koroškem vprašanju od znanega plebiscita 10. oktobra 1920 pa do napada na Jugoslavijo leta 1941 si podobno kot pregled za koroško plebiscitno obdobje, ki je izšel v zborniku **Koroški plebiscit**, Ljubljana 1970, ne lasti popolnosti, ampak skuša v danih mejah zajeti dostopno tiskano gradivo in literaturo. Vendar pa so med obema bibliografijama nekatere razlike, saj je sam značaj literature vodil k nekaterim odstopanjem od bibliografije, podane v delu **Koroški plebiscit**. K temu je vodilo dejstvo, da se večkrat ne da ločiti značaja posameznih publikacij. V zagovor naj navedemo le, da ima vse delo vidnega avstrijskega izvedenca za manjšinska vprašanja dr. Theodorja Veiterja, **Die slowenische Volksgruppe in Kärnten**, Wien-Leipzig 1936 v marsičem značaj vira. Prav to je vodilo k problemski podaji gradiva, saj smo pri preučevanju problematike koroškega slovenstva v času med obema svetovnjima vojnama v marsičem še na začetku; tudi pretežni del dosedanje literature ima še vedno bolj značaj vira kot pa znanstvene obdelave. Manjkajo tudi skoro vsa potrebna pomagala. Pri tem sta ob življenjepisih vidnih koroških Slovencev v Slovenskem bibliografskem leksikonu izjemi pravzaprav dva prispevka: prvega je pripravil Rudolf C e f a r i n s pregledom koroškega nemškega in slovenskega periodičnega tiska (**Beiträge zur Geschichte kärntnerischen Tagesschriftums. Geschichte des Zeitungswesens**, Carinthia I, Klagenfurt 1952), drugega pa Roman S a v n i k v informativnem sestavku **Koroški Slovenci v Avstriji v Glasniku jugoslovenskog profesorskog društva**, Beograd 1933, zv. 9, kateremu je priložil pregled zadevne literature, ki pa seveda ni izčrpala celotne problematike. Posamezna dela so omenjena tudi drugod, tako v priročniku **Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums**, zv. III/8, Breslau 1940, str. 544—636.

Od splošnih avstrijskih del, ki se le posredno dotikajo koroškega vprašanja, naj opozorimo predvsem na knjigo Walterja G o l d i n g e r j a **Geschichte der Republik Österreichs**, Wien 1962 in na ponatis dela Ericha Z ö l l n e r j a **Geschichte Österreichs** iz leta 1961. O razvoju avstrijske ustave je izšlo skupno delo **Die Entwicklung der Verfassung Österreichs von Mittelalter bis zum Gegenwart**, Graz 1964.

Podobnih zaključnih pregledov za Koroško nimamo. Izjema je pravzaprav edinole že omenjeni priročnik **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums**. Za specialna vprašanja sta izšli še kolektivni deli za obrt in industrijo **Kärntens gewerbliche Wirtschaft von der Vorzeit bis zur Gegenwart**, Klagenfurt 1953, in za agrarne dejavnosti **Geschichte der Kärntner Landwirtschaft und bäuerliche Volkskunde Kärntens**, Klagenfurt 1966. Z utemeľjevanjem gospodarske enotnosti koroškega prostora se je še v letih pred drugo svetovno vojno ukvarjal Slovencem dobro znani nemški nacionalec Manfred Straka v disertaciji **Die Verkehrsverbundenheit der Kärntner Wirtschaft mit der Umwelt**, Graz 1934 (strojepisno). Disertaciji je priložen tudi spisek dela literature o gospodarski, zemljepisni in prometni problematiki Koroške. O razvoju koroškega posojilništva do leta 1930 je v **Carinthia I** 1963 pisal Adolf Trende; značilno je, da pri tem ni upošteval slovenskega deleža. Dalje je treba za gospodarsko problematiko južnega dela Koroške opozoriti še na prispevek Stanislava Mosteckega **Kärntens Wirtschaftsleben**, ki je izšel v publikaciji **Kärntner Abstimmungsjahrbuch** za leto 1936. Istih vprašanj pa so se med drugimi dotikali Viktor Paschinger (**Landeskunde von Kärnten**, 1. izd. leta 1937, 2. izd. leta 1949), Edith Baumannova v disertaciji **Die Landeskunde von Rosenthal**, Graz 1963 (strojepisno) ter Hugo Hansly v prispevku **Das Bodenproblem in Kärntner Gemeinblattu** 1953, št. 9. O zemljiški razdelitvi na Koroškem je pisal Svetozar Ilešič v razpravi **Oblike zemljiške razdelitve na Koroškem, Slovenski etnograf**, Ljubljana 1946, medtem ko utegne za druge agrarne dejavnosti koristiti delo **Wiederaufbau der Kärntner Land- und Forstwirtschaft. Bericht der Landwirtschaftskammer für Kärnten über die Jahre 1945—1951**, Klagenfurt. — Za gibanje prebivalstva naj ob interni publikaciji urada koroške deželne vlade H. Schön, **Die Bevölkerung Kärntens im Spiegel zweier Volkszählungen**, Klagenfurt 1951 opozorimo na razpravi Vladimira Klemenčiča **Rast prebivalstva na Slovenskem Koroškem v obdobju 1934—1951 v Geografskem vestniku**, Ljubljana 1952 ter **Migracije prebivalstva na Koroškem med leti 1934—1951 v Zborniku Koroške**, Ljubljana 1959. Od drugih del s to problematiko je upoštevati še razpravo Herberta Paschingerja **Veränderung der Hausdichte und der Bevölkerungsdichte in den einzelnen Ortsgemeinden Kärntens vom 1900—1934**, izšlo v **Deutsches Archiv für Landes- und Volkskunde**, Leipzig 1938 ter prispevek Roberta Ofnerja **Wie die Kärntner Städte wachsen in Kärntner Gemeinblattu** 1953, zv. 5. Z gibanjem prebivalstva se je dalje ukvarjal Martin Wutte v članku **Die Bevölkerungsbewegung in Kärnten, Carinthia I**, 1938.

Ob pomanjkanju pregleda političnega razvoja Koroške po letu 1920 utegne koristno služiti vrsta prigodnih člankov, objavljenih v koroškem tisku o dejavnosti posameznih političnih strank in politikov. Nad povprečje se pri tem dviga disertacija Ursule Benedikto živiljenju in delu vidnega koroškega nemškega nacionalca slovenskega rodu, Vinzenza Schumyja, **Vinzenz Schumy**, filozofska fakulteta dunajske univerze leta 1966 (strojepisno). Ob Schumyjevem javnem delovanju je v svoji raziskavi avtorica na svojevrsten način skušala orisati Schumyjevo dejavnost v času prve avstrijske republike in njegovo stališče do nacizma. Za slovenskega bralca so v disertaciji posebej zanimiva Schumyjeva stališča do slovenskega vprašanja, pa tudi zanikanje njegovega slovenskega izvora. — Obsežnejši Schumyjev živiljenjepis je prinesla ob njegovi petdesetletnici koroška **Allgemeine Bauern-Zeitung** 27. julija 1928, gla-

silo koroških krogov skrajno strupenih do koroških Slovencev. Ti krogi so bili zbrani v politični stranki Kärnter Landbund (Bauerbaund). Ob vključitvi omenjene koroške politične stranke v avtoritativni režim konec leta 1934, je list priobčil njen historiat v prispevku **Rückblick auf die Geschichte des Kärntner Bauernbundes, Allgemeine Bauern-Zeitung**, 7.—28. decembra 1934. Po drugi svetovni vojni je o razvoju stranke v obnovljenem listu znova pisal G. Gens er (15. oktobra 1966). Dalje so izšli v **Allgemeine Bauern-Zeitung** še nekateri življenjepisi veljakov koroškega Landbunda, tako Michaela Feiniga (19. februarja 1932), Jakoba Lutschouniga (23. marca 1934) ter Hansa Ferlitscha (4. decembra 1965 in 10. ter 19. oktobra 1968).

O razvoju koroške deželne politike predvsem s stališča koroških velikonemcev (Grossdeutsche Volkspartei) so prinesle daljši prispevek celovške **Freie Stimmen** 25. novembra 1928. Podoben pregled je za koroške krščanske socialce napisal koroški prvak te stranke Michael Paulitsch v **Kärntner Tagblattu** 26. novembra 1931. O fašistično usmerjenem koroškem gibanju Heimatschutzverbandu, kasnejšem Heimwehru, je izšel informativni sestavek v istem listu 26. aprila 1931. Več zanimivih opozoril je dalje najti v publikaciji, izšli ob petnajstletnici koroškega plebiscita, **Volksabstimmung 1920—1935**, Klagenfurt 1935. — Koroški politični razvoj je zajet v omenjenem **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschums**. Za prikaz pangermanskih teženj avstrijskih in posebej koroških Nemcev glej razpravo Lojzeta U d e t a **Avstrija, pangermanizem in Koroška**, Koroški zbornik 1946. Za to vprašanje primerjaj tudi knjižico Leopolda W e n g e r j a **Das Deutschtum in Kärnten**, München 1942 (zbirka Das Grenz- und Auslandsdeutschum, 2). — Za druge meščanske stranke na Koroškem podobni pregledi še vedno manjkajo, izjema je med drugim le historiat lista **Unterkärntner Nachrichten**, objavljen ob 80-letnici njegovega izhajanja (6. oktobra 1967), neizpolnjena pa je še dalje praznina za čas avtoritativnega Dollfuss-Schuschniggovega režima v tridesetih letih.

Manj pa to velja za koroško delavsko gibanje. Tako je izšel za komunistično stranko na Koroškem prispevek **20 Jahre »Volkswille«** v listu **Wahrheit und Volkswille** 13. novembra 1965, ki govori o nastanku stranke, piše o njenem koroškem tisku, predvsem pa se dotika ilegalne dejavnosti koroških komunistov po prepovedi stranke leta 1933. Za stališča koroških komunistov po prepovedi stranke leta 1933. Za stališča koroških komunistov do slovenskega vprašaneja primerjaj glasilo te stranke ob desetletnici plebiscita (**Die Rote Fahne** 26. julija 1930); več podatkov je tudi v publikaciji **Fotografski dokument o boju Komunistične partije Slovenije**, I/1 Ljubljana 1964. Gotovo je, da je na Koroškem še največ gradiva objavljenega za prikaz razvoja socialnodemokratske stranke v deželi. Tu gre za vsakoletna poročila o delu stranke in za povzetke vsakokratnih deželnih občnih zborov stranke, objavljene v takratnih strankinih glasilih (do vključno leta 1926 v štajersko-koroški **Arbeiterwille** in v koroškem glasilu te stranke **Kärntner Volksblatt** v letih 1927—1933). Za slovensko problematiko izstopa v času med obema svetovnima vojnama predvsem občni zbor stranke 3. in 4. oktobra 1925 (**Arbeiterwille** 7.—9. oktobra 1925), kjer je prišlo do zanimive razprave o slovenskem narodnem vprašanju na Koroškem, edinstvene v zgodovini koroške socialne demokracije. S socialistične strani je v zadnjem času pisal o predvojnem odnosu socialnih demokratov do slovenskih sodeželanov Heinrich Gröger v na pol oficiozern

deželnem glasilu **Die Kärntner Landes-Zeitung** 6. oktobra 1967. Za kritično obdobje leta 1934, ko je takratnemu režimu uspelo razbiti avstrijsko socialno-demokratsko stranko, daje obsežen oris **Buttinger** v delu **Am Beispiel Österreichs**, Wien 1953; v njem se je dotaknil tudi takratnega socialističnega gibanja po posameznih avstrijskih deželah. — Življenjepis znanega koroškega socialnodemokratskega voditelja **Floriana Grögerja** je prinesel **Kärntner Volksblatt** 29. maja 1927, medtem ko je o južnokoroškem funkcionarju te stranke **Paulu Bisijaku** pisala **Die Neue Zeit** 11. maja 1949.

Poleg periodičnega tiska so za študij političnega razvoja Koroške izhodiščni viri vsakokratne občinske, deželnoborske in državnozbornorske volitve. Glavni vir za študij tega vprašanja je vsekakor sodobno časopisje, ki je (in ki še vedno) objavlja redno vsakokratne volilne izide (za predvojne volitve npr. **Freie Stimmen** 21. junija 1921 za deželnozbornorske in državnozbornorske volitve tega leta, dne 9. novembra 1923 za enake volitve leta 1923, **Allgemeine Bauern-Zeitung** z dne 24. januarja 1928 za državnozbornorske volitve 24. aprila 1927 ipd.). Za državnozbornorske volitve 9. novembra 1930 so volilni podatki objavljeni v posebnem zvezku (**Sonderheft**) publikacije avstrijskega statističnega urada **Statistische Nachrichten** s podnaslovom **Die Nationalratswahlen vom 9. November 1930** Wien 1931. Poleg tega je že v tem času izdajal koroški deželni statistični urad posebne publikacije, namenjene nadrobni objavi volilnih izidov. Pregledal sem knjigo o analizah koroških občinskih volitev leta 1932 z naslovom **Übersicht über die Gemeindewahlen in Kärnten mit Ausnahme der Stadt Klagenfurt am 22. April 1932 im Vergleich mit den Gemeindewahlen am 22. April 1928**, Klagenfurt 1932 ter knjigo o pregledu volitev v koroško deželno zbornico in v okrajne kmetijske zbornice v istem letu **Gesamtübersicht über die Wahlen in die »Landwirtschaftskammer«, die »landwirtschaftlichen Bezirks- und landwirtschaftlichen Gaus- Ausschüsse« am 20. November 1932**. Po drugi svetovni vojni se je teh volitev dotaknil še **Mirt Zwitter** v prispevku **Borba za demokratizacijo Kmetijske zbornice (S v o b o d a, mesečnik Slovenske Koroške, Celovec 1950, št. 3)**. — Splošni pregled avstrijske volilne zakonodaje po letu 1920 je objavljen z vso zadevno dokumentacijo v obsežnem kolektivnem delu (štirje zvezki) **Wahl und Parteien in Österreich. Österreichische Wahlhandbuch**, Wien 1966.

II

Edina namenska izdaja virov za zgodovino koroških Slovencev v času med obema svetovnima vojnama je zbirka jugoslovanskega zunanjega ministrstva (bela knjiga) iz leta 1948 **Documents on the Charinthian Question**, Beograd z opozorili na položaj koroških Slovencev v prvi avstrijski republiki. Po dokumentarnosti se tej zbirki približuje poročilo slovenske manjšine iz leta 1930 mednarodni manjšinski organizaciji, znani z imenom manjšinski kongresi. Tu gre za obsežno poročilo, objavljeno v publikaciji teh kongresov **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**, Wien 1931 (publikacijo je uredil **Ewald Ammende**). Dodatke k njej je prinesel dopolnilni zvezek (**Ergänzungen...**) leta 1932. Zapisnike vsakoletnih manjšinskih kongresov med leti 1925—1937 (in o vlogi Slovencev na teh kongresih) je objavilo trinajst zvezkov publikacij te organizacije z naslovom **Europäische Nationalitätenkongress, Sitzungsbericht...**, Genf 1925 (— 1937).

Najobsežnejši tekst o koroških Slovencih v prvi avstrijski republiki je pripravil Theodor Veiter v delu **Die slowenische Volksgruppe in Kärnten**, Wien — Leipzig 1936. V njem je skušal podati problematiko koroškega slovenstva v prvi avstrijski republiki, predvsem pa se je ustavil ob načrtih avtoritativnega režima po letu 1933 za ureditev slovenskega vprašanja. Čez dve leti je Theodor Veiter pripravil še publikacijo **Nationale Autonomie**, Wien 1938, v kateri se je znova dotaknil predloga o kulturni avtonomiji za koroške Slovence iz leta 1927; značilno za čas, v katerem je publikacija izšla, je dejstvo, da se je tu odpovedal nekaterim opozorilom, podanim leta 1936.* 1970. leta je izšlo obsežno Veitrovo delo **Das Recht der Volksgruppen und Sprachminderheiten in Österreich** (Wien-Stuttgart).

Celotnejši prikaz problematike koroškega slovenstva med obema svetovnima vojnama je podal na podlagi takrat znanega gradiva Bogo Grafenauer v razpravi **Germanizacija treh Avstrij, Koroški zbornik**, Ljubljana 1946. Istega vprašanja se je Bogo Grafenauer dotaknil še v knjižici **Koroški Slovenci v zgodovini**, Ljubljana 1945, medtem ko je v zadnjem času pisal o tem vprašanju Valentin Inzko v delu **Koroški Slovenci v evropskem prostoru**, Celovec 1970. V letih tik pred drugo svetovno vojno se je vprašanja političnih in nacionalnih usmeritev med (etnično) slovenskim prebivalstvom Koroške ukvarjal Fran Zwitter v razpravi **Koroško vprašanje, Ljubljana 1937** (samostojni ponatis iz ljubljanske **Sodobnosti** 1937). V njej je pokazal na neposredno povezanost med socialno in splošno politično orientacijo slovenskega dela Koroške ter se posebej dotaknil novih razmer, ki jih je Slovincem prinesla druga polovica tridesetih let. Oris problematike koroških Slovencev je Fran Zwitter (ps. Vito Kriz) podal tudi naslednjega leta v periodični publikaciji **Europäische Stimmen**, III, Paris — Zürich 1938 (tudi v francoskem in angleškem jeziku). O progresivnih težnjah med Slovenci na Koroškem v času med obema svetovnima vojnama je 1964 pisal Janko Pleterski v knjigi **I. Regent — Ivan Krefc — Janko Pleterski, Progresivna Slovenija, Trst in Koroška**, Murska Sobota 1964. Nekaj pripomb je k temu vprašanju prispeval tudi Tone Zorn v **Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja** 1966. Isti avtor je dalje pripravil obsežnejši pregled posledic plebiscita na pravnem in političnem področju ter na področju šolstva, in obdelal vprašanje glede uveljavitve kulturne avtonomije v delu **Koroški Slovenci v letih 1920—1930, (Koroški plebiscit, Ljubljana 1970)**. Neposredno dogajanje po plebiscitu je opisal Korotanec (ps.) v zborniku **Slovenci v desetletju 1918—1928**, Ljubljana 1928; dotaknil se ga je tudi Gregorij Rožman v **Času**, XVI, Ljubljana 1921. O morebitnih posledicah priključitve Avstrije nemški državi je v isti publikaciji razpravljala leta 1925/26 Janko Brejc. — Več vprašanj za čas prve avstrijske republike zajema razprava Toneta Zorna **Med plebiscitom in napadom na Jugoslavijo**, objavljena v **Vestniku koroških partizanov**, Ljubljana, št. 2, 1972 ter knjiga **Koroška in koroški Slovenci**, Maribor 1971.

Ob uničenju večine arhivov slovenskih organizacij na Koroškem še posebej izstopajo spomini tamkajšnjih rojakov, ki so se v času med obema svetov-

* Bibliografijo važnejših Veiterjevih del prinaša zbornik **Humanitas ethnica**, Wien — Stuttgart, izdan ob njegovi 60-letnici leta 1967. Zbornik je izšel v zbirki **Schriftenreihe der Forschungsstelle für Nationalitäten und Sprachenfrage, Marburg/Lahn**.

nima vojnama aktivno udeleževali v slovenskem gibanju na Koroškem. Predvsem so to spomini Franca Petka **Iz mojega življenja**, Velikovec 1960. Spomine je za tisk priredil Janko Pleterski in jih opremil z vsem potrebnim kritičnim aparatom. Žal je delo še v rokopisu ter je dostopno edinole v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. V nasprotju s Petkovimi spomini, ki se omejujejo predvsem na plebiscitno obdobje in na čas med obema svetovnima vojnama, se Karel Prušnik-Gašper v spominskem zapisu **Gamsi na plazu**, Ljubljana 1958 dotika obdobja do leta 1941 v uvodnih poglavjih svoje knjige. Biografije vrste slovenskih duhovnikov je pripravila celovška družba sv. Mohorja v knjigi **Naši rajni duhovniki**, Celovec 1968; ista založba je izdala tudi spomine tinjskega prošta Antona Benedeka z naslovom **Malo spomina**, Celovec 1965. Od drugih spominskih člankov naj opozorimo na dva prispevka Joška Tischlerja o vprašanjih utrakvistične šole in problematiki celovškega učiteljsišča (**Družina in dom**, št. 6/7, Celovec 1949) ter o šestdesetletnici slovenske kulturne organizacije na Koroškem (prav tam, št. 2, 1968). Drugega vprašanja se je dotaknil tudi Alojz Vauti (prav tam). Problematiko slovenskih koroških študentov opisujeta publikacija **Dijaki narodu. Misli s počitniškega sestanka koroškega dijaštva v Pliberku v dneh 7—10 avgusta 1927**, Celovec 1927 in **Zbornik (kluba) slovenskih študentov na Dunaju 1923—1963**, Dunaj 1963. — Stališča osrednje slovenske kulturne organizacije na Koroškem, Slovenske prosvetne zveze, do življenjskih vprašanj manjšine v času stanovskega režima prinaša anonimno delo Valentina Podgorca **Die Kärntner Slovenen in Vergangenheit und Gegenwart**, Klagenfurt 1937. Knjižica, v bistvu apel za ureditev slovenskega vprašanja, je poleg tega izhajal še v **Koroškem Slovencu** med 6. oktobrom in 15. decembrom 1937.

O šolski problematiki koroških Slovencev je pisal predvsem Lojze Ude v **Pedagoškem zborniku**, Ljubljana 1955 (izšlo tudi kot poseben odtis) in ponovno v zborniku **Osnovna šola na Slovenskem 1869—1969**, Ljubljana 1970.

Gornjim delom se je po drugi svetovni vojni pridružila vrsta disertacij, kar kaže na živ interes ne le slovenske javnosti za koroško vprašanje, ampak tudi na zanimanje avstrijske in druge tuje javnosti. Še v času prve avstrijske republike je izdelal koroški rojak Valentin Zwitter disertacijo **Die slawischen Minderheiten in Österreich, Wien** (strojepisno), vendar delo — z izjemo nekaterih nadržbnosti — ne presega splošne infomacije. Kolikor je znano, sta bili po drugi svetovni vojni pripravljene vsaj dve avstrijski disertaciji. Časovno najstarejša je Alexandra Springfelda **Das Minoritätenproblem im Kärnten**, Graz 1948. Kljub pomanjkljivi podaji gradiva utegnejo v disertaciji koristiti nekatera opozorila na slovensko problematiko v času stanovske države. Disertacija je bila pripravljena na graški fakulteti za pravne in državnopravne znanosti. Drugo, prav tako strojepisno napisano disertacijo, je pripravila na podobni fakulteti dunajske univerze Heide Lombayer z naslovom **Die rechtliche Stellung der slowenischen Minderheit in Kärnten seit 1918**, Wien 1966. Njeno delo se omejuje izključno na pravno problematiko ter kaže nepoznavanje dejanskega položaja slovenske manjšine na Koroškem.

Vse kaže, da posvečajo koroškemu vprašanju po drugi svetovni vojni dokajšnjo pozornost zlasti Američani. Eno najzgodnejših njihovih del o koroškem vprašanju v času med obema svetovnima vojnama je vsekakor disertacija Roberta Geralda Lingvistica **The Carinthian Slovenes. A Historical Study of provincial Loyalty**, predložena harvardski univerzi leta 1953

(strojepisno). Za tega avtorja je značilno, da ne pozna slovenske literature ter se v bistvu naslanja predvsem na nemške avtorje. V rokopisu je prav tako ostala disertacija Richarda R. R a n d a l l a **The Political Geography of the Klagenfurt Plebiscite Area**, Clark University, 1954; delni povzetek iz nje je pripravil Janko P l e t e r s k i v **Naši sodobnosti** 1957, št. 4, 5, medtem ko je R a n d a l l priobčil v geografski reviji **Geographical Review**, julij 1957, New York, prispevek **Political Geography of Klagenfurt Bassin**. — Tretje ameriško delo je spisal Thomas M. B a r k e r **The Slovenes of Carinthia — A National Minority Problem**, New York — Washington 1960.

V dvajsetih letih za koroške Slovence posebej aktualnega vprašanja uveljavitve kulturne avtonomije se dotikajo že omenjeni prispevki v publikaciji **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**, navedena knjiga Theodorja V e i t e r j a iz leta 1936 ter prispevek Toneta Z o r n a v zborniku **Koroški plebiscit**. O istem vprašanju je izšlo v času med obema svetovnjima vojnama tudi več razmišljanj in polemičnih člankov. Pri tem naj opozorimo, da je o tem vprašanju pisal urednik **Kulturwehra**, Berlin leta 1927 (št. 8), medtem ko se je predzgodovine tega vprašanja, njegove vsebine in stališč koroških Slovencev do kulturne avtonomije dotikal v zagrebškem **Morgenblattu** Fran S m o d e j (30. maja — 2. junija 1928). S koroške nemškonacionalne strani je v istem listu odgovarjal S m o d e j u takratni načelnik tiskovne službe koroške deželne vlade Bernhard S c h e i c h e l b a u e r (9.—10. junija 1928). O vprašanju kulturne avtonomije je prineslo dalje več prispevkov tudi akratno mednarodno manjšinsko glasilo **Nation und Staat**. Kot prvi se je v tem glasilu dotaknil tega vprašanja Werner H a s s e l b l a t t (št. 1, 1927/28), kasneje pa je o slovenskem koroškem vprašanju pisal predvsem Engelbert B e s e d n j a k (npr. **Ist ein Ausgleich in Kärnten möglich?** **Nation und Staat**, št. 9, Wien 1932). V ljubljanski **Sodobnosti** je leta 1940 (št. 5—12) razpravljal o projektu koroške kulturne avtonomije Rudi K y o v s k ý s prispevkom **Pripombe k načrtu avtonomije za Slovence na Koroškem z dne 17. julija 1927**. V njem je podal slovenski prevod osnutka koroškega deželnega zakona o taki avtonomiji, se dotaknil njegovega historjata ter med drugim opozoril na njegovo taktično ozadje. Po drugi svetovni vojni je pod vidikom ponovne aktualizacije tega vprašanja pisal Dr. A. S. v salzburškem listu **Berichte und Informationen**, zv. 157, 29. maja 1949. — Za vprašanja kulturne avtonomije gl. še prispevka Toneta Z o r n a **Stališče koroških strank glede kulturne avtonomije za koroške Slovence v letih 1925—1968**, **Zgodovinski časopis** 1971 ter **Iz problematike kulturne avtonomije za slovensko skupnost na Koroškem v letih po plebiscitu**, **Koroški koledar** (za leto) 1972.

Nerešenost slovenskega vprašanja po plebiscitu na Koroškem je seveda odmevala tudi v vrsti polemičnih zapisov tako na slovenski kot na nemški strani, dotikajočih se med drugim tudi primerjave položaja Slovencev na Koroškem in položaja nemško govoreče manjšine v Jugoslaviji. Med časovno najzgodnejše delo je šteti vsekakor dokumentirani spis Valentina R o ž i č a (ps. **Carinthiacus**) **Položaj Slovenaca pod Austrijom i položaj Nemaca u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca**, Ljubljana 1925; spis je izdal takratni manjšinski inštitut, izšel pa je še na angleškem in nemškem jeziku. Nemško-koroški odmev na R o ž i č e v spis sta napisala Martin W u t t e in Oskar L o b m a y e r, **Die Lage der Minderheiten in Kärnten und in Slowenien**, Klagenfurt 1926. Valentin R o ž i č je napisal 1925. leta še knjižico **Kako je v de-**

želi, kjer ječe pod težkim jarmom sini Slave? in v kateri je opozoril na vrsto diskriminacij slovenske manjšine. Isti pisec se je znova povrnil na koroško vprašanje marca 1933 v takratni jugoslovanski skupščini. Njegov govor, ki se je dotikal vprašanja šolstva Slovencev na Koroškem in nemško govoreče manjšine v Jugoslaviji, kulturne avtonomije in problematike verouka v materinščini, je izšel v slovenskem in nemškem jeziku kot posebna knjižica (naslov slovenske verzije: **Položaj nemške manjšine v Jugoslaviji in položaj Slovencev v Avstriji. Iz govora senatorja dr. Valentina Rožiča v senatu kraljevine Jugoslavije 26. 3. 1926**). Več prispevkov o koroških Slovencih najdemo 1925. leta v glasilu zveze narodnostnih manjšin Nemčije **Kulturwille** (glasilo je bilo še istega leta preimenovano v **Kulturwehr**), ki je izhajalo v Berlinu (tako v št. 4 in 9 leta 1925, v št. 1 leta 1928 je med drugim list prinesel poročilo o finančnem poslovanju znane nemškonacionalne organizacije **Deutscher Schulverein — Südmark**).

Desetletnica plebiscita 1930. leta je dala medsebojni, slovensko-nemški polemiki novega netiva. Ob tem naj opozorimo na knjižico Narodne odbrane iz Maribora **Koroški Slovenci in plebiscit leta 1920, Maribor 1920** (avtor knjižice je Josip J e r a j). Splošen oris slovenskega vprašanja na Koroškem pa najdemo v tridesetih letih v publikacijah **Naši onstran meje** (uredil Peter P a v l o v i č), Ljubljana 1933 in **Ivan Č e s n i k**, **Naši narodnoobrambni problemi, Ljubljana 1936**. O vprašanjih plebiscitne problematike in germanizacije je v tem času pisal Emil L i l e k v knjižici **Anklagen gegen die barbarischen Verfolgungen der Slovenen in Kärnten**, Celje 1935 (knjižica je izšla tudi v angleškem jeziku). Iz dni priključitve Avstrije nacistični Nemčiji pa imamo tiskani govor, ki ga je imel Ivan P u c e l j v beograjski skupščini 24. marca 1938. P u c l j e v govor je izšel pod naslovom **Problem slovenskega Korotana, Velike Lašče 1938**.

Ob Martinu W u t t e j u (njegovi prispevki so v glavnem izhajali v celovškem listu **Freie Stimmen**) je bil v polemiki s slovensko stranjo v tem času posebno aktiven Bernhard S c h e i c h e l b a u e r. Po polemiki s F. S m o d e j e m v zagrebškem **Morgenblattu** je leta 1932 izdal knjigo **Aufrichtigkeit, Klarheit, Verständigung**, Klagenfurt 1932, v kateri je z nemškonacionalnih stališč polemiziral s poročilom slovenske manjšine, objavljenim v publikaciji **Die Nationalitäten in den Staaten Europas**. Podobno kot S c h e i c h e l b a u e r, je nastopila ob izidu omenjenega P o d g o r č e v e g a apela **Die Kärntner Slovenen**, Klagenfurt 1937 tudi takratna osrednja protislovenska organizacija na Koroškem **Der Kärntner Heimatbund** s publikacijo **Abwehr und Verständigung**, Klagenfurt 1938. Ob teh publikacijah je na nemškonacionalni strani opozoriti še na dve deli: na spis B. S c h e i c h e l b a u e r j a **Die Nationalpolitische Entwicklung in Kärnten**, Klagenfurt 1930 in na knjigo še danes publicistično aktivnega protislovenskega delavca Viktorja M i l t s c h i n s k e g a **Kärntens hundertjähriger Grenzlandkampf**, Wien 1937. — Izven tega okvira pa se je slovenskega vprašanja na Koroškem dotikal še zbornik **Die süddeutsche Volksgrenze**, Berlin 1934.

Dokončno podobo so nemškonacionalna stališča dobila na Koroškem v osrednji protislovenski organizaciji **Koroški domovinski zvezi (Kärntner Heimatbundu po letu 1923)**. Najboljšo analizo te organizacije, najtesneje povezane z najvišjimi koroškimi deželnimi oblastmi, je dal Lojze U d e v razpravi **Po 10. oktobru 1920 — Kärntner Heimatdienst, Heimatbund**. Razprava

je izšla v **Zborniku Koroške**, Ljubljana 1959. O tej organizaciji in znanem nemškem šolskem društvu **Deutscher Schulverein »Südmark«** je najti več opozoril v knjižici **Verbrechen fordern Sühne**, Klagenfurt 1947, predvsem pa je dejavnost zadnje organizacije orisana v anonimnem prispevku Julija Felaherja **Deutscher Schulverein — Südmark in njegovi nasledniki v drugi avstrijski republiki**, Slovenski vestnik, Celovec, 5. februarja do 25. marca 1960. Podrobno delovno poročilo te organizacije za desetletje 1925—1935 zajema publikacija **Jahres-Versammlung 1935. Deutscher Schulverein — Südmark**, Wien 1935. — Za društvo **Kärntner Landsmannschaft** je izšla publikacija **24. Jahre Kärntner Landsmannschaft**, Klagenfurt 1934.

Zunanji izraz delovanja nemškonacionalnih organizacij na Koroškem med obema svetovnjima vojnama se ni kazal le v neposrednih diskriminacijah slovenske manjšine, ampak (enako kot danes) v poskusih atomiziranja in germanizacije koroškega slovenstva. Navzven se je ta dejavnost od druge polovice dvajsetih let kazala predvsem v uvajanju tako imenovane »vindišarske teorije«, po kateri živi v nasprotju z »nacionalnimi« Slovinci na območju južnega dela Koroške večinsko »vindišarsko« prebivalstvo, ki se tako kulturno kot politično v vsem podreja nemštvu. »Teoretično« je skušal 1927. leta utemeljiti to »teorijo« znani nemškonacionalni historik Martin Wutte s spisom **Deutsch — Windisch — Slowenisch**. Značilno je, da je ta spis širil tega leta **Kärntner Heimatbund** v prilogi svojega dvojezičnega glasila **Koroška domovina — Kärntner Heimat**, št. 27. Sledil je ponatis v knjigi **Kampf um Kärnten**, Klagenfurt 1930, za odnos koroških protislovenskih krogov pa je značilno, da so ta Wutte je v spis znova ponatisnili ob petdesetletnici koroškega plebiscita 1970. leta v skupnem glasilu vseh protislovenskih organizacij na Koroškem, v **Die Kärntner Landsmannschaft**, št. 10, 1970. O vlogi vindišarske »teorije« je še leta 1938 pisal Fran Zwitter (ps. Vito Kriz) v prispevku **Das Spiel mit den »Windischen«**, **Europäische Stimmen III**, Paris — Zürich. Predvsem pa se je vindišarske »teorije« lotil Lojze Ude v delu **Teorija o vindišarjih — Windische**, Celovec — Borovlje 1956. Za del nemške (ne le avstrijske) publicistike je značilno, da je privolila v to »teorijo« (npr. Wilfried Krallert, **Methodische Probleme der Völker- und Sprachkarten v Internationales Jahrbuch für Kartographie I**, 1961, Gütersloh ter Johann Wilhelm Mannhardt, **Bausteine und Volkswirtschaft**, Stuttgart, uredil Manfred Straka). — Drug izraz dejavnosti nemškonacionalnih koroških krogov pa se je v tridesetih letih kazal v poskusih kolonizacije slovenskega in jezikovno mešanega dela Koroške s trdnim, predvsem rajhovskim nemštvom. Tega vprašanja se je do sedaj dotaknil predvsem Julij Felaher (-er) v članku **Naseljevanje rajhovcev na Koroškem v dobi senžermske Avstrije, Svoboda**, mesečnik **Slovenske Koroške**, št. 10/12, Celovec 1949. Izvleček tega članka je prinesel **Slovenski vestnik** 23. januarja 1948; več opazk k temu vprašanju pa je v zadnjem času prispeval Tone Zorn v **Zgodovinskem časopisu** 1970, zv. 1; ponatis **Koroški koledar** (za leto) 1971, Celovec.

Razumljivo je, da je vindišarsko teorijo prevzel tudi nacizem, značilno pa je, da je našla svoje mesto tudi pri avstrijskih ljudskih štetjih po drugi svetovni vojni. Gotovo je, da je med vsemi vprašanji slovenske koroške problematike najbolj obdelano vprašanje jezikovne sestave južnega dela Koroške. S to problematiko se je na podlagi dostopne dokumentacije do sedaj najtemeljiteje ukvarjal Bogó Grafenauer. Njegovo najobsežnejše delo o tem vprašanju

je razprava **Narodnostni razvoj na Koroškem od srede 19. stoletja do danes** v **Koroškem zborniku** leta 1946. Rezultati te razprave so prevzeti še v publikacijah istega avtorja **La situation entique en Carinthie in Le développement national des Slovènes de Carinthie** iz leta 1946 (obe publikaciji sta izšli tudi v angleškem in ruskem jeziku) ter v jugoslovanski dokumentaciji pripravljeni po drugi svetovni vojni za pariško mirovno konferenco. Dalje je podal nekaj pripomb k štetju leta 1923 **Tone Zorn** v **Kroniki**, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana 1968, št. 2. O štetju leta 1934 sta še med obema svetovnima vojnama pisala **Julij Felaher** (ps. Carantanus junior) v **Omladini I**, 1934 ter **Robert Kramberger** v **Koledarju Družbe sv. Cirila in Metoda za leto 1936**, Ljubljana. Tudi medvojnih ljudskih štetij na območju Koroške se je dotaknil **Janko Pleterski** v razpravi **Die Volkszählung vom 31. März 1961 in Kärnten** v **Razpravah in gradivu Inštituta za narodnostna vprašanja**, Ljubljana 1966, št. 4/5. Posebno mesto pa predstavlja med vsemi dosedanji ljudskimi štetji na območju Koroške nacistično ljudsko štetje leta 1939, pri katerem prvič najdemo uvedbo »vindišarske« jezиковne kategorije. Do pred nekaj leti so bili sumarni jezikovni »rezultati« tega štetja znani le po interni publikaciji dunajskega statističnega urada **Statistische Übersicht für den Reichsgau Kärnten**, Wien 1941, medtem ko so danes nadrobneje objavljeni v razpravi **Theodorja Veiterja Die Sprach- und Volkszugehörigkeit in Österreich nach den Ergebnissen der Volkszählung von 1939** v glasilu **Federalne unije evropskih manjšin Europi ethnici**, Wien 1965, zv. 3. Več pripomb k štetju leta 1939 je podal **Tone Zorn** v nepodpisanem članku **Ob ljudskem štetju 1939 na Koroškem** v celovškem **Koroškem koledarju** za leto 1966.

Izven tega okvara je leta 1929 podal jezikovno strukturo južnokoroških otrok **Ivan Starc** v prispevku **Schul- und Religionsstatistik der slowenischen Minderheit in Kärnten v Kulturwehru**, Berlin 1929, zv. 7, v prihodnji številki tega glasila pa je objavil prispevek **Statistik der Religionsunterricht**; oba prispevka sta zbudila dokajšnje razburjenje v krogih takratne koroške deželne vlade. — Dalje je **Ivan Starc** (ps. Slovenicus) izdal knjižico **Koliko je Slovencev na Koroškem?**

Z ljudskimi štetji, predvsem s stališča nemškonacionalnih krogov so se v času med obema svetovnima vojnama nekritično ukvarjali tudi nekateri nemški pisci. Opozorimo naj predvsem na tak dokument nemškonacionalne miselnosti, ki sta ga pripravila **Manfred Straka** in **Walter Neunteufel**, **Die Entwicklung des Volksbekenntnisses in Kärnten nach den Ergebnisse der amtlichen Volkszählungen 1923 und 1934**, Graz 1941.

III

Tako kot za trideseta leta, tudi za čas koroškega nacističnega gibanja nimamo zadovoljivega orisa. Še najboljše je v že omenjenem priročniku **Handwörterbuch des Grenz- und Auslandsdeutschtums**, Breslau 1940 izpod peresa **Martina Wutteja**. Tej publikaciji se pridružuje knjižica **Richarda Moscherja Kärntner Grenzland im Süden**, Berlin 1940, ki zajema zanimive podatke o delu in dejavnosti NSDAP pred in po priključitvi Avstrije nacističnemu rajhu. Na slovenski strani je analiziral po drugi svetovni vojni vprašanje koroškega nacizma **Fran Zwitter** v delu **To destroy nazism or to re-**

ward it? Beograd 1946. Nekaj podatkov o nacistični politiki do slovenske manjšine v času pred napadom na Jugoslavijo je najti v članku Toneta Zorna **Poizkusi izselitve koroških Slovencev med drugo svetovno vojno** v **Kroniki**, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, 1966, št. 2. Isti pisec je dalje skušal na podlagi dostopne dokumentacije orisati predvojno moč koroškega nacizma v disertaciji **Politična orientacija koroških Slovencev in boj za mejo v letih 1945—1949**, Ljubljana 1968 (strojepisno).

Do sedaj najboljšejši tekst o položaju Slovencev neposredno po priključitvi na Koroškem je napisal Bogo Grafenauer (ps. Lojze Serajnik) z naslovom **Slovenska manjšina na Koroškem**, pripravljenim za revijo **Čas** leta 1939, vendar pa je bil tekst na zahtevo državnega pravdnika izločen iz tiska. — Leta 1938 je v **Dejanju I**, Ljubljana Bogo Grafenauer priobčil članek pod istim psevdonimom **Koroška pred novimi dogodki**. — Problematike koroškega slovenstva v letih 1938—1941 se je Bogo Grafenauer skupaj s Francetom Škerlom dotaknil še v **Koroškem zborniku**, Ljubljana 1946; več podatkov pa je dalje najti v publikaciji POOF za Koroško **Vebrechen fordern Sühne**, Klagenfurt 1947. Spomine na nekdanjega slovenskega deželnozborskega poslanca Vinka Poljanca, ki je umrl za posledicami nacističnega zapora, je prinesel **Naš tednik** (Celovec), 7. marca 1968. — Bogo Grafenauer je 1938 napisal anonimno brošuro »Anšlus« in koroški Slovenci. Čas po 13. marcu 1938 je problemsko nakazan v študiji Toneta Zorna **Koroški Slovenci med anšlusom in napadom na Jugoslavijo**, Borec, Ljubljana, št. 6/7, 1972.

Istih vprašanj (odnosa nacizma do slovenske manjšine) se loteva tudi France Petek v navedenih spominih. O nacističnem poskusu, da ne bi Slovenci glasovali za izključitev nacističnih predstavnikov iz koroškega deželnega zbora 1933. leta je pisal Erwin Steinböck v prispevku **Die Verhandlungen zwischen den Nationalsozialisten und jugoslawischen Stellen vor dem Julipitsch 1934 v Österreich in Geschichte und Literatur**, Graz 1968, št. 12; ponatis tega prispevka je izšel brez kritičnega aparata še v **Kärntner Landes-Zeitung** 14. februarja 1969.

Posebej zanimiv dokument o odnosu koroških nacistov do slovenske manjšine je vsekakor delo Roberta Rutila, izhajajoče iz nacistične rasne teorije **Völker und Rassen auf dem Boden Kärntens**. Knjiga je izšla v zbirki **Schriften zur Geistesgeschichte Kärntens**, zv. 3. Tej knjigi se pridružuje še vrsta najrazličnejših del propagandnega značaja (med njimi knjižica Otta Brunnerja **Kärntens Stellung in der deutschen Geschichte**, Klagenfurt) v založbi različnih nacističnih organizacij.

Schara Hubert

UREJANJE FONDA POLITIČNEGA KOMISARJA IN DEŽELNEGA SVETNIKA ZA OKROŽJE CELJE

Uvod

V nemškem okupacijskem arhivu, ki je sestavna enota arhiva IZDG, hranimo fonde najrazličnejših tvorcev iz obdobja 1941—1945. Fondi oblastnih ustanov, to so fonde šefoma civilne uprave za Spodnjo Štajersko in Gorenjsko podrejenih uradov političnih komisarjev (1. februarja 1942) deželnih svetnikov, vključno z registraturami nekaterih občinskih uradov, predstavljajo v tem sklopu večino ohranjenega gradiva. Tako hranimo od okrog 900 fasciklov oziroma 110 dolžinskih metrov gradiva teh provenienc iz Štajerske in Gorenjske samo za fond političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje, ki je hkrati najobsežnejši fond ne samo iz skupin fondov nemškega okupacijskega arhiva, temveč od fondov, ki jih hrani arhiv IZDG nasploh, 521 na novo urejenih fasciklov.

Zaradi boljše osvetlitve pomena gradiva kot tudi izdelanega analitičnega popisa za ta fond — o tem več kasneje, pa je nujno, še preden se zadržimo na opisu za ureditev potrebnih del in drugih informacijah, da si sprva ogledamo nekaj zgodovinskih dejstev, ki so vezane na delovanje tega urada.

IZGRADNJA OKUPACIJSKE CIVILNE UPRAVE V OKVIRU OKROŽIJ SPODNJE ŠTAJERSKE OZIROMA DEŽELNEGA OKROŽJA CELJE

V istem času, ko je prevzel Uiberreither na Spodnjem Štajerskem posle šefa civilne uprave 14. aprila 1941, je vzpostavil za uradna območja vsakega okrajnega glavarstva in v mestih Mariboru, Celju in Ptuju politične komisarje, ki so po nalogu šefa civilne uprave v svojem uradnem območju opravljali odredbeno in izvršilno oblast. Med drugim so bili pooblašteni, vzpostaviti za uradna območja občin tako imenovane uradne župane (Amtsbürgermeister).¹

Z vzpostavitvijo teh (uradnih) županov je prenehala oblast dotedanjih županov. Občinska zastopstva so bila vsepovsod s takojšnjo veljavo razpuščena.

¹ Uradni list šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko (Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark), 1941 (dalje navajam: VAZSt).

Da je bila to le začasna upravna razdelitev, kaže dejstvo, da je že od vsega začetka bila predvidena drugačna organizacijska struktura glede upravne razdelitve področij Spodnje Štajerske oziroma področij celjskega okrožja.

Dejstvo, da je bil Dorfmeister, ki je bil imenovan za političnega komisarja Celje-mesto, postavljen že od vsega začetka za političnega komisarja v bodočem celjskem okrožju, in dejstvo, da je šef civilne uprave v svoji okrožnici z dne 3. junija 1941 že predvidel upravno razdelitev Spodnje Štajerske in deželna in mestna okrožja, kažeta na to, da je bil načrt glede upravne razdelitve v grobem že prej pripravljen in da se je ta po zasedbi oziroma okupaciji Spodnje Štajerske zaradi dejanskih razmer, ki so nastale po sami zasedbi, postopoma razvijal. Gre za organizacijske spremembe v zvezi s področno razdelitvijo Spodnje Štajerske, za razmejitve med posameznimi okrožji in za področno razdelitev v posameznih okrožjih v zvezi s formiranjem novih občin oziroma združevanjem prejšnjih občin v večje občine. Po okrožnici šefa civilne uprave z dne 3. junija 1941 je bilo na področju Spodnje Štajerske sprva predvideno formiranje najmanj štirih deželnih okrožij in sicer v Mariboru, Ptuju, Celju in Brežicah ter enega mestnega okrožja v Mariboru. V njej je nadalje rečeno, da je v kratkem pričakovati odločitev glede formiranja petega deželnega okrožja na jugu, ki bo nastalo najverjetneje s pomanjšanjem deželnega okrožja v Brežicah.²

Že 4. junija 1941 je urad šefa civilne uprave izdal uredbo, v kateri odreja, da se bodo z veljavnostjo s 15. junijem 1941 v bodočih mestnih in deželnih okrožjih vzpostavili prehranjevalni uradi oddelka B. Iz razporeditve le-teh je že razvidno, kakšna naj bi bila področja razmejitve med posameznimi okrožji oziroma katere občine bodo spadale v posamezna okrožja (bodoče trboveljsko okrožje še ni bilo upoštevano).³

Z odredbo šefa civilne uprave z dne 18. junija 1941 o področni razdelitvi Spodnje Štajerske, ki je začela veljati 1. julija 1941, so bila potem formirana tale deželna in mestna okrožja: 1. deželno okrožje Maribor (Landkreis Marburg a. d. Drau), 2. deželno okrožje Ptuj (Landkreis Pettau), 3. deželno okrožje Celje (Landkreis Cilli), 4. deželno okrožje Trbovlje (Landkreis Trifail), 5. deželno okrožje Brežice (Landkreis Rann), 6. mestno okrožje Maribor (Stadtkreis Marburg a. d. Drau) in 7. okrajno glavarstvo Ljutomer (Bezirkshauptmannschaft Luttenberg), vendar s pripombo, da bo to z vključitvijo Spodnje Štajerske v »Reichsgau Steiermark«⁴ združeno z deželnim okrožjem Radgona (Radkersburg).⁴

Za vsako deželno okrožje kot tudi za mestno okrožje Maribor in okrajno glavarstvo Ljutomer (tu je prevzel posle političnega komisarja deželni svetnik okrožja Radgona), je bil postavljen politični komisar. Pooblastila teh komisarjev so ostala nespremenjena, torej enaka tistim, določenim z odredbo z dne 14. aprila 1941.

Tako je prišlo do formiranja novih uradov političnih komisarjev ter do ukinitve dotedanjih uradov političnih komisarjev za uradna območja bivših okrajnih glavarstev ter v mestih Celju in Ptuju. Do tedaj samostojni mesti Celje in Ptuj sta postali pripadajoči mesti deželnih okrožij Celje in Ptuj.

² Pol. kom. — dež. svet. okrožja Celje (ZV) F 20.

³ Prav tam.

⁴ VAZS 1941.

Obenem s formiranjem teh uradov je bila vzpostavljena tudi izpostava političnega komisarja deželnega okrožja Maribor s sedežem v Slovenjem Gradcu, ki je obstajala vse do 21. februarja 1943.⁵

Deželno okrožje Celje je nastalo iz območij tehle političnih komisarjev: 1. Celje mesto (Stadt Cilli), 2. Celje okolica (Cilli Land), 3. Gornji grad (Oberburg), 4. Šmarje pri Jelšah (St. Marein) brez tistih občin, ki so bile vključene v deželno okrožje Brežice. Nadalje so bile okrožju dodeljene še nekatere občine od uradnega območja političnega komisarja Slovenj Gradec (Windischgraz) in od uradnega območja političnega komisarja Laško (Tüffer).⁶

Temu primerno se je izvršila tudi predaja poslov in aktov. Kolikor so uradna območja dotedanjih političnih komisarjev pripadla v celoti deželnemu okrožju Celje, je predaja prešla na političnega komisarja za deželno okrožje Celje. V ostalih primerih je bila predaja le delna.

Po odredbi šefa civilne uprave z dne 18. junija 1941 je vključevalo deželno okrožje Celje 54 političnih in 3 katastrske občine. Deželnemu okrožju je pripadlo: od uradnega območja političnega komisarja Celje-okolica 24 političnih občin, od uradnega območja političnega komisarja Gornji grad 9 političnih občin, od uradnega območja političnega komisarja Laško 2 politični in 2 katastrski občini, od uradnega območja političnega komisarja Slovenj Gradec 7 političnih občin, od uradnega območja političnega komisarja Šmarje pri Jelšah pa 12 političnih in ena katastrska občina.

Potem ko je bila področna razdelitev Spodnje Štajerske v deželna in mestna okrožja končana, je šef civilne uprave, zato da bi bila občinam zagotovljena upravno politična in gospodarska možnost razvoja, 15. avgusta 1941 izdal odredbo, po kateri so bile združene oziroma vključene nekatere predvsem manjše politične občine kot tudi vse katastrske občine v večje politične občine »Grossgemeinden«.⁷

S tem so bile formirane v okviru posameznih deželnih okrožij poleg nekaterih že obstoječih še nadaljnje večje politične občine. Take priprave so potekale že od vsega začetka in to vzporedno s pripravami glede razmejitve med posameznimi deželnimi okrožji. Tako so bile nekatere občine združene oziroma upravljanje v teh predano večjim občinam tudi že prej, in to v času pred formiranjem deželnih okrožij kot tudi v vmesnem obdobju od formiranja do izida te odredbe. Zanimivo je to, da združitve pred 18. junijem 1941 odredba šefa civilne uprave o področni razdelitvi Spodnje Štajerske od istega datuma še ni upoštevala, upošteva in potrjuje pa jih odredba z dne 15. avgusta 1941.⁸ Po odredbi šefa civilne uprave z dne 15. avgusta 1941, ki zajema že opravljene, obenem pa odreja še nadaljnje združitve oziroma vključitve manjših občin v večje je prišlo v okviru deželnega okrožja Celje do formiranja 18 večjih političnih občin. Predaja poslov, kolikor se ni opravila v nekaterih primerih že prej, je bila potem v mesecu septembru končana.

Prav zaradi teh sprememb je izdal šef civilne uprave 20. septembra 1941 novo odredbo o področni razdelitvi Spodnje Štajerske. Po tej odredbi, ki je zamenjala prejšnjo (odredba z dne 18. junija 1941 je postala neveljavna), je bila Spodnja Štajerska razdeljena v tale mestna in deželna okrožja: 1. mestno okrož-

⁵ VAZSt 1943.

⁶ Pol. kom. — dež. svet. okrožja Celje, (ZV — Og), F 24.

⁷ VAZSt 1941.

⁸ Prav tam.

je Maribor, 2. deželno okrožje Maribor z izpostavo v Slovenjem Gradcu, 3. deželno okrožje Ptuj, 4. deželno okrožje Celje, 5. deželno okrožje Trbovlje, 6. deželno okrožje Brežice, 7. okrajno glavarstvo Ljutomer (to s pripombo, da bo to z vključitvijo Spodnje Štajerske v »Reichsgau Steiermark« združeno z deželnim okrožjem Radgono).⁹

Deželno okrožje Celje je bilo razdeljeno s spremembami z dne 15. avgusta 1941 v 33 občin. Taka razdelitev je z manjšimi spremembami potem ostala.

Enako kot se s temi organizacijskimi spremembami niso spremenila pooblastila političnih komisarjev, so ostala ta v veljavi tudi za župane. Razlika je bila le v tem, da je šlo sedaj za upravljanje samo večjih političnih občin in da so župani v večjem delu bili redno nastavljeni.¹⁰

Nemški občinski red (D.G.O.), ki je bil osnova upravno politični ureditvi občin, kljub temu da je — kot pravijo Nemci sami, potihoma — v osnovi sicer počasi stopal v veljavo, na Spodnjem Štajerskem v tem času še ni mogel biti vpeljan. Zato so morale biti občinske uprave še nadalje v večji meri podrejene okrepljenemu državnemu nadzoru. Tako tudi ni moglo priti do dokončne razmejitve med državno upravo in okrožno oziroma občinsko samoupravo.¹¹

Spodnja Štajerska je bila tako organizacijsko dokončno razdeljena. Seveda pa je bila s tem dosežena le zunanja oblika upravne ureditve, to je področna razdelitev. Postavitev organizacijske strukture posameznih uradov političnih komisarjev oziroma njihova izenačitev z uradi deželnih svetnikov je potrebovala še nekaj časa. Dokončna upravno pravna izenačitev, razen zunanje oblikovne, ni bila dosežena niti tedaj, ko je prišlo 1. februarja 1942 do preimenovanja političnih komisarjev v deželne svetnike oziroma njihovih uradov v urade deželnih svetnikov.¹² Tako se je preimenoval urad političnega komisarja za deželno okrožje Celje v urad deželnega svetnika okrožja Celje (Der Politische Kommissar für den Landkreis Cilli — Der Landrat des Kreises Cilli). Izjema je samo politični komisar mestnega okrožja Maribor, ki je s 1. februarjem 1942 dobil uradni naziv nadžupan (Oberbürgermeister). Okrajno glavarstvo Ljutomer, od 15. aprila 1943 deželno okrožje Gornja Radgona (Oberradkersburg), pa je že od prej vodil deželni svetnik okrožja Radgona.¹³

Pri tem naj opozorimo samo še na to, da je iskati vzrok za nekatere kasnejše organizacijske spremembe, poleg tega, da so nacisti skušali doseči čim večjo upravno politično izenačitev Spodnje Štajerske s sosednjim Štajerskim gauom, predvsem v razvoju in potrebah druge svetovne vojne.

Tako je prišlo kasneje enako kot v drugih področjih Nemčije tudi v gauih »Vzhodne marke« vključno z našima zasedenima področjema do nujnosti reševanja povsem novih nalog oziroma do razširitve že obstoječih. Poudarek je bil vedno večji na državno obrambnih in gospodarskih zadevah in ne več toliko na samih upravno-političnih.

Dne 16. novembra 1942 so bili gaulajterji imenovani za državno obrambne komisarje (Reichsverteidigungskommissar). S tem je bila vzpostavljena še večja povezanost stranke z upravo, na drugi strani pa doseženo enotnejše vodstvo uprave in gospodarstva.¹⁴

⁹ Prav tam.

¹⁰ Pol. kom. — dež. svet. okrožja Celje, (Predfondi, ZV — Pers).

¹¹ Pol. kom. — dež. svet. okrožja Celje, (Vst) F 10.

¹² Glej op. 89.

¹³ VAZSt št. 24 z dne 26. VIII. 1943, odredba z dne 4. VI. 1943. — Pol. kom. — dež. svet. okrožja Brežice, F 718.

Za državno obrambni okraj Štajerske je bila ta funkcija dodeljena gau-lajterju in državnemu namestniku Štajerske Uiberreitherju, ki je vodil posle državnega obrambnega komisarja izključno s pomočjo svojega lastnega urada državnega namestnika kot organa državno obrambnega komisarja ter s pomočjo urada državnega namestnika v Salzburgu kot organa gospodarske uprave. Organom gospodarske uprave je bilo dodeljeno enotno vodenje vseh gospodarskih ukrepov v njihovem gospodarskem okraju. Medtem ko so večji gavi sestavljali samostojne gospodarske okraje, je bil več manjšim državno obrambnim okrajem — gauom dodeljen skupen gospodarski okraj. Tako je del gauov »Vzhodne marke« spadał v gospodarski okraj »Alpenland« s sedežem v Salzburgu, drugi del pa v gospodarski okraj »Donauland« s sedežem na Dunaju.¹⁵

Glede na predvideno priključitev so se nacisti že od vsega začetka trudili vzpostaviti tudi na Spodnjem Štajerskem čim hitreje enako upravno ureditev kot je ta veljala za sosednji štajerski gau.

Upravno politične enote reichgavi — teh je bilo v rajhu vsega skupaj samo 10, med njimi 7 gauov »Vzhodne marke«, »Alpen- und Donaureichsgau« — so postali nacistom vzor za bodočo upravno politično ureditev rajha. Hkrati z upravno politično ureditvijo »Vzhodne marke« je izšla tudi upravno politična ureditev priključenega sudetskega ozemlja. Na podlagi teh izkušenj je bila kasneje izvedena še upravno politična ureditev oziroma državno pravna priključitev poljskega koridorja, to je »priključenega vzhodnega področja«. Enako kot v »Vzhodni marki« so bili tudi iz teh področij formirani državni gavi in sicer »Reichsgau Sudetenland« in oba vzhodna gava »Danzig Westpreussen« in »Wartheland«.¹⁶

Poleg drugega je bilo prav v teh primerih načelo državne in upravne enotnosti ter vodstveno načelo lahko zelo dosledno in v največji meri uresničeno. Upravno deželno področje, gau, je bilo hkrati tudi politično področje. Gau-leiterji so bili obenem tudi državni namestniki.¹⁷

Organizacija uprave reichsgaua:¹⁸ na čelu reichsgaua je bil državni namestnik (Reichsstatthalter), ki je vodil na stopnji reichsgaua državno upravo kot upravo rajha (Reichsverwaltung) in samoupravo reichsgaua. Obči zastopniki državnega namestnika so bili v okviru državne uprave vladni predsednik (Regierungspräsident), v okviru samouprave gava pa deželni glavar (Gauhauptmann). Urad državnega namestnika (Reichsstatthalterei) je bil sestavljen iz centralne uprave, oddelkov I do V s pripadajočimi pododdelki in decernati, nadalje iz deželne komore (Gaukämerei) višjega zavarovalnega urada (Obersicherungsamt) in višje vladne blagajne (Regierungsoberkasse).

Reichsgau se je delil v deželna in mestna okrožja (Land- und Stadtkreise). Deželna okrožja so bila državno upravna okrožja in samoupravni organi, mestna okrožja le samoupravni organi. Na čelu deželnega okrožja je bil deželni svetnik (Der Landrat), na čelu mestnega okrožja pa župan (Bürgermeister),

¹⁴ Pfundtner-Neubert, Reichsrecht, Ausgabe Oesterreich (I RV-2).

¹⁵ Prav tam. — Taschenbuch für Verwaltungsbeamte 1943, Berlin 1943.

¹⁶ Wilhelm Struckart — Rolf Schiedermaier, Neues Staatsrecht II, Leipzig 1941 str. 31—36. — Bodo Dennewitz, Verwaltung und Verwaltungsrecht, Wien 1944, str. 286—312. (dalje navajam: Dennewitz VuV). — Pfundtner-Neubert, Reichsrecht I.

¹⁷ Glej op. 16.

¹⁸ Dennewitz VuV, str. 297—307. — Entwurf einer Geschäftsordnung der Behörde des Reichsstatthalters in der Steiermark, Graz 1940 (brošura).

katerega uradni naziv je bil nadžupan (Oberbürgermeister). Deželni svetnik je vodil celotno državno upravo na stopnji okrožja v okviru svojih pristojnosti. Državno upravo v mestnih okrožjih je vodil nadžupan, kolikor ni bilo za policijske zadeve odrejeno drugače (op.: pristojnosti policijskih predsednikov ali policijskih direktorjev. Slednji je bil na primer imenovan v Mariboru.).

Organizacija okrožne uprave:¹⁹ na čelu deželnega okrožja je bil deželni svetnik, ki je vodil v okviru svojih pristojnosti celotno državno upravo na stopnji okrožja in samoupravo deželnega okrožja. Imel je državni nadzor nad občinami, ki so pripadale okrožju.

Mesto deželnega svetnika je bilo v vseh vprašanih uprave vodilno in odločujoče; skrbel je za uspešno in tesno sodelovanje državnih uradov, korporacij ter samoupravnih ustanov v svojem okrožju. Nadalje je skrbel tudi za to, da je bil obveščen o vseh važnejših zadevah, ki so se nanašale na celotno upravljanje okrožja, hkrati pa se je po možnosti tudi sam vključeval v reševanje teh zadev. Poleg tega je bil deželni svetnik tudi okrožni policijski organ.

Naloge okrožne samouprave: za področje samouprave so bili deželnemu svetniku dodeljeni okrožni svetniki kot svetovalci. Javne naloge, ki jih je moralo okrožje kot samoupravni organ izpolnjevati v svoji odgovornosti so bile lahko prevzete prostovoljno ali pa so mu bile zakonsko dodeljene. Poleg tega so bile lahko deželnemu okrožju kot samoupravnemu organu po naročilu zakonsko prenešene v reševanje tudi zadeve državnega značaja (zadeve po naročilu). (Op.: K zadevam po naročilu bi spadale tudi po priključitvi Spodnje Štajerske in Gorenjske npr. naloge v zvezi z družinskim skrbstvom kot tudi naloge prehrambenih in gospodarskih uradov.)

Deželni svetnik je imel namestnika (Der Vertreter des Landrates). Obči namestnik deželnega svetnika za državno upravo in okrožno samoupravo je bil ponavadi po položaju najvišji uslužbenec, ki je moral biti tudi pravni izvedenec, kolikor ni v posameznih primerih odredil državni namestnik drugače.

Urad deželnega svetnika je bil po pravilu sestavljen: I. V državni upravi — iz glavne pisarne (Hauptbüro), upravnih oddelkov po potrebi, zdravstvenega oddelka, šolskega oddelka; II. V okrožni samoupravi — iz občega oddelka okrožne samouprave, skrbstveno-mladinskega urada, računsko-občinsko kontrolnega urada, okrožne blagajne.

Vključevanje nadaljnjih služb v urad deželnega svetnika je bilo pridržano državno zakonskim predpisom. Temu primerno je potekal tudi razvoj v zvezi s postopno organizacijsko graditvijo uradov političnih komisarjev na Spodnjem Štajerskem, katere cilj je bil čimprejšnja preureditev teh uradov v urade deželnih svetnikov.

GRADITEV ORGANIZACIJSKE STRUKTURE URADA POLITIČNEGA KOMISARJA — DEŽELNEGA SVETNIKA OKROŽJA CELJE

Sedaj si na kratko oglejmo, kako je ta graditev potekala v primeru urada političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje. V podrobnosti se v v okviru tega sestavka ne moremo spuščati. Te vsebuje načrt za urejevanje, ki je priložen izdelanemu analitičnemu popisu za ta fond.²⁰

¹⁹ Pol. kom. — dež. svet. okrožja Celje, (ZV — Og), F 23. — Dennywitz, VuV str. 310—313.

²⁰ Pol. pom. — dež. svet. okrožja Celje, (ZV — Og) F 23.

I. Čas obstoja uradov političnih komisarjev za uradna območja bivših okrajev (14. aprila 1941 do 1. julija 1941). — V tem času je bila upravna ureditev v celoti kot tudi organizacijska struktura uradov še zelo nejasna. Iz ohranjenega načrta glede razdelitve delovnih področij urada političnega komisarja za okraj Celje — podeželje je urad vključeval tele oddelke oziroma delovna področja: občna uprava, policijska uprava, šolstvo, kulturno in družbeno varstvo, skrbstvo in mladinska pomoč, zdravstvo, gospodarska pomoč in gospodarsko pospeševanje, finančna in davčna uprava, pisarna, orožniški okrožni vodja, vodja za vozno pripravljenost.

II. Čas obstoja urada političnega komisarja za deželno okrožje Celje — deželnega svetnika okrožja Celje (1. julija 1941 do maja 1945). — Organizacijska struktura se je v tem času večkrat spremenila: formiranje urada za deželno okrožje Celje 1. julija 1941, spremembe glede organizacijske strukture in delovnih področij urada 1. oktobra 1941, preimenovanje urada političnega komisarja v urad deželnega svetnika 1. februarja 1942, spremembe glede delovanja oziroma porazdelitve delovnih področij urada 9. marca 1942, spremembe glede organizacijske strukture in porazdelitve delovnih področij urada 1. avgusta 1943, spremembe glede porazdelitve nekaterih delovnih področij urada 13. septembra 1943, spremembe v zvezi s planom glede razdelitve delovnih področij urada 1. oktobra 1943, spremembe glede porazdelitve nekaterih delovnih področij urada 1. maja 1944, kapitulacija maja 1945.

Medtem ko je prišlo do sprememb v času od formiranja deželnega okrožja oziroma vzpostavitve urada za to okrožje zaradi tendenc čimprejšnje preureditve urada političnega komisarja v urad deželnega svetnika, so vplivale na spremembe od srede leta 1943 predvsem potrebe vojno gospodarskega značaja in s tem v zvezi vprašanja poenostavitve uprave, ki je potekalo ne samo na Spodnjem Štajerskem in Gorenjskem, temveč tudi v drugih področjih rajha.

1. Za čas od 1. julija 1941 do 1. oktobra 1941 je ohranjen samo načrt glede razdelitve delovnih področij. Med tem so bili 25. avgusta 1941 uradu sicer poslani poslovnik in registraturni načrti urada, vendar so ti pričeli veljati šele s 1. oktobrom 1941.

Ko so bila formirana deželna okrožja oziroma ko je bilo formirano deželno okrožje Celje, je organizacija urada političnega komisarja začela dobivati oblike, ustrezne okrožni upravi. Prav gotovo je predstavljal prav ta načrt glede razdelitve delovnih področij v tem prehodnem obdobju zadevni poskus. Urad je bil sestavljen iz dveh sektorjev. V sektorju državne uprave je vključeval tele oddelke oziroma delovna področja: a) politične, občne, notranje in policijske zadeve kot tudi državni občinski nadzor, b) gospodarske zadeve, c) zdravstveni urad, č) veterinarski oddelek, d) okrožni šolski svetnik, e) orožniški okrožni vodja, v sektorju okrožne samouprave pa a) občne in finančne zadeve okrožne samouprave kot tudi zadeve glede skrbstva, b) vojno-gospodarske zadeve.

2. Čas obstoja urada od 1. oktobra 1941 do 1. avgusta 1943. — Kot je razvidno iz okrožnice šefa civilne uprave z dne 25. avgusta 1941, so bili deželnemu okrožju poslani poslovnik in registraturni plani političnih komisarjev. Med drugim je bilo v okrožnici tudi poudarjeno, da se organizacijsko pravni položaj v zvezi z deželnimi okrožji še ne more obravnavati kot že dokončen. Posebno še ni bilo predvideno, kako bosta glede na medsebojni odnos formirana državna uprava in okrožna samouprava. Zato je bilo poudarjeno, da je potrebno imeti predloženi poslovnik in registraturni plan le kot osnutek.

Izrečena je bila tudi želja, da se naj politični komisarji zavzemajo še osebno za to, da bo poslovnik čim prej vpeljan, kajti brez poslovnika, ki predstavlja najnujnejši red za potek poslov, uprava ne bo mogla opravljati svojih nalog. Zato je potrebno, da se bo poslovnik obravnaval v pravem smislu, tako da bo lahko delovni proces potekal brez večjih težav. — Poslovnik in registraturni plan urada sta začela veljati s 1. oktobrom 1941

S spremembami z dne 9. marca 1942 je imel urad tole strukturo:

Političnemu komisarju — deželnemu svetniku oziroma njegovemu namestniku so bila v tem času pridržana nekatera delovna področja oziroma zadeve iz le-teh v osebno obdelavo. Iz sektorja državne uprave: ustava, občinsko nadzorstvo, denarni zavodi in industrijska ter komercialna združenja, zaplemba židovskega imetja, policija — splošno, policijski nadzor, poročila o položaju; iz sektorja okrožne samouprave pa: ustava, notranja organizacija, ljudska vzgoja, mladinska vzgoja, gospodarsko pospeševanje, gospodarska dejavnost — splošno.

V okviru sektorja **državne uprave** je urad vključeval: I. Upravni oddelek (glavni urad) — personalne in finančne zadeve, notranje zadeve, sprejemna in razpošiljevalna ter dostavna služba; II. Upravni oddelek — državno obrambne zadeve, zračna zaščita, obmejna zaščita; III. Upravni oddelek — državljanstvo, nemško državljanstvo, domovinska pravica, rasno varstvo, zadeve glede prebivalstva, uradni nadzor, pravo osebnega stanja, zakonske zveze, poimenovanja, sprememba imen, cerkvene zadeve, zadeve glede matičnih knjig; IV. Upravni oddelek — obrtništvo, obrtni obrati, razlastitev, delovno pravo, delovna zaščita, delovne akcije, socialno zavarovanje, vodno pravo, energetsko pravo; V. Upravni oddelek — stanovanjske zadeve, kulturno in socialno varstvo, poljedelske zadeve (kolikor spadajo v državno področje deželnega svetnika), rudarstvo in plavžarstvo (kolikor spadata v državno področje deželnega svetnika); VI. Upravni oddelek — štiriletni plan, določanje cen, nadzorstvo cen, promet z zemljišči; VII. Upravni oddelek — prometne zadeve, pravne zadeve; VIII. Upravni oddelek — policija za inozemce in izgon iz dežele, zadeve glede potnih listov in prijavljanja, osebni izkazi, zadeve glede društev in shodov, policijska ura, orožje, municija, poizvedbe, gledališča in nastopi, kazenske zadeve; IX. Zdravstveni urad — pravne zadeve zdravstva, zdravstveno osebje in zdravstveni obrati, strokovne zadeve zdravstva; X., Veterinarski urad; XI. Okrožni šolski svetnik — šolski organi, ljudske šole in gimnazije, personalne zadeve učnega osebja, pedagoške zadeve ljudskih šol in gimnazij; XII. Vodja za vozno pripravljenost (Fahrbereithafter); XIII. Orožniški okrožni vodja; XIV. Komisarični okrožni vodja prostovoljnega gasilstva; XV. Vodja voznega parka; XVI. Hišni upravnik.

V okviru sektorja **okrožne samouprave** pa je urad vključeval: I. Splošni oddelek, II. Skrbstveni in mladinski urad in oddelek za družinsko vzdrževanje, III. Računski in občinsko kontrolni urad, IV. Okrožna blagajna, V. Prehranjevalni urad, oddelek A: poljedelske zadeve, vojno prehranjevalne zadeve (kritje potreb), VI. Prehranjevalni urad, oddelek B: vojno prehranske zadeve (razdelitev), VII. Gospodarski urad: vojno gospodarske zadeve.

3. Čas obstoja urada od 1. avgusta 1943 do maja 1945. — Dne 1. avgusta 1943 oziroma 1. januarja 1944 je bil za vse urade deželnih svetnikov na Spodnjem Štajerskem izdan nov poslovnik, katerega sestavna dela sta bila tudi na

novo popravljen organizacijski načrt ter registraturni načrt urada. Omenimo naj še to zanimivost, da je bil enak organizacijski načrt vpeljan hkrati tudi v drugih okrožjih Štajerske. Vzrok za spremembe v organizacijski strukturi uradov je iskati predvsem v vojno gospodarskih potrebah. Nacisti so bili pri siljeni po eni strani v čim večjo poenostavitev celotnega upravnega sistema, po drugi strani v reševanje povsem novih nalog ali pa v razširitev prejšnjih, ki so glede na potrebe vojne zahtevale vedno večji poudarek. Urad deželnega svetnika se ne deli več — posebej v okviru državne uprave in posebej v okviru okrožne samouprave — v oddelke oziroma urade, temveč je postavljen enoten organizacijski načrt skupno za državno upravo in okrožno samoupravo.

S spremembami z dne 13. septembra in 1. oktobra 1943 ter 1. maja 1944 je imel urad tole organizacijsko strukturo oziroma porazdelitev delovnih področij: Deželnemu svetniku oziroma njegovemu namestniku pridržane zadeve so: Zaupne zadeve, to je zadeve »tajno«, »tajne državne zadeve« in »samo za službeno uporabo« [Präs], predstojniške zadeve — vse zadeve, ki si jih je deželni svetnik pridržal v osebno obdelavo [Vst].

Deželnemu svetniku so bili neposredno podrejeni: Oddelek za državno obrambo in vojaške zadeve [RV], ki je vključeval tudi referat za vojno škodo; Zračna zaščita [Lu]; Orožniški okrožni vodja; Okrožni vodja prostovoljnega gasilstva; Kulturno varstvo [Ku].

Sektor centralne uprave (ZV) je vključeval štiri pododdelke, in sicer: Organizacija [ZV — Og]; Glavni urad [ZV — HB]; Personalna [ZV — Pers]; Finance [ZV — Fi].

Oddelek I — Splošne notranje zadeve; vključeval je 11 pododdelkov, in sicer: Državni nadzor nad občinami [I — Gem], Zadeve glede prebivalstva [I — Bev 1, 2, 3] (pododdelek je vključeval tri delovna področja: [I Bev 1] državljanstvo, [I Bev 2] pravo osebnega stanja, [I Bev 3] cerkvene zadeve), tujski promet [I — Fv], stanovanjske zadeve [I — Wo], gradbene zadeve [I — Bau], vodno pravo [I — Wa], obrtno gospodarstvo [I — Gew 1, 2], poljedelstvo in gozdarstvo [I — La], promet z zemljišči [I — Gu], postavljanje in nadzorstvo cen, kazenske zadeve glede cen [I — Preis], policijske zadeve [I — Pol 1, 2, 3] (pododdelek je vključeval tri večje enote, in sicer: [I Pol 1] policijske zadeve splošno in posebno vključno z oddelkom oziroma mestom za izstavljanje potnih listov viz in izkaznic [I Pol 1P], [I Pol 2] kazenske zadeve, lov in ribolov, [I Pol 3] urad za inozemce).

Oddelek II — Ljudska oskrba; vključeval je skrbstveni urad [II — 40], oddelek za družinsko vzdrževanje [II — 44], mladinski urad [II — 46].

Oddelek III — Računski in občinski kontrolni urad [III — 06].

Oddelek IV — Okrožna komunalna blagajna, hkrati izplačevalnica državne uprave [IV — 95].

Oddelek V — Vojno gospodarstvo in promet; vključeval je gospodarski urad [V — 10] (s pododdelkom za promet in dovoljevalno mesto za motorna vozila [V — Verk]), vodja za vozno pripravljenost [V — Fb].

V uradu so bili v nadaljnjem še: prehranjevalni urad (vključeval je dva oddelka, in sicer prehranbeni urad — oddelek A, prehranbeni urad — oddelek B [11 —], zdravstveni urad [G], veterinarski urad [Vet], šolski urad vključno okrožna izobraževalnica [Schu].

OPIS DEL V ZVEZI Z UREJANJEM IN POPISOM FONDA POLITIČNEGA
KOMISARJA — DEŽELNEGA SVETNIKA ZA OKROŽJE CELJE

Na podlagi vseh teh področno organizacijsko strukturnih sprememb, do katerih je prišlo med obstojem oziroma delovanjem urada političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje vključno z obdobjem, ko so delovali še predhodni uradi političnih komisarjev za uradna območja bivših okrajev, katerih gradivo je kasneje prevzel ta urad, so bili izdelani metodološki napotki oziroma načrt za sistematično ureditev. Na podlagi tega načrta so bili potem sestavljeni predfondi (gradivo uradov političnih komisarjev za bivše okraje) in podfondi (gradivo uradov političnemu komisarju — deželnemu svetniku podrejenih uradov oziroma oddelkov).

Nadalje je bila izdelana tudi shema o gibanju gradiva; to je njegovih organsko izraslih celot, ki so nastale med poslovanjem urada, upoštevajoč vse spremembe glede poslovanja, delovanja, s tem v zveze spremembe glede porazdelitve delovnih področij ter organizacijske strukture urada kot celote ter le-temu podrejenih oddelkov oziroma pododdelkov in uradov. Ta je sedaj skupno z načrtom za urejevanje priložena analitičnemu popisu.

Dela na tem fondu so trajala skupno dobrih šest let, od tega je odpadlo na dela v zvezi z izdelavo za sistematično ureditev potrebnega načrta ter dela v zvezi z grobo in podrobnejšo sistematizacijo gradiva v okviru posameznih provenienčnih in podprovenienčnih enot štiri leta in pol, na dela v zvezi z izdelavo analitičnega popisa vključno z izdelavo pregledov sistematizacije gradiva in kratkih pregledov organizacijsko administrativnih sprememb, ki so priključeni posameznim organizacijskim enotam, pa leto in pol.

Tako je danes na 500 tipkanih straneh popisanih 510 na novo urejenih fasciklov gradiva tega fonda. V kratkem bo tipkopis tudi vezan in na voljo uporabnikom.

Gradivo je sedaj sistematizirano po strukturi, ki je v večjem delu oprta na zadnjo organizacijsko razdelitev urada, seveda z nekaterimi nujnimi smiselnimi spremembami, in šteje 31 zaporednih provenienčnih in podprovenienčnih enot, če ne upoštevamo razdelitev nekaterih od teh v še manjše enote, npr. urad ali oddelek je vključeval tudi po tri referate ali delovna področja. Končna sistematizacija ohranjenega gradiva je podrobneje razvidna iz razporeditve sistematiziranih provenienčno in podprovenienčnih enot, ki je analitičnemu seznamu kot kazalo priložena.

Glede na že povedano nam bo sedaj jasneje, da so bila dela v zvezi z obdelavo tega fonda zelo kompleksna in dokaj zamotana. Urejanje in sestavljanje analitičnega popisa je zahtevalo mnogo predhodnih raziskovanj in proučevanj, predno smo se lahko lotili izdelave metodoloških napotkov — načrta za urejevanje, katerega izdelava je bila spričo popolne neurejenosti kot tudi zaradi vseh prej naštetih organizacijsko registrativnih sprememb nujno potrebna. Šele nato smo lahko prešli k urejevanju, to je sistematizaciji gradiva, pri kateri smo težili, da bi prišla do veljave funkcionalnost in organizacijska struktura urada ter vsebinska klasifikacija gradiva.

Zaradi povojnih, ne najbolj strokovnih preurejevanj oziroma urejevanj, pri katerih niso dosledno upoštevali niti provenienčnega načela v smislu upoštevanja fonda (sestavljanje provenienčnih enot), kaj šele, v smislu prvotne ure-

ditve, je prišlo do popolnega razbitja ne samo enot v smislu sistematizacije gradiva v fonde, podfonde in predfonde, temveč tudi v smislu sistematizacije v skupine, dosjeje in predmete in s tem v zvezi tudi do razbitja predmetov samih.

Nedotaknjeno je ostalo le tipsko gradivo nekaterih delovnih področij, kolikor ni bilo tudi to pomešano med drugo gradivo in z velikim trudom in natančnostjo celo datumsko razporejeno ne glede na strukturno registraturno ureditev itd. Tako so bile sestavljene razne podprovenienčne enote — zbirke, svobodni dosjeji, serije itd. Prav ta preurejevanja so bila glavni vzrok, da je bilo delu gradiva zelo težko določiti mesto, ki mu v strukturi fonda pripada.

Dela v zvezi z ugotavljanjem mesta posameznih aktov, predmetov ali dosjejev (sistematizacija le teh po registraturnem planu oziroma organizacijski strukturi in delovnih področij urada) so bila zelo zamudna in to predvsem zaradi mnogih organizacijskih sprememb (formiranj, preformiranj), sprememb glede delovanja, delovnih področij in organizacijske strukture urada, sprememb s tem v zvezi, ki so dobile svoj odraz tudi v prvotni registraturni ureditvi, zaradi nedoslednega administrativnega poslovanja v uradu in s tem v zvezi opremljenosti dokumentov, zaradi vključevanja aktov — še v času delovanja urada — iz registratur predhodnih uradov (predfondov), ki so bili še tekočega značaja in pomena za urad deželnega svetnika Celje v svojo registraturo (fond), zaradi raznih odstopanj, ki so nastala v ureditvi od napotkov za ureditev registrature po registraturnem planu že med poslovanjem urada, zaradi neohranjenih ali nepopolno ohranjenih registraturnih pripomočkov, zaradi neohranjenega ali deloma ohranjenega gradiva.

Pri urejanju se prav zaradi tega v mnogih primerih nismo mogli posluževati neposredne metode. V mislih imamo klasifikacije del z ozirom na že ustaljene faze urejevanja, kajti faze so se zaradi stopnje neurejenosti večkrat prepletale. Tako smo morali večkrat sprva proučiti posamezne zadeve, jih dopolnjevati, iskati njihove iztrgane dele, sestavljati dosjeje in jih nato klasificirati po oznakah registraturnega načrta oziroma organizacijski strukturi in delovnih področij urada. Nato smo šele lahko prešli h grobi oziroma dokončni sistematizaciji, to se pravi k urejevanju v smislu že prej naštetih faz dela. Z drugimi besedami, večkrat smo morali izhajati iz podrobnejšega urejevanja, ki naj bi bila zaključna faza del, da smo lahko sestavljali fonde, predfonde in podfonde oziroma skupine in dosjeje.

Gradivo, kolikor je ohranjeno, je sedaj razporejeno v dve večji skupini:

I — (14. aprila do 1. julija 1941) Predfondi: Gradivo predhodnih uradov političnih komisarjev za okraje Gornji grad, Šmarje pri Jelšah vključno z občino Hum (gre za gradivo občinskega urada Hum ob Sotli do predaje te občine Hrvatski), drobci gradiva za Celje-podeželje in del gradiva za Laško (za Celje-mesto gradiva nimamo).

Drugo gradivo: večina gradiva urada političnega komisarja za okraj Celje-podeželje ter drobci-posamezni akti zgoraj naštetih uradov, tudi posamezne večje skupine aktov; vse to je glede na dejstvo, da so že v času poslovanja akte-predmete prevzeli v nadaljnji postopek (predmeti-zadeve so kratkomalo nadaljevale svoj organsko rast) oziroma jih zaradi potreb vključili v registraturo urada političnega komisarja za deželno okrožje Celje, sistematizirano v okviru te enote.

II — (1. julija 1941 — maj 1945) Fond političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje s podfondi, vključujoč tudi že prej omenjeno in med poslovanjem vključeno gradivo teh predhodnih uradov.

Vodja urada politični komisar — (1. februar 1942) deželni svetnik je bil Anton Dorfmeister in sicer od formiranja deželnega okrožja Celje 1. julija 1941 pa vse do smrti 3. februarja 1945, potem ga do konca vojne od 5. februarja 1945 zamenjuje Heinz Mayerhofer. Pred formiranjem deželnega okrožja Celje je bil Dorfmeister politični komisar za Celje-mesto; politični komisar za okraj Celje-podeželje je bil tedaj Josef Eidenberger.

Od uradov ali sektorjev oziroma oddelkov, ki so razvidni iz zadnjega strukturnega razporeda urada, je gradivo ohranjeno v večjem delu ali pa vsaj deloma skoraj za vse važnejše urade, sektorje ali delovna področja.

Ne hranimo pa gradiva (če gremo po vrstnem redu v že omenjenem zadržnem razporedu) tehle uradov oziroma oddelkov: okrožni vodja prostovoljnega gasilstva, kulturno varstvo, tujski promet, oddelek IV, prehranjevalni urad, zdravstveni urad, veterinarski urad, šolski urad.

Samo drobce gradiva pa hranimo za oddelek za družinsko vzdrževanje, mladinski urad in gospodarski urad.

Nadalje je v tem zadnjem pregledu strukture urada upoštevan tudi orožniški okrožni vodja, ki je bil političnemu komisarju — deželnemu svetniku kot okrožnemu policijskemu organu po personalni liniji neposredno podrejen. Ker je njegov urad Orožniško okrožje Celje po svoji funkciji, to je po nalogah in delovanju, spadal v strukturno neposredno podrejenost orožniških ustanov (urad je imel poleg tega tudi čisto samostojno registraturo, svoj registraturni načrt), je to gradivo, ki je sicer v večjem delu ohranjeno, vključeno oziroma sistematizirano v sklopu skupin fondov za orožništvo.

Poleg tega pa naj omenimo, da je del gradiva »policijske zadeve-splošno«, ki si jih je pridržal v času 1941—1943 namestnik deželnega svetnika v osebno obdelavo in ki vsebuje poročila v zvezi z NOB, v Muzeju revolucije v Celju. Večji del oziroma preostali del tega gradiva, ki ga hranimo v Ljubljani, je sedaj sistematizirano v sklopu pododdelka policijske zadeve (I Pol 1).

Nadaljnjih podrobnosti glede ohranjenosti gradiva za posamezne enote ne mislimo naštevati. Omenimo naj samo še to, da hranimo od predfondov skupno 8 fasciklov, od gradiva deželnemu svetniku pridržanih zadev 2 fascikla, od dokumentacije namestnika deželnega svetnika, ki je bil obenem vodja I. oddelka, 9 fasciklov, za sektor centralne uprave 27 fasciklov, za I. oddelek, kar je hkrati najvažnejši sektor urada deželnega svetnika, 247 fasciklov (od tega samo za policijski oddelek 127 fasciklov), od oddelka za državno obrambo in vojaške zadeve 117 fasciklov, za zadeve zračne zaščite 14 fasciklov, za III. oddelek (računsko in občinsko kontrolni urad) 11 fasciklov, od oddelka V. (vojno gospodarstvo in promet) 42 fasciklov, končno za oddelek II. (ljudska oskrba) 44 fasciklov. S tem smo hkrati tudi že v glavnem podali razporeditev ali vrstni red, po katerem je gradivo oziroma so enote, za katere gradivo hranimo, sedaj sistematizirane.

Pomen izdelanega analitičnega popisa skupno z načrtom za urejevanje za ta fond je predvsem v tem, da naš poleg že omenjenih podatkov glede zgodovine tvorca fonda seznanja tudi z vsebino posameznih važnejših aktov, predmetov, dosjejev, serij ali delovnih področij in nam vse to tudi časovno opredeljuje. Nadalje nam posreduje tudi razne druge specifičnosti (originalne

naslove uradov, ponemčena imena in slovenska imena krajev, imena oseb itd.). Tako nas seznanja s strukturo in vsebino fonda in nam gradivo, ki je provenienčno in strukturno urejeno tudi locira (fascikel/mapa/ovoj F/M/O).

Prav ti podatki, ki so rezultat določenih izsledkov in dolgotrajnega dela, so zgodovinarju, ki bo raziskoval to problematiko, nujno potrebni. Poleg tega pa dajejo analitični popis oziroma tako izpisane informacije tudi vpogled v organsko rast tvorca tega fonda in v določeni meri nakazujejo tudi vrsto problemov, ki bodo seveda odvisno od usmeritve raziskovanj lahko služili v določeni meri kot vrsta že uporabnih elementov.

Glavni namen izdelave takega znanstveno informacijskega sredstva je, olajšati zgodovinarju pristop k virom in to tudi v primeru, ko je zainteresiran samo za določeno problematiko. Ker je analitični popis za fond izdelan pretežno v te namene, bo prav gotovo lahko uspešno služil tudi kot tak pripomoček.

Sedaj si v informacijo na kratko oglejmo glede na že prej omenjene izhodiščne elemente, kaj nam gradivo vsebinsko nudi.

I. Tendence državno in upravno pravne, politične ter narodnostne vključitve Spodnje Štajerske k rajhu. V tem pogledu nam služi omenjeno gradivo glede na dejstvo, da je to pač organsko zrasla celota, preostanek določenega dogajanja v določenem obdobju in na določenem teritoriju kot celota. Iz te celote lahko razberemo, kako so se te tendence kazale pri delovanju, pri nalogah enega in s tem podobno vseh uradov političnih komisarjev oziroma deželnih svetnikov na Spodnjem Štajerskem od vprašanj načelnega značaja do podrobnosti vsakdanje prakse. V istem času pa nam daje prav ta celota tudi vpogled v posamezne procese od priprav do izdaje navodil, prek njihovega dopolnjevanja do stvarnih izvajanj le-teh v vsakdanji praksi. S tem v zvezi nam osvetljuje tudi težave, ki so pri tem nastajale.

V podrobnostih naj opozorimo na nekaj pomembnejših vprašanj oziroma skupin gradiva, ki se na ta vprašanja vežejo:

Glede posebne državno in upravno pravne konstrukcije okupacijske uprave kot tudi vprašanj v zvezi z uvajanjem zakonskih določil nemškega prava oziroma prava šefov civilnih uprav nam služijo predvsem odredbe in navodila šefa civilne uprave in drugih nadrejenih službenih mest — za obdobje od 14. aprila 1941 do 1. julija 1941 pri predfondih, to je uradih političnih komisarjev za uradna območja bivših okrajev, od 1. julija 1941 do maja 1945 pa pri gradivu fonda političnega komisarja — deželnega svetnika okrožja Celje.

V istem sklopu najdemo tudi podatke glede področne razdelitve, glede mej (vizumske meje, policijske meje, carinske meje), nadalje glede strukture urada šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, glede organizacijskih vprašanj v zvezi s področno in upravno-politično razdelitvijo Spodnje Štajerske kot tudi glede vezanosti drugih služb in uradov, ki so delovali v okviru te uprave.

Nadalje nam to gradivo omogoča vpogled na postopen razvoj na področju civilno in kazensko pravnih vprašanj, osvetljuje razvoj v zvezi z vpeljavo sodstva oziroma uvajanjem sodišč ter kaže na postopno razmejevanje pristojnosti političnih komisarjev oziroma deželnih svetnikov pri kazenskih zadevah. Vsebuje tudi navodila glede urejevanja državljanskih vprašanj ter vprašanj v zvezi s klicanjem Spodnještajercev v vojaško in državno delovno službo. (Še posebno nam v te namene lahko služi dokumentacija namestnika političnega komisarja — deželnega svetnika 1941—1943, RV.)

Prav iz teh navodil je zelo jasno razvidno tudi že v prejšnjih poglavjih tega sestavka omenjeno in v dveh razvojnih stopnjah potekajoče postopno uva-
janje zakonskih določil nemškega prava. To je to pred nameravano priklju-
čitvijo, ki je bilo bolj začasnega značaja, in tisto intenzivirano, potem ko je bilo
nacistom že jasno, da bo morala priključitev izostati. Ker so bila pravna vpra-
šanja intenzivirana na vseh področjih njihovega delovanja, nam za osvetlitev
tega služi tudi drugo gradivo.

II. Tendence čimprejšnjega ponemčenja Spodnje Štajerske oziroma raz-
naroditve in ponemčenja slovenskega življa. — V okviru gradiva, ki je na-
stalo še v času obstoja uradov političnih komisarjev za bivše okraje, najdemo
podatke glede obeh institucij, ki sta služili za utrjevanje nemštva, to je glede
Štajerske domovinske zveze in urada pooblaščenca državnega komisarja za
utrjevanje nemštva. Še posebno zanimivi so podatki glede nalog in ciljev
vzpostavitve Štajerske domovinske zveze, akcije za vpis, o organizacijskih vpra-
šanjih itd. Nadalje najdemo tudi podatke glede priprav za izgon vseh po 1.
januarju 1914 priseljenih na Spodnje Štajersko, o delu raznih komisij, glede
izgonov čez mejo in aretacijah, glede zaplembe imetja državi sovražnih oseb
oziroma izgnanih, o ukinitvi slovenskih knjižnic in ustanovitvi nemških knjiž-
nic, prepovedi prodaje slovenske literature itd. (Predfondi, I Pol 1).

Pri gradivu političnega komisarja — deželnega svetnika, v sklopu katerega
je sistemiziran tudi del gradiva teh predhodnih uradov, najdemo razne po-
datke glede posameznih izgonov ali vrnitve izgnancev, o vprašanjih preselitve
Hrvatov iz Spodnje Štajerske oziroma celjskega okrožja in problemov s tem
v zvezi (I Pol 1, I Pol 1 P, I Pol 3, I Bev 1), nadalje razne podatke in navodila
glede ponemčenja oziroma nemške pisave priimkov in osebnih imen, glede
ponemčenja krajevnih imen (I Pol 1, I Bev 1); o vprašanjih preverjanja bivših
jugoslovanskih uradnikov in nameščencev ter uslužbencev drugih strokovnih
služb v zvezi z njihovo vključitvijo ali izključitvijo (ZV — Pers), o vprašanju
duhovnikov in onemogočanju političnega vpliva cerkve (I Bev 3), o vrsti prav-
nih ukrepov, ki naj bi služili čimprejšnji vključitvi-ponemčenju, ali pa so bili
usmerjeni k cilju izključitve nezaželenega dela prebivalcev Spodnje Štajerske.

Zelo pomembni so poleg že omenjenih navodil nadrejenih službenih mest
glede urejanja državljskih vprašanj za prebivalce Spodnje Štajerske pred-
vsem podatki, ki jih najdemo glede konkretnih vprašanj podelitve oziroma
razdelitve prebivalcev v posamezne kategorije, dalje kateri elementi so vpli-
vali na to podelitev, v primeru državljanstva na preklic pa vplivali na preklic
teh začasnih podelitev (I Bev 1).

Nadalje najdemo navodila in podatke glede vprašanj posebne delovne ob-
veznosti za zaščitence kot tudi drugih vprašanj v zvezi z njihovim posebnim
položajem (I Pol 1, RV).

Še posebno so zanimivi podatki, ki zadevajo ukrepe za utrjevanje nemštva
na gospodarskem področju, to je tendence pri prenosu posesti iz slovenskih
rok v nemške. Npr. prepoved preprodaje in dedovanja zemljišč po Slovencih,
težnje po izločitvi Slovencev, tako imenovanih zaščitencev, z vseh področij
gospodarskega delovanja, tudi pri opravljanju obrti in drugih služb itd. (I Gew
2, I — La, I — Gu). Glede inozemskega tretiranja zaščitencev kot tudi glede
vprašanj inozemcev sploh glej (I Pol 3, RV).

III. Vloga NOB, njegovo učinkovanje ter nacistični protiukrepi. — Glede
teh vprašanj je še posebno pomembno gradivo namestniku deželnega svetnika

do 1. avgusta 1943 pridržanih zadev (I Pol 1). Med drugim najdemo v tem sklopu tudi podatke glede napisnih akcij komunistov v juliju 1941 in ostrih protiukrepnih, ki so temu sledili. Nadalje je ohranjen kronološki pregled partizanske dejavnosti v okrožju Celje za čas 1942—1944 kot tudi poročila orožniških postaj o partizanski dejavnosti v letu 1943. Precej poročil o partizanski dejavnosti je ohranjenih tudi pri oddelku za državno obrambo in vojaške zadeve (RV). Pri posameznih zadevah glede vojne škode so bila kot dokumentacija priložena tudi mnoga zelo pomembna poročila orožniških postaj, županov ali policijskih enot o partizanski dejavnosti v letih 1941—1945. V sklopu gradiva tega oddelka so poleg že omenjenih ohranjena tudi poročila orožniških postaj županom o partizanski dejavnosti v letih 1943—1945. Poročila se nanašajo predvsem na rekrutacije oziroma prostovoljno odhajanje v partizane.

Iz gradiva nekaterih drugih referatov oziroma uradov je razvidno, da je NOB vplival še na mnoga druga področja. Tako je kasneje, ko prerašča vedno bolj v vojaško silo, v vedno večji meri učinkoval tudi na področjih gospodarstva. Naj omenimo samo njegovo učinkovanje oziroma probleme, ki so nastajali pri odvozu in sečnji lesa zaradi nevarnosti partizanskih napadov v letih 1943—1944 (I — La). Nadalje glede nujnosti ukinjanja trgovin, trafik in obrtnih obratov zaradi bojazni pred partizanskimi napadi in to predvsem na področjih, v katerih so v vedno večji meri gospodovali ne Nemci, temveč partizani v letih 1943—1945 (I Gew 2, RV). Glede vprašanj vojne škode, ki je nastala prav po partizanski dejavnosti, naj omenimo samo napade na rudniške naprave, industrijske obrate itd. v letih 1941—1945 (RV).

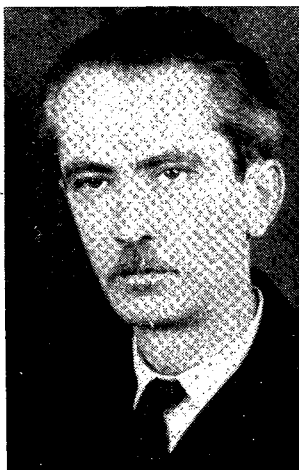
IV. Poleg tega najdemo v gradivu vrsto podatkov, ki se ne nanašajo samo na Spodnje Štajersko, temveč tudi na Gorenjsko in na področja drugih okupiranih predelov.

Seveda bi mogel odstavke s tem in takim naštevanjem še podaljšati, toda to že ne bi imelo smisla, ker hrani arhiv IZDG pač tudi analitični popis vsega urejenega gradiva.

Na koncu naj le še dodam, da sem večino podatkov, ki sem jih uporabil pri prikazu področno organizacijskih sprememb na področju kasneje formiranega deželnega okrožja in pri prikazu postopnega preoblikovanja organizacijske strukture oziroma delovnih področij urada političnega komisarja v urad deželnega svetnika okrožja Celje črpal prav iz gradiva tega fonda (ZV — Og, predfondi, Dokumentacija namestnika političnega komisarja — deželnega svetnika).

IN MEMORIAM

MIROSLAV LUŠTEK

V zadnjih dneh marca (26. III.) 1971 je ugasnilo življenje Miroslava Luštka, višjega strokovnega sodelavca v inštitutu za zgodovino delavskega gibanja. Rodil se je 24. junija 1916 v Novem mestu v drobno buržoazni družini, kakor je sam o sebi napisal v svoji mapi osebnih podatkov. Zaradi očetove službe je kmalu prišel v Ljubljano in tu končal osnovno šolo v letih 1921—1927, gimnazijo v letih 1927—32 in učiteljsiše v letih 1932—1937. Po končanem učiteljsišču se je vpisal na filozofsko fakulteto v Ljubljani, toda zaradi slabih socialnih razmer je vzdržal samo dve leti, ko je študiju dal slovo in sprejel mesto učitelja na Javornškem Rovtu na Slovenskem Javorniku. Ostal je eno leto, naslednje je bil že na Bučki na Dolenjskem, kjer ga je zatekla vojna in poraz Jugoslavije. Toda študiranje na univerzi za Luštka ni bila doba brezpomembnih spoznanj. Še ko je bil v prejšnjih letih član Sokola, je spoznal praznoto nacionalnih fraz ter zato že leta 1936, ko je bil še na učiteljsišču, izstopil iz Sokola. Živel je izven vsake kulturno politične organizacije, začel pa je prebirati napredne pisatelje. Zato je na

univerzi stopil v Slovenski klub, ki so ga vodili levičarji in komunisti. Kot učitelj je bil član Udruženja jugoslovanskih učiteljev, toda v njem je nastopal proti oportunističnemu vodstvu, kar je bilo v skladu s spoznanji, ki si jih je pridobil na univerzi in pri individualnem študiju napredne literature.

Novo dobo v Luštkovem življenju je začela fašistično-nacistična okupacija jugoslovanskih dežel. Po kapitulaciji Jugoslavije je prišel v Ljubljano in se kmalu vključil v delo Osvobodilne fronte v učiteljskih vrstah. Jeseni 1941 je prevzel dolžnost kvartnega tehnika v Trnovem. Decembra 1941 je postal član partije po štiri-mesečni kandidaturi. Marca 1942 so ga aretirali Italijani in odpeljali v taborišče Gonars in pozneje v Renicci, kjer je ostal do kapitulacije Italije. V taborišču je aktivno delal z OF, posebno je bil vključen v delo za pobeg nekaterih aktivistov iz Gonarsa, toda sam je ostal v taborišču.

Po kapitulaciji Italije se je Luštek hotel najprej prebiti domov v Slovenijo, toda pot ni bila možna. Zato je vstopil med italijanske partizane in pri njih opravljal razne dolžnosti v brigadi »Giuseppe Garibaldi«. Sredi avgusta 1944 je prekorlačil fronto in se javil jugoslovanski misiji v Rimu. Od tam je prišel v Gravino in bil dodeljen I. artilerijskemu motoriziranemu divizionu. Iz južne Italije je bil poslan v Jugoslavijo, kjer je opravljal razne vojaške dolžnosti do jeseni 1945, ko se je vrnil iz vojske v Slovenijo in se je zanj zopet začela nova doba življenja.

V Ljubljani je bil Luštek najprej v službi na planski komisiji mestnega ljudskega odbora, nato pa od 1947 dalje na mestnem komiteju ZK kot instruktor, dokler ni 1953 v zvezi z reorganizacijo v upravi prišel v Muzej ljudske revolucije v Ljubljani. S tem trenutkom se je začel posvečati delu, ki mu je ostal zvest do smrti. Že v muzeju, čeprav se je sicer moral ukvarjati tudi z muzejskimi problemi, se je lotil zgodovinskih problemov narodnoosvobodilnega boja. Ta delovna smer je v njem

naposled povsem prevladoala. Iz Muzeja ljudske revolucije je prešel v inštitut za zgodovino delavskega gibanja, kjer je ostal do upokojitve 1970, s svojim delom pa dejansko do svoje smrti.

Za Luštkov notranji razvoj, zlasti za razvoj obdelovanja problemov slovenskega narodnoosvobodilnega boja je bilo odločilnega pomena, da je prišel v Muzej ljudske revolucije. Tu se je začela razvijati njegova žilica pisanja, ki mu je bila že zdavnaj zelo draga. Po njegovih besedah Marici Čepetovi se je že mnogo let poprej začel ukvarjati s pisanjem raznih drobnih stvari, čeprav ni nikoli povedal kdaj, kje in kako so bile objavljene. Veselje do pisanja mu je bilo dano, kar nikakor ni bilo nevažno, ko se je začel ukvarjati z zgodovino narodnoosvobodilnega boja pri Slovencih. Z delom v tej smeri je začel, ko je bil še v službi na mestnem komiteju ZK. Njegovo nagnjenje je opazil Vlado Krivic in ga spodbujal za delo na zgodovinskih problemih, zlasti osvobodilnega boja v Ljubljani. Ko je prišel 1. marca 1953 v Muzej ljudske revolucije, je prišel prav z namenom, da se intenzivneje posveti zgodovini Ljubljane med drugo svetovno vojno. Zaradi dejstva, da je takrat že zbiral gradivo v Ljubljani za NOB, je prišel v redakcijo pripravljajoče se knjige Ljubljana v ilegali in ostal v njej do konca, dokler ni s četrto knjigo svojega dela 1970 zaključila.

Čas Ljubljane v ilegali, to je čas Ljubljane v dobi narodnoosvobodilnega boja je bil za Miroslava Luška osrednji problem, ob katerem je rasel in zrasel v pomembnega obdelovalca te najnovejše slovenske zgodovine. Čeprav se med službovanjem v Muzeju ljudske revolucije ni ukvarjal z zgodovinskimi problemi Ljubljane med NOB, temveč tudi s strokovno muzejskimi problemi, razstavami in topografijo, je vendar že tedaj v njem prevladoalo zanimanje za resno delo na zgodovinskih problemih medvojnega življenja in boja v Ljubljani. Ko je iz Muzeja ljudske revolucije prešel v inštitut za zgodovino delavskega gibanja, je te vrste delo sistematično nadaljeval, širil in poglobljal. Razvil se je v skrbnega, vestnega in natančnega raziskovalca problemov iz narodnoosvobodilnega boja. Tedaj je ustvaril ali bistveno sodeloval pri delih, ki bodo ohranila spomin nanj.

Ne da bi se na tem mestu spuščali v nadrobnejšo analizo Luškovega dela, pa moremo reči, da so zaradi njegovega dela bile naloge kar številne. Pisal je samostojne razprave, sestavljal kronologije, pomagal pri izdajanju virov, pisal o izdanih knjigah, prispeval sestavke o nekaterih pomembnejših akterjih v NOB in s številnimi krajšimi prikazi dogodkov ali ljudi posredoval mladini poznavanje o njih.

Med razpravami se je Lušek lotil problemov, ki so jih drugi doslej prezrli, ali pa premalo poudarili njih pomen. Tako je obdelal ženske demonstracije v Ljubljani 1943, kraje streljanja talcev in drugih žrtev v Ljubljani, tiskanje Slovenskega poročevalca v Trnovem in druge tehnike v Ljubljani, delo glavnega poveljstva v pripravah za oboroženo vstajo. Pri obravnavanju ljubljanskih problemov se ni vedno zadržal samo na njih. Včasih je segel tudi širše, če ne drugače vsaj pri takih, ki so imeli širši pomen ali pa so v celoti presejali ljubljanski okvir. Take so bile razprave o zunanjih znakih partizanstva, problem študentske mladne v zadnjih letih pred vojno, vpliv pristopa Jugoslavije k osi na mladino, zadnji dnevi pred zlomom stare Jugoslavije, partizanska odlikovanja in priznanja, partizanski napad na preserski most, žrtve italijanskega terorja, delavska enotnost, še posebej pa razprava o prijatelju aktivistu Ernestu Eyppru.

Zelo obsežno je bilo Luškovo sodelovanje pri sestavljanju kronologij. Zelo pomemben delež je imel pri kronoloških pregledih dogodkov v Ljubljani zlasti v letih pred kapitulacijo Italije, ki so jih ti pregledi zajemali. Pri tem delu je sodeloval z drugimi sodelavci inštituta: Tonetom Ferencem, Daretom Jerškom, Ferdinom Fischerjem, Pavlom Dobrilo, Ivko in Ivanom Križnarjem, Milico Kacin, Alenko Nedog, Lojzetom Požunom, Francetom Klopčičem, Štefko Zadnik, Marico Čepe, Julijem Simončičem. Posebne vrste je bilo delo Pregled enot NOVS in njihovega poveljskega kadra, kjer je Lušek prav tako prispeval pomemben delež.

Ko je pokazal, da ima zelo oster čut za natančnost, so ga organizatorji dela na proučevanju osvobodilnega boja pritegnili k sodelovanju pri izdaji virov ali večjih zbornikov o problemih vojne dobe. Pri tem delu je Lušek zaživel leta svojega razmaha, leta največje delavnosti in ustvarjalnosti. Zelo aktivno je sodeloval pri zbirkah, ki pomenijo važne prispevke k zgodovini osvobodilnega boja. Leto za letom je sodeloval pri publikacijah o pohodu ob žici okupirane Ljubljane, ki so široko pčtežno dale na voljo prostor za prispevke iz zgodovine Ljubljane v letih italijanske

in nemške okupacije. Ob njegovem sodelovanju je nastajal veličastni Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja, toda njegovega požrtvovalnega deleža pri Zborniku ni lahko spoznati. Skrit je v vestnem iskanju podatkov za komentar, zbiranju gradiva in komentiranju. Prav tako je bilo pri velikem delu Ljubljane v ilegali, kjer pa je nekaj razprav vendarle objavil tudi pod svojim imenom. Podoben je bil njegov delež pri Zborniku dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, ki se nanaša na Slovenijo, to je pri knjigah VI. dela, kjer je sodeloval od 7. do 11. knjige. Podobno velja za Jesen 1942, za korespondenco Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Še posebej pa velja tudi za knjigo knjižnice NOV in POS, kjer je Luštek sodeloval pri delih o prekomorskih emotah. Največji in zelo pomemben je bil njegov delež v knjigi Tankisti prekomorci, kjer je nastopil kot soavtor poleg Manojla Babića.

Življenjsko delo Luštkove ustvarjalnosti pa so Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji, od katerih so doslej izšle štiri knjige. To je delo, kakršnega ne premore nobena druga republika v Jugoslaviji. Za Luška je bilo to resnično življenjsko delo. Njemu je posvetil največ truda in žrtvoval največ časa. Spočetka je imel več sodelavcev, ki jim je bil odgovorni urednik. Počasi se je število krčilo, glavna teža dela pa je vedno ostala na njem. Živel je zanj in z njim. Postalo je resnično njegovo življenjsko delo. Ob njem je omagal in ga ni mogel speljati do konca. Toda tudi v teh knjigah bo zapisano njegovo ime, ker v njih živi njegovo delo, čeprav bo dostopno šele po njegovi smrti.

Razen omenjenega dela je Luštek napisal več drobnih poročil o knjigah, ki jih je predstavil bravcem. Za Enciklopedijo Jugoslavije, Vojno enciklopedijo in Slovenski biografski leksikon je obdelal več pomembnejših partizanskih aktivistov in komandantov. Nepomembno pa ni tudi dejstvo, da je znal mnoge probleme in dogodke iz narodnoosvobodilnega boja prikazati v lepi poljudni besedi. Zato je mnoge opisal za mladino oziroma objavil v publikacijah, ki so jih posredovale šolski mladini. Taki so njegovi sestavki za Sava film in za revijo Kurirček.

Luštkovo delo na problemih slovenskega narodnoosvobodilnega boja je dokaj obsežno. Dvajset let se je z njim ukvarjal. Ni imel sicer strokovne šole za tako delo, toda v svoje naloge se je poglobil temeljito. Ni bil samo delaven, vesten in požrtvovalen, ko se je lotil zgodovinskih problemov. Bil je tudi trezen mislec, kritičen in stvaren. Čeprav je mnoge probleme obdeloval predvsem faktološko, se tudi svoje sodbe ni povsem izogibal. Toda v njej se nikoli ni hotel prenačljati. Vztrajno in iskreno je iskal resnice. Hotel je vselej videti in prikazati stvari take, kakor so bile. Morda je v njem prevladovala deskriptivna črta, toda probleme je prikazal tako, da jim osnovna podoba ne bo več mogoče spremeniti. To je bil njegov stil, ki mu je ostal zvest do konca.

Bibliografija Luštkovih obdelav iz narodnoosvobodilnega boja je izšla v dveh bibliografijah. Prvi skromnejši delež je objavljen v knjigi *Petnajst let bibliografije o NOB Slovencev* (1945—1959), ki jo je 1962 izdal IZDG, drugi, širši delež pa je objavljen v knjigi *Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja*, 1959—1969, ki jo je izdal IZDG 1969. Vanjo nista vključeni le zadnji Luštkovi deli, ki jih je objavil v četrti knjigi Ljubljane v ilegali leta 1970 in v knjižnici NOV in POS, ki sta obe izšli prepozno za Bibliografijo sodelavcev IZDG.

France Škerl

DARJA RAVNIHAR

Dne 26. februarja letošnjega leta se je izteklo njeno truda polno in plodno življenje. Čeprav je bila že dalj časa šibka in bolna, nas je pretresla nenadna in nepričakovana vest o njeni smrti, saj smo se zavedali težke nenadne izgube v trenutku, ko smo ostali sami, brez nje, ki nam je bila dobra tovarišica in iskrena prijateljica. Ostal nam je le spomin na vse, kar je bilo povezano z njo, spomin na vse, kar smo doživljali skupaj v dolgoletnem skupnem delu v radosti in žalosti, spomin na delovno, iskreno in nadvse pošteno osebnost.

Rodila se je 1. avgusta 1912 v Gorici in je zaradi prve svetovne vojne, še kot otrok v rani mladosti, morala s svojimi starši zapustiti sončno Goriško in se preseliti v Ljubljano, kjer je preživela svojo mladost in gimnazijska leta. Po maturi je opravila abiturientski tečaj in se nato vpisala na ljubljansko univerzo, kjer je leta 1940 diplomirala iz romanistike. Pod vplivom tedanje nacionalno in socialno čuteče akademske mladine se je vključila v napredno študentsko gibanje, ki je v tedanjem predvojnem času, ko sta ogrozila naš

narod s svojo propagando in dejavnostjo fašizem in nacizem, organiziralo tako imenovane narodnoobrambne tabore v obmejnih pokrajinah Slovenije. S svojim delom ter materialno in moralno pomočjo našemu ogroženemu malemu človeku je dajala študentska mladina s svojimi delovnimi akcijami podporo ter budila v naših ljudeh narodno in socialno zavest. Z vsem idealizmom se je Darja vključila v socialno in prosvetljevalno delo taborov in z mladostno zagnanostjo pomagala našim ljudem v boju za obstanek v ogroženih predelih naše domovine. Prav to delo in delo, ki ga je opravljala kot soustanoviteljica in upravnica lista Naša žena tik pred vojno, jo je spodbudilo in vključilo v narodnoosvobodilno gibanje, ko so okupatorji zasedli in razkosali Slovenijo.

Kot mladoporočena žena se je vključila v ilegalno delo Slovenske protifašistične ženske zveze in je delovala v njej še posebno potem, ko je njen mož odšel med borce za svobodo slovenskega naroda. To njeno delo pa ni ostalo skrito okupatorskim oblastem. Privedlo jo je v okupatorjeve zapore, kjer je z drugimi pripadnicami osvobodilnega gibanja preživljala vsa ponižanja in pomanjkanje v okupatorjevih ječah vse do tedaj, ko je moral italijanski okupator pod silo vojaških in političnih neuspehov kapitulirati in zapustiti okupirani del Slovenije. V zaporu je ostala še nekaj časa, potem ko je nemški okupator zasedel Ljubljano. Ko so se končno le odprla vrata ječe, je zahrepenela po svobodi in pohitela na osvobojeno ozemlje Dolenjske, kjer se je le bežno srečala s svojim možem. Kruti vojni čas jo je takoj pritegnil k delu v skrivnih partizanskih bolnišnicah v širnih gozdovih Kočevskega Roga, kjer je prevzela administrativne posle za vse področje Slovenske centralne vojne partizanske bolnice (SCVPB), od januarja 1945 pa v glavni upravi bolnišnic sanitetnega odseka štaba VII. korpusa NOV in POJ. V začetku maja 1945 se je ob osvoboditvi vrnila z vsem bolniškim osebjem in ranjenci ter bolniki v Ljubljano. Tu je le kratek čas

uživala gostoljubje svojih domačih, ko je že 1. junija 1945 morala pohiteti v Beograd, kamor je bila poklicana v ministrstvo zunanjih zadev. V ministrstvu je prevzela skrb za dokumentarno in knjižno gradivo, ki so ga potrebovali člani naših komisij na mirovnih konferencah za utemeljevanje naših obmejnih zahtev.

Niso minila niti tri leta skupnega življenja z možem, pa se je po napornem delu, ki ga je zahteval tedanji povojni čas, in v nenehni skrbi za svojo mlado družino vsa izčrpana in razočarana po nenadni tragični smrti svojega moža vrnila v Ljubljano.

V tedanjem Inštitutu narodne osvoboditve LRS je prevzela skrb za zbirke narodnoosvobodilnega tiska. Izdelala je vrsto kartotek za že zbrano gradivo in pričela s sistematičnim dopolnjevanjem tega tiska. Vnema in vztrajnost pri dopolnjevanju zbirk ob raziskovalnem delu pri razreševanju avtorjev anonimnih ali psevdonimnih tiskov in spisov sta jo napolnili k temu, da je opravila vrsto napornih poti po raznih muzejih, inštitutih in drugih ustanovah ter združenjih borcev, ki so zbirali in hranili tak tisk. S tem svojim delom ob skrbnem in vestnem zapisovanju in vnašanju raznih podatkov o tem tisku v kartoteke, je ustvarila temeljito osnovo za čimpo-nejšo bibliografijo vsega periodičnega, neperiodičnega in drobnega narodnoosvobodilnega tiska. Prav s tem delom je omogočila drugim, da so izdelali nekatere regionalne, tematske ali druge bibliografije o narodnoosvobodilnem tisku, za kar je od avtorjev prejela tudi več zahval.

Ceprav je bila veliko zaposlena prav z zbiralnimi in raziskovalnimi delom ter z evidentiranjem tega tiska, je tudi sama izdelala zelo izčrpno in natančno bibliografijo z naslovom Narodnoosvobodilni tisk v Ljubljani v letih 1941—1945 (105 strani, 4°). Delo je ostalo v avtografiranem strojepisnem primerku v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, le izveček iz tega obsežnega dela je objavila v ediciji Ljubljana v ilegali III (Ljubljana, 1967, str. 472—480). Zbrala je vse podatke in napisala tudi Bibliografijo letakov iz narodnoosvobodilnega boja za leti 1941—1942, v kateri je bibliografsko obdelala 236 letakov in lepakov, ki so jih izdali v vsej Sloveniji in razmnožili v 285 različnih natisih.

Prav tako je napisala po arhivskih virih in drugih pričevanjih sestavke o partizanskih bolnišnicah, ki so objavljeni v knjigi Pomniki naše revolucije DZS, Ljubljana 1961) ter tekst za šolski film o partizanskih bolnišnicah na Kočevskem Rogu in drugod po Sloveniji. Velika je bila tudi njena strokovna pomoč pri ustvarjanju raznih dokumentarnih filmov in televizijskih prikazov o narodnoosvobodilnem tisku.

S svojim izčrpnim poznavanjem narodnoosvobodilnega tiska in velikim estetskim čutom je postavila ali pa s svojimi strokovnimi nasveti pripomogla do številnih samostojnih razstav tega tiska na raznih mestih v Ljubljani in drugih krajih širom Slovenije ali pa v zvezi z drugimi spominskimi razstavami in muzejskimi prikazi. Tako je bilo samo v Ljubljani v obdobju 1950 do 1964 kar 15 večjih razstav narodnoosvobodilnega in naprednega tiska v raznih ustanovah, npr. v Moderni galeriji, Jakopičevem paviljonu, mali dvorani Slovenske filharmonije, Muzeju narodne osvoboditve oziroma ljudske revolucije, v Narodni in univerzitetni knjižnici in drugod. Številne pa so bile manjše razstave tega tiska ob raznih spominskih obletnicah in drugih dogodkih v izložbah raznih trgovskih in drugih podjetij in ustanov, kjer je s svojim strokovnim poznavanjem in gradivom sodelovala pri uređitvi teh razstav tiska. Številne so bile tudi razstave, kjer je sodelovala bodisi z osebnim delom ali pa s svojimi nasveti in gradivom v drugih krajih Slovenije, tako v Kopru in Novi Gorici, Ajdovščini in Postojni, v Novem mestu in na Vrhniki ter drugod in celo onkraj meje v Trstu.

S svojim mnogostranskim in temeljitim strokovnim in raziskovalnim delom je prispevala velik delež v spoznavanju in vrednotenju narodnoosvobodilnega tiska. Za vse to njeno mnogostransko in temeljito delo jo je svet za kulturo in prosveto s svojo odločbo junija 1960 imenoval za višjega bibliotekarja.

Izteklo se je njeno delovno, iskreno in pošteno življenje z vsemi svojimi dosežki, končala se je njena truda polna življenjska pot. Nam pa je ostal spomin na vse, kar je napravila in kar je bilo povezano z njeno dejavnostjo in njenimi uspehi. Ostal je spomin in grenka žalost za delovno, skromno in dobro prijateljico in odkrito tovarišico Darjo, ki jo je mnogo prežgodaj zagnil mrak večne noči in jo iztrgal iz vrst njenih iskrenih prijateljev in sodelavcev. Ostala nam bo v najlepšem spominu.

Jože Krall

POSVETOVANJA

Jasna Fischer

MEDNARODNO ZNANSTVENO POSVETOVANJE ZAČETKI SOCIALISTIČNEGA TISKA NA BALKANU 20. IN 21. DECEMBRA 1971 V BEOGRADU

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Srbije in Jugoslovanski inštitut za novinarstvo sta priredila ob 100-letnici začetka izhajanja prvega srbskega socialističnega časnika Radenik — ustanovil ga je Svetozar Marković, izhajal je od konca aprila 1871 pa do konca maja 1872 v Beogradu — mednarodno znanstveno posvetovanje o začetkih socialističnega tiska na Balkanu. Udeležencev z referati je bilo 36. Trije izmed njih so obravnavali pojav Markovičevega Radenika z različnih zornih kotov. Dragić Kačarević je analiziral program tega lista. V svojem referatu Program Radenika, Vragolana, Jednakosti i Javnosti najranjih srpskih listova je obenem razjasnil problem obstoja programa Radenika. Ker je prva številka Radenika danes ohranjena le še v štirih izvodih, so se pojavljala v literaturi različna mnenja in so nekateri raziskovalci trdili, da ga list sploh ni objavil. Katarina Trifunović je obdelala ekonomske koncepcije Radenika, Mihailo Bjelica pa njegovo finansiranje.

Ker je nemogoče v kratki infomaciji podati glavne ugotovitve vseh referatov, naj zadostuje ta, da jih je mogoče razvrstiti v dve skupini. Nekateri avtorji so prikazali posamezne socialistične liste ali skupine le-teh časovno in krajevno omejeno. Živomir Spasić je analiziral glasilo Svetozarja Markovića v Kragujevcu Javnost 1873—1874, Ivan Kovačević list Narodna volja v Smederevu 1875—1876, Miroslav Nikolić niško Budućnost 1915, Ibrahim Karabegović in Ilija Hadžibegović Glas slobode 1909—1919, Orde Ivanoski Rabotnički vestnik 1909 ter Revolucijo in Političesko svobodo, Novica Rakočević Radničke novine 1909—1914, Vera Pilić novosadsko Zastavo v prvem obdobju njenega izhajanja ter Roza Stančić Borbo 1882—1883, medtem ko je Vlado Oštrić obdelal delavski in socialistični tisk v Severni Hrvatski v obdobju 1869—1889, Dinko Foretić v Dalmaciji, Istri in na Reki do leta 1919, Milorad Vukomanović v Srbiji 1900—1901, Šandor Mesaroš v Vojvodini 1890—1918, Manol Pandevski v Makedoniji v obdobju mladoturške uprave 1908—1912, Ljubica Simaković-Jakovljević in R. Aničić v Podrinju ter Hasan Kaleshi začetke socialističnega tiska v Turčiji.

V drugo skupino uvrščam referate, ki problemsko obravnavajo posamezna vprašanja. Miroslava Despot je orisala odmeve pariške komune v sodobnem hrvaškem tisku, Branka R. Pribić kulturno-prosvetno politiko glavnih socialno-

demokratskih glasil na Hrvatskem v obdobju 1892—1907. Štirje referati so posvečeni narodnemu vprašanju. Branko Djukić je obdelal srbski socialistični tisk in odnose med balkanskimi narodi, Kliment Džambasovski odnos tega tiska do makedonskega narodnega vprašanja, Djordje Ignjatović pa do bolgarskega narodnoosvobodilnega gibanja 1871—1872. Cvetka Knapić-Krhen je analiziralo glasilo avstrijske socialne demokracije *Der Kampf* in jugoslovansko narodno vprašanje v letih 1907—1914. Dejan Aleksić je orisal delo Vasila Glavinova, ustanovitelja prvih delavskih organizacij v Makedoniji, Ivan Kovačević pa sodelovanje hrvaških tiskarjev z madžarskimi v letih 1869—1878.

Zelo zanimive prispevke na posvetovanju so imeli tuji udeleženci. Iz Sovjetske zveze so sodelovali V. G. Karasev z referatom o sodelovanju prvih srbskih socialistov v ruskem demokratičnem tisku v 60-tih letih 19. stoletja, J. A. Pisarev in S. I. Bočkareva s prispevkom o periodičnem tisku na Balkanu in demokratični Rusiji konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja ter D. F. Popliko, ki je obdelal delavsko vprašanje v publicistiki Vase Pelagića. M. Červendineva in P. Boev sta prikazala vlogo socialističnega tiska pri formiranju marksistične stranke v Bolgariji v letih 1885—1903. Romun Jón Jakoš je orisal stališča socialističnega tiska o osnovnih vprašanjih delavskega gibanja in razvoja Romunije na njeni poti socialnega napredka, vzhodna Nemka Brigitte Rieck pa razvoj *Neue Zeit* v letih 1883—1891.

Iz Slovenije so se posvetovanja udeležili Fran Vatovec, Franc Rozman in Jasna Fischer. Fran Vatovec je v svojem referatu Kako je cenzura zatirala pojav prvih socialističnih člankov na Slovenskem dal pregled slovenske delavske publicistike od konca 70-tih let pa do začetka prve svetovne vojne. Tematsko to obdobje upravičeno deli v dva dela, v čas predhodnikov socialistične časniške publicistike ter v čas pravih socialističnih časnikov. Začetke slovenskega socialističnega tiska obravnava zelo nekritično in često prav pesniško. Če pustimo ob strani problem Železnikarjevega aktivnega sodelovanja v pariški komuni ter avtorstvo letaka Na naše brate, pa ne moremo mimo Vatovčeve splošne oznake Železnikarja kot utemeljitelja slovenskega socialističnega gibanja. Železnikarjevo delovanje je treba gledati v luči delovanja ljubljanskih obrtniških demokratov, ki pa niso bili idejno enotni, saj se je spekter njihovega razmišljanja raztezal od okvirov tradicionalne krščanske miselnosti prek ljudskega demokratizma do novih socialnodemokratskih idej. Železnikar je s svojimi najožjimi somišljeniki res stal v tej skupini na levi, če smemo tako reči, pretirano pa ga je zaradi tega označiti za utemeljitelja slovenskega socialističnega gibanja. Tudi ni točno, da bi s svojim radikalnim marksističnim gibanjem (podčrtala J. F.) Železnikar širil med slovenskimi delavci v Ljubljani tajne letake. Ti so res začeli krožiti po Ljubljani v začetku 80-tih let, prihajali so predvsem z Dunaja in iz Gradca, vendar niso igrali pomembnejše vloge v radikalizaciji ljubljanskega delavskega izobraževalnega društva, bili so bolj odmev radikalizacije dela avstrijskega delavskega gibanja. Netočna je Vatovčeva trditev, da se začenja akcija za prvi slovenski socialnodemokratski časnik šele konec 80-tih let. Zahteva po slovenskem delavskem časniku se pojavlja v ljubljanskem delavskem izobraževalnem društvu že v začetku 70-tih let, še močneje pa po letu 1880 in je vprašanje tiska bilo na dnevnem redu skoraj vsakega društvenega zborovanja ter so njegovi člani obenem že pripravljali tudi konkretne akcije, da bi dobili slovenski delavski časnik. Franc Rozman je v svojem sestavku analiziral revijo Naši zapiski 1902—1914. Pri

tem se je omejil na analizo stališč zapiskarjev, ki so jih imeli do najpomembnejših vprašanj, s katerimi se je ukvarjala socialna demokracija v tistem obdobju, to je revizionizma, češkega separatizma in narodnega vprašanja. Jasna Fischer je skušala v svojem referatu prikazati mesto, ki ga je imel časnik Ljudski glas v slovenskem družbenem življenju ter orisati sodelovanje skupine ljubljanskih obrtniških demokratov, posebej Franceta Železnikarja in njihov vpliv nanj.

Zaradi poslovnika zborovanja, po katerem so morali referenti v desetih minutah razložiti glavne ugotovitve v svojih sestavkih, so mnogi izkoristili razpravo, da so še podrobneje govorili o svojih prispevkih in tako razprava v bistvu ni dosegla svojega namena, ker ni prišlo do plodnejše izmenjave mnenj.

V dneh posvetovanja je pripravil Zgodovinski muzej Srbije tudi razstavo o Radeniku.

Janko Prunk

VII. MEDNARODNA KONFERENCA ZGODOVINARJEV
DELAVSKEGA GIBANJA V LINZU OD 15. DO 18. SEPTEMBRA 1971

Linške konference so nedvomno najpomembnejša vsakoletna srečanja zgodovinarjev delavskega gibanja v svetu. VII. konference leta 1971 se je udeležilo doslej največje število zgodovinarjev, kar 125, med njimi precej uglednih znanstvenikov iz večine evropskih držav, ZDA in Japonske. Koncept pobudnikov in organizatorjev teh konferenc, avstrijskih zgodovinarjev-marksistov, je zbrati na teh konferencah zgodovinarje različnih ideoloških nazorov in s korektno enakopravno izmenjavo mnenj in stališč pripomoči k boljši in bolj historično kritični podobi razvoja delavskega gibanja.

Glavna tema VII. konference je bila Gibanje delavskih množic po Evropi ob koncu prve svetovne vojne. Na programu je bila še druga tema: Metodološki problemi zgodovine delavskega gibanja leta 1848, ki pa je bila zaradi pomanjkanja časa obravnavana le bolj na kratko.

Prvi temi sta bila posvečena dva glavna referata: kolektivni (Američana Feldmana in zahodnih Nemcev Rürupa in Kolba) ter vzhodnonemški Rugeja. Oba sta sicer obravnavala gibanje delavskih množic samo v Nemčiji, toda ker je to osrednji evropski problem ob koncu prve svetovne vojne, imata ta dva referata svojo polno upravičenost.

Zahodnonemški se je lotil gibanja nemških delavskih množic na način, ki je napravil močan vtis. Orišal je na kratko, toda v bistvu zadostno, gospodarški in družbeni položaj v Nemčiji v zadnjem letu vojne. Pokazal je vse socialne in idejne vplive, ki jih je imela vojna na nemško delavstvo in na njegovo politično stranko Socialistično stranko Nemčije (SPD), ki se je bila med vojno razcepila.

Iz tega izhodišča je potem pojasnil vse dogajanje, ki je sledilo. Referat je prišel do sklepa, da so v Nemčiji ob koncu prve svetovne vojne obstajale objektivne okoliščine za revolucijo, ki bi lahko izpeljala tudi socialistične ukrepe (tu namerno ne rečem socialistična revolucija, ker je to za ta čas udomačeno ime za čisto določen tip revolucije, kot je bila ruska oktobrska). Seveda pa ena objektivna družbenopolitična situacija daje možnost za več konkretnih zgodovinskih dejanj. Tako je nemška novembrska revolucija izpeljala revolucionarne ukrepe samo čisto na začetku, ko so vse etabrirane družbene strukture, tudi socialnodemokratska stranka, bile iznenadene od spontane vstaje mornarjev in delavcev. Vodstvo socialnodemokratske stranke in tudi večina Neodvisne socialistične stranke Nemčije, ki naj bi idejno vodili nemško delav-

stvo v socializem, nista bili pripravljene niti sposobni za kaj takega. Referat je analiziral zadržanje obeh dveh strank do ključnih problemov nemške družbe tedanjega časa, do vprašanja sovjetov in parlamentarne demokracije.

Avtorji so bili mnenja, da je za socialistično revolucijo manjkal subjektivni dejavnik, kajti pretežna večina delavskih množic je bila opredeljena za parlamentarni sistem in verjela v pot reform in da se je moč izogniti revolucije v smislu diktature proletariata. Ko se je pa ob izkušnjah revolucionarnih bojev izboljšal subjektivni dejavnik, so se že poslabšale objektivne razmere za revolucijo. Odgovorne za neuspeh revolucije imajo avtorji predvsem vodstvo Socialistične stranke Nemčije in Neodvisne socialistične stranke Nemčije, ki nista izpeljali, ko sta bili na oblasti, daljnosežne demokratizacije gospodarstva in družbe. Prezreti pa tudi ni mogoče po njihovem mnenju odgovornosti Komunistične partije Nemčije, ki je storila vse, da bi zrušila socialnodemokratsko vlado, ne da bi uvidela, da njen padec ne vodi v socialistično revolucijo, ampak v reakcijo.

Popolnoma drugače se je lotil analize problema vzhodnonemški referat. Vse njegovo izvajanje je sprva presenetljivo pokazalo, na kakšen nivo se je spustilo zgodovinpisje delavskega gibanja v vzhodnoevropskih državah, kjer je zgodovina izredno močno potegnjena v ideološki politični arzenal obstoječega sistema. Za avtorja tega referata, ki se je pokazal kot tipičen predstavnik vzhodnoevropske socialistične historiografije, zgodovinska družbenoekonomska dejstva ne pomenijo mnogo in jim tudi ni posvetil večje pozornosti in analize. Takoj na začetku se je lotil karakterizacije novembrske revolucije in njenih akterjev. Vsa njegova ocena pa kaj malo izhaja iz nekih družbenoekonomskih in političnih danosti, ampak iz njegovega subjektivnega ideološko političnega stališča do problema, kot je bila novembrska revolucija in nemško delavsko gibanje v njej in v času po njej. Vse njegove ocene tedanjega dogajanja in položaja v Nemčiji in v nemškem delavskem gibanju po so več kot petdesetih letih enostavno ocene, ki sta jih sočasno v političnem boju proti svojim političnim nasprotnikom, socialni demokraciji v Nemčiji, izrekla Lenin in komunistična internacionala.

S tema glavnima referatoma sta bila v ozki povezanosti še referata Vladana Pantića iz Beograda Delavski sveti kot oblika revolucionarnega boja nemškega delavstva in Hansa Hautmanna iz Linza Avstrijsko delavstvo v letih 1917 in 1918. Prvi je v svojem referatu, ki je nekakšen povzetek njegove obsežne študije, podal na podlagi analize gospodarskih, socialnih in političnih razmer v Nemčiji ob koncu prve svetovne vojne mnenje, da so bili nemški sovjeti neizbežno obsojeni na poraz, kajti v Nemčiji niso obstajale objektivne razmere za kakršnekoli levo radikalne sovjetske družbene koncepte. Nemški sovjeti so dosegli v danih možnostih maksimum in nam zapustili dragoceno zgodovinsko izkustvo.

Referat drugega avtorja je zanimiv in pomemben zato, ker nekako idejno metodološko opredeljuje, kaj je generalni štrajk, kaj gibanje delavskih množic, da je oboje še možno v okvirih starega sistema; da pa more sinteza obojega, to je zavestnega faktorja in spontanosti, pripeljati do prevzema oblasti, torej do socialistične revolucije.

V svojem referatu je izrazil mnenje, da so v Avstriji v zadnjem letu obstajale objektivne okolnosti za revolucijo, izostala pa je subjektivna v obliki

revolucionarne delavske stranke z jasnim konceptom in pripravljenostjo tveganja, da pa je generalni štrajk januarja 1918 politično najvišji domet, ki ga je doseglo avstrijsko delavstvo do današnjih dni.

O problemu gibanja delavskih množic ob koncu prve svetovne vojne po posameznih evropskih državah so govorili v svojih diskusijskih prispevkih zgodovinarji iz Madžarske, Švice, Romunije itd. O delavskem gibanju v jugoslovanskih deželah pod habsburško monarhijo je podal prispevek v obravnavi France Klopčič iz Ljubljane, ki je opozoril na revolucionarno razpoloženje med delavstvom v zadnjem vojnem letu, da pa se je delavsko gibanje potem priključilo meščanskemu taboru v boju za nacionalno osvoboditev. Takšno karakteristiko je podal tudi za češko delavsko gibanje češki zgodovinar Jan Galde-
naver iz Prage.

Linška konferenca je prišla do sklepov, da bi bilo potrebno več pozornosti posvetiti problemom v drugih evropskih državah in nekako preusmeriti konferenco od usmerjenosti v pretežno nemško problematiko. Zaželeno bi bilo zastavljene probleme prikazovati komparativno med posameznimi evropskimi državami.

Za drugo temo je napisal teze Rudolf Neck iz Avstrije. Nakazal je nekatere metodološke probleme socialne zgodovine delavskega gibanja v letu 1848, še posebej v Avstriji, kjer se je v glavnem omejil na nemški in češki del. Po njegovem mnenju bi bilo treba še zlasti raziskati probleme v terminologiji, kaj je proletariat, kaj delavec, kaj delavsko gibanje v sodobnih virih, za Avstrijo specifično industrijsko revolucijo, do katere je prišlo precej pozno, vprašanje zavesti nastajajočega proletariata in njegovo udeležbo v revolucionarnih dogodkih leta 1848 ter kontinuiteto socialnih gibanj. O Češki v letu 1848 je govoril dr. Jordan iz Brna. Slovenske problematike v letu 1848 se je dotaknil France Klopčič s prikazom Britovškove knjige o revolucionarju slovenskega rodu Antonu Füstru.

Udeleženci so se zedinili, da bodo na naslednji VIII. konferenci obravnavali stališča II. internacionale do imperializma in militarizma v času od kongresa v Baslu 1907 do kongresa v Stuttgartu 1912. Kot drug problem pa bodo obravnavali avstromarksizem in njegova stališča do narodnega vprašanja.

Milica Kacin-Wohinz

ZNANSTVENI POSVETOVANJI ZGODOVINARJEV
OB 50. OBLETNICI UPOROV V ISTRI

»Labinski republiki« in sočasnemu proštanskemu kmečkemu odporu je bilo posvečeno posvetovanje, ki ga je 2. in 3. marca 1971 v Rabcu organiziral Sjeverojadranski inštitut z Reke pod pokroviteljstvom hrvaške Jugoslavske akademije znanosti i umijetnosti. Na posvetovanju je bilo navzočih okrog dvesto oseb. Poleg predstavnikov znanstvenih, političnih, prosvetnih in drugih ustanov iz jugoslovanskih republik so bili navzoči predstavniki Univerze in inštituta za odporniško gibanje iz Trsta ter predstavnika inštituta Gramsci iz Rima in italijanske komunistične stranke iz Trsta.

Izmed osemnajstih referatov, napovedano poročilo dr. Ivana Očaka iz Moskve o vplivu jugoslovanskih udeležencev oktobrske revolucije na socialistično gibanje v Istri in Hrvaškem primorju je odpadlo, so bili trije prebrani v italijanskem jeziku, eden pa v slovenskem, sicer pa je bila večina poročil predhodno razmnožena v originalnem jeziku ter v italijanskem oziroma hrvaškem prevodu. Gradivo posvetovanja bo v originalu in prevodih izšlo v posebni publikaciji, ki jo bo izdal Sjeverojadranski inštitut na Reki.

Večji del poročevalcev je obravnaval splošne politične, gospodarske in kulturne okoliščine v Istri in na širšem prostoru v času pred in med obstojem »Labinske republike«.

O zgodovinskem razvoju v Istri s širših in lokalnih vidikov so predavali asistent inštituta za delavsko gibanje v Zagrebu Vlado Oštrić Veze tipografskih radnika Istre i Sijeверne Hrvatske, direktor državnega arhiva Hrvatske Bernard Stulli Revolucionarna zbivanja u Istri u času sloma Austro-Ugarske, prof. Josip Demarin iz Maribora Saopćenje o našim ljudima iz Istre i Hrvatskog primorja — učesnicima Oktobarske revolucije in ravnatelj severnojadranskega inštituta dr. Vijekoslav Bratulić, Političke stranke u Istri 1918—1923. Sodelavka inštituta za delavsko gibanje Hrvatske dr. Miroslava Despot se posveta ni udeležila, pač pa je predložila prispevek Štrajkovi labinskih rudara do prvog svijetskog rata, v pisмени obliki.

Štiri poročila so obravnavala gospodarske, socialne in družbene razmere v Istri. Znanstveni svetnik zgodovinskega inštituta JAZU iz Zagreba dr. Ivan Erceg je dal Pregled stanovništva i njegovih materialnih uvijeta života tijekom druge polovice XIX stolijea, profesor iz Pulja Anton Crnobori je namesto napovedanega referata Prva radnička društva u Istri govoril o socialnih in

družbenih razmerah v Pulju v drugi polovici prejšnjega stoletja, profesor ekonomske fakultete v Zagrebu dr. Juraj Medarić, je nastopil z referatom Društveno ekonomski odnosi i prilike u Istri 1918—1923, sodelavec severnojadranškega inštituta Marko Legović pa s prispevkom Razvoj poljoprivrede u Istri 1918—1923.

Zanimiv je bil dodatek o delu in življenju labinske rojakinje Giuseppine Martinuzzi, ki je s svojim izrednim socialnim čutom v letih pred in po vojni širila socialistično misel, pozneje komunistično, med preprostim istrskim prebivalstvom obeh narodnosti. O njej sta govorila sodelavka študijske knjižnice iz Pulja prof. Marija Cetina Život i dijelo Giuseppine Martinuzzi ter docent tržaške univerze dr. Teodoro Sala, ki je dopolnil predgovornico z analizo značilnejših Martinuzzinih socialnopolitičnih sestavkov.

O revolucionarnih gibanjih v evropskih državah in sosednjih pokrajinah, po prvi svetovni vojni, ki so utegnili vplivati na labinske in proštanske dogodke, so predavali prof. univerze v Trstu dr. Enzo Colotti Alcune considerazioni sul movimento sovietista in Europa nel primo dopoguerra, dr. Branko Djukić iz Beograda Radnički pokret u Jugoslaviji 1921. i Labinska republika ter sodelavka Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani dr. Milica Kacin-Wohinz Revolucionarno gibanje v Julijski krajini 1920—1921.

Istrske dogodke iz marca in aprila 1921, katerim je bilo posvetovanje namenjeno, so obravnavali: akademik prof. dr. F. Čulinović z uvodnim referatom »Labinska republika« (analiza pokreta u Istri iz 1921. god.), novinarja reškega časopisa La voce del popolo in avtorja nekaterih zgodovinskih študij G. Scotti in L. Giuricin v referatu Il movimento dell'occupazione delle fabbriche in Italia e la »Repubblica di Albona«, sodelavec istrkega arhiva v Pazinu prof. J. Jelinčić v poročilu Proces protiv labinskih rudara pred Okružnim sudom u Puli 1921. godine in sodelavec severnojadranškega inštituta iz Pulja prof. M. Bertoša, ki je v referatu Seljački pokret u jugoistočnoj Istri 1921. godine obravnaval oborožen odpor v proštanskih vaseh zoper fašistično nasilje.

Organizatorji posvetovanja so, žal, nesistematično razporedili vrstni red predavateljev, razbili so problematiko, ki bi vsebinsko sodila skupaj, ne da bi upoštevali merilo od splošnega in okvirnega h konkretnemu in lokalnemu. To bi poslušalcem omogočilo boljši pregled nad celoto in jim dalo možnost primerjanja predhodnih dogajanj v drugih krajih z labinskim in proštanskim gibanjem.

V precejšnjem delu referatov so prevladovale faktografske rekonstrukcije, navajanje podrobnih dejstev, statističnih podatkov (zlasti pri referatih z gospodarsko vsebino), naštevanja imen (proces proti rudarjem) in podobno, kar ima sicer za raziskovalce veliko uporabno vrednost, toda le če je zapisano, na javni tribuni pa utegne poplava podrobnosti zamegliti bistvo. Tudi ponavljanje že znanih dejstev in ustaljenih, ne pa tudi docela sprejemljivih ocen je prenekaterikrat utrujalo in zastiralo nova dognanja.

Kljub pomanjkljivostim je posvetovanje razkrilo vrsto pomembnih pa tudi novih vidikov in ocen o izvoru, vplivu, značaju in pomenu labinskega gibanja. Omenimo le glavne teze, izmed katerih so nekatere najbrže že dognani zaključki: »Labinska republika« in proštanski kmečki odpor nista bila izolirana pojava, čeprav sta bila časovno in prostorsko ločena od sorodnih gibanj drugje, ter prostorsko omejena na izredno majhen del ozemlja, temveč sta sestavni

del, podaljšek, enakih poskusov po Evropi. Nastala sta pod vplivom oktobrske revolucije, o čemer pričajo rudarski sovjeti, ki so bili odraz splošne množične pobude po prevzemanju boljševiskih izkušenj. Sovjeti so bili po besedah E. Colottija »forma universale«. Nekoliko kočljiva je teza o neposrednem vplivu Gramscijeve misli na dejanje labinskih rudarjev (Giuricin-Scotti), če vemo, kako omejeno je bilo njegovo delovno območje v tem času (Torino), pač pa so rudarji nedvomno imeli najbližji vzor v zasedbi in samoupravi tovarniških obratov v notranjosti Italije, ki se je končala pol leta poprej. Neposredno pa se je gibanje vezalo na navodila v Toscani delujočega združnega konzorcija za rudarstvo, ki so predvidevala razlastitev rudnikov in njihovo upravljanje po združnem načelu. Gibanje labinskih rudarjev se je po vsebini docela ujemalo z gibanjem italijanskih delavcev v notranjosti države: Šlo je za ostvaritev samoupravne družbe. Razlikovalo pa se je po tradiciji, udeležbi kmečkega prebivalstva, motivih, ki so ga sprožili, zlasti pa zaradi različne narodne pripadnosti njegovih nosilcev: Hrvatje, Italijani, Slovenci pa tudi Čehi, Slovaki in Madžari. Razen tega je nastalo na ozemlju, katerega pripadnost je bila dolge mesece sporna. Ta dejstva so vplivala na napačne in nasprotno si ocene gibanja tedaj in pozneje v historiografiji.

Italijanske oblasti in fašistično zgodovinopisje je gibanju pripisovalo izključno nacionalno-politične, ali bolje iredentistične motive. V njem je videlo upor Hrvatov in Slovencev zoper italijansko oblast in težnjo po priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji. Podobno je jugoslovanska historiografija pred drugo svetovno vojno in hitro po njej (čas informbiroja) iskala razloge edinole v narodno-patriotičnih težnjah Hrvatov in Slovencev ter pripisovala republikli zgolj sindikalni značaj. Sedanje raziskave, grajene na primarnih virih, odločno zanikajo te teze in dokazujejo, da je imelo gibanje izrazit razredni značaj, zato v njem ni bilo prostora za nacionalne antagonizme in nacionalistične tendence.

Upor, zasedba rudnikov in prevzem uprave niso bili docela spontan, nenaaden akt delovnih množic, temveč so bili posledica večmesečnih priprav na revolucionarni prevrat v Italiji. Uresničena je bila težnja po oklicu komunističnih in proletarskih republik, ki je bila dve leti prisotna tudi v goriški Furlaniji in Trstu, okrepljena z iluzijo, da bo revolucionarni primer na tem ozemlju sprožil plaz enakih akcij po vsej državi. Toda »republika« se je rodila tedaj, ko je nastopila potreba po samoobrambi pred napredujočimi protirevolucionarnimi silami, pred fašističnim nasiljem, ki so ga oblasti dopuščale, zato ni imela značaja upora zoper obstoječo oblast, še manj pa zoper italijansko državo. Tudi ni imela nikakršnih ofenzivnih možnosti, saj je ta čas krivulja splošnega revolucionarnega razpoloženja odločno padala. Dogodki tudi niso pomenili revolucije v pravem pomenu besede, pač pa so vsebovali izrazite revolucionarne elemente kot so: nasilna zasedba rudarskega bazena, zamenjava uprave lastnikov s samoupravo proizvajalcev, uporaba orožja za obrambo zasedenega območja in njegove ureditve, socialistična družbena ureditev po sovjetskem zgledu ter razredni, internacionalni značaj »državice«, katere zunanji znaki so bile rdeče zastave, srp in kladivo.

Kljub tem nedvomno točnim in dokazanim trditvam, pa je bilo v referatih o »republikli« vendarle premalo upoštevano dejstvo, da je že sama popolna udeležba hrvaškega prebivalstva, tudi kmečkega, ustvarjala večje revolucionarne možnosti — kar je značilno za vso Julijsko krajino — ker so bili Hrvatje

in Slovenci ogroženi z dveh vidikov, z gospodarskega in narodnostnega, zato so le od revolucionarnega prevrata utegnili pričakovati rešitve vseh vprašanj, tudi narodnostnih. To so končno v »Labinski republiki« za kratek čas tudi dosegli.

Posebej je treba omeniti docela nove, s kritično presojo arhivskih virov utemeljene ugotovitve M. Bertoše o značaju proštanskega kmečkega odpora. Bertoša je ovrgel doslej edino veljavne trditve, prisotne v Čulinovičevih delih, da so se kmetje organizirali v vaške sovjete, ki naj bi prevzeli dejansko oblast na svoji zemlji. S podrobno rekonstrukcijo dogodkov je dokazal, da se niso pripravljali na upor zoper oblast, pač pa so se organizirano pripravljali na oborožen odpor zoper fašistično nasilje, ki je v predvolilni dobi prizadelo razne vasi po Istri, in z njim tudi uspeli. Spopad z oblastjo je nastopil avtomatično, stihijsko, ko je le-ta poslala nadnje vojsko, tudi zato, da zaščiti pregnane in obkoljene fašistične napadalce. Kmečki nastop je gotovo prekoračil okvire organizirane protifašistične samoobrambe, vendar je ostal omejen na majhen teritorij. Celó s sočasnimi in v neposrednem sosedstvu razvijajočim se labinskim gibanjem, ki je bilo zrelejše in širše, se ni združil, čeprav so obstajali stiki med voditelji.

Posvet zgodovinarjev ob 50-letnici upora v *Marezigah* je organiziral koprski pokrajinski muzej dne 12. maja 1971 v Kopru. Posveta so se udeležili poleg Koprčanov tudi predstavniki nekaterih inštitutov in organizacij iz Ljubljane ter predstavniki inštituta za zgodovnio odporniškega gibanja v Trstu.

Trije referati in krajša razprava so bili osredotočeni na marežanske dogodke in na okoliščine, ki so utegnile nanje neposredno vplivati, četrti referat je imel značaj pregleda o razvoju narodnostnega vprašanja do konca druge svetovne vojne.

V predavanju *Revolucionarni elementi v delavskem gibanju Julijske krajine* je podpisana na osnovi arhivskega gradiva italijanske proveniencie prikazala razvoj revolucionarnega razpoloženja in priprav, ki so se kazale v načrtovanju delavsko-kmečkih sovjetov in neprestanih konfliktnih delavskih množic z okupacijskimi oblastmi. Narodna nasprotja, ki so porojevala vprašanja o vlogi ogrožene slovensko-hrvaške narodne skupnosti v delavskem gibanju Julijske krajine, so dajala razrednim spopadom svojstven značaj. Odločilno so vplivala na italijanske meščanske stranke in lokalne oblasti, da so se oklenile nacionalističnega pojmovanja o »slovansko-boljševiški nevarnosti« in da so zoper to »nevarnost« uporabile fašistične metode nasilja.

Tržaški raziskovalec dr. Claudio Silvestri v prispevku *Prva fašistična organizacija v Istri išče razloge za nagel vzpon fašističnega gibanja v napetih povojnih okoliščinah, gospodarskih, političnih in narodnostnih, predvsem pa v podpori nacionalistično usmerjenih vojaških poveljstev v Istri*. Spričo prisotnosti slovensko-hrvaških narodnih aspiracij je fašizem svojo napadalnost usmeril bolj zoper jugoslovanski nacionalizem kakor zoper socializem, kar je posebnost v razvoju fašističnega gibanja v Italiji. Žal je v slovenskem prevodu Silvestrijevega poročila (objavljeno je v *Obali št. 10-11, oktober 1971*) vse preveč napačnih interpretacij italijanskih terminov, ki utegnejo izkriviti avtorjevo misel, vsekakor pa ji odvzemajo jasnost in razumljivost.

Referat Janéza Kramarja Dogodki v Marezigah ob parlamentarnih volitvah maja 1921 obravnava osrednjo problematiko posveta. Na osnovi časopisnih in dokumentarnih virov je avtor do zadnje podrobnosti rekonstruiral potek marežanskega upora, njegove motive in posledice. V nasprotju z večino dosedanjih ocen, ki pripisujejo organizacijo upora komunistični stranki, ugotavlja Kramar njegovo spontanost, pobujeno iz nuje po samoobrambi pred fašističnimi napadalnimi nameni. Sicer pa vidi v Marezigah trdnjavo slovenske narodne organizacije Edinost ob dokaj šibkejši komunistični stranki, ki je sicer prevladovala v okoliških vaseh.

Srečko Vilhar pojasnjuje v referatu Primorski Slovenci in nacionalno vprašanje v obdobju 1918—1945 »kako si je zamišljala rešitev nacionalnega vprašanja množica ljudi na Primorskem in v Istri... in kakšno rešitev so ji nakazovala vodstva političnih strank in skupin«. Odgovor na prvo vprašanje je referat lahko nakazal šele v obravnavi dobe narodnoosvobodilnega boja, medtem ko bi za dvajsetletje pred drugo svetovno vojno to vprašanje terjalo bolj poglobljene in dolgotrajnejše raziskave, na osnovi primarnih virov, kakor jo je Vilhar utegnil opraviti. Koncepti političnih strank in skupin so v referatu opisani sumarno po doslej ustaljenem vrednotenju: slovenske meščanske stranke vidijo rešitev v lojalnosti in oportunističnem do italijanske države — tudi fašistične — pozneje pa v podpori Društva narodov in v naslonitvi na velesrbsko buržoazijo. Mladinsko gibanje — TIGR — nima širšega programa, posebej ga utesnjuje naslanjanje na reakcionarno emigracijo v Jugoslaviji. Komunistična partija Slovenije pokaže v prelomnem razdobju 1937—1941 »tudi primorskim Slovincem pot, ki vodi k njihovi osvoboditvi izpod fašističnega jarma«.

Prispevke, sestavljene za posvetovanje v Kopru, objavlja revija Obala.

USTANOVE

Zdravko Klanjšček

OB PETINDVAJSETI OBLETNICI DELA VOJAŠKEGA ZGODOVINSKEGA INŠTITUTA

I

Vojaški zgodovinski inštitut ima kot znanstvena ustanova JLA nalogo raziskovati in osvetljevati vojaško preteklost jugoslovanskih narodov, ugotavljati vojne izkušnje ter s tem neposredno pomagati k nadaljnjemu razvoju vojaške znanstvene misli oziroma svobodoljubnih in revolucionarnih tradicij jugoslovanskih narodov in narodnosti.

Od ustanovitve leta 1946, ko je bil najprej oddelek generalnega štaba JA, je vojaški zgodovinski inštitut v svojem že četrstoletnem razvoju dosegel vidne uspehe in postal ustanova s trdnim ugledom, tako v deželi, kot v mednarodnih okvirih, saj ima stike skoraj z vsemi tovrstnimi evropskimi vojaškimi institucijami. Seveda so ti stiki bolj razviti s podobnimi ustanovami sosednjih držav.

Glede na dejstvo, da je bilo obdobje narodnoosvobodilne vojne in revolucije 1941—1945 za jugoslovanske narode obdobje najhujših in najodločilnejših vojaških naporov, da je v nedavni preteklosti zarezalo najglobljo brazdo v zgodovinskem razvoju jugoslovanskih narodov in narodnosti, da je NOB neizčrpen vir izkušenj tudi za sodobne obrambne priprave in morebitne nove preizkušnje obrambne moči socialistične Jugoslavije pred slehernimi napadalnimi poskusi, najsi bodo nastopili od katere koli strani, je razumljivo, da je vojaški zgodovinski inštitut usmeril večino svojih sil in naporov v preučevanje narodnoosvobodilne vojne in revolucije jugoslovanskih narodov. K takim usmeritvam to ustanovo silijo tudi poveljna svetovna dogajanja, saj so značilnost preteklih desetletij zmagovite osvobodilne vojne zatiranih narodov Afrike in Azije, neuspeh mnogih zavojevalnih poskusov imperialističnih sil, kar pomeni, da so prav doktrinarna strateška in taktična načela, ki so označevala osvobodilno vojno jugoslovanskih narodov, dobila novo potrdilo v številnih vojnih dogajanjih poveljne dobe in postala močno orožje v rokah prot imperialističnih, protikolonialnih, demokratičnih in svobodoljubnih gibanj na raznih koncih sodobnega sveta.

Pri dolgoročnem programskem načrtovanju se vojaški zgodovinski inštitut ni omejeval zgolj na ozke lastne interese. Želel je s svojimi osnovnimi publikacijami spodbuditi zgodovinopisno in publicistično dejavnost na čim bolj široki fronti. Tako je najprej začel izdajati *Zbornik dokumentov in podatkov*

o narodnoosvobodilni vojni narodov Jugoslavije. Prva knjiga te obsežne zbirke je izšla leta 1949, doslej pa je objavljeno čez 130 zvezkov, pri čemer ni upoštevano 14 knjig slovenskega dela, ki so izšle tudi v slovenščini.

V omenjeni zbirki, ki obsega čez pol milijona knjig, je inštitut objavil čez dvajset tisoč izbranih dokumentov enot in ustanov narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov ter šest tisoč dokumentov okupatorskega in kvislinskega izvora.

Zbirka obsega v I. delu dokumente o bojih v Srbiji (21 knjig), v II. delu gradivo Vrhovnega štaba (11), III. delu o bojih v Črni gori (8), IV. delu v Bosni in Hercegovini (25), V. delu v Hrvaški (33), VI. delu v Sloveniji (17), VII. delu v Makedoniji (4), VIII. delu gradivo o operacijah na Jadranu (3), v IX. delu pa o partijsko politični dejavnosti v NOV (9). Razen tega je izšel še zbornik pod naslovom *Aprilski rat 1941*.

Do izpolnitve celotnega načrta je treba objaviti še okoli 50 knjig večinoma že pripravljenih rokopisov. Celotna zbirka bo obsegala torej okoli 180 zvezkov in bo imela tudi tematski register, ki bo objavljen v štirih knjigah.

Druga pomembna publikacija, ki ima enak namen, je *Bibliografija izdanja narodnoosvobodilnega rata 1941—1945*, ki na 816 straneh s 600 fotografijami podaja celoten pregled narodnoosvobodilnega tiska v Jugoslaviji, ter *Kronologija osvobodilne borbe naroda Jugoslavije z 18.000 kronološkimi enotami na 1265 straneh*.

Med številnimi publikacijami raziskovalnega značaja je treba zlasti omeniti *Osvobodilni rat naroda Jugoslavije 1941—1945* v dveh knjigah, *Drugi svetski rat — Pregled ratnih operacija* v petih knjigah pa je doslej najboljši in najpodrobnejši vojnogodovinski oris druge svetovne vojne, značilen po tem, da upošteva tudi osvobodilna in odporniška gibanja kot močan dejavnik protihitlerjevskih sil. V sodelovanju z vojaškim zgodovinskim inštitutom rdeče armade je nastalo tudi pomembno delo *Beogradska operacija 20. oktobra 1944*.

Razen v pripravi in izdaji precejšnjega števila del iz preteklih vojn na Balkanu ter manj kompleksnih tem iz zgodovine NOB se je vojaški zgodovinski inštitut pojavljal kot organizator in aktivni soudeleženec številnih posvetovanj zgodovinarjev novejših dobe, med katerimi je treba omeniti posvetovanje *Neretva—Sutjeska 1943* leta 1969 v Sarajevu (izšel je tudi poseben zbornik pod istim imenom *Neretva—Sutjeska 1943*) ter znanstveno posvetovanje zgodovinarjev *Osvobodilni boj narodov Jugoslavije kot vseljudska vojna in socialistična revolucija letos v Ljubljani*.

Od aprila 1950 inštitut izdaja časopis za vojaško zgodovino narodov in narodnosti Jugoslavije pod imenom *Vojnoistorijski glasnik*. Doslej objavljeni teksti glasnika obsegajo najmanj 16.500 strani v 105 zvezkih. Po številu, kakovosti in prisotnosti avtorjev iz vseh predelov Jugoslavije ter glede na to, da je njegovo težišče na preučevanju osvobodilnega boja, glasnik zavzema zelo vidno mesto v povojnem zgodovinopisju.

II

Vojaški zgodovinski inštitut je posebej posvečal vso pozornost tudi Sloveniji, kolikor so to dopuščale kadrovske in gnotne razmere. Že leta 1951 je v Sloveniji začelo delo na urejanju slovenskega 6. dela Zbornika dokumentov in po-

datkov. Dosledno izpolnjujoč dolgoročno usmeritev inštituta glede NOB slovenskega naroda kot dela jugoslovanske osvobodilne vojne je skupina sodelavcev vojaškega zgodovinskega inštituta v sodelovanju, najprej z Muzejem narodne osvoboditve, nato pa z Inštitutom za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani načrtno in vztrajno pripravljala rokopise že omenjenega zbornika v slovenščini in v srbskem prevodu. Slovenski, 6. del Zbornika ima 19 knjig. V srbskem prevodu je izšlo 17 zvezkov, rokopisi so končani tudi za poslednji dve knjigi, v slovenščini pa 14 knjig.

Skupina raziskovalcev vojaškega zgodovinskega inštituta, ki je v Ljubljani, se je leta 1964 okrepila tako, da je mogla začeti delo na vojaškozgodovinskem pregledu narodnoosvobodilne vojne na Slovenskem, hkrati pa je razvila obsežno dejavnost v širjenju vojaško zgodovinske misli. Ob njeni pomoči in ob pritegnitvi drugih dejavnikov (inštitut za zgodovino delavskega gibanja, borčevske organizacije, muzeji itd.) se je razvila na Slovenskem široka zgodovinopisja akcije okoli Knjižnice NOV in POS, ki ima danes že 32 objavljenih del iz slovenske vojaške zgodovine ter s področja umetnosti med NOB, veliko rokopisov pa je v pripravi.

Danes lahko trdimo, da je vojaško zgodovinopisje na Slovenskem že postalo del slovenske kulture in da pomeni močan dejavnik v ohranjanju svobodoljubnih in revolucionarnih tradicij ter pospeševanju obrambnih naporov na Slovenskem.

Ti uspehi so, ob hkratni zavzetosti sodelavcev vojaškega zgodovinskega inštituta za svoje naloge, obenem tudi posledica pravilne dolgoročne usmerjenosti vodstva inštituta, ki upošteva posebnosti na Slovenskem, še posebej pa so plod stalnega sodelovanja z inštitutom za zgodovino delavskega gibanja ter medsebojnega razumevanja in pomoči, saj je obema bil ves čas pred očmi isti cilj.

OCENE IN POROČILA

Pariška komuna 1871—1971. Institut za savremenu istoriju in Izdavačko preduzeće Rad, Beograd 1971, 1647 strani.

Zavedam se, da bi monumentalna, z velikim znanjem in skrbnostjo pripravljena osrednja jugoslovanska spominska publikacija ob 100-letnici pariške komune zaslužila gotovo več kot pa samo drobno nezahtevno poročilo o njenem izidu. Čeprav se je ideja zanjo rodila že ob praznovanju 80-letnice pariške komune, tudi ob taki zakasnitvi delo ni zgubilo svojega pomena.

Kot uvod v prvo knjigo sta napisala glavna urednika te edicije Pero Damjanović in Ašer Deleon kratko sintetično študijo o dogodkih v Parizu leta 1871 in njihovem pomenu za nadaljnji zgodovinski razvoj. Nato sledijo v prvem poglavju članki Marxa, Engelsa in Lenina o komuni. Vsi ti in nadaljnji izvorni dokumenti so opremljeni z opombami in to daje tem izbranim tekstom še posebno vrednost. V drugem poglavju so objavljeni izbrani odloki in dokumenti pariške komune, ponatisnjeni iz uradnega lista francoske republike, ki je v času komune postal organ centralnega komiteja Narodne garde. V tretjem poglavju so zbrana pisma in članki udeležencev in sodobnikov komune. Zadnje poglavje z naslovom Od Komune do Oktobra pa vsebuje med drugim tudi članke Bakunina, Julesa Guedesa, Louisa Dubreuilhea, Roze Luxemburg, Karla Kautskega in Leva Trockega o pariški komuni.

Druga knjiga je razdeljena v dva dela. V prvem so razprave, ki analizirajo odmeve pariške komune v jugoslovanskih pokrajinah, dodani pa so jim ponatisnjeni članki iz takratnih časnikov. Dragoslav Janković v kratkem orisu podaja pregled družbenopolitičnih razmer v Srbiji v času pariške komune in ugotavlja, da odmevi komune v Srbiji niso mogli imeti tolikšnega obsega in ne takšnega značaja kot v zahodnoevropskih razvitejših državah zaradi objektivnih razmer v Srbiji. Vpliv komune se je v Srbiji čutil predvsem med maloštevilnimi delavci in napredno šolsko in študentsko mladino, pa tudi med delom male in liberalne buržoazije. Nikola Petrović v razpravi Odmevi pariške komune v srbski javnosti Vojvodine in Ujedinjeni omladini srpski analizira list Svetozarja Miletića, ki je kot napreden, demokratičen, republikansko usmerjen časnik izražal simpatije za komuno, ker se je bal zmage reakcionarnih sil v Franciji, ni pa se strinjal z njenimi cilji — toliko se tudi razlikuje od Markovićevega lista Radenik, ki je podpiral tudi njene cilje — ter na kratko oriše poskus Ujedinjene omladine srpske, da bi v letih 1871—72 organizirala vstajo na Balkanu. Pero Damjanović objavlja obširno študijo o Svetozarju Markoviću, v kateri primerja njegove ideje z idejami zahodnoevropskega socializma v času pariške komune. Dodan je še članek Dragoslava Jankovića o prvih delavskih demonstracijah v Kragujevcu leta 1876. V dokumentarnem delu so pona-

tisnili članke iz Pančevca, Radenika in Javnosti ter članke Svetozarja Markovića, Svetozarja Miletića in drugih. Miroslava Despot je orisala začetke delavskega gibanja in politične razmere na Hrvaškem v času komune, kjer so se kljub neugodnim političnim razmeram razvijale industrija, trgovina in promet, organizirali so se prvi delavci, predvsem tiskarji, in so v začetku 70 let intenzivneje začele na Hrvaško prodirati socialistične ideje. Hrvatski časniki so dogodke v Parizu 1871 sicer spremljali, vendar njihovi članki niso izražali simpatij za komuno. Do enakih ugotovitev je prišel tudi Stjepo Obad v svojem prispevku o odmevih pariške komune v strankarskem življenju Dalmacije. V ilustracijo so tudi tu ponatisnjeni članki iz takratnih časnikov. Vasilij Melik je prispeval sestavek Slovenci in pariška komunija, kjer vsestransko osvetljuje odmeve komune v slovenskem političnem prostoru. Posebej naj opozorim na Melikovo analizo Zarnikove študije Bivša pariška komunija in na njegovo ugotovitev, da to ni Zarnikov tekst, temveč le njegov prevod in priredba nekaterih poglavij iz knjige Alberta Schäffleja Kapitalizem in socializem. Ta Zarnikov tekst je tudi v celoti objavljen, poleg člankov, ponatisnjenih iz Slovenskega naroda, Novic in Soče. Ferdo Gestrin objavlja članek Vpliv pariške komune na politični razvoj v Sloveniji, ki je izšel v reviji Socialistična misel leta 1953, v katerem pa je avtor popravil nekatere formulacije in na podlagi novih raziskav Dušana Kermavnerja tudi oceno delovanja Franceta Železnikarja. Na kratko je odmeve pariške komune v Črni gori analiziral Jagoš Jovanović, ponatisnjenih pa je nekaj člankov iz lista Crnogorac. Nedim Filipović je objavil dopis turškega zunanjega ministrstva bosanski vilajetski upravi, v katerem jo obvešča, da so komunardi zavzeli Pariz. Dančo Zografski je na kratko orisal pisanje prvih makedonskih socialističnih listov o Komuni.

V drugem delu s skupnim naslovom Principi pariške komune in samoupravljanje v socialistični Jugoslaviji so naprej objavljeni teoretični članki o samoupravljanju Miljaka Todorovića, Josipa Broza — Tita, Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja. Sledijo glavni referati in dokumenti z drugega kongresa samoupravljalcev v Sarajevu. V ilustracijo so ponatisnjeni statuti nekaterih jugoslovanskih mest in občin.

Pero Damjanović je sestavil kroniko dogodkov v komuni, objavljeni so dnevni redi sej komune. Sledijo nato še bibliografija tujih in domačih del o pariški komuni, biografije in tabelarni pregled članov komune.

Jasna Fischer

Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier international I., Autriche. Les Éditions Ouvrières, Paris 1971, 361 strani.

Biografski leksikon, katerega prvi zvezek predstavljajo biografije ideologov, sindikalnih voditeljev in funkcionarjev, publicistov in politikov iz delavskega gibanja v mejah današnje republike Avstrije, bo po vsem sodeč obsežno delo, ki ga še lep čas ne bo moč izpeljati do konca. Poleg sila obsežnega gradiva nam to obsežnost potrjuje tudi spiritus agens vsega tega dela Jean Maitron, ki hkrati vodi tudi izdajanje podobnega Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier français. Od slednjega je samo za obdobje od velike francoske revolucije do pariške komune izšlo že devet zvezkov. Samo upati in želeti je, da bi obedve grandiozni deli avtorji izpeljali do konca in da zlasti

leksikon o katerem poročam, ne bi delil usode z zadnjim takšnim projektom. ki ga je v tridesetih letih skušal uresničiti Fritz Adler; nameraval je objaviti biografije okrog 8.000 bolj ali manj pomembnih osebnosti iz zgodovine mednarodnega delavskega gibanja. Druga dela takšnega značaja so že zastarela. saj je Dictionnaire du Socialisme Charlesa Vèrecqua izšel že leta 1911. Com-père-Morelov Grand Dictionnaire socialiste du mouvement politique et économique national et international pa leta 1924.

Maitron si je za glavnega pomočnika izbral znanega zgodovinarja mednarodnega delavskega gibanja Georgesa Haupta in oba sta k pričujočemu zvezku (in prav gotovo bo tudi pri prihodnjih tako) pritegnila vse najpomembnejše strokovnjake, ki se v Franciji in drugod ukvarjajo z avstrijskim delavskim gibanjem. V ožji redakciji so poleg Haupta še Herbert Steiner, Yvon Bourdet, Félix Kreissler, medtem ko so kot pisci posameznih biografij sodelovali tudi mnogi drugi. Naj navedem le najbolj znane: Julius Braunthal, Jiří Kořalka, Norbert Leser, Eduard März, Fritz Fellner, Jaques Hannak, Rudolf Neck, Paul Lazarsfeld in drugi.

Knjiga je razdeljena na 315 strani obsegajoč seznam biografij po abecednem redu. Temu sledi kratka, vsega osem strani obsegajoča kronologija avstrijskega delavskega gibanja, v okviru katere je tudi nastal seznam biografij, in sicer od ustanovitve dunajskega delavskega izobraževalnega društva 15. decembra 1867 do 25. aprila 1971, ko je bil Franz Jonas ponovno izvoljen za predsednika avstrijske republike. Končno je še na dvajsetih straneh Michel Cullin podal kratko, zelo sumarno zgodovino avstrijskega delavskega gibanja, pri čemer je dal težišče obdobju po propadu avstro-ogrske monarhije. Tako ima leksikon poleg zgodovinske tudi aktualno-politično vrednost, saj obravnava tako rekoč vse količikaj pomembne še žive in aktivne delavske funkcionarje in voditelje v Avstriji, poleg njihovih predhodnikov in vzornikov iz delavskega gibanja izpred sto let.

V biografiji so poleg seveda obveznih splošnih podatkov o življenju in delu vsake obravnavane osebe navedeni vsi važnejši viri in literatura o njenem življenju in delu oziroma glavna dela, ki jih je le-ta napisala. Potemtakem je vsakdo res zaokroženo predstavljen in je tako leksikon še bolj uporaben.

Nas seveda prvenstveno zanima, koliko je leksikon uporaben za slovenskega raziskovalca, namreč če in v kolikšni meri upošteva osebnosti iz zgodovine našega delavskega gibanja. Pri tem je treba poudariti, da je leksikon zaradi svojega koncepta za nas manj uporaben, kot bi bilo želeti, ker se pač omejuje na teritorij današnje avstrijske države, ne pa na ozemlje celotne avstro-ogrske monarhije. Čeprav ni nikjer izrecno povedano, je pričakovati, da bo v naslednjih zvezkih eden posvečen tudi jugoslovanskemu delavskemu gibanju. Koncept, ki so si ga avtorji zamislili, se seveda da zagovarjati, da se mu pa tudi marsikaj očitati. Zdi se mi, da bi bila zaradi skupne zgodovinske usode slika mnogo bolj plastična, če bi se obravnavalo delavsko gibanje v Avstro-Ogrski kot celoti, ali vsaj njen cislitvanski del. V leksikonu so sicer omenjene nekatere osebe, ki sicer izhajajo iz drugih dežel, a so delovale v avstrijskem delavskem gibanju in so jih avtorji že tukaj obdelali kot npr. Kautsky, Most, nekateri češki socialni demokrati. Zato bi tudi pričakovali, da bo v njem kakšen predstavnik slovenskega delavskega gibanja, vendar ni nikogar pričenši od Kunca, Šturma, Železnikarja, Kordeliča do Kristana, Tume, Kopača in drugih. Ome-

njeni so delavski voditelji iz Koroške in Štajerske, seveda predvsem iz obdobja med obema vojnama (Podlipnigg, Gröger, Resel), med njimi pa recimo pogrešamo južnokoroškega funkcionarja Paula Bisijaka.

Kar nerazumljivo za tako seriozno obravnavo se zdi dejstvo, da med biografijami ni omenjena takšna osebnost v avstrijskem delavskem gibanju kot je bil Hippolyt Tauschinsky, saj so v njem vsi drugi njegovi somišljeniki in nasprotniki Oberwinder, bratje Scheu, Kaller-Reinthal in drugi.

Slednjič naj dodam še nekaj drobnih pripomb, za katere menim, da gledano iz naše perspektive le niso tako drobnjakarske kot se zdi na prvi pogled, saj gre za ljudi in delovanje ljudi na našem narodnostnem teritoriju, ki je pač majhen kot je tudi majhen naš narod in je njegova zgodovina potekala v manj pomembnih dogodkih in z manj pomembnimi osebami za celotno evropsko problematiko. Tako naj v biografiji o Robertu Wagnerju opozorimo, da je deloval tudi v Ljubljani in je v letih 1871/72 vidno sodeloval v ljubljanskem delavsko izobraževalnem društvu, bil je v njem vnet in čest govornik ter nekaj časa tudi odbornik društva. V leksikonu tudi ni Milana Subarića, ki ga omenja celo Wurzbach v svojem znanem Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich. Subarić je v svojem kratkem in nenavadno razgibanem in avanturističnem življenju deloval le dve leti v delavskem gibanju, vendar je zavzel dokaj ugledno mesto med graškimi socialnimi demokrati. Umestno bi bilo tudi, da bi bil v leksikonu omenjen predsednik mariborskega delavskega izobraževalnega društva Franz Wiesthaler, ki je bil v šestdesetih in sedemdesetih letih preteklega stoletja dovolj znana postava v štajerskem delavskem gibanju in v mariborskem javnem življenju sploh kot urednik Marburger Zeitung. Delovati je začel že leta 1848, ko je bil med ustanovitelji graškega burševskega društva Freya, bil preganjan v Švico, kjer se je seznanil tudi s socialističnimi idejami, po vrnitvi v Maribor pa je bil predsednik delavskega društva v Mariboru in vseskozi zelo aktiven mož. Pozneje je delavsko gibanje zapustil in se vključil v nemško stranko in v njej ostal do smrti. Oba, Subarić in Wiesthaler, bi bolj spadala v ta zvezek leksikona kot morda v tistega, ki bi govoril o jugoslovanskem delavskem gibanju, ker bi ju pač težko šteli med predstavnike slednjega.

Vse te v bistvu drobne pripombe naj ne izzvene, kot da zaradi dreves ne vidimo gozda, in vrednosti leksikona nočejo in ne morejo zmanjšati, saj bo prav gotovo nujen vademecum vsakomur, ki se ukvarja z zgodovino avstrijskega in torej do leta 1918 tudi našega delavskega gibanja.

Franc Rozman

Janko Pleterski, **Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo**. Slovenska matica, Ljubljana 1971, 323 strani.

Leta 1964 je praznovala Slovenska matica 100-letnico svoje založniške dejavnosti in kulturnega poslanstva med Slovenci, zato ji pripada častitljivo mesto med najstarejšimi izdajateljskimi hišami v Sloveniji. V primerjavi z drugimi založbami izide na leto pri Slovenski matici le nekaj knjig, ki pa so po izboru, tematiki in teži vselej vredne večje pozornosti. Sodeč po bibliografiji Slovenske matice (Jože Munda, Bibliografija Slovenske matice 1864—1964, Ljubljana 1964) izhajajo tehtna dela iz različnih strok, med katerimi zavzemajo lepo

mesto tudi knjige iz zgodovinskih ved, naših slovenskih zgodovinarjev in literarnih zgodovinarjev. Tokrat bomo opozorili na knjigo Janka Pleterskega, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, ki je izšla leta 1971.

Jugoslovansko vprašanje, ki je postalo srednje vprašanje slovenskih političnih strank od aneksijske krize dalje in se razraslo ob balkanskih vojnah, je dobilo v prvi svetovni vojni kljub povečanemu avstrijskemu pritisku in nasilju nove, kakovostne premike. Vse bolj korenite koncepcije za rešitev narodnostnega vprašanja so dobile proti koncu vojne z deklaracijskim, jugoslovanskim gibanjem trdnjša tla za njihovo uresničitev. In končno je slovenski narod s svojim narodnim predstavištvom posegel v politična dogajanja in krojil dogodke z zavestjo, da mu pripada pravica do narodne samoodločbe in jo na posled tudi uresničil z državno samostojnostjo skupaj z drugimi jugoslovanskimi narodi.

Pisec knjige že v uvodu pove, kaj raziskuje in zakaj se je lotil raziskave. Če sledimo njegovim mislim, vzemo, da je preučeval vprašanje: kako se je oblikovala politična volja, ki se je izrazila v narodni samoodločbi ob koncu vojne? Ta problematika, ki je dokaj zapletena in ena od poglobitnih v slovenski nacionalni zgodovini med prvo svetovno vojno, je bila že predmet študija zgodovinarjev. Večje raziskave so bila deležna posamezna krajša obdobja in vprašanja, ne pa problematika v celoti. Tako imamo večje obdelave za politično emigracijo, prostovoljske enote in gibanja v tujini, najmanj pa so bila raziskana dogajanja v slovenskem prostoru. Zato je med drugim tudi to spodbudilo avtorja, da je obdelal prav to plat problemov. Veliko vrzel je bilo čutiti zlasti za obdobje prvih vojnih let do 30. maja 1917, za kasnejši čas pa so bila odkrita povsem nova spoznanja, ki so seveda terjala novo obdelavo v celoti.

Slovenske nacionalne problematike za obdobje med prvo svetovno vojno, prevratne dobe, zedinjenja in ustanovitve nove jugoslovanske države, se je lotila že vrsta zgodovinarjev. Večina le-teh prihaja do skupnih ugotovitev, da je imel boj slovenskega naroda za enakopravnost in osvoboditev izpod Avstro-Ogrske značaj naprednih gibanj in stremljenj, zlasti še z usmeritvijo za jugoslovansko idejo, ki je imela cilj v ustanovitvi skupne jugoslovanske države. O tem imamo že nekaj tehtnih razprav, pregledov, prispevkov, doneskov in kritično obdelano in izdano memoarsko gradivo. Na tem mestu bomo omenili le nekaj predvsem slovenskih avtorjev, čeprav so o tem pisali tudi zgodovinarji drugih jugoslovanskih narodov. Delo Metoda Mikuža Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917—1941 (Ljubljana 1965) obravnava zlasti v prvih treh poglavjih dokaj nadrobno zgoraj omenjena vprašanja. Dušan Kermavner je objavil delo Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918 (Ljubljana 1968), kjer je prikazal politične razmere na Slovenskem pred koncem prve svetovne vojne, zlasti pa gibanje »socialistične omladine«, Momčilo Zečević je prispeval o razmerah v klerikalni stranki v zadnjih letih vojne z delom Slovenska ljudska stranka pred stvaranje Kraljevine SHS 1917—1918 (Istorija XX veka, Beograd 1968), Vlado Strugar pa Jugoslovanske socijalno-demokratske stranke 1914—1918 (Zagreb 1963); tu obravnava med drugim tudi odnos slovenske socialnodemokratske stranke do vprašanja vojne, do jugoslovanskega vprašanja. Silvo Kranjec je napisal Slovenci na poti v Jugoslavijo, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939; Kako smo se zedinili, Celje 1928; Koroščevo predavanje o postanku Jugoslavije (16. oktobra v Ljubljani) (Zgodovinski časopis XVI, 1962). Dalje, Lojze Ude je prispeval referat Deklaracijsko gibanje

na Slovenskem, ki je bilo objavljeno v Naučnem skupu u povodu 50 godišnjice razpadu Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslovanske države, Zagreb 1969 in Deklaracijsko gibanje pri Slovencih (Zgodovinski časopis, XXIV, 1970). Prav tako sta pisala o jugoslovanskem vprašanju v slovenski politiki med prvo svetovno vojno, o totalizmu in stališču vseslovanske ljudske stranke do reševanja pravkar prikazanih vprašanj v svojih razpravah Fran Zwitter in avtor sam.

Nedvomno je knjiga Pleterskega nadrobna študija slovenske politične zgodovine, vseh odločilnih gibalnih sil in političnih osebkov, ki so v luči narodnostnega vprašanja odločali bodočnost slovenskemu narodu, prvo tehtno in obsežnejše delo za obdobje med prvo svetovno vojno. Knjiga je razdeljena na 18 poglavij, ki obsegajo skupaj 268 strani in sloni na kritični uporabi literature, memoarskega gradiva, zlasti pa na virih. Le-te je avtor črpal v Arhivu Slovenije v Ljubljani, v Allgemeines Verwaltungsarchivu na Dunaju, v Arhivu Hrvatske v Zagrebu, Pokrajinskem arhivu v Mariboru in drugod. Poleg tega je uporabil že objavljeno arhivsko gradivo in časopisne viire, zlasti iz slovenskega meščanskega tiska pa tudi iz drugega. Morda ne bo odveč, na tem mestu omeniti, da je avtor čestokrat uporabil za svoja izvajanja prav časopisne viire, iz katerih je dobil potrebne podatke, informacije, pojasnila pa tudi odgovore na zastavljena si vprašanja.

Vsebina knjige je razdeljena na tale poglavja: Slovenci in vojna, Notranja fronta Avstrije: preganjanje Slovencev, Pobuda slovenskih liberalnih narodnjakov in njen zlom, Pobude v slovenskem katoliškem političnem taboru do vstopa Italije v vojno, V zaledju soške fronte pod pritiskom nemškega nacionalizma, V pričakovanju obnove parlamentarnega življenja, Razcepljenost v saboru, strnitev v državnem zboru in majniška deklaracija, V pričakovanju preosnove Habsburške monarhije, Začetek deklaracijskega gibanja in ljubljanska izjava, V opoziciji, Pod vplivom oktobrske revolucije, V času poskusov antante za posebni mir z Avstro-Ogrsko, Višek deklaracijskega gibanja, Slovenski socialdemokrati in gibanje za narodno samoodločbo, Deklaracijsko gibanje in londonski pakt, Slovensko ljudsko uporništvvo in deklaracijsko gibanje, K lastni državnosti — ustanovitev narodnega sveta, Dvojnost 29. oktobra v Ljubljani — samoodločba in soočenje.

Obsežno delo odpira in rešuje vprašanja, kdaj in kako so se pojavile prve pobude, začetki in samo oblikovanje vseh koncepcij in političnih programov pri slovenskih strankah, ki so kazale na radikalnejšo rešitev narodnega vprašanja: z narodno samoodločbo in ustanovitvijo lastne državnosti z drugimi jugoslovanskimi narodi. Skozi prizmo političnih dogodkov in odnosov v jugoslovanskem in mednarodnem merilu analizira avtor politično dejavnost liberalne, klerikalne stranke, Jugoslovanskega kluba in učinek te dejavnosti na slovenskih in srednjeevropskih tleh. Z dokumenti in analizami na novo osvetljuje politične osebnosti: Šušteršiča, Jegliča, Kreka, Korošca in druge, njihove medsebojne odnose, ob tem pa ocenjuje tudi njihove akcije za uresničitev lastnih političnih programov. Posebej se pomudi pri socialnodemokratski stranki in njenem ideologu (do konca leta 1917), pri dr. Henriku Tumi, nato prikaže odmevnost Cankarjevih predavanj (20. aprila 1918 v Trstu, 1. junija 1918 v Ljubljani) v slovenski javnosti in akcije izvršilnega odbora JSDS pod vodstvom Antona Kristana. V zadnjih poglavjih avtor razčlenjuje deklaracijsko

gibanje in odnos avstrijske vlade do tega gibanja, dalje, deklaracijsko gibanje in politično dejavnost slovenskih strank in političnih skupin, ko so pričakovale zmago antante in s tem morebitno revizijo londonskega pakta. Nato pisec ugotavlja povezanost oziroma nepovezanost deklaracijskega gibanja s slovenskim uporništvom. Nato oriše politične dogodke, ki so privedli do ustanovitve narodnega sveta, do prekinitve vsake politične zveze z avstro-ogrsko vlado (11. oktobra 1917), do narodne manifestacije 29. oktobra v Ljubljani s spontanim Rostohárjevim nastopom in slovesno obljubo vojakov »... prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji«. S tem pa smo seveda samo v grobem in le delno nakazali vprašanja, ki jih je avtor raziskoval. Vsekakor je potrebno poudariti, da se je Pleterski z velikim poznavanjem gradiva in obdobja lotil raziskave in strnil svoja nova spoznanja in analize v sklepe s pomočjo najnovejših prijemov in tehnične obdelave: historičnih dokumentov in z vidikov kompleksnega opazovanja družbenih pojavov. Zato je v tekstu vse polno novih razlag, spoznanj, ocen in trditev za vrsto vprašanj, političnih osebnosti, dogodkov in podobno.

Knjiga je kljub znanstvenemu tekstu pisana tekoče in zanimivo in če ji še dodamo mesto, ki ji gre v najnovejšem slovenskem zgodovinskoopisju, je vredna vse naše pozornosti.

Anka Vidovič-Miklavčič

Trieste Ottobre-Novembre 1918. Raccolta di documenti del tempo a cura di Salvatore Francesco Romano. Izd. Comitato Trieste '68, Trst 1968, zv. I., II., III., strani 167, 174, 245; 44 faksimilov, 33 fotografij.

V počastitev 50-letnice pridružitve Trsta k Italiji je poseben odbor »Comitato Trieste '68« med drugim izdal zbirko virov o prelomnih dveh mesecih pred in po razpadu avstro-ogrške monarhije. Gradivo so zbrali in uredili tržaški zgodovinarji Ennio Maserati, Roberto Meneghetti in Samo Pahor pod vodstvom predsednika tržaško-goriškega odbora za zgodovino Risorgimenta in profesorja tega predmeta na tržaški univerzi, Salvatoreja Francesca Romana.

Zbirka vsebuje 350 dokumentov ali odlomkov (tekočih števil je 284 toda k nekaterim tekstom so dodani dopolnilni viri, ne glede na čas njihovega nastanka, označeni s črkami), razvrščenih kronološko in razdeljenih v treh zvezkih. Vsak zvezek predstavlja svojo dobo: konec habsburške vladavine — Gli ultimi giorni della dominazione austriaca; medvladje — L'amministrazione provvisoria del Comitato di Salute Pubblica; začetek italijanske okupacijske oblasti — Gli inizi del Governo Militare Italiano.

V prvem zvezku so objavljeni dokumenti, ki so nastali med prvim in enaintridesetim oktobrom leta 1918. Tu najdemo zanimive polemike med privrženci različnih konceptov o bodočnosti tržaškega ozemlja, med Henrikom Tumo in Edmondom Puecherjem, med slovenskimi narodnjaki in italijanskimi socialisti. Dalje gradivo o ustanovitvi in dejavnosti slovenskega narodnega sveta v Trstu in italijanskih nacionalnih zvez, o nastopih italijanskih poslancev v dunajskem državnem zboru, o iredentistični dejavnosti begunskih organizacij v Italiji, o gospodarskih in življenjskih razmerah v Trstu neposredno pred koncem vojne. Zvezek zaključuje opis demonstracij v Trstu ob prevratu, v treh inačicah, iz nacionalističnega časopisa La Nazione, iz delavskega Il Lavo-

ratore in slovenskega narodnega glasila Edinost (v drugem zvezku je še poročilo iz slovenskega socialnodemokratskega lista Naprejj), gradivo o ustanovitvi Odbora za javno blaginjo in zadnji razglasi cesarsko kraljevega namestnika Fries-Skeneja ob odhodu iz Trsta.

Drugi zvezek zajema izredno kratko, toda pomembno dobo štirih dni, od odhoda cesarsko kraljevega namestnika 31. oktobra do podpisa premirja in prihoda italijanske vojske v Trst 3. novembra 1918. To je čas, ko je Trst upravljal Odbor za javno blaginjo, zato večina dokumentov zadeva njegovo dejavnost, ukrepe o oskrbi, vzdrževanju reda, razorožitvi, ustanavljanju narodnih straž in podobno. To gradivo dopolnjujejo viri, ki pričajo o delovanju slovenskega narodnega sveta v Trstu in Ljubljani ter o delovanju italijanske nacionalne zveze — Fascio nazionale. Intervencija Odbora za javno blaginjo pri poveljstvu zavezniške ali bolje italijanske mornarice v Benetkah je prikazana z akti odbora in opisi o opravljeni misiji, objavljenimi v raznih publikacijah. Gre za pripoved socialista Callinija in nacionalista Samaje z dopolnili in popravki Puecherja in Tomašiča, za zapisnika, ki sta ju sestavila narodni svet in Odbor za javno blaginjo. Iz časopisa La Nazione je vzet tudi opis izkrcanja italijanskih čet v Trstu, slede pozdravni govori guvernerju Petittiju, pozdravi Otokarja Rybařa in českoslovaških vojakov so objavljeni v francoščini, razglasi guvernerja o prevzemu oblasti in o razpustu Odbora za javno blaginjo ter besedilo določil premirja.

Tretji zvezek je najboljšejnji, zajema okrog 160 dokumentov za čas od tretjega do tridesetega novembra 1918, ko se začne uveljavljati italijanski okupacijski režim. Poleg guvernerjevih ukrepov o razorožitvi, prepovedi svobosčin, ustanovitvi vojnega sodišča, cenzuri, razpustu slovenskega narodnega sveta in podobno, so zanimivi predvsem dopisi osrednjih italijanskih oblasti, ministrskega predsednika Orlanda in vrhovnega vojaškega poveljnika Diaza, o načinu okupacije, vprašanjih medzavezniške zasedbe in ureditvi civilne uprave na zasedenem ozemlju, na katero so imeli odločilen vpliv domači italijanski nacionalisti. O tem vprašanju je izostalo znamenito zaupno navodilo načelnika vrhovnega štaba generala Badoglia z dne 29. novembra, ohranjeno v rimskem arhivu v fondu generalnega sekretariata za civilne zadeve, ki predstavlja sintezo italijanske politike na zasedenem ozemlju in osnovo za ravnanje okupacijskih oblasti s slovenskim in hrvaškim prebivalstvom.

Delo slovenskega narodnega sveta je prikazano z razglasi, intervencijami in pritožbami pri guvernerju in vladi države SHS zoper način zasedbe ter z nekaterimi podrobnimi podatki o prihodu italijanske vojske v posamezne predele tržaškega ozemlja. Iz življenja italijanskih političnih strank najdemo, poleg načelnih člankov iz periodike, vire o ustanovitvi oziroma obnovitvi Fascio nazionale ter o priključitvi italijanskih socialističnih organizacij k tem v Italiji. Več virov govori še o socialnih, gospodarskih in šolskih vprašanjih, o brezposelnosti, potrebi po normalizaciji razmer, sožitju in vprašanju tržaškega škofa slovenske narodnosti Karlina, zoper katerega se že v tem zgodnjem času sproži kampanja nacionalističnega tiska.

Že iz tega sumarnega pregleda vsebine je razvidna izredna pestrost objavljenih virov tako glede provenience, nahajališč, vrste in oblike, kakor glede vsebine. Zbiralci so se odločili, kot pravijo v predgovoru, za izbor pomembnejših virov, ki so nastali v zvezi z avstro-ogrsko oblastjo, italijansko državo in

nastajajočo jugoslovansko državo. Svojevredna je provenienca gradiva dveh organov delujočih v dobi medvladja, Odbora za javno blaginjo in slovenskega narodnega sveta.

Gradivo avstro-ogrske provenienice so našli večinoma v državnem arhivu v Trstu, v fondih predsedstva in spisi c. k. namestništva, zaupni arhiv tržaške policijske direkcije, listine deželnega sodišča in v uradnih zapisnikih dunajskega državnega zbora.

Gradivo italijanskih državnih organov so odbrali v osrednjem državnem arhivu v Rimu, fond generalnega sekretariata za civilne zadeve pri vrhovnem poveljstvu italijanske vojske, v zgodovinskem arhivu ministrstva za zunanje zadeve, fonda odrešeno in osvobojeno ozemlje ter vladavina Dalmacije in Julijske krajine ter v občinskem arhivu v Trstu, zbirke zapisnikov sej tržaškega občinskega odbora in županske listine. Del dokumentov je vzet še iz objavljene zbirke I documenti diplomatici italiani za dobo 1918—1922.

Vire jugoslovanske provenienice so odbrali iz objavljene zbirke Gradja o stvaranju jugoslovanske države, iz arhivskih fondov Narodni svet v Ljubljani (1918) ter telefonskih razgovori narodnega sveta v Arhivu Slovenije in gradivo primorskih narodnih svetov v Inštitutu za narodnostna vprašanja v Ljubljani. Gradivo krajevnega narodnega sveta v Trstu je fragmentarno in dokaj poškodovano ohranjeno v zapuščini Josipa Vilfana, deponirani pri Mestnem arhivu ljubljanskem, medtem ko je gradivo Odbora za javno blaginjo, tudi fragmentarno, shranjeno v domovinskem zgodovinskem muzeju v Trstu.

Arhivsko gradivo dopolnjujejo časopisni viri, vzeti najpogosteje iz italijanskega nacionalističnega glasila *La Nazione* in socialističnega dnevnika *Il Lavoratore*, dobro so zastopani tudi članki iz *Edinosti* ter drugih periodičnih publikacij časopisnega ali revijalnega značaja.

Spričo raznovrstnosti izvora, značaja in oblike virov je uredništvo posamezne dokumente opremilo s posebno klasifikacijo. S tega vidika jih je razvrstilo v tele kategorije: listine cesarsko kraljevega namestništva, jugoslovanske diplomatske listine, italijanske diplomatske listine, listine italijanskega zunanjega ministrstva, generalni sekretariat za civilne zadeve, parlamentarni akti, občinski arhiv, listine Odbora za javno blaginjo, listine narodnega sveta, razglasi, dokumenti strank, policijski dokumenti, časopisi, privatne zbirke, periodika. Ta označba in navedba nahajališča posameznega dokumenta je večinoma tudi edini spremljevalec objavljenega izvornika. Včasih je ob dokumentu še opozorilo uredništva na drug dokument, objavljen v zbirki ali pa tudi ne, ki zadeva obravnavano problematiko, le izjemoma je uredništvo dodalo tudi lastna pojasnila ali ugotovitve. V predgovoru opozarja, da se je pri opombah omejilo na najpreprostejše anotacije tudi zato, da bi uporabnik sam prek virov spoznal posebnost časa, njegovo mnogovrstnost in kontradiktornost. To je bil tudi kriterij za izbor gradiva, ker če že ni mogoče, kakor beremo v predgovoru, objaviti celotne, čeprav parcialne dokumentacije, naj posredujejo viri vsaj bistveno sliko konkretnih vprašanj, političnih in čustvenih orientacij ter dejanskega stanja, ki sama po sebi nakazuje zgodovinske probleme, ki še dandanes zbuja pozornost.

Zbirki Trieste Ottobre — Novembre 1918 ni mogoče odrekati visoke vrednosti, tako zaradi vrste novih, doslej nepoznanih ali težko dostopnih virov, kakor zaradi vsestranske osvetlitve okoliščin in dogodkov. Gotovo je ured-

ništvo doseglo namen, prikazati ozračje prelomnih dni, saj že bežen pregled zvezkov vtisne občutek splošne zmedenosti in notranjih nasprotij, ki so tedaj zavladaše Trstu. Kronološka razvrstitev, ki prepleta dokumente z najbolj različno vsebino od življenjsko pomembnih vprašanj do stranskih pojavov, utegne ta vtis še poglobiti. Po drugi strani pa ta sistem močno otežkoča uporabo dokumentov, tem bolj ker uredništvo, za to se posebej opravičuje, ni utegnilo sestaviti tudi seznama virov po problemih. Omenjena klasifikacija tega ne more nadomestiti, saj označuje le provenienco in obliko ne pa tudi problema, ki ga vir obravnava.

Razen dokumentov v italijanščini, ki seveda prevladujejo, so v izvirnem jeziku objavljeni še teksti v francoščini, medtem ko so nemški in slovenski ali srbohrvaški dokumenti prevedeni.

Delu je dodanih štiriinštrideset faksimilov najbolj značilnih dokumentov in vinjet, v prilogi pa še triinštrideset fotografij. Slikovno gradivo prikazuje večinoma splošne razmere v Trstu z avstrijskim in italijanskim vojaštvom ter posamezne italijanske politične skupine in osebnosti. Zaman iščemo sliko iz življenja tržaških Slovencev, kar je spričo obletnice, kateri je zbirka posvečena, morda razumljivo, glede na resnost in visoko mero objektivnosti pri izboru virov pa nas vendarle razočara.

Milica Kacin-Wohinz

Miha Marinko **Moji spomini**. Mladinska knjiga, Ljubljana 1971, 336 strani.

Miha Marinko je poleg Ivana Regenta prvi izmed vodilnih slovenskih komunistov, ki se je lotil pisanja spominov na svoje zares razgibano življenje in več kot petdesetletno delovanje v revolucionarnem gibanju. Takšni spomini naj bi prikazali razmere, v katerih so živeli delavci v polpretekli dobi in se bojevali za izboljšanje svojega socialnega položaja; približali naj bi preteklo dobo zlasti tistim, ki je niso doživljali, da bi lažje razumeli sedanost. Hkrati naj bi spomini koristili tudi zgodovinopisju, zlasti zgodovini delavskega gibanja in Komunistične stranke Slovenije. Spominskega gradiva se je v teh več kot 25 letih po vojni sicer že veliko nabralo, še posebej velja to za obdobje NOB, vendar so to le daljši ali krajši članki v časopisih, revijah in zbornikih, ki osvetljujejo posamezne dogodke oziroma določena razdobja piščevega delovanja. Imamo tudi nekaj knjig spominov, ki se ali omejujejo na določeno razdobje ali pa so jih pisali ljudje, ki niso delali v komunistični stranki v pokrajinskem merilu in zato niso mogli imeti širšega vpogleda v potek dogajanj in še manj v oblikovanje partijske politike.

Zato so spomini vodilnih partijskih delavcev, napisani nepretrgano skozi vse razvojne stopnje njihovega delovanja, zelo pomembni. Ne le da spopolnjujejo vrzeli v arhivskem gradivu, ki so občutne zlasti za obdobje med dvema vojnama (še posebej za obdobje 1937—1941, ko ni več fotokopij iz arhiva kominterne) in za prvo obdobje NOB; spričo ilegalnosti gibanja nam tudi pomagajo pojasniti, pravilno ovrednotiti ali dopolniti obstoječe dokumente. Zato nas Marinkova knjiga zanima predvsem s tega gledišča. Za knjigo kot je Marinkova bi bilo pričakovati odziv še živečih komunistov, ki so z njim sodelovali, da bi dopolnili njegovo pripoved, jo po svoje ovrednotili, jo

potrdili ali pa pokazali na njene pomanjkljivosti, napake in vrzeli. S tem bi knjiga pridobila na svoji vrednosti in uporabnosti kot zgodovinski vir in dosegla tudi enega svojih namenov. Doslej je storil to samo France Klopčič v svojih razmišljanjih Ob branju Marinkovih spominov v Komunistu (29. decembra 1971, št. 51-52; 7. januarja 1972, št. 1; 14. januarja 1972, št. 2 in 21. januarja 1972, št. 3). Marinko sam na večih mestih opozarja, da se določenih stvari, ljudi in dogodkov ne spominja več, zato je preverjanje spominov s strani drugih, ki so opisano dogajanje sodoživljali, tem bolj potrebno. Zastavlja se še drugo, za pisanje spominov načelno vprašanje: ali naj si pisec spominov, ki ne more obdržati v glavi vseh nadržbnosti, zlasti ne datumov, imen ljudi itd. pomaga s pomagali kot so kronološki pregledi, zbirke virov, bibliografije in tudi z originalnimi dokumenti v arhivih, ali naj si osveži spomin s prebiranjem razprav in spominskih člankov iz ustrezne tematike? Mnogi pisci spominov uporabljajo tovrstno literaturo, da bi bili njihovi zapisi čim zanesljivejši, pa tudi zato, da si spet približajo posamezne dogodke ali probleme. Še posebej takrat, če želijo opisati zares pomembna dogajanja, ki se jih le rahlo spominjajo, ali pa sploh ne več. To se pravi, da v tem primeru spominski zapisi niso odvisni izključno le od tega, česar se človek še spominja. Marinko je ubral drugo pot. Sam pravi, da »ta moj zapis temelji večidel na golih osebnih spominih«. Zato opisuje pač stvari, ki in kakor so mu v spominu ostale in si ne pusti vplivati od drugih pričevanj oziroma dokumentov in literature. Vsekakor ima tudi to stališče svojo vrednost, vendar so takšni spomini tem bolj potrebni kritične presoje in dopolnil. Marsikateri podatek, zlasti dogodek bi bil s pomočjo literature postavljen na pravo mesto.

V Marinkovih spominih je precej napačnih dejstev, ki bi se jim avtor lahko izognil. Naj navedemo nekaj takšnih primerov. Na pomanjkljivosti in netočnosti opisa spopada PAČ z Orjuno, na napačno datiranje ustanovitve Vesne, izhajanja lista Glas svobode in še nekaj drugih je opozoril že France Klopčič v omenjenem sestavku. Na strani 75 opisuje avtor spominov teoretične razprave o splošnih in cikličnih krizah v kapitalističnem svetu v politični šoli v Moskvi in pri tem omenja, da so takrat, v začetku tridesetih let, predvidevali, da nastajajo okoliščine za spontane revolucije brez nove vojne. Kot zgled za takšno trditev naj bi omenjali slovito Dreyfussovo afero v Franciji, čeprav ta afera, ki je trajala od leta 1894 do 1900, nima nobene osnove za takšno trditev. Na strani 106 govori o nastanku Ljudske fronte v Franciji in Španiji kot spontanem protifašističnem gibanju, ki se je po Hitlerjevi zmagi v Nemčiji obrnilo proti tej grozeči nevarnosti. Ljudska fronta kot nova oblika združevanja demokratičnih in protifašističnih sil je nastala ravno zaradi zmage nacizma januarja 1933 v Nemčiji. Sredi leta 1933 je prišlo do prvih resnejših stikov med predstavniki socialistične stranke in KPF zaradi posledic gospodarske krize, naraščanja brezposelnosti in dejavnosti fašističnih in militarističnih organizacij v Franciji po Hitlerjevi zmagi v Nemčiji. Do ustanovitve LF v Franciji je prišlo šele 27. julija 1934 s podpisom sporazuma med obema strankama, ki sta se dogovorili o skupni akciji proti finančni politiki vlade ter se izrekli proti vsaki vojni in za obrambo demokratičnih svoboščin. Naslednje leto so se jim pridružili še radikali. Tudi v Španiji sta septembra 1934 komunistična in socialistična stranka uveljavili akcijsko enotnost (alianza obrera) in oktobra istega leta sta skupaj z obema velikima sindikalnima organizacijama pripravili generalno stavko. — Na strani 124 piše avtor o ustanavljanju iniciativnih odborov

Enotne delavske stranke (EDS) — pollegalne organizacije KPJ — med pripravi na petomajske volitve 1935. Akcija za ustanovitev EDS je bila sprožena ravno na temelju slabih izkušenj iz nastopa delavskega razreda na omenjenih volitvah; o katerih avtor spominov obširneje razpravlja. Glavni iniciativni odbor EDS so ustanovili julija 1935; 9. avgusta 1935 je bila objavljena politična osnova EDS. Konferenca za ustanovitev EDS je bila septembra 1935 in tu je bil sprejet razglas, naslovljen delovnemu ljudstvu, o katerem govori tudi Marinko kot eden njegovih podpisnikov. Torej tudi za zlet Svobod v Celju 7. julija 1935 PK KPJ za Slovenijo ni mogel izdelati programa v duhu razglasa za EDS (stran 127). Tudi glede ustanovitve Zveze delovnega ljudstva Slovenije se je avtor zmotil za eno leto. ZDLS je bila ustanovljena 1. septembra 1939 v Celju in ne leta 1938. Takrat je bilo v Sloveniji Kmečko-delavsko gibanje oziroma slovensko ljudsko gibanje, ki je nastopilo tudi na volitvah decembra 1938 (in ne novembra ali jeseni 1938). Predsedoval mu je dr. Kukovec, ki ga v vodstvu ZDLS ni bilo več (stran 190). Na strani 204 opisuje državno posvetovanje KPJ v Tacnu pod Šmarno goro maja oziroma junija 1939: Poročilo Edvarda Kardelja na njem naj bi temeljilo na razlagi novih zunanjepolitičnih (pakt SZ—Nemčija) in notranjepolitičnih dogodkov (sporazum Cvetkovič—Maček). Avtor je torej spregledal, da so bili ti dogodki tri mesece pozneje. Na strani 229 govori o razglasu Protiimperialistične fronte aprila 1941. To je bil letak CK KPS iz konca aprila 1941. Protiimperialistična fronta se je preimenovala v OF 22. junija 1941 in ne prej. Župančičeva pesem Veš, poet, svoj dolg je bila objavljena v Slovenskem poročevalcu že 6. septembra 1941. Marinko na strani 273 piše, da je tik pred arhivacijo 9. decembra 1941 pokazal Pepci Kardeljevi »rokopis najnovejše pesmi Otona Župančiča, ki je bil pripravljen za tisk v Slovenskem poročevalcu«. Ko sta jo prebirala, sta ugibala, kakšen učinek bo imela med ljudmi. Tudi pri svoji obsodbi pred italijanskim vojaškim sodišče se je zmotil, ko na strani 296 piše, da je dobil dosmrtno ječo. V knjigi o Tonetu Tomšiču je objavljen faksimile obsodbe, iz katerega je razvidno, da je bil Marinko obsojen na 30 let ječe. Takšnih napak in pomanjkljivosti je v knjigi še več, verjetno jih bodo našli še drugi bralci in opozorili pisca nanje. Za splošno oceno in vrednost knjige vsekakor niso bistvene, lahko pa bi se jim avtor izognil in knjiga bi z večjo zanesljivostjo podatkov le pridobila na vrednosti.

Snov knjige je razdeljena na 29, z besedo avtorja na 30 poglavij, razdeljenih kronološko, deloma tudi problemsko, pač glede na to, kaj je hotel avtor bolj poudariti, ali o čemer se je želel iz različnih nagibov malo obširneje razpisati. O prvih poglavjih, ki opisujejo otroštvo in mladost so se poročila ob izidu knjige najbolj razpisala, saj izredno preprosto, iskreno in pretresljivo prikazuje otroštvo nezakonskega otroka, njegovo prezgodnje dozorevanje spričo tega, da je moral zelo zgodaj skrbeti sam zase, razmere v knapovskem okolju, v katerem je doraščal in se tudi kmalu vključil v revolucionarno delavsko gibanje. Pot ga je vodila v francoske rudnike, kjer je aktivno deloval v delavskem gibanju in KPF. Vendar ga njegova težnja po izobrazbi, po tem, da bi se usposobil za partijskega delavca, pripelje mimo vseh organizacij in njihovih forumov v Berlin, da bi se od tam pretolkel do Moskve, velikega cilja vseh takratnih revolucionarjev.

Ko opisuje enoletno bivanje na komunistični univerzi nacionalnih manjšin zahoda (KUNMZ), skuša biti objektiven, opisuje razmere kolikor mogoče takšne,

kakršne je takrat videl in doživljal, ter opozarja, kdaj temeljijo ocene na kasnejših izkušnjah in spoznanjih. Toda pozoren bralec bi ga pri opisu razmer v Sovjetski zvezi v letih 1931—1932 rad še marsikaj vprašal.

Za zgodovino slovenske komunistične stranke so pomembna zlasti tista poglavja, v katerih opisuje povratek v domovino aprila 1933, ko je kot poklicni partijski delavec prevzel vodstvo pokrajinskega komiteja KPJ med intenzivnim obnavljanjem partijskih organizacij v Sloveniji. Nadrobno prikaže sistem takratnega konspirativnega dela in napore, da bi delo čim bolj legalizirali, ne le zaradi ugodnejših razmer, temveč predvsem zaradi večjega uspeha pri delu med ljudmi. Konspirativno delo, sicer v tistih razmerah nujno potrebno, je vendarle komuniste vodilo v sektaštvo, s katerim so se neprestano in še dolgo spoprijemali. Večji pomen in učinek kot ilegalnim akcijam pripisuje publicistični partijski dejavnosti, ki se je v letih 1933—1934 silno razmahnila. Zanimivo bi bilo vedeti, kje, kdaj in kako so se komunisti povezovali s predstavniki meščanskih opozicijskih skupin. Marinkovi spomini še se ustavili bolj ali manj pri splošnih ugotovitvah. Tako npr. omenja avtor vpliv komunistov na krog liberalno-klerikalne meščanske opozicije izobražencev okrog lista Slovenija v letih 1933—1934. Za zgodovinarja bi bilo zelo zanimivo nadrobnejše pričevanje o tem, saj v arhivih ni nikakršnih podatkov. Mnogo razmišljanja je avtor namenil Rdeči (revolucionarni) sindikalni opoziciji (RSO) in gibanju Slovenskih narodnih revolucionarjev (SNR) kot primeroma sektaške in od Kominterne diktirane politike, nastale iz izkušenj drugih komunističnih strank ne glede na to, da ni ustrezala našim razmeram. Menim, da terja to vprašanje še podrobnejših raziskav, da bi se ta dva pojava v našem komunističnem gibanju pravilno ovrednotila. Upoštevati namreč kaže, da je bila zamisel sugerirana v času, ko je komunistična stranka še iskala ustreznih oblik za prebijanje okovov ilegalnosti, za pristop k množicam in ko je morala upoštevati tako razklanost v strokovnih organizacijah in nezaupanje delavstva v njihova vodstva, kot tudi vse večji odpor proti narodnemu zatiranju.

Marinko je bil eden redkih slovenskih komunističnih voditeljev, ki je bil večkrat aretiran, nikoli pa obsojen. Ker so policijske oblasti vedele za njegovo dejavnost, niso mu je pa mogle dokazati, so uporabile zanj ukrep konfinacije v določenem kraju. Najprej in najdalj je bil konfiniran v domačem kraju, pozneje še v Braslovčah in tik pred okupacijo v bližini Novega mesta. To je bila velika zavora pri njegovem nadaljnjem delu, saj je bil neprestano pod policijskim nadzorstvom. Uporabljati je moral najbolj previdne metode dela, ki jih v knjigi slikovito in natančno opisuje. Nekaj dni po začetku konfinacije je bila v revirjih znana gladovna stavka rudarjev, najprej 72-urna 3. julija in potem še 11. avgusta 1934. Sam omenja, da je kljub strogemu nadzorstvu sodeloval pri vodenju te stavke. Čeprav je o stavki ohranjenih precej dokumentov, časopisnih poročil in tudi spominskih zapiskov, bi bili tudi Marinkovi spomini nanjo zanimivi tem bolj, ker so okrog gladovnega značaja stavke takrat mnogo razpravljali zaradi kritike centralnega komiteja.

Do sprememb v politični liniji kominterne, ki so se začele čutiti jeseni 1934, je seveda prišlo počasi in postopoma. Vendar leipziški proces proti Dimitrovu jeseni 1933 v vodstvu kominterne še ni izzval novih pogledov in sklepov, kot to omenja avtor na strani 119; XIII. plenum kominterne decembra 1933 je namreč znova poudaril, da je revolucionarna situacija na pragu in kot osnovno geslo ponavljal geslo o boju za sovjetsko oblast. Toda velik odmev leipziške-

ga procesa, zlasti nastopa G. Dimitrova, ki o njem Marinko ugotavlja, da je »imel večji učinek pri prebujanju borbene zavesti naših množic kakor pa mnogi napori partije z našimi skromnimi sredstvi, zmožnostmi in znanjem«, je bil doslej premalo upoštevano dejstvo pri obravnavanju razdobja neposredno po zmagi nacizma v Nemčiji.

O zletu Svobod julija 1935 se je doslej že precej pisalo, vendar nam Marinko v spominih v prikazu zleta, na katerem je sodeloval kot partijski organizator, navaja nove zanimive podrobnosti in poglede nanj. Le pri ugotovitvah o pripravljanju socialistov na ta zlet ni upošteval, da so socialisti istega dne v Celju sklicali konferenco predstavnikov socialističnega gibanja iz vse Jugoslavije, kjer so sklenili obnoviti socialistično stranko kot Socialistično zvezo delovnega ljudstva. Predvsem zato in ne zaradi zleta je prišel takrat v Celje tudi Živko Topalović.

V poglavju Mučilnica v Zagrebu prikazuje obširen vdor policije v vodstva partijskih organizacij v vseh pokrajinah, ki je sledil razkritju Zemaljskega biroja v Zagrebu novembra 1935 in ki mu ni ušlo niti slovensko partijsko vodstvo. Pred državnim sodiščem za zaščito države v Beogradu je bilo na posebnem procesu obtoženih 17 komunistov iz Slovenije, med njimi tudi avtor spominov, ki pa se je zaradi pomanjkanja dokazov in zaradi spretné obrambe spet izognil obsodbi.

Člana pokrajinskega komiteja Mirka Koširja, ki je bil tudi aretiran, so izpustili iz zagrebških zaporov, še preden je bila sestavljena obtožnica. Marinko se podrobneje ukvarja s problemom Mirka Koširja, s sumljivimi okoliščinami njegove izpustitve iz zaporov, zlasti pa z njegovo separatistično akcijo leta 1936. Vsekakor terja tudi to vprašanje globlje preučitve, da bi končno prišli do objektivne presoje te akcije, njenega nosilca, sodelavcev, predvsem še pobud zanjo in njenih posledic. Gledališče Marinka, da je napake centralnega komiteja v tujini Košir izrabil le za svoje osebne ambicije, je vendarle precej enostransko. Spor pokrajinskega vodstva Slovenije, ki je pripeljal do pisma izvršnemu komiteju kominterne, v katerem so izrekli nezaupnico centralnemu komiteju in predlagali ustanovitev samostojne slovenske stranke, vezane neposredno na kominterno, je moral imeti globlje vzroke, sicer bi Košir s svojimi ambicijami ostal sam. Spor je vendarle pokazal, da v novih razmerah množičnega delovanja komunistov ni več mogoče od zunaj voditi partijske politike. Tudi od sklepa IV. državne konference KPJ o ustanovitvi KPS in KPH je preteklo že dve leti, ne da bi se uresničil. Čeprav ta spor v partijskih organizacijah še ni imel odmeva, je bil nevaren za enotnost KPJ. Zato je Tito takoj, ko se je konec leta 1936 vrnil v domovino, začel s slovenskimi komunisti razčiščevati to vprašanje. Iz pisma, ki ga je poslal IK KI, zvedemo, da je od članov pokrajinskega komiteja zahteval, naj odkrito povedo pripombe na delo centralnega komiteja. Kritiko so osredotočili na dva problema: CK KPJ je zaradi nekonspiracije nekaterih svojih članov odgovoren za aretacije; razni inštruktorji, ki so prihajali v Slovenijo, so različno pojasnjevali partijske sklepe in linijo VII. kongresa KI in s tem povzročali zmedo med partijskimi in mladinskimi kadri. »Ko sem jim v glavnih potezah pojasnil vsebino nove resolucije in proglas CK KPJ, organizacijske predloge za način vodenja in sklep, da bo vodstvo KPJ v domovini, so vse to pozdravili in sprejeli z obema rokama. Dobil sem vtis, da želijo čimprej navezati normalne odnose s CK KPJ. Izjavili so, da do takih pojavov ne bo več prišlo. Jasno je, da sem tudi sam brez obotavljanja

samokritično priznal napake, ki so jih storili člani CK KPJ in poudaril odgovornost, ki jo ima centralni komite za nepravilnosti, ki so jih povzročili njegovi člani« (Tito). Njegovo delo je nato nadaljeval Edvard Kardelj, ki je prišel februarja 1937 (in ne konec 1936) v Slovenijo z nalogo, da pripravi ustanovni kongres. Ne vem, ali je Marinko spričo prisilnega bivanja v Trbovljah po prihodu iz zapora sodeloval na sestankih s Titom, ko so reševali to vprašanje, ali ni sodeloval. Vsekakor bi bilo njegovo pričevanje o tem zelo zanimivo.

O aprilskem plenumu CK KPJ leta 1936 in posvetovanju vodilnega aktiva KPJ avgusta 1936 v Moskvi, ki je kritično ocenil delo aprilskega plenuma, sprejel nove sklepe o delovanju komunistov in spremenil vodstvo, je na osnovi dokumentov obširno pisal Pero Damjanović v študiji Tito na čelu partije. Njegovo gledišče glede vloge kominterne pri tem se od Marinkovega razlikuje (stran 160). To, da je plenum potekal mimo običajne prakse in mimo soglasja kominterne, označuje kot Gorkičev poskus, da bi prikriil trenja, ki so nastala v centralnem partijskem vodstvu. Zato so ta plenum kritizirali nekateri partijski kadri in imeli pri tem vso podporo kominterne, ki je bila v tem primeru ena izmed pobudnic kritike takšnega dela in usmeritve plenuma, ki ni bila dovolj usklajena z njeno ljudskofrontno linijo.

Marinko je na Čebinah opravil vse tehnične priprave za nemoten potek ustanovnega kongresa KPS, ki mu je posvetil posebno poglavje. Pot v Španijo, ki se je zanj sicer končala v Parizu, je opisana po doživetjih, ki so se mu očitno globoko vtisnili v spomin. Nazorno in zanimivo razčlenjuje tudi razmere, v revirjih ob povratku s te poti, mentaliteto rudarjev, ki jo je avtor dobro poznal ter težave pri legalnem delu in ustvarjanju akcijske enotnosti delavstva zaradi sektaštva komunistov, ki je bilo v revirjih še posebej ozkosrčno.

Pri opisovanju partijske politike za parlamentarne volitve decembra 1938 je očitno spregledal, da je KPJ potem, ko je akcija za EDS propadla, začela ustanavljati odbore Stranke radnog naroda, ki je imela širši značaj in program. V Sloveniji je imelo njeno vlogo Kmečko-delavsko gibanje oziroma pozneje ZDLS. Trditev, »da je EDS nam komunistom oziroma levičarjem služila za podlago legalnega nastopa proti Lončarjevi skupini in drugim malomeščanskim grupacijam«, je v nasprotju z vsem takratnim prizadevanjem KPS po sodelovanju s temi skupinami, ki so z njo že sodelovale, toda se spet iz različnih vzgibov od nje oddaljevale. Ne vem, zakaj se je avtor spominov lotil prikaza delovanja frakcije Petka Miletića v kaznilnici v Sremski Mitrovici. To bi bilo boljše prepustiti bivšim robijašem kot pričam dogajanja ali pa zgodovinarjem, ki bi s pomočjo ohranjenih dokumentov in pričevanj raziskali omenjeni problem v celoti.

Marinka je Tito vključil v začasno vodstvo KPJ v domovini že spomladi 1938 in ne šele 1939, ko se je to vodstvo konstituiralo v centralni komite. Zanimiva je avtorjeva ugotovitev o Titovem kriteriju pri izbiranju sodelavcev, ko mu je bila važnejša preizkušnost in zanesljivost, kot pa idejno politična sposobnost. Mimo opisa le deloma uspele rudarske stavke decembra 1939 in druge konference KPS v Joštovem mlinu — o kateri bi spričo popolnega pomanjkanja dokumentacije želeli vedeti kaj več, zlasti o razpravah na njej — je Marinko prikazal še svoje delovanje na Hrvaškem in v Bosni, kamor ga je centralni komite poslal leta 1940 kot svojega inštruktorja.

Tretjina knjige (9 poglavij) je namenjena NOB. Do aretacije decembra 1941 je Marinko kot eden izmed vodilnih komunistov in nekaj časa tudi politikomisar glavnega poveljstva opravljal pomembne naloge. Omejuje se sicer bolj na opis osebnih doživetij pri tem delu in že znane stvari raje izpušča. Vendar bi bilo npr. glede partijske konference 1. junija 1941 zanimivo izvedeti kaj več o poteku razprav, za katere vemo le nekaj iz osebnih pričevanj, ker dokumentov o tej konferenci ni. Kolikor vemo iz doslej zbranega spominskega gradiva, so na njej zelo kritično pretresli delo partijskih organizacij v prvih mesecih okupacije in še posebej ostro obračunali z nevarnimi podmenami nekaterih komunistov, zlasti v revirjih, ki so se slepili z nemško-sovjetsko pogodbo, misleč, da jim bodo zaradi te pogodbe pustili Nemci javno delovati. Obisku na Štajerskem poleti 1941, ko so se tam začele aretacije komunistov, je sledila pot v Stolice in po povratku napad na Bučko, ki ga avtor zelo natančno in tudi kritično opiše.

Aretracija 9. decembra 1941 je pretrgala Marinkovo aktivno delo v narodno-osvobodilni organizaciji. Začela se je težka pot skozi italijanske in nemške zapore, ki se je končala v Ljubljani z obsodbo pred vojaškim sodiščem in nadaljevala v zaporih v Italiji. Zdi se nerazumljivo, zakaj je proces, na katerem je bil Tomšič obsojen na smrt in katerega redka živa priča je bil tudi Marinko, avtor v knjigi spominov kratko malo preskočil. Menim, da te vrzeli ob morebitnem ponatisu knjige ne bi smel prezreti. Zadnja poglavja knjige so namenjena bivanju v italijanskih zaporih, iz katerih so ga v dramatičnih okoliščinah rešili, in pa delovanju v vodstvu narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem. Knjigo sklene z delom v Makedoniji, kamor ga je ob novem letu 1945 poslal centralni komite KPJ.

Posebno poglavje je Marinko posvetil dvema osebama, ki se je z njima srečal pri svojem delovanju in sta zaradi posebnih okoliščin izzvala v njem mnogo razmišljanja. To sta član političnega oddelka Uprave policije v Ljubljani Franc Vrečar in partijski funkcionar Jože (priimek je zaradi svojcev izpustil, ni pa pokazal enakega razumevanja za svojce drugih negativno prikazanih oseb, kot so Košir, dr. Klinc, Blaž Röck in drugi), ki ga je Vrečar pridobil za sodelovanje s policijo. Vsekakor je Marinko s tem mnogo pripomogel k osvetlitvi obeh kočljivih oseb, povezanih s slovenskim delavskim gibanjem, čeprav bodo za dokončno sodbo o njiju potrebne še nove raziskave. Morda se zdi v primerjavi z drugo snovjo v knjigi opis teh dveh oseb le preobširen in prepo-droben, toda spomini se navadno dalj pomudijo pri dogodkih in ljudeh, ki so iz kakršnihkoli razlogov zapustili močnejši vtis.

V svojem opravičilu bralcu omenja avtor, da ni imel pretenzij, pisati zgodovino. »Če pa bo zapis komu koristen, tem bolje.« Ljudje ki so »zgodovino delali«, navadno ne pišejo zgodovine svojega razdobja. Toda že z dejstvom, da so bili soustvarjalci zgodovinskih dogajanj, je njihov spominski zapis gradivo za zgodovino. In spomini Mihe Marinka kljub njegovim skromnim namenom ne bodo ostali le zanimivo branje, temveč tudi pričevanje, ki bo koristilo raziskovalcem slovenske zgodovine polpretekle dobe. Želeti bi le bilo, da Marinko ne bi ostal poleg Regenta edini izmed vodilnih slovenskih partijskih politikov, ki je čutil dolžnost, da svoje delo opiše in ga izroči javnosti.

Alenka Nedog

Milorad Ašković, dr. Jerko Radmilović, Novica Petrović: **Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — Botič — 1902—1941**. Izdal Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971, strani 576.

Knjiga je obsežen prikaz delovanja stanovsko-strokovne organizacije Botič in obsega 489 strani teksta, 50 strani prilog (predpisi o delovnih odnosih in o socialnem zavarovanju ter pravila organizacije Botič), 9 strani virov in literature, register imen in seznam članov beogradske in zagrebške podružnice Botič, ki so padli v NOB.

Pobuda za pisanje zgodovine Zveze bančnih, zavarovalnih, trgovskih in industrijskih uradnikov Jugoslavije, ali na kratko Botič, je bila dana spomladi 1959 ob pripravah za proslavo štiridesetletnice Zveze komunistov Jugoslavije, SKOJ in revolucionarnih delavskih sindikatov. Imenovan je bil 11-članski redakcijski odbor za pripravo spominske knjige ali zbornika o delu organizacije Botič. Ta odbor je zbral 2178 tipkanih strani gradiva, ki je razdeljeno v 16 zvezkov in oddano Institutu za savremenu istoriju v Beogradu, Institutu za historiju radničkog pokreta Hrvatske v Zagrebu in Istorijskemu arhivu grada Beograda. Na pobudo in ob sodelovanju Instituta za savremenu istoriju v Beogradu so avtorji Milorad Ašković, dr. Jerko Radmilović in Novica Petrović na osnovi tega obsežnega gradiva napisali monografijo o organizaciji Botič. Navedeni avtorji so bili tudi sami člani prej omenjenega redakcijskega odbora za zbiranje gradiva in aktivni udeleženci organizacije Botič.

Toliko predzgodovine o tej knjigi je potrebno za popolnejše razumevanje vsebine in še bolj za primer, kako je mogoče priti do dobre monografije neke strokovne organizacije, ki bi ga bilo dobro posnemati, če še ni prepozno.

Omenjena monografija je dobra, obsežna in temeljita. Knjiga je kolektivno delo vseh treh avtorjev (Milorad Ašković, dr. Jerko Radmilović, Novica Petrović). Vsebino so avtorji razdelili na 4 dele po kronološkem redu: Od začetka XX. stoletja do prve svetovne vojne; Obdobje oživljanja organizacij privatnih uradnikov (1919—1922); Obdobje razcepljenosti nameščenskega delavskega gibanja (1923 do 6. januarja 1929); Obdobje šestojanuarske diktature in oživljanja ter poleta revolucionarnega gibanja (6. januar 1929 — april 1941). Dalje je snov razdeljena na poglavja in podpoglavja. Na začetku vsakega dela, ki obravnava večje zaokroženo časovno obdobje, je podan najprej ekonomski in politični razvoj obravnavanega področja in obdobja, nato pa problematika in dejavnost nameščencev in njihovih organizacij v več poglavjih in podpoglavjih. V množici naslovov poglavij in podpoglavij pa se bralec bolj težko znajde in je iz njih skoraj nemogoče ugotoviti, kje v knjigi je podana združitev nameščenskih strokovnih organizacij iz vse Jugoslavije v Savez BOTIČ.

Najprej bi se pomudil pri samem naslovu knjige, ki ne ustreza vsebini obsežne in dobre monografije. Monografija ne obravnava samo zgodovine ene nameščenske strokovne organizacije v Jugoslaviji, namreč Saveza bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije, pač pa mnogo več. Obravnava nameštenstvo v Jugoslaviji nasploh, politične in gospodarske razmere, v kakršnih je nastajalo in se razvijalo, njihovo strukturo, socialni in politični položaj, razvoj njihovih profesionalnih organizacij in boja za zboljšanje položaja ter njihovo vključevanje v napredno delavsko gibanje.

Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije ali na kratko Savez BOTIĆ, je pod tem imenom obstajal od leta 1931 do 1941 (ne pa od 1902 do 1941, kot bi nepoučen bralec mogel sklepati iz naslova knjige), vendar sama dispozicija knjige kaže, da pisci monografije vsega dogajanja do leta 1931 niso obravnavali le kot predzgodovino Botiča, pač pa so imeli širše in večje ambicije, ki so jih tudi dobro uresničili.

Nerazumljivo je, zakaj so avtorji v naslov svoje knjige napisali začetno letnico 1902, saj so s svojim preučevanjem obravnavanega problema segli daleč bolj nazaj, Savez BOTIĆ pa tudi ni bil ustanovljen tega leta, niti kaka predhodna organizacija, iz katere bi se razvil.

Leta 1902 je bilo v Beogradu ustanovljeno le Udruženje Merkur, ki je bilo šele prvi, začetni korak na poti k profesionalni organizaciji nameščencev, kajti to Udruženje je imelo za svoj cilj samo gojitev tovarištva in medsebojno moralno pomoč in je izključevalo iz svojega delovanja vsakršne politične, strankarske in zaščitne težnje. Šele pozneje, ko je z gospodarskim razvojem naraslo število uradništva in se je tudi članstvo v Udruženju Merkur povečalo (leta 1911 je bilo okrog 400 članov od 700 bančnih in trgovskih uradnikov), je to društvo, ki se je leta 1911 preimenovalo v Udruženje bankarskih činovnika, začelo deloma dobivati značaj profesionalne organizacije za zaščito bančnih uradnikov, še naprej pa ohranilo lastnosti stanovske organizacije, ki je gojila strokovno izpopolnjevanje bančnih uradnikov in bančništva nasploh. In tudi Bankarski glasnik, ki ga je leta 1911 začelo izdajati Udruženje bankarskih činovnika kot svoje glasilo, je imel dve smeri: ena je težila k potrebam profesionalne organizacije bančnih uradnikov, druga pa k izpopolnjevanju potreb ekonomske in finančne stroke, ki je ustrezala potrebam gospodarstvenikov in bančnikov samih, ki so bili tudi člani Udruženja in imeli celo vodstvo v svojih rokah, ki so ga sestavljali: 2 direktorja bank, 1 sekretar, 5 šefov knjigovodstev, 2 višja uradnika, šele leta 1914 sta prišla v upravo 2 navadna uradnika. Tudi podnaslov Bankarskega glasnika, ki se je prvotno glasil Organ Udruženja bankarskih činovnika, je bil leta 1912 spremenjen v Mesečni časopis za bankarstvo, privredu i finansije. Do prve svetovne vojne se to društvo ni razvilo v profesionalno organizacijo uradništva za zaščito svojih razrednih interesov, pač pa je ostalo stanovska organizacija bančnih, trgovskih in industrijskih uradnikov in podjetnikov v Srbiji.

Šele po prvi svetovni vojni je bila v Beogradu leta 1919 ustanovljena nameščenska sindikalna organizacija Savez bankarskih, trgovačkih i industrijskih činovnika (Savez BTIĆ) na rezrednih osnovah in je to usmeritev obdržala ves čas do razpusta leta 1929. Svoje delovanje je s področja ožje Srbije razširila še na Makedonijo in Črno goro. Vendar je bila to nova organizacija, ki je nastala v čisto drugačnih političnih, gospodarskih in državnih razmerah, ne pa preosnova prejšnje organizacije. Zato letnica 1902, ki je navedena v naslovu knjige, nikakor ne more biti začetni mejnik profesionalne organizacije bančnega, trgovskega industrijskega uradništva, ker Udružuje Merkur oziroma pozneje Udruženje bankarskih činovnika, to ni bilo.

Na ozemlju poznejše Jugoslavije, ki je bilo v mejah habsburške monarhije je bilo že mnogo prej in več organizacij in društev trgovskih in bančnih uradnikov, ki so v dosti večji meri skrbela za zaščito in pomoč svojih članov, razen tega pa gojila medsebojno tovarištvo, kot pa prej omenjeno Udruženje bankarskih činovnika v Srbiji. Tako je bilo na primer Trgovsko bolniško in pod-

porno društvo v Ljubljani, ki je bilo ustanovljeno že leta 1835 in je imelo vlogo prostovoljne bolniške blagajne in podpornega društva za pomoč in zaščito svojih članov. Podobno je bilo društvo Merkur v Zagrebu, ustanovljeno leta 1873. Člani tega društva, bančni in trgovski uradniki, so uživali tudi pravico bolniškega zavarovanja v prostovoljni bolniški blagajni z istim imenom.

Teh in takih društev knjiga ne navaja, čeprav so mnogo bolj profesionalna kot Udruženje bankarskih činovnika v bivši kraljevini Srbiji.

Z razrednim delavskim gibanjem pa seveda nišo imela nič skupnega ne ta, ne beograjsko Udruženje, ne društva bančnih, trgovskih in privatnih uradnikov v Zagrebu, Reki, Trstu, Sarajevu in Novem Sadu, ki so bila ustanovljena v letih 1906 do 1911 in jih knjiga navaja na straneh 26 do 58 v poglavju o ustanavljanju organizacij bančnih in drugih privatnih uradnikov. Razlika je le v tem, da so ta društva deloma ohranila organizacijsko kontinuiteto, predvsem pa tradicijo in so po ustanovitvi stare Jugoslavije nudila osnovo za nadaljnje razvijanje profesionalnih nameščenskih organizacij, postale sestavni del močne in napredne Zveze BOTIČ, beograjsko Udruženje iz leta 1902 pa ne.

V knjigi je zelo izčrpno prikazana organizacijska struktura nameščenskih strokovnih organizacij, njihova razdrobljenost, medsebojna nasprotja in številna prizadevanja za njihovo združevanje v enotno organizacijo, ki so bila dolgo časa neuspešna.

Nameščenske strokovne organizacije se niso razvijale v enakem tempu in v istih razmerah kot delavske. Velike so bile tudi razlike med posameznimi pokrajinami; drugače so se razvijale nameščenske strokovne organizacije v Sloveniji, Hrvatski in Slavoniji, Dalmaciji ter Bosni in Hercegovini kot pa v bivši kraljevini Srbiji, Makedoniji, Vojvodini in Črni gori.

V Sloveniji so nameščenske strokovne organizacije razmeroma skromno obdelane. Omenjeno je samo Društvo zasebnega uradništva za Slovenijo v Ljubljani, nekaj njegovih akcij za zvišanje plač in izboljšanje delovnih razmer v letih 1919 do 1922 in razcep v dve društvi. Maja 1921 se je del bančnih uradnikov odcepil in ustanovil Društvo bančnega uradništva Slovenije, ki se je februarja 1922 preimenovalo v Društvo denarnih zavodov Slovenije in se že junija istega leta združilo s podobnimi organizacijami iz Hrvatske, Dalmacije ter Bosne in Hercegovine v Savez bankovnih činovnika Jugoslavije s sedežem v Zagrebu. To društvo, ki je po združitvi postalo podružnica zagrebškega Saveza, je leta 1922 štelo okrog 530 članov.

Proces združevanja nameščenskih organizacij je bil zelo dolgotrajen. Prvo pobudo za združitve v eno organizacijo za vso Jugoslavijo je dalo Društvo bankovnih činovnika za Hrvatsku i Slavoniju iz Zagreba že decembra 1918; junija 1919 je bila v Zagrebu konferenca, na kateri so bila zastopana društva iz vse Jugoslavije, ki je sklenila ustanovitev Saveza organizacija činovnika novčanih i osiguravajućih zavoda u kraljestvu SHS. Naslednje leto je bila v Slavonskem brodu predkonferenca o združitvi, ki pa se je je udeležilo samo 5 društev, 8 pomembnejših iz Srbije, Hrvatske in Slovenije pa ne. Združevalnega kongresa, ki je bil v Zagrebu od 31. oktobra do 2. novembra 1920, se je udeležilo 10 društev z okrog 9.000 člani; beograjski Savez bankarskih, trgovačkih i industrijskih činovnika (BTIČ) ni sodeloval. Združevalni kongres ni uspel, saj je izven Saveza privatnih nameštenika Jugoslavije s sedežem v Zagrebu ostalo več kot polovico društev. Tudi združevalni kongres 4. do 5. junija v Ljubljani ni uspel; v Savez bankovnih činovnika Jugoslavije s sedežem v Za-

grebu so se združila samo 4 društva z okrog 2.400 člani, in sicer organizacije bančnih uslužbencev v Hrvatski in Slavoniji z okrog 1.000 člani, v Bosni in Hercegovini s 610 člani, v Sloveniji s 427 člani in v Dalmaciji z okrog 300 člani. Izven na novo ustanovljenega Saveza je ostala najmočnejša organizacija nameščencev Savez BTIČ iz Beograda, ki je organiziral bančne, trgovske in industrijske nameščence v Srbiji, Makedoniji in Črni gori (okrog 1.400 članov), Udruženje Botič iz Novega Sada z okrog 300 člani iz Vojvodine in Društvo zasebnih uradnikov za Slovenijo, ki je imelo članstvo predvsem med nameščenci industrijskih podjetij in je bilo zaradi tega tesneje povezano z delavstvom in bolj razredno usmerjeno, kar zlasti velja za beograjski BTIČ in novosadski BOTIČ. Vsega tega članstva je bilo okrog 2.000.

Na II. kongresu Saveza bankovnih činovnika maja 1923 v Splitu so spremenili naslov organizacije v Savez bankovnih činovnika i namještenika Jugoslavije, na VIII. kongresu maja 1931 v Splitu pa v Savez bankarskih, osiguravajučih i industrijskih činovnika Jugoslavije (BOTIČ). Včlanjen je bil v sindikalni centrali URSSJ od njene ustanovitve dalje (od oktobra 1925).

Ko je šestojanuarska diktatura prepovedala beograjski Savez BTIČ in aretirala komuniste iz vodstva novosadske organizacije bančnih, zavarovalnih, trgovskih in industrijskih uradnikov (UBOTIČ), sta se ti dve organizaciji 25. oktobra 1931 združili s Savezom BOTIČ s sedežem v Zagrebu. V Novem Sadu in v Beogradu sta bili ustanovljeni podružnici, sedež Saveza BOTIČ pa je ostal v Zagrebu. V knjigi so zelo dobro in izčrpno opisana tudi notranja nasprotja nameščenskih organizacij, predvsem pa boj md težnjami ohraniti nameščenske organizacije kot stanovska društva in razredno usmeritvijo, ki so jo skušali uveljaviti najprej posamezniki komunisti, pozneje zlasti v tridesetih letih pa prevzeli vodstvo in nameščenska društva v okviru Saveza BOTIČ spremenili v strokovne organizacije na razrednih osnovah.

Knjigo Savez bankarskih, osiguravajučih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIČ — 1902—1941 bo moral vzeti v roke vsak, kdor bo hotel pisati o zgodovini delavskega gibanja v Jugoslaviji ali pa tudi samo v Sloveniji. Le če bo upošteval tudi akcije nameščencev in delovanje njihovih strokovnih organizacij, bo zajel delavsko gibanje v celoti in pri tem mu bo omenjena knjiga v veliko pomoč.

France Kresal

Ob prispevku Štefana Kuharja k zgodovini gibanja kmetijske mladine v Sloveniji med dvema vojnama

Odbor za postavitve spomenika padlim borcem v Šentjanžu na Dolenjskem je lani (ob 30-letnici vstaje jugoslovanskih narodov) izdal spominsko brošuro **Narodna junaka Milan Majcen in Janči Mevželj**. Razen uvodne besede Mare Rupene-Osolnik vsebuje ta knjižica prispevka Milana Brezovarja in Štefana Kuharja, ki oba pripovedujeta o življenju Majcna in Mevžlja ter o razmerah, v katerih sta doraščala in se borila. Njuna življenjepisa in njun legendarni odpor nacistom 28. in 29. oktobra 1941 je opisal M. Brezovar strokovno vestno; toplo in z vsem spoštovanjem do vrlin, ki so v najtežjem času nacističnih zmag spodbujale k boju do zmage nad močnejšim sovražnikom.

Prispevek Štefana Kuharja **Kmetsko mladinsko gibanje in Milan Majcen** nas ne seznanja le z Majcnom in z njegovo dejavnostjo v šentjanskem društvu in v Zvezi kmetiskih fantov in deklet, temveč tudi s kroniko dejavnosti DKFID na Dolenjskem in v Beli krajini (str. 114—143) in s splošnim razvojem kmetškega mladinskega gibanja med vojnama v Sloveniji (str. 82—114). Tako z delovanjem in s prepovedjo Akademskega agrarnega kluba Njiva, z odnosom med ZKFID in Samostojno kmetško stranko ter kmetškega mladinskega gibanja do meščanskih strank sploh in do diktature — in z razvojem Zveze in DKFID od idealistične zamisli, da se bo kmetški stan rešil kapitalističnega izkoriščanja in boljševiske kolektivizacije s kmetijskim združništvom, v gibanje, ki se je leta 1941 pridružilo OF, med vojno pa prešlo na zahtevo članstva v celoti v Zvezo komunistične mladine Jugoslavije (v SKOJ).

Kuharjev prispevek je delno razprava, delno kronika. Prva oznaka gre poglavjem o osrednji problematiki kmetškega mladinskega gibanja in sklepnemu poglavju (o Majcnovi vlogi v tem gibanju). Poglavje o DKFID na Dolenjskem in v Beli krajini pa je kronika podatkov o občnih zborih in zborovanjih DKFID, o kmetiskih praznikih, kmetijskih razstavah, mladinskih taborih, tekmah koscev in žanjic, o kulturnih in športnih prireditvah, ki so jih ta društva prirejala, in kronika podatkov o prosvetno-organizacijskih tečajih (lete so organizirali pokrajinski pododbori) in o občnih zborih Zveze. Kronika našteva npr. tudi imena znanih društvenih odbornikov. Prebiranje teh imen za nemotiviranega bralca seveda ni mikavno. Utegne pa zanimati imenovane in njihove znanke, ki jim je spominska brošura o rojakih — narodnih junakih — predvsem namenjena. Uredništvo knjižice se je za objavo omenjenih imen odločilo očitno tudi zato, da se vidi, v koliki meri so se aktivisti DKFID udeležili narodnoosvobodilnega boja. Bilo bi pa prav, da se to dokaže, da se pošteje število prvoborcev, udeležencev NOB, padlih itd.

Škoda, da Kuhar ne navaja mest objave oziroma nahajališč navedenih člankov. Tako vemo na pamet, da je prispevek inž. Jožeta Levstika Komunistična partija v Sloveniji in kmečko vprašanje v obdobju diktature del študijskega načrta IZDG za kompleksno temo Nastajanje in razvoj ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem, le avtor, Kuhar in podpisani. Prav tako Kuhar npr. ne navaja mesta objave slovitega informativnega poročila B. Kidriča kominterni leta 1944 Kratek obris razvoja OF in sedanja politična situacija v Sloveniji. In podobno še v nekaj primerih. Seveda omenjene pomanjkljivosti niso take narave, da se podobnim Kuhar pri objavi že napisane razprave o DKFID v Pomurju ne bi mogel ogniti.

Štefan Kuhar (predvojni aktivist DKFID) se ukvarja že dalj časa z zgodovino DKFID. Leta 1959 je objavil v Obmurskem tedniku (Murska Sobota, 1. oktobra) članek DKFID — njihov pomen in razvoj v Prekmurju. Isto leto ga je Zgodovinski arhiv CK ZKS nagradil za razpravo ZKFID in Partija ter vpliv in vloga KP v DKFID v Prekmurju. Neobjavljena je ostala tudi razprava DKFID v Pomurju — progresivno gibanje kmečko-delavske mladine. Zanj je prejel nagrado Sklada Štefana Kovača v Murski Soboti (1961).

O Kuharjevem zbiranju gradiva in kritičnem preverjanju spominskih podatkov o kmetškem mladinskem gibanju med vojnama priča spisec »literature in dokumentacije« na 151. in 152. strani prikazane brošure. Za sodelovanje pri tem prizadevanju mu je uspelo pridobiti vrsto najvidnejših še živčih aktivistov predvojnega kmetškega mladinskega gibanja: tako Rudija Čačinoviča,

Ferda Godino, dr. Franca Hočevarja, Draga Košmrlja, Ivana in Vladimira Krefta, Ivana Nemca, Franca Šebjaniča, Staneta Škrabarja, Miro Tomšič — in pravočasno zdaj že rajnega Ivana Kronovška, predsednika Zveze KFID. In končno si je Kuhar zagotovil vpogled v arhiv ZKFID, ki ga hrani Kronovškova vdova. Kuhar je sodeloval tudi pri oblikovanju študijskega projekta IZDG Nastajanje in razvoj ljudskofrontnega gibanja na Slovenskem z osnutkom načrta za predvideno monografijo Pot Zveze in društev kmetijskih fantov in deklet v OF.

Kuhar z razpravo v brošuri o Majcnu in Mevžlju zaradi omejenega prostora in pokrajinskega poudarka navedene knjižice ni izčrpal vseh znanih virov in je nekatere epizode gibanja obdelal bolj, druge manj podrobno (tako je npr. v primeri z nekaterimi drugimi razvojnimi stopnjami dokaj obširno prikazan Janže Novak). Pisec predvidene monografije bo moral izkoristiti seveda vse razpoložljive vire in v večji meri raziskati še troje: a) položaj kmetijskega združništva ter gospodarske in socialne razmere slovenskega kmečkega prebivalstva v obdobju kraljevine, zlasti v letih svetovne gospodarske krize; b) vpliv delovanja kmečke komisije pri CK KPS, ki je segal v vse neklerikalne kmetijske organizacije (v ZKFID in neposredno v vrsto njenih društev, v visokošolska društva v Ljubljani in Zagrebu, v Gospodarsko slogo, v Gubčevo zvezo), pa tudi v nekmetske organizacije s vplivom na kmeto mladino (v Učiteljski pokret, v sokolska društva); c) pot preobrazbe v levo (ne le v Glavnem odboru ZKFID, ampak tudi v terenskih pododborih in v posameznih društvih).

Ugotoviti bo treba, zakaj in kako se je uveljavilo v zavesti slovenskih komunistov, da kaže izhajati pri reševanju agrarnega vprašanja predvsem iz danih razmer, ker bi posnemanje tuje prakse bilo očitno jalovo. Živ, nešablonski odnos vrste slovenskih komunistov do družbene problematike slovenskega kmečkega prebivalstva se je tvorno in bogato izrazil z družboslovnimi študijami o slovenski vasi pa tudi v ljudskofrontnem tisku (zglede v Ljudski pravici). Zato zgodovinar predvojnega kmetijskega gibanja v Sloveniji, to je tudi socialnih razmer, ki so prizadevale članstvo DKFID in Njive, ne bo mogel mimo Žgečevih Haloz, mimo knjige Janeza Marentiča Slovenska vas pod kapitalističnim jarmom, ki je bila po besedah inž. Jožeta Levstika komunistom »priročnik za revolucioniranje kmečkega prebivalstva«, in mimo vrste še drugih znanstvenih oziroma publicističnih del levičarjev, tako Lada Kozaka, Ivana Krefta, Jožeta Slaka, Jožeta Kerenčiča, Ivana Bratka, Alija Kardoša, Štefana Kovača in drugih. Prav tako ne mimo stališč Speransove (Kardeljeve) knjige Razvoj slovenskega narodnega vprašnja, ki so se začela organizirano uveljavljati z delovanjem kmečke komisije pri CK KPS. In končno velja v polni meri upoštevati tudi obe retrospektivni razpravi predsednika te komisije Lada Kozaka v Delu 1949: O delu partije med slovenskim kmečkim ljudstvom v predvojni dobi (št. 5) ter O delu Partije med kmeti v prvem obdobju ljudske fronte (št. 8).

Janko Liška

Jugoslavija v Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale

Ena izmed pomembnih revij, ki se ukvarja s problematiko druge svetovne vojne, je tudi francoska Revija za zgodovino druge svetovne vojne (Revue

d'histoire de la deuxième guerre mondiale). Izhaja že od leta 1950 v univerzitetni založbi v Parizu vsake tri mesece. Ureja jo uredniški odbor, ki mu je v začetku predsedoval znani francoski zgodovinar, Lucien Febvre. Poleg njega so v uredniškem odboru tudi tako znani zgodovinarji kot P. Renouvin, specialist za zgodovino meddržavnih odnosov, gospodarski zgodovinar E. Labrousse. Poleg njih pa še M. Baumont, P. Vaucher, E. Vermeil, G. Bourgin, J. Cain. Odgovorni urednik je vseskozi aktivni udeleženec francoske rezistence Henri Michel. Po smrti Luciena Febvra je prevzel njegovo mesto Maurice Baumont leta 1962.

Že sam naslov revije pove, da se je njena dejavnost razširila na obveščanje o dogodkih med drugo svetovno vojno, ali ki so v zvezi z njo. To naj bi bila tudi njena prvenstvena naloga. Zato najdemo v njej razprave, študije, kratke povzetke, recenzije, bibliografijo, ki jo pripravlja Biblioteka za mednarodno dokumentacijo (Bibliothèque de documentation internationale contemporaine) in ki je razdeljena v splošno bibliografijo in bibliografijo historiografije, v mednarodni položaj pred vojno, v vojne akcije in notranje življenje držav, ter zapiske o arhivskih fondih in raziskovalnih centrih. Zgodovinarji so se sicer omejili pretežno na prikazovanje zgodovinskih dogodkov na zahodnih frontah, čeprav srečamo tudi sestavke v zvezi z vzhodno in tihomorsko fronto. Revija je občasno posvetila tudi več posebnih številk raznim jubilejem in zanimivim vprašanjem, tako npr. ob dvajsetletnici osvoboditve Francije, vidiki francoske ekonomike med vojno, Italija pod Mussolinijevo vlado, nemška okupacija na Poljskem, Sovjetska zveza v vojni in tako dalje.

Kljub temu, da je revija francoska, sodelujejo v njej tudi mnogi znani zgodovinarji druge svetovne vojne iz drugih evropskih držav, Združenih držav Amerike, Japonske in drugi. Pomembno je dejstvo, da je ne glede na ideološko pripadnost, dala prostor tudi sovjetskim in vzhodnoevropskim zgodovinarjem. Zaradi svoje specialistične usmerjenosti na problematiko druge svetovne vojne po eni strani, po drugi strani pa zaradi obravnavanja te problematike na vseh področjih od političnih, čisto vojaško-operativnih, do gospodarskih itd., je revija postala najpomembnejša o teh vprašanjih na svetu sploh. V tem kratkem prikazu se seveda ne moremo spuščati v podrobno problematiko in ocenjevanje, ampak bi opozorili le na članke, ki zadevajo problematiko Jugoslavije, pri čemer z avtorji ne bi polemizirali, ampak samo sumarno opozorili na obravnavano snov.

Vladimir Dedijer, O nemško-jugoslovanskem premirju (Sur l'armistice germano-yougoslave 17 avril 1941) št. 32, julij 1956, str. 1—10.

V članku o nemško-jugoslovanskem premirju 17. aprila 1941 razpravlja avtor o tem, ali je bila Kalafatovičeva kapitulacija res premirje in če je zaradi nje Jugoslavija prenehala biti na strani zaveznikov. Po pravni tezi držav sil osi Jugoslavija od 17. aprila ni več obstajala kot država in tako sploh ni mogla biti v vojni. Avtor najprej razpravlja o stanju virov za to vprašanje, ki je močno pomanjkljivo, nato pa kronološko sledi sejam Simovičeve vlade in njenim navodilom generalu Kalafatoviću in ugotavlja, da je Kalafatović prekoračil pooblastila o predaji, ki mu jih je dal Simović. Uradni nemški in italijanski komunikeji so Kalafatovičevo dejanje označili kot kapitulacijo ne pa premirje. Avtor ugotavlja tudi, da je bilo s tem dokumentom tudi kršeno mednarodno

pravo, saj se v njem govori le o enem poraženem partnerju. Temu je po popolnem razsulu vojske sledilo še razkosanje Jugoslavije, kar je tudi kršenje določil mednarodnega prava, ker je bila Jugoslavija še v vojni.

Kruno Meneghello-Dinčić, Tito in Mihajlović, njun spor in posledice (Tito et Mihailovitch, leur conflit et ses suites) št. 29, januar 1958, str. 1—31.

Sestavek s precejšnjo natančnostjo podaja razvoj konflikta med narodno-osvobodilnim gibanjem pod vodstvom KPJ in četništvom, ki je nadaljevalo velikosrbske in centralistične težnje predaprilske Jugoslavije. V konflikt, ki mu priznava ideološke in socialne razsežnosti, vpleta osebnosti Tita in Mihajlovića, pri čemer prvi pridobiva na ugledu doma in v svetu, drugi pa zaradi povezovanja z okupatorjem in odkritega narodnega izdajstva vse bolj drsi v svoj dokončni propad in obsodbo pred sodiščem. Mihajlovićevo povezovanje z okupatorjem in kvislingi Nedićem in Pavelićem je dokumentirano tudi s podatki iz angleških virov.

Kruno Meneghello-Dinčić je v dveh daljših prikazih predstavil celotni Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda v članku *Vojna za »nacionalno osvoboditev«* Jugoslavije (La guerre de »libération nationale« en Yougoslavie) št. 34, april 1959, str. 9—19 in št. 38, april 1959, str. 37—48.

Avtor je najprej na splošno opisal značaj celotne edicije, nato pa je v prvem članku na podlagi objavljenih dokumentov serije II, torej vrhovnega štaba NOV in POS, rekonstruiral razvoj narodnoosvobodilnega boja v osrednji Srbiji, Črni gori ter Bosni in Hercegovini, seveda le za obdobje, za katerega so bili dokumenti dotlej objavljeni, to je do prvega zasedanja AVNOJ v Bihaću. V drugem članku pa je po istem kriteriju obdelal narodnoosvobodilni boj še v Sloveniji, Hrvatski in Makedoniji do srede leta 1943 oziroma za Makedonijo do septembra 1944. Druge literature pri tem ni uporabljal, niti ne drugih virov, zato prikaz ni popoln in celoten, je pa zanimiv in informativen.

Kruno Meneghello-Dinčić, Zavezniki in jugoslovansko odporiško gibanje (Les allies et la resistance yougoslave) št. 42, april 1961, str. 27—48.

Na podlagi podatkov iz jugoslovanskih in zavezniških virov poda avtor kronološki pregled odnosov med zahodnimi zavezniki ter Sovjetsko zvezo na eni ter narodnoosvobodilnim gibanjem ter četniki Draže Mihajlovića na drugi strani.

Opiše, kako so v prvem obdobju Angleži in Amerikanci poveljevali Mihajlovića in mu delno tudi materialno pomagali. S težavo, vendar odločno se je prebijala resnica o partizanih kot edinih nosilcih boja proti okupatorju. Po njegovem mnenju so to resnico odkrili svetu Britanci in angleška vlada je iz nje storila pomembne vojaške in politične sklepe. Odslej zahodni zavezniki podpirajo le partizane. Pomoč Sovjetske zveze je ves čas manj odkrita in materialno manj učinkovita. Avtor je mnenja, da Sovjetska zveza ni želela vznemirjati zahodnih zaveznikov, pa tudi njene možnosti za neposredno pomoč so bile v prvem obdobju neznatne. Avtor opiše tudi delež rdeče armade pri osvoboditvi Jugoslavije. Zaključuje z opisom poslabšanih odnosov nove jugoslovanske države z zahodnimi zavezniki v trenutku popolne osvoboditve in konca vojne, zlasti ob jugoslovanski osvoboditvi Trsta, Gorice in Koroške.

Kruno Meneghello-Dinčić, Zunanja politika Jugoslavije (La politique étrangère de la Yougoslavie 1934—1941) št. 58, april 1965, str. 57—66.

Avtor na podlagi lastnih opazovanj in izkušenj v jugoslovanski zunanji politiki in deloma na podlagi dokumentov oporeka osnovni tezi J. B. Hoptnerja (v delu *Yougoslavia in Crisis 1934—1941*, New York and London, Columbia Univ. Press, 1962), da je knez-regent Pavle vodil kot edino možno politiko — približevanje Jugoslavije silam osi. V končni posledici je to, kot je znano, pripeljalo do pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu. Knez Pavle pa naj bi ostal naklonjen zahodnim zaveznikom.

Avtor je nasprotnega mnenja, da knez Pavel ni opravil svoje državniške naloge, da ni znal ustvariti dovolj zgodaj narodne enotnosti v Jugoslaviji, da je poskušal izigravati različne države med seboj in pri tem sam postavil past, iz katere se ni mogel izmotati drugače kot s pristopom k silam osi, in da bi kot alternativo paktu lahko obdržal generalno smer stroge nevtralnosti, pa naj bi se zgodilo že karkoli. Avtor sestavka opozarja tudi na lahkoto, s katero je bil izveden udar 27. maca 1941, kar naj bi spet kazalo na napačno oceno kneza Pavla o položaju v državi. Ljudstvo pa je prej podpiralo vse izraze in akcije vlade, ki so zagotavljali jugoslovansko nevtralnost.

H. Batovski, *Za balkansko zavezništvo (Pour une alliance balkanique)* št. 74, april 1969, str. 1—16.

Avtor začenja z razpravo s položajem ob italijanskem napadu na Grčijo oktobra 1940, ko je Jugoslavija uradno deklarirala svojo nevtralnost. Ugotavlja, da je bil položaj v Jugoslaviji v tistih dneh precej slabši od grškega. Zato se je generalni štab hotel za vsako ceno izmakniti spopadu. Poleg tega tudi jugoslovanska armada, cenjena na zahodu, v resnici niti ni bila tako močna niti dobro oborožena. Beograd se je zavedal, da na britansko pomoč ni računati z gotovostjo.

Drugačen je bil položaj Turčije, zvezana je bila z balkanskim paktom in še dvema posebnima pogodbama v Grčiji. Iskala je stik za vojaške ukrepe z Jugoslavijo, ta pa ga je odklanjala.

Medtem se je Churchill v zvezi z italijansko-grško vojno živo zanimal za položaj na Balkanu. Hotel je zaktivizirati v tem boju Turčijo in vanj potegniti Jugoslavijo, ki naj bi napadla Italijane v Albaniji. Računal je tudi na zvezo z Bolgari, toda balkanske države so premalo zaupale v londonske obljube in napovedi.

Okoli pridobivanja pozicij v balkanskih državah je prišlo do hudega rivalstva med britansko diplomacijo in diplomacijo osi. Med tem se je v Jugoslavijo zateklo nekaj bolgarskih politikov, ki se niso strinjali s pronemško politiko kralja Borisa in so sodelovali proti osi. Jugoslovanski vladni krogi pa jih niso podprli, ker so bili preveč pod vtisom nemške vojaške moči. Jugoslovansko politiko je ta čas označevala skrajna previdnost v odnosu do Nemčije in Italije, ki pa je vendarle še dopuščala stare stike z zahodnimi silami. Za balkanska vprašanja pa jugoslovanska diplomacija ni kazala več smisla. Jugoslavija se tako nikakor ni hotela vezati z Grčijo in sprejemati kakršnihkoli pogojev. Celó ob obisku posebnega odposlanca Združenih držav Amerike Donavana, ki je prišel z velikimi zagotovili za podporo v boju proti Hitlerjevi ekspanziji, se jugoslovanska stališča niso spremenila.

Angleška diplomatska ofenziva na Balkanu se je stopnjevala, hotoč doseči protinemško balkansko zvezo. Ta hotenja so podpirale tudi ZDA. Sredi te

zahodne ofenzive je prišlo do razgovora Cvetković—Hitler in do vabila k pristopom k osi. Ob Edenovem obisku v Turčiji je jugoslovanska vlada odklonila srečanje z angleško delegacijo.

Med tem je 1. marca 1941 Bolgarija že pristopila k trojnemu paktu. Grki so bili še vedno odločeni boriti se proti Italijanom. Zato je Eden še nekajkrat povabil Jugoslavijo v angleški tabor, obljubljaljoč po zmagi revizijo italijansko-jugoslovanske meje v Istri. Eden ni uspel niti v poskusu, da bi zblžal Turčijo in Jugoslavijo za primer nemškega napada.

Dne 25. marca sta podpisala Cvetković in Marković na Dunaju pristop k trojnemu paktu, ki mu je sledil državni urad v Jugoslaviji. Nova Simovićeva vlada je skušala popraviti napake predhodnikov. 3. aprila 1941 je prišlo do srečanja med vojaškimi osebnostmi Jugoslavije, Grčije in Anglije v Kenaliju na grško-jugoslovanski meji. Razšli so se brez sporazuma.

Kruno Maneghello-Dinčić, Ustaška država na Hrvaškem (L'état »Oustacha« de Croatie 1941—1945) št. 74, april 1969, str. 43—65.

Razprava obravnava pregledno in dokaj podrobno zgodovino nastanka in delovanja ustaškega gibanja pred ustanovitvijo »Nezavisne države Hrvatske« v aprilu 1941. Poudarja vlogo nemških nacistov pri njenem oblikovanju in poznejše italijansko sodelovanje z njenimi voditelji. Neodvisnost je bila samo navidezna, ker so si njeno ozemlje Nemci in Italijani razdelili v okupacijske cone. V tem okviru pa so ustaši izvedli množično uničevanje srbskega prebivalstva in nasilno spreobračanje pravoslavnih v katoliško vero. Posebno poglavje je posvečeno razvoju narodnoosvobodilnega boja na ozemlju NDH in uničenju večine oboroženih ustaških čet regularne vojske NDH na ozemlju Slovenske Koroške (Pliberk) v maju 1945.

Glede na specialno problematiko, ki jo revija obravnava in pa na prispevke o drugih državah, kjer je seveda razumljivo, da prevladujejo tisti, ki obravnavajo predvsem zahodno Evropo, nikakor ne moremo biti zadovoljni z deležem prispevkov o jugoslovanski zgodovini in narodnoosvobodilnem boju posebej. Večina prispevkov je izpod peresa Kruna Meneghello-Dinčića in je Vladimir Dedijer edini jugoslovanski zgodovinar, ki je našel pot med strani omenjene publikacije. Značilno je tudi, da se tudi redke razprave dotikajo bolj problemov, ki kakorkoli zadevajo tudi odnose z drugimi državami in pa kontrarevolucijo, medtem ko o razvoju narodnoosvobodilnega boja ni nobenega članka. Zato je toliko bolj razveseljivo, če so novice le točne, da bo ena prihodnjih števil v celoti posvečena NOB v Jugoslaviji. Same redakcije in tujih zgodovinarjev najbrž ne moremo preveč kriviti, saj imajo kljub zanimivi problematiki tudi zanje pač težave z jezikom. Manj razumljivo pa je, da je v siceršnji poplavi literature o NOB tako malo storjenega, da bi tudi svetu predočili naš osvobodilni boj, vsaj v znanstvene kroge, v katerih ima Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale širok odmev.

Slednjič naj še opozorim, da je pozitivna stran revije v tem, da zelo pozorno spremlja mednarodno publicistiko in jo ocenjuje. Zelo uporabna je bibliografija, ki skuša kolikor mogoče na široko prikazati raziskovanje problemov druge svetovne vojne v svetu. Za Jugoslavijo je bibliografija žal enostranska in pomanjkljiva.

Več kot pol zvezka je običajno namenjenega ocenam in poročilom, s katerimi so jugoslovanske revije v veliki večini tako revne.

Nada Kobal

Andreas Hillgruber, **Hitlers Strategie. Politik und Kriegführung 1940—1941.** Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main 1965. 715 strani — **Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler.** Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes. Hrsg., und erläutert von Andreas Hillgruber, Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen. Erster Teil: 1939—1941. 1967. 699 strani. Zweiter Teil: 1942—1944. 1970. 568 strani.*

Po številnih raziskavah zlasti zgodovine nacionalno-socialistične dobe je Andreas Hillgruber v letu 1965 objavil monografijo, ki jo je filozofska fakulteta Phillipsove univerze v Marburgu na Lahni sprejela za habilitacijsko nalogo. V njej z veliko akribijo na temelju zelo obsežnih virov in literature obravnava »Hitlerjevo strategijo« v času od poraza Francije maja, junija 1940 do nemškega napada na Sovjetsko zvezo junija 1941, to je »v odločilnem letu druge svetovne vojne«.

V tej študiji Hillgruber izhaja iz pregleda nad političnimi in strateškimi preudarki, ki so jih postavljali nemško vodstvo in tudi Anglija ter Francija v času od nemškega napada na Poljsko 1. septembra 1939 pa do sklenitve premirja med Nemčijo in Francijo 22. junija 1940. V glavnem delu svoje monografije nato za tri časovna razdobja — poletje 1940, jesen 1940 in pomlad 1941 — v okviru vsakokratnih svetovnopoličnih razmer analizira »Hitlerjevo strategijo« (»strategijo« v širšem pomenu te besede, ki zajema vse ideološke, politične, vojaške in gospodarske dejavnike) in sicer tako, da kot izsledek suverene obravnave snovi in oblikovanja misli pride do jasnega izraza z bistvom tudi tvornost. Še prej kot bralec na koncu v različnih prilogah poleg prijetnega seznama virov in literature najde tudi popolni Hitlerjev itinerar za čas od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1941, naleti na »sklep«, v katerem Hillgruber s prav tako izbranimi in pretehtanimi izrazi natančno določa zgodovinski kraj operacije »Barbarossa«.

V bistvu bi mogli Hillgruberjeve razlage povzeti takole:

Od sredine dvajsetih let je imel Hitler zunanjepolični »program«, ki je bil usmerjen v to, da bi Nemčijo v več etapah postopoma pripeljal do položaja »svetovne sile«. Na poti do tega cilja je bila osvojitve evropskega dela Sovjetske zveze pogoj, katerega nujnost je bila za Hitlerja trdna postavka celo takrat, ko je 23. avgusta 1939 prišlo do sklenitve nemško-sovjetskega »nenapadalnega pakta«.

Veliki osvajalni pohod na vzhod naj bi se začel vsekakor šele takrat, ko bi uspelo razširiti vojnogospodarsko bazo rajha z lokalnimi »bojnimi pohodi« na celini proti vsakokrat samo enemu nasprotniku, in sicer tako, da bi lahko Nemčija izpeljala svoj obrat na vzhod v položaju, ko bi imela svoboden hrbet. Šele ko bi bila celinska baza z zavzetjem evropskega dela Sovjetske zveze »nedostopna za napad«, naj bi — glede na veliko vojno med novo svetovno močjo Nemčijo in »svetovno močjo« ZDA, ki jo je Hitler pričakoval že v naslednji generaciji — segli tudi čez ocean. Veliko Britanijo je Hitler imel v vseh svojih etapah uresničevanja svojega »programa« za »naravnega« zaveznika.

* Oceno navedenih dveh knjig je prispeval Josef Schröder, docent na pedagoški visoki šoli v Bonnu v nemškem jeziku; za našo revijo jo je prevedel dr. Tone Ferenc.

Kljub vsem svarilom je Hitler upal, da se bo Velika Britanija bala vmešati se v spopad proti Poljski, ki se je začel 1. septembra 1939. Ker pa Anglija in Francija nista bili pripravljeni mirno gledati uničenja Poljske, temveč sta 3. septembra 1939 rajhu napovedali vojno, se je Hitler nasproti pričakovanju znašel v popolnoma »obrnjenem« frontnem položaju. V tem prisiljenem položaju se je odločil za ofenzivo na zahodu. Menil pa je vendarle, da bo velik uspeh nad Francijo pripeljal k obratu tudi Veliko Britanijo. Ko je Francija nato po komaj šest tednov trajajočem bojnem pohodu 22. junija 1940 položila orožje, je Hitler veroval v to, da je dosegel strateško izhodiščno bazo, s katere bo mogel »poseči po daljnem cilju na Vzhodu«.

Posledice, ki so se kazale po nemški zmagi nad Francijo, so se iz Hitlerjeve perspektive najprej zdele samo pozitivne. Toda že kmalu je postalo jasno, da je bil Churchill — ki ga je podpiral Roosevelt — odločen nadaljevati vojno. Vsekakor konec septembra 1940 za Hitlerja ni bilo niti najmanjšega dvoma o tem, da so neuspešni vsi poskusj pridobiti Veliko Britanijo pod vtisom francoskega poraza za »poravnavo« pod nemškimi pogoji. Poleg tega je moral Hitler nenehno računati z naraščajočim vojnim angažiranjem ZDA. Da bi dosegel osnovni preobrat vojne, sta bili jeseni 1940 za Hitlerja samo še dve možnosti: ali uresničitev »konceptije o kontinentalnem bloku« ali vojni pohod proti Sovjetski zvezi, ki bi ga bilo mogoče izpeljati kvečjemu šele sredi leta 1941.

»Kontinentalni blok« naj bi kot razširitev »trojnega pakta«, ki so ga 27. septembra 1940 podpisale Nemčija, Italija in Japonska, zajel še nadaljnje države, med njimi predvsem Sovjetsko zvezo. Hitler je upal, da bo z močno politično težo tega »kontinentalnega bloka« od Madrida do Jokohame »nevtraliziral«. ZDA ter Veliko Britanijo vendarle prisilil h kompromisnemu miru. Sicer je k trojnemu paktu še novembra 1940 pristopilo več podonavskih in balkanskih držav: Madžarska, Romunija in Slovaška. Španija in Francija pa sta se vendarle odrekli protibritanski »kontinentalni« konceptiji tako, da se kljub Hitlerjevemu siljenju nista dali potegniti v vojno. Toda uresničitev načrta o »kontinentalnem bloku« je bila še zvezana z nadaljnji pogoji, ki niso bili uresničeni. Tako se je že kmalu pokazalo, da za ustvaritev »kontinentalnega bloka« ni bilo nujno potrebne nemško-japonske interesne skladnosti nasproti ZDA kljub »trojnemu paktu«. In drugega pogoja — nemško-japonskega interesnega soglasja s SZ na škodo Velike Britanije — tudi ni bilo mogoče doseči, kar je bilo popolnoma jasno, ko sta se Hitler in Ribbentrop 12. in 13. septembra 1940 zaman pogajala s sovjetskim ministrskim predsednikom in zunanjim ministrom Molotovom o pristopu SZ k »trojnemu paktu« in o razdelitvi »stečajne mase« še vsekakor nepremagane Anglije. Tako je iz Hitlerjeve perspektive ostala le še ena sama možnost: čimprejšnje razbitje Sovjetske zveze »kot odločilnega pogoja za uveljavitev njegovega položaja sile v Evropi in za zgraditev položaja 'svetovne' sile nasproti združenim anglosaškimi pomorskim silam«, prej kot bodo ZDA — najpozneje 1942 — pripravljene na vojno.

Ko je do neke mere še kar realistično ocenjeval splošen vojaški položaj, je Hitler v pozni jeseni 1940 ukazal sestaviti načrt za »bliskovito svetovno vojno« v »vzhodni polovici sveta«, ker je upal, da se bo le na tak način lahko še izkopal iz prisiljenega položaja, v katerega je zašel 3. septembra 1939. Kajti

po Hitlerjevem mnenju vojaška rešitev na vzhodu ni dajala le izgleda, da na ruševinah Sovjetske zveze zgradi »vzhodni imperij«, temveč je kot sredstvo za dosego namena v njej videl tudi možnost za temeljito spremembo zavoženega splošnega vojnega položaja. Po naglem zlomu Sovjetske zveze, ki ga je pričakoval Hitler, bi namreč Japonska lahko začela z graditvijo svojega »velikega prostora« v vzhodni Aziji in na južnem morju, medtem ko bi bile ZDA prisiljene, če ne bi hotele tvegati vojne na dveh oceanih, da se pomirijo z novim redom v Aziji in Evropi, in tudi Angliji ne bi ostalo nič drugega, kakor da preneha z odporom. Osvojitve vzhodnega prostora torej ni bil več samo pravi cilj, ki ga je Hitler zasledoval po zavzetju Francije in po predvideni poravnavi z Veliko Britanijo. Zaradi odpora Anglije po nemškem zavzetju Francije je osvajačni pohod na vzhod sedaj postal za Hitlerja še sredstvo, da bi uspešno končal vojno na zahodu.

Operacija »Barbarosa« pa je bila vendarle samo del koncepcije o »bliskoviti svetovni vojni«. Tako naj bi še jeseni 1941, torej kot priključek na hitro uničenje Sovjetske zveze, začele ogromne daljnoprostorske kleščne operacije proti britanskim pozicijam na Bližnjem vzhodu, in od tam naprej čez Afganistan, ogroziti Indijo kot »srce britanskega imperija«. Poleg tega je Hitler poskušal spodbuditi Japonsko, da bi že maja 1941 prodirala na jug in zavzela Singapur, da bi tako Indijo ogrozili od vzhoda. In končno naj bi med uresničevanjem nemških načrtov na Bližnjem in Srednjem vzhodu izključili tudi Gibraltar, da bi najprej zaprli zahodni vhod v Sredozemlje ter severozahodno Afriko skupaj s španskimi in portugalskimi otoki v Atlantskem oceanu spremenili v trdnjavo za poznejši boj proti ZDA.

Odločnejše pa je bilo vendarle to, da vzhodna rešitev ni imela samo pomembne vloge v okviru improviziranega načrta »bliskovite svetovne vojne«. Po Hitlerjevi »programski« postavitvi cilja je ostal — v načrtu in uresničevanju — rasno-ideološki uničevalni boj proti »židovstvu« in »boljševizmu«.

S tem, da je prenesel vojno od zahoda na vzhod, je Hitler torej izvedel prehod od politično-strateške »taktike« k uresničevanju »načel« svoje rasne ideologije. Ta dvojni aspekt vzhodne vojne od 22. junija 1941 je nedvomno zelo pripomogel k temu, da ni uspelo spremeniti splošnih vojnih razmer z operacijo »Barbarossa« v nemško korist. Nasprotno! Ko so Sovjeti dne 5./6. decembra 1941 v prostoru okrog Moskve začeli svojo veliko zimsko ofenzivo, je bilo splošno znano, da je z operacijo »Barbarossa« spodletel tudi Hitlerjev načrt o »bliskoviti svetovni vojni«. Dne 11. decembra 1941, samo nekaj dni po velikem japonskem napadu na Pearl Harbour, je sicer sledila Hitlerjeva napoved vojne Združenim državam Amerike. Tega koraka pa ne gre jemati za izraz smotrne strategije. Bila je kot »beg naprej« bolj dejanje, ki naj bi zastrlo dejstvo, da je pobuda za velike odločitve že prešla na zavezniško stran.

Tako mnogostransko in temeljito kot Hitlerjevo »strategijo« obravnava Hillgruber v tej knjigi tudi britanska, ameriška, sovjetska, japonska in italijanska hotenja in dejanja; predvsem njihove reakcije na nemške namene in ukrepe. V prizadevanju, da bi vedno prikazal zgodovinski razvoj v celoti, mu je uspelo osvetliti mnogo doslej neznanih vzročnih povezav. Slika, ki jo ustvari, je osvetljena v globino in ozadje. Nasprotno drugim razpravam iz zgodovine druge svetovne vojne niso Hillgruberjeve raziskave o Hitlerjevi »strategiji« kakšne čisto deskriptivne študije. V dveh nadaljnjih publikacijah »Deutsch-

lands Rolle in der Vorgeschichte der Bieden Weltkriege¹ in Kontinuität und Diskontinuität in der deutschen Aussenpolitik von Bismarck bis Hitler² je Hillgruber poleg tega ugotovil »mestno vrednost« tiste »strategije« ki jo je Hitler zasledoval v odločilni fazi vojne, v okviru zunanjepolitičnega razvoja od nemškega cesarstva do »tretjega rajha«.

Podobne, vendar drugačne teže kot »Hitlerjeva strategija« je zbornik dokumentov v dveh zvezkih Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler, v katerem je Hillgruber objavil vseh 167 zapisnikov razgovorov Hitlerja s predstavniki inozemstva v vojnih letih. Te zapisnike je našel v političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva. Prvi zvezek zajema čas od 1. septembra 1939 do 31. decembra 1941 in ima skupno 99 zapisnikov, od katerih jih je 83 že bilo objavljenih v »seriji D (1937—1945)« edicije Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1919 bis 1945, medtem ko je v drugem zvezku, ki zajema čas od 1. januarja 1942 do 31. decembra 1944, skupno 68 zapisnikov, od katerih jih 62 doslej še ni bilo objavljenih.

Kakor kaže prvi zvezek te edicije, je imel Hitler »v uspešni fazi vojne — gledano po zunanosti« razgovore z zastopniki iz okrog 20 držav. Poleg belgijskih, danskih, norveških, švedskih, finskih, sovjetskih, jugoslovanskih ali ameriških predstavnikov je bil tudi »veliki mufti iz Jeruzalema«, medtem ko so njegovi »partnerji pogovorov« v letih 1942 do 1944 prišli le še iz 11 zavezniških ali nevtralnih držav: iz Italije, Japonske, Romunije, Hrvaške, Madžarske in Slovaške, iz Francije, Španije, Bolgarije, Turčije in Indije. Če odštejemo Mussolinija, grofa Ciana in veleposlanika Oshimo, so bili ti »partnerji pogovorov« predstavniki držav drugega ali tretjega reda. To dejstvo nas seveda začudi toliko manj, kolikor bolj so se utrdile politične fronte med silami, potem ko so velike odločitve padle že do decembra 1941. Hkrati pa to dejstvo nikakor ne zmanjšuje množine odnosov, katerih je bil Hitler — kakor izhaja iz prvega zvezka — zmožen nasproti spreminjajočim se »partnerjem pogovorov« v fazi svetovne vojne, ki je bila za njega uspešna. Kajti tako kot »lastnosti njegovih izvajanj« tako so tudi »načini njegovih pogovorov« tudi v zapisnikih iz časa od 1942 do 1944 nenehno v funkcionalni odvisnosti od pomena, ki ga je Hitler pripisoval državi vsakokratnega partnerja pogovorov za dosego svojih namenov. Poleg tega pa se jasno vidi, da so Hitlerjeva izvajanja zgubljala na vsebini v tako veliki meri, ko so se vojne razmere zanj poslabšale; vidi se, kako je Hitler — čimdlje tembolj — z rabulističnim dokazovanjem in dvomljivim navajanjem števil poskušal svoje »partnerje pogovorov« prepričati o tem, kako je nadaljevanje vojne na nemški strani ne le potrebno, temveč da tudi zagotavlja uspeh.

Oba zvezka edicije Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler sta dokumentarno delo, ki je temeljnega pomena za razumevanje Hitlerjeve politike in vodenja vojne. Uporabe te zbirke dokumentov ne olajšuje bistveno samo to, da je pred vsakim zapisnikom »uvodno pojasnilo«, v katerem Hillgruber s skupimi potezami oriše vsakokratne razmere v času pogovora. Kritično izrabo posameznih zapisnikov, ki so včasih dovolj bizarna mešanica iz resnice in neresnice, zagotavlja tudi to, da je Hillgruber priključil zapisnikom aparat s pripombami, ki imajo veliko vsebinsko težo.

¹ Izšlo leta 1967 kot 7. zvezek zbirke Die deutsche Frage in der Welt pri založbi Vandenhoeck & Ruprecht.

² Druga izdaja je izšla leta 1970 pri založbi Droste v Düsseldorfu.

Z drugimi besedami: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler je izvrstno izdana zbirka dokumentov, ki napravi velik vtis, vir prve vrste, ki bo ostal nepogrešljiv za analize o Hitlerjevem hotenju in delu v času druge svetovne vojne.

Josef Schröder

Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943—1945. Verlag Brüder Hollinek, Wien 1969.

To delo, ki je doktorska disertacija Karla Stuhlpfarrerja na dunajski univerzi in obsega 179 strani, je zanimivo tudi za slovenske, hrvaške in italijanske zgodovinarje. Obravnava namreč dve nemški okupacijski območji na slovenskem, hrvaškem in italijanskem in tudi nemškem (Južna Tirolska) narodnem ozemlju, ki ju je ustanovil Hitler komaj nekaj ur po italijanski kapitulaciji septembra 1943.

Razpravo je avtor razdelil na osem poglavij. V prvem poglavju (str. 11—16) govori o Italiji od začetka druge svetovne vojne do padca fašizma v Italiji, v drugem (str. 17—31) o penetraciji Italije po nemških četah, v tretjem (str. 32—39) o nemški zasedbi Italije, v četrtem (str. 40—43) o ustanovitvi tako imenovane italijanske socialne republike, v petem (str. 44—57) o razdelitvi zasedenega italijanskega ozemlja in položaju operacijskih con v nemškem okupacijskem sistemu, v šestem (str. 58—96) o upravni sestavi in notranjih ukrepih v operacijskih conah, v sedmem (str. 97—108) o zavarovanju operacijskih con pred »Mussolinijevo Italijo«, in v osmem (str. 109—134) o alpski trdnjavi in kapitulaciji. Tem osmim vsebinskim poglavjem je avtor dodal še nekaj dokumentov ter seznam virov in literature.

Ne poznamo sicer natančneje zahtevnosti dunajske univerze glede doktorskih disertacij, morda to delo ustreza njenim pogojem, lahko pa o knjigi povemo, da je precej pomanjkljiva:

1. *Nepoznavanje literature.* Pisec, ki se loti obravnavanja takšnega vprašanja kot sta operacijski coni »Jadransko primorje« in »Predalpske dežele«, bi se moral prej temeljito seznaniti z literaturo dežel, na katerih območju sta bili obe operacijski coni, to je s slovensko, hrvaško in italijansko literaturo. V seznamu literature sicer navaja 52 naslovov knjig, večinoma italijanskih in nemških. Med temi naslovi zasledimo spomine nemških in italijanskih uradnikov in vojakov (Anfuso, Dolfen, Dollmann, Feuerstein, Graziani, Hagen, Kesselring, Moellhausen, Rahn, Rintelen, Roatta, Schmidt, Warlimont itd.) ter nekaj splošnih del o drugi svetovni vojni in Italiji v drugi svetovni vojni. Če velja, da gre dela kot so Bruno Coceani: Mussolini, Hitler, Tito alle porti orientali d'Italia, Cesare Pagnini: Storie e storia della occupazione tedesca uvrščati med spominska dela in torej bolj med vire kot literaturo, potem so npr. knjiga Galliana Fogarja: Sotto l'occupazione nazista delle provincie orientali, članek Carla Schiffrerja: Trieste nazista, objavljen v reviji Trieste novembra in decembra 1958 ter moja razprava Le système d'occupation des nazis en Slovénie, objavljena v zborniku Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941—1945, edina dela, ki jih Stuhlpfarrer uporablja s tega območja.

Za razpravo, ki se ne omejuje le na vprašanje nastanka operativnih con, temveč na zgodovinski prikaz njune ustanovitve, obstoja in konca, bi Stuhlpfarrer moral poznati tudi druga dela slovenskih, hrvaških in italijanskih piscev

o dogajanjih na območju omenjenih operacijskih con v letih 1943—1945. V zborniku Slovensko primorje in Istra (Beograd 1953) bi dobil pregled narodnoosvobodilnega boja oziroma odporniškega gibanja na velikem delu obravnavanega območja, delo Josefa Schröderja: Italiens Kriegsaustritt 1943 (Göttingen 1969) opisuje vojaške dogodke tudi na obravnavanem območju od avgusta do oktobra 1943, moje delo Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 obravnava pomembne politične in vojaške dogodke jeseni 1943 predvsem na Dolenjskem, Notranjskem, Primorskem in v Istri, ki jih je nemški okupator vse vključil v operacijsko cono »Jadransko primorje«, medtem ko eno poglavje te knjige opisuje samo ustanovitev te cone, podobno sem o ustanovitvi operacijske cone »Jadransko primorje« razpravljal že v Zgodovinskem časopisu 1965—1966 (Zwittrov zbornik), Elio Apih je v knjigi Fascismo, Guerra, Resistenza (Trieste 1969) objavil Documenti sulla politica economica tedesca nella Venezia Giulia, se torej loteva gospodarskih vprašanj na obravnavanem območju, za prikaz konca vojne v operacijski coni »Jadransko primorje« pa je na voljo še več samostojnih publikacij, npr. Oslobodilački pohod na Trst (Beograd 1952), Stanko Petelin: Osvoboditev Slovenskega primorja (Nova Gorica 1965), od italijanskih avtorjev pa je zlasti probleme v Trstu ob koncu vojne prikazal Theodoro Sala v knjigi: La crisi finale nel Litorale adriatico 1944—1945 (Udine 1962).

Navajam le obsežnejša dela, ki bi jih Stuhlpfarrer moral poznati in uporabljati. Verjetno zanje ni vedel, uporabo pa mu je omogočalo tudi neznanje slovenskega jezika. Ne navajam pa posameznih manjših člankov o dogodkih na obravnavanem območju, ne ravno malo jih je v reviji Trieste.

Seveda pa z literaturo, ki bi jo moral uporabiti, a je ni, Stuhlpfarrer ne bi mogel izpolniti vseh praznin v svojem delu. Literatura namreč obravnava le nekatere dogodke; če se omejim na operacijsko zono Jadransko primorje, je razen razvoja narodnoosvobodilnega boja kot pomembnega dejavnika, ki ga ne gre zanemarjati, v literaturi prikazan oziroma obdelan le začetek in konec te okupatorjeve tvorbe. Vmes so še cela neobravnavana in neobdelana področja, ki jih tudi Stuhlpfarrer ni niti načel, kaj šele da bi jih obdelal (npr. gospodarstvo, kultura, nacionalni problemi itd.).

2. *Pomanjkljivosti pri zbiranju virov.* Priznati moramo, da si je Stuhlpfarrer prizadeval, da zbere čim več izvirnega gradiva, zlasti arhivskega. Poleg skromnega objavljenega gradiva je uporabljal zlasti dokumente iz političnega arhiva nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu, konkretno akte o Italiji iz urada državnega sekretarja (zvezki 16—19, september 1943—april 1944). Ni pa v tem fondu pregledal aktov o Hrvatski, med katerimi so tudi pomembni dokumenti o sporu glede Istre. Druga vrsta neobjavljenih virov, ki jih je uporabljal, je z mikrofilmov nacionalnega arhiva v Washingtonu; vendar tudi ni uporabil vseh, do leta 1970 že dosegljivih mikrofilmov. Velika količina nekaterih vrst podatkov je verjetno tudi vzrok, da so nekatera poglavja razmeroma obsežnejša in izčrpnjša. Nasprotno pa je skoraj popolnoma zanemaril mikrofilmsko gradivo italijanskega izvora. Obžalovati je treba, da tudi nekateri mlajši raziskovalci zanemarjajo literaturo in vire, ki so napisani v jeziku, ki ga ne znajo. Vsaj od leta 1966 dalje so dosegljivi mikrofilmi z nekaterimi vrstami gradiva italijanskega zunanjega ministrstva, posebne Mussolinijeve pisarne itd., v katerem so tudi pomembni dokumenti o obravnavanih operacijskih conah. Iz predgovora Stuhlpfarrerjeve knjige zvemo, da si je prizadeval priti

do »v personalnem pogledu zelo zanimivega zvezka aktov iz notranjega ministrstva rajha, ki je v osrednjem arhivu v Potsdamu«. Uporabljal sem ta vir in res vsebuje zanimive podatke o nekaterih osebah (npr. o dr. Oskarju von Kalteneggerju) in o nekaterih kadrovskih vprašanjih pri sestavljanju urada vrhovnega komisarja operacijske cone »Jadransko primorje« v Trstu, vendar pa nikakor ni mogoče dobiti slike o celotni kadrovski problematiki v tej coni. Kot vir bi mogel Stuhlpfarrer uporabiti vendarle dosegljivo knjigo dr. Hansa Schneiderja-Bosgarda: *Bandenkampf in der Operationszone »Adriatisches Küstenland«*, ki je izšla v Trstu le za službeno uporabo. Tudi z vsem tem gradivom, ki bi ga Stuhlpfarrer lahko uporabil, a ga ni, ne bi mogel izčrpno obdelati vse problematike obravnavanih operativnih con, lahko pa bi obdelal vsaj nekatera vprašanja, ki se jih ni niti lotil (npr. nekateri problemi gospodarstva, etničnih odnosov, zvez italijanskih ustanov in uradov z Mussolinijevo republiko »Salò« itd.). Izčrpnije bomo mogli vso problematiko obravnavati šele, ko nam bodo dosegljivi nekateri fondi v avstrijskih arhivih. Želeli bi, da bi avstrijska država odprla svoje arhive do leta 1945, kot je to na podlagi reciprocitete že storila Italija, če se žele njeni raziskovalci enakopravno (mislim v strokovnem pogledu) vključevati v skupnost raziskovalcev zgodovine druge svetovne vojne.

3. *Vsebinske pomanjkljivosti*. Prvo poglavje o Italiji v drugi svetovni vojni do strmoglavljenja Mussolinija leta 1943 je Stuhlpfarrer sestavil v glavnem le po nemški ali v nemščino prevedeni literaturi in ne prinaša nobenih novih podatkov ali izsledkov. Čeprav se ne nameravam muditi pri njem, pa naj vseeno opozorim, da s sporazumom med Italijo in NDH nista prišli pod Italijo tudi »Ljubljanska pokrajina« in »območje Reke«, ker si je prvo Italija priključila dne 3. maja 1941 brez kakršnekoli pogodbe, Reka pa je bila pod Italijo že od leta 1924; le območje okrog Reke, to je pet okrajev: Sušak, Bakar, Čabar, Kastav in Krk je bilo tisto, kar si je Italija priključila po rimskem sporazumu 18. maja 1941 in je pozneje prišlo v operacijsko cono »Jadransko primorje«. Naj dodam-, da bi na tem ali kakšnem drugem mestu moral avtor prikazati obseg, geografske in zgodovinske značilnosti, nacionalno sestavo prebivalstva itd. vsega območja, ki je prišlo v obravnavani operacijski coni. Ravno za operacijsko cono »Jadransko primorje« je namreč značilno to, da so prišli vanjo zemljepisno, zgodovinsko in narodnostno zelo različni predeli.

V drugem poglavju je Stuhlpfarrer sicer celovito, vendar premalo natančno opisal vrinjenje nemških oboroženih sil v Italijo po padcu fašizma poleti 1943. Za to je uporabil precej znane literature in dosegljivih virov, vendar ne vsega. J. Schröder (*Italiens Kriegsaustritt 1943*) in jaz (*Kapitulacija Italije in narodno-osvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*) sva ta vprašanja obravnavala že pred Stuhlpfarrerjem natančneje, prvi za vso Italijo, jaz pa samo za slovensko ozemlje. Ni uporabil virov kot npr. *Rommel papers*, delo Giacoma Zanussija *Guerra e catastrofe d'Italia*, Hitler e Mussolini, *Lettere e documenti* itd. Pred opisom odnosov in zapletljajev med nemškimi in italijanskimi enotami bi moral avtor vsaj v grobem prikazati razmestitev italijanskih sil ob meji nemškega rajha (štab 8. armade v Padovi s 23. (Trst), 24. (Videm) in 35. (Bolzano) armadnim zborom, štab 2. armade na Sušaku z 11. armadnim zborom v Ljubljani itd.). Potem tudi ne bi mogel nasesti (podobno kot J. Schröder) podatkom v vojnem dnevniku vrhovnega poveljstva nemške vojske, da je bila divizija »Julia« v 35. armadnem zboru v Južni Tirolski. Bila je namreč v Furlaniji in na območju

Tolmin—Idrija—Postojna—Kanal ob Soči do zloma Italije. Prodiranju 71. nemške pehotne divizije v Slovenijo in Furlanijo je Stuhlpfarrer posvetil le krajši odstavek; prepričan sem, da bi to storil bolje, če bi poznal tako imenovana jutranja, dnevna in posebna poročila nemške armadne skupine B na mikrofilmu T—78, navitek 327. Celo J. Schröder, ki je opisoval dogajanja v vsej Italiji, je prodor 71. nemške pehotne divizije v Slovenijo in Furlanijo, to je na ozemlje poznejše operacijske cone »Jadransko primorje«, prikazal obširneje in natančneje. Niti ni Stuhlpfarrer uporabil podatkov iz Hitlerjevih pogovorov o položaju (H. Heiber: Hitlers Lagebesprechungen), saj bi moral vsaj omeniti, kakšen pomen so nacistični veljaki pripisovali zasedbi Ljubljane. Bilo je tudi edino pokrajinsko središče v tem prostoru, v katerega je prišla nemška vojska še pred italijansko kapitulacijo.

V tretjem poglavju je Stuhlpfarrer prikazal načrt »Achse«, to je vojaško zasedbo Italije, pri čemer se je seveda omejil le na obravnavano ozemlje. Vendar je tudi pri tem zelo skop, nepopoln in nenatančen; bolje so prikazani načrti, kakor pa njihovo uresničevanje. Pri prikazu italijanskih načrtov »Ordine III. C. T.« in »Promemoria 44« (in ne »Memoria 44«, kot navaja) bi vsekakor moral uporabljati Zanussijeve podatke, saj je bil Zanussi med avtorji teh načrtov. Pri opisu kapitulacije italijanske vojske v Sloveniji in Furlaniji se je — ponovno zaradi pomanjkljivo zbranih virov in literature — omejil samo na Trst in niti pri tem ni upošteval dosegljivih in koristnih podatkov iz knjige G. Esposito: Trieste e la sua Odissea (Roma 1952). Drugi predeli in mesta pa kakor da ga ne zanimajo. O Gorici bi lahko uporabil vsaj članek L. Kocha: Der Kampf um Görz, objavljen v skoraj vseh nemških časopisih. Stuhlpfarrer je tudi popolnoma zanemaril tretji dejavnik na območju poznejše operacijske cone »Jadransko primorje«, to je osvobodilno gibanje slovenskega in hrvaškega naroda oziroma slovenskega in hrvaškega ljudstva, ki se je tiste dni dvignilo v pravo množično oboroženo vstajo ter začetkov italijanskega partizanstva. Vsega tega ni omenil niti z eno samo besedo, popolnoma je prezrl tovrstne podatke o virih, ki jih je celó uporabljaj (vojni dnevnik nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva, Göbbelsov tajni dnevnik itd.) in niti registriral dejstva, ki ga priznavajo okupatorjevi viri, da je večina italijanskega orožja padla v roke partizanov, da so bili v partizanskih rokah obsežni predeli Istre, kot so takrat v Hitlerjevem »volčjem brlogu« imenovali ves prostor južne in zahodne Slovenije ter Istre, da je pred Gorico partizanska fronta itd.

Šele v petem poglavju, ko je opisal sestavo zasedenega italijanskega ozemlja in položaj operacijskih con v nemškem okupacijskem sistemu, je na dveh mestih, ob povzemanju navodil nemškega vrhovnega vojaškega poveljstva povzel tudi podatek, da je šlo tudi za »razbitje vstaje v Istri in Sloveniji, ki je ogrožala zveze z rajhom« in za zavarovanje poti in kabla Beljak—Trbiž—Videm—Trst in železnice Ljubljana—Reka. In to je tudi vse. O Hitlerjevih ukrepih, zlasti o pošiljanju novih in novih nemških enot na to območje in o dvomesečni ofenzivi II. SS-tankovskega korpusa, ki je šele omogočila vzpostavitev nemške civilne uprave, ni niti besede. Skratka ni nobenega izčrpnjšega orisa vojaških in tudi političnih razmer, v katerih je nemški okupator vzpostavljaj svoj okupacijski sistem v obliki operacijskih con.

Najpomembnejše in zato seveda tudi najboljše je šesto poglavje »o upravni sestavi in notranjih ukrepih v operacijskih conah«, razdeljeno v tri oddelke. Vendar je to poglavje kot osrednje poglavje Stuhlpfarrerjeve raz-

prave najbolj pomanjkljivo, saj imamo lahko vsa dosedanja poglavja le za uvodna. V njem pa je svoja raziskovanja usmeril le na tri vprašanja: a) na vzpostavitev civilne uprave z vrhovnima komisarjema na čelu, b) na ureditev sodstva in c) na odnose med najvišjimi civilnimi, vojaškimi in policijskimi ustanovami v operacijskih conah. Z obravnavo teh treh vprašanj pa seveda nikakor ne more biti izčrpana vsa problematika ustanovitve in več kot enopolletnega obstoja dveh okupacijskih tvorb na slovenskem, hrvaškem in italijanskem ozemlju. Kot že rečeno, bi moral avtor v tem poglavju zastavljena vprašanja obdelati od začetka do konca in poleg zastavljenih vprašanj obdelati še druga, ki se jih ni niti dotaknil. Mirno lahko rečemo, da bi brez poslednjega poglavja, ki je — kot bomo videli — tudi zelo pomanjkljivo, razprava lahko imela naslov Ustanovitev operacijskih con »Jadransko primorje« in »Predalpske dežele«. Seveda se z dosegljivimi nemškimi viri to nikakor ne bi dalo opraviti, vsaj deloma, vendar tudi ne v celoti, pa bi to bilo mogoče storiti z uporabo italijanskih in slovenskih virov in literature.

Stuhlpfarrerju je treba priznati, da je za to poglavje zbral in uporabil vsaj večino dosegljivega nemškega gradiva. Vendar je tudi v obravnavi omenjenih treh vprašanj na podlagi nemškega gradiva nekaj pomanjkljivosti. Ko na straneh 58—60 deloma povzema in deloma dobesedno navaja Rainerjevo brzojavko zunanjemu ministru von Ribbentropu z dne 9. septembra 1943 s predlogi o prihodnji ureditvi tega območja, navaja tudi Rainerjevo zamisel, da bi pozneje območje okrog Sušaka ponudili Hrvatski v zameno za območje okrog Črnomlja. Verjetno Rainerju ni bilo znano, da je Bela krajina že od leta 1931 spadala v dravsko banovino in je bila v savski banovini le dve leti. Popolnoma pa je Stuhlpfarrer prezrl Rainerjev predlog o takojšnji priključitvi Kanalske doline h Koroški, kar je predlagal tudi že poldrugi mesec prej. Če je avtor že navajal gledišče in predloge nekaterih manj pomembnih nemških diplomatov, bi moral navesti tudi gledišče in predloge nemškega poslanika S. Kascheja z dne 9. septembra 1943. Tukaj pa trčimo ob novo pomanjkljivost Stuhlpfarrerjevega zbiranja virov. Če bi v političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu ob pregledovanju fonda urada državnega sekretarja pregledal tudi akte o Hrvatski, bi našel poleg Kaschejevega dokumenta s predlogom o ureditvi obravnavanega ozemlja tudi vso korespondenco med njim in nemškim zunanjim ministrstvom glede spornega vprašanja o pripadnosti Reke, Hrvatskega Primorja in vzhodne Istre. Hitler je odločil, da bo vzhodno mejo operacijske cone »Jadransko primorje« predstavljala italijansko-hrvatska državna meja iz leta 1941 in po sestanku med Rainerjem in Kaschejem v Celovcu 30. oktobra 1943 je Rainer kot vrhovni komisar operacijske cone »Jadransko primorje« za pet okrajev okrog Reke ustanovil izredni komisariat. Tega vprašanja Stuhlpfarrer seveda ni obravnaval, ker ni poznal virov. Podobno niti z besedo ne omeni prizadevanj tako dr. Rainerja kot nekaterih kolaboracionistov iz Ljubljane in Gorenjske o vključitvi Gorenjske v operacijsko cono »Jadransko primorje« ali o ustanovitvi posebne tvorbe »Gau Slowenien«.

Ko Stuhlpfarrer razpravlja o vzpostavitvi nemške okupacijske uprave na obravnavanem območju, sicer natančneje navaja čas te vzpostavitve, vendar ne ugotovi, da je npr. v operacijski coni »Jadransko primorje« potekla v dveh fazah: a) v Ljubljani in b) v drugih pokrajinah. V svojem razpravljanju sem za to navedel tudi vzroke in jih tukaj ne bi ponavljal. Verjetno bi Stuhlpfarrer prišel do enakih izsledkov, če bi v prejšnjih poglavjih izčrpnje obravnaval vo-

jaške in politične razmere na obravnavanem območju, tako pa je ugotovil le to, da je v predalpskih deželah potekala vzpostavitev civilne uprave »nesorazmerno manj formalno in ne samo skoraj popolnoma oprto na moč nemških čet«.

Razen za tridentinsko pokrajino ne zveemo iz Stuhlpfarrerjeve razprave nič o položaju dotedanje, to je italijanske civilne uprave. Za pokrajine operacijske cone »Jadransko primorje« je značilno, da je Badogliov režim odstranil vse fašistične prefekte in visokega komisarja Ljubljanske pokrajine in imenoval druge. Konec septembra in v začetku oktobra 1943 pa je nova fašistična vlada v Italiji imenovala nove prefekte in za visokega komisarja v Ljubljani ponovno določila Emilia Graziolija, česar seveda nemški okupator sploh ni upošteval. Tudi o imenovanju novih prefektov oziroma šefa pokrajinske uprave v Ljubljani zveemo malo; nekaj več je Stuhlpfarrer povedal o imenovanju prefektov v predalpskih pokrajinah, manj o ljubljanskem in tržaškem, medtem ko jih je za druge pokrajine le naštel. Če bi bila njegova razprava izčrpnjša, bi vsekakor moral v njej navesti tudi imena tako imenovanih nemških svetovalcev.

Ne toliko pri opisu vzpostavitve okupacijskih ustanov (civilnih, vojaških, policijskih), kakor pri obravnavi njihovih medsebojnih odnosov, nas je Stuhlpfarrer opozoril na več zanimivosti, ki jih bo moralo upoštevati tudi naše raziskovalno delo. Pri tem je prvi uporabil nekatere vrste gradiva (npr. dokumente v zvezi s Cartellierijevim ter Kuhnovim in Degenerjevim službenim potovanjem v operacijski coni). Zanimivo je, da je precej nesoglasij in nasprotij med njimi povzročil narodnosvobodilni boj, ki ga Stuhlpfarrer sploh ne obravnava, razen če najde kakšno oceno v nemških dokumentih, ki obravnavajo medsebojne odnose in nesoglasja med okupacijskimi ustanovami.

Stuhlpfarrerjev opis nemških in drugih vojaških, policijskih in tako imenovanih domobranskih enot je tudi nepopoln in premalo izčrpen. Iz literature in dosegljivih virov bi bilo mogoče dati celotnejšo in jasnejšo sliko. Tako niti ne omenja divizij in samostojnih polkov nemške vojske, ki jih je nemški okupator od pozne jeseni 1943 zaposloval v operacijski coni »Jadransko primorje« (71., 162., 188., 278., 237. itd.). Med nemškimi policijskimi enotami, ki jih omenja v tej operacijski coni, ni 10. SS policijskega polka, ki je bil od junija 1944 do maja 1945 najmočnejša nemška policijska enota v coni, med domobranskimi enotami sploh ni omenjen Slovenski narodni varnostni zbor (ali slovenski primorski domobranci) z več kot 15 samostojnimi četami, ki so jih pozneje združevali v bataljone in končno v polk, dalje ni omenjen bataljon hrvaških domobrancev na Sušaku itd., niti besede o tem, da so za nekaj mesecev poslali na Goriško in v Furlanijo fašistično divizijo X. MAS, da so že poleti 1944 prišli v Furlanijo celi polki kozakov, po oktobru 1944 pa v Slovensko primorje korpusi in divizije Srbskega prostovoljnega korpusa, četnikov itd. O nemških in domobranskih enotah v Ljubljanski pokrajini ni niti besede. Precej podatkov bi lahko dobil iz nemških virov, če že ne verjame slovenski literaturi, ki jo je vendarle imel na voljo in sprejel iz nje le en sam podatek. Pri takšni razpravi pogrešamo tudi skice in grafične pregleda, ki bi bralcu olajšale spoznanje razvejanosti okupatorjevih ustanov in enot v obeh operacijskih conah.

Izčrpnjša je vsekakor sedmo poglavje o zavarovanju operacijskih con proti Mussolinijevi Italiji, v katerem razpravlja predvsem o nadzoru mej in gibanja prebivalstva in zavarovanju proti republikansko-fašističnemu vplivu. V njem se tudi poskuša opredeliti glede dotedanjih ocen okupacijske politike

vrhovnih komisarjev operacijskih con, zlasti glede trditev o njuni »avstrijski« politiki ali o »slavofilski« politiki dr. F. Rainerja v Istri in Slovenskem primorju.

Osmo (v knjigi pomotoma: VII.) poglavje je Stuhlpfarrer posvetil alpski trdnjavi in kapitulaciji Nemčije. Razmeroma precej (vendar manj kot bi to avtor mogel obdelati) zvezo o graditvi utrdb v operacijskih conah od poletja 1944 dalje, kar je v zvezi s predvidenim umikom nemške vojske na italijanski in tudi balkanski fronti. Več kot o obrambni črti v operacijski coni »Jadransko primorje« razpravlja o nemških načrtih za ustanovitev nekega zatočišča za Mussolinija v Severni Italiji in o graditvi »alpske trdnjave«, ki bi mogla biti neko zatočišče tudi za Hitlerja. Prav na koncu razprave prikaže pogajanja za sklenitev premirja na italijanskem bojišču in potek dogodkov ob koncu vojne na Južnem Tirolskem.

Kakšen je bil konec operacijske cone »Jadransko primorje«, o tem Stuhlpfarrer ne pove ničesar, poudarjam, prav ničesar. O tem je vendarle že nekaj literature, ne samo jugoslovanskih avtorjev, temveč tudi drugih, in zato ni mogoče opravičiti te namerne pomanjkljivosti.

S Stuhlpfarrerjevo razpravo torej ne moremo biti zadovoljni. Avtor ne pozna vse poglavitne literature ali pa jo zanemarja, ne pozna in ne uporablja tudi nekaterih vrst virov (zlasti nenemških), ne načinja in obravnava nekaterih vprašanj, nekaterih zastavljenih vprašanj ne obravnava izčrpno itd. Zato njegova razprava sodi med podpovprečna zgodovinska dela.

Tone Ferenc

BIBLIOGRAFIJA

BIBLIOGRAFIJA

SODELAVCEV INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA 1970—1971*

Zbrala in uredila Alenka Nedog

A

VIRI

a) Akti, korespondenca, pisma, poročila

1. Ferenc, Tone: Okupatorjev dokument o 22. juliju 1941. Borec XXIII/1971, št. 6—7, str. 426—430.
2. Ferenc, Tone: Okupatorjevi dokumenti o Rašici. Borec XXIII/1971, št. 8—9, str. 520—534.
3. Ferenc, Tone: Okupatorjevi dokumenti o hajki na Gorenjskem 8. in 9. avgusta 1941. Borec XXIII/1971, št. 10, str. 613—619.
4. Ferenc, Tone: Okupatorjev požig vasi Strmec. Borec XXIII/1971, št. 11, str. 677—683.
5. Kacin-Wohinz, Milica: Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Frančiška Borgie Sedeja. (Uvod, prevod, opombe). Idrijski razgledi XV/1970, št. 3, str. 135—145.
6. Stališča do mednarodnih dogodkov leta 1939 (zunanjepolitični članki Edvarda Kardelja v času od 20. junija do 30. avgusta 1939), (Predgovor in pogovor Janko Pleterski). Prispevki X/1970, št. 1—2, str. 123—145.
7. Zadnik, Štefka-Križnar, Ivan: Zgodovinska čitanka za osmi razred. Ljubljana 1970, strani 122.

BIBLIOGRAFIJE

8. Dobrila, Pavel: Bibliografija narodnoosvobodilne in antifašistične borbe na Koroškem. Vestnik koroških partizanov III/oktober 1970, št. 3, strani 49.
9. Reisp, Sonja in Vidovič-Miklavčič, Anka: Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941. Članki v slovenskem časopisju od 1950 do 1953. Knjižnica XIV/1970, str. 152—165.
10. Reisp, Sonja in Vidovič-Miklavčič, Anka: Bibliografija člankov o delavskem gibanju na Slovenskem od začetkov do leta 1941. Članki v slovenskem časopisju od 1954 do 1955. Knjižnica XV/1971, št. 3—4, str. 154—167.
11. Zadnik, Štefka: Bibliografija o narodnoosvobodilnem boju Slovencev za leto 1968. Prispevki X/1970, št. 1—2, str. 1—39, (dodatek).

KRONOLOŠKI PREGLEDI

12. Koledar zgodovine KPJ—ZKJ, uredil Janko Liška. Ljubljana 1969, strani 424.

* Ta bibliografija je nadaljevanje Bibliografije sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 1959—1969, Ljubljana 1969, tiskane kot rokopis in izdane ob desetletnici IZDG.

B

RAZPRAVE

13. Britovšek, Marjan: Lenin v boju za uresničevanje revolucionarnih načel. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 3—65.
14. Ferenc, Tone: Nemški okupator v Ljubljani. Ljubljana v ilegali. IV. knjiga. Ljubljana 1970. Str. 187—229.
15. Ferenc, Tone: Raznarodovalna politika nemškega okupatorja v Sloveniji. JIC 1969 [1970], št. 4, str. 174—179.
16. Ferenc, Tone: Poslednji dnevi vojne v Sloveniji. Naša obramba 1970, št. 6, str. 3—15.
17. Ferenc, Tone: Iznanci kot cenena delovna sila nemškega rajha. ZČ XXV/1971, zv. 1—2, str. 47—59. Komunist 17. in 24. VI. ter 1. VII. 1971.
18. Ferenc, Tone: Muzej slovenskih izgnancev v Brestanici. V zbirki: Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (zbirka vodnikov). Ljubljana 1971. Strani 32.
19. Ferenc, Tone: Predzgodovina neke »znanstvene« ustanove. Kronika XIX/1971, št. 2, str. 93—104. Slovenski vestnik, Celovec XXVI/3. 12. 1971, št. 48; 10. 12. 1971, št. 49; 17. 12. 1971, št. 50; 23. 12. 1971, št. 51; 31. 12. 1971, št. 52; XXVII/7. I. 1972, št. 1; 14. 1. 1972, št. 2; 21. 1. 1972, št. 3; 28. I. 1972, št. 4.
20. Ferenc, Tone: Množična vstaja na Gorenjskem decembra 1941. Borec XXIII/1971, št. 12, str. 741—783.
21. Fischer, Jasna: France Železnikar in pariška komuna. Kronika XIX/1971, št. 3, str. 158—162.
22. Kacin-Wohinz, Milica: L »eccezione« della Venezia Giulia. Il Ponte, rivista mensile di politica e letteratura, 1920. La grande speranza, L'occupazione delle faabbriche in Italia XXVI/1970, št. 10, str. 1439—1441.
23. Kacin-Wohinz, Milica: Revolucionarni elementi v delavskem gibanju Julijske krajine v letu 1920. Obala, Koper, junij 1971, št. 9, str. 10—17.
24. Kacin-Wohinz, Milica: Ob trideseti obletnici drugega tržaškega procesa. Borec XXIII/1971, št. 12, str. 721—739.
25. Krall, Jože: Partizansko tiskarstvo v Slovenskem primorju. Idrijski razgledi XV/1970, št. 4, str. 181—199; Idrijski razgledi XVI/1971, št. 1, str. 1—23; št. 2, str. 81—97.
26. Kresal, France: Vloga in pomen tekstilne industrije v industrializaciji 19. stoletja na Slovenskem. Kronika XVII/1969, št. 2, str. 85—91.
27. Kresal, France: Die Rolle und Bedeutung der Textilindustrie in der Industrialisierung des slowenischen Gebietes im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung des Südostalpenraumes im 19. Jahrhundert, Graz 1970, str. 34—46.
28. Kresal, France: Delavsko združništvo na Slovenskem, Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 67—79.
29. Kresal, France: Stanovanjska zaščita in gradnja stanovanj v važnejših delavskih središčih v Sloveniji od leta 1918 do 1930. Kronika XVIII/1970, št. 2, str. 105—112.
30. Kresal, France: Tekstilno delavstvo v Kranju med obema vojnama. Kranjski zbornik, Kranj 1970, str. 362—372.
31. Kresal, France: Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med dvema vojnama. ZČ XXIV/1970, zv. 3—4, str. 209—245.
32. Kresal, France: Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 81—99.
33. Kresal, France: Tekstilana, tovarna sukna v Kočevju 1921—1941. Zbornik Tekstilana Kočevje 50 let. Kočevje 1971, str. 3—60.
34. Oblak-Carni, Marija: Okrožje Kranj v NOB. Kranjski zbornik. Kranj 1970, str. 24—31.
35. Prunk, Janko: Škof Jeglič — politik. I. del, Kronika XIX/1971, št. 1, str. 20—42 in II. del, Kronika XIX/1971, št. 3, str. 169—177.
- 35a. Prunk, Janko: Zveza delovnega ljudstva (Savez radnog naroda) za opštinske izbore u Ljubljani decembra 1922 godine. Prilozi za istoriju socijalizma 8/1971, Beograd, str. 175—212.

36. Rozman, Franc: Makedonski rabotnici na izgradbata na bohinjsko-karavanskata železnica. Zbornik Ilinden 1903, materijali od simpozijumot po povod 65 godišnato od ilindenskoto vostanie održan na 27, 28 i 29 maj 1968 god. vo Ohrid, Skopje 1970, str. 415—418.
37. Rozman, Franc: Socialna struktura naročnikov »Novic« v letu 1845. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 81—89.
38. Škerl, France: Srednješolci v Ljubljani v boju z okupatorjem. Ljubljana v ilegali, IV. knjiga. Ljubljana 1970, str. 390—423 (Daljši povzetek iz knjige).
39. Škerl, France: O nekaterih specifičnih oblikah v narodni zavesti primorskih Slovencev v najnovejši dobi, zlasti v dobi NOB. Prispevki X/1970, št. 1—2, str. 101—121.
40. Škerl, France: O nekaterih specifičnih oblikah v narodni zavesti primorskih Slovencev v najnovejši dobi, zlasti v dobi NOB. JIČ 1969 [1970], št. 4, str. 179—184 (kratek povzetek razprave pod toč. 39).
41. Škerl, France: Razmere na Primorskem v letu 1941. Borec XXIII/1971, št. 6—7, str. 437—448.
42. Škerl, France: Drugi tržaški proces. ZČ XXV/1971, zv. 1—2, str. 31—45.
43. Šorn, Jože: Delovanje komerčnih konsesov. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 1—20.

ČLANKI IN POLEMIKA

44. Dobrila, Pavle: Razmišljanje o neki usodi. Problemi VIII/januar 1970, št. 85, str. 9—11.
45. Dobrila, Pavle: Avers revers logike? Problemi-Magazin VII/november 1970, št. 95—96.
46. Dobrila, Pavle: Pričevanje izjemnosti. — Ob 30 letnici ustanovitve Osvobodilne fronte. Naši razgledi XX/23. IV. 1971, št. 8.
47. Ferenc, Tone: Enkrat in neponovljiv vrh v zgodovini našega naroda. Dolenjski razgledi (priloga Dolenjskega lista). Novo mesto 10. VI. 1971. Snopič 2, št. 2
48. Ferenc, Tone: Množično izganjanje Slovencev v letih 1941—1945. Ob srečanju slovenskih izgnancev v Brestanici, Dolenjski list 1. VII. 1971.
49. Ferenc, Tone: Množično izganjanje Slovencev v letih 1941—1945. Izšlo v brošuri: Slovenski izgnanci — proslava na dan borca, 4. julija, na gradu v Brestanici — dokumenti. Ljubljana 1971. Str. 41—54.
50. Ferenc, Tone: Hoteli so nas uničiti. Prešernov koledar 1971, Ljubljana 1970, str. 97—103.
51. Kobal, Nada: Uvedba italijanske okupacijske uprave v Ljubljanski pokrajini. Borec XXIII/1971, št. 5, str. 344—348.
52. Liška, Janko: Pero Morača, »OF država v državi«. Komunist 9. X. 1971, št. 40.
53. Liška, Janko: Leta sprememb. Petdeset let gimnazije v M. Soboti. Murska Sobota 1970, str. 71—84.
54. Nedog, Alenka: Tone Tomšič — svetli lik našega boja. — Ob 30-letnici OF. Delo 23. V. 1971, št. 167.
55. Prunk, Janko: Ob stoletnici Rose Luxemburg, Komunist 5. maja 1971.
56. Škerl, France: Kdaj je prišel Matevž na Primorsko? Borec XXIII/1971, št. 8—9, str. 535—539.
57. Škerl, France: Kapitulantska vloga Narodnega sveta 1941. Delo 10. IV. 1971, št. 97.
58. Šorn, Jože: Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju. JIČ 1969, št. 4, str. 136—141.
59. Šorn, Jože: Ptujski komerčni uradnik. Časopis za zgodovino in narodopisje, Nova vrsta, 1969, str. 399—402.
60. Šorn, Jože: Cinkarne v Zagorju, Šentjanžu in Celju. Kronika XVIII/1970, str. 129—134.
61. Šorn, Jože: Naše zgodovinoisje o rudarstvu in fužinarstvu na Slovenskem (Pregled stanja). ZČ XXV/1971, zv. 3—4, str. 279—290.
62. Traven, Rezka: Železničarji komunisti. TV-15 5. 11. 1969, št. 44.
63. Traven, Rezka: Mokronoška četa. TV-15 4. 2. 1970, št. 6.

64. Traven, Rezka: Stiška četa-Temeniška. TV-15 29. 4. 1970, št. 18—19; 13. 5. 1970, št. 20; 20. 5. 1970, št. 21.
65. Traven, Rezka: Ribniška četa. TV-15 10. 6. 1970, št. 24; 27. 6. 1970, št. 25.
66. Traven, Rezka: Julijska vstaja na obnavskem območju ljubljanskega okrožja. TV-15 22. VII. št. 30, 29. VII. 1971 št. 31.
67. Traven, Terezija: Rezka Travnova odgovarja. TV-15 16. IX. 1971, št. 38.
68. Traven, Rezka: Rašica — prva slovenska požgana vas. Borec XXIII/1971, štev. 8—9, str. 516—519.
69. Traven, Rezka: Rašica — prva slovenska požgana vas (Obj. v knjižnici Rašica '41—'71, izdani ob 30-letnici požiga Rašice in 30-letnici vstaje slovenskega naroda).

POLJUDNI ČLANKI

70. Ferenc, Tone: Črni avti vozijo v teh dneh. Ob tridesetletnici izganjanja Slovencev. Pionir 1970—1971, št. 10, str. 18—19.
71. Liška, Janko: Le sosed bo mejak, Esej. Ob Prešernovem dnevu 1970. Borec XXII/1970, str. 97—100. Prosveta, Chicago 1970, št. 91 do 93.
72. Rozman, Franc: Vasa Pelagić — prijatelj mladine in napredka. Pionir 1969-1970, št. 8, str. 14 in 27.
73. Rozman, Franc: Resnica rodi sovraštvo (o pariški komuni). Pionir 1969-1970, št. 9, str. 18—19.

BIOGRAFIJE

a) Splošni življenjepisi

74. Liška, Janko: Portreti narodnih herojev: Štefan Kovač-Marko; Dane Šumenjak-Fex; Edo Brajnik-Štefan. Petdeset let gimnazije v M. Soboti. Murska Sobota 1970, str. 15—31.
75. Liška, Janko: Revolucionar in državnik. Ob 60-letnici Edvarda Kardelja. Dnevnik 27. I. 1970.
76. Liška, Janko: Štiri desetletja publicističnega dela Edvarda Kardelja. Komunist 30. I. 1970, št. 5, 6. II. 1970, št. 6, 20. II. 1970, št. 8.

b) Prispevki za leksikone

77. Ferenc, Tone: Štok Jože-Korotan. SBL 1971, zv. 11, str. 689—690.
78. Ferenc, Tone: Štoka Franc-Rado. SBL 1971, zv. 11, stran 690.
79. Liška, Janko: Šebjanič Franc. SBL 1971, zv. 11, str. 595—596.
80. Liška, Janko: Šiftar Vanek (Ivan). SBL 1971, zv. 11, str. 613—614.
81. Nedog, Alenka: Šentjerc Lidija. SBL 1971, zv. 11, str. 605—606.
82. Šorn, Jože: Stock Franc. SBL 1971, zv. 11, stran 489.
83. Šorn, Jože: Strobl pl. Stroblihof. SBL 1971, zv. 11, stran 525.
84. Šorn, Jože: Šarabon Andrej. SBL 1971, zv. 11, stran 582.
85. Traven, Rezka: Stražišar Leopold-Polde. SBL 1971, zv. 11, stran 504.
86. Traven, Rezka: Svetek Franc. SBL 1971, zv. 11, str. 560—561.

c) Nekrologi

87. Škerl, France: Miro Luštek (beseda ob krsti). Naši razgledi 9. IV. 1971, št. 7.
88. Šorn, Jože: Dr. Ivan Slokar. ZČ XXV/1971, št. 1—2, str. 103—106.

POSVETOVANJE O PROBLEMIH ZGODOVINOPISJA NOVEJŠE SLOVENSKE
ZGODOVINE IN NALOGAH INŠTITUTA ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA
GIBANJA

(Objavljeno v Prisp evkih X/1970, št. 1—2. Navedeno po vrstnem redu poročil na posvetovanju.)

89. Zwiter, Fran: Delo in pomen partizanskega Znanstvenega inštituta (str. 151—155).
90. Vipotnik, Janez: Pozdravni govor (str. 157—161).
91. Osolnik, Bogdan: 10 let dela Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in njegovo mesto v slovenskem zgodovinospisju (str. 163—176).
92. Škerl, France: Vloga in naloge pri raziskovanju novejše slovenske zgodovine (str. 179—191).
93. Grafenauer, Bogo: Problemi in naloge slovenskega zgodovinospisja v zvezi z obdobjem do 1918 (str. 193—202).
94. Stiplovšek, Miro: Pregled dosedanjega raziskovanja slovenske zgodovine med dvema vojnama (str. 203—211).
95. Pleterski, Janko: O deležu in vlogi slovenskega zgodovinospisja v preučevanju slovenskega narodnega vprašanja (str. 213—218).
96. Kermavner, Dušan: O nekaterih spornih prijemih v slovenski politični zgodovini (str. 219—230).
97. Škerl, France: Kratak oris dosedanjega raziskovanja dobe NOB v Sloveniji (str. 231—234).
98. Vilfan, Sergij: Arhivski viri za zgodovino Slovencev 1848—1918 (str. 237—257).
99. Zontar, Jože: Arhivski viri za zgodovino Slovencev med leti 1918 in 1941 (str. 259—284).
100. Ferenc, Tone: Arhivsko gradivo za zgodovino osvobodilnega boja slovenskega naroda (str. 285—295).
101. Diskusija o referatih na posvetovanju (str. 299—300).
102. Sklepne ugotovitve udeležencev posvetovanja v inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (str. 300—302).

POROČILA O STANJU VIROV

103. Kermavner, Dušan: O nekaterih aktih, navedenih v predhodnem seznamu. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 351—355.
104. Kobal, Nada: Sistem italijanske okupacijske oblasti v Ljubljanski pokrajini od 1941 do 1943. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 319—328.
105. Steiner, Herbert: Viri za zgodovino jugoslovanskega delavskega gibanja v avstrijskih arhivih (prevod in opombe Franc Rozman). Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 329—351.
106. Stiplovšek, Miro: O objavljanju virov za zgodovino Slovencev v okviru stare Jugoslavije (1918—1941). Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 303—313.
107. Zorn, Tone: Viri za zgodovino koroških Slovencev 1920—1938 (1941). Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 313—319.

OCENE IN POROČILA O PUBLIKACIJAH

108. Adamič, Marjeta: Jadranski zbornik II—VI, Rijeka-Pula, 1957, 1958, 1960, 1962, 1966. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 382—389.
109. Dobrila, Pavel: Arthur Conte, Jalta — delitev sveta, Lj. 1969. Prisp evki X/1970, št. 1—2, str. 372—375.
110. Ferenc, Tone: Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867—1968. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 131—144.
111. Ferenc, Tone: Jugoslavija — spomeniki revolucije. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 134—135.

112. Ferenc, Tone: Poslovilna pisma žrtev za svobodo. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 135—139.
113. Ferenc, Tone: Knjiga, ki nas je zelo vznemirila (Totengedenkbuch der Deutsch-Untersteier). Naši razgledi XX/12. III. 1971; Večer 12., 13., 16. in 17. III. 1971.
114. Fischer, Jasna: Dušan Kermavner; Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918. Ljubljana, Cankarjeva založba 1968. Prispjevki X/1970, str. 368—372.
115. Fischer, Jasna: Zgodovinski časopis XXII, zvezek 1—2, Ljubljana 1968. Kronika XVIII/1970, št. 1, str. 50—51.
116. Fischer, Jasna: Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem 1867—1968, Ljubljana, Republiški svet zveze sindikatov Slovenije, 1969. Kronika XVIII/1970, št. 3, str. 185—186.
117. Kresal, Franc: M. Kokolj, Vevški papirničarji v boju za svoje pravice 1842—1945. ZČ XXV/1971, zv. 1—2, str. 134—139.
118. Oblak-Čarni, Marija: Leonid Efimovič Šepelev, Rabota issledovatelja s arhivnimi dokumentami, Akademija nauk SSSR, Leningradskoe otdelenie Instituta istorii, Moskva-Leningrad, 1966, 128 strani. Arhivist (Beograd) XIX/1969, št. 1, str. 97—98.
119. Prunk, Janko: A. G. Löwy, De Weltgeschichte ist das Weltgericht (Buharin: Vision des Kommunismus). Prispjevki X/1970, str. 375—382.
120. Prunk, Janko: Marjan Britovšek, Anton Füster in revolucija 1848 v Avstriji. Delo 26. XII. 1970.
121. Prunk, Janko: Wolfgang Abendroth, Sozialgeschichte der europäischen Arbeiterbewegung, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a. M. ZČ XXIV/1970, str. 128—130.
122. Prunk, Janko: Wolfgang Abendroth, Socialna zgodovina evropskega delavskega gibanja. CZ 1971, 171 strani. Komunist 16. VII. 1971, št. 28.
123. Rozman, Franc: Rudolf Neck, Arbeiterschaft und Staat im ersten Weltkrieg 1914—1918. Prispjevki X/1970, str. 361—362.
124. Rozman, Franc: Vladimir Dedijer, Sarajevo. Prispjevki X/1970, str. 362—364.
125. Rozman, Franc: Oris kronologije delavskega gibanja na Slovenskem. Teorija in praksa 1970, št. 2, str. 335—336.
126. Rozman, Franc: Dušan Kermavner, Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918. Teorija in praksa 1970, št. 4, str. 688—691.
127. Rozman, Franc: Anton Scherer, Südosteuropa Dissertationen 1918—1960. Kronika XVIII/1970, str. 124—125.
128. Rozman, Franc: Preporodovci proti Avstriji. ZČ XXV/1971, št. 1—2, str. 140—141.
129. Rozman, Franc: Klausjürgen Miersch, Die Arbeiterpresse der Jahre 1869 bis 1889 als Kampfmittel der österreichischen Sozialdemokratie, Wien, 1969. ZČ XXV/1971, zv. 3—4, str. 314—315.
130. Škerl, France: Vlado Strugar, Osvobodilna vojna v Jugoslaviji. Prispjevki X/1970, str. 364—368.
131. Šorn, Jože: Eduard März, Österreichische Industrie- und Bankpolitik in der Zeit Franz Joseph I. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 125.
132. Šorn, Jože: Miroslav Pahor, Sto let slovenskega ladjarstva 1841—1941. ZČ XXIV/1970, zv. 1—2, str. 126—128.
133. Šorn, Jože: Beiträge zur Geschichte der Industrialisierung... ZČ XXIV/1970, zv. 3—4, str. 309—310.
134. Šorn, Jože: Trgovina in rudarstvo v naših disertacijah. ZČ XXV/1971, zv. 3—4, str. 311—314.
135. Šorn, Jože: Ivan Mohorič, Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem. ZČ XXV/1971, št. 1—2, str. 151—157.
136. Vidovič-Miklavčič, Anka: Litijski zbornik NOB 1, Lj. 1969. Kronika XVIII/1970, št. 1, str. 54—55.
137. Vidovič-Miklavčič, Anka: Jeklo in ljudje. Jeseniški zbornik II, 1969. Kronika XVIII/1970, št. 2, str. 127—129.
138. Vidovič-Miklavčič, Anka: Kranjski zbornik 1970. Izdala Skupščina občine Kranj. Kranj 1970, 391 strani. Kronika XIX/1971, št. 1, str. 51—53.
139. Vidovič-Miklavčič, Anka: Zbornik občine Grosuplje. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika. 1. Grosuplje 1969, 179 strani. Kronika XIX/1971, št. 1, str. 53—55.

POROČILA O KONGRESIH IN POSVETOVANJIH

140. Dobrila, Pavel: Protifašistično gibanje mladine Jugoslavije 1936—1941. Prispjevki X/1970, št. 1—2, str. 357—358.
141. Ferenc Tone: Delovne množice v drugi svetovni vojni. Znanstveno posvetovanje ob XIII. mednarodnem kongresu za zgodovino v Moskvi 22. VIII. 1970. Naši razgledi XIX/23. oktobra 1970, št. 20.
142. Fischer, Jasna: Znanstveno posvetovanje ob 100-letnici pariške komune v Beogradu od 15. do 17. marca 1971. ZČ XXV/1971, zv. 3—4, str. 291—293.
143. Kacin-Wohinz, Milica: Il convegno di studi storici sulla »repubblica di Albona«. Storia Contemporanea, Rivista trimestrale di studi storici, (Bologna) II/giugno 1971, št. 2, str. 465—467.
144. Kacin-Wohinz, Milica: »Labinska republika«. Znanstveno posvetovanje ob 50-letnici. Naši razgledi XX/14. maja 1971, št. 9, str. 269.
145. Prunk, Janko: Stvaren prijem in ideologizem. Zapis o VII. mednarodni konferenci zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu. Naši razgledi XX/10, XII. 1971, št. 23, str. 696.
146. Rozman, Franc: Peta konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu (16.—20. sept. 1969). ZČ XXIII/1969, str. 302—304.
147. Rozman, Franc: Simpozij ob 70-letnici smrti Vase Pelagića v Sarajevu 8. in 9. decembra 1969. Prispjevki X/1970, št. 1—2, str. 358—359.
148. Rozman, Franc: VI. konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu (15. do 19. sept. 1970). ZČ XXV/1971, zv. 1—2, str. 117—120.

PREVODI

149. Abendroth, Wolfgang: Socialna zgodovina evropskega delavskega gibanja, Ljubljana 1971; prevedel in uvodno besedo o avtorju napisal Franc Rozman.

SINOPSIS

Osvobodilni boj narodov Jugoslavije kot splošna ljudska vojna in socialistična revolucija je bil naslov znanstvenega posvetovanja, ki je bilo v Ljubljani od 26. do 28. januarja 1972. V I. delu tega časopisa objavljamo referate udeležencev iz SR Slovenije kot prispevek k omenjeni temi. Naslovi referatov so: France Škerl, znanstveni svetnik, Ljubljana, **Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941—1943)**; Tone Ferenc, višji znanstveni sodelavec, Ljubljana, **Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator**; Marica Čepe, novinar v pok., Ljubljana, **Ljubljana kot primer vseljidskega odpora**; Viktor Smolej, višji predavatelj, Ljubljana, **Narodnoosvobodilni boj in slovenska kulturna tradicija**; Zdravko Klanjšček, polkovnik, Ljubljana, **O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije**.

The Liberation War of the Yugoslav Nations as a General Uprising and Socialist Revolution was the title of the conference held in Ljubljana, from January 26 to 28, 1972. In the first part of this journal, the papers of the participants from the Socialist Republic Slovenia are published, as a contribution to the above mentioned theme. The titles of the papers are: France Škerl, scientific adviser, Ljubljana, **The Front of Liberation and the Social Metamorphosis of the Slovene Nation (1941—1943)**; Tone Ferenc, senior scientific collaborator, Ljubljana, **The liberation War of the Slovene Nation and the Invader**; Marica Čepe, retired journalist, Ljubljana, **Ljubljana as an Example of a General Uprising**; Viktor Smolej, senior lecturer, Ljubljana, **The national War of Liberation and Slovene Cultural Tradition**; Zdravko Klanjšček, colonel, Ljubljana, **On the Strategy and Tactics of the National Liberation Forces and the Partisan Detachments in Slovenia**.

UDK 940.534.971.2

Marijan Britovšek, izred. univ. prof., Ljubljana, **O zgodovini nastanka Komunističnega manifesta**. Predzgodovina Komunističnega manifesta je tesno povezana z nastajanjem in oblikovanjem Marx-Engelsovega znanstvenega socializma in z delavskim gibanjem v splošnem, predvsem od okoli 1830 dalje. Manifest je izšel februarja 1848.

Marijan Britovšek, associate professor, Ljubljana, **On the History of the Communist Manifesto**. The history which preceded the Communist Manifesto is closely connected with the origins and formation of the scientific socialism of Marx and Engels and with the labour movement in general, especially from about 1830 onwards. The Manifesto was published in February 1848.

UDK 330.852»1848«

Marijan Britovšek, izred. univ. prof., Ljubljana, **Stališča Marxa, Engelsa in Internacionale do Komune**. Pariška komuna je bila proglašena 28. marca 1871.

Podana so stališča Karla Marxa, Friedricha Engelsa in delavske internacionale do dogodkov v Parizu v prvi polovici leta 1871.

Marjan Britovšek, associate professor, Ljubljana, **The Standpoints of Marx, Engels and the International towards the Commune.** The Paris Commune was proclaimed on March 28, 1871. The standpoints of Karl Marx, Friderich Engels and the Workers' International towards the events in Paris in the first half of the year 1871 are given.

UDK 944.361.1»1871«:327.323.1

Jasna Fischer, asistent, Ljubljana, **Ljudski glas 1882—1885.** Časnik-štirinajst-dnevnik je bil namenjen obrtnikom, delavcem in kmetom; pričel izhajati 1. maja 1882, prenehal konec januarja 1885. Pečat mu daje zanimanje za socialna vprašanja,

Jasna Fischer, assistant, Ljubljana, **The Journal »Ljudski glas«, (Voice of the People) 1882—1885.** It was issued fortnightly and intended for tradesmen, workers and farmers; it began to appear on May 1, 1882, and stopped, at the end of January, 1885. It took an interest in social problems.

UDK 323.327(497. 12 Ljubljana)(05)»1882/1885«

Franc Rozman, asistent, Ljubljana, **Naši zapiski 1902—1914.** Obdelana je problematika, s katero se je ukvarjala ta socialna revija in idejno politične premise, iz katere so izhajali njihovi sodelavci.

Franc Rozman, assistant, Ljubljana, **The Review »Naši zapiski« (Our Notes) 1902—1914.** The author discusses the problems dealt with in this social review and the conceptional political premises on which the reasoning of its collaborators was based.

UDK 329.14(497.12)(05) »1902/1914«

Janko Prunk, asistent, Ljubljana, **Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922.** Zveza delovnega ljudstva je bila volilni blok krščanskih socialistov, komunistov in socialistične frakcije okoli delavskega časnika Zarja, ki je enotno nastopil na ljubljanskih občinskih volitvah 3. decembra 1922. Po enem letu obstoja je blok razpadel.

Janko Prunk, assistant, Ljubljana, **The Workers' Union in Ljubljana at the Municipal Elections in December, 1922.** The Workers' Union was the election bloc of the christian socialists, communists, and the socialist fraction around the workers' journal Zarja, that presented a united front at the municipal elections in Ljubljana, on Decemer 3, 1922. After a year's existence the bloc dissolved.

UDK 329(497.12 Ljubljana):324»1922«

Pavel Dobrila, asistent, Ljubljana, **Povezovanje slovenske mladine v protifašistično fronto v letih 1936—1941.** Izhodišče te akcije je delovanje KPJ oziroma njene mladinske organizacije SKOJ za pridobivanje vpliva na slovensko mladino in za realizacijo mladinskih zahtev.

Pavel Dobrila, assistant, Ljubljana, **The Uniting of the Slovene Youth in the Antifascist Front in the Years 1936—1941.** The point of departure of this action

are the activities of the Communist Party of Yugoslavia and its youth organization SKOJ to gain influence among the Slovene youth and to realize the demands of the youth.

UDK 329.78(497.12) »1936/1941«

Hubert Schara, arhiv. strok. sodelavcev, Ljubljana, **K osvežitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske**. Razprava je dopolnilo pa tudi analiza določenih pojavov, pomembnih za razumevanje nacističnih državno pravnih in upravno pravnih ter raznarodovalno ponemčevalnih posegov na okupiranih področjih južne Štajerske in Gorenjske.

Hubert Schara, professional collaborator in the archives, Ljubljana, **Towards the Elucidation of Some Problems Concerning the Nazi Occupation Politics on the Occupied Territories of Štajerska and Gorenjska**. The treatise is a supplement as well as an analysis of certain phenomena important for the understanding of the Nazi state and administrative measures and the efforts towards denationalization and Germanization on the occupied territory in Southern Štajerska and Gorenjska.

UDK 940.534.971.2 »1941«

Jože Krall, viš. strok. sodelavce, Ljubljana, **Slovenske partizanske tiskarne v zadnjih nemških ofenzivah na Slovenskem**. Od jeseni 1944 do osvoboditve maja 1945 je nemška okupatorska vojska od 9 tiskarn, ki so pred tem terminom delovale, uničila 4 tiskarne; ostalih tiskarn ni odkrila in zato ni uničila.

Jože Krall, senior professional collaborator, Ljubljana, **The Slovene Partisan Presses in the Last German Offensives in Slovenia**. From the autumn of 1944 to the liberation in May 1945 the German occupation army destroyed 4 of the underground presses that functioned before that time; the other presses were not found and therefore not destroyed.

UDK 655.1/.3(497.12) »1944/1945«

KAZALO

CONTENTS — СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES — INHALT

RAZPRAVE — ARTICLES — СТАТЬИ — ÉTUDES — ABHANDLUNGEN

I

France Škerl, Osvobodilna fronta in socialna preobrazba slovenskega naroda (1941—1943)	7
Diskusija: Jaka Avšič, Tone Ferenc, France Škerl, Boris Zihelr	28
Tone Ferenc, Osvobodilni boj slovenskega naroda in okupator	37
Diskusija: Miro Stiplovšek	68
Marica Čepe, Ljubljana kot primer vseljidskega odpora (Nekaj posebnih oblik narodnoosvobodilnega boja v Ljubljani)	71
Diskusija: Matija Zgajnar	93
Viktor Smolej, Narodnoosvobodilni boj in slovenska kulturna tradicija	97
Diskusija: France Filipič, Viktor Smolej	108
Zdravko Klanjšček, O strategiji in taktiki NOV in PO Slovenije	113
Diskusija: Jaka Avšič, Zdravko Klanjšček	138
UDK 940.534.971.2	

II

Marijan Britovšek, O zgodovini nastanka Komunističnega manifesta	145
UDK 330.852"1848"	
Marijan Britovšek, Stališče Marxa, Engelsa in internacionale do komune	163
UDK 944.361.1"1871":327.323.1	
Jasna Fischer, Ljudski glas 1882—1885	177
UDK 323.327(497.12 Ljubljana)(05)"1882/1885"	
Franc Rozman, Naši zapiski 1902—1914	187
UDK 329.14(497.12)(05)"1902/1914"	
Janko Prunk, Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922	199
UDK 329(497.12 Ljubljana):324"1922"	
Pavel Dobrila, Povezovanje slovenske mladine v protifašistično fronto v letih 1936—1941	229
UDK 329.78(497.12)"1936/1941"	
Hubert Schara, K osvetlitvi nekaterih vprašanj o nacistični okupacijski politiki na zasedenih področjih Štajerske in Gorenjske	239
UDK 940.534.971.2"1941"	

Jože Krall, Slovenske partizanske tiskarne v zadnjih nemških ofenzivah na Slovenskem	265
UDK 655.1/3(497.12)''1944/1945''	

ZAPISKI — NOTES — ЗАПИСИ — NOTES — NOTIZEN

France Klopčič, Slovenska socialna demokracija in makedonsko vprašanje pred prvo svetovno vojno	281
UDK 323.1(497.17) :329.14(497.12)''1903/1914''	
Dušan Lukač, O učešču pretstavnika iz Slovenije u diskusiji u NRPJ o nacionalnom pitanju 1923 godine.	295
UDK 323.1(497.1) :329.15(497.12)''1923''	
Tone Zorn, Poskus pregona bratov Marcela in Jake Žorga iz Jugoslavije leta 1924	301
UDK 92 Zorga ''1924''	

HISTORIČNA DOKUMENTACIJA — HISTORICAL DOCUMENTATION — ИСТОРИЧЕСКАЯ ДОКУМЕНТАЦИЯ — LA DOCUMENTATION HISTORIQUE — HISTORISCHE DOKUMENTATION

UDK 949.712''1915/1945'' (093)

Janko Liška, O političnem, vzgojnem in književnem delu Jožeta Pahorja	303
Jože Pahor, Iz boja slovenskega učiteljstva za neodvisnost	329
Tone Zorn, Odmev zimmerwaldske konference v Avstroogrski	359
Tone Ferenc, Pismo Edvarda Kardelja iz Srbije 17. oktobra 1941	361

O VIRIH — ABOUT SOURCES — ОБ ИСТОЧНИКАХ — SUR LES SOURCES HISTORIQUES — ÜBER DIE QUELLEN

UDK 949.712''1920/1945(093) (048.1)

Tone Zorn, Tiskani viri in literatura o koroškem vprašanju v letih 1920—1941	367
Hubert Schara, Urejanje fonda političnega komisarja in deželnega svetnika za okrožje Celje	379

IN MEMORIAM

Miroslav Luštek (France Škerl)	395
UDK 92 Luštek M.	
Darja Ravnihar (Jože Krall)	399
UDK 92 Ravnihar D.	

POSVETOVANJA — SYMPOSIUMS — СОВЕШАНИЯ — CONFÉRENCES — BERATUNGEN

UDK 930(061.3)

Jasna Fischer, Mednarodno znanstveno posvetovanje Začetki socialističnega tiska na Balkanu 20. in 21. decembra 1971 v Beogradu	401
Janko Prunk, VII. mednarodna konferenca zgodovinarjev delavskega gibanja v Linzu od 15. do 18. septembra 1971	404

Milica Kacin-Wohinz, Znanstveni posvetovanji zgodovinarjev ob 50. obletnici uporov v Istri 407

USTANOVE — INSTITUTIONS — ИНСТИТУЦИИ — INSTITUTIONES —
INSTITUTIONEN

UDK 930(06)

Zdravko Klánjšček, Ob petindvajseti obletnici dela Vojaškega zgodovinskega inštituta 413

OCENE IN POROČILA — REPORTS AND REVIEWS —
СООБЩЕНИЯ И РЕЦЕНЗИИ — RAPPORTS ET CRITIQUES —
BERICHTE UND REZENSIONEN

UDK 930(048.1)

Pariska komuna 1871—1971 (Jasna Fischer) 417

Dictionnaire biographique du Mouvement ouvrier international I., Autriche (Franc Rozman) 418

Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo (Anka Vidovič-Miklavčič) 420

Trieste Ottobre-Novembre 1918 (Milica Kacin-Wohinz) 423

Miha Marinko, Moji spomini (Alenka Nedog) 426

Milorad Ašković, dr. Jerko Radmilović, Novica Petrović, Savez bankarskih, osiguravajučih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIĆ — 1902—1941 (France Kresal) 433

Ob prispevku Štefana Kuharja k zgodovini gibanja kmetske mladine v Sloveniji med dvema vojnama (Janko Liška) 436

Jugoslavija v Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Nada Kobal) 438

Andreas Hillgruber, Hitlers Strategie, Politik und Kriegsführung 1940—1941. — Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler (Josef Schröder) 443

Karl Stuhlpfarrer, Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland« 1943—1945 (Tone Ferenc) 447

BIBLIOGRAFIJA — BIBLIOGRAPHY — БИБЛИОГРАФИЯ — BIBLIOGRAPHIE

UDK 016:930

Bibliografija sodelavcev Inštituta za zgodovino delavskega gibanja 1970—1971 (Zbrala in uredila Alenka Nedog) 455

PRISPEVKI
za zgodovino delavskega gibanja

Letnik XI-XII 1971/72 Št. 1-2

Izdaja

Inštitut za zgodovino delavskega gibanja
61000 Ljubljana, Trg revolucije 1

Tisk

tiskarna »Toneta Tomšiča«
Ljubljana 1972

Natisnjeno v 1000 izvodih

